

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Умк. Бр. 14087

X

СТАРИНАР

XXVIII — XXIX

1977—1978.

БЕОГРАД
1979.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Име. Бр. 14687

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА XXVIII—XXIX/1977—1978

УРЕДНИК

БУРЂЕ БОШКОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Милутин Гарашанин, Радивоје Љубинковић, Борђе Мано-Зиси, Светозар Радојчић,
Маја Паровић-Пешикан, Растко Васић (секретар редакције)

БЕОГРАД
1979.

YU ISSN 0350—0241

Коректор
ЈЕЛЕНА МИЛОЈЕВИЋ

Тираж: 800 примерака

Издаје: Археолошки институт, Београд, Кнез Михаилова бр. 35.

Штампа: „Радиша Тимотић“, Београд, Јакшићева бр. 9.

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Имб. Бр. 146872

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE

VOLUME XXVIII—XXIX/1977—1978

RÉDACTEUR

ĐURĐE BOŠKOVIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION

Milutin Garašanin, Radivoje Ljubinković, Đorđe Mano-Zisi, Svetozar Radojčić,
Maja Parović-Pešikan, Rastko Vasić (secrétaire de la rédaction)

BEOGRAD
1979.

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

РАСПРАВЕ — ETUDES

Бурђе Бошковић	Поводом прославе тридесетогодишњице Археолошког института у години Титових и наших јубилеја	1
<i>Durđe Bošković</i>	<i>A propos du trentième anniversaire de l'Institut archéologique dans le cadre des jubilés du président Tito</i>	4
Борислав Јовановић	Значење дачке керамике на насељима Скордиска у Подунављу	9
<i>Borislav Jovanović</i>	<i>La signification de la céramique dace dans les agglomérations des Scordisques dans le Podunavlje</i>	16
Маја Паровић-Пешикан	Археолошка истраживања у Боки Которској	19
<i>Maja Parović-Pešikan</i>	<i>Les recherches archéologiques à Boka Kotorska</i>	62
Бурђе Бошковић	О неким проблемима везаним за истраживања Хиландара, са посебним освртом на однос између ексонартекса Хиландарске цркве и споменика Моравске школе	69
<i>Durđe Bošković</i>	<i>Sur quelques problèmes concernant les recherches exécutées à Chilandar, avec un aperçu concernant tout particulièrement l'exonarthex de son église et les monuments de l'école architecturale de la Morava</i>	77
Павле Мијовић	Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III)	81
<i>Pavle Mijović</i>	<i>L'iconographie impériale dans l'art médiéval serbe (III)</i>	116

ПРИЛОЗИ — APERÇUS

Растко Васић	О датовању јаподских урни	121
<i>Rastko Vasić</i>	<i>Sur la datation des urnes japedes</i>	125
Александрина Цермановић-Кузмановић	Римско утврђење код Кладова	127
<i>Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović</i>	<i>Fortification romaine près de Kladovo</i>	133
Драгољуб Бојовић	Митрине иконе и иконе подунавског и трачког коњаника из Сингидунума	135
<i>Dragoljub Bojović</i>	<i>Les icônes de Mithra et les icônes du cavalier danubien et thrace provenant de Singidunum</i>	142
Александар Јовановић	Наушнице украшене филиграном и гранулацијом из II—III века са територије југоисточне Србије	143
<i>Aleksandar Jovanović</i>	<i>Boucles d'oreille ornées de filigrane et de granulation du IIe—IIIe siècle trouvées sur le territoire de la Serbie du sud-est</i>	149
Mehmet I. Tunay	Roman portraits in the Izmit Museum	151
Душица Минић	Грнчарска радионица из средњовековног Крушевца	153
<i>Dušica Minić</i>	<i>L'atelier de poterie à Kruševac datant du Moyen Age</i>	164
Андреј Андрејевић	Мемишахова фочанска задужбина	167
<i>Andrej Andrejević</i>	<i>La fondation de Memichah à Foča</i>	171

ИЗВЕШТАЈИ — RAPPORTS

Милица Косорић <i>Milica Kosorić</i>	Резултати истраживања праисторијских некропола и насеља на подручју Подриња 1974—1977. <i>Les nécropoles et agglomérations préhistoriques dans la région de Podrinje</i>	173 198
Зденко и Лидија Жеравица <i>Zdenko i Lidija Žeravica</i>	Средњовековно насеље у Поповици код Неготина <i>Agglomération médiévale à Popovica près de Negotin</i>	201 211
Марко Поповић <i>Marko Popović</i>	Капије Смедеревског града <i>Les portes de la forteresse de Smederevo</i>	213 230
Славенка Ерцеговић-Павловић — Десанка Костић <i>Slavenka Ercegović-Pavlović — Desanka Kostić</i>	Рекогносцирање лесковачког подручја <i>Prospection archéologique de la région de Leskovac</i>	233 237
Војислав Симић <i>Vojislav Simić</i>	Хемијски састав римског новца кованог у осам ковница Доње Мезије и Тракије у II и III веку <i>Chemical Composition of Roman Coins from Eight Mints in Moesia Inferior and Thracia in the Second and Third Centuries A.D.</i>	239 241
Србољуб Живановић <i>Srboљub Živanović</i>	Људски скелети из пећине у подграђу Раса <i>Les squelettes humains de la grotte du suburbium de Ras</i>	249 252

ОСВРТИ — APERÇUS CRITIQUES

Растко Васић	О хронологији старијег гвозденог доба у Србији	255
Павле Мијовић	О неким питањима наше полеогенезе и урбаногенезе	267
Маја Паровић-Пешикан	Поводом књиге „Градови и утврђења у Црној Гори“ Павла Мијовића и Мирка Ковачевића	277
Љубица Зотовић	Осврт на књигу Енвера Имамовића „Антички култни и војни споменици на подручју Босне и Херцеговине“	287

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

Branko Gavella, IZ DUBINE VEKOVA, Tehnička knjiga, Zagreb 1977, 328 страна са већим бројем илустрација у тексту (<i>Растко Васић</i>)	297
NEOLITHIC MACEDONIA, As reflected by Excavation at Ansa, Southeast Yugoslavia, edited by Maria Gimbutas. Monumenta Archaeologica 1, The Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles, 1976. 470 стр., XXIX табла црно-белих фотографија, једна у колору, 52 табле цртежа, табела и карата у тексту, 250 карата, планова и цртежа материјала у тексту, 31 дијапозитив смањеног формата на заједничкој подлози (<i>Борислав Јовановић</i>)	298
Боривој Човић, ОД БУТМИРА ДО ИЛИРА, Библиотека Културно Насљеђе, „Веселин Маслеша“, Сарајево 1976. 335 стр. са 190 слика у тексту (<i>Растко Васић</i>)	299
Nandor Kalicz—Janos Makkay, DIE LINIENBANDKERAMIK IN DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE, Studia Archaeologica VII, Akademiai Kiadó, Budapest 1977. 385 стр. 8 ^о + 8 карата у прилогу (<i>Војислав Трбуховић</i>)	300
Milica Kosorić, KULTURNI, ETNIČKI I HRONOLOŠKI PROBLEMI ILIRSKIH NEKROPOLA PODRI-NJA, Dissertationes et monographiae XVIII, Muzej istočne Bosne, Tuzla 1976. 90 стр. (са резимеом на енглеском језику, стр. 81—90) и 35 табла илустрација и географских мапа (<i>Растко Васић</i>)	301
Jovan Todorović, PRAISTORIJSKA KARABURMA II — nekropola bronzanog doba — Dissertationes et monographiae XIX, Muzej grada Beograda, monografije 4, Beograd 1977. Стр. 162 са већим бројем цртежа у тексту, 30 табла фотографија, 7 планова и 1 табелом. Упоредни текст, сем за каталогски део, на енглеском језику (<i>Растко Васић</i>)	302
Rastko Vasić, THE CHRONOLOGY OF THE EARLY IRON AGE IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF SERBIA, Oxford 1977, British Archaeological Reports, Supplementary Series 31. 86 стр. текста, 2 карте, 56 табла илустрација и 7 стр. индекса (<i>Војислав Трбуховић</i>)	303
Mitja Guštin, LIBNA, Posavski muzej Brežice, knjiga 3, Brežice 1976. 137 стр. са 4 слике у тексту, 1 прилогом и 89 табла цртежа, 7 посебних табла фотографија и опширан резиме на немачком језику (<i>Растко Васић</i>)	304

Jovan Todorović, SKORDISCI — istorija i kultura. Monografije Instituta za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad—Beograd 1974. 295 страна, 44 табле фотографија, 130 цртежа — вињета и карата, 40 страна енглеског резимеа, регистар (<i>Нивес Мајнарић-Панцић</i>)	304
AUFSTIEG UND NIEDERGANG DER RÖMISCHEN WELT, Teil II, Band 6, X/1015 стр., фотографије на кунстдруку и 22 табле на преклоп. Walter de Gruyter, Berlin 1977 (<i>Милоје Р. Васић</i>)	306
А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, АНТИЧКА ДУКЉА — НЕКРОПОЛЕ, Цетиње 1975. 386 стр. + 164 илустрације, резиме на енглеском језику (<i>Маја Паровић-Пешикан</i>)	307
Dragoljub Bojović, RIMSKA KERAMIKA SINGIDUNUMA, Katalog VIII, Serija zbirke i legati Muzeja grada Beograda. Beograd 1977. 115 страна упоредног текста на српском и немачком језику и 111 табли цртежа и фотографија (<i>Јелена Милојевић</i>)	309
Dušan Jelovina, STAROHRVATSKE NEKROPOLE NA PODRUČJU IZMEĐU RIJEKA ZRMANJE I CETINE, Šakavski sabor, Split 1976. Стр. 176, 101 табла (<i>Славенка Ерцеговић-Павловић</i>)	311
Heide und Helmut Buschhausen, DIE MARIENKIRCHE VON APOLLONIA IN ALBANIA. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia. Byzantina vindobonensia, Bd. VIII. Verlag d. Österr. Akademie der Wissenschaften, Wien 1976, 9—266, 44 цртежа и XXXII табле (<i>Иванка Николајевић</i>)	314
Лазар Мирковић, МИНИЈАТУРЕ У АНТИФОНАРИМА И ГРАДУАЛИМА СВ. ФРАЊЕ АСИШКОГ У ЗАДРУ, Београд 1977, 92 стр., 88 слика (<i>Мара Харисијадис</i>)	315
IX МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ЗА ПРАИСТОРИЈУ И ПРОТОИСТОРИЈУ У НИЦИ (<i>Растко Васић</i>)	315

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1975—1976 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Rédacteur N. MANDIC	317
---	-----

Поводом прославе тридесетогодишњице Археолошког института у години Титових и наших јубилеја

Пре тридесет година, 1947, основан је Археолошки институт, тада при Српској академији наука и уметности.¹ Реализован је у том тренутку сан читаве старије генерације научних радника, наших претходника који су се бавили археолошком проблематиком, — Михајла Валтровића, Драгутина Милутиновића, Милорада Рувидића, Николе Вулића, Милоја Васића, Радослава Грујића и Владимира Петковића, — који је, одмах после ослобођења, био свакако непосредни протагониста оснивања Института, чијим је првим директором тада постао.

Но до оснивања овакве научне институције могло је да дође само у новим условима тадањих кретања нашег друштва ка социјализму.

Иницијатор и мобилизатор народних маса у тим кретањима била је Комунистичка партија Југославије, касније прерасла у Савез комуниста Југославије, а идејна, акциона жижа у њој, већ неколико деценија, друг Тито. Без њега, без његове унутарње снаге, одлучности, увек јасног сагледавања иманентних потреба и ковања нових перспектива, којима је умео и друге да надахне, тешко је и замислити како би изгледала борба са спољним и унутарњим непријатељима за време ослободилачког рата и социјалистичке револуције, како би се потом, по извојеваној победи, кретао развитак нашег друштва све до самоуправног социјализма.

Отуда се и прослава тридесетогодишњице живота и рада нашег Института, у свом скромном виду, уклапа у свенародну прославу Титових, а самим тим и наших јубилеја.

Досадањи живот нашег Института протекao је, укључен у општа, заједничка кретања на-

шега друштва, у борби за савлађивање и превазилажење свију оних проблема који су један за другим искрсавали. У борби пре свега, за постављање јасних циљева којима археолошка наука, као историјска, друштвена и хуманистичка дисциплина мора да тежи, — у борби за овладавањем онаквом савременом научном методологијом која обезбеђује и постизање сагледаних циљева.

Остављајући по страни рутинска питања која је при томе требало решити, подсетимо се само да је једно од основних било и јачање и квалитативно уздизање научног кадра, носиоца целокупне, пре свега научне проблематике којом је живот Института и испуњен и оправдан.²

При свему томе Институт је активно сарађивао и са другим научним и стручним институцијама, укључујући у своја истраживања и бројне научне и стручне спољне сараднике, као и студенте, којима је на тај начин омогућено да се ближе упознају са методологијом научног истраживања.

У тако вођеној борби, која ни издалека није завршена, која уствари има перманентан карактер, постигнути су, неоспорно, и одређени позитивни резултати.

Нећемо их овде појединачно наводити.

Они се могу довољно јасно сагледати у годишњим извештајима о раду Института,³ у ње-

² Подсетимо се само да је Институт почео свој живот, 1947, без и једног сарадника у сталном радном односу, а да их у њему данас, има 25, — од којих 20 са факултетском спремом — и то 10 са докторатом и 5 са окончаном магистратуром.

³ О раду Института у току првих десет и двадесет година његова постојања види Старинар IX—X, 1959, 1 и 447, — и XIX, 1968 (1969), 1.

¹ Као самостална научна институција Институт је издвојен из Академије 1961.

говим бројним публикацијама,⁴ у низу научних реферата које су његови сарадници подносили на интернационалним и домаћим конгресима и симпозијумима, као и у многобројним студијама које су публиковали у југословенским и иностраним научним публикацијама.⁵

Методолошки приступ археолошким истраживањима, посебно научна систематизација археолошке документације обрађене у Институту, почињу већ да служе као узор не само неким нашим већ и иностраним научним институцијама са одавно већ утврђеном репутацијом.

Оно међутим, о чему би не само данас, на дан јубиларне тридесетогодишњице Института ваљало размислити, оно што би требало уопште још јасније сагледати — то је перспектива даљег развоја како самог Института тако и науке којом се бави. Непоистовећујући никако археолошку науку виђену у целини са Институтом, — и обрнуто, можемо ипак констатовати да међу њима извесна корелација неоспорно мора да постоји. Отуда се, када је реч о перспективном развоју Института мора мислити пре свега и на његову могућу, а и потребну улогу у развоју саме науке.

Но развојак ни науке ни самога Института не може се ни замислити без активног, свесног деловања оног основног субјективног фактора, човека, — значи научних радника и других радних људи у самом Институту и ван њега, који, користећи све повољне услове које им пружа наше самоуправно социјалистичко друштво, — удружују своје снаге и свој рад у борби за постицање одређених, јасно постављених циљева. Та борба уопште неће бити успешнија уколико се брже и смелије буду савладавале оне тешкоће и оне слабости, којих је, према искуствима стеченим у току досадањег рада, неоспорно и морало бити.

Сам Институт, у току свога тридесетогодишњег живота, већ по сили историјских и друштвених закона, пролазио је и пролази кроз све меће кроз које је пролазила и наша Друштвена заједница. Ни у једном тренутку може се слободно рећи, није био у раскораку са њеним сопственим кретањима.

⁴ Наведимо само да се свеска XXVIII—XXIX Нове серије Старицара, научног органа Археолошког института, налази у овом тренутку у припреми за штампу, а да је Институт до сада издао 14 томова својих посебних публикација, и неколико томова посебне серије Сирмијум.

⁵ Библиографија досадањих публикација сарадника Института систематски је срећена у одељку *Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle*, који чини саставни део сваке свеске Старицара.

Већ одавна је остала за нама централистичка фаза са извесним унитаристичким тенденцијама, — унитаристичким у смислу чврстог обједињавања науке и научних радника, — кроз коју је било нужно да се у првим годинама после ослобођења прође, а која је једновременно омогућила и почетно учвршћивање наших институција, па и Археолошког института.

Остала је за нама и фаза оних либералистичких тенденција које су пратиле почетне облике наше децентрализације. Фаза која је убрзо, сопственим снагама нашег друштва, — под руководством Партије и друга Тита, — прерасла у нове облике, у облике самоуправног социјализма, који баш у овоме тренутку учвршћује, поред осталог и доношењем одговарајућих закона и самоуправних аката, своју суштинску структуру.

Развиле су се отуда и још увек се развијају како потенцијалне стваралачке снаге појединих институција, — међу којима и научних, па самим тим и нашег, Археолошког института, — тако и, појединачно, свакога радника, сваког ствараоца у њима.

При томе свуда, па и у нашој науци запажа се постојање и извесних ретенција прошлости, неминовних пратиоца сваког прогреса, које претсе да ослабе, у извесној мери да спутају његова позитивна кретања. — Сагледани су наиме рецидиви извесних дезинтеграционих кретања — која су у одређеном тренутку била корисна и неизбежна, — а која данас почињу да представљају извесне сметње даљем развоју, — у друштву, у науци, па и у нашој археолошкој науци.

Против остатака таквих тенденција почиње већ да се води борба на плану наших општих друштвених кретања, — унутар наше федерације, унутар и наших република. — Она се манифестује пре свега у виду тражења нових интеграционих облика заједничког живота, на једном новом, вишем, самоуправном, социјалистичком нивоу.

Нужно је очигледно да тај вид борбе прихватимо и развијемо и ми који се бавимо науком уопште, археолошком науком посебно, — па и ми који деламо у нашем Археолошком институту.

Ми сами, пре свега у оквиру нашег Института.

Запазили смо већ тако и сами ми да су наша научна истраживања добила у много чему раздробљену дезинтегрисану форму. Истраживања у оквиру појединих тема довела су при том, истина, у многим случајевима до изванредно значајних резултата. Али се ти резултати још међусобно недовољно уклапају у велике синте

тизоване целине. Отуда наша четири прва основна оквирна проблема,⁶ чија разрада представља у суштини саму бит научног истраживања у Институту, још нису довољно јасно целински сагледана.

Очигледно је да се, у перспективи гледано, научни рад у Институту, мора оријентисати ка оним видовима интеграционог међусобног истраживачког повезивања које ће омогућити чвршће обухватање, на материјалистичкој бази и дијалектичким методама, суштине општих кретања материјалне и духовне културе на нашем тлу.

Но археолошка истраживања не врше се само у Археолошком институту. Она се обављају и у другим научним и стручним установама, — у Српској академији наука и уметности, на Универзитету, у оквиру рада појединих музеја и завода за заштиту споменика културе. Свака од ових установа врши научна истраживања на основу свог сопственог истраживачког плана рада. Само изузетно долази до билатералних, а још ређе и мултилатералних, заједничких истраживања, и то више појединих локалитета него научних проблема који би обухватили одређене аспекте шире научне проблематике.

До пре неколико година, Институт је био иницијатор годишњих састанака свију институција у нашој Републици, у којима се обављају археолошка истраживања, — састанака на којима је, са мање или више успеха, обављано координирање појединачних планова рада. Било је то од неоспорне користи иако неки чвршћи заједнички план истраживачког рада није могао у тој фази нашега живота да се оствари. У ери прве фазе децентрализације и либералистичких тенденција у нашем друштву чак и овакви облици координације и заједништва у раду нису могли да се одрже и потпуно су се угасили.

Време је свакако не више само да се размисли већ и да се реализује обнављање, овога пута уз солидно извршене припреме, усаглашавања планова истраживачког рада у области археологије, на бази међусобног самоуправног спо-

⁶ Да се подсетимо, то су:

I — Формирање првих друштвених заједница на Балкану, организација њихових насеља и образовање њихових култура.

II — Односи између старе домородне илирске и трачке културе на тлу централног Балкана и нових друштвених облика живота које собом доноси грчка и римска пенетрација на ову територију; последица сукоба и међусобних прожимања ових двеју култура.

III — Сукоб византијске културе и нових тенденција које доноси Словени на Балкан.

IV — Стабилизација словенске, специфично српске културе на Балкану.

разумевања и удруживања. Разуме се не више само на заједничком тимском истраживању појединих археолошких локалитета, већ на решавању основних, битних проблема археологије, односно развитка опште културе људског друштва, посебно оних народа који су живели и који живе на нашем тлу.

Такви интеграциони облици археолошких истраживања, не више само на тлу наше републике већ и у оквирима целе наше федерације представљаће свакако даљу фазу перспективног развитка науке којом се бавимо.

Ако, иако истина за сада још увек само на истраживањима појединих локалитета, можемо са успехом да сарађујемо са иностраним партнерима, очигледно је да шира међурејубличка сарадња може и мора за даљи развитак научнога рада да буде само од највеће користи.

Археологија међутим, при решавању битних, основних проблема развитка људске културе, не може да се затвори сама у себе. Она нужно мора, на мултидисциплинарној основи, да сарађује и са другим хуманистичким, друштвеним, лингвистичким, природним, техничким и медицинским наукама, — да их већ не наводимо појединачно. Иако је и до сада до такве сарадње већ долазило, неопходно је, у перспективи, развити је у читав један систем, у коме неће бити никаквих празнина. Ово тим пре јер је и до сада интердисциплинарна сарадња у далеко бројнијим случајевима вршена са иностраним, а само изузетно са домаћим институцијама и стручним и научним радницима.

Како у свему овоме можемо да одредимо, у перспективи, место и делатност нашег, Археолошког института? Његов развитак зависиће, разуме се, пре свега од улоге коју буде имао у решавању целог комплекса научних и организационих проблема у области археологије, који се сами од себе намећу.

Интеграција уситњених археолошких тема у заокружен разгранат систем решавања крупних проблема развитка материјалне и духовне културе човека захтеваће пре свега даље јачање, и квантитативно и квалитативно, његове кадрове базе. Да би то постигао Институт ће, у још већој мери него до сада морати будно да прати развитак младих људи, још од њихових студентских дана, и то не само укључивањем у своје истраживачке екипе.

С друге стране комплексност решавања крупних, сложених научних проблема, захтеваће и интензивирање тимског рада, без и најмање девалвације индивидуалног научног стваралаштва појединих научних прегалаца или институција у којима ови делају.

Захтевање све то, разуме се, проширивање и јачање материјалне базе, — почев од финансирања самих истраживачких програма, преко савремене техничке опреме, до организовања најнужнијих лабораторија и радионица.

Само тако Институт ће, бар у неколико моћи, у материјалном погледу, да се приближи разини оних археолошких институција које већ постоје у појединим, по величини и структури нама одговарајућим земљама.

При томе Институт неће имати свакако ни могућности, а ни непосредне потребе, да сам, у своме склопу, оснива велике, за археологију данас већ неопходне лабораторије, као што су: она за испитивања радио активног карбона (C 14), — или антрополошка, палеозоолошка, палеоботаничка, геолошка и друге сличне. Његова иницијатива међутим мора да буде усмерена на то да овакве лабораторије буду организоване тамо где им је матично место, при факултетима или при другим научним институцијама.

Без икаквих претензија да се наметне другим институцијама, Археолошки институт, као једина специјализована установа ове врсте у нашој републици, а за сада и у целој нашој земљи, мора у себи да нађе довољно снаге да обнови, на новој, самоуправној основи, уз непосред-

но самоуправно договарање, — формирање заједничких планова научноистраживачког рада и изналагање оних облика заједничке сарадње, без ичије преминације, који ће омогућити потпуну реализацију овако постављених планова.

Ово су за сада перспективе, но перспективе за које се ваља борити.

Само тако ће археологија као хуманистичка, историјска, друштвена наука, — окренута не само изучавању прошлости већ, на основу искустава које је човек стицао током свога дугог живота, указивању помоћи и у сагледавању проблема садањих кретања друштва и његове културе, допринети да се боље проникне, уз свесно друштвено деловање, у даље, перспективно усмеравање развитка људске материјалне и духовне културе.

Буде ли Археолошки институт, макар и у скромном виду учествовао у обављању овако постављених задатака, он ће у потпуности оправдати и своје сопствено постојање.

С обзиром на тридесетогодишње искуство живота нашег Института у социјалистичкој, самоуправној, Титовој Југославији, мислим да имамо пуно права да будемо оптимисти.

Бурђе БОШКОВИЋ

A PROPOS DU TRENTIÈME ANNIVERSAIRE DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE DANS LE QUADRE DES JUBILÉES DU PRÉSIDENT TITO

Trente années se sont écoulées depuis le jour où, en 1947, a été fondé, dans la cadre de l'Académie serbe des sciences et des arts, notre Institut archéologique.¹ Ce fut, à l'époque, la réalisation d'un vœu, de rêve de toute une génération de chercheurs, ainsi que de leurs prédécesseurs, — de ceux qui les premiers en Serbie s'étaient occupés des problèmes de l'archéologie, tels Mihajlo Valtrović, Dragutin Milutinović, Milorad Ruvidić, Nicolas Vulić, Miloje Vasić, Radoslav Grujić et Vladimir Petković. C'est à ce dernier savant qu'appartient le mérite d'avoir été, dès la Libération, en 1945, le protagoniste de la fondation de l'Institut, dont il fut également le premier Directeur.

La fondation d'une institution scientifique de ce genre, n'avait toutefois été rendue possible que dans les conditions nouvelles de notre société tendant à l'élaboration du socialisme.

¹ Depuis 1961, l'Institut, séparée de l'Académie, est devenu une institution indépendante.

C'est au Parti communiste yougoslave, devenu plus tard l'Union des communistes qu'appartient le mérite d'avoir initié et mobilisé les mouvements des masses populaires en ce sens, grâce, depuis plusieurs décennies déjà au rôle d'idéologue et à l'action du Président Tito. Il est difficile d'imaginer la lutte contre les ennemis, tant intérieurs qu'extérieurs, au cours de la guerre de libération et de la Révolution socialiste, sans sa force spirituelle, ses décisions précises, sa perception des besoins immanents et des perspectives nouvelles. Non moins de conserver l'évolution suivante de notre société jusqu'à l'autogestion socialiste.

Le trentième anniversaire de notre Institut, si modeste soit-il, s'encadre toutefois bien dans les manifestations solennelles dédiées cette année à la personne du Président Tito par les peuples yougoslaves.

L'activité de notre Institut au cours des années passées s'insère donc dans les mouvements communs de notre Société, dans le but d'écarter et de dépasser

les problèmes et les difficultés qui se posaient devant nous. C'est-là avant tout pour nous mêmes, la lutte pour une définition claire des problèmes se posant devant notre archéologie, en tant que science historique, sociale et humanistique, pour l'application des méthodes scientifiques modernes, garantissant un accès équivalent à la solution des problèmes posés devant nous.

Laissant de côté les problèmes journaliers qui se présentaient l'un après l'autre n'oublions pas la nécessité qui se pose de former avant tout un cadre de spécialistes hautement qualifiés et capables d'assumer les tâches scientifiques représentant et justifiant l'existence-même de l'Institut.²

En outre, dans son activité ainsi déterminée, l'Institut a incité une collaboration active et fructueuse avec nombre d'autres institutions scientifiques, encadrant dans son programme de travail nombre de collaborateurs scientifiques et de spécialistes externes, ainsi que d'étudiants auxquels, de ce fait, était fournie la possibilité de s'initier à la méthodologie des recherches dans le domaine de notre science.

Notre activité en ce sens, loin encore d'être terminée et qui, en fait, doit être considérée comme permanente, a fourni, jusqu'ici des résultats tant définis que positifs. Nous n'en mentionnerons que quelques-uns.

Ces résultats sont avant tout bien visibles dans les rapports annuels sur les travaux de l'Institut,³ de même que dans ses nombreuses publications,⁴ dans les communications présentées par ses collaborateurs aux différents congrès et colloques tant à l'étranger que dans le pays, enfin dans nombre d'études publiées en Yougoslavie et dans des périodiques ou séries étrangères.⁵

La méthode de travail appliquée à l'Institut et le système de documentation archéologique, deviennent de plus en plus un modèle non seulement pour certaines de nos institutions, mais aussi pour d'autres à l'étranger, jouissant d'une réputation de longtemps honorable.

Ce qui cependant devrait être envisagé avec plus de précision et non seulement en ce moment du trentième anniversaire de notre Institut, se sont les perspectives de son développement futur, de même que de celui de la science qu'il représente. Sans vouloir aucunement identifier l'Institut avec la science archéologique dans son ensemble ou vice-versa, une corrélation indubitable ne saurait être mise en doute. Il est donc nécessaire en ce sens d'envisager le rôle possible et même indispensable de l'Institut dans l'essor futur de notre archéologie.

² Rappelons qu'en 1947 l'Institut commença d'exercer son activité sans aucun collaborateur permanent. Il en possède actuellement 25, dont 20 universitaires, parmi lesquels dix docteurs en sciences et 5 agrégés.

³ Sur l'activité des premières vingt années de l'Institut cf. Starinar N. S. IX—X, 1959, 1 et 447; XIX, 1968 (1969), 1.

⁴ Mentionnons seulement que le volume XXVIII—XXIX de la Nouvelle série du Starinar se trouve actuellement sous presse et que l'Institut a également publié jusqu'ici 14 volumes d'études spéciales et plusieurs volumes de la Série Sirmium.

⁵ La Bibliographie des travaux des collaborateurs de l'Institut est rassemblée dans le *Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle*, faisant partie intégrale de chaque volume du Starinar.

Il est impossible d'envisager cet essor sans le rôle actif et conscient du facteur subjectif, soit de l'homme, tant du chercheur au sein de l'Institut-même ou en dehors, de ceux qui, partant des possibilités fournies par l'autogestion de notre société socialiste, réunissent leurs forces et leur activité afin d'atteindre à des buts bien posés et déterminés. Le succès dépend avant tout de la mesure dans laquelle toutes les difficultés qui, comme le montre les expériences acquises jusqu'ici existent toujours, seront envisagées et écartées plus rapidement et plus résolument.

L'Institut lui-même a dû forcément, selon les lois du développement historique et social, passer au cours des trente années de son existence par toutes les étapes traversées également par notre Société. Nous pouvons affirmer qu'en rien la voie suivie par l'Institut n'a divergé des mouvements de notre propre société.

Dépassée depuis longtemps déjà la phase de centralisme et d'unitarisme dans le sens d'une concentration rigide de l'activité scientifique englobant aussi celle des chercheurs, inévitable dans les premières années suivant la Libération, qui a certainement permis la consolidation de nos institutions et de l'Institut archéologique lui-même.

Dépassée également l'étape des tendances libérales accompagnant les premières formes de notre décentralisation. Très rapidement, grâce aux forces propres de notre Société, sous la conduite du Parti et du Président Tito, cette phase évolua vers les formes de l'autogestion socialiste, dont nous suivons actuellement la consolidation, entre autres par l'application de lois et des actes d'autogestion nouveaux, apportant des changements essentiels dans la structure de notre société.

Il s'en suit donc le développement encore en cours des forces créatrices potentielles de nos institutions, y compris les forces scientifiques, et de ce fait de l'Institut archéologique aussi ainsi que celles de tout chercheur et de tout créateur parmi nous.

Il existe, bien entendu, dans tous les domaines, donc aussi dans celui de la science, certains restes du passé, phénomènes inévitables dans la suite de tout progrès, et qui, en une certaine mesure menacent de freiner la progression. On remarque notamment la récidive de certains mouvements de désintégration qui, à un certain moment, avaient évidemment pu jouer un rôle positif mais qui actuellement commencent à devenir une entrave à l'évolution de la société, de la science et par cela même de l'archéologie aussi.

La lutte contre de telles tendances a déjà été amorcée sur le plan des mouvements généraux au sein de notre Société, dans le cadre de la Fédération et des républiques. Elle se manifeste avant tout dans la recherche de formes nouvelles d'intégration de la vie commune au niveau plus élevé de l'autogestion socialiste.

Il est certes nécessaire de nous joindre à cette forme de lutte, nous tous qui nous occupons d'activité scientifique, plus spécialement d'archéologie, en tant que science historique et sociologique.

Tout d'abord au sein même de l'Institut.

Nous devons constater que nos recherches se développent sur beaucoup de points sous une forme disloquée et désintégrée. Il est vrai que les recherches relatives à certains thèmes ont mené en bien des cas à des résultats de la plus haute importance. Ceux-ci ne s'accordent cependant pas encore en de grandes unités synthétiques. C'est de ce fait que nos

quatre grands problèmes fondamentaux,⁸ dont l'étude représente l'essence de l'activité scientifique de l'Institut, sont encore loin de pouvoir être envisagés dans un ensemble cohérent.

Il est hors de doute qu'en perspective l'activité scientifique de l'Institut devra s'orienter vers les formes d'intégration et de coordination des recherches, qui permettront d'englober sur les bases du matérialisme dialectique, l'essence des mouvements fondamentaux de la civilisation et de la culture spirituelle sur notre territoire.

Cependant ce n'est pas uniquement à l'Institut que se développe la recherche archéologique. Elle est présente aussi dans d'autres institutions scientifiques ou spécialisées, à l'Académie serbe des sciences et des arts, à l'Université, dans nombre de Musées et d'instituts de conservation du patrimoine culturel. Chacune de ces institutions entreprend des recherches dans le cadre de son propre plan d'activité. Les recherches bi- ou multilatérales ne représentent que des exceptions, — dans des cas où il s'agit plutôt d'entreprises sur certains chantiers communs que de l'étude de problèmes englobant des aspects plus étendus du vaste domaine scientifique.

Il y a quelques années encore, l'Institut archéologique organisait des rencontres annuelles de toutes les institutions archéologiques de notre République, rencontres qui avec plus ou moins de succès, permettaient la coordination des plans d'activité respectifs. L'utilité de ces rencontres ne saurait être mise en doute bien qu'à cette époque il restât encore impossible d'élaborer un plan général de recherche. A l'époque de la première phase de décentralisation et des tendances libérales, même cette forme de coordination et d'activité commune ne put être maintenue. Elle disparut presque tout à fait.

Il est certes temps non seulement de penser à faire revivre la coordination des plans de recherche en archéologie, mais aussi de la réaliser cette fois à la base d'accords et d'activité commune émanant des principes d'autogestion. Il ne devrait bien entendu plus s'agir seulement de la formation, de «teams» pour l'activité sur certains chantiers, mais de l'étude en commun des problèmes fondamentaux de l'archéologie, soit de l'évolution générale de la culture et de la société humaine, avant tout des peuples qui vécurent ou qui vivent actuellement sur notre territoire.

Ces formes d'intégration de la recherche archéologique, non seulement sur le sol de notre République, mais également dans le cadre de toute notre Fédération, représenteront certainement l'étape prochaine dans l'évolution de la science dont nous nous occupons.

⁸ Ce sont, rappelons-le:

I. La formation des premières communautés humaines dans les Balkans, l'organisation de leur habitat et la formation de leur civilisation.

II. Les rapports entre les civilisations autochtones illyrienne et thrace dans la partie centrale des Balkans et les nouvelles formes de vie sociale apportées dans ces régions par la pénétration grecque et romaine. Les effets du conflit et de la fusion de ces deux civilisations.

III. Le conflit de la civilisation byzantine et des tendances nouvelles apportées par les Slaves dans les Balkans.

IV. La stabilisation de la civilisation slave spécifiquement de la civilisation serbe dans les Balkans.

S'il est vrai qu'actuellement déjà nous collaborons avec succès avec des partenaires étrangers, bien que, surtout, dans l'exploration de certains chantiers, il est hors de doute que la collaboration interrégionale ne peut être que de la plus grande utilité pour l'essor futur de notre activité scientifique.

Il est cependant impossible de laisser l'archéologie se refermer sur elle-même dans l'étude des problèmes fondamentaux de l'étude de la civilisation humaine. Une collaboration multidisciplinaire, tant avec les sciences humanitaires, sociales, avec la linguistique, qu'avec les sciences naturelles, techniques ou la médecine, pour n'en mentionner que quelques unes s'avère indispensable. Bien que cette forme de collaboration ne soit pas restée inconnue jusqu'ici, il est nécessaire actuellement de l'élaborer en un vaste système sans aucune lacune. D'autant plus que, jusqu'ici, la collaboration interdisciplinaire était réalisée bien plus souvent avec des chercheurs étrangers qu'avec nos institutions et nos chercheurs.

Où doit-on fixer dans ces cadres la place et l'activité de notre Institut archéologique? Son développement dépendra certes et avant tout du rôle qu'il entreprendra de jouer dans la solution de tout ce complexe de problèmes scientifiques et d'organisation de la recherche qui se posent d'eux-mêmes devant nous.

L'intégration de thèmes de recherches archéologiques morcelés dans le cadre d'un système étendu de grands problèmes de l'évolution de la civilisation et de la culture spirituelle, implique avant tout de renforcer, tant du point de vue quantitatif que de celui de la qualité, les forces dont l'Institut dispose actuellement. Il sera donc nécessaire de veiller encore plus qu'au paravant à la formation des jeunes chercheurs depuis leur premiers pas d'étudiants, et non seulement par leur intégration dans des équipes de recherche.

D'autre part la complexité des problèmes se posant devant nous implique sans aucun doute d'intensifier la recherche en commun, sans vouloir aucunement dévaluer l'importance de la création scientifique individuelle des chercheurs ou des institutions dans lesquelles se développe leur activité.

Ceci implique certainement aussi d'élargir et de renforcer les bases matérielles en commençant par les frais-mêmes de recherche, les moyens techniques de travail, jusqu'à l'organisation de laboratoires et d'ateliers.

C'est uniquement de cette manière que l'Institut pourra, en partie du moins, se rapprocher du niveau des institutions archéologiques existant actuellement dans d'autres pays qui nous sont proches par leur étendue et leur structure.

Il n'est d'autre part pas nécessaire d'organiser au sein de l'Institut-même de grands laboratoires indispensables à la recherche archéologique moderne, tels ceux de mesurement de carbone radioactif (C14) ou d'anthropologie, de paléobiologie, de géologie et d'autres. Son initiative devra néanmoins tendre à faire organiser des laboratoires de ce genre dans les institutions et les facultés correspondantes.

Sans prétendre à s'imposer à d'autres institutions apparentées, l'Institut archéologique, le seul de notre République et aujourd'hui encore l'unique de ce genre dans notre pays, aura le devoir de trouver suffisamment de forces pour faire revivre sur les bases nouvelles de l'autogestion et des accords fondés sur ses bases, l'élaboration de plans d'activité commune et de trouver les formes de collaboration qui, sans

prédominance aucune, permettrons de réaliser les plans ainsi conçus.

Ce sont-là à l'heure actuelle les perspectives de développement qui s'ouvrent devant nous, celles pour lesquelles nous aurons à lutter.

C'est-là l'unique voie sur laquelle l'archéologie, science humaine, historique et sociale, tournée non seulement vers l'étude du passé mais aussi, grâce à la connaissance de la longue expérience acquise par l'humanité, vers la perspection des mouvements contemporains de la société et de la culture, contribuera à mieux envisager, appuyée sur une activité sociale

consciente, la direction future de l'évolution de la culture matérielle et spirituelle humaine.

Si l'Institut archéologique saura contribuer même d'une manière modeste à la réalisation de ces tâches si importantes, nous pouvons affirmer que son existence se trouvera entièrement justifiée.

L'expérience longue de trente années de l'activité de notre Institut au sein de la Yougoslavie socialiste dirigée dans l'autogestion, de la Yougoslavie de Tito, nous permet d'envisager l'avenir avec optimisme.

Đurđe BOSKOVIC

Значење дачке керамике на насељима Скордиска у Подунављу

Историјски извори не опредељују ближе праву природу међусобних односа Дачана и Скордиска током I в. ст. ере, иако нема сумње о надмоћности ових првих. Али колико су Скордисци били ипак покорени, изгубивши самосталност, или су имали, што је вероватније, улогу савезника, макар и повремених, то се не може јасно разабрати из оскудних вести античких писаца. Идући даље у прошлост Скордиска, у историјским изворима се не налазе потврде о учешћу дако-гетских популација у образовању овог мешовитог латенског племена у Подунављу, већ се, напротив, том приликом помињу првенствено Илири и Трачани.¹

¹ Историјски извори о Скордисцима сакупљени су у последње време и објављени у целини; F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, 422; F. Papazoglu, R. Salabalić, *Osnovni antički izvori o Skordiscima*, u J. Todorović, *Skordisci*, Novi Sad—Beograd, 1974, 197; Вести античких писаца о Скордисцима подробније су дискутоване и на другим местима, поређене нарочито са археолошким резултатима; F. Papazoglu, *op. cit.*, 255; M. Garašanin, *Ka konfrontaciji pisanih i arheoloških izvora o Keltima u našoj zemlji*, *Materijali III*, Novi Sad, 1965, 17; Исти, *Присторија на тлу СР Србије*, Београд, 1973, 537; О питању односа Дачана према аутохтоном становништву на Балканском полуострву, упоредити, М. Гарашанин, *Ка проблематици касног латена у доњем Подунављу*, *Научни зборник Матице српске* 18, 1957, 78—102; Исти, *Contribution à la connaissance de la civilisation des Dardaniens à l'époque de la Tène*, *Živa Antika VIII*, 1958, 121—128; B. Gavela, *Kelti u grčkim antičkim izvorima*, *Materijali III*, Novi Sad, 1965, 9; Исти, *Quelques notions actuelles sur les Celtes balkaniques*, *Зборник Филоз. фак.*, IX—1, 1967, 60; M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968, 13; S. Dušanović, *Bassianae and its Territory*, *Arch. Jugosl.*, VIII, 1967, 70; A. Mócsy, *Zur Geschichte Obermösien in hellenistisch-römischen Zeitalter*, *Act. du prem. Congr. Intern. des Etud. Balk. et Sud — Est Europ.*, II, Sofia, 1969, 86; Б. Јовановић, *Сингидунум и градови Скордиска*, *Год. Града Београда XX*, 1973, 13.

Досадашњи резултати археолошких истраживања упућују међутим на такву могућност, што би значило да треба рачунати са присуством дако-гетских или дачких елемената у процесу образовања Скордиска. Територијална заступљеност обе популације томе иде такође у прилог — у јужном Банату или у доњем Подунављу долази највероватније до међусобног поклапања. Стога се не види посебна препрека за контакте придошних група источних Келта са овим домородачким становништвом, бар остварене у оној мери, колико је то учињено са Илирима или, евентуално, Трачанима, пошто су почетни услови овог процеса били углавном подједнаки за све учеснике.

Не постоји, бар за сада, никакво сазнање о томе, што је опредељивало овакву врсту односа, усмерену не само на заједничко живљење Келта и аутохтоног становништва, већ како ће видети, на постепено етничко и културно сажимање. Колико је такво мерило било значајно, показује најбоље пример Трансилваније, где су келтска надмоћ па и присуство ишчезли већ у другој половини II в. ст. ере, јер дошљачке популације нису оствариле дуготрајније форме заједничког живљења са локалним дачким становништвом.²

Али за матичне области Скордиска нема тако јасне евиденције о најстаријем периоду живота ове латенске популације, јер се резултати археолошких истраживања углавном тичу последњег века старе ере. Некрополе датоване у трећи или други век старе ере нису систематски ископаване, изузев оне на Карабурми код Бео-

² Vl. Zirra, *Influence des Gëto-Daces et de le leur voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*, *The Celts in Central Europe*, Székesfehérvár, 1975, 47; I. Crişan, *Das Keltenproblem in Siebenbürgen*, *Arch. Rozhl.*, XXIII, 5, 1971, 557.

града, док насеља из тог времена за сада нису позната. Обимнија ископавања су углавном вршена на утврђеним насељима Скордиска у Војводини. Најважнији такви радови су обављени на Жидовару код Вршца, Сланкамену и Гомолави код Хртковаца, налазиштима карактеристичним по томе, што се латенска утврђења уклапају у сложену културну стратиграфију подунавске праисторије. Градина на Босуту код Батроваца припада такође овој врсти локалитета, али су систематски радови на њеном истраживању тек започели. Низ сличних налазишта у Подунављу испитано је такође у ограниченом виду, као што су Попов Салаш код Новог Сада, Турски Шанац код Бачке Паланке и Плавна код Сомбора. Ово последње налазиште се можда налази изван територије Скордиска, како је она сада омеђена.³

Шире откопне површине Гомолаве омогућиле су ближе познавање организације утврђених насеља позног латена у Подунављу, иако то познавање нису разрешиле неких недоумица. При томе треба имати на уму да очувани део Гомолаве, који такође није испитан у целости, представља тек приближно једну трећину њене првобитне величине. У току дугогодишњих ископавања Гомолаве тек су подаци добијени последњих година разграничили јасније стамбене површине насеља и њихов релативно — хронолошки редослед.

Тако се просторна подела истраженог дела насеља Скордиска може да сведе на три основне зоне: 1. Фортификације; 2. Производња керамике; 3. Стамбени објекти. Током живота овог насеља — што износи приближно два века, рачунајући ту и време после римских освајања — оваква подела је функционисала без измене, уз мање просторне коректуре изазване сталном грађевинском делатношћу. Како је Гомолава у својој првобитној основи највероватније имала

облик издужене елипсе, то се на основу очуваног дела може претпоставити извесна прстенаста структура унутрашње организације насеља. Узевши уопштено, спољни, ивични појас припадао је фортификацијама (земљани бедем са палисадом), први унутрашњи појас био је намењен стамбеним објектима, док је унутрашњи простор највероватније садржавао радионице, као што су оне са бројним керамичким пећима (Т. I, 3—4). Колико је централни део насеља имао објекте од значаја за друштвени живот овог утврђења Скордиска, може се само нагађати.

Оваква подела грађевинског простора прати се и кроз стратиграфију насталу изградњом или обнављањем појединих објеката, односно целих стамбених хоризоната током I в. ст. ере и првих деценија I в. нове ере. Поновна изградња стамбених објеката или обнављање фортификација нису били, што је и разумљиво, увек истовремени, нити су захватили целу површину насеља, али је њихов општи редослед ипак омогућио основну поделу позног латенског периода на Гомолави.⁴ Овде се стратиграфске етапе утврђеног насеља Скордиска наводе само у најсумарнијем виду:

Фаза VIa. Садржи два стамбена хоризонта од којих први, из времена оснивања насеља, сачињавају и полуукопани стамбени објекти. У другом хоризонту се сусрећу само надземне грађевине.

Фаза VIb. Доба највећег напретка насеља, обележено керамичком производњом која је несумњиво имала робни карактер, јер је далеко превазилазила потребе насеља. То је потврђено открићем бројних керамичких пећи, често значајних димензија (Т. I, 3—4).

Фаза VIc. Трајање ове фазе већ подразумева долазак Римљана, чему у прилог говори уништење фортификационог система насеља, као и појава импортоване римске керамике. Стамбени објекти из ове завршне етапе насеља су слабо очувани.⁵

Када се ова подела упореди са заступљеношћу керамике рађене руком — а то је основна одлика судова типичних дачких облика — тада се види да је ова врста налаза заступљена од најраније, оснивачке фазе насеља (VIa). Посебно се истичу груби лонци са једноставно профилисаним ободом, или они са жљебом испод обода повијеног на унутрашњу страну, као и ко-

³ B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar*, Beograd, 1952, 10; D. Dimitrijević, *Spätlatènezeitliche Oppida in Jugoslawien*, Arch. Rozhl., XXIII, 5, 1971, 571; Дугогодишња ископавања Гомолаве започета су 1953 год., Р. Рашајски, Гомолава код Хртковаца, РВМ, 3, 1954, 187; затим настављена, после извесног прекида, систематским радовима од 1965 год., Б. Јовановић, *Стратиграфија Гомолаве*, РВМ, 20, 1971, 95; Радови на Босуту започети су 1975 год., као наставак претходних заштитних ископавања, у извођењу Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду, Градског завода за заштиту споменика културе у Сремској Митровици, уз сарадњу Балканолошког института САНУ и Археолошког института СРС; Д. Вилотијевић, *Латенски слој на локалитету Попов Салаш код Новог Сада*, РВМ, 14, 1965, 265. О. Брукнер, *Turski šanac, Bačka Palanka, keltški opidum*, Arh. Pregl. 12, 41; Ископавања у Плавни извршила је екипа Војвођанског музеја; Ј. Todorović, *Skordisci*, 167.

⁴ B. Jovanović, *Mlađe gvozdeno doba*; B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974, 285; Исти, *Насеља Скордиска на Гомолави*, РВМ, 20, 1971, 124.

⁵ Б. Јовановић, РВМ, 20, 1971, 128.

ничне шоље са ширим отвором, сужењим дном и ваљкастом дршком постављеном испод обода.

У периоду цветања насеља (VIb), настављена је производња керамике дачког порекла. Треба издвојити уске, крушколике лонце са равно постављеним ободом, пластичним дршкама и сноповима криволинијских уреза, карактеристичних иначе за дачку керамику на ширем простору источних области Карпатског басена. Облици из претходне фазе и даље су у употреби (Т. I, 1—2), пре свега карактеристична шоља (Т. II, 1—3).

Најзад, у завршној, латенско-раноримској етапи насеља (VIc), дачка керамика је и даље присутна, углавном са istim типовима који су били познати и у претходној етапи.⁶

Ближе опредељење ове керамичке врсте са Гомолаве расправљано је, у типолошком и стратиграфском смислу, на другим местима.⁷ Овог пута биће мање говора о типолошким квалитетима ових судова грубе фактуре, који по свом облику и начину израде оштро одуарају од стандардне сиве керамике на насељима Скордиска — већ ће пре бити учињен покушај да се ближе протумачи природа њиховог присуства. Међутим извесно тумачење те врсте, схваћено у ширем историјском смислу, може се већ сусрести у вестима античких писаца о етничком саставу и начину живота Скордиска. Ови подаци су често цитирани и њихова садржина је добро позната, пре свега, како је напред поменуто, тврђа о заједништву келтских Скордиска са домородачким популацијама Илира и Трачана. Те вести су такође подробно дискутоване, нарочито у погледу њихове историјске веродостојности, па овде нема потребе понављати тај поступак и закључке до којих се тим путем дошло.

Као полазна тачка овог разматрања послужила би извесна неподударност коју општи преглед материјалне културе Скордиска, омогућен досадашњим истраживањима, пружа у поређењу са писаним изворима. То неслагање се може укратко описати на овај начин: на насељима Скордиска током првог века старе ере у ужем Подунављу не постоји поуздано издвојена или потврђена савремена трачка или илирска керамика — што би требало очекивати према исто-

ријским изворима — већ је напротив заступљена она дачког порекла. Са друге стране познато је да писани извори не претпостављају заједнички живот Скордиска и Дачана. Уместо тога помиње се само њихово удруживање у пљачкашким походу на Грчку (са краја II в. ст. ере), као и савезништво средином I в. ст. ере, када Дачани, предвођени краљем Буребистом, постају значајна сила у источним деловима Карпатског басена и доњем Подунављу.⁸

Чини се међутим да вести о војном савезништву — било оно и са подређеном улогом Скордиска — не подразумевају истовремено и заједнички живот етничких група о којима је реч — може се рећи, чак напротив. У случају Скордиска и Дачана такође се стиче утисак да је надахнуто масовне производње келтске типизирани индустрије тако очевидна, да дачка компонента пре изгледа потчињена, подведена у савезништво у коме губи сопствену самосталност.

Како закључи ове врсте подразумевају бар најсажетији преглед заступљености дачких културних елемената на насељима, односно територији Скордиска,⁹ тада треба обратити пажњу на један значајан податак, до сада недовољно расветљен. То је заправо питање провенијенције објеката дачког карактера на подручју Скордиска: ради ли се ту о импорту било које врсте (изазваног можда и присуством дачких посада на утврђеним насељима Скордиска), или о локалној продукцији, упоредној са уобичајеним производним техникама латенског периода у Подунављу.

*

Присуство керамике дачког порекла у културном слоју насеља Скордиска на Гомолави посведочено је бројним налазима, додуше уз знатну квантитативну премому уобичајене латенске керамике. Налази ове врсте учињени су сем тога у поуздано одређеним целинама из грађевинских објеката — стамбених зграда, керамичких пећи или јама.

⁸ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cuceriera Romană*, Cluj, 1972, 25; F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, 233.

⁹ Иако се у овом раду говори првенствено о керамичким елементима дачке материјалне културе на територији Скордиска обухватају такође метална оруђа и оруђа као и накит; R. Rašajski, *Dačka srebrna ostava iz Kovina*, 14; N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Vinkovci*, 1970, 32, T. XIII, XLVI, XXVI, 3; B. Jovanović, *A silver Bracelet from Yugoslavia, Archaeology XXVII*, 1, 1974, 38; J. Todorović, *Skordisci*, 93, Cl. 71; B. Jovanović, *The Scordisci and their art, The Celts in Central Europe, Székesfehérvár*, 1975, 167; Исти, Елементи за познавање уметности Скордиска, *Старинар XXIV—XXV*, 1975, 17.

⁶ B. Jovanović, *The Scordisci and the Dacians During the First Century B. C.*, *The Journal of Indo-European Studies*, 4/2, 1976, 83, Cl. 4—7; Исти, *Mlađe gvozdeno doba*, 285, T. XXXI.

⁷ Б. Јовановић, *PBM*, 20, 1971, 132; Исти, *The Journal of Indo-European Studies* 4/2, 1976, 89; Дачка керамика на територији Скордиска такође је посебно дискутована; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, 531; J. Todorović, *Skordisci*, 165; B. Gavella, *Zidovar*, 21; R. Rašajski, *Dačka srebrna ostava iz Kovina*, *PBM*, 10, 1961, 14.

Тако већ у старијем стамбеном хоризонту фазе VIa, на поду полуземуничне зграде (∇2,36—2,66 m), наћен је и примерак „дачке шоље“, што се поновило и са значајном керамичком целином из јаме укопане у близини овог стамбеног објекта.¹⁰

Из следеће етапе развоја насеља Скордиска на Гомолави (фаза VIb), веома је значајна посебна врста затворених керамичких налаза. Њих сачињавају депоније поред грнчарских пећи (Т. I, 3—4), настале од одбачених судова, оштећених током њихове израде или печења. Међу тим целинама издваја се по количини материјала и заступљености различитих облика судова, депонија испред једне од пећи фазе VIb (∇1,39 m). Овде је такође уз керамику израбљену на витлу, наћена и она рабена руком, уз обавезне „дачке шоље“. Стратиграфски затворене керамичке целине потичу из ове фазе и са подова стамбених објеката, као што је и зграда са дубине 1,55 m. И овде је, уз уобичајену латенску керамику наћена и она друга, дачког карактера. Слични налази постоје и са ранијих ископавања Гомолаве, пре систематских радова започетих 1965. године, када се помињу и грађевински објекти, са дачком керамиком.¹¹

Најзад, у најмлађим хоризонтима насеља (фаза VIc), не сусрећу се тако очувани грађевински објекти, али се може навести групни налаз „дачких шоља“, на дубини од 0,73 m (Т. II, I). Оне највероватније припадају остатку неке грађевине, док примерак „дачке шоље“ из јаме са латенском и рано римском керамиком потврђује веома јасно наставак живота појединих облика дачке грнчарије са каснолатенским судовима током I в. ст. ере.¹²

Истраживања Жидовара, утврђеног насеља Скордиска у јужном Банату, потврдила су такође заједничку заступљеност латенске и дачке керамике. Облици судова рабених руком су овде

исто тако веома блиски одговарајућим типовима са Гомолаве, као што су, на пример, лонци са равним ободом или „дачке шоље“. Код ових последњих примерака постоји и извесна стратиграфска заступљеност: тако су у истој сонди две шоље овог типа наћене на дубинама 2,10 m и 1,35 m, што би и за Жидовар значило дуготрајнију употребу ове врсте судова.¹³ Као што се видело овакав стратиграфски податак подудара се са елементима које даје дачка керамика на Гомолави.

Резултати ископавања утврђеног насеља Скордиска на Градини у Старом Сланкамену, потврђују и овог пута заједничку заступљеност латенске керамике и оне рабене руком, дачког порекла.¹⁴

Мањи сондажни радови или рекогносцирања дали су такође сличне податке за низ налазишта у јужној и средњој Бачкој. Тако је на насељу латенског периода Виногради код Чуруга откривена полуукопана зграда са керамичком целином која је садржавала судове рабене на грнчарском колу, као и грубе, израбљене руком, дачког карактера. Оквирно датовање насеља одговарало би другој половини I в. ст. ере. Сличан грађевински објект, или јама, са остацима келтске и дачке керамике, откривен је такође код Госпођинаца (Слатина).

На налазишту Лиман код Гардиноваца ископана је такође јама са латенском и дачком керамиком, при чему је ова друга била украшена у уобичајеном маниру, пластичним тракама. У близини Мошорина (Бостаниште), постојали су такође грађевински објекти келтске припадности, а међу њима је једна пећ имала арматуру изведену фрагментима дачке керамике. На низу других налазишта јужне Бачке такође је утврђена заједничка појава келтске и дачке керамике (нпр. Парохија и Велика Ада код Госпођинаца).¹⁵

Двојна употреба ове керамичке врсте настављена је и током римског периода. Тако се поједини карактеристични облици дачке керамике, на првом месту дачке шоље, сусрећу у Подунављу (нпр. Баштине код Прогара или Земун Поље), као и дуж лимеса, као што су то потврдила ископавања у Бердапу. Даље ка југу, у

¹⁰ Горњи, североисточни плато Гомолаве, истражен у периоду 1970—1977 год., био је подељен на шест блокова. Полуземунична зграда се налазила у блоку IV; Б. Јовановић, Стратиграфија Гомолаве, РВМ, 20, 1971, 97, Прил. II; Исти, Насеље Скордиска на Гомолави, Прил. I; судови из ове затворене целине: Ibid., 129, Т. I, 6—8; и јаме: Ibid., Т. I, 1—5.

¹¹ Пећ се налазила у блоку V, судови из ове целине: Б. Јовановић, Насеље Скордиска на Гомолави, 130, Т. II, 1—7; Основа спаљене зграде, блок I, судови из ове основе: Ibid., 130, Т. II, 8—10; Ш. Нађ, Заштитно ископавање на Гомолави код Хртковаца, РВМ, 9, 1960, 128, Т. VIII, 2—3; Т. IX, 1; Т. X, 6; Т. X, 9.

¹² Групни налаз дачких шоља учињен је у блоку V на дубини 0,73 m; Б. Јовановић, Насеље Скордиска на Гомолави, 132, Т. V, 1—3; Јама са раноримском и латенском керамиком је из блока IV, (дубина дна 1,30 m); Ibid., 131, Т. III, 1.

¹³ В. Gavala, Židovar, 22, Сл. 16, 1; Сл. 17, 3; Исти, О етничким проблемима латенске културе Жидовара, Старијар XX, 1970, 121.

¹⁴ D. Dimitrijević, op. cit., 571.

¹⁵ На овим налазиштима сондажна истраживања, у организацији Војвођанског музеја, извршили су Ш. Нађ, Б. Брукнер и Р. Веселиновић; Д. Димитријевић, На границама античког света, Шајкашка, Нови Сад, 1974, 19.

Поморављу, слични налази су учињени у Сараошима и Глождару код Параћина.¹⁶

*

Подаци побројани напред у скраћеном виду у већини су познати, као што је углавном прихваћено мишљење да се масовна појава објеката дачке културе у Подунављу може објаснити успешним завојевачким ратовима краља Бурбисте, односно општим снажењем дачке државне организације. Евиденција која је управо прегледана указује међутим на извесне неподударности између таквих гледишта и резултата археолошких истраживања. Како се овом приликом ради о грађи публикованој тек делимично, или ископавањима још увек у току, то се овде пре треба позабавити анализом археолошког материјала у оној мери, колико је он данас познат. При томе се може учинити кратак преглед ових података са појединачних налазишта, затим утврдити како се примена тих закључака огледа у односу на целокупну територију Скордиска и најзад, колико уопште разматрање ове врсте мења или боље речено, допуњује постојеће знање о завршној етапи кратке историје ове најјужније подунавске популације келтског латена.

I. Поредећи досадашње податке о заступљености дачке керамике на појединачним насељима Скордиска, треба скренути пажњу на следеће чињенице:

— Керамика рађена увек и без изузетка руком, дачког порекла, присутна је на свим позним насељима Скордиска упоредо са уобичајеном сивом, келтском керамиком, израђиваном на витлу. Савременост обе врсте керамике посведочена је затвореним налазима у грађевинским објектима, где су судови ова два типа налажени често *in situ*, што потврђује њихову заједничку практичну употребу.

— Значајна количина керамике дачког порекла установљена на овим насељима, неједначена фактура, по правилу слабијег квалитета, припадност ових судова грубој, кухињској керамици и, на крају, налази ове грнчарије на депонијама уз керамичке пећи, — све то говори до-

вољно убедљиво за локалну производњу ове керамике на већини од наведених налазишта.

— Заступљеност у затвореним целинама грађевинских објеката, као и домаћа изграда, дају дачкој керамици на овим налазиштима изузетно место, као елементу о коме се мора водити рачуна када се приступа реконструкцији популационог састава ових насеља. Поставља се питање породица, као основних друштвених јединица, настањених у издвојеним стамбеним објектима, по правилу мањих димензија, са сопственим керамичким и другим инвентаром. Ако је тада спољни, материјални оквир који је окруживао такву породицу у основним цртама одређен, њена етничка основа је сасвим непозната. Колико су, на пример, чланови исте породице, или и других породица насеља Скордиска на Гомолави, били припадници исте популације, односно водили порекло од једне исте етничке групе? Али претпоставка о мешовитом саставу није истовремено и одговор о међусобном односу чланова такве породице, или краће речено, колико тај однос подразумева само крвно сродство породице парова, уместо заједнице сложеније природе, са одређеним имовинским односима.

Судећи према историјским изворима, Скордисци су живели „измешани“ са Трачанима и Илирима и то „саживљавање“, можда у неком поједностављеном виду, налази своју илустрацију у начину на који је дачка керамика присутна у латенском слоју Гомолаве.

— О свакодневной употреби дачке керамике на побројаним насељима говори и веома устаљени број облика који се ту налази. Шоље и лонци, као и мање амфоре (Т. I, 1—2; Т. II, 1—3) са својим варијететима — такав избор је мање или више непромењен, без обзира на величину или врсту насеља Скордиска, иако су за сада најбоље позната, како се видело, само она утврђена из I в. ст. ере.

— Разлика између дачке и келтске керамике није упадљива само по типовима судова и њиховој намени, што је већ само по себи довољан разлог за њихово потпуно раздвајање, него се та супротност још више огледа по техници њихове производње. Ручна израда дачке керамике на насељима Скордиска истицана је и раније, али се такође оштра разлика сагледава и у фактури, што значи квалитету употребљене глине, њеној припреми и најзад, печењу судова. Стога је сасвим извесно да се израда дачке керамике, на насељима о којима се говори, морала да одвија подвојено у односу на сиву, стандардну келтску керамику. Оно што је обе керамичке врсте међутим сједињавало, била је заједничка, истовремена употреба и то у различите сврхе. Тако судови дачке израде нису никада добијали квали-

¹⁶ Баштина код Прогара и Земун Поље, ископавања Музеја града Београда; D. Dimitrijević, Istraživanja rimskog limesa u istočnom Sremu sa posebnim osvrtom na pitanje komunikacija, Osječki Zbornik, XII, 1969, 87, Сл. 7; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, II, 523; Керамика дачког карактера откривена је на налазишту Хајдучка Водевица у Доњем Бердапу, као и на караули код Лепене у Горњем Бердапу, Lj. Zotović, Boljetin, Lepena kod karaule — rimska nekropola spaljenih pokojnika, Arh. Pregl., 10, 1968, 84.

тетнију фактуру или орнаментику, нити су, ни у једном случају, имитирали облике фине келтске керамике. Једина заједничка форма могао би да буде уобичајени лонац са жљебом испод обода повијеног ка унутрашњости суда, чија је свакодневна, кухињска употреба сасвим сигурна.

II. Разматрајући распрострањеност дачке керамике на територији Скордиска, узетој у целини, сагледавају се одређени односи, условљени садашњим стањем истраживања:

— Појава керамике дачке израде није ограничена на неко уже, регионално подручје Скордиска, већ је она заједничка за целокупну територију коју су они заузимали од краја II и током I в. ст. ере, као и у I в. нове ере. За сада се стиче утисак да је учесталост те заступљености различита и да се снажније испољава у јужној Војводини, иако то може да зависи и од локације насеља до сада истражених. Географски положај ових области иде томе у прилог, тим пре, када се узме у обзир непосредан контакт Баната са дачком територијом на истоку. На западу је граница распрострањања дачке керамике по свој прилици повучена негде према источној Славонији, што би значило приближно поклапање са територијом Скордиска, како се на тој страни она данас одређује. На југу је дачка керамика запажена углавном у Поморављу, и то у рано римском периоду, али и то је закључак ограничен постојећим обимом истраживања.

— Непосредно упоређење заступљености дачке керамике међу појединим насељима Скордиска за сада није могуће, јер је основно мерило још увек степен истражености одговарајућег налазишта, иако су извесни односи ипак уочљиви. Тако, на пример, једина систематски испитана некропола Скордиска, она на Карабурми код Београда, није садржавала дачку керамику међу гробним прилозима, већ се ту сусреће искључиво сива келтска грнчарија. При томе временски распон некрополе обухвата време између III и I в. ст. ере, а сама њена локација је ставља у средиште области из које потичу налази дачке керамике из насеља. Недостатак дачких судова у гробним инвентарима некрополе на Карабурми, где је иначе келтска керамика сразмерно бројна, може да буде протумачен на различите начине. Одговор би могао да буде веома једноставан и да се ограничи на слаб квалитет те керамике и њену практичну намену, што је чини сасвим неподесном за гробне прилоге, али би било оправдано помислити и на сложеније популационе односе унутар заједнице Скордиска, укључујући и то, да су припадници одређених етничких група можда посебно сахрањивани. Неки од гробова са Карабурме као да

сеprotиве овом другом закључку, јер можда припадају локалном становништву, иако у старијој етапи некрополе.¹⁷

Са друге стране, могуће је постојање и насеља са келтским живљем, у којима није било никаквих домаћих елемената. Управо се ту долази до кључног питања за чије разрешавање данашње стање истраживања не даје довољно података — а то је тачније опредељење друштвене структуре Скордиска. Краће речено колико је то савез племена међусобно различитог етничког састава, или се ради о широј племенској заједници, где је постепена асимилација на линији дошљаци — домородци узела толико маха, да већ изазива сажимање локалне материјалне културе са оном дошљачком. Пример употребе и заступљености дачке керамике на насељима Скордиска управо спада у такву појаву и пружа бар извесне могућности за тачније упуознавање ове специфичне латенске друштвене формације југословенског Подунавља.

— Дачка керамика налажена на насељима Скордиска има, како је наглашено, уједначен типолошки карактер. Недостаје, што се врло јасно опажа, квалитетна дачка керамика, као што су крчазе, посебна врста пехара, затим зделе на високој нози. Уопште узевши одсуство ових облика пре је повезано за квалитет керамике, него за избор форми, јер је код Скордиска заступљена управо груба дачка керамика и то у суженом типолошком избору, поједностављене израде. Фина керамика дачког порекла замењена је према томе келтском керамиком, исто тако квалитетном, што је за Скордиске, као популацију келтског порекла, сасвим оправдано. Међутим постоји и груба келтска керамика, заступљена првенствено лонцима и питосима различитих величина, која се користи упоредо са оном дачког порекла. Неки пут је и разврстање атипичних фрагмената обе врсте керамике отежано. Из тога произлази да су Скордисци на својим насељима производили грубу дачку керамику која функционално није била одговарајућа замена за било коју врсту келтске керамике, израђиване у неупоредиво бољој фактури, усавршеном технологијом, и самим тим, погоднијом за практичну употребу.

— Као што се не преузимају међусобне форме обе керамичке врсте, тако и орнаментика, као својствени израз сваке од њих, остаје непромењена. Употреба пластичних трака на лонцима и шољама приметна је и на дачкој керамици са насеља Скордиска, иако у знатно мањој мери него што је то уобичајено за изворну дачку керамику. Можда треба рачунати са слаби-

¹⁷ J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, I, Beograd, 1972, 26, T. XXIII; T. XXV.

јим утицајем специфичне технике украшавања код Скордиска — оне са углачаним, већином асиметричним геометријским мотивима, као и урезивања, поготово код лонаца са жљебом испод обода. Остаје утисак да је дачка керамика на територији Скордиска изгубила многе својствене црте и да је сведена на ниво другоразредне керамичке врсте, док је келтска, напротив, сачувала све своје уобичајене квалитете, на нивоу стандардном за источне Келте.

III. Закључци заснивани на анализи једне врсте материјалне културе тешко могу прекорачити границе претпоставки, иако у овом случају, када о популацији о којој је реч постоје и историјски извори, та могућност ипак има нешто ширу основу. То се нарочито тиче утврђивања одређених елемената материјалне производње, као и извесних друштвених односа унутар племенске заједнице Скордиска, јер се овог пута располаже подацима прикупљеним са више налазишта, у оквиру истог географског подручја.

Утврђено је, на основу ових података, да се производња дачке керамике на том простору развија нарочито током I в. ст. ере, углавном у утврђеним насељима, али ни она друга, мања, нису у томе била изузета. Та керамика је одраз одређене потребе, која није у првом реду производног карактера, јер задржава стару технологију и даје слабији квалитет израде. Ако се потраже нека друга објашњења за појаву дачке керамике, темељена на спољним узроцима, онда у првом реду треба помислити, како је већ речено, на присутност Дачана у утврђеним насељима Скордиска у времену када је дачка држава у сталном успону.

Јављају се међутим потешкоће код прихватања ове претпоставке — јер, на пример, дачке посаде не би могле да буду стациониране на тој територији цео век, па и више од тога. То не одговара ни историјским подацима о снажењу дачке државе, нити се керамика, у суштини тако слабог квалитета, може сматрати као импорт намењен овим посадама, или још мање, као њихов сопствени производ. Било би оправданије очекивати у том случају класичну дачку керамику у свим њеним категоријама, а управо се тако нешто не дешава, како се видело, на насељима Скордиска.

Потреба за таквом врстом керамике је можда изазвана и економским разлозима. Сива келтска керамика, знатно квалитетнија, захтевала је посебно припремљену, пречишћену глину, алате (лончарско витло, на пример), као и мајсторе — занатлије.

Изложени војним притисцима Римљана, губећи своје области, Скордисци можда нису мо-

гли одржавати производњу за унутрашње потребе увек на истом нивоу, што се одражавало и на изради керамике. Тако је за свакодневну употребу израђивана и груба керамика домородачких традиција, која је одговарала оној популационој компоненти, заступљеној уз келтско становништво на насељима у Подунављу.

Овим путем би се дошло и до претпоставке да је у друштвену структуру Скордиска уграђена популациона компонента дачког или дако-гетског порекла. Та компонента је већ била измењена у заједничком животу са келтским Скордисцима, али је задржала и неке своје локалне одлике. Популација тог порекла била је највероватније присутна у јужној Војводини још од доласка Келта у југословенско Подунавље, чему иду у прилог и поједини налази из гробних целина на Роспи Буприји и Карабурми.¹⁸ Стога је уз Илире и Трачане, како их именују писани извори, оправдано укључити у племенску заједницу Скордиска и локално становништво дако-гетског порекла. Та компонента Скордиска долази посебно до изражаја током снажења Буребистине државе и то је тада она популациона карика која је повезала Скордиске и Дачане, искључивши истребљивачки рат, какав су ови последњи под Буребистом предузели против Боја и Тауриска на североистоку панонске равнице. На тај начин, вести античких писаца о савезништву Скордиска и Дачана добијају потврду и на основу резултата добијених археолошким истраживањима.

Подаци о којима се расправљало, говоре исто тако о Скордисцима као племенској заједници, са келтском доминацијом, пре него племенском савезу, како се сада радије мисли.¹⁹ Савез би претпостављао неку врсту упоредног живота независних, или бар етнички јасније издвојених групација становништва, самостално организованих. Код Скордиска, како се видело, долази пре у обзир сажимање два основна елемента — домородачког (који је и сам по себи етнички разнородан) и дошљачког (који је етнички јединствен, уколико се не рачуна локална племенска припадност келтских ратника из поражене Бренове војске после безуспешног похода на Грчку). Зато је племенска заједница Скордиска, како следи из овог излагања, назив који више одговара популационој структури ове протисторијске друштвене формације у југословенском Подунављу.

¹⁸ J. Todorović, Skordisci, 55; Б. Јовановић, Сингидунум и градови Скордиска, 15.

¹⁹ Б. Јовановић, Млађе гвоздено доба, 277; J. Todorović, Skordisci, 116; Сложена друштвена организација Скордиска истицана је и раније, F. Parazoglu, op. cit., 264, 396.

LA SIGNIFICATION DE LA CÉRAMIQUE DACE DANS LES AGGLOMÉRATIONS DES SCORDISQUES DANS LE PODUNAVLJE

Les sources historiques ne définissent pas de plus près la vraie nature des rapports entre les Daces et les Scordisques au cours du Ier s. av. n. è., bien qu'il n'y ait pas de doute quant à la supériorité des premiers. Or, les Scordisques ont-ils été réellement conquis, ou jouaient alors le rôle d'allié, ne fut-ce que temporaire, ceci ne peut être clairement déterminé sur la base des informations incomplètes des écrivains antiques. Dans les sources historiques on ne trouve pas de confirmation pour la participation de la population daco-gète dans la formation des Scordisques, mais on y mentionne en premier lieu les Illyriens et les Thraces.

Il n'existe pour le moment aucune connaissance sur ce qui pouvait déterminer ce genre de rapports qui étaient orientés non seulement vers la cohabitation des Celtes et de la population autochtone, mais aussi vers l'assimilation graduelle, culturelle et ethnique. Que ces rapports ont été importants, le meilleur exemple en est la Transylvanie où la supériorité des Celtes et leur présence disparaissent de la scène dès la deuxième moitié du IIe s. av. n. è., les populations immigrées n'ayant pas établi des formes durables de vie commune avec la population dace locale.

Or, pour les Scordisques il n'existe pas d'évidences aussi claires sur la période la plus ancienne de leur vie, les explorations archéologiques ne touchant pour l'essentiel qu'au dernier siècle de l'ancienne ère. En ce qui concerne les nécropoles, la seule qui a été étudiée systématiquement est celle de Karaburma près de Belgrade, tandis que des fouilles plus amples ont été effectuées essentiellement autour des agglomérations fortifiées des Scordisques en Voïvodine. Les travaux les plus importants ont été effectués à Židovar près de Vršac, à Slankamen, et ensuite à Gomolava près de Hrtkovci, tous ces sites étant caractéristiques par le fait que les fortifications lathènes s'intègrent dans la stratigraphie culturelle complexe de la préhistoire danubienne.

Les vastes fouilles de la partie préservée de Gomolava ont permis de mieux connaître l'organisation des agglomérations fortifiées du La Tène récent dans le bassin danubien. Depuis le temps que les fouilles sont en cours à Gomolava, seules les données obtenues ces quelques dernières années permettent de délimiter plus clairement les surfaces habitées de l'agglomération et leur chronologie relative. Les étapes stratigraphiques de l'agglomération établie des Scordisques ne seront présentées ici que dans leur aspect le plus sommaire:

Phase VIa. Contient deux horizons résidentiels, dont le premier datant de l'époque de la fondation de l'agglomération est constitué d'édifices semi-souterrains. Dans le deuxième horizon, on ne rencontre que des bâtiments de surface.

Phase VIb. Époque de la plus grande prospérité de l'agglomération, caractérisée par une production de la céramique, indubitablement destinée au commerce car elle dépassait de loin les besoins de l'agglomération. Ceci a été confirmé par la découverte de nombreux fours de potiers, souvent aux dimensions importantes (T. I, 3—4).

Phase VIc. La durée de cette phase implique déjà l'arrivée des Romains, ce qui est corroboré par la destruction du système de fortification de l'agglomération, ainsi que par l'apparition de la céramique im-

portée. Les maisons d'habitation de cette étape finale de l'agglomération sont mal préservées.

Si cette division est comparée avec la présence de la céramique dace, on constate qu'elle y est représentée depuis la première, la phase de fondation de l'agglomération (VIa). Se distinguent tout particulièrement les pots aux formes grossières, ainsi que les tasses coniques «daces» à ouverture large.

Dans la période de prospérité de l'agglomération (VIb), il convient de distinguer des pots étroits piriformes, avec des anses plastiques et de faisceaux d'incisions en zig-zag. Les formes de la phase antérieure sont encore utilisées (T. I, 1—2), et avant tout la tasse caractéristique (T. II, 1—3).

Et enfin dans la phase finale, l'étape laténo-romaine de l'agglomération (VIc), la céramique dace continue d'y être présente et pour l'essentiel avec les mêmes types connus de l'étape précédente.

En comparant les données connues sur la représentation de la céramique dace dans les agglomérations individuelles des Scordisques, il convient d'attirer l'attention sur les faits suivants:

— La céramique faite toujours et sans exception à la main, d'origine dace, est présente dans toutes les agglomérations récentes des Scordisques, parallèlement avec la céramique grise habituelle, la céramique celtique, faite au tour. La contemporanéité des deux sortes de céramiques a été confirmée par des trouvailles à l'intérieur des maisons, où des vaiselles des deux types furent souvent trouvées in situ, ceci venant confirmer leur emploi parallèle.

— Les importantes quantités de céramique d'origine dace constatées dans les agglomérations, leur facture non uniforme, de qualité inférieure selon la règle, l'appartenance de ces pots à la poterie grossière de cuisine, et enfin, les pots trouvés en tas près des fours de potier — le tout parle de manière convaincante en faveur de la production locale de cette poterie, dans le cas de la majorité des sites.

— L'emploi quotidien de la céramique dace dans les agglomérations mentionnées est prouvé par un nombre très régulier de formes qu'on peut y trouver. Des tasses et des pots, ainsi que des amphores plus petites (T. I, 1—2; T. II, 1—3) avec les variétés — ce choix est plus ou moins inchangé, sans considération de la grandeur ou du genre de l'agglomération des Scordisques, bien que l'on connaisse le mieux à présent les agglomérations fortifiées du Ier s. av. n. è.

— La différence entre la céramique dace et celtique n'est pas seulement évidente selon le type des récipients et leur destination, ceci étant déjà une raison suffisante pour les séparer complètement, mais cette différence apparaît encore plus nettement dans la technique de leur production. On a déjà fait ressortir la fabrication à la main de la céramique dace dans les agglomérations des Scordisques, alors qu'une différence très nette apparaît dans la facture, soit dans la qualité de l'argile utilisée, de la préparation de celle-ci, et, enfin, dans le procédé de cuisson. Ce qui unifiait, cependant, ces deux types de céramique c'est leur emploi commun, simultané, mais à des fins différentes. Ainsi, la vaiselle dace ne recevait jamais une facture et des ornements de qualité et n'imitait pas les formes de la fine céramique celtique. La seule forme commune pourrait être le pot habituel avec une rainure sous le bord tourné vers l'intérieur du récipient, dont l'emploi quotidien est tout à fait certain.

— L'apparition de la céramique dace ne se limite pas à une quelconque étendue étroite, régionale, des Scordisques, mais elle est commune à l'ensemble du territoire qu'ils occupaient à partir de la fin du IIe et au cours du Ier s.av.n.è., ainsi que durant le Ier s. de n.è. Pour le moment on a l'impression que la fréquence de cette présence est différente et qu'elle est plus manifeste dans le sud de la Voïvodine, bien que cela puisse dépendre de la disposition des agglomérations étudiées jusqu'à présent. La position géographique de ces régions parle en faveur de cela, d'autant plus si l'on prend en considération le contact direct du Banat avec le territoire dace à l'Est. A l'occident, la ligne limite de la propagation de la céramique dace a été tracée selon toute probabilité quelque part dans la direction de la Slavonie de l'Est, ce qui coïnciderait approximativement au territoire des Scordisques, tel qu'il est déterminé aujourd'hui de ce côté là. Au Sud, la céramique dace a été relevé pour l'essentiel dans le bassin de la Morava, au commencement de la période romaine, mais c'est également là une conclusion limitée par l'ampleur des recherches effectuées.

*

Sur la base des données examinées, il a été constaté que la production de la céramique dace se développe sur le territoire des Scordisques de la fin du IIe s.av.n.è. et au cours du Ier s.av.n.è., pour l'essentiel dans les agglomérations fortifiées, mais aussi dans les autres, les agglomérations plus petites.

Le besoin pour ce genre de céramique a pu être le résultat des raisons économiques. La céramique grise celte, de qualité bien supérieure, ne pouvait être fabriquée qu'avec de l'argile spécialement préparé, purifié, et des outils spéciaux (tour de potier, par exemple), et par des maîtres artisans.

Exposés aux pressions militaires des Romains, perdant leurs territoires, les Scordisques n'auraient pas pu maintenir toujours à un même niveau la production destinée à l'usage local, ce qui se reflétait sur la fabrication de la céramique. Ainsi, pour l'usage quotidien, on fabriquait de la céramique grossière selon les traditions autochtones, qui correspondait à celle de la composante de la population qui cohabitait avec la population celte dans les agglomérations du bassin danubien.

Ceci nous amène à la supposition que la structure sociale des Scordisques porte les caractéristiques de la population d'origine dace ou daco-gétique. Cette composante a été déjà modifiée dans la vie commune avec les Scordisques celtiques, tout en préservant certaines de ses caractéristiques locales. La population de cette origine a été très vraisemblablement présente dans le sud de la Voïvodine dès l'arrivée des Celtes dans le bassin danubien yougoslave, ce qui est soutenu par les trouvailles individuelles dans les entités sepulcrales des nécropoles de Rospicija et de Karaburma près de Belgrade. En conséquence, à côté des Illyriens et des Thraces, comme ils sont désignés dans les sources écrites, il serait justifié d'inclure dans la communauté tribale des Scordisques la population locale d'origine daco-gétique. Cette composante des Scordisques se manifeste tout particulièrement pendant la montée de la puissance de l'Etat de Bourebista et c'est précisément le maillon démographique qui a relié les Scordisques et les Daces, en excluant la guerre de génocide, que ces derniers sous Bourebista entreprirent contre les Boii et les Taurisques dans le nord-est de la plaine de Pannonie. Ainsi, les informations des auteurs antiques sur l'alliance des Scordisques et des Daces se voient confirmer par les résultats des explorations archéologiques.

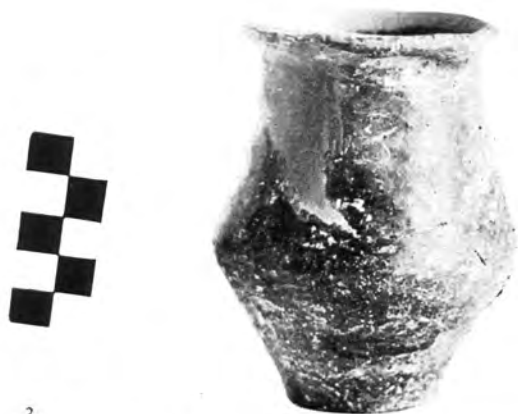
Borislav JOVANOVIĆ

1

2

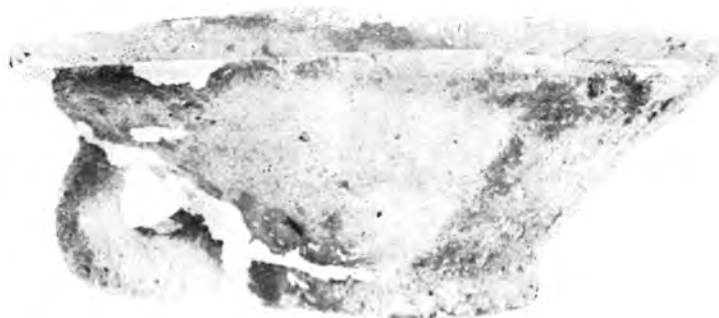
3

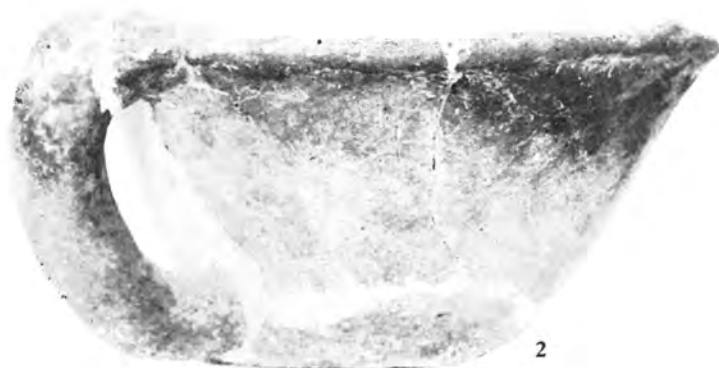
4

Т. I — 1, 2. Гомолава. Дачка керамика, горњи плато, средња етапа насеља Скордиска (VIb). — 3, 4. Гомолава. Основа и пресек пећи приобални појас доњег платоа, средња етапа насеља Скордиска (VIb).

Pl. I — 1, 2. Gomolava. Céramique dace, plateau supérieur, étape moyenne de l'agglomération des Scordisques (VIb). — 3, 4. Gomolava. Base et section du four, zone côtière du plateau inférieur, étape moyenne de l'agglomération des Scordisques (VIb).

1

2

3

Т. II — 1. Гомолава. Дачка шоља, примерак из групног налаза. Горњи плато, завршна етапа насеља Скордиска (VIc). — 2, 3. Гомолава. Дачке шоље, горњи плато, средња етапа насеља Скордиска (VIb).

Pl. II — 1. Gomolava. Tasse dace, provenant d'une trouvaille collective. Plateau supérieur, étape finale de l'agglomération des Scordisques (VIc). — 2, 3. Gomolava. Tasse dace, plateau supérieur, étape moyenne de l'agglomération des Scordisques (VIb).

Археолошка истраживања у Боки Которској

Богатство културноисторијских споменика на подручју Боке Которске већ је одавно привлачило пажњу истраживача. Први кораци на испитивању археолошких споменика Боке Которске учињени су још 1950-тих година, када је комплексна екипа Српске Академије наука и Археолошког института обишла и проучила очуване средњовековне споменике. Непосредно после тога уследила су археолошка ископавања манастира св. Михаила на о. Превлаци (1956—1959. г.),¹ базилике и манастира у Шурању, предаграђу Котора (1955—1956. г.),² цркве св. Томе у Кутима (1959)³ и цркве св. Томе у Прчању.⁴ Веома значајан материјал са ових ископавања, на жалост, је са малим изузецима остао још недовољно познат научној јавности. После ових првих ископавања током низа година била су вршена повремени мања рекогносцирања и прикупљање случајних налаза на појединим локалитетима, већином у околини Херцег-Новог и на северној обали Боке Которске.⁵ На VI Конгресу археолога Југославије у Херцег-Новом 1966. год. били су направљени први покушаји синтетизовања оних знања која су се накупила о археолошким споменицима у Боки Которској и у Црној

Гори уопште.⁶ Међутим, управо се онда показало до које је мере још било недовољно истражено ово значајно и археолошким споменицима веома богато подручје. У првој књизи „Историје Црне Горе“ (Титоград 1967) исто тако су се више постављали него ли се разјашњавали многи проблеми настанка и развоја најстаријих култура у Боки Которској. С обзиром на све ово, као и имајући у виду да су претходна ископавања била вођена на средњовековним локалитетима, Археолошки институт је у сарадњи са Поморским музејом у Котору наставио археолошка истраживања 1965. г.^{6а}

Започињући археолошка истраживања у Боки Которској, првенствено на њеној јужној обали, пошли смо од оне нове оријентације коју је трасирао скуп „О територијалном и хронолошком разграничењу Илира“ (Сарајево, 1964. г.), који је — према нашој оцени — представљао важну прекретницу у илирологији наше земље, јер је покренуо веома озбиљна и плодотворна истраживања оних особина које су карактеристичне за материјалну културу илирских племена у појединим ужим регијама. У једну од таквих регија названу „југоисточно илирско подручје“ спада и Бока Которска, али се о њеним ближим карактеристикама са археолошке тачке гледишта онда скоро ништа није могло рећи. Ипак, новији резултати археолошких истраживања у северној Албанији, посебно ископавања велике некрополе са тумулима у долини реке

¹ Ископавања су вођена од стране екипе Археолошког института под руководством арх. В. Корача и Ј. Ковачевића, о чему је дата само кратка белешка, док је највећи део материјала остао непубликован. Уп.: Старијар н. с. IX—X (1958/1959), 388—389.

² П. Мијовић, *Acruvium — Dekatera — Котор*, Старијар н. с. XIII—XIV (1963/1964), 27—47.

³ Ј. Ковачевић—И. Пушић, *Ископаванја на рушевинама цркве св. Томе у Кутима — Бока Которска*, Археолошки преглед 1, Београд 1959, 156—159.

⁴ В. Корач—Ј. Ковачевић, *Црква св. Томе у Прчању*, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, X, 1 (1970), 107—117.

⁵ И. Пушић, *Археолошки локалитети и станје археолошке науке у Боки Которској*, *Бока I*, Херцег-Нови 1969, 7—21.

⁶ Материјали IV (VII Конгрес археолога Југославије, Херцег-Нови 1966), Београд 1967.

^{6а} Радове су од стране Археолошког института водили др Маја Паровић-Пешикан и др Војислав Трбуховић, а од стране Поморског музеја у Котору — мр Јован Мартиновић, док је као стални члан екипе учествовала мр Лепосава Савић-Трбуховић. У неколико наврата је са екипом сарађивао и Илија Пушић, кустос Завичајног музеја у Херцег-Новом.

Мати, праисторијске градине Гајтан и великог многослојног насеља Малић, упућивали су на могућност сасвим нових и интересантних података и резултата. Поједини случајни налази керамике и мања ископавања тумула на северној обали Боке Которске (Глоговик, Врбањ) такође су сведочили да се на подручју Боке Которске могу очекивати занимљиви резултати. Захваљујући томе нова археолошка испитивања у Боки Которској наметала су се као снажан императив, па и изазов за будуће истраживаче.

Као један од првих задатака постављало се испитивање карактера већих и мањих камених тумула којима су буквално обасути обронци планина и била горских коса изнад обале мора и око Тиватског поља. Мноштво тумула у планинама изнад Боке одавно је било познато свим старијим истраживачима који су се дотicali историје ових крајева (С. Накићеновић, П. Буторац, Н. Луковић), тако да у својим радовима спомињу нарочито тумуле у Луштици, затим у Грбљу код с. Љешевићи, Грабовац, Бурашевићи, Загора и Вишњево, али и на другим местима у северном делу Боке (изнад Беновића, Баошића, Крушевице и на пољу Каменом). Велики број камених тумула представљао је знак интензивне насељености овог подручја у метално доба, а њихова ископавања су могла дати драгоцене податке о погребним конструкцијама и ритуалу сахрањивања, карактеристичним за илирско становништво ових крајева.

Као други, не мање значајан проблем појавила се неопходност археолошких испитивања илирских и античких насеља у Боки Которској. Веома оскудни писани извори, који се највише свode на набрајање насеља познатих у то време на обалама Ризонског залива (*Ps. Skyl.*, 24—25; *Polyb.* II, 11, 16; *Strabo* VII, 314; *Ptol.* II, 16, 3; *Plin. Natur. Historia* III, 144), углавном се односе на Будву и Ризон, као последње упориште илirsке краљице Теуте. Ипак, неки од њих изричито помињу друга мање значајна насеља која су раније постојала у Ризонском заливу, али су после римског освајања пропала и пала у забрав (*Strabo*, VII, 314: „... Ῥίξων πόλις καὶ ἄλλα πόλιναι“ или Плиније: „... *praeterea multorum Ghaeciae oppidorum deficiens memoria*“). Лоцирање и евентуално испитивање карактера ових насеља и њихових некропола допринело би проучавању материјалне културе илирских племена у Боки Которској специјално у време настанка илirsке државе Ардијеја, а и разјашњењу неких нејасних и спорних проблема из те области, као што је још увек спорна убикација Акрувија, који се према подацима античких из-

вора налазио управо негде на обалама Боке Которске.

Археолошка истраживања су укључивала обилазак локалитета и сондажна ископавања појединих значајних споменика и локалитета, док се само у ретким случајевима ишло на ископавање споменика у целини. Овакав начин рада се објашњава пре свега недостатком новчаних средстава, али и жељом да се археолошки испита што већи број налазишта, како би се стекао општи утисак о читавом подручју. У овом извештају изнећемо резултате ископавања тумула и насеља на подручју Грбља и Кртола. Како кратки претходни извештаји са појединих радилишта, дати својевремено у „Археолошком прегледу“ нису могли пружити потпунији увид у ток и резултате ископавања, сматрали смо неопходним да овом приликом више пажње посветимо керамичким и другим налазима, резултатима сондирања и стратиграфским запажањима где је то било могуће остварити.

ТУМУЛИ

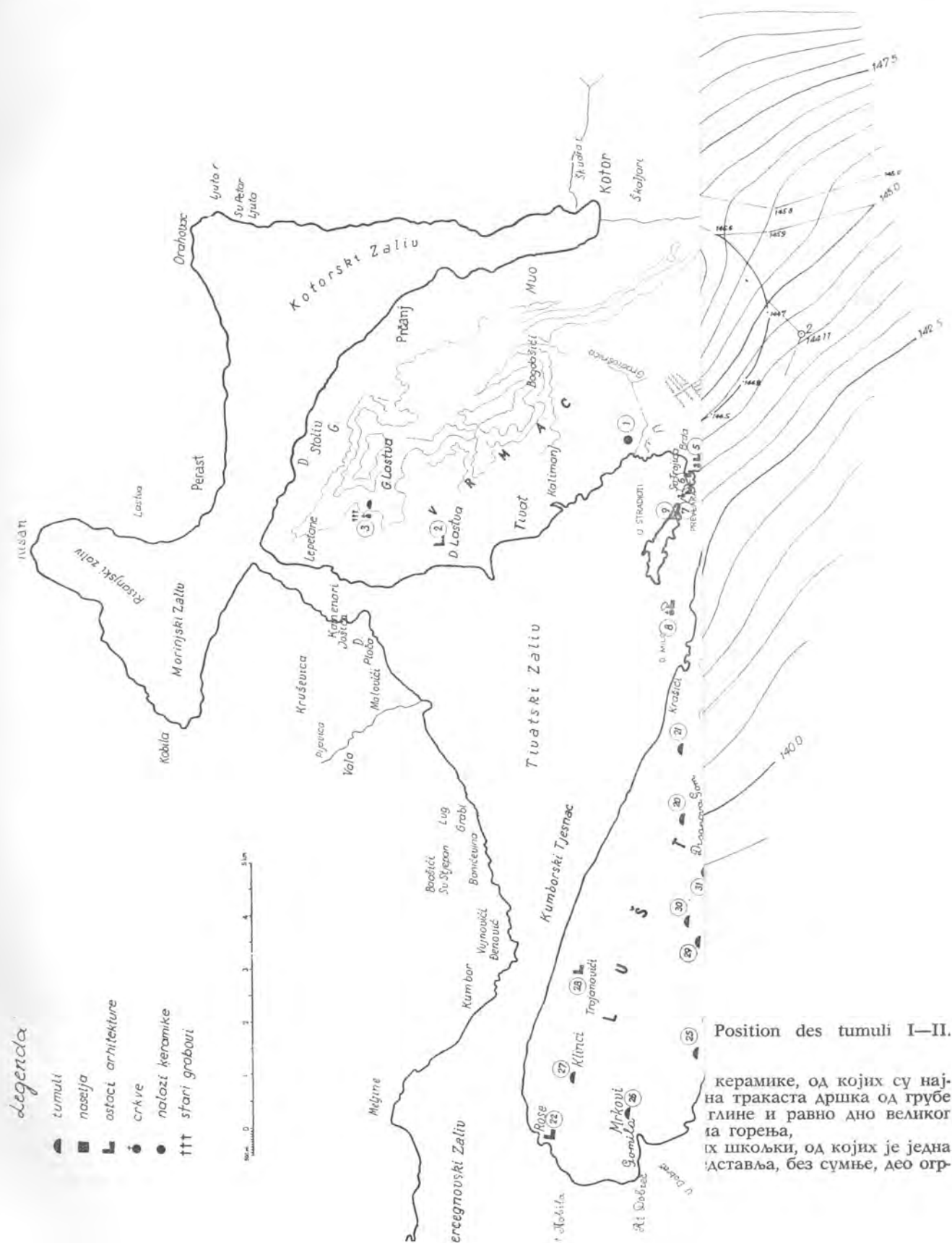
Ископавања тумула на подручју јужне обале Боке Которске дала су значајне резултате, који су употпунили наша знања о материјалној култури Илира у тзв. југоисточном илирском подручју, и то у времену од раног бронзаног доба до касног халштата и доласка Римљана.

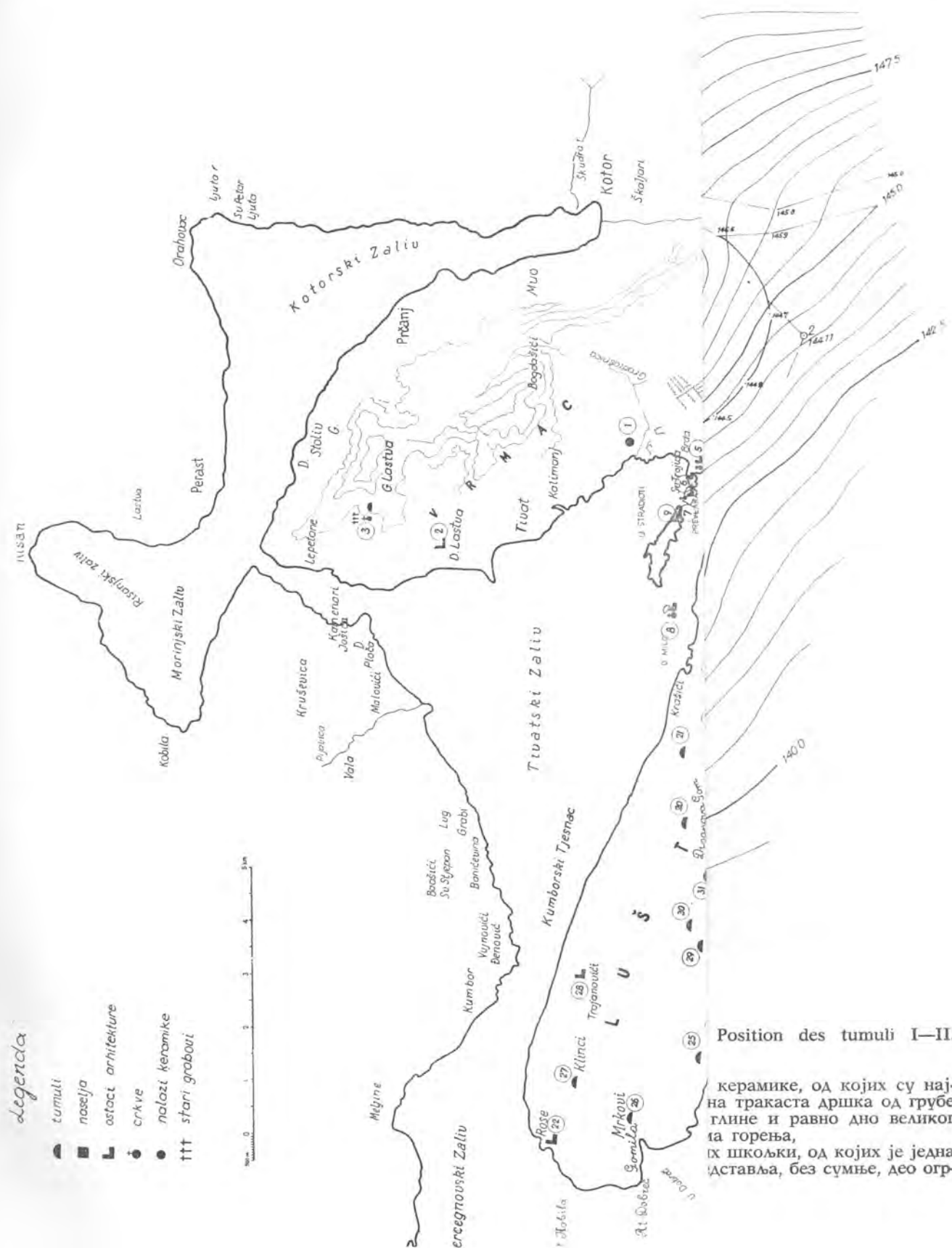
Мала Груда

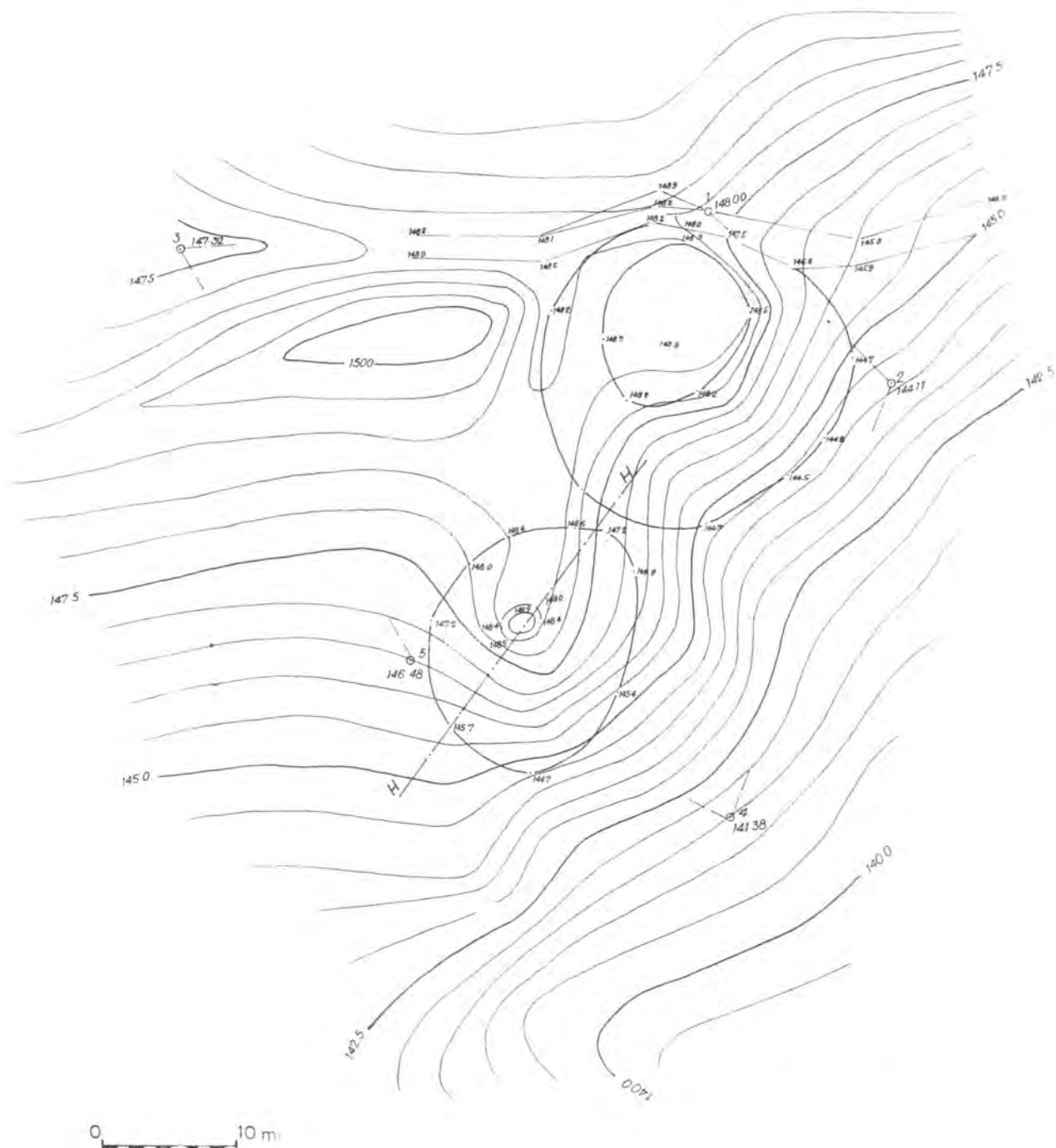
Најзначајније резултате, без сумње дало је истраживање великог тумула Мала Груда у Тиватском пољу, које, на жалост, још увек није завршено. О овим ископавањима већ је објављен опширан извештај у „Старинару“⁷ а о значају овог открића у вези са проблемом тесних културних веза са Егејом било је речи у реферату на IX Конгресу археолога Југославије у Задру 1972. године.⁸ Због тога се овај пут нећемо задржавати на познатим чињеницама, него ћемо се ограничити само на неке опште напомене у вези са овим изванредним гробним налазом.

⁷ М. Паровић-Пешикан—В. Трбуховић, Истраживање тумула раног бронзаног доба у Тиватском пољу, *Старинар* XXII (1971), 129—141. Уп. такође: В. Трбуховић, *Nekoliko napomena o nalazu iz tumula Mala Gruda u Tivatskom polju*, *Zbornik Nar. muzeja* VIII, 1975, 31—35.

⁸ М. Parović-Pešikan, *Najnovija istraživanja u Bo-ki Kotorској s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza sa Egejom*, *Materijali XII (IX Kongres arheologa Jugoslavije u Zadru, 1972)*, Zadar 1976, 77—87.

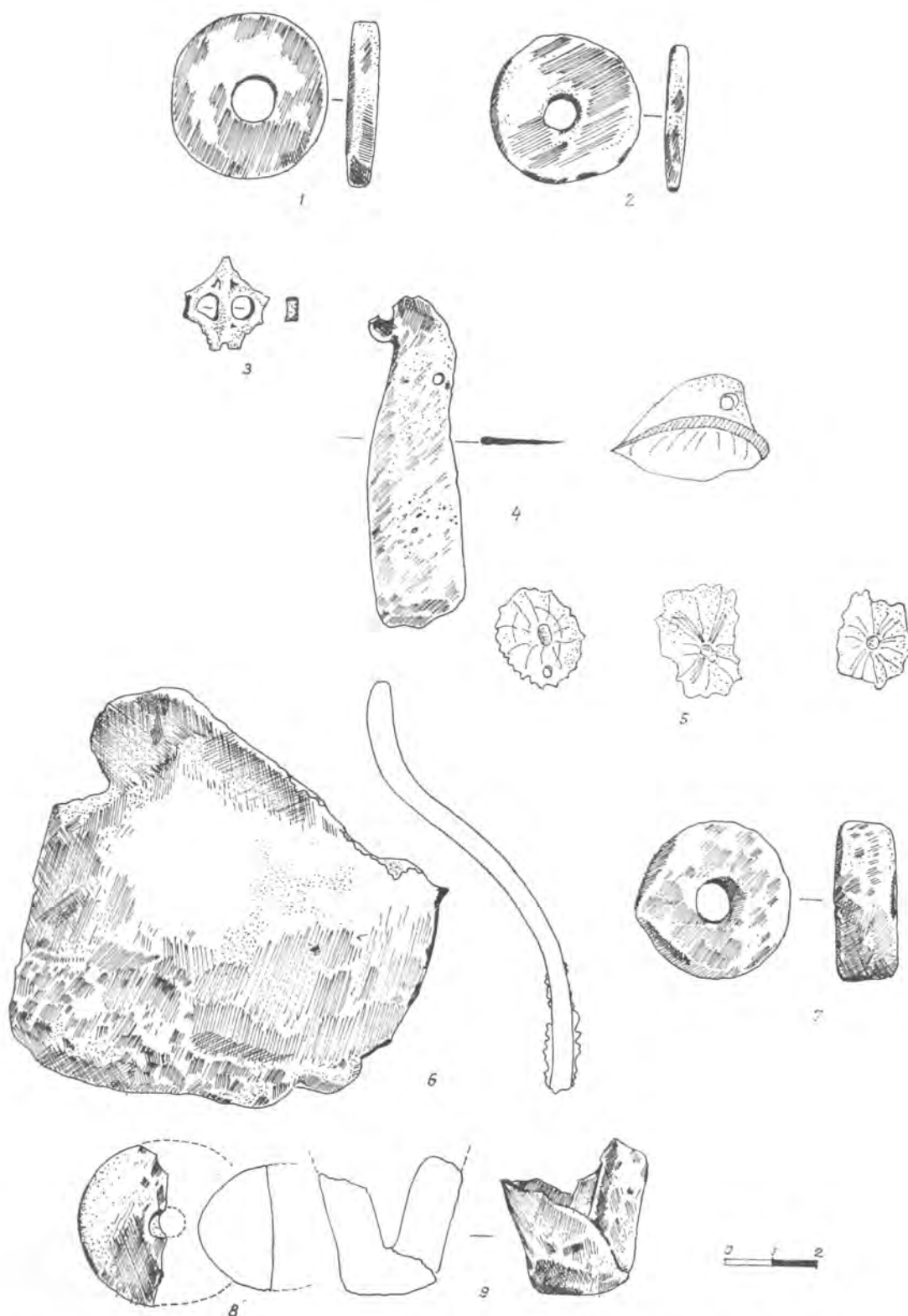

Сл. 5 — Миловића локва. Положај тумула I—II. Fig. 5 — Milovića lokva. Position des tumuli I—II.

Од осталих налаза у горњем слоју каменог насипа у југозападном и јужном делу тумула нађени су ови предмети:

- једна бронзана апликација ромбичног облика, (сл. 6, 3);
- издужена гвоздена плочица са два пробушена отвора (дршка ножа?) (сл. 6, 4);

- фрагменти грубе керамике, од којих су најзанимљивији једна тракаста дршка од грубе црвенкастомрке глине и равно дно великог суда са траговима горења,
- неколико морских шкољки, од којих је једна пробушена и представља, без сумње, део огрлице.

Сл. 6 — Миловића локва. Налази из тумула I (1, 6—9) и тумула II (2—5). Fig. 6 — Milovića lokva.
 Trouvaille du tumulus I (1, 6—9) et du tumulus II (2—5).

На тај начин, тумул II код Миловића локве такође се може сврстати у ред каснохалштатских сахрањивања, јер се и по конструкцији и по налазима не разликује много од осталих.

Јелића гомила

Тумул Јелића гомила истражен је у заштитним радовима почетком 1976. године, а налази се у атару села Бурашевићи у Кртолима, близу пута, и то на одстојању око 2 km од бивше фабрике тзв. Мештровића пећи. Тумул је смештен на врху високог брежуљка северно од цркве св. Арханђела, а на одстојању око 500 m од њега у истој линији према северу стоји још један тумул — Граничка гомила. Оба тумула су веома велика, — тако је Јелића гомила имала пречник 28—30 m, а висину око 4 m. Из њега је вађен камен за потребе градње, а том приликом је разбацано око трећине његовог насипа. Заштитно истраживање у име Завода за заштиту Црне Горе водио је Јован Мартиновић, који је констатовао да се приближно у центру тумула налазио гроб од камених плоча, постављен на насутом слоју земље и камена око 1,20 m изнад основе тумула. Једна од бочних плоча гроба била је оштећена приликом машинског вађења камена, тако да су *in situ* затечене само три вертикално усправљене плоче и горња поклопница. Димензије гробнице (изнутра) износиле су $0,80 \times 0,60 \times 0,50$ m. Плоче су од природног камена са притесаним ивицама, а горња највећа плоча има квадратни облик $1,20 \times 1,20$ m, дебљина 0,20 m.

Приликом чишћења гробнице на њеном дну је констатован веома танак слој хумуса 0,02—0,04 m. Трагови скелета скоро да нису очувани, осим једног одломка фемура. Међутим, унутра је нађено неколико птичјих и других животињских костију, као и два ситна керамичка фрагмента.

Граничка гомила

Још један тумул је био истражен у заштитној акцији Завода за заштиту 1975. године, чијем откривању је такође присуствовао Ј. Мартиновић. Граничка гомила је изнад бивше циглане „Мештровића пећ“, а њена висина износи 5 m, док је пречник око 30—35 m. Насип је у централном делу оштећен, тако да је направљено удубљење кружног облика, ограђено камењем и доле поплачано.

Приликом разбацивања насипа за грађевински материјал вршена је контрола радова. Том

приликом, као и у претходном тумулу, и овде је нађена камена гробница са остацима згрченог скелета и веома сиромашним налазима.

* * *

Поред ових тумула, истражених током наших десетогодишњих радова, на подручју Грбља и Кртола откривене су случајно исте камене гробнице у неколико тумула, о којима ћемо овде рећи укратко неколико речи.

Гомила у селу Бурашевићи

За време градње старог аеродрома у Тивту 1958—1959. године делимично је раскопан велики каменни тумул у центру села. Том приликом је испод каменог тумула била пронађена камена гробница са скелетним сахрањивањем у згрченом стању и неколико керамичких прилога. Према речима И. Пушића, кустоса Завичајног музеја у Херцег-Новом, који је видео налаз за време радова, гробница се налазила више према западној ивици тумула и видела се у профилу разбацаног каменог насипа. Она се састојала од четири велике камене плоче које су стајале са стране, и једне горње плоче, која се распукла и пала у гроб. Унутра су осим костију скелета нађени фрагменти грубе илирске керамике, међу којима су били обод и фрагменат дна једне шоље, као и керамички пршљенци.

Ови предмети неко време су се налазили у школској збирци у селу, али су после нестали.

Село Клинци — телеграфска станица

Недалеко од с. Клинци, близу пута, испод телеграфске станице, констатован је потпуно разбацан каменни тумул, у чијој су основи видљиви делови камене гробнице правоугаоног облика, димензија $1,0 \times 1,20$ m. У питању је гроб испод уништеног каменог насипа, који, међутим, још увек није истражен.

Село Вишњево — Бункер

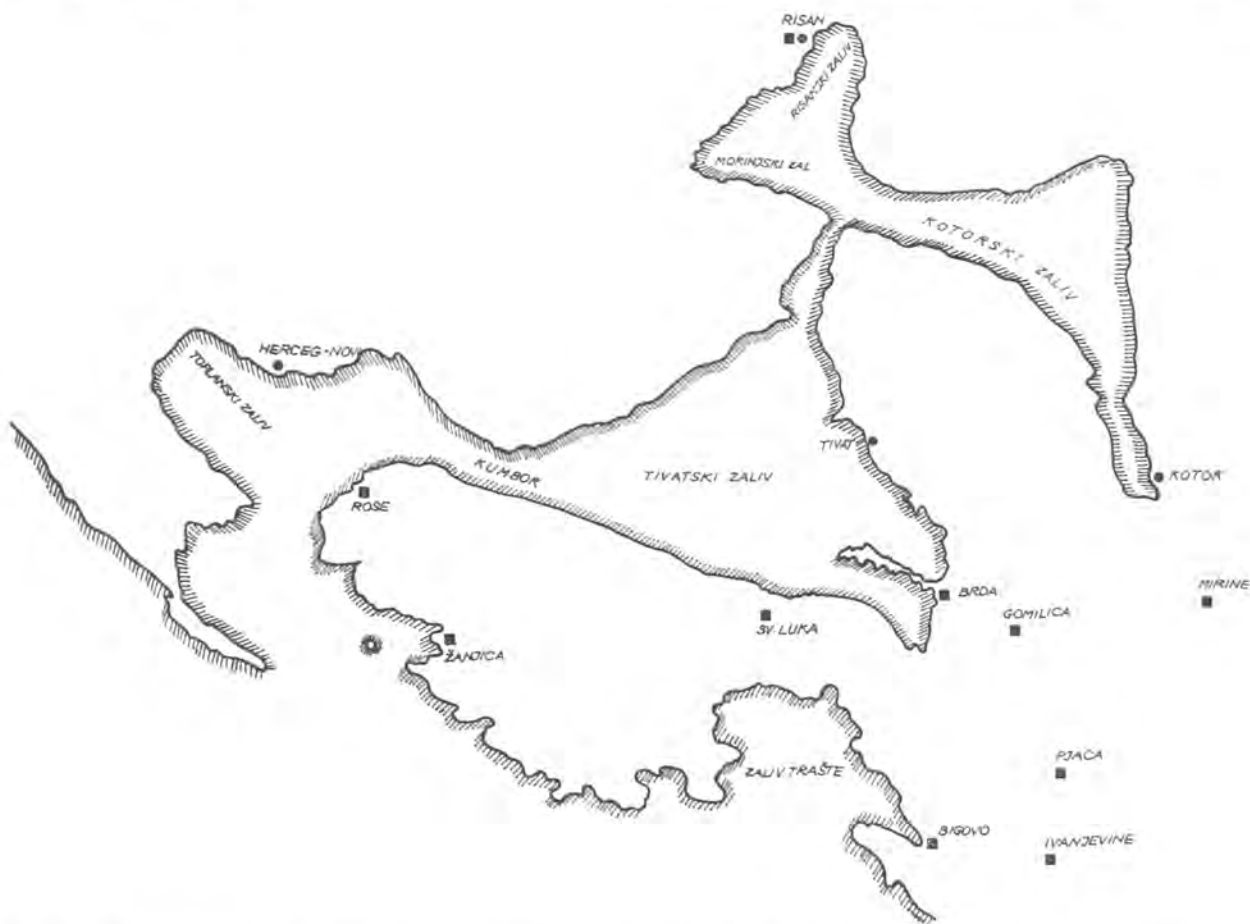
На месту званом Бункер у близини брда Оградина налази се остатак разбацаног каменог тумула. Приликом његовог растурања, према речима мештана, био је нађен гроб од камених плоча, који је уништен. О налазима из гроба ништа није познато.

Село Дуб — Гомила испод цркве

На мањем брдашцу, испод цркве у с. Дуб, налази се велики камени тумул, делимично разбацан. У њему се, према речима мештана, такође налазио гроб од камених плоча, који је случајно откривен. Међутим, о налазима из њега ништа није познато.

лица, Росе, Жањина, Брда, Пјаца, Бигово и сл.).^{15a}

Сондажна ископавања су била сконцентрирана у подручју Тиватског залива, јер је већ од раније постојало више индиција о присуству остатака насеља на о. Превлака и на подручју села Брда, одакле потичу познати римски натписи и налази гробова.¹⁶ Поред тога су и случај-

Сл. 7 — Положај насеља из предримског и римског доба на јужној обали Боке Которске. Fig. 7 — Position de la localité de l'époque préromaine et romaine sur la côte sud de Boka Kotorska.

НАСЕЉА

У току радова на истраживању археолошких споменика у јужној Боки значајна пажња је била посвећена сондажним ископавањима насеља, јер се приликом претходног обиласка локалитета на више места могло запазити присуство илирских и античких зидова (сл. 7). Подручје Грбља, Кртола и Луштице било је густо насељено у предримско и римско доба, о чему сведочи већи број откривених насеља (Свети Лука, Гоми-

ни налази ране грчке керамике с краја VI и V века ст. е. из Солила и других места дали могућност наслутити постојање ранијег илирско-грч-

^{15a} Маја Паровић-Пешикан, Илиријске поселења на територији Боки Которској, Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen, Tome II, Athènes 1972, 259—264.

¹⁶ М. Црногорчевић, Михољски збор у Боки Которској, Старица X (1893), 18—19; I. Stjepčević, Kotor i Grbalj, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LII (1950), 4—5.

ког насеља у Тиватском заливу.¹⁷ Међу другим локалитетима су се нарочито издвајала, по свом изванредном положају, насеља на брежуљку Св. Лука код села Гошњи у Кртолима (Таб. I, 3) и насеље на положају Гомилица (Главица) усред Тиватског поља.

Ископавања која су вођена на овим локалитетима омогућила су да се уоче неке заједничке црте карактеристичне за насеља на јужној обали Боке Которске.

Трагови зидова предримских илирских утврбених насеља констатовани су код Роса и Жањица, као и на западном узвишењу брдашца Гомилица, док код Св. Луке постојање зидова још није потврђено, али је врло вероватно. Занимљиво је такође да су се насеља из предримског доба већим делом налазила повучена од обале мора, на брежуљцима и узвишеним терасама на рубу поља или усред долине погодне за обраду земљишта (Св. Лука, Жањица и Гомилица).

Од три насеља која су се подвргла испитивању, само се на Светом Луки може констатовати непрекидан наставак урбаног развоја са знатно израженом организованошћу скоро градског типа — зидање кућа на падинама дуж тераса, док су на осталим местима очигледно у питању појединачне грађевине различитог карактера: кула-осматрачница (*specula*) на локалитету Гомилица, односно *villa rustica* на Пјаци. На супротној источној ивици Грбљског поља утврђени су остаци античког насеља Мирине код села Сутвара, које се вероватно налазило на падинама брда Кримаљ, уз истоимени поток. Карактер овог насеља без систематских испитивања није јасан, али би оно у топографском погледу могло представљати својеврсну паралелу вили на локалитету Пјаца. На подручју села Брда, где такође није било ископавања, обиласком је констатовано присуство зидова у сухозиду на брду Стражница, што указује на могућност да је овде постојало још једно насеље — са непрекидним развојем од илирског периода, кроз римско доба, до касне антике. Да је насеље на Брдима имало већи значај сведоче — поред већ поменутих налаза римских натписа — остаци римске грађевине на локалитету Бачва, за коју се тврди да припада систему античког водовода.¹⁸ Поред тога су са подручја Брда познати налази каменних саркофага — које спомиње М. Црногорчевић,¹⁹ а пре двадесетак година испод брежуљка на коме је римска цистерна (Бачва) пронађен је један

касноримски гроб од тегула, са фибулом у облику голуба као гробним прилогом, из IV и V в. н. е.²⁰ У касније време значај насеља на локалитету Брда изгледа да пролази, а његову улогу преузима Превлака, са средњовековним манастиром св. Михаила.

Узимајући у обзир све речено, може се констатовати да је током времена насељавање обала Тиватског залива претрпело извесне промене. Нека од старијих предримских насеља — којих је било више на обронцима планина око поља и у Кртољској равници — у римско доба губе свој значај и нестају (Гомилица, Жањица). На овим местима у римско доба ничу само мање куле-осматрачнице. С друге стране, на насељу Пјаца настављен је живот у римско доба и у касној антици, али није у питању збирно насеље, већ појединачни објект типа римске економске виле (*villa rustica*).

И поред недовољних истраживања, изгледа да се већ сада може назрети међусобни однос ових насеља око садашњег Тиватског поља, који се са неким променама очувао и до данас. Заста, ако се изузме северозападни део поља (Солила), који је вероватно и у античко доба био мочваран, а у средњем веку користио се као солана, остали простор — источно и јужно од брежуљка Гомилица — највероватније је био подељен између појединих насеља као њихова територија и база за пољопривредну делатност. Тако је југозападни део поља (Жупа) уз поток Коложуњ, без сумње био повезан са насељем код Пјаце. Југоисточни део поља, уз поток Кримаљ, гравитирао је насељу код Мирине, док је насеље код Брда имало своју базу на подручју северно и источно од Гомилице и потока Одољештица (одн. Широка ријека). Такав закључак се може извући из распореда путева и граница појединих имања у Тиватском пољу.

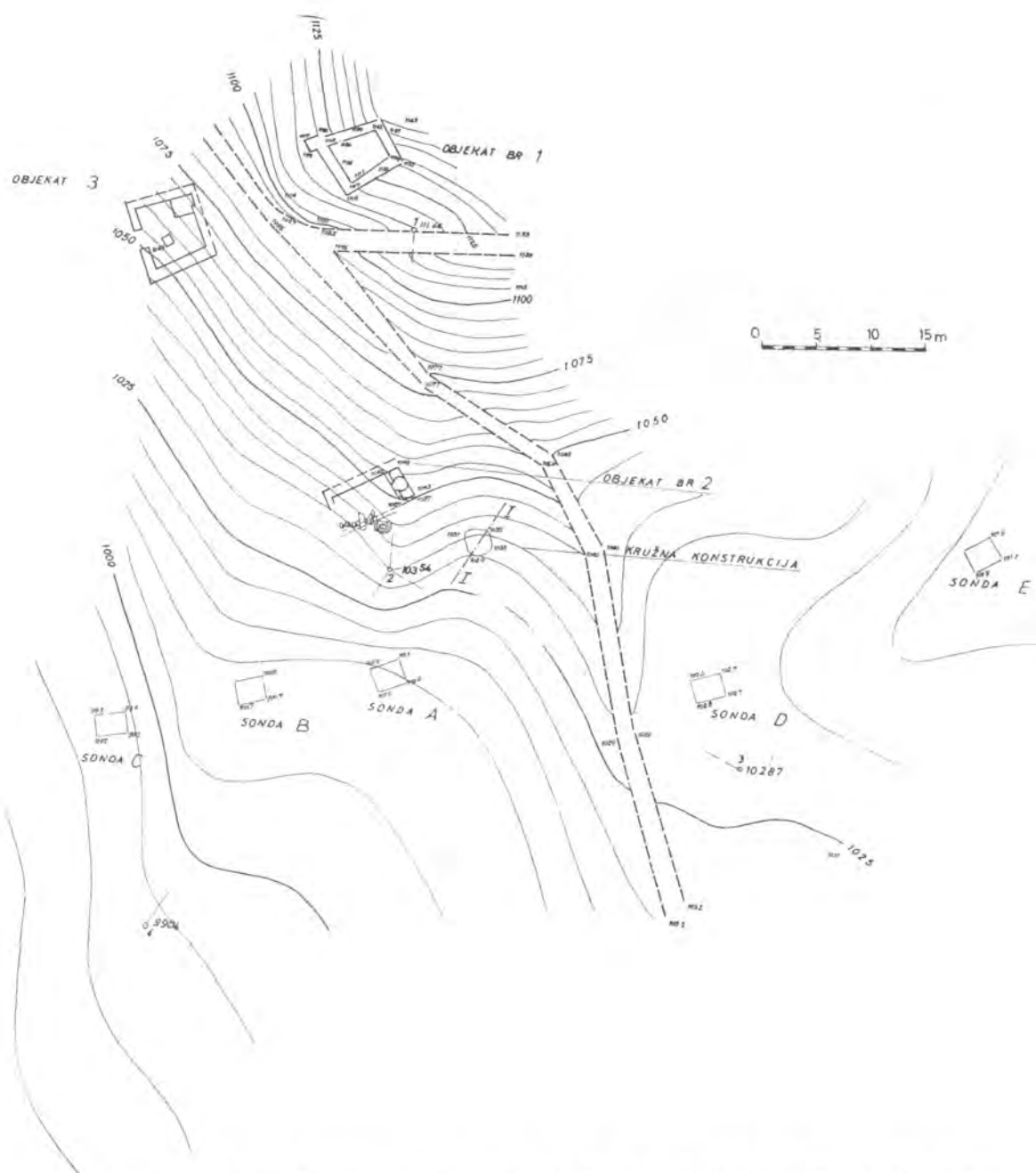
Што се тиче насеља Свети Лука, његова територија се вероватно ограничавала Кртољском равницом, која и у садашње доба представља једну засебну целину на уском превоју између Луштице и Грбља. Уједно то је и најразвијеније насеље на обалама јужне Боке, како изгледа при садашњем стању археолошких истраживања, а његов положај неодољиво намеће претпоставку о могућности локализације на Светом Луки већег античког насеља (можда чак и Акрувија?), што би се могло утврдити само након широким археолошким истраживања.

¹⁷ М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, Старијар н. с., XIII—XIV (1963/1964), 211—213, сл. 1 и 5.

¹⁸ М. Црногорчевић *op. cit.*, Старијар X (1893), 49—50; Историја Црне Горе I, 219.

¹⁹ Старијар X (1893), 22.

²⁰ Историја Црне Горе I, 246, скица II. Међутим, ископавања на подручју села Брда и острва Превлаке била су практично онемогућена прво због солане која је у то време још функционисала, а затим због изградње туристичког насеља на Превлаци.

Сл. 8 — Свети Лука. Ситуациони план насеља. Fig. 8 — Sveti Luka. Plan de la localité.

Свети Лука

У близини села Гошићи за време рекогносцирања 1965. године утврђено је постојање већег насеља, на брежуљку купастог облика и прилично стрмих падина, на чијем врху се уздиже црквица св. Луке, која спада у већи низ пре-романских црквица посејаних око читаве Бо-

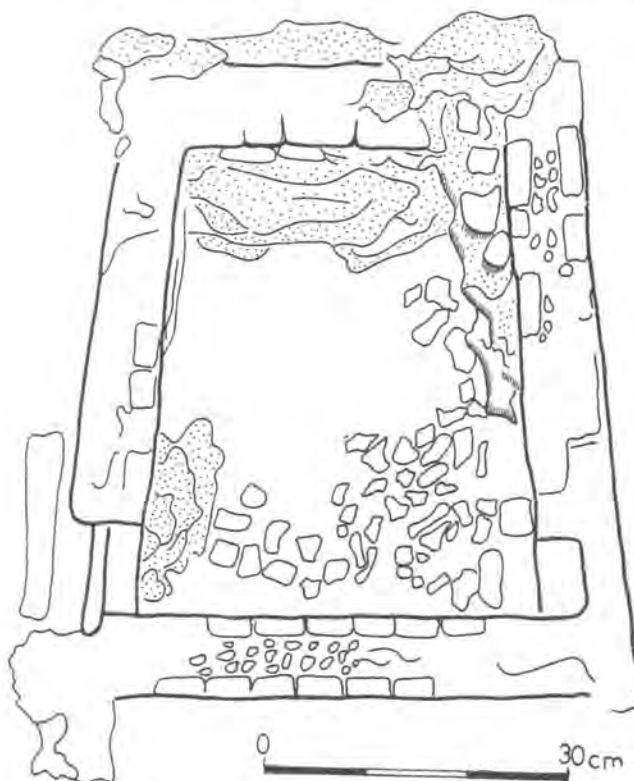
ке.²¹ На падинама брежуљка, посебно са југозападне стране — која се благо спушта према селу Гошићи, терасасто су распоређени маслињаи и сељачка имања. На једној од таквих тераса 1965. године је копана пробна сонда која је

²¹ Ј. Ковачевић, Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске — II, Споменик САН, књ. CV (1956), 10.

дала већу количину керамичких налаза, углавном амфора из хеленистичко-римског доба (сл. 31, 23—28). У маслињацима је констатовано постојање античких зидова на површини земље.

Сондажна ископавања насеља Свети Лука била су концентрисана на три мања објекта, који су се видели на површини, а делимично су били затрпани, као и на испитивање сонди А, В, С, D, Е на терасама са јужне и југоисточне стране брежуљка, у близини пута према засеку Костићи. Ископавања су трајала две сезоне, 1967—1968. године,²² и дала су значајне резултате (сл. 8).

Објекат 1. — Скоро испод саме цркве близу врха брежуљка — са његове југозападне стране, налази се мала зараван, где су приликом рекогносцирања пронађени трагови античког зида рабеног са кречним малтером, поред кога су и започета ископавања. Објекат 1 (сл. 9) представља мању зграду неправилног трапезоидног облика приближних ди-

Сл. 9 — Свети Лука. Објекат 1, основа.

Fig. 9 — Sveti Luka, Bâtiment 1, base.

мензија $5,90 \times 3$ m. Зидови су грађени од ломљеног грубо притесаног камена доста правилних облика и појединих каменних блокова. Малтер је умешан са кречом и песком, крхак и растресит. Очувана вис-

на зидова износи 0,87 m на најбоље очуваном месту источног зида, 0,65 m код јужног зида и 0,73 m на западном зиду. Дебљина зидова износи 0,65 m, док у југозападном углу грађевине — 0,80 m. На западном зиду је констатован отвор за врата, ширине 0,93 m, са прагом на унутрашњој страни. Зидови су постављени директно на стено, мало изравнану, на којој лежи и под од каменних плоча неправилног облика. Под је најбоље очуван у јужном делу зграде. Унутрашње уређење показује неке карактеристичне црте. То су две веће нише, од којих се једна налазила у северозападном углу просторије и имала димензије $0,55 \times 0,67$ m, са висином од 0,55 m. Ниша је била уздигнута изнад пода за око 0,40 m (Т. II, 2). Друга ниша је била на источном зиду насупрот улазних врата, а њене димензије су $0,50 \times 0,80$ m, са дужином такође 0,50 m (сл. 10).

Уз северни зид, који се наслања директно на избочину стене, констатован је подзид на дужини 0,87 m, дебљине 0,37 m и висине 0,41 m, који је такође рабеног од блокова камена већих димензија постављених у два реда. У овом подзиду, међутим, уместо малтера је употребљена глина, оди. блато од земље црвенице.

На овом месту насип уз северни зид куће био је висок до 1,10 m, а у њему су поред одломака кровних опека и неколико фрагмената амфора нађени још и два већа комада кућног лепа и животињске кости, што указује на присуство прансторијског слоја. Приликом чишћења пода, у јужном делу зграде — у слоју ситног камена измешаног са земљом, нађено је поред одломака амфора још и неколико фрагмената касније глеђосане керамике и већег стакленог суда од прозирног стакла.

С обзиром на ове налазе, као и на чињеницу да је овај објекат постојао очигледно током дугог периода времена, па и у новије време — јер је на аустроугарском катастарском плану означен као активан стамбени објекат — морали смо да га детаљније испитамо и испитамо стварну старост ових зидова. Зато су ископани ровови са спољне стране зидова и једна сонда у југоисточном углу просторије (дим. $1,40 \times 0,75$ m). У овој сонди је копано испод нивоа каменних плоча пода до нивоа стене на којој је кућа постављена, а њена дубина на источном крају износила је 0,23 m, на западном — 0,34 m. Овде су нађени, поред једног дна хеленистичке амфоре још и фрагмент обода, трбуха и дршке исте посуде од грубе непречишћене глине црвенкасто-мрке боје, рабене слободном руком (сл. 27, 2), као и фрагмент дршке и обода других посуда сличне фактуре који припадају илirској керамици. Истовремено са овом керамиком нађен је и обод минијатурне зделе *terra sigillata* типа Drag. 36, која би се оквирно могла датирати у раноримско доба (I—II в.).

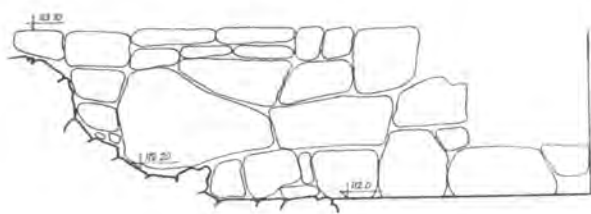
Са спољне стране западног зида констатовано је да се тај зид настављао према југу, док је испред улаза лежао већи каменни блок дужине 1,20 m, коришћен вероватно као надвратник. Неких датирајућих налаза није било.

Објекат 2. — Други откопани објекат налазио се на нижој тераси југоисточно од грађевине 1, испод пута за заселак Костићи, а познат је под именом „лећ“ (Т. II, 1; сл. 11). Овај занимљиви објекат зидан је од већих блокова притесаног камена, са кречним малтером као везивним материјалом, у коме је умешана већа количина туцане опеке, због чега има црвенкасту боју. После откопавања показало се да је у питању правоугаона конструкција димензија $3,30 \times 1,40$ m, чији је унутрашњи простор

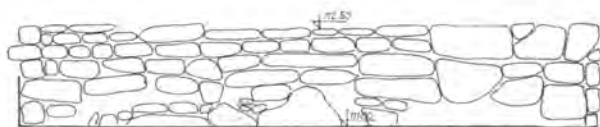
²² М. Parović-Pešikan, Tivat, gradina Sveti Luka — ilirsko naselje, Arh. pregled 9, 1967, 34—37.

Детаљ северног зида
са нишом

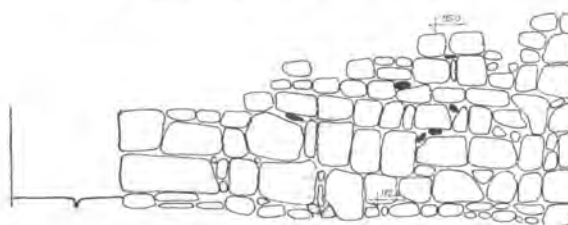
Детаљ источног зида

Детаљ јужног зида

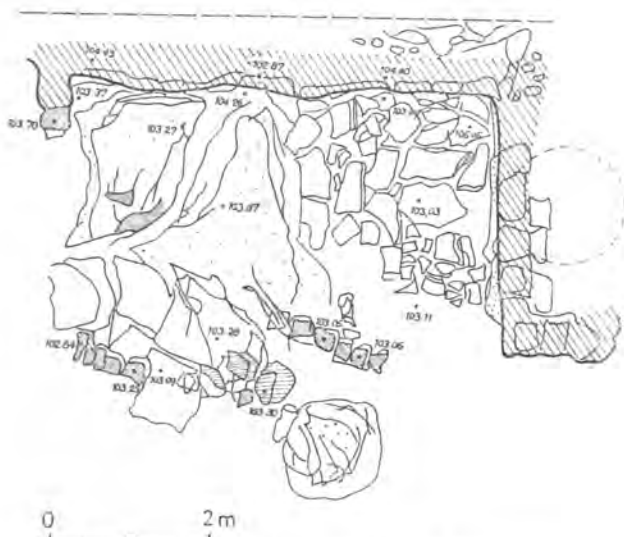
Детаљ западног зида

Сл. 10 — Свети Лука. Објекат 1, изгледи зидова. Fig. 10 — Sveti Luka. Bâtiment 1, vues des murailles.

обликован као округло удубљење пречника око 1,20 m, са сводом у облику калоте и лучним отвором на предњем зиду (ширина лука је 0,65 m, висина 0,48 m). Тај отвор се затварао већом каменом плочом. Свод и лучни отвор калоте озидани су од танких опека и такође су спојени црвенкастим малтером. Висина зида на којем почива калота од опека износи 1,03 m (Т. II, 1).

Објекат 2 са северне стране се наслања на избочину стене, док је на западној страни видљив зид грађен као сухозидина. Рапчишћавањем простора испред конструкције пећи уз овај зид дошло се до пода каменних плоча на дубини 1,98 m од висине пећи. Под је заузимао површину $2,35 \times 2$ m, док у јужном делу овог простора плоча није било него је под

Сл. 11 — Свети Лука. Објекат 2, основа.
Fig. 11 — Sveti Luka. Bâtiment 2, base.Сл. 12. — Свети Лука. Кружна јама уз објекат 2.
Fig. 12 — Sveti Luka. Fausse circulaire à côté du bâtiment 2.

1. Ушће Нове ријеке (Тиват)
2. Доња Ластва
3. Пасијав (Горња Ластва)
4. Стражница (Брда)
5. Св. Спас (с. Брда)
6. Бачва-Пискара (с. Брда)
7. Превлака
8. Оток
9. Страдиоти (о. Св. Марко)
10. Солина (Кртоле)
11. Гомилаци (Главница)
12. Мост
13. Гомила (с. Бурашевићи)
14. Јелића гомила
15. Граничка гомила
16. Гомиле (с. Ботинићи)
17. Миловића локва (с. Радовићи)
18. Св. Лука (с. Гошићи)
19. Раутовића гомила (с. Гошићи)
20. Ансачева гомила (с. Крашићи)
21. Ковачева гомила (с. Крашићи)
22. Мало Росе
23. Базилика (с. Жавње)
24. Градина (с. Жавње)
25. Гомила (с. Мркови)
26. Гомила (Добрич)
27. Телеграфска станица (с. Каница)
28. Бедем (с. Трајановићи)
29. Гомила (с. Радованићи)
30. Гомила (с. Радованићи)
31. Гомила (с. Радованићи)
32. Гомила (с. Радованићи)

33. Козмач
34. Црква св. Николе (Радованићи)
35. Веља гомила (с. Мердари)
36. Мала гомила (с. Мердари)
37. Кипстањ (с. Мердари)
38. Гомила (с. Грабовач)
39. Грабовач
40. Миловића гомно (с. Ђешевећи)
41. Веља Грда (с. Ђешевећи)
42. Мала Грда (с. Ђешевећи)
43. Св. Спас
44. Црква св. Вара
45. Гомиле код св. Варе
46. Гомиле (с. Ђешевећи)
47. Космач — Гомила
48. Црква св. Стевана (Врановићи)
49. Пјаца (с. Врановићи)
50. Трагови античког пута код Пјаце
51. Гомила (Космач)
52. Гомиле (с. Врановићи)
53. Градина (с. Побрђе)
54. Црква св. Јована (с. Побрђе)
55. Кулина (с. Побрђе)
56. Рапче (с. Побрђе)
57. Багун (с. Побрђе)
58. Иваневице (с. Побрђе)
59. Кула (с. Бигово)
60. Цистерна (с. Бигово)
61. Подорно гомно (с. Бигово)
62. Поа Градиштем (с. Главатићи)
63. Гомила (с. Главатићи)
64. Мираши (с. Главатићи)

65. Гомила (с. Главатићи)
66. Краљевићи (с. Главатићи)
67. Црква св. Петке (с. Главатићи)
68. Градиште (с. Кубаси)
69. Гомиле (с. Кубаси)
70. Стрмац (с. Кубаси)
71. Трепшња (с. Кубаси)
72. Његаљева (с. Главати)
73. Раскрсница (с. Главати)
74. Оградина (с. Вишњево)
75. Бункер (с. Вишњево)
76. Корита (с. Вишњево)
77. Гњалаште
78. Црква св. Срба (с. Гњалаште)
79. Црква св. Андрије (с. Крмовице)
80. Накал-гомиле (с. Крмовице)
81. Пелиште (с. Крмовице)
82. Црква св. Илије (с. Крмовице)
83. Платач
84. Платачка гомила (с. Крмовице)
85. Пројесла (с. Крмовице)
86. Игришта (с. Крмовице)
87. Доње Пелиште
88. Каљевићи (с. Крмовице)
89. Вељаница (с. Ковачи)
90. Црква св. Теодора (с. Загора)
91. Гомила (с. Дуб)
92. Мирине (с. Сутвара)
93. Царева ливада (с. Сутвара)
94. Краљева главница (с. Наљешћи)
95. Пелинска рудина (с. Пелиново)
96. Пелинска рудина — Алакевова
97. Ластва Градњска

две кружне јаме, док је пећ асноримско доба, о чему го-
даци опеке у малтеру и фра-
ба. Тада су вероватно постав-

Лука. Објекат 3, основа.
Luka, Bâtiment 3, base.

ј објекат се налазио око 25 м
објекта 2 према западу, а јуж-
а пута за село Гошићи (сл. 13).
на неправилног трапезоидног
нзије $4,50 \times 5,70$ m. Јужни зид
верни — 3,59 m (до узвишене
ападном углу), западни — 4,50
а износно 4,83 m. Дебљина зи-
јужни зид код улаза) и 1,03 m
северозападном углу куће нала-
ене доста неправилног облика,
m, која је на један духовит
унутрашње уређење куће. Она
зидом висине 0,40—0,70 m тако
а узвишена правоугаона плат-
ла на горњу терасу, јер је има-
отвором (шир. 0,90 m) на се-
не (Т. III, 1—2). На јужном
улаз са доње терасе, а његова
III, 3). Пода од каменних плоча
је пак он уништен приликом
на је у североисточном углу ове
у центру објекта 3 налази се че-
м. $1 \times 1,10$ m, дуб. 0,70 m, ис-
виште?).

зидова очигледна је разлика ко-
и по разлици у дебљини. Запа-
ни, јужни и делимично — у за-
рни зид грађени од великих, до-
блокова спојених кречним мал-
ни и део северног зида рабени
и знатно су дебљи (Т. II, 4). Та-
у западном и северном зиду

био уклесан у стени која се благо спушта према југу. Западни зид објекта 2 једини се очувао на пуној дужини од 5,20 m. Својим северним крајем он се наслања на стену непосредно уз пећ. Овде је и прилично урушен, али се према југу боље очувао — до висине 1,05—1,25 m, тако да се примећује његов правилан слог. У југозападном углу је видљиво скретање и један камени блок правилног облика који је једини остао од јужног зида грађевине, сада потпуно нестало. Од источног зида су откривени само слаби трагови у виду сухозида очуваног у само једном реду камења (на висину 0,20 m).

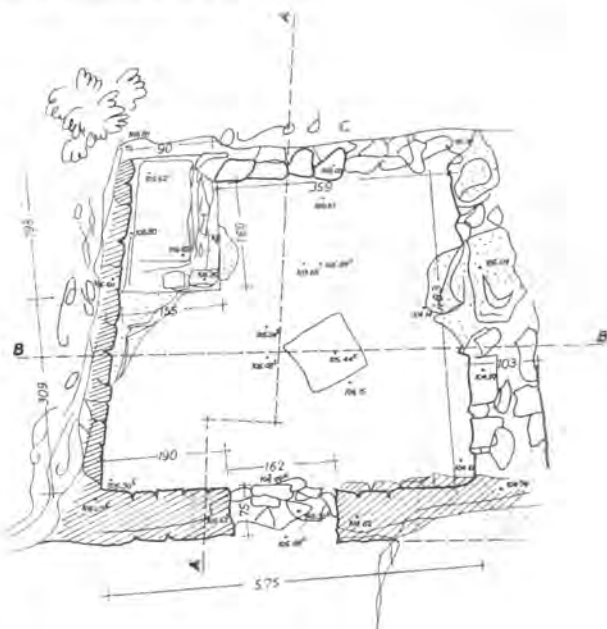
Непосредно уз овај зид са спољне стране налази се кружна јамка доста правилног облика (пречник 1,60 m у горњем делу и 1,20 m при дну), која је оградена камењем (Т. II, 3). Њена дубина износи свега 0,30—0,50 m. Друга слична јамка откривена је североисточно од објекта 2, а имала је у горњем делу пречник до 1,90 m, док се при дну сужавала до 1,50 m. Њени зидови су такође били делимично оградени камењем (сл. 12). Дубина овог кружног удубљења је нешто већа, а износи 0,60—0,90 m. Изгледа да су у оба случаја искоришћена природна удубљења у стени, али су стране удубљења обзидане крупним и ситнијим каменом постављеним вертикално, чиме се изравњују неравнине природне стене. На површини земље око ових удубљења местимично су видљиви трагови обзидивања.

Обе конструкције су биле испуњене земљом са ситнијим камењем, у којој су нађени фрагменти амфора и кровних опека, посебно у другој већој конструкцији североисточно од објекта 2. Овај материјал је припадао каснохеленистичком добу. О намени таквих јамка засад је немогуће говорити нешто одређеније. Ипак скрећемо пажњу на донекле сличне јаме, обложене каменом са питосима, које налазимо у насељу Гајтан у Албанији,²³ иако из публикације није јасно да ли је у питању можда гроб или део стамбеног комплекса.

Налази из објекта 2 показују велику разноликост. Поред фрагмената тегила и амфора хеленистичко-римског доба (нарочито из II—I в. ст.е.) било је у мањој количини и илирске грубе керамике (сл. 27, 6), црвенופечене римске керамике тањих зидова, као и фрагмената глебосаног посуђа, како римског тако и много каснијег доба. Неопходно је споменути налаз гвозденог кресева (сл. 16, 7) које има своје аналогije у касносредњовековном материјалу (XIV—XV в.), са чим се поклапа налаз бронзаног млетачког новчића са натписом и представом лава: А. — кружни натпис око представе лава (нејасне) гласи MARC.VEN. II. Rev. — само натпис у три реда — DALMA ET ALBAN. Овај новчић је нађен у земљи непосредно изнад подних плоча, а у истом слоју је било и више одломака амфора. Остали материјал је потицао из насипа поред западног зида. Занимљиво је такође да је у непосредној близини овог објекта као површински налаз констатован већи одломак жрвња и више фрагмената животињских костију.

Општи је утисак да је објекат 2 заједно са обе кружне конструкције поред њега, поникао још у предримско доба — као илirsка кућа, али да је обновљен и дуго коришћен у касном средњем веку (XV—XVII век). За најстарије делове овог објекта мислимо да треба сматрати западни и источни зид, који

су зидани у сухозиду, и две кружне јаме, док је пећ уграђена вероватно у касноримско доба, о чему говори већа количина туцане опеке у малтеру и фрагменти глебосаног посуђа. Тада су вероватно постављене и камене плоче пода.

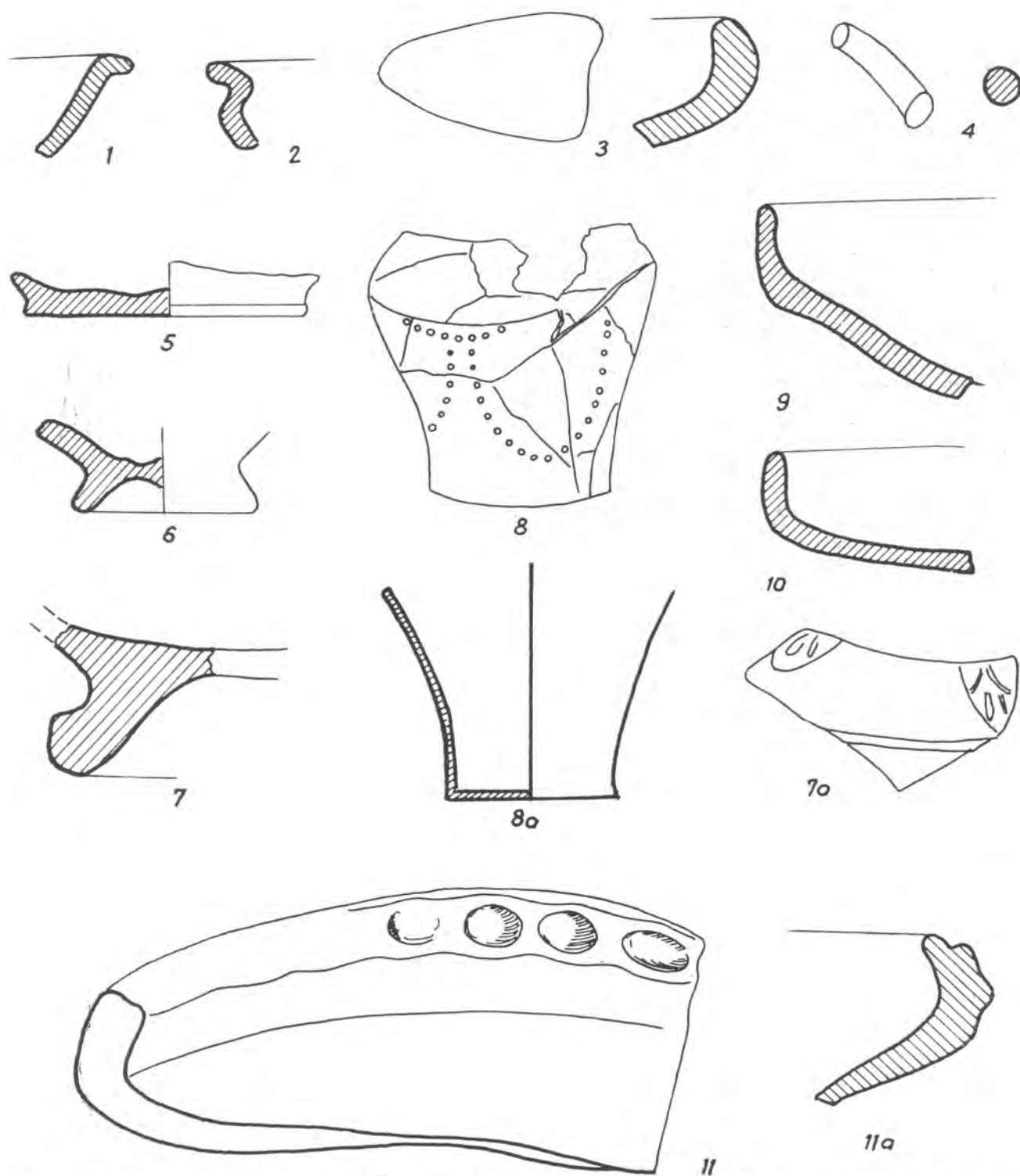
Сл. 13 — Свети Лука. Објекат 3, основа.

Fig. 13 — Sveti Luka. Bâtiment 3, base.

Објекат 3. — Овај објекат се налазио око 25 m ваздушне линије од објекта 2 према западу, а јужно од објекта 1, поред пута за село Гошићи (сл. 13). У питању је грађевина неправилног трапезоидног облика, чије су димензије 4,50 × 5,70 m. Јужни зид је био дуг 5,75 m, северни — 3,59 m (до узвишене платформе у северозападном углу), западни — 4,50 m, док је источни зид износио 4,83 m. Дебљина зида износи 0,75 m (јужни зид код улаза) и 1,03 m — (источни зид). У северозападном углу куће налазила се избочина стене доста неправилног облика, димензија 1,60 × 1,55 m, која је на један духовит начин уклопљена у унутрашње уређење куће. Она је обзидана каменом зидом висине 0,40—0,70 m тако да се створила једна узвишена правоугаона платформа, која је излазила на горњу терасу, јер је имала везу са улазним отвором (шир. 0,90 m) на северном зиду грађевине (Т. III, 1—2). На јужном зиду налази се други улаз са доње терасе, а његова ширина је 1,62 m (Т. III, 3). Пода од каменних плоча овде није било, или је пак он уништен приликом сабења маслина (једна је у североисточном углу ове просторије). Скоро у центру објекта 3 налази се четвртасто удубљење дим. 1 × 1,10 m, дуб. 0,70 m, испуњено пепелом (огњиште?).

У конструкцији зидова очигледна је разлика која се примећује већ и по разлици у дебљини. Запажено је да су западни, јужни и делимично — у западном делу — северни зид грађени од великих, доста добро отесаних блокова спојених кречним малтером, док су источни и део северног зида рађени у техници сухозиди и знатно су дебљи (Т. II, 4). Такође се види да се у западном и северном зиду

²³ S. Islami—H. Ceka, Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie, *Studia albanica* I, 1964, tab. IX, 3.

Сл. 14 — Хеленистичка керамика са локалитета Свети Лука. Fig. 14 — Céramique hellénistique de la localité de Sveti Luka.

употребљавао малтер две врсте: бели кречни и малтер мешан са црвеном земљом, којим је омалтерисан западни зид са унутрашње стране. Због тога се може говорити о презиђивању западног дела грађевине у средњем веку или пак у новије време. Платформа у северозападном углу такође је била омалтерисана слично западном зиду северног дела, при чему се запажају два слоја зидаог малтера: црвени (дебљине 0,05 m) и бели (0,01 m). Праг на јужном зиду изгледа да је такође био накнадно убачен, а озидан је са употребом земље у малтеру.

Што се тиче налаза из објекта 3 треба констатовати да се због одсуства пода овде копало доста дубоко, чак и испод нивоа темеља, у природним удубљењима стене, па је можда управо због тога овде био констатован много већи проценат ранијих налаза него у осталим објектима. Фрагменти амфора су били најмногобројнији. Они су доста иситњени (због обраде земље око маслина?). Међутим, од оних који се могу прецизније одредити запажају се фрагменти III—II в. ст.е. Осим њих било је неколико фрагмената илirsке грубе керамике (сл. 27, 4, 5, 7, 8 и сл. 28, 7), као и један глинени тег (за мреже?). На платформи у северозападном углу констатовано је присуство глеђосаних фрагмената из каснијег доба, што потврђује претпоставку о каснијем презиђивању куће. Ипак је општи утисак да је објекат 3 сазидан још у античко доба. Изгледа да за најранији део објекта можемо сматрати источни сухозид у југоисточном углу просторије, док је у рано римско доба подигнут западни део просторије, који је у каснијем средњем веку президан и омалтерисан (платформа, јужни улаз).

Сонде на доњим терасама. — Ради стицања тачније слике о карактеру насеља и његове ближе хронолошке детерминације, на терасастим падинама брежуљка ископано је неколико сонди које су дале многобројни керамички материјал, али нису могле допринети проучавању стратиграфије, због специфичних услова терена, где су налази спрани и премештени на доње терасе брежуљка. Једино се могло констатовати да културни слој достиже дебљину око 0,50—0,75 m, а у најдубљим местима између удубљења стене и до 1 m.

Сонде *a*, *b*, *c* имале су једнаке димензије 3×2 m, а распоређене су на падини источно од објекта 2, на растојању 10 m једна од друге. Осим фрагмената керамике, у њима није констатовано других трагова насеља, одн. зидова, као ни гробова. Највише керамичких налаза било је у сондама *b* и *c*. Они се састоје претежно од фрагмената амфора III—I в. ст.е., о којима ћемо детаљније говорити даље. То су највећим делом били фрагменти амфора италиског порекла, али међу њима били су такође појединачни фрагменти амфора из других великих економских центара хеленистичког доба (Родос, Тасос, Кос). Поред тога, у мањем броју су нађени фрагменти хеленистичке фирнисоване керамике, један фрагмент дна клинка или зделе са утиснутим орнаментом у облику палмета (сл. 14, 7), као и мања количина римске керамике. Значајан налаз представља бронзани хеленистички новчић (Т. VIII, 10), који је на жалост нечитљив.²⁴ Поред њега, у сонди *b*, нађен је доњи део скифоса обојеног црвенкастомрким фирнисом и украшеног полукружним орнаментима у техници барботин (Т. VIII, 7; сл. 14, 8). Исто тако су у сонди *b* пронађени фрагмент дршке црнофирнисованог скифоса и дршка стакленог судића из римског доба (сл. 15, 4). Међу значајне налазе из сонде *c* спадају два фрагмента дна црнофирнисаних посуда (сл. 14, 5, 7), од којих је један

онај са утиснутим палметама (IV—III в.), неколико фрагмената обода зделица са траговима тамномрком фирниса и обод једне зделе, украшен споља пластичном траком са округлим удубљењима (Т. VIII, 8; сл. 14, 11). У истој сонди, поред већег броја фрагмената амфора, нађени су поклопци од амфора кружних облика (Т. VIII, 5; сл. 15, 9 и сл. 16, 8), један глинени тег (Т. VIII, 4) и неколико фрагмената грубе илirsке керамике (сл. 27, 10).

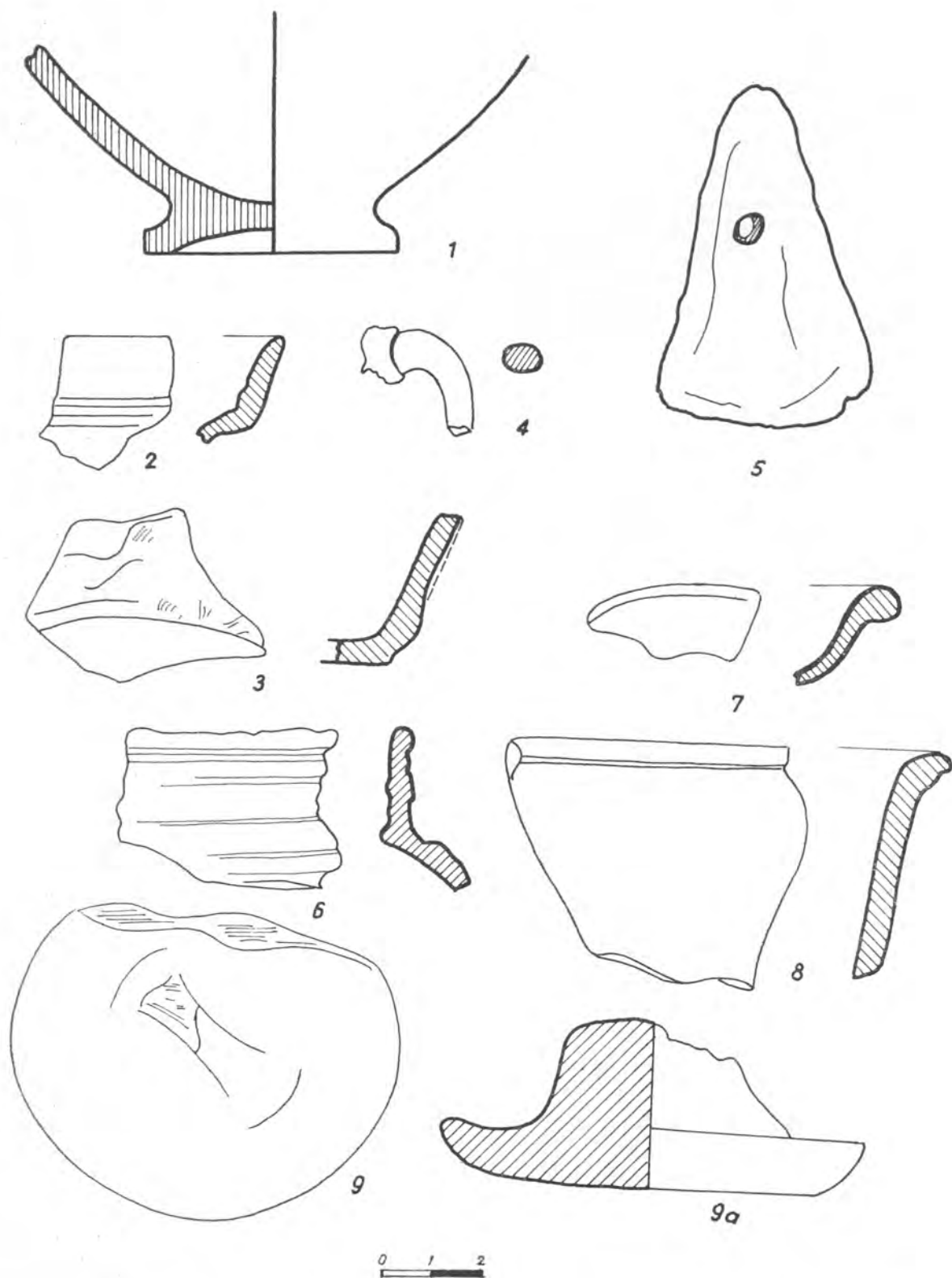
Сонде *e* и *d* биле су постављене североисточно од сонде *a*, изнад пута према с. Костићи. Оне су имале исте димензије као и остале сонде (3×2 m), а међусобно су удаљене око 20 m ваздушне линије. У овим сондама такође је већи део налаза припадао фрагментима амфора, при чему се сонда *e* показала у целини као знатно сиромашнија у налазима. Ипак и овде је била заступљена груба илirsка керамика (сл. 28, 4). У сонди *d* поред фрагмената обода и дна црнофирнисане шолице (сл. 14, 1 и 5) било је и одломака грубе керамике (сл. 27, 1 и 28, 10, 11). Осим тога овде је нађен још један керамички тег пирамидалног облика (сл. 15, 5), што, изгледа, потврђује констатацију о развијеном риболовству којим су се бавили становници овог насеља.

На крају, узимајући у обзир општу масу налаза на локалитету Свети Лука, можемо истаћи да време најинтензивнијег живота на њему пада у хеленистичко доба (крај IV—II в. ст. е.), одн. у време самосталне илirsке државе, када су илirsка племена око Боке Которске играла важну улогу. Међутим, налази римске керамике и нарочито остаци стамбених грађевина из раноримског периода I—II в. сведоче о наставку живота на овом месту и после доласка Римљана. Треба такође истаћи да је релативни однос између налаза илirsке грубе керамике и хеленистичко-римске био такав да сведочи о знатном степену хеленизације становништва у предримско доба.

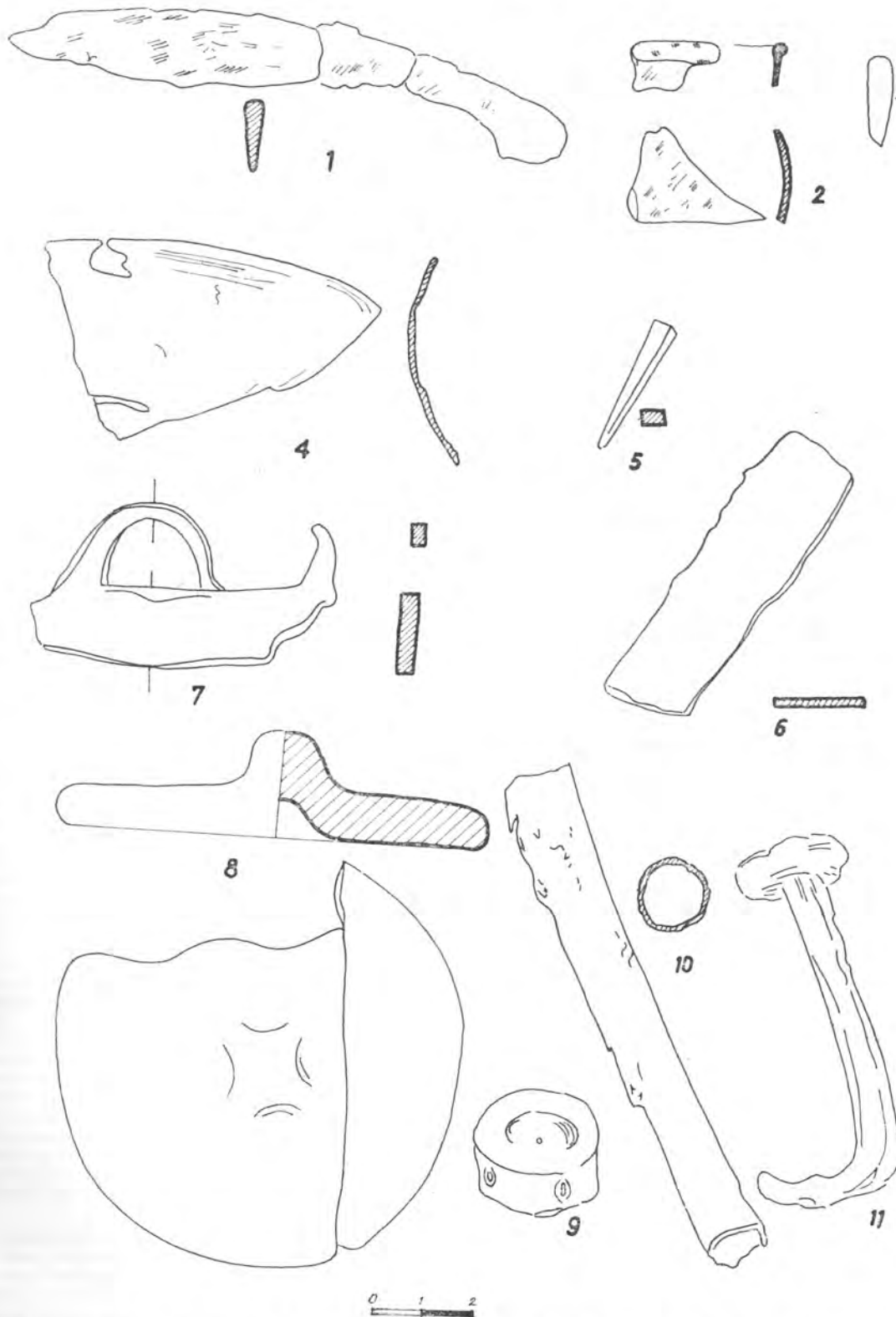
Уз све што је речено о илirском насељу на локалитету Свети Лука додаћемо још и неколико случајних налаза који потичу из села Гошница и његове околине, а 1965—1966. г. донешени су у Поморски музеј (сада су у Музеју у Херцег-Новом). Међу тим налазима се издваја један гробни налаз из III—II в. ст. е., који се састојао од следећих предмета:

- минијатурни лагинос, обојен црвенкастомрким фирнисом (висина — 6 cm, R рамена — 6,5 cm, R дна — 3,5 cm);
- црнофирнисана зделица, са увученим ободом и прстенастим дном, на коме је утиснут орнамент у облику розете (висина 2 cm, R обода 12 cm, R дна 9,5 cm);

²⁴ Пре чишћења на реверсу се могло назрети два грчка слова: ОЕ што је и уведено у теренски инвентар, док се на аверсу видела у веома нејасним контурама представа људске главе. Међутим, после чишћења све је, на жалост, нестало.

Сл. 15 — Керамички и други налази. Fig. 15 — Trouvailles céramiques et autres.

Сл. 16 — Метални и други налази: Свети Лука (5—8), Пјаца (1—3), Гомилица (9—11), Миловића гумно (4).
 Fig. 16 — Trouvailles en métal et autres: Sveti Luka (5—8), Pjaca (1—3), Gomilica (9—11), Milovića gumno (4).

- фрагмент жишка украшен рељефним орнаментом;
- фрагментована црнофирнисана шолница („сланик“), којој недостаје дно и део трбуха (висина — око 2 cm, R — 5 cm).

Осим овог гробног налаза, у музеју у Херцег-Новом постоји још један број налаза из с. Гошића и Кртола који су највероватније из околне Светог Луке:

- једна латенска фибула,
- бронзана апликација у облику пса у трку (дужина 5 cm), која има непосредну аналогију међу налазима из Археолошког музеја у Задру, а датирана је II веком н. е.;²⁵
- бронзана статуета дечака у химатију у полулежећем ставу (Ерос ?);
- једна крстасти фибула мањих димензија (дужина 4 cm) и
- бронзани прстен са улошком за камен.

Сви ови налази, осим латенске фибуле, спадају у време од II до IV в. н. е. и потврђују чињеницу да је живот на Светом Луки трајао кроз читаво време римске доминације.

Гомилица

У јесен 1966. године извршена су сондажна истраживања на брежуљку Гомилица,²⁶ који се налази око 7 km јужно од Тивта у близини бивше тиватске солане. Брежуљак има облик издуженог узвишења скоро ромбичног изгледа, оријентисаног у правцу ЈЗ—СИ, са две истурене главице и удолином између њих. Са северне и јужне стране њега опкољавају поток звани Широка ријека (одн. Одољенштица на старим мапама), као и канали који улазе у систем солане. Доминирајући положај овог брежуљка усред поља и поред релативно мале висине изнад морске површине, која није виша од 10 m — индичирали су могућност постојања нилског, одн. античког насеља на овом месту, што се потврдило у току рекогносцирања 1965. год.

Сондирањем је истражен западни део брежуљка и северна падина према Широкој ријеци, где је било највише фрагмената керамике у обрушеном профилу. Тако су на западној главици, која је окренута према заливу Солила и острву Превлаци, констатовани недовољно јасни остаци зидова рађених у сухозиду (у сонди

Е). Непосредно испод ове сонде постављена је сонда F, а нешто источније на северној падини према потоку Широка ријека — сонда A, која је дала највише керамичког материјала. На истој северној падини према потоку али на око 200 m источно од сонде A, постављене су сонде G и H, у којима је такође било доста керамичких налаза, вероватно сраних са падина брежуљка. Сонда B се налазила непосредно поред остатака римске куле, откривене на источном узвишењу. На одстојању око 100 m од сонди G и H, на јужној падини, поред пута који пресеца брежуљак, испитане су сонде C и D, док су се сонде I и K налазиле на југоисточној падини, око 200 m од сонде D, према путу којим се иде из поља према солани (сл. 17).

Кула. — На источној главици, са које се открива поглед на планински превој Тројица и на пут према Котору и Будви, пронађене су рушевине мањег правоугаоне грађевине, чији су се зидови видели на површини. Ископавањима је откривена грађевина правилног правоугаоног облика димензија 5,80 × 4,30 m, оријентисана у правцу СИ—ЈЗ (сл. 18). Њени зидови су веома масивни, зидани од већих каменних блокова, добро отесаних и спојених кречним малтером, који је умешан са крупним шљунком и мањом примесом грубо тучане опеке. Празнине између великих блокова испуњене су ситним камењем. Дебљина зидова је између 0,65 и 0,70 m. Зидови су постављени директно на живу стеноу, без темеља (Т. IV, 1). Отприлике на средини југозападног зида налазио се отвор за врата ширине 0,85 m, пажљиво озидан и са већим каменним прагом (Т. IV, 2) и степеником, који је био нижи од прага за 0,12 m. У јужном углу просторије откривено је огњиште ограђено једном већом каменом плочом (Т. IV, 3). Под је поплочан каменним плочама само делимично пронађеним *in situ*. Велика количина одломака и неколико читавих тегула римског формата, као и *imbrices* говоре о начину покривања ове грађевине. У близини није било нађено других грађевина као ни других остатака осим грађевинског шута, због чега је вероватно да је у питању осамљена стражарница, одн. кула-осматрачница (*specula*).

Кула је детаљно испитана изнутра, док је споља ископано неколико контролних ровова ради испитивања зидне конструкције. У унутрашњој конструкцији занимљиво је добро очувано огњиште одмах поред улаза. Једном већом каменом плочом, постављеном насатице, ограђена је површина 0,70 × 0,90 m, поплочана ситним камењем и испуњена пелом. Од интересантних детаља споменућемо још један, који је редак у античким зградама и зато посебно важан. У питању је један камени блок са кружним отвором, споља грубо отесан у полукруг, који испада од унутрашњег лица североисточног зида (Т. IV, 4). Вероватно је служио за увлачење бакље ради осветљавања просторије.

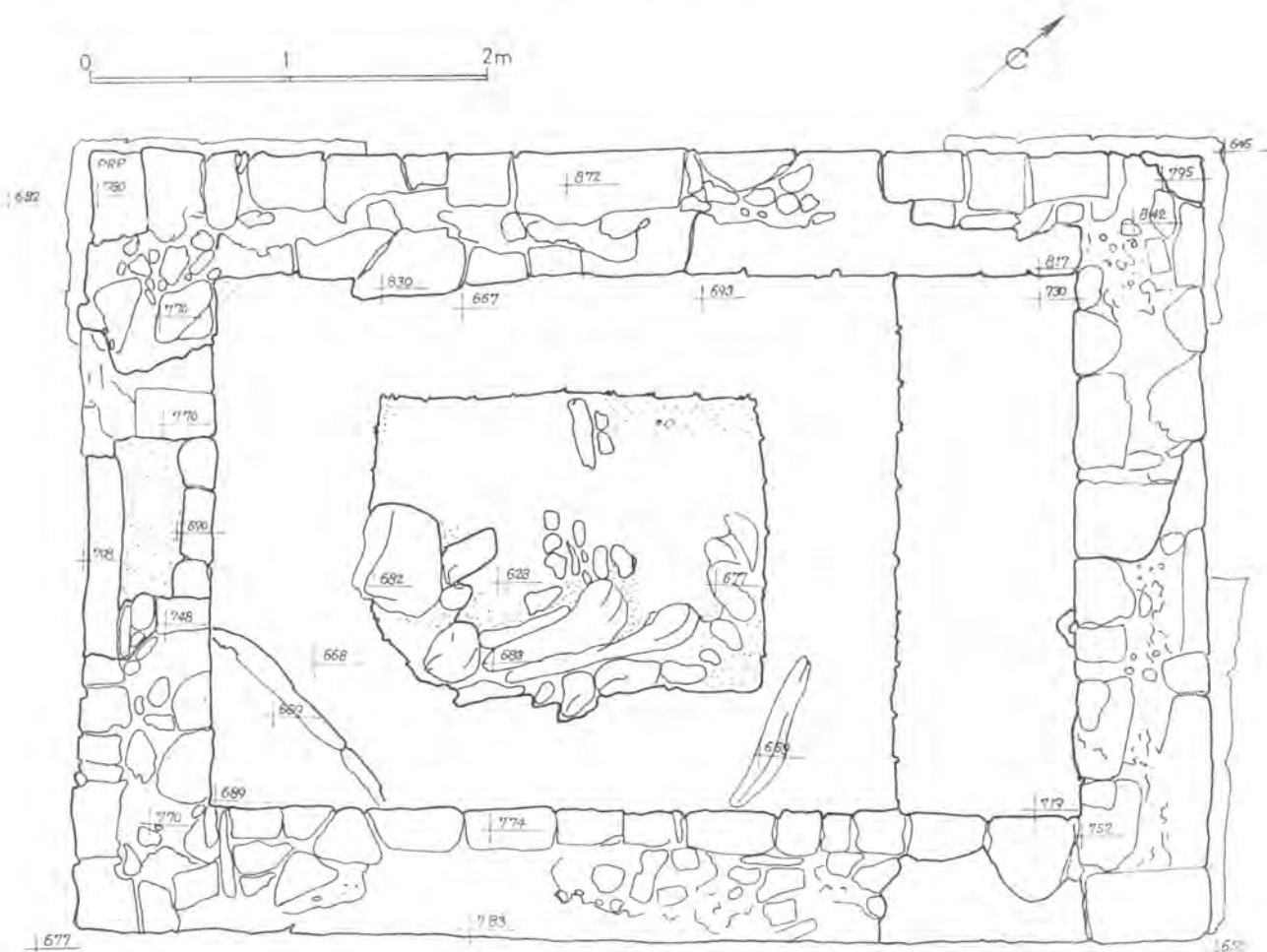
Копање насипа у унутрашњем простору куле — која је била скоро потпуно затрпана осим северо-западног и делимично североисточног зида — вршило се по слојевима (сл. 19). Прво је скинут површински слој од обрушеног камења из зидова, помешаног са хумусом (дебљине око 0,40 m). Затим се копало у слоју хумуса са ситним полуобраћеним камењем, вероватно такође из зида (0,36 m). Испод

²⁵ J. Medini, *Rimska bronzana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru*, Diadora 4, 19, tab. IX, 43.

²⁶ M. Parović-Pešikan, *Tivat, Gomilica — antičko naselje*, *Arh. pregled* 9, 1967, 89—90.

Сл. 17 — Гомилица. Ситуациони план локалитета. Fig. 17 — Gomilica. Plan de la localité.

Сл. 18 — Гомилица. Основа куле. Fig. 18 — Gomilica. Base de la tour.

тога је следио слој у коме је било више одломака од пода, као и камења из зида у мањој количини, све измешано са хумусом. Тек испод овог слоја појавила се жута компактна земља, у којој је било више налаза кровних опека. Овај слој је констатован углавном дуж зидова, на ширини 0,30–0,45 m, док је централни простор очигледно био прекопан. Овде се видела иста жута земља помешана са хумусом. Копанем тог централног простора откривен је гроб, који је очигледно био поремећен у новије време.

Гроб се налазио испод слоја жуте земље и камених плоча пода, који су само делимично били на првобитном месту. Гроб је, изгледа, укопан у већем удубљењу са жутом земљом из горњег слоја (сл. 21), у коме је било више одломака кровних опека, као и једна скоро цела опека кружног облика налик на оне из хипокауста (0,16 m у пречнику и 0,05 m дебљине). Он је ограђен великим каменим плочама, а један већи камен налазио се на западној страни, око 0,60 m од улаза у кулу. Његово дно је поплочано ситним каменом.

Димензије гроба су следеће: дужина 1,82 m, ширина 1 m, дубина 0,56 m. Кости су биле разбацане,

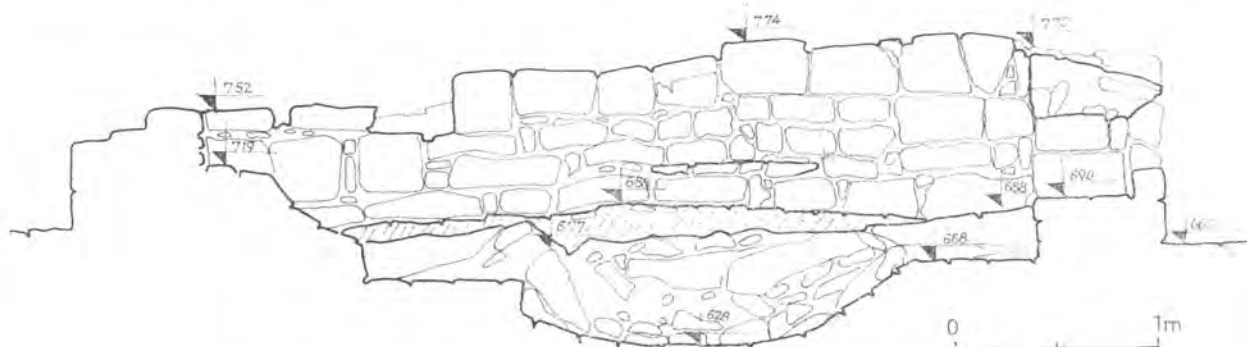
али их је било довољно да се закључи да је у питању било дечје сахрањивање, од кога су пронађене лобања — у југоисточном делу гроба близу великог камена, кости руку, карлица и ситни фрагменти других костију.

Од гробних прилога приликом чишћења гроба нађени су фрагменти црвенопечене зделе са прстенастим дном и утиснутим орнаментом на ободу, затим фрагмент стакленог суда зеленкастожуте боје, фрагменти веће посуде украшене чешљастим орнаментом и један коштани кружни предмет, вероватно пршљенак, фино обрађен (сл. 16, 9). Према овим налазима тешко се може прецизније рећи о датирању овог гроба, али он свакако спада у римско доба, вероватно из II–III в. Осим овог гроба, ван зидова куле пронађене су кости још једног сахрањивања, али без прилога, тако да је његова временска припадност проблематична.

Сонда В (димензија 5 × 3 m) постављена је југозападно од зграде куле ради испитивања евентуалних зидова. Ископавањем је откривен један зид раван у сүхозиду, на два лица, са ситним каменотрпаницем у међупростору. Дебљина зида је 0,96 m, а откривен је на дужини 2,69 m у правцу СЗ–ЈИ,

тако да је скоро паралелан зиду куле. Његова удаљеност од куле износи 5,80 m. Сонда је била испуњена грађевинским шупом и одломцима кровних опека, нарочито *imbrices*. Већ на дубини 0,45 m, а понегде и на 0,23 m, појављује се здравица. Керамичких налаза овде није било.

пored амфора, нађени одломци финијег посуђа танких зидова, како црвенопечене тако и сивопечене глине. На неким од ових фрагмената било је трагова мрког фирниса. Према облицима и фактури фрагмената амфора и налазима финијег посуђа (шполице са прстенастим дном) са траговима фир-

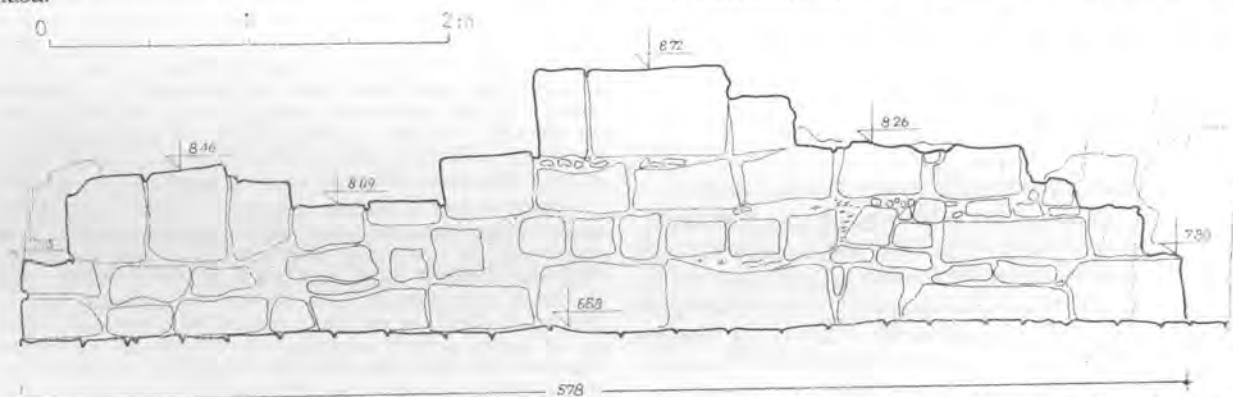

Сл. 19 — Гомилца. Пресек куле. Fig. 19 — Gomilica. Section de la tour.

Још једна мања сонда била је откопана у пројекту северозападног зида куле, а у њој се открио сличан зид у сухозиду, који је удаљен од куле на око 2 m, а његова дебелина је 0,91—1,0 m. Није довољно јасан међусобни однос ових зидова према згради римске куле-осматрачнице, али могуће је да они представљају остатак јединственог система, иако хронолошки неразјашњеног због одсуства налаза.

ниса, могло се закључити да је овај слој садржао већим делом керамику из предримског доба.

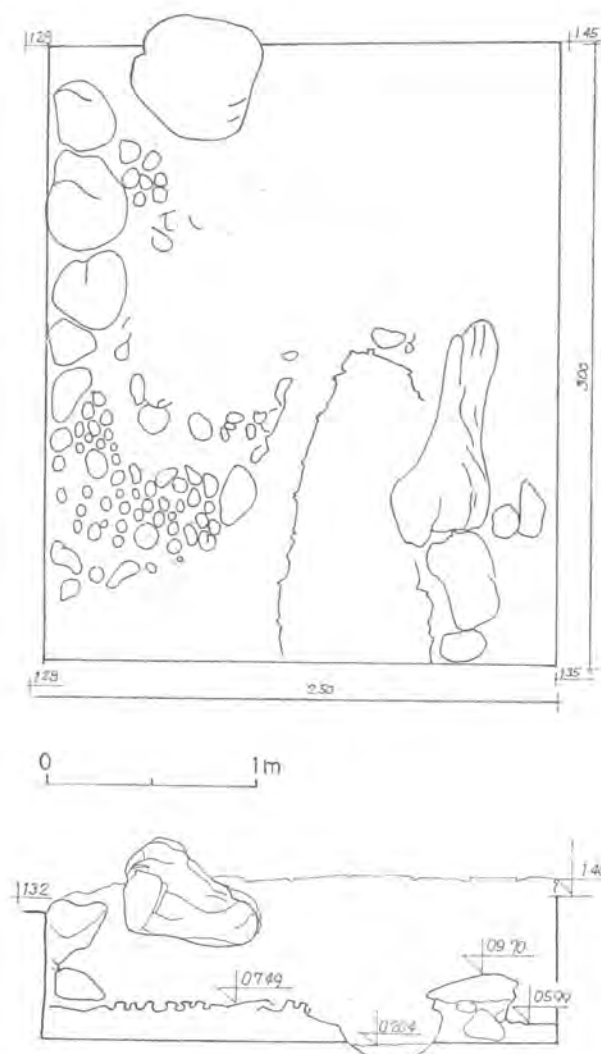
Сонде С и D (димензије: 3 × 2 m, оријентација С—Ј код сонде С и И—З код сонде D). Обе сонде су постављене са циљем да се испита евентуално ширење културног слоја античког насеља на јужној падини брежуљка испод пута. Испоставило се да је на овом делу локалитета културни слој веома слабог интензитета, свега 0,34—0,42 m дебелине. Кера-

Сл. 20 — Гомилца. Спољни изглед југозападног зида куле. Fig. 20 — Gomilica. Vue extérieure du mur sud-ouest de la tour.

Сонда А (димензије: 3,70 × 2,60 m) налази се непосредно испод узвишења на коме је констатован приликом обиласка терена обрушени зид у сухозиду. У овој сонди је откопан културни слој дебелине 0,85 m са великом количином керамичких налаза, нарочито у два горња слоја. У слоју хумуса (дуб. 0,15 m) били су претежно већи фрагменти трбуха великих посуда (амфора и питоса) из хеленистичко-римског доба. У следећем слоју, констатовани су трагови паљевине на већој површини. У њему су,

мички налази, у мањем броју, јављају се само у слоју хумуса који лежи на тањем слоју мркожуте растресите земље (до дуб. 0,64 m). Испод ње се јавља врло тврда компактна земља тамномрке боје, чиста и без налаза (до дуб. 1,0—1,09 m). Овај слој највероватније представља антички хумус, а лежи на здравици. Ископавања су заустављена на дуб. 1,50 m због одсуства налаза. Претпостављамо, с обзиром на описану стратиграфију, да налази у овој сонди потичу од спирања, јер су само у површинском слоју, и зато нису *in situ*.

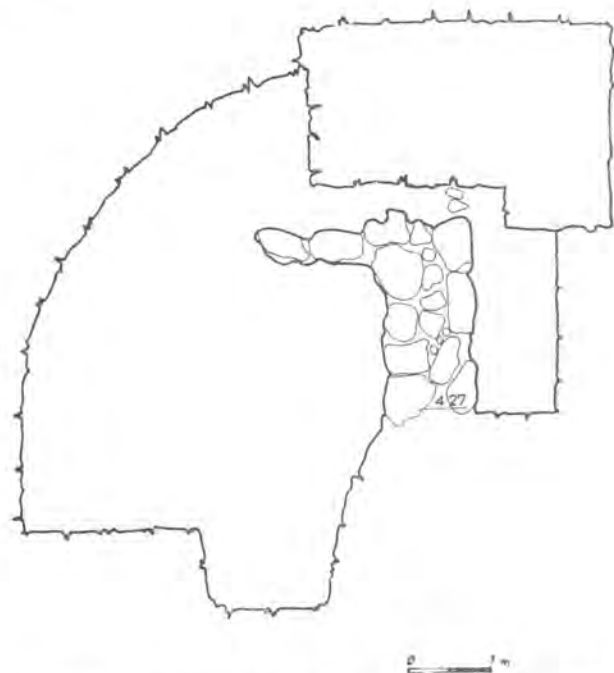

Сл. 22 — Гомилица. Калдрма античког пута у сонди F. Fig. 22 — Gomilica. Fragments de la voie antique dans la sonde F.

од ситног и већег камења помешаног са земљом, констатовало се да се у централном делу сонде налазе остаци зидова неког правоугаоног објекта нејасне намене. Очувани део североисточног угла овог објекта имао је димензије $2,70 \times 2,40$ m, а његови зидови су видљиви само у висини једног реда камена. Дебљина боље очуваног зида износи око 1 m, при чему показује конструкцију на два лица, са ситнијим каменом трпанцем у језгру зида, без употребе везивног средства, по чему је сличан откривеним зидовима из сонде В у близини куле. Засада је немогуће утврдити да ли је постојала нека веза између зида у сонди В и објекта из сонде I, али се та претпоставка неминовно намеће.

У насипу поред зидова овог објекта нађена је мања количина керамике и кровних тегула. Међу њима је било како античких и средњовековних фрагмената, тако и неколико комада грубе илirsке керамике рађене слободном руком. Поред тога је

овде још откривена оштрица гвозденог ножа. За хронолошко одређивање објекта из сонде I значајно је присуство праисторијске керамике, што је знак насељености јужне падине Гомилице у предримско доба, у које је вероватно спадао и овај објекат.

Сл. 23 — Гомилица. Зидови испод насипа у сонди I. Fig. 23 — Gomilica. Murailles sous la digue dans la sonde I.

* * *

Испитивање током сондажних радова на локалитету Гомилица показало је да је овде у предримско доба постојало илirsко насеље, чији су трагови концентрисани највећим делом на западном врху локалитета (Главица), на коме су утврђени остаци зидова, иако они нису хронолошки у потпуности јасни. Према керамичким налазима из сонди — међу којима има највише одломака амфора, тегула али и фрагмената фињег посуђа са траговима мрког фирниса — ово најстарије насеље би се могло датирати у каснохеленистичко доба (II—I в. пре н. е.). Међутим, груба илirsка керамика и сухозиди дозвољавају да се тај датум помери у ранији период. Поједини налази керамике римског типа, као фрагменти са ребрастом површином или гроб испод пода куле, сведоче да је живот у њему трајао и у првим вековима н. е.

У то доба изгледа да се насеље шири према северној падини, уз поток Широка ријека, што се потврђује већим бројем налаза из сонди. У

исто време, како изгледа према налазима у околини зграде куле, источни део локалитета, са узвишењем на коме је касније подигнута кула-осматрачница, био је коришћен као некропола. Пут чији су трагови констатовани у подножју западног узвишења, као и грађевина куле спадају већ у касноримско доба и нису ранији од III—IV века н. е., што се потврђује технолошким особинама кречног малтера у зидовима куле и датирањем налаза из гроба који је био открит испод пода.

Зидови од сухозида пронађени у близини куле, на садашњем путу (Т. III, 4) и у сондама В и I, вероватно припадају још ранијем илирском насељу, с обзиром на налазе праисторијске керамике у сонди I.

Слаба очуваност културног слоја на локалитету Гомилца није дала могућности да се боље испитају архитектонски налази, посебно илирске зидине.

Пјаца

Локалитет Пјаца²⁸ се налази на брежуљку непосредно изнад пута који иде дуж падине брда из с. Радановићи према Кртолима, а окружен је старим маслињацима. На одстојању од неколико стотина метара од локалитета протиче поток Коложун. После расчишћавања терена од пшпрага констатовано је да се на површини јављају зидови од камена. Зид I у северном делу заравни пружао се у правцу И—З, а сачувао се у висини од 0,42 m и дужини од око 6 m. Исто тако је и зид II — који се пружао у правцу С—Ј, а био је видљив у дужини од 0,85 m — нешто источније од зида I. Видљив део зида II у ствари се састојао од већег блока подне подлоге од црвенкастог малтера са примесом грубо тучане опеке, који је био постављен усправно, а имао је димензије: 0,85 × 0,35 m, са дебелином од 0,30 m (Т. VI, 2).

Испитивања су започета постављањем ров-сонди ширине 1 m код оба ова зида ради испитивања њихове конструкције и евентуалне међусобне везе. Ископавање сонде код зида II показало је присуство још једног блока малтерске подлоге (дим. 0,40 × 0,40 × 0,28 m), постављене усправно, и то на удаљености 2 m од северног краја зида. Међупростор је био испуњен камењем. Цео зид је изгледао као доњи ред подлоге темеља, а с обзиром на одсуство керамичких налаза у сонди, није било довољно по-

датака за његово хронолошко опредељење. Вероватно је, ипак, да је у питању касни зид са коришћењем античких сполија.

У јужном делу заравни на којој се налазе остаци античких зидова, у повећој гомили набаченог камења изнад пута, констатован је зид III, који је био паралелан са зидом I и пружао се на дужини 6,30 m. Зид је очуван до висине од 0,40 m, а његова дебелина је 0,60 m. Даља истраживања су зато сконцентрисана на правоугаони простор између зидова I и III (на површини 12 × 15 m), који су — како се показало — припадали истој згради (сл. 24).

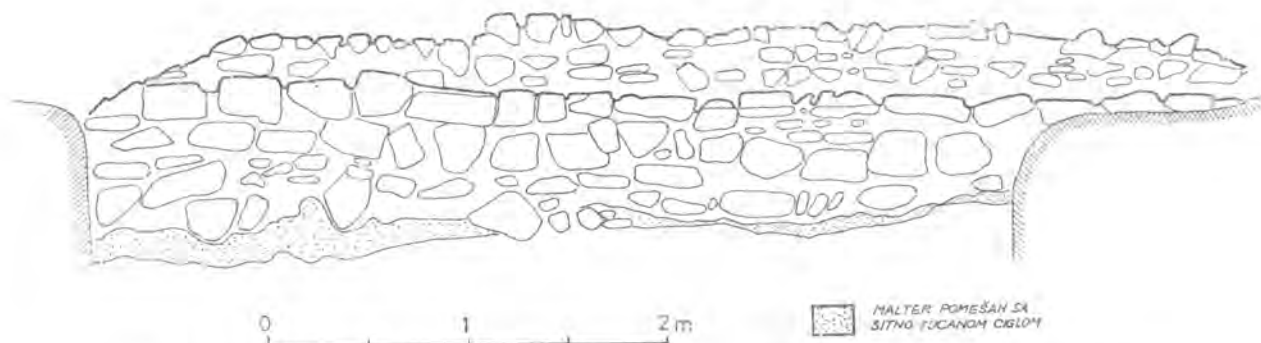
Зид I представља гранични северни зид грађевине. Он је грађен веома масивно, од притесаног камена, са кречним малтером у коме је било ситно тучане опеке (сл. 25). Очуван је темељни део зида, и то са северне стране на дубини од 1,10 m, док је на јужној страни темељна стопа испитана на дубини од 0,70 m. Дебелина темеља достигала је 1,30 m заједно са соком, а горња конструкција, чија дебелина износи 1,10 m, очувана је у висини од 0,20—0,42 m (Т. V, 1). Приликом копања рова дуж северне и јужне ивице зида I констатовано је присуство веће количине мозаичких коцкица црвенкасте и беле боје, као и мањих комада веома трошне подлоге од белог кречног малтера. Покретних налаза у овом делу грађевине откривено је веома мало, а састоје се од фрагмената кровних тегула и имбрицес, као и ретких одломака амфора.

Зид III. На одстојању 12 m јужно од зида I, паралелно њему, открит је зид III, који представља гранични јужни зид објекта. Његова дебелина износи 0,60 m, а очуван је у висини 0,40 m на већем делу његове дужине (Т. V, 4; VI, 1). Зид III је рађен од притесаног камена са везивним средством од кречног малтера, а пружа се у правцу И—З. Његов западни крај је нешто оштећен, али се види скретање зида у правцу севера на дужини од 0,72 m. Својим спољним лицем западни зид се наслана на живу ствену (Т. V, 2). На одстојању 7,60 m од западног краја зид III се органски веже са зидом IV, који такође под правим углом скреће према северу, а зидан је на исти начин као и зид III, са истом дебелином од 0,60 m. У углу између ова два зида налази се правоугаони стубац (Т. V, 3), одн. испуст (димензије: 0,50 × 0,58 m). Слични стубац се могао очекивати у супротном југозападном углу просторије, али се тамо слабо уочава због каснијих доградњи. На јужном лицу зида III види се сока ширине 0,05 m, на 0,18 m од краја темељне стопе. На средњој дужини јужног лица зида III, односно на одстојању 2,70 m како од југозападног тако и од југоисточног угла, запажа се још један испуст правоугаоног облика, налик на пиластар, димензија 0,60 × 0,54 m, који можда представља оштећени део порушеног зида, којим се просторија између зидова I и III делила на два једнака уздужна дела.

Нешто северније од зида III, на одстојању 0,29—0,42 m од његовог северног лица, открит је доста пажљиво слаган зид у сухозидау, који се ослања на зид IV изнад југоисточног угла ступца и у благом луку пружа према југозападном углу просторије, где се такође ослања на углаони стубац. У врху темеља овог лука налази се централни испуст на зиду III (Т. VII, 1).

Зид IV као источни зид ове просторије открит је у дужини од 2,20 m, после чега се прекида. Ради праћења његовог наставка у правцу севера ископана је ров-сонда ширине 1,50 m. Том приликом је констатовано да је зид IV на дужини 4,20 m пот-

²⁸ М. Parović-Pešikan, Pjaca, s. Vranovići, Kotor — ostaci rimske arhitekture, Arh. pregled 14, 1972, 75—78. Наша ископавања нису потврдила раније изнесене претпоставке на основу видљивих остатака зидова на терену да је у питању мање римско утврђење, одн. кула. Уп.: Историја Црне Горе I, 1967, 276; I. Pušić, op. cit., Boka I, 1969, 15—16.

Сл. 25 — Пјаца. Изглед северног зида. Fig. 25 — Pjaca. Vue du mur septentrional.

пуно уништен, док је на северном крају — према зиду I — сачуван само један слој камена од његовог темеља, на дужини од 3,64 m, а његова очувана дебелина износи 0,30–0,45 m (Т. VI, 3). У западном профилу ове сонде могло се запазити на одстојању 4,90 m од зида I присуство слоја малтера од изваћеног зида (ширина трага зида износи 0,70 m), који је вероватно постојао на овом месту, али је потпуно изваћен још у античко доба. Тај изваћени зид (или пиластар на зиду IV?) налазио се на подједнаком одстојању како од зида III тако и од зида I.

У северном делу сонде у продужетку зида IV констатовано је да је тај зид био у вези са зидом I, који је овде слабо очуван и прекида се после 1,50 m према истоку (сл. 24). Даљи покушаји праћења зида I источно од зида IV нису дали резултата. Међутим, констатовано је присуство кошчица од расутог мозаика, као и фрагмената подне подлоге, слично оном у сонди поред зида I. Од керамичких налаза овде се и даље налазе само поједини комади кровних опека и одломци амфора.

Проширењем ископа у правцу истока констатовано је да се зид III пружа даље још у дужини од 3,82 m, где се прекида, али се поново јавља на источном крају заравни коју је заузимао римска зграда. Источно од зида IV зид III је слабије очуван, а горњи део зида изнад сокла склизнуо је према спољној ивици (Т. V, 4). На северном лицу зида констатован је сокл ширине 0,05 m, који се прати читавом дужином зида, како западно тако и источно од места спајања са зидом IV.

Зид V, који је откривен на одстојању свега 2,60 m од зида IV према истоку, пружао се паралелно са зидом IV. Његова очувана дебелина износи свега 0,45 m, а сачувало се само једно лице, док је друга страна оштећена. Простор између зидова III, IV и V био је испуњен шуптом, у коме је пронађен одломак веома грубо обрађеног стуба од локалног камена (пречник — 0,23 m, дужина 0,27 m), као и комад обрађеног камена са кружним отвором, можда за окретање дрвене осовине врата.

Ископавање на овом простору дало је могућност да се испита конструкција подова грађевине, као и слојева испод пода. Тако је код зида IV, са његове источне стране, у висини сокла утврђена мања површина $0,93 \times 1,20$ m, поплочана ситним камењем и залivena кречним малтером, тако да подсећа на грубу подлогу пода (дебљине 0,30 m). Испод овог пода у шупљинама стене констатовани су трагови гара. У том слоју су нађени остаци спаљеног

гроба (?), слободно укопаног и без икакве гробне конструкције. Осим неколико људских костију, овде је нађен гвоздени ножић у фрагментима, одломци раноримске керамике, два фрагмента обода стаклене шољице (сл. 16, 1–2), као и две шкољке и један коњски зуб.

Источно од зида IV, уз зидове III и V, констатовани су *in situ* фрагменти подне подлоге од кречног малтера такође приближно у висини сокла, односно на дубини 0,30 m од очуване висине зида (Т. VI, 4). У шупту код места спајања зидова III и IV нађено је више фрагмената кровних опека и мањи комади порозног камена (сиге?), док су на простору између зидова III и V нађени фрагменти кровних опека, неколико великих тесарских ексера, комад сиге, као и ситни фрагменти фреско-малтера жућкасто-беле боје. Испод слоја шупта и пода грађевине на овом месту је констатован слој првено печене земље, а испод њега је следила жива стена. Код зида V у слоју нагореле земље нађене су две шкољке.

Ради испитивања подова и доњих слојева до здравице на простору између зидова I и III испитана је површина уз северну ивицу зида III у ширини од 2,50 m, затим једна мања површина уз источни крај зида I ($1,70 \times 2,0$ m), као и сонда димензије $2 \times 3,20$ m у централном делу ове просторије.

Копањем ров-сонде дуж зида III дошло се до следеће стратиграфске слике (сл. 26):

- испод слоја шупта констатована је набијена земља јако нагорела и првене боје са местимичним траговима гара и угљенисаног дрвета (дебљ. 0,14 m);
- даље следи веома танак слој жуте песковите земље (око 0,10 m), чисте и без налаза;
- жива стена, која је на појединим местима нагорела и изменила природну боју.

Слој нагореле земље је нарочито изражен у источној делу сонде, код зида IV, а у њему су нађени комади кровних опека, што значи да је под зграде био од набијене земље која је нагорела у јаким пожару, када је пала кровна конструкција. Треба подвући да је у шупту изнад зида III било нађено више комада правоугаоних опека — *spicae* (дим.: $0,11 \times 0,065 \times 0,025$ m), који су можда у вези са овим земљаним подом. Овде је такође било фрагмената амфора, комада жрвњева и више одломака истог суда, на једном од којих је било изгребано грчко слово |<.

Веома занимљиве резултате дала је сонда ископана јужно од зида I, где је констатовано постојање културног хоризонта са прансторијском керамиком. Овај хоризонт се појављује испод слоја нагореле земље на 0,30 m испод површине, а изнад њега пронађено је веома много расутих коцкица касноантичког мозаика и одломака малтерске подлоге пода. У слоју нагореле земље и нарочито испод њега запажена је велика количина фрагмената прансторијске керамике халштатског типа, од којих су неки са углачаном површином црне или црвенка-

Сл. 26 — Пјаца. Профил пода у сонди код зида III.
Fig. 26 — Pjaca. Section du plancher dans la sonde près du mur III.

стомрке боје (Т. VII, 2). Међу њима се издвајају неки карактеристични облици, као што је шоља са вертикалном високом дршком (сл. 28, 1—3, 6, 8) или фрагменат веће посуде са округлим дршкама на трбуху (сл. 27, 3).

Иако овај хоризонт није био већег интензитета, а његова дубина износи свега до 0,71 m, ипак је — с обзиром на иначе веома танак културни слој — његово присуство веома значајно, јер представља сведочанство о постојању ранијег илирског насеља на месту где ће се у римско доба подићи већа грађевина.

Сонда у централном делу просторије ископана је до дубине 0,60—0,70 m. У њој се није појавио претпостављени наставак изваћеног зида чији се траг пратио у профилу рова код зида IV, али је у горњем слоју хумуса нађена велика количина коцкица од мозаика. Занимљиво је да на овом делу просторије није било слоја црвено печене земље. То би се могло објаснити претпоставком да је простор између зидова I и III у најранијој фази био откривен, а да је уз зидове ишао само узани трем.

Зид IIIa. У источном делу локалитета на одстојању 8 m од зида IV, откривен је наставак зида III на дужини од око 4 m, који има исту конструкцију и дебелину од 0,60 m, а очуван је до висине од 0,26 m на источном крају и 0,31 m на западном крају. На источном крају зида IIIa јасно се види сока на дужини 1,83 m, који је овде знатно шири него код зида III и износи 0,11 m, па чак и 0,20 m, а висине је 0,17 m. Зид IIIa на одстојању 2,0 m од његовог источног краја спаја се са зидом VI, који под правим углом скреће према северу (Т. VII, 3). Његова дебелина и конструкција су идентични са осталим зидовима грађевине, а очуван је до висине од 0,58 m. На зиду VI констатован је отвор за врата ширине 1,18 m. Даље према северу, на 0,60 m од отвора, зид VI се прекида. Источно од

зида VI сачувао се под од малтерског премаза на површини 0,80 × 0,60 m, дебелине 0,10 m.

На простору источног дела грађевине констатовано је више фрагмената кровних опека и опека из зида римског формата, а такође нешто већа количина одломака амфора, од којих је једна имала ребрасту површину, одн. из каснијег периода римског доба.

На тај начин, може се закључити да су остаци зидова на локалитету Пјаца припадали јединственој већој грађевини која је заузимаала простор, према садашњем стању радова, око 23 × 12 m, а ограничавала се зидовима I и III/IIIa, док је њен унутрашњи простор био подељен зидовима IV, V и VI на поједине просторије. Констатоване су различите врсте подова. Доњи је био од набијене глине, можда прекривен мањим подним опекама (11,5 × 5,5 × 2,5 cm), које су нађене на простору северно од зида III и западно од зида IV, што би могло значити да су се подови од опеке (*opus spicatum*) налазили у евентуалним тремовима у великом западном простору који је вероватно био двориште, бар у ранијој фази. На истом простору је констатован горњи под од мозаика који није нигде очуван *in situ*, али су његове коцкице налажене на великој површини код зидова I и IV, и то у знатном броју. Комади подлоге мозаика очувани су само у секундарном положају у каснијим сухозидинама.

У просторијама источно од зида IV и VI очувани су подови од белог кречног малтера без примесе туцане опеке.

Осим ове грађевине, чији зидови — у правилном слоју од притесаног камена са спојницом од кречног малтера — без сумње сведоче о римском пореклу, овде су откривени још и зидови у сухозиду, чији је однос према ранијој грађевини остао недовољно разјашњен. Један од њих се налазио уз северну ивицу зида III и у благом угуку се пружао од зида IV према југозападном углу просторије (Таб. VII, 1). У простору између зидова III и IV такође су откривени остаци зидова у сухозиду, који се међусобно укрштају. Изгледа да је и зид II, о коме је било речи више, припадао истој врсти сухозидних конструкција.

Сумирајући резултате ископавања на локалитету Пјаца, може се издвојити неколико хронолошки различитих грађевинских фаза, одн. периода развоја.

I период. — Праисторијско насеље, од кога је евидентиран културни слој са више керамичких налаза, али без очуваних грађевинских остатака. Према керамичким налазима, о којима ће бити детаљније говора у даљем тексту, ова хронолошка фаза може се датирати још у време V—IV века ст. е., а није искључено да је и нешто старија. Гробни налаз испод нивоа пода код зида IV, у коме су нађени фрагменти римске керамике и стаклене шољице, поред фрагмената гвозденог ножића, потиче из II века н. е. и тим самим означава горњу границу овог насеља, које је претходило изградњи римске грађевине.

II период. — Римска грађевина типа *villa rustica* изграђена је у III в., а трајала је најверо-

ватније и кроз IV век, о чему сведочи пре свега грађевинска конструкција зграде, са подовима од белог кречног малтера, покривеним делимично опекама у *opus spicatum*, као и подом од набијене глинне.

Шира употреба кречног малтера у зидовима и — што је нарочито важно — у подној подлози уобичајена је за ранији римски период, док се од краја III века најчешће употребљава малтер са већом или мањом примесом туцане опеке.²⁹ Иако на територији Боке Которске нема много познатих споменика из овог доба, ипак оно што се зна о зидним конструкцијама и подовима у вилама код Рисна и у Петровцу на мору само иде у прилог овој констатацији. Заиста је, из описа мозаика, који је 1961. године откопао и објавио В. Јовановић,³⁰ очигледно да је његова подлога била од „кречног малтера са шљунковитим песком“. Мозаик у Петровцу на мору датиран је у III век према представи три рибе са заједничком главом, која је — према мишљењу И. Николајевић³¹ допушта претпоставку о симболичкој представи светог Тројства. У најпознатијем римском споменику на територији Боке — великој вили са мозаицима у Рисну³² — такође видимо много сличности у конструктивним особинама, и то не само у подовима, него и у зидовима, који су грађени у истоветној техници од ломљеног притесаног камена са употребом кречног малтера без примеса туцане опеке. Исто тако у неким просторијама без мозаика, нарочито у источном ходнику, констатован је под са кречним малтером, као и под од набијене глинне испод слоја кречног малтера. Вила у Рисну обично се датира крајем II века н. е.

Грађевина виле на локалитету Пјаца страдала је у пожару, чији се трагови прате у облику слоја јако нагореле црвене земље, нарочито у сонди дуж зида III и јужно од зида I.

III период. — Касноантичка грађевина V—VI века, од које се није сачувало зидних конструкција, али је њој припадао мозаик од црвено-белих коцкица постављених на подлогу од

малтера са већом примесом туцане опеке. Како су трагови мозаика нађени на простору између зидова I, III и IV, очигледно је да је само тај простор био коришћен у овој грађевинској фази. У том периоду времена били су порушени унутрашњи зидови из централног дела овог простора. Поред тога, налаз већег броја коцкица северно од зида I наводи на мисао да би се он могао продужавати и ван старе зграде, одн. иза зида I, што ипак не може у потпуности јасно да се сагледа.

Остаје отворено питање да ли су сухозидине, нарочито лучни зид уз зид III, као и онај између зидова IV и V, припадали овој фази грађење или су пак још каснији. Ово последње је вероватније, јер то сугерише налаз неколико комада подлоге мозаика који су искоришћени у секундарној употреби у зиду II (Т. V, 4). Без даљих истраживања немогуће је дати дефинитиван суд о хронолошком односу ових зидова, који би исто тако могли бити и сасвим рецентне меће и подзиди. Међутим, релативно добро и пажљиво слагање ових сухозидина, као и очигледан напор да се искористе сачувани делови старе зграде и да се прате правци њених зидова, ипак сведоче о томе да су у питању остаци неких грађевина, а не само мећа.

У погледу намене откривене римске грађевине, на жалост, не можемо да се ослонимо на изузетно мали број карактеристичних налаза, па и керамичких фрагмената. Ипак, неки од налаза падају у очи. То су, као прво, налази комада жрвњева, од којих је један већи одломак био нађен приликом копања у југоисточном углу просторије, а други мањи комад код зида III. С обзиром на земљани под ове просторије и вероватни трем дуж зида III (в. горе), намеће се претпоставка да налази жрвњева представљају доказ о коришћењу ове просторије као економског дворишта (?). Напротив, уски простор источно од зида IV, који је имао малтерску подлогу пода и — судећи по налазу фрагмената фресака — био обојених зидова, вероватно је био у склопу стамбеног дела зграде, као и источни део зграде уз зидове IIIа и VI. У том погледу је значајна чињеница да су малобројни комади веома грубо обрађене архитектонске пластике нађени управо на малом простору између зидова IV и V. Осим њих је још само један одломак стуба већег пречника (R — 0,32 m) био нађен као сполија у зиду II поред поменутих комада малтерске подлоге мозаика. Све ово наводи на мисао да је уски ходник између зидова IV и V имао улаз који се највероватније налазио на зиду V, аналогно улазу на њему паралелном зиду VI.

²⁹ С. Бобчев, Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 год., Сердика I, София 1964, 121.

Уп. такође: G. Lugli, La tecnica edilizia romana I, Roma 1957, 614; М. Паровић-Пешикан, Археолошка истраживања античког Сирмијума 1957—1967, Старинар н. с. XIX (1969), 84.

³⁰ В. Јовановић, Нови касноантички мозаик у Петровцу на мору, Старине Црне Горе I, 1963.

³¹ И. Николајевић, Касноантички мозаик из Петровца на мору, Зборник радова Византолошког института, књ. 3 (1955), 159—161.

³² Ч. Марковић, Конзерваторско-рестаураторски радови на локалитету „Рисански мозаици“ у Рисну у 1963. години, Старине Црне Горе II, 1964, 103—110.

У касноантичко доба је, како изгледа, у употреби остала само западна половина зграде, где је рушењем унутрашњих зидова створен јединствени простор дужине 12 m, који је поплочан мозаиком. На жалост немамо никаквих основа за утврђивање намене овог дела грађевине у периоду V—VI в., због чега остаје отворено питање да ли је она и даље имала исту намену као вила са нешто измењеним распоредом просторија или је пак преузела неку другу улогу (нпр. базилика на рушевинама старе виле). Ипак је важно споменути да је на територији Боке Которске на више места и раније било констатовано постојање мозаика истог квалитета, који је по правилу био везан за базилике из V—VI века (уп. налази на Превлаци, Жањицу, Кумбору, Бијелој, као и испод цркве св. Андрије у Кривошицама).³³ Зато сматрамо да би и у овом случају тај закључак могао бити на месту. У прилог овој претпоставци можда иде и присуство зиданих гробница у пољу у близини локалитета, које још нису испитане. Њихово будуће истраживање може дати одговор на нека питања која смо овде само набацили.

КЕРАМИЧКИ И ДРУГИ НАЛАЗИ

Покретни археолошки налази на испитаним локалитетима у Боки Которској, а посебно у насељима, највећим делом се састоје од фрагмената керамике. Међу њима велики део отпада на одломке амфора, а затим према заступљености у општој маси керамичких налаза следе фрагменти грубе илирске керамике, па тек онда различите врсте финијег посуђа: црнофирнисана и мркофирнисана керамика, просто стоно посуђе без икаквог премаза и веома незнатан број примерака глеђосаног посуђа.

Овакав процентуални састав опште масе налаза керамике јесте знак велике хеленизације илирског становништва у предримско доба. Сада више није у питању присуство појединачних импортованих објеката, него масовна употреба хеленистичке керамике у свакодневном животу, односно прихватање одређеног начина живота у коме се огледа спајање старе илирске традиције са хеленистичком културом. И поред тога што се још чувају традиционални облици живота и сахрањивања под тумулима, ипак се у свему читује дубоко продирање хеленистичке културе у најосновније ћелије — у породични, кућни инвентар и погребни култ, што се види пре-

ма налазима хеленистичке керамике у насипима тумула у близини насеља.

Проучавање керамике са насеља на подручју јужне обале Боке Которске водићемо овим редоследом:

- груба илирска керамика,
- амфоре,
- фирнисана керамика.

Груба илирска керамика

Фрагменти грубе илирске керамике, нарочито са локалитета Свети Лука и Пјаца, дају могућност да се први пут мало детаљније размотре основни облици те врсте керамике и да се покуша њихово сврставање у одређене типове.

Тип 1. — Овај тип обухвата више фрагмената већег суда типа урне са крушколиким трбухом, косо повијеног широког грла које се сужава према горе, са ободом слабо разгнута на поље (сл. 27, 1—3). Тракасте дршке ових урни причвршћене су на најширем делу трбуха и имају троугласти пресек у горњем делу (сл. 27, 2, 4), док је дно равно и непрофилисано (сл. 27, 7). По правилу глина ових урни је црвенкастомрке боје са доста грубих примеса и слабо глачане површине. Изгледа да посуде овог типа имају широку распрострањеност, а најближу аналогију можемо видети у урни из тумула Глоговик³⁴ код Хрцег-Новог, која се разликује рогластим обликом дршке (*ansa cornuta*) од одломка са Св. Луке. Такве дршке, међутим, налазимо и међу дршкама на локалитету Св. Лука (сл. 27, 5—6), као и међу керамичким фрагментима из насипа тумула Миловића гумно (сл. 4, 2).

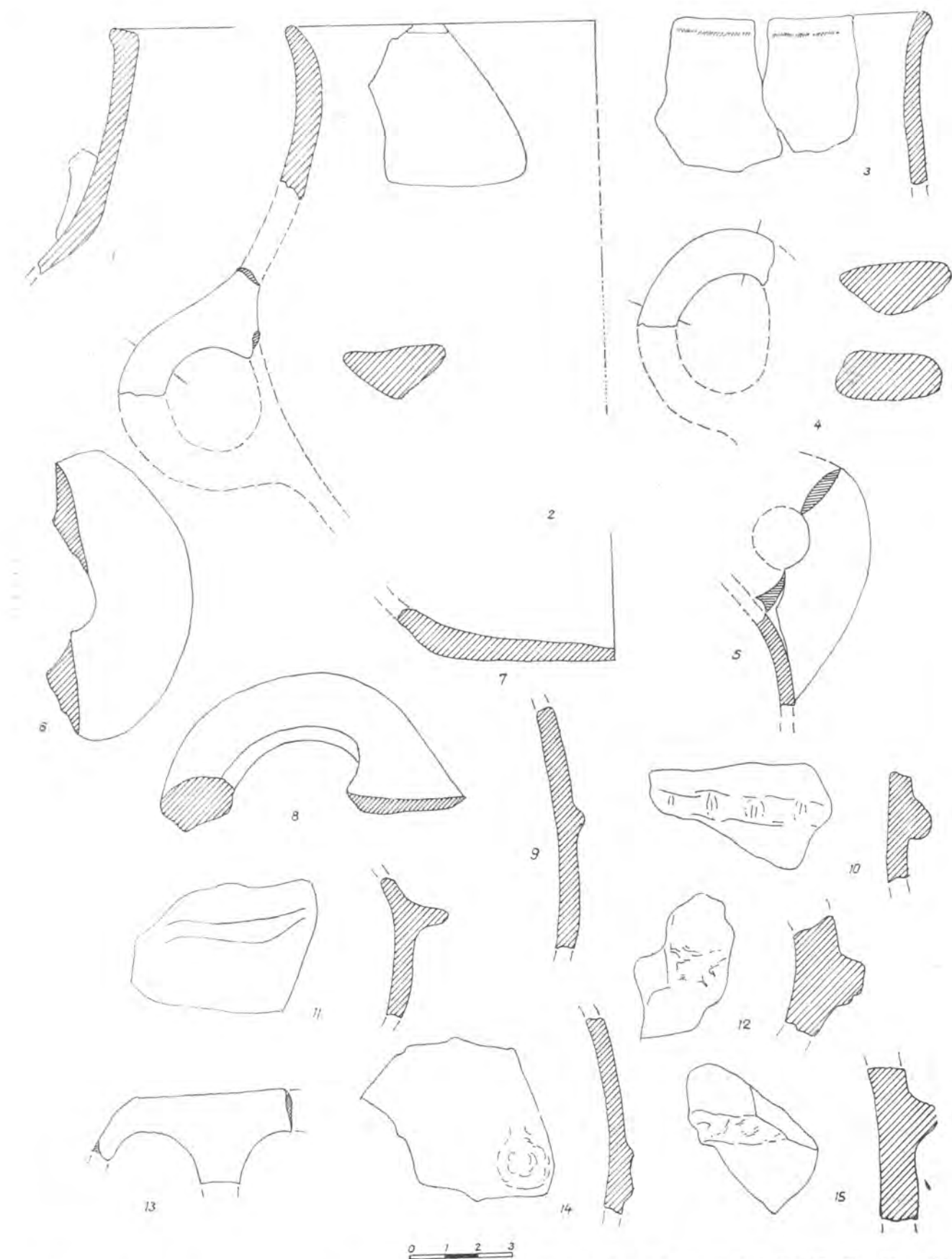
Тип урне са две дршке на најширем делу трбуха представља један од основних типова керамике са насеља Гајтан у Албанији,³⁵ и то како у слоју II из раног гвозденог доба тако и у слоју III, који је датиран у IV—III век ст. е. Облику урне из Св. Луке ближа је урна из каснијег слоја насеља Гајтан, док је урна из Глоговика изгледа ближа урнама из слоја раног гвозденог доба у Гајтану. Рогласте дршке су такође широко познате у материјалу насеља Гајтан а нарочито у слоју раног гвозденог доба,³⁶ иако и

³⁴ Ђ. Marković, Prilog proučavanju načina sahranjivanja kod Ilira u severnom delu Crne Gore i Bokotorskom zalivu, Materijali IV (VII Kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966), Beograd 1967, 57; I. Pušić, Glogovik — Kut, Herceg-Novi — ilirska gomila, Arheološki pregled 4, 1962, 76—79, tab. XI, 1.

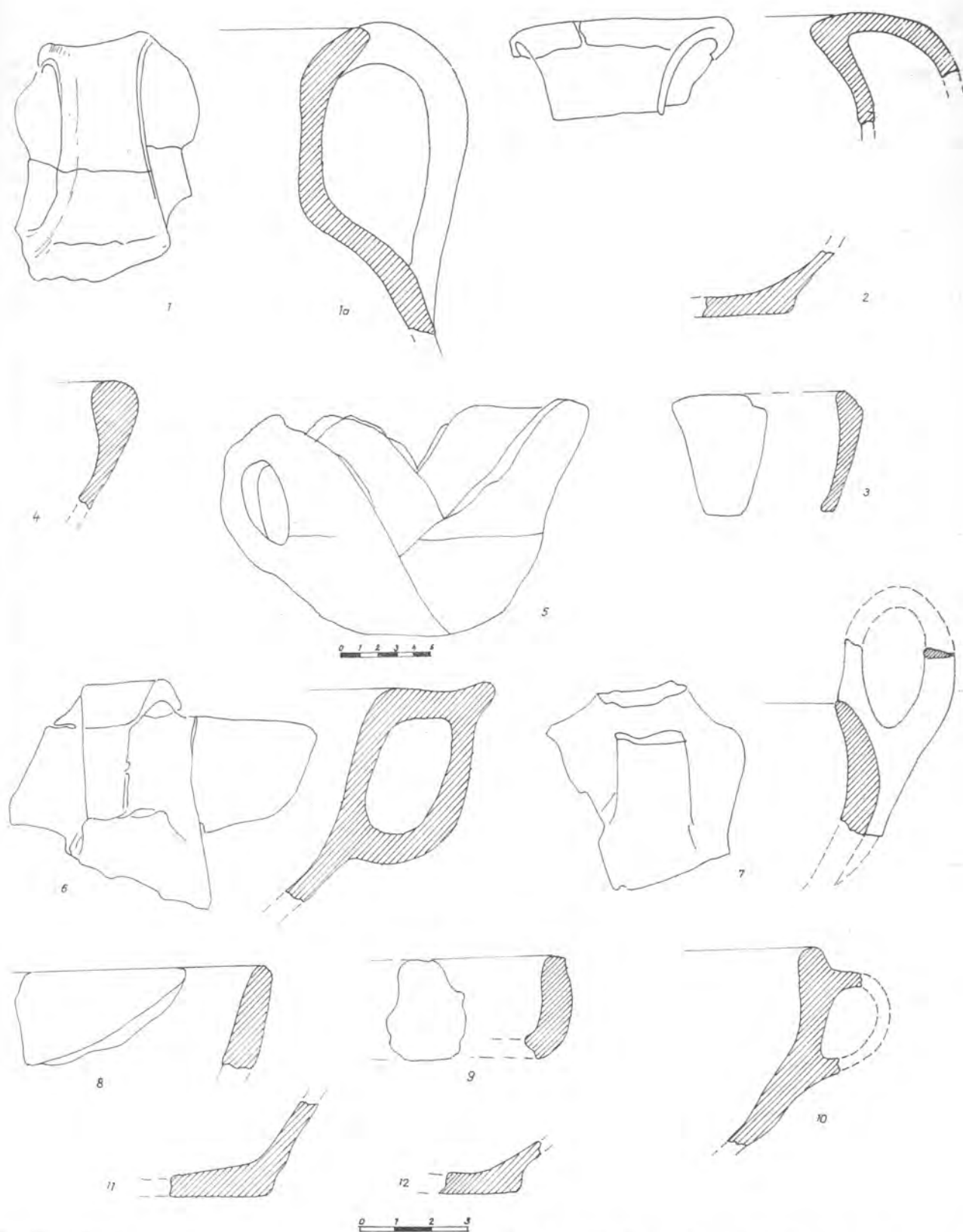
³⁵ B. Jubani, La céramique de la cité de Gajtan, Iliria, t. II, Tirana 1972, tab. XII, 6, 8, 10; уп. такође таб. XI за обод са Св. Луке (овде сл. 1).

³⁶ B. Jubani, op. cit., tab. III, 6.

³³ Историја Црне Горе I, 1967, 271—272; П. Миловић—М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд 1975, 67.

Сл. 27 — Груба илирска керамика из насеља: Свети Лука (1, 2, 4—8, 10) и Пјаца (3, 9, 11—15). Fig. 27 — Céramique illyrienne grossière de la localité: Sveti Luka (1, 2, 4—8, 10) et Pjaca (3, 9, 11—15).

Сл. 28 — Груба илirsка керамика из насеља: Пјаца (1—3, 6, 8, 9, 12), Свети Лука (4, 7, 10—11), као и шоља из тумула Миловића гумно (5). Fig. 28 — Céramique illyrienne grossière de la localité: Pjaca (1—3, 6, 8, 9, 12), Sveti Luka (4, 7, 10—11), ainsi que la tasse du tumulus de Milovića gumno (5).

у каснијем периоду ова врста дршки још постоји.³⁷

Тип 2. — Овом типу припада фрагмент вазе са две дршке са локалитета Пјаца (сл. 28, 1), која има кратко цилиндрично грло са разгнутим ободом и округлим раменима. Значајан је облик тракасте дршке која је у средњем делу утнута (*ansa lunata*). Ова врста дршки је уобичајена у керамици из слоја раног гвозденог доба из насеља Гајтан,³⁸ иако облик вазе са две дршке са Пјаце више одговара каснијој форми из слоја IV—III в.³⁹ Ова посуда је рађена од грубе глине са много примеса песка црне боје, а њена површина је углачана до високог сјаја.

Тип 3. — Шоља са једном дршком има више варијанти:

а) Шоља са рогљастом дршком мало узвишеном изнад обода. Међу њима има тракастих дршки као на фрагменту са Пјаце (сл. 28, 6), или пак пунијих дршки скоро троугластог пресека, као код шоље из тумула Миловића гүмно (сл. 28, 5). Ова последња има биконичан облик, а израђена је од црвенкастомрке глине са глачаном површином, док је шоља са Пјаце израђена од тамне глине, а њена површина је веома јако углачана до црне боје.

б) Шоља са високом тракастом дршком и полулоптастим трбухом, са мало увученим ободом (сл. 28, 7). Ова шоља је израђена од црвенкастомрке глине са слабо глачаном површином. Истом типу припада фрагмент обода на сл. 28, 3. Као једна варијанта ових шоља појављује се шоља кугластог облика са равним дном, увученим ободом и дршком у висини обода (сл. 28, 2). Она је израђена од веома слабо пречишћене глине и нема трагова глачања површине.

Шоље са високом дршком познате су у материјалу насеља Гајтан,⁴⁰ али је њихов облик нешто друкчији, јер оне спадају већином у биконичне шоље, док су полукугласте обично без високих дршки, као што је она са локалитета Пјаца.

Тип 4. — Овом типу припадају фрагменти већих здела са малим тракастим дршкама испод обода (сл. 28, 10) и равним дном (сл. 28, 11—12). Облик обода је различит, јер се јавља у виду равнораног скоро вертикалног руба (сл. 28, 8) или задебљаног и увученог краја (сл. 28, 4). Ова врста здела има директну аналогију у материјалу из слоја IV—III в. у насељу Гајтан.⁴¹

Поред ових врста већих здела јавља се још и веома плитак тањир са равним дном, израђен од веома грубе непречишћене глине са углачаном површином (сл. 28, 9).

Осим неколико основних врста које су се могле идентификовати на основу мање или веће сличности са материјалом из илирског насеља Гајтан, споменућемо још и поједине фрагменте који се не могу повезати са одређеним облицима, али су ипак довољно карактеристични. Међу њима видимо фрагментовану хоризонталну дршку посуде (сл. 27, 8), као и једну језичасту дршку полукружног облика (сл. 27, 11).

Најчешће се површина већих лонаца украшавала рељефним тракама са утиснутим или уштинутим орнаментом, који се изводио прстима (сл. 28, 12). Занимљив је начин украшавања помоћу налепљених рељефних кружића, понекад распоређених у низу као на рељефној траци (сл. 28, 14—15).

Веома је необичан облик фрагментованог дна посуде са неколико ногу-подупирача (?), из кога се, на жалост, не може назрети општи изглед предмета (сл. 28, 13). Међутим, скрећемо пажњу на појаву неких сличних — бар према опису — примерака дна са „четири узвишења као ноге-подупирача“, која се јављају у најкаснијем, хеленистичко-римском слоју насеља Гајтан.⁴² Наш фрагмент са локалитета Пјаца израђен је од доста добро пречишћене глине, са црном углачаном површином, и према томе би пре спадао у ранији период гвозденог доба, као и већи део налаза са овог локалитета. Овај необични керамички облик вероватно је припадао некој врсти керамичког жртвеника или сличног кулног објекта.

Амфоре

Проучавање амфора у току последњих година све више узима маха код нас у вези с повећаним бројем налаза ове врсте, што је несумњиво резултат наглог развоја подморских археолошких истраживања на јадранској обали.⁴³ Приликом рекогносцирања и истраживања великог броја хидроархеолошких налазишта и локалитета скупљен је драгоцен материјал. Међутим, још се није систематски приступило његовој класификацији, проучавању и публиковању, иако су први покушаји у том правцу већ учињени.

³⁷ Ibid., tab. X, 6.

³⁸ Ibid., tab. III, 2.

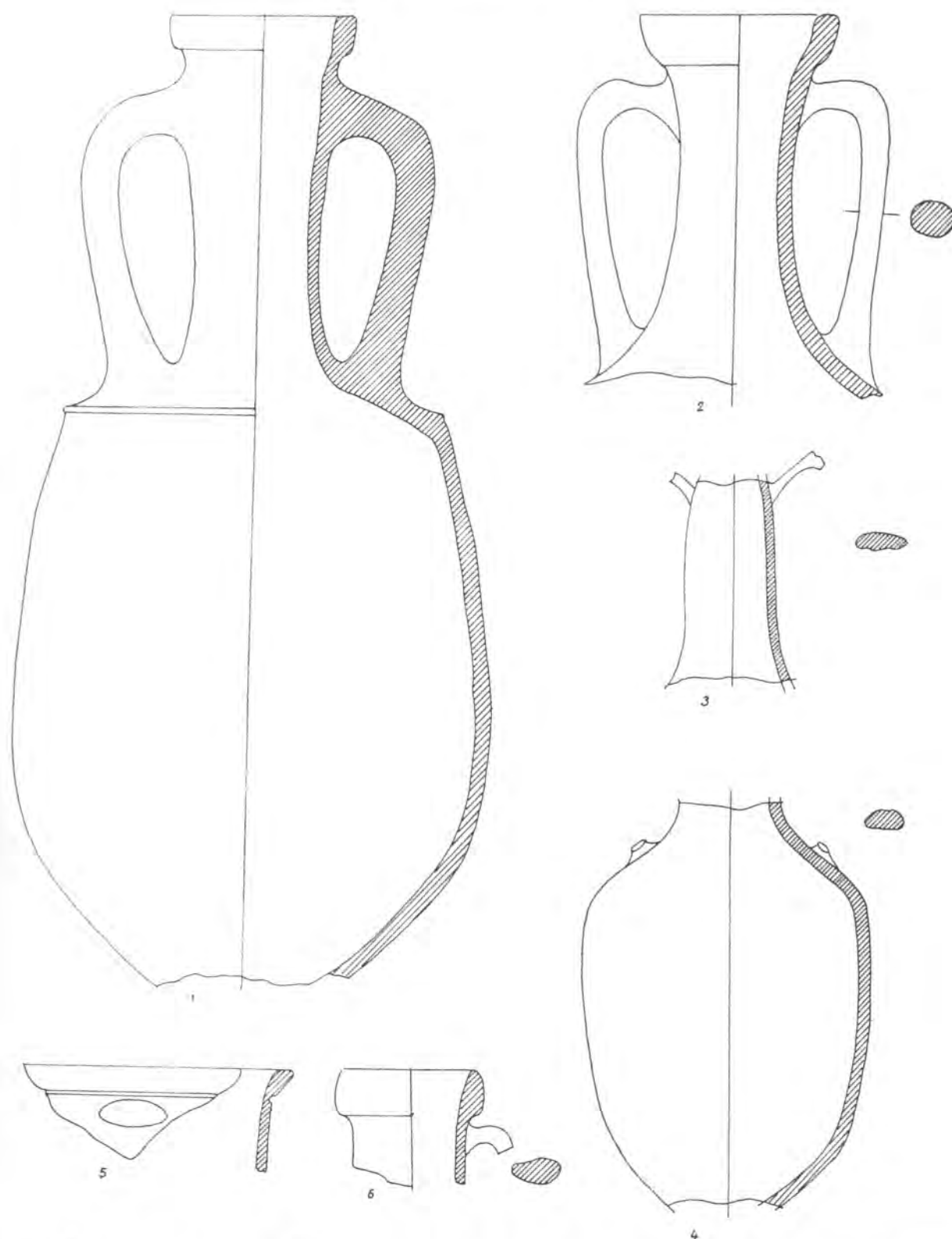
³⁹ Ibid., tab. X, 5.

⁴⁰ Ibid., tab. VIII.

⁴¹ Ibid., tab. X, 13.

⁴² Ibid., 433.

⁴³ D. Vrsalović, *Istraživanje i zaštita podmorskih arheoloških lokaliteta u Hrvatskoj*, Zagreb 1974, 21—42.

Сл 29 — Амфоре са локалитета: Жањица (1), Солила (2—4), Ушће Нове ријеке (5—6). Fig. 29 — Amphores des localités Žanjica (1), Solila (2—4), Ušće Nove rijeke (5—6).

ни.⁴⁴ Даљи развој проучавања овог масовног и зато значајног археолошког материјала у великој мери ће олакшати испитивања керамичких налаза, не само на приобалним локалитетима, него и на копну, па и у планинском залеђу Јадрана.

На свим налазиштима у Боки Которској где су вршена сондажна истраживања, а посебно на локалитетима Свети Лука и Гомилица, нађено је много фрагмената амфора, који, како је речено, представљају основни део целокупне масе налаза. У појединим сондама на Св. Луки број фрагмената се пео до неколико стотина, и то у културном слоју који није био већи од 0,50—0,75 m.

Ипак, и поред великог броја фрагмената, амфоре са Гомилице и Св. Луке не показују нарочито богати репертоар облика и фактура. Према фактури глине могу се издвојити две велике групе, у којима се разликују мања или већа одступања:

— Амфоре од црвенкасте глине различитих нијанси (од ружичасте до скоро мрке боје) са већим бројем примеса белих кречњачких зрнаца и црвених зрнаца. Понекад је у глину умешана и туцана керамика, која се јавља као жиле црвене боје.

— Амфоре од светле жућкасте глине са мањом количином примеса. Боја глине и овде варира од светлокрке и жућкасте до скоро сиве боје, а као примесе се јављају највише лискунова зрна, као и црна зрнаца кварцита и, понекад, црвенкаста зрнаца.

У погледу облика запажа се прилично велика разноврсност у профилима обода амфора који се, међутим, у највећем броју случајева могу сврстати у неколико основних типова такозваних грчко-италских и италских амфора. Фрагменти који би се могли сврстати у групе грчких хеленистичких амфора из познатих центара производње источног Средоземља (Тасос, Родос, Кос) заступљени су само појединачним примерцима. Типологију ових амфора размотрићемо у оквиру две указане групе различитих фактура.

I — Амфоре од црвенкасте глине. — У овој групи се издавају неколико типова који се могу пратити донекле у њиховом развоју.

Tun 1 = Républicaine I (према класификацији F. Benoit),⁴⁵ III — сред. II века ст. е. — Овом типу припадају фрагменти обода троугаоног пресека са израженим задебљањем испод руба (сл. 30, 3—7). Међу њима се прати развојна линија у облику обода који од оштро израженог

троугластог проширења испод руба (сл. 30, 3—4) постепено прелази ка блажим и заокруженим облицима (сл. 30, 5—7). Прва група облика спада у III век ст. е., а аналогни облици амфора забележени су у слојевима са материјалом друге половине III века и краја III в. на локалитету Тиндари на о. Сицилији.⁴⁶ Друга група облика спада у II в. ст. е., а потврђена је налазима у слоју средине II в. (око 150—130. год.) у Албинтимилију.⁴⁷ Као најкасније варијанте ових облика изгледа да се јављају веома једноставни ободи са високо причвршћеном дршком, која се скоро спаја с рубом (сл. 30, 1—2). Овакви ободи налазе своје паралеле у Албинтимилију, у слоју који се датира око средине I века ст. е.⁴⁸ Најкаснијем типу изгледа да припада скоро читав амфора која је извађена пре неколико година из мора у ували Жањица, а сада је у Поморском музеју у Котору (сл. 29, 1), као и горњи део амфоре са локалитета Солила у Тиватском пољу (сл. 29, 2). На њима се од II в. ст. е. јавља профилисани руб на прелазу рамена у трбух, што касније постаје важна карактеристика за амфоре типа *Rép. II*.

Овој групи такође припадају дна амфора која се постепено сужавају и имају слабо изражени цилиндрични врх, одн. ногу (сл. 30, 16). Понека дна се завршавају заокружено, без цилиндричне ноге (сл. 30, 18). Дршке су углавном овалне у пресеку (сл. 30, 13—15).

На јадранској обали у последње време нађено је више амфора ове групе приликом хидроархеолошких истраживања, од којих ћемо указати на амфоре из Кварнерског залива, нарочито код о. Раб.⁴⁹

Tun 2 = Républicaine II (средина II — крај I в. ст. е.). — Овај тип је нешто слабије заступљен у налазима код Св. Луке. Њему припадају ободи великих димензија и издужених уских грла са широким ободом у облику слабо изражене задебљане траке (сл. 30, 8, 9, 11), а такође фрагмент двоструке (бифидне) дршке која је уобичајена у амфора овог типа (сл. 30, 21). Већи број ножица амфора у облику стубића такође спада највероватније у овај тип (сл. 30, 23—26).

⁴⁵ F. Benoit, *Typologie et épigraphie amphorique. Les marques de Sestius*, *Revue d'études ligures* (=Rivista di studi liguri), XXIII, 3—4 (1957), 249—263.

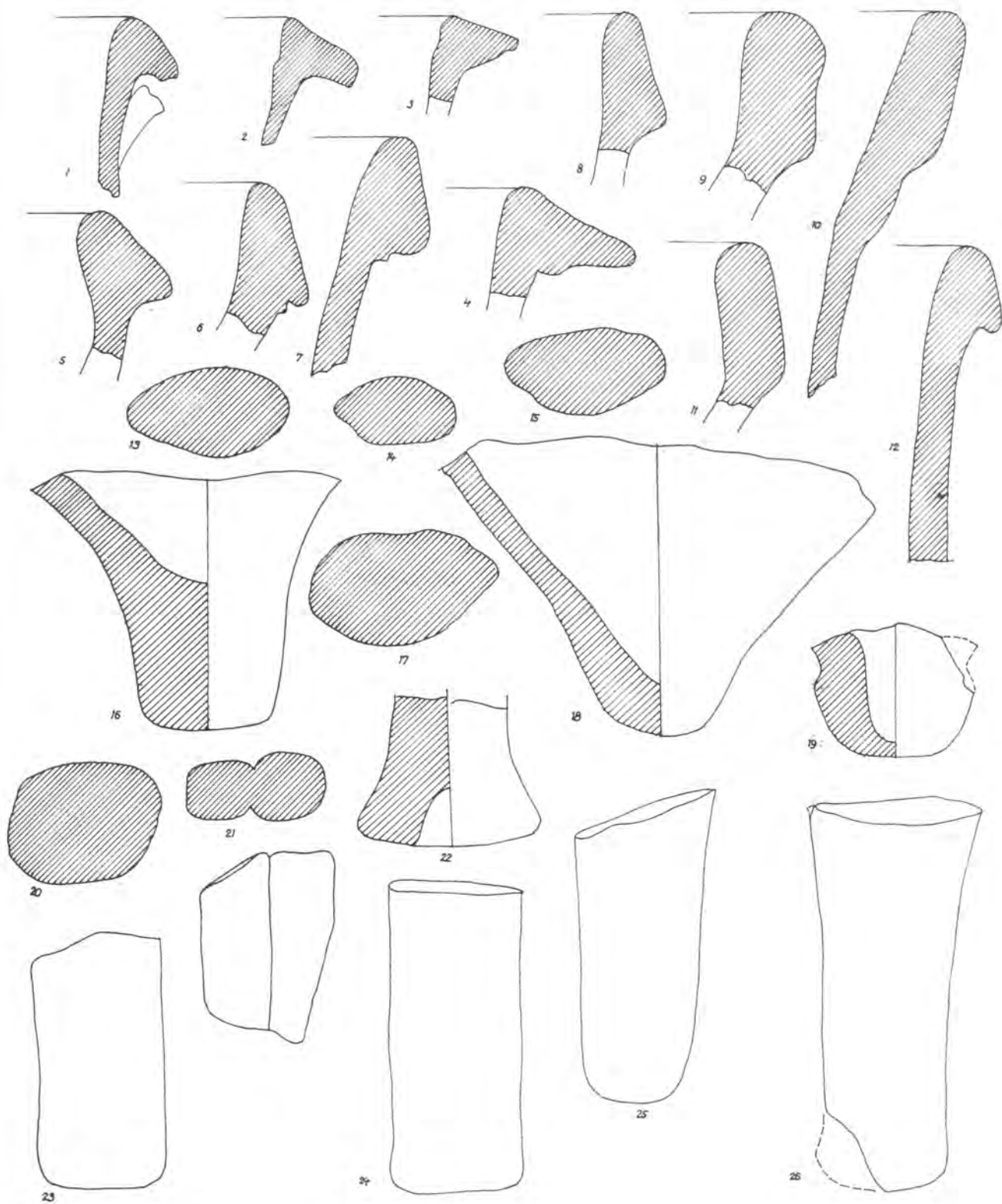
⁴⁶ N. Lamboglia, *La nave romana di Albenga*, *Rivista di studi liguri*, XVIII, 3—4 (1952), 162, fig. 20.

⁴⁷ N. Lamboglia, *Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II—I sec.)*, *RSL XXI*, 3—4 (1955), 252, fig. 8.

⁴⁸ Ibid., 295 fig. 15.

⁴⁹ V. Dautova-Ruševljanin, *Glavine, o. Rab — hidroarheološki nalaz amfora*, *Arheološki pregled* 12, 1970, 101—102, tab. XXXII, 1.

⁴⁴ V. Dautova-Ruševljanin, *Tipologija kvarnerskih amfora*, *Diadora V* (1970), 161—170.

Сл. 30 - Фрагменти амфора из насеља Свети Лука. Fig. 30 — Fragments d'amphores de la localité Sveti Luka.

Од обода овог типа изгледа да је најранији онај на сл. 30, 9, који потиче још из последње десетине II в. ст. е., о чему сведоче аналогије из Албинтимилија.⁵⁰ Фрагменат обода на сл. 30, 11 спада већ у I в. ст. е., јер је веома близак оним амфорама које су извађене из потонулог римског брода у Albengi.⁵¹ У недавним подморским истраживањима у Зларину код Шибеника извађене су из потонулог римског брода амфоре овог типа.⁵²

Тип 3 = *Républicaine III* (II—I век ст. е.). — Међу амфорама црвенкасте глине са примесама овај тип је веома слабо заступљен (сл. 30, 10, 12), при чему би се један од ових фрагмената (сл. 30, 12) — према аналогијама из Албинтимилија — могао сврстати још у време око средине II в. ст. е. или нешто касније (око 130. год.),⁵³ а припада варијанти *Rép. IIIa*, која се директно везује за тип *Rép. I*. Други фрагменат великог обода разливеног и непропорционалног облика можда припада оним амфорама које F. Benoit такође сврстава у тип *Rép. IIIa*, а чија је основна карактеристика веома издужено грло које се шири на горе, непропорционално велико у односу на релативно мали трбух са малом профилисаним ногом.

Амфоре од светле жућкасте глине

Ова група амфора је, изгледа, заступљена са много мањом количином фрагмената. У погледу облика, амфоре из ове групе припадају истим типовима грчко-италских амфора. Међутим, запажа се да су међу амфорама светложућкасте боје глине најчешћи фрагменти *Républicaine IIIa* (сл. 31, 1—4), и то у каснијим варијантама из доба прелаза из II у I век ст. е. У њима се запажа промена у облику ваљкастог обода у широку крагњу са висећим рубом (сл. 31, 2—3).⁵⁴ Осим ових, има и неколико фрагмената који спадају у тип *Rép. I* (сл. 31, 10, 11, 14, 17, 19 и 25), ако и *Rép. II* (сл. 31, 21—22). Од примерака ове врсте неки фрагменти имају аналогије у материјалу прве половине III в. (сл. 31, 11),⁵⁵ односно

из друге половине III в. (сл. 31, 25),⁵⁶ док би два фрагмента могла да се датирају и крајем IV — почетком III в. (сл. 31, 19 и 24).⁵⁷ Међутим, код прилично великог броја фрагмената типа *Rép. I* који се одликују светложућкастом глином било је и фрагмената каснијег доба, као нпр. оне варијанте са заостреним дном (сл. 31, 28) и профилисаним рубом на рамену, раширене у I веку ст. е. (сл. 31, 18). Уз ову последњу варијанту додаћемо још и налаз већег броја фрагмената трбуха исте амфоре из Солила (на жалост, без обода и дршке и дна) са косим раменима и оштром профилацијом на рамену (сл. 29, 4) — тип 2 према класификацији N. Lamboglia, одн. око 80. г. ст. е.

* * *

Међу осталим фрагментима који не спадају у италске типове издвајамо два фрагмента дна амфора које највероватније потичу из источно-грчких радионица. То је одломак ноге у облику дна чашице са удубљењем на спољној страни дна (сл. 30, 22), који је израђен од црвене глине у прелому нешто тамније нијансе са прелазом у љубичасту боју и са већом примесом кварца, лискуна и песка. Због тога је површина јако рапава. Према аналогијама овај тип ноге амфора спада у круг тасоских радионица, а датира се у III век ст. е. Аналогије налазимо у Хиосу,⁵⁸ као и на више локалитета северне обале Понта,⁵⁹ а одређене су као производи радионица из Менде, одн. из круга Тасоса. Још један фрагмент обода амфоре, за који смо у своје време претпоставили да потиче из радионица Менде (сл. 29, 5), нађен је 1959. год. у околини Тивта (локалитет Ушће Нове ријеке), а датиран према аналогијама у знатно раније доба (V в. ст. е.).

Други фрагменат ноге карактеристичне профилације са проширењем при самом дну (сл. 30, 19), израђен је од веома светле жућкасте глине са ситним зрнцима кварцита црне боје, а према облику је близак ножицама амфора из радионица са о. Коса. И ове ножице су забележене у налазима на Хиосу.⁶⁰

⁵⁰ Ibid., 162, fig. 20.

⁵¹ Ibid.

⁵² J. K. Anderson, Excavation on the Kofina Ridge, Chios, BSA XLIX (1954), 176, fig. 10 f.

⁵³ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА 83, Москва 1960, 146, тав. X, 23; О овом типу амфора који се приписује радионицама из Менде на полуострву Халкидика, види: И. Б. Брашинский, Амфоры Менды (о локализации группы амфор с „рюмкообразными ножками“). Сборник „Художественная культура и археология античного мира“, Москва 1976, 67—74.

⁵⁴ J. K. Anderson, op. cit., BSA XLIX (1954), 176, fig. 10 d.

⁵⁵ N. Lamboglia, Sulla chronologia..., RSL, XXI 3—4 (1955), 255, fig. 11.

⁵⁶ N. Lamboglia, La nave romana..., RSL, XVIII, 3—4 (1952), 231, fig. 86.

⁵⁷ Z. Brusić, Rt Plavac, Zlarin kod Šibenika — ostaci antičkog brodoloma, Arheološki pregled 16, 1974, 103—104, tab. XLVII, 2.

⁵⁸ N. Lamboglia, Sulla chronologia..., RSL, XXI, 3—4 (1955), 253, fig. 9.

⁵⁹ Ibid., 255, fig. 11.

⁶⁰ N. Lamboglia, La nave romana..., RSL, XVIII, 3—4 (1952), 162, fig. 21.

Сл. 31 — Фрагменти амфора: Свети Лука (1—18, 23—28) и Гомиланца (19—22). Fig. 31 — Fragments d'amphores: Sveti Luka (1—18, 23—28) et Gomilica (19—22).

Поред тога споменимо још један фрагменат обода амфоре веома једноставно профилисан којим својим обликом подсећа на обод родоских амфора (сл. 31, 12), а на Хиосу је нађен у слоју са керамиком треће четвртине III века ст. е.⁶¹

Као што је већ речено, највише фрагмената на локалитетима Гомилца и Св. Лука припадало је хеленистичким типовима грчко-италских и италских амфора. Ипак је међу њима, иако у мањем броју, било фрагмената римских амфора каснијих типова, као нпр. онај са Св. Луке (сл. 31, 26), нађен још при првим рекогносцирањима. Нарочито је запажено присуство одломака амфора са ребрастом површином.

Фирнисана керамика

Фрагмената ове врсте хеленистичке керамике нађено је мало, али су они довољно карактеристични и помажу нарочито у погледу хронолошке детерминације налаза.

Овој групи налаза припадају пре свега фрагменти црнофирнисаног посуђа: фрагменат црнофирнисане шолице са Пјаце (сл. 14, 3), фрагменат прстенастиг дна зделе са утиснутим орнаментом у виду палмета (сл. 14, 7), дршке и дна мањих скифоса (сл. 14, 4, 6), као и прстенасто дно веће посуде (сл. 14, 5) — сви са локалитета Свети Лука.

Најранији су фрагменти обода шолице са Пјаце (сл. 14, 3) и фрагменат дна са утиснутим палметама из Св. Луке (сл. 14, 7). Оба се издвајају како по квалитету глине — светле црвенкастомрке боје — тако и по густини, тону и квалитету црног фирниса слабог сјаја, нарочито код шолице са Пјаце, која је подсећала на најбоље примерке атичке производње. Фрагменат дна украшен утиснутим палметама обојен је фирнисом сивоцрне боје, мат и скоро без сјаја, што указује на нешто касније време израде. Овај закључак се потврђује сложенем профилицијом прстенастиг дна, дебелим зидовима и доста сумарним облицима палмета, што уз поминути квалитет фирниса упућује на време око средине IV в. ст. е. Према облику, шолица са Пјаце и ово дно спадају у групу раних шолица дебелих зидова и увученог обода (тзв. „сланици“), које се појављују још у V в. ст. е., док се нарочито проширују у IV веку, када постају веома омиљена форма, при чему је уобичајени начин њиховог украшавања био управо орнаменат у облику утиснутих палмета.⁶²

⁶¹ Ibid., 176, fig. 10. N. 275.

⁶² The Athenian Agora vol. XII, 1, 131; fig. 8, n. 828; vol. XII, 2, pl. 33, n. 828; J. J. Maffre, Vases grecs de la collection Zénon Périodès, BCH 95 (1971), fig.

Фрагменат обода и дршке скифоса (сл. 14, 2 и 4) по боји глине је доста близак овим ранијим фрагментима, а по облику припада атичком типу (бр. 334—354 са Атинске агоре).⁶³ Наш фрагменат обода је можда из каснијег периода развоја овог типа, већ из IV в.

Напротив, фрагменат ноге скифоса (сл. 14, 6) одликује се светложућкастом глином, а његов фирнис је сасвим другог квалитета, танак и без потребне густине премаза, мат, чиме одаје своју припадност другом извору, вероватно некој италској радионици хеленистичког доба. Сличног квалитета је глина и фирнис на фрагменту ниског прстенастиг дна веома једноставне профилиције које је вероватно припадало неком већем крчагу (сл. 14, 5).

Поред црнофирнисане керамике међу налазима у Боки Которској чести су примерци обојени мрким фирнисом. Ова врста керамике је типична за хеленистичко доба, а појављује се прво у Малој Азији у III веку ст. е. паралелно са касном црнофирнисаном керамиком. У каснохеленистичко доба (II—I в. ст. е.) она се шири по читавом Средоземљу и постаје уобичајена и омиљена врста посуђа чак и у старим центрима производње црнофирнисане керамике (Атина), где ова последња врста постепено нестаје. Ова мркофирнисана керамика представља прелазну степену пре појаве црвенофирнисане хеленистичко-римске керамике, чији је центар првобитне производње највероватније био у малоазијским радионицама пергамског и самоског круга.⁶⁴

Најзначајнији примерак међу нашим налазима представља фрагментирани пехар са равним дном (пречника 3 см) и делимично очуваном трбухом веома танких зидова (сл. 14, 8), који је састављен од више фрагмената. Глина је црвенкасте боје, песковита али добро пречишћена. Ваза је споља и изнутра обојена тамномрким фирнисом местимично црвенкасте нијансе и слабог металног сјаја. Занимљив је начин украшавања вазе помоћу полукружних тачкастих линија у техници барботин, које су поребане око чисте вазе. Свака тачка је поврх фирниса обојена и белом бојом, што је типично за орнаменту ранохеленистичке керамике. Сличан орнаменат од низа полукружних тачкастих линија налази-

41—42, p. 687—689. Шолице овог типа често се налазе на локалитетима у Македонији, посебно у Демир Капији: Старица н. с. XII (1961), 259, сл. 70—74.

⁶³ The Athenian Agora, vol. XII, 1, 84—85; vol. XII, 2, pl. 16, 349—350. Упореди такође скифос из Демир Капије: Старица н. с. XII (1961), 258, сл. 65.

⁶⁴ Tarsus I. The hellenistic and roman Periods, Princeton 1950, 152—154; Г. А. Цветаева, К вопросу о торговых связях Пантикапея, Сборник „Пантикапей“, МИА 56, Москва 1957, 195—197.

мо на керамици из Пергама.⁶⁵ Квалитет глине и рељефни орнаменат не оставља, дакле, места сумњи да је у питању примерак малоазијске, можда пергамске производње.

Други занимљиви облик представља фрагмент обода зделе са увученим крајем (сл. 14, 11), који је на прегину украшен налепљеним рељефним тракама са кружним удубљењима. Глина је црвенкастожуте боје, са делимично очуваним траговима тамног фири. Фрагмент је припадао здели већих димензија са косим зидовима (дно није очувано). Сличан облик фирнисоване зделе нађен је на неким локалитетима у Италији, а датира се II веком ст. е.⁶⁶ Поред ове зделе, указаћемо још на два фрагмента обода здела са очуваним траговима мрког фири. Један од њих (сл. 14, 9) приказује тип коничне зделе широког обода, са вертикално постављеним крајем са косим зидовима који се јако сужавају на доле (дно није очувано), док је други (сл. 14, 10) припадао плиткој здели увученог обода и косих зидова, која се веома често среће у хеленистичкој керамици II—I в. ст. е. и представља наставак ранијих облика здела. У кампанској хеленистичкој керамици овакве зделе су обично украшене на дну са по неколико концентричних кругова урађених штампом.⁶⁷

*

Поред фирнисане керамике са локалитета Гомилица и Св. Лука потичу такође фрагменти простог стоног посуђа црвенпеченог и, знатно ређе, сивопеченог. Они су заступљени уобичајеним облицима крчага (од којих су обично очуване дршке) и зделица, а такође су заступљени фрагменти обода једне ојнохоје са тролиснатим ободом, одломак обода једног дубљег пехара са оштро подвученим рубом, као и фрагмент веома плитког тањира (висине свега 1,8 cm) са ниском, једноставно профилисаном прстенастом ногом.

Фрагменти римске керамике су знатно ређи од хеленистичке керамике, што се већ видело и на примеру амфора. Споменућемо овде плитку зделу на прстенастој нози из гробног налаза у кули са локалитета Гомилица, која је израђена од црвенкасте глине без премаза (пречник дна је 13 cm). Ту је још неколико фрагмената раноримске керамике *terra sigillata* (сл. 15, 7), од ко-

јих су најбоље очувани фрагменти шољице из насипа тумула Миловића локва (сл. 15, 2—3).

Од фрагмената раноримске керамике најчешће се срећу одломци тракастих дршки амфора и крчага, често сивопечених, од глине fine фактуре, обично ребрасте површине, а исто тако и фрагменти здела. У гробу испод пода на локалитету Пјаца нађен је фрагмент већег сивопеченог суда, украшен споља ситним чешљастим орнаментом. У истом гробу су још нађени одломак обода и дна зделе веома грубе сиве глине и фрагменти гвозденог ножића (сл. 16, 1).

*

Поред керамичких налаза из римског доба споменућемо још неколико одломака стакленог посуђа, од којих су два припадали гробним налазима са Гомилице и Пјаце:

1) Два фрагмента стаклене шољице полулопастог облика са нешто задебљаним ободом нађена су у већ поменутом гробу испод пода римске грађевине виле на Пјаци (сл. 16, 2). Стакло је жућкасте боје са тамном превлаком придације, а према облику ова шољица је блиска стакленој шољци из гроба 317 у Дукљи,⁶⁸ која је датирана II веком н. е.

2) Фрагмент трбуха стакленог суда доста великих димензија од стакла зеленкастожуте боје, чији су зидови неравне површине, а потиче из гроба испод пода куле на Гомилици. Према квалитету стакла овај фрагмент би се могао сврстати у II—III век н. е., а томе иде у прилог и присуство таласастих неравнина у зидовима ове посуде налик на хоризонталне канелуре. Овакве зидове видимо на коничним високим пехарима из гробова 46 и 137 такође из некрополе у Дукљи,⁶⁹ који су датирани у прву половину II века н. е.

Са Св. Луке потиче још један веома мали фрагмент стаклене дршке са делимично очуваним ободом ускогругог суда (сл. 15, 4), који је израђен од тамнозеленог прозирног стакла, по чему би се могао датирати у III—IV век. Поред ових можемо још указати на већи фрагмент обода (боце ?) прилично дебелих зидова (0,5 cm), од белог прозирног стакла, (сл. 15, 8) нађен у објекту 1 на Св. Луки, који је припадао већој посуду (пречник обода износи 4,5 cm). Овај облик изгледа да је непознат у дукљанској некрополи, а његова хронолошка вредност засада је пробле-

⁶⁵ Altertümer von Pergamon, Bd. I, 2, Taf. 37, 6.

⁶⁶ N. Lamboglia, La nave romana..., RSL, XVIII, 3—4 (1952), 220, fig. 75.

⁶⁷ P. Piana, La ceramica della nekropoli di S. Bernardo di Ornavasso, Omaggio a Fernand Benoit — III, Bordighera 1972, fig. 1, 3.

⁶⁸ А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижкић, Д. Срејовић, Античка Дукља — Некрополе, Титоград 1975, 159, сл. 18.

⁶⁹ Ibid., 162, сл. 25.

матична. Ипак морамо напоменути да је стакло ове врсте карактеристично највише за раноримски период (I—II в.).

Закључне напомене

Археолошка истраживања јужне обале Боке Которске у периоду 1965—1975. године, захваљујући њиховом комплексном карактеру, дозвољавају да се укратко сагледају основни периоди развоја материјалне културе на овом подручју.

О почетку насељавања ових области још у неолитско доба говори случајни налаз камене неолитске секире са Луштице (сада у музеју у Херцег-Новом), као и новија ископавања у пећини Спила код Пераста.

Период раног бронзаног доба заступљен је богатим гробним налазом из тумула Мала Груда, уз две бакарне секире из музеја у Херцег-Новом, од којих је једна, из села Поди, нађена 1969. године, а обликом је веома слична секири из Мале Груде. Култура раног бронзаног доба у Боки Которској обogaћена је такође керамичким налазима из горњег слоја пећине Спила. Ова керамика, изгледа, спада у културни круг касне фазе вучедолске културе, заједно са керамиком из Мале Груде, при чему исто тако постоји веза са керамичким налазима из тумула код Никшића. Мислимо да би се у том светлу могла сагледати и позната пећина код с. Анџи на северној обали Боке Которске, у којој се налазе познати цртежи са сценом дова на јелене.

О халштатском (илирском) периоду засад се зна само према налазима из тумула, који су ископани на више места током ових истраживања. Сви ископани тумули из каснохалштатског периода показују исти обред сахрањивања: у каменним гробницама, са скелетом положеним у згаченом ставу испод каменог насипа, у коме се јављају унутрашњи и спољни венац, а понегде и централна конструкција од огромних необрађених блокова камена. По томе се ови тумули разликују од раније познатих тумула истражених на северној обали Боке Которске, као што су Богданова гомила у с. Врбања и гомила Глоговик код Херцег-Новог, где је констатовано спаљивање као обред сахрањивања испод каменог насипа. Ова разлика у обреду сахрањивања представља, иако можда још недовољно јасно, потврду познатих података из историјских извора, према којима су северну и јужну обалу Ризонског залива насељавала различита племена: на северу су живели Плереји, док су јужно од Ри-

зонског залива, све до Лисоса и ушћа Дрима, живели Енхелеји.⁷⁰

Важно је такође подвући да се обред сахрањивања у гробницама од каменних плоча испод тумула на јужној обали Боке Которске чува скоро у неизмењеном облику од раног бронзаног доба све до доласка Римљана. Међутим, још се не може са потпуном сигурношћу утврдити тај континуитет, јер су још остали непознати тумули из развијеног периода халштата. Ипак, конзервативност у погребном ритуалу потврђује се великом сличношћу керамичких облика и фактуре грубе илирске керамике из тумула и илирских насеља античког доба са бронзанодопском керамиком, специјално са оном из насипа тумула Мала Груда. На тај начин, конзервативност и дуго чување традиција показује се као локална културна карактеристика овог подручја, која се опажа како у касноилирско доба, тако и, може се рећи, до наших дана.

Истраживања античких насеља на овом подручју у предримско и римско доба, и поред многобројних тешкоћа, дала су интересантне резултате. Као прво, показало се да је на већини ових насеља могуће пратити културни развој од илирских насеља са каснохалштатском керамиком до насеља римског и касноантичког периода, што је посебно очигледно на локалитетима Свети Лука и Пјаца.

Током IV века ст. е. изгледа да долази до веома интензивног насељавања ових области, што се показује на више локалитета (Св. Лука, Гомилца), на којима нисмо нашли материјала из ранијег доба. Ипак јама испод пода виле на локалитету Пјаца — према налазима керамике, као и налаз фрагмента црнофирнисане шољице краја V—IV в. — припада насељу још из ранијег халштатског периода, које још није истражено. Случајни налази коринтске керамике са локалитета Солила можда су повезани управо са постојањем раног насеља на Пјаци, а донесени су до обале мора водом потока Коложуњ.

Најинтензивнији период живота на испитаним насељима, судећи према броју и разноврсности хеленистичко-римских типова амфора, црнофирнисане и хеленистичке мркофирнисане импортоване керамике, пада у време од средине III в. до краја II века ст. е. У том периоду се срећу и поједини фрагменти амфора из познатих грчких центара III—II века — Тасос, Кос, Родос. Ове чињенице се могу објаснити познатим током историјских догађаја на подручју Боке Которске, о којима се говори у историјским

⁷⁰ F. Papazoglu, O teritoriji ilirskog plemena Ardijskeja, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VII, 1 (1963), 81; Историја Црне Горе, I, 1967, 93—94.

изворима. У питању је период експанзије илирске државе Ардијеја, који су у IV веку ст. е. проширили своју власт на јадранску обалу, подручје Боке Которске и северно од ње све до реке Неретве.⁷¹ Средина III—II в. ст. е. управо је време када су области око Ризонског залива играле значајну улогу у илирској држави Агрона и Теуте, као и њихових наследника, која је пала под ударима Рима после пораза краља Генција 147. године.

У другој половини II—I в. ст. е. осећа се дојекле опадање броја фрагмената амфора и разноврсности типова керамике, а најмногбројнији су типови италских амфора републиканског доба. Међу импортованом керамиком значајна је појава малоазијске хеленистичке робе (пехар украшен рељефним орнаментом). На тај начин се у керамици одражава процес постепеног опадања економских и трговачких веза, а преовлађивање италских типова амфора сведочи о чврстом везивању ових области за Италију у време после пада илирске државе. Налази новца илирског краља Балајоса у тумулу и можда на лок. Св. Лука допуњавају ову слику.

За материјалну културу Илира на обалама Ризонског залива у III—I в. ст. е. карактеристичан је велики проценат хеленистичке керамике у односу на домаћу илирску керамику, у чему се огледа високи степен хеленизације илирског становништва, као резултат дуготрајног узајамног прожимања двеју култура. Од појединих фрагмената импортоване керамике VI и сред. V в. ст. е. (Солила, Ушће Нове ријеке) прелази се на масовни импорт амфора, а с њима и производа који су карактеристични за грчки начин живота, као што су маслиново уље и вино, већином са подручја Јужне Италије али и из појединих значајнијих центара источног Средоземља. Овај квалитетни скок означава промену у начину живота становништва у илирским насељима, аналогно појавама које се јављају на свим местима где се осећа јаки хеленистички утицај од Марсеља и иберијске обале на западу до Тракије и скитске обале Понта. Истовремено у знатно мањој мери увози се фино стоно посуђе, док се за свакодневне потребе у кућама илирских насеља и даље користи груба руком рабена домаћа керамика: велики лонци, шоље са једном дршком и сл. Изгледа да нам насеље Св. Лука даје примере кућа једног таквог илирског насеља које се развијало на терасастим падинама брежуљка.

Почетак римске владавине на овом подручју је релативно слабо познат, а наша истраживања само делимично попуњавају ову празнину.

Ипак изгледа да можемо тврдити да је у I—II в. дошло до изградње чврстих стамбених објеката у насељу Св. Лука, при чему је важна употреба чистог кречног малтера, док се у начину зидања још осећа стара предримска традиција (употреба већих полуобрађених блокова камена). О животу насеља Св. Лука у II—IV в. сведоче налази из случајно откривених гробова, а истом периоду (II в. н. е.) припадају још два гробна налаза: из насеља Гомилца (гроб испод пода каспиримске куле) и гробни налаз испод пода виле на Пјаџи. За ранији период римске владавине значајна је чињеница да се насеља из овог доба налазе на истом месту где и предримска и настављају ранију традицију, вероватно без неких већих промена у начину живота. До јачег изражаја римске културе долази, како изгледа, једино у значајним центрима, као што је био Рисан (*Risinium*), који је већ веома рано био проглашен за римску колонију, као и Акрувиј (*Agruvium*), о чијој се локализацији још увек може говорити само хипотетично. Једини доскоро познати римски објекат — вила са мозаицима у Рисну — подиже се крајем II века, а припала је вероватно богатом италском колонисти.

Од III века, међутим, запајају се значајне промене. Пре свега — како бар изгледа при садашњем степену познавања археолошких споменика у Боки Которској — долази до осетног смањења интензитета живота на старим илирским насељима (Св. Лука, Гомилца, Пјаџа). Нека од њих се у потпуности гасе (Гомилца), док је на другима живот стагнирао (Св. Лука). Са друге стране, појављују се нове грађевине типа *villa rustica*, као што је случај са вилом на локалитету Пјаџа, која се подиже најраније почетком III в. Сличан случај је и са вилом на локалитету Мириште код Петровца на мору, сазидане у III или IV в. Истовремено се на напуштеном брежуљку Гомилца подиже мања стражарница или кула-осматрачница (*specula*).

Мислимо да је у питању промена коју доноси прелаз на интензивну пољопривредну производњу у Грбаљском пољу (Жупа) у оквиру римског система стварања великих имања (*funda*), у чему се огледа процес романизације на подручју Боке Которске, уз очување ситног поседа на местима са мање погодним земљиштем.⁷² Истовремено треба имати у виду могућност експлоатације старе солане (Солила), која је у римско доба проблематична, али зато у средњем веку добро позната чињеница.⁷³ Важан елемент ове привредне експанзије представљају и стари антички путеви, који су утврђени на два места —

⁷² Историја Црне Горе I, 1967.

⁷³ I. Stjepčević, Kotor i Grbalj, Vjesnik za arh. i hist. dalmat., LII (1950), 16.

⁷¹ F. Papazoglu, op. cit., 71—86.

код насеља Гомилица и Пјаца. Занимљиво је да правци оба пута указују на насеље Св. Лука као могућу тачку према којој су тежили. Ови путеви су имали највероватније само локални значај и можда су у вези са радовима на солани или само као комуникација између насеља, јер је њихова конструкција недовољно солидна, а одсуство мликоказа сведочи да нису у питању значајни магистрални правци.

На крају додајем да су још многа значајна питања остала и после ових истраживања неразјашњена, али будући наставак археолошког проучавања на подручју Грбља и Кртола показаће да ли ће се потврдити и у којој мери ова прелиминарна запажања.

Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН

LES RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES A BOKA KOTORSKA

La richesse des monuments culturels et historiques dans la région de Boka Kotorska a éveillé depuis longtemps l'attention des chercheurs. Les premières démarches en vue de l'étude systématique des monuments archéologiques de Boka Kotorska ont été entreprises dès les années cinquante, avec la prospection détaillée et l'étude des monuments médiévaux, pour l'essentiel, suivies de fouilles systématiques sur une série de localités: la basilique à Suranj près de Kotor (P. Mijović), fouilles du monastère de Saint-Michel sur la Prevlaka (V. Korać et J. Kovačević), de l'église de Saint-Thomas à Prčanj (V. Korać), ainsi que de l'église de Saint-Thomas à Kuti (J. Kovačević et I. Pušić). De nombreuses trouvailles très importantes de ces fouilles n'ont malheureusement pas été assez publiées, avec toutefois certaines exceptions.

Etant donné que le gros des recherches a porté sur des monuments médiévaux, sans toucher donc à des localités préhistoriques et antiques, l'Institut archéologique a décidé en 1965 de poursuivre des recherches systématiques en coopération avec le Musée naval de Kotor. L'objectif principal a été l'étude des monuments illyriens et antiques dans la région de la Baie de Tivat, de Grbalj et de Luštica. Ces recherches devaient contribuer en outre à l'éclaircissement de certains problèmes controversés de l'histoire de Boka Kotorska, depuis les temps les plus anciens et notamment de l'époque de la formation de l'Etat illyrien. Etant donné l'absence des recherches de ce genre, on a dû explorer et faire un inventaire de toutes les données sur le terrain qui se rapporteraient à la période illyro-grecque et romaine. Ce parcours systématique de l'ensemble de la côte sud de la Boka Kotorska a permis de relever un total de 97 monuments et sites.

Outre la prospection des localités, les explorations archéologiques comprennent également des fouilles de sondage dans certains sites importants, alors que des fouilles intégrales des monuments particuliers n'avaient été entreprises que dans de rares cas. Cette méthode de travail peut être justifiée non seulement par une pénurie de fonds, mais aussi par le désir d'étudier le plus grand nombre possible de localités, afin de se faire une image générale de l'ensemble de la région. De brefs rapports sur ces fouilles ont été

publiés en 1967, 1971 et 1972 dans le «Arheološki pregleđ», tandis que certaines recherches, notamment celles sur le tumulus de Mala Gruda, ont été évoquées à des réunions différentes et traitées dans le numéro XXII du «Starinar». Cette fois-ci, nous nous proposons d'accorder une plus grande attention aux résultats des sondages, aux trouvailles céramiques et autres, et aux observations stratigraphiques dans les cas où cela avait été possible. Est particulièrement importante l'analyse des trouvailles de céramiques (particulièrement inconnues dans cette région, jusqu'à présent), ce qui constitue notre contribution modeste à la connaissance de la culture matérielle des Illyriens.

Soucieux de suivre un ordre chronologique, nous évoquerons tout d'abord les résultats et les problèmes découlant des fouilles des tumuli, tant de l'âge du bronze que de la période d'Hallstatt.

Pour ce qui est des tumuli de l'âge du bronze, seul a été fouillé jusqu'à présent celui de Mala Gruda. Les problèmes posés par ce tumulus comprenant un inventaire sepulcral très riche et important, sont très compliqués et complexes. Nous ne traiterons pas cette fois-ci de la valeur chronologique des trouvailles de Mala Gruda, ni des liens culturels avec l'Egée, ces points ayant été évoqués à bien d'occasions diverses, mais nous voudrions attirer l'attention sur le fait que le tumulus de Mala Gruda revêt certaines spécificités par rapport aux autres monuments de ce genre en Dalmatie et en Herzégovine. En effet, il s'agit d'un tumulus de terre de grandes dimensions situé dans une plaine, alors que l'on sait que la majorité des tertres connus datant de l'âge du bronze en Dalmatie et sur le littoral sont recouverts de pierres uniquement. Le tumulus de la localité de Orah près de Bileća, découvert lors des travaux sur la centrale hydro-électrique Trebišnjica, est toutefois une exception, ayant été recouvert en partie avec de la terre. Cependant, dans l'arrière-pays montagneux de Boka Kotorska, ce genre de tertres apparaît comme une analogie à la localité de Mala Gruda. C'est le tumulus bien connu depuis un certain temps, de très grandes dimensions, à Rubež près de Nikšić, dans lequel a été découverte une céramique très proche à celle de Mala Gruda. Les travaux de reconnaissance effectués récemment à Grahovsko Polje nous ont permis de constater plusieurs tertres de terre ou de terre et pierres combinés, concentrés en deux nécropoles

plus grandes, à l'endroit appelé Prla et près du village Petkovići.

En ce qui concerne les trouvailles de l'âge du bronze dans la région de Boka Kotorska, il convient de faire ressortir qu'on n'avait connu, avant ces recherches, que deux haches en cuivre, dont celle de Pod près de Herceg-Noví a été trouvée en 1969 et ressemble beaucoup à la hache de Mala Gruda. En outre, il convient de mentionner une deuxième hache néolithique en pierre de la localité de Luštica. Depuis récemment, la culture de l'âge du bronze dans la région de Boka Kotorska a été enrichie de trouvailles non seulement du tumulus de Mala Gruda, mais aussi des fouilles de 1974, dans la grotte de Spila près de Perast, effectuées par l'Institut pour la protection des monuments culturels du Monténégro, sous la direction du Prof. D. Srejić. Il semble que les couches supérieures de la grotte contiennent de la céramique appartenant au même cercle culturel de la phase récente de la culture de Vučedol et de celle de Mala Gruda. Les explorations des grottes, qui sont nombreuses dans la région de Boka, pourraient enrichir considérablement nos connaissances sur la culture de l'âge du bronze dans cette région. Dans cet ordre d'idées, nous estimons qu'il serait utile d'étudier la grotte de Lipci comportant des dessins sur les parois, d'autant plus qu'on y avait découvert quelques fragments de céramiques pouvant être datée à l'âge du bronze. Que les grottes aient été habitées dans les périodes les plus anciennes de la vie dans la région de Boka Kotorska et de son arrière-pays, c'est ce dont témoigne une donnée toute récente (bien que pas encore vérifiée sur le terrain) sur la présence de la céramique dans la grotte de Grahovo. Ainsi, en situant le tumulus de Mala Gruda dans le contexte des autres trouvailles de l'âge du bronze au Monténégro et en Dalmatie, nous sommes amenés à conclure qu'on pourrait d'ores et déjà poser la question de l'appartenance culturelle régionale de la culture matérielle de la région à l'époque de l'âge du bronze ancien.

Des tumuli de l'époque d'Hallstatt ont été découverts à plusieurs endroits au cours de nos recherches. Trois tumuli (un près de Milovića Gumno et deux près de Milovića Lokva) ont été fouillés systématiquement, intégralement ou en partie, comme le tumulus II près de Milovića Lokva en raison des dimensions trop grandes. Trois autres tumuli (Jelića Gomila, Granićka Gomila et le tumulus dans le village de Đuraševići) ont été explorés au cours des travaux de protection, les pierres ayant été utilisées à des fins de construction. Tous ces tumuli ont des remblai en pierre et se situent sur les sommets des versants des montagnes ou des monts, ce par quoi ils diffèrent des tumuli de l'âge du bronze. Tous les tumuli démontrent le même rite funéraire: tombes de pierres et position recroquevillée, ce par quoi ils contrastent des tumuli découverts antérieurement au bord septentrional de Boka Kotorska (Bogdanova Gomila dans le village de Vrbanje et le tumulus de Glogovik près de Herceg-Noví), où l'incinération a été révélée comme rite sépulcral sous le remblai en pierre. Cette différence dans le rite funéraire, bien qu'encore insuffisamment claire, semble apparaître comme une confirmation des données provenant de sources historiques, selon lesquelles les bords septentrional et méridional de la Boka, voire de la Baie de Rizon, furent peuplés par diverses tribus illyriennes: les Plerées au nord, et les Enchéelées au sud.

Nous attirons l'attention sur le fait que l'inhumation dans des tombes en pierres sous tumuli marque en quelque sorte la continuité de l'âge du bronze, bien que nous n'ayons pas encore découvert des tumuli de l'époque avancée d'Hallstatt. Il convient de noter la grande ressemblance tant en ce qui concerne la forme que la facture de la vaisselle des tumuli et des établissements de la période pré-romaine avec la céramique du remblai du tumulus de Mala Gruda. Il se peut que ce conservatisme représente une des caractéristiques culturelles locales de la région, car elle est observée comme trait spécifique dans les époques postérieures également.

*

L'exploration des établissements antiques dans la région de Boka Kotorska pose aux chercheurs de multiples difficultés et problèmes, dont le conservatisme déjà mentionné et la tradition très développée émanant d'un mode de vie qui n'aurait pas changé des siècles durant. Ce traditionalisme est particulièrement évident dans la façon de construire les maisons en pierre. Une deuxième spécificité — qui devient simultanément une difficulté pour l'archéologue — c'est l'impossibilité de faire de la recherche stratigraphique étant donné la petite épaisseur de la couche culturelle qui en majeure partie n'atteint même pas 0,50—0,75 m. En plus, sur les surfaces arables recouvertes de vignes ou d'oliviers, pour l'essentiel, les couches ont été très endommagées, vu qu'il s'agit de cultures exigeant un travail intensif de la terre. Malgré ces difficultés, nous avons pu entreprendre l'étude archéologique de quelques établissements antiques sur les rives de la Baie de Tivat.

La région de Grbalj, Krtola et de Luštica a été très densément peuplée à l'époque pré-romaine et romaine, ce dont témoigne un grand nombre d'agglomérations découvertes (Sveti Luka, Gomilica, Bigovo, Rose, Zanjic, Brda, Pjaca, etc.). Simultanément, il s'est avéré qu'un grand nombre de tumuli gravitent vers ces agglomérations, ce qui devient particulièrement évident autour du site de Sveti Luka.

Les fouilles effectuées dans certaines localités ont été des fouilles de sondage et n'ont compris l'exploration à fond d'aucune des agglomérations. Elles ont permis toutefois de relever certains traits caractéristiques pour les agglomérations dans la région. Il s'est avéré en premier lieu que dans le cas de la plupart des agglomérations on peut suivre la continuité culturelle de l'époque de l'Hallstatt récent et de l'époque pré-romaine, jusqu'à l'époque romaine et l'époque antique plus récente. Sont très instructifs à cet égard les résultats obtenus dans l'agglomération de Sveti Luka et sur la localité de Pjaca.

Des vestiges de fortifications illyriennes pré-romaines ont été constatés près de Rose et Zanjic et sur le sommet occidental du mont de Gomilica dans la plaine de Tivat, tandis que l'existence de la muraille illyrienne à Sveti Luka n'a pas été confirmée mais semble être très probable. Il est intéressant de noter aussi que les agglomérations de l'époque pré-romaine se trouvaient en majeure partie en retrait par rapport à la côte, sur les monts et les terrasses élevées sur les bords ou au milieu des plaines se prêtant à la cultivation du sol (Sveti Luka, Zanjic, Gomilica, Risan). Des trois agglomérations fouillées, seule celle de Sveti Luka permet de constater une continuité ininterrompue du développement urbain, caractérisée par une ordonnance presque urbaine des maisons bâties sur les terrasses longeant les isohypses

naturelles. Pour ce qui est des autres localités, on y a découvert des bâtiments individuels de caractère différent: sur la localité de Gomilica, il s'agit d'une tour d'observation (*speculum*), et sur la localité de Pjaca d'une *villa rustica*. Quant aux agglomérations encore non fouillées, nous attirons l'attention sur l'importance de celles à Mirine près du village de Sutvara sur le côté opposé de la plaine de Tivat, qui est du point de vue topographique une parallèle à la villa de la Pjaca, ainsi que de l'agglomération dans la région du village de Brdo, vis-à-vis de la Prevlaka. On y a constaté par prospection l'existence de muraille illyrienne sur le mont de Stražnica, alors que de l'autre côté on connaît déjà de la littérature ancienne la présence de l'architecture et de tombes romaines, ainsi que d'inscriptions romaines dans le voisinage plus ou moins immédiat du village de Brda. L'exemple le plus connu est la citerne sur la localité de Bačva (c'est-à-dire de Piskara) dont on estime qu'elle faisait partie du système d'adduction d'eau romain. Non loin de cet endroit, on a découvert une tombe de l'antiquité récente, avec une fibule en forme de pigeon du IVe—Ve siècle. Le tout parle en faveur du fait que l'agglomération près du village de Brda, à l'instar de celle près de Sveti Luka, indique la possibilité d'une continuité depuis l'époque illyrienne jusqu'à l'époque de l'antiquité récente, tandis que dans les temps encore plus récents son rôle serait repris par la Prevlaka avec le monastère Saint-Michel.

Il a été remarqué aussi que le développement des agglomérations sur le bord méridional de la Boka présente certaines innovations par rapport à la période pré-romaine. Ainsi, certaines des anciennes agglomérations illyriennes perdent en importance et disparaissent, et seules des petites tours d'observation sont érigées à leur proximité. C'est le cas de la localité de Gomilica, et peut-être aussi celui de Žanjić, c.-à-d. de la construction surplombant la baie de Mirište. La situation est tout autre avec l'agglomération constatée sous les sols de la villa romaine sur la localité de Pjaca. Bien que la vie y continue, et pas seulement à l'époque romaine mais aussi à l'époque de la basse antiquité (mosaïque), il est question ici d'une villa reliée directement à la production de céréales dans les champs. Après ces quelques remarques d'ordre général, nous nous proposons d'évoquer brièvement les monuments concrets, voire certaines des agglomérations particulières.

Sveti Luka

Dans le cadre de l'agglomération de Sveti Luka, où l'on peut suivre la continuité de l'évolution depuis l'époque illyrienne à l'époque antique plus récente, et pas seulement sur la base des trouvailles de céramiques faites par sondages ou des trouvailles tombales fortuites, mais aussi à travers les ouvrages architecturaux, on a découvert trois bâtiments d'habitation. Dans les bâtiments 1 et 3 on a découvert des murs de pierres cassées et taillées avec mortier, mélangé avec du sable fin sans résidus de briques cassées. Ce genre de mortier apparaît déjà sur les bâtiments romains avant notre ère (dans les murs de Salone et de Narone), et on en trouve aussi dans les murs construits à haute époque romaine (I^e—IIe s.). Les deux bâtiments ont des plans irréguliers semblables et aux dimensions approximatives $5,90 \times 4$ m., voire $5,70 \times 4,50$. Le bâtiment numéro 1 est une habitation, il est le mieux préservé et présente par conséquent plusieurs détails intéressants relatifs à l'ordonnance intérieure. Ce sont des niches dans les murs: l'une

dans le mur oriental vis-à-vis de l'entrée, l'autre étant située dans l'angle nord-ouest. Au-dessous de cette dernière on a ajouté un banc de 0,42 m. de hauteur, de 0,87 m de longueur. Une partie du mur septentrional dont fait partie la deuxième niche a été bâtie postérieurement et ses éléments sont reliés à la boue. De tels ajouts ont été constatés aussi dans le bâtiment numéro 3, beaucoup plus reconstruit, ce dont témoigne la présence de deux qualités de mortier dans le mur occidental. On y a constaté aussi une plate-forme aux murs rectangulaires dans l'angle nord-ouest, de laquelle on sortait sur la terrasse supérieure, alors que l'entrée principale faisait partie du mur sud (largeur 1,62 mètres). La boue était utilisée également comme moyen de liaison pour les éléments ajoutés, de même que dans le mortier qui recouvrait le mur occidental près de la plate-forme surélevée et au-dessus de celle-ci.

Les trouvailles dans ces deux bâtiments — bien que considérablement peu nombreuses — confirment la possibilité de dater les éléments ajoutés à l'époque du moyen âge récent, alors que les murs originaux des deux bâtiments dateraient de haute époque romaine. La majeure partie du matériel archéologique mobile était constituée de fragments d'amphores et de tuiles de la période hellénistique-romaine, mais on y a trouvé aussi de la céramique grossière illyrienne. Lors d'un des sondages, au sous-sol du bâtiment numéro 1, on a retiré à côté de la céramique illyrienne un fragment de tasse du type *terra sigillata* (Drag. 36). Il est intéressant de signaler que le bâtiment numéro 3, bien que très endommagé par les adaptations, comportait proportionnellement la plus grande quantité de céramique grossière illyrienne.

Dans le bâtiment numéro 2, qui se trouvait sur la terrasse inférieure, a été préservé intégralement le mur occidental d'une longueur de 5,20 mètres, soit de dimensions ressemblantes à celles des deux autres bâtiments. Le mur oriental du bâtiment s'entrevoit à peine dans une rangée de pierres, tandis qu'un seul bloc du mur sud a été préservé dans l'angle sud-ouest. On a remarqué que les murs préservés ont été construits dans la technique sans mortier, alors que près du mur oriental du côté extérieur il y avait deux fosses circulaires en partie revêtues de pierres (le diamètre de la première est de 1,60 m., et de l'autre qui est un peu plus grande — de 1,90 m.). On n'a pas pu déterminer leur destination. La partie septentrionale du bâtiment 2 était occupée par la construction d'un four incorporé postérieurement, bâti de blocs de pierres taillées tassées en rangs réguliers et liées au mortier de chaux, mélangé avec une importante quantité de briques cassées. Les dimensions du four: $3,30 \times 1,40 \times 1,98$ m., formé à l'intérieur comme une cavité circulaire avec voûte en calotte et orifice en arc sur le côté face. La calotte et l'orifice en arc sont couverts de briques. Devant le four, sur un espace de deux mètres ont été préservées des dalles de pierres revêtissant le sol, tandis que le reste du bâtiment était revêtu d'un sol sous forme de roche aplanie.

Lors des fouilles et au-dessus du niveau du sol, il y a eu des fragments d'amphores hellénistico-romaines et de la céramique illyrienne, bien qu'en petite quantité, et à proximité du même bâtiment on a trouvé un fragment de moulin, ce qui parle en faveur de l'appartenance originale du bâtiment à une agglomération illyrienne. Cette conclusion concorde avec la construction sans mortier du mur occidental et vraisemblablement du mur oriental du bâtiment numéro 2, ainsi qu'avec la présence de fosses circulaires à destination indéterminée. Or, on y a découvert aussi des traces de vie bien plus récente, dont

les plus importantes sont un briquet en fer et une pièce de monnaie vénitienne du XVIIe siècle. En ce qui concerne la construction du four, nous estimons qu'il a dû être ajouté à l'époque romaine récente, bien qu'il n'existe d'autres indices que celui de la construction du mur.

A propos de l'agglomération de Sveti Luka nous ajouterons seulement que les sondages faits sur les terrasses inférieures du mont ont permis de découvrir de grandes quantités de céramique, et surtout d'amphores et autres trouvailles de la période du IVe — IIe s. av. n.è., qui permettent de suivre la continuité de la vie dans l'agglomération depuis le IVe s. av. n.è. jusqu'au IVe siècle de notre ère, bien qu'avec une plus forte intensité des trouvailles datant de l'époque pré-romaine.

Gomilica

La tour sur le mont de Gomilica a été construite de blocs de pierres plus grands, bien taillés et reliés au mortier de chaux, mélangé avec de petites quantités de briques cassées (spécificité qui ne caractérise pas, semble-t-il, les bâtiments romains d'avant la fin du IIIe siècle). Les parois de la tour sont posées directement sur la roche, sans fondement, ce qui a pu être vu dans les bâtiments de Sveti Luka. L'entrée se trouve sur le côté sud-ouest, a une largeur de 0,80 m. avec un escalier de 0,12 m. de hauteur. Les dimensions de la tour sont semblables à celles de maisons de Sveti Luka (5,80 × 4,30) et son orientation va dans la direction nord-est — sud-ouest. Certains détails de l'ordonnance intérieure sont intéressants, telle le foyer entouré d'une dalle de pierre et un petit bloc de pierre troué au milieu fixé dans le mur, ce dernier ayant pu servir comme support pour torche ou un autre genre de source lumineuse. La tour s'élève à un endroit où se trouvait avant une tombe de date plus ancienne (IIe s. de n. ère), et dans laquelle on a trouvé, outre les vestiges d'un squelette, des fragments d'une tasse en verre et des écuelles cuites rouges avec pied annulaire. Il en ressort, d'après le mode de construction, que la tour ne pourrait être plus ancienne que la fin du IIIe ou le IVe siècle.

A part la tour sur la localité de Gomilica, il y a eu aussi de murs illyriens plus anciens construits sans mortier. Ils se situaient sur les extrémités occidentale et septentrionale du mont, et on y relevait aussi des formes rondes de certains bâtiments à destination indéfinie, dont l'étude n'a pas produit des données plus nettes pour leur datation. Des murs sans mortier du type voisin existaient dans la proximité de la tour, ainsi que dans le sondage I, effectué dans le secteur sud-est de la localité, où, sous le remblai en pierre, on a découvert l'angle d'un bâtiment, construit lui aussi sans mortier. Lors de cette fouille de sondage, on a trouvé quelques fragments de céramique grossière illyrienne. Des liens directs n'existent pas entre ces vestiges de murailles sans mortier. On pourrait se demander s'il ne serait pas peut-être question d'un système unique d'une fortification illyrienne. Dans les autres explorations faites par sondages, on a relevé pour l'essentiel des céramiques de l'époque hellénistico-romaine, analogues à celle de la localité de Sveti Luka, et principalement des fragments d'amphores, ensemble avec de rares fragments de céramique grossière illyrienne. Est considérée comme importante la découverte faite lors d'une exploration par sondage effectuée sous le mont occidental. Il s'agit d'une voie dallée avec borne qui appartenait,

semble-t-il, à une route antique. La direction de la route indique qu'elle allait vers la saline, voir qu'elle longeait la côte de la Baie de Tivat.

Pjaca

Quelques mots sur le bâtiment de la villa romaine sur la localité de Pjaca, qui se déployait au sommet du mont, au bord même du champ, sur une superficie d'approximativement 12 × 20 m. Le bâtiment a été dégagé en partie. De forme allongée, il est divisé par des murs transversaux en plusieurs pièces. Les mieux préservés sont le mur sud (III/IIIa) et en partie le mur septentrional (I), ce deuxième préservé sur une longueur d'environ 6 mètres, mais d'une grande épaisseur (1,30 m. avec le socle). Ce mur se trouvait sur le bord d'une pente assez abrupte, raison pour laquelle les fondements sur le côté septentrional et sud se trouvent à des profondeurs différentes (1,10 m et 0,42 m). A l'exception de celui-ci, tous les murs étaient de la même construction et ressemblent à ceux du bâtiment numéro 1 de la localité de Sveti Luka. Les pièces sur le côté occidental du bâtiment avaient aux angles des piliers, dont les dimensions sont: 0,50 × 0,58 m., et un pilastre au milieu de la longueur d'un mur. Des revêtements du sol ont été trouvés dans la partie orientale du bâtiment, fabriqués de mortier blanc à la chaux coulé sur une rangée de pierres rappelant un pèvé en carreaux. Dans la partie occidentale du bâtiment, on a trouvé des cubes d'une mosaïque complètement détruite et dispersée. Les cubes sont rouge-blancs de fabrication grossière, ce qui est très typique pour les mosaïques de l'antiquité récente dans la région de Boka Kotorska, dont quelques-unes ont été trouvées sur les localités de la Prevlaka, de Zanjic, de Bijela, de Kumbor, de Krimovica, etc. Le fond de la mosaïque contenant des briques cassées a été détruit, lui aussi, et utilisé plus tard dans les murailles comme spolies. En ce qui concerne les éléments décoratifs, il y avait quelques petits fragments de fresques, une petite colonne très grossièrement travaillée et une pierre avec orifice qui aurait pu servir comme renfort pour l'axe de la porte. En plus, on a trouvé quelques fragments d'une pierre poreuse (siga?).

Ainsi, il devient évident que le bâtiment de la Pjaca appartenait à la villa romaine dont la section orientale servait comme habitation, et la section occidentale servait tout d'abord comme cour et fut plus tard recouverte de mosaïques. Les différents type de revêtement du sol et la construction des murs témoignent de plusieurs phases de construction et d'adaptation. Sous le près du mur IV dans une couche de terre brûlée on a découvert une tombe romaine du IIe siècle, à en juger d'après les fragments d'une tasse en verre et d'un petit couteau. Cette trouvaille limite la période de la construction des murs de la villa au commencement du IIIe siècle, ce qui est corroboré aussi par l'absence de résidus de briques cassées dans le mortier du mur, ainsi que par l'emploi de petites plaques en céramique (*spiculae*) pour le revêtement du sol le long des murs III et IV (ceci pouvant indiquer qu'il s'agit de portiques dans la cour). Les murs ont été posés sur une couche d'argile tassée, complètement détruite à l'occasion de l'incendie qui ravagea l'ensemble du bâtiment vraisemblablement au IVe siècle.

La mosaïque d'époque antique récente dans la section occidentale du bâtiment témoigne de son utilisation au Ve—VIe siècle, alors qu'on ne peut retra-

cer sa forme à cette époque. Il est évident qu'après la démolition du bâtiment on entreprit certaines réparations à l'aide de murs grossiers travaillés à sec, dont on avait la forme d'un arc alors que les autres suivaient les directions des murs anciens. La période des adaptations n'a pas pu être établie, faute de trouvailles suffisantes. Toutefois, nous estimons important de signaler que la villa de Pjaca se trouve très près de l'église bien connue de Saint-Etienne, sous le village de Vranovići, datant du VIIIe siècle. Ceci parle en faveur de la continuité de la vie sur cette partie de la plaine de Grbalj, depuis l'antiquité récente vers le commencement du moyen âge.

Toujours sur la localité de Pjaca, il convient d'ajouter qu'à plusieurs endroits sous la couche d'incendie et de terre brûlée on a trouvé de la céramique préhistorique, plus ancienne que celle de Sveti Luka et de Gomilica. En outre, un sondage effectué sur le versant de la colline nous a permis de récupérer une écuelle fragmentée, recouverte de vernis noir et épais, qui pourrait être datée à la fin du Ve—IVe s. av.n.è.

Il est intéressant de noter aussi que c'est exactement sous la colline sur laquelle se trouvait la villa romaine qu'une route antique longeait la plaine de Tivat. Nous en avons suivi le tracé sur environ 1,5 kilomètre, dans la direction de Krtole et de l'agglomération de Sveti Luka.

*

L'exploration des habitations antiques a donné d'intéressants résultats, malgré de nombreuses difficultés. Ces résultats nous permettent de dégager quelques conclusions générales sur le déroulement des événements historiques dans cette région au cours de la période préromaine et romaine.

Il semble que la région connut au IVe siècle av. n. è. un peuplement intensif, ce qui est démontré dans plusieurs localités (Sveti Luka, Gomilica) où l'on n'a pas trouvé du matériel qui daterait de l'époque antérieure. Seul dans le cas de la localité de Pjaca, et d'après les trouvailles céramiques, on peut parler d'une agglomération datant de la période du Halstatt ancien, mais cette localité n'a pas encore été suffisamment explorée. Les trouvailles fortuites antérieures de la céramique corinthienne sur la localité de Solila pourraient être liées précisément à l'existence d'une agglomération antérieure dans la localité de Pjaca.

La période de la vie la plus intensive dans les agglomérations explorées est celle du milieu du IIIe à la fin du IIe s. av.n.è. On y rencontre les plus divers types d'amphores hellénistico-romaines, ainsi que de la céramique importée peinte au vernis noir et brun. À côté des amphores italiques et gréco-italiques on rencontre aussi des fragments d'amphores provenant des centres bien connus de la Méditerranée Orientale: Cos, Rhodes, le cercle de Thasos. Ces faits parlent en faveur de la prospérité économique des agglomérations illyriennes du IIIe—IIe s. peuvent être expliqués si l'on se rappelle les événements historiques bien connus dans la région de la Baie de Rizon. Il s'agit de la période de l'expansion de l'Etat illyrien des Ardiens qui ont élargi leur domination au IVe s. av. n. è. sur la côte adriatique, la région autour de Boka Kotorska et au nord de celle-ci jusqu'à l'embouchure de la Neretva. Le milieu du IIIe s. et le IIe s. av.n.è. représentent la période quand la région autour de la Baie de Rizon jouait un rôle important dans le cadre de l'Etat illyrien d'Agron et de Teuta, et peut-être de leurs héritiers.

La période suivante — deuxième moitié du IIe—I^e s. av.n.è. — est déjà celle de la chute et de la stagnation, ce qui se traduit par la réduction de l'importance numérique et de la variété des types de céramique. Dans la quantité générale des trouvailles, les plus nombreuses sont maintenant les types d'amphores italiques de la période de la République, alors que dans le cas de la céramique importée on relève comme importante l'importation de produits hellénistiques de l'Asie Mineure (p. ex.: la coupe de la sonde *b* près de Sveti Luka, décorée d'ornements en relief). Les trouvailles de pièces de monnaie du roi illyrien Balaos dans le tumulus près de Milovića gumno et vraisemblablement dans l'agglomération de Sveti Luka viennent compléter l'image.

La caractéristique générale de la culture matérielle des Illyriens sur les bords de la Baie de Rizon dans la période IIIe—I^e s. av.n.è., c'est l'importance du pourcentage de la céramique hellénistique par rapport à la céramique locale, ce qui traduit le haut degré d'hellénisation de la population illyrienne, résultant de la longue interaction des deux cultures. Des trouvailles individuelles de fragments de la céramique importée du VIe et du milieu du Ve s. av.n.è., on passe à l'importation massive d'amphores, assorties de produits caractéristiques pour la culture grecque — l'huile d'olive et vin, et en majeure partie du Sud d'Italie, à côté des amphores provenant d'autres centres.

Le commencement du règne romain dans la région est encore très peu connu. Pour le moment, on peut dire que c'est dans la période du Ier au IIe s. qu'intervient la construction de bâtiments d'habitation solides dans l'agglomération de Sveti Luka, alors qu'on a relevé la présence de nécropoles de la même période dans les localités de Gomilica et de Pjaca. Pour ce qui est de la période romaine antérieure, est important le fait que les agglomérations de cette période se trouvent au même endroit que les agglomérations préromaines, qu'elles maintiennent la tradition ancienne, alors qu'on ne remarque pas de changements plus importants dans le mode de vie. L'acceptation de la culture romaine se traduit quelque peu plus fortement dans les centres plus importants, tel que Risan (Risinium) devenu très tôt colonie romaine (*colonia Iulia Risinium*). On y construit à la fin du IIe s. une grande villa avec les mosaïques bien connues, qui appartient vraisemblablement à un colon itaque.

Dès le IIIe s., on remarque de gros changements. Il semble que c'est l'époque de la réduction sensible de l'intensité de la vie dans les anciennes agglomérations préromaines (Sveti Luka, Gomilica). Certaines s'éteignent (Gomilica), alors que dans d'autres la vie est en stagnation. D'autre part on relève l'apparition de nouveaux bâtiments du type *villa rustica*, tel étant le cas de la villa sur la localité de Pjaca, et aussi avec la villa de la localité de Mirište près de Petrovac — sur Mer, construite au IIIe ou au IVe s. Parallèlement à l'abandon de la colline de Gomilica, on y érige une petite tour d'observation (*speculum*). Ainsi, dès le IIIe s. on remarque que la région de Boka Kotorska passe à une production agricole plus intensive dans le cadre du système romain des grands domaines (*funda*), ce qui est un reflet du processus de romanisation de la population. À côté de la production agricole, il faudrait ne pas perdre de vue la possibilité de l'exploitation de l'ancienne saline (Solila), confirmée pour le moyen âge et demeurant toujours une possibilité pour ce qui est de la période romaine. Les

voies antiques dont les traces ont été constatées dans la proximité des localités de Pjaca et de Gomilica, revétaient vraisemblablement une importance locale et pourraient éventuellement être mises en rapport avec l'exploitation de la saline, ou servaient alors de voies de communication entre les agglomérations voisines. Leur construction n'est pas suffisamment solide et l'absence de bornes, du moins pour le moment,

ne permet pas de supposer qu'il s'agissait de routes magistrales.

En conclusion, disons que la poursuite des explorations archéologiques dans la région de Boka Kotor-ska aura prouvé si et dans quelle mesure ces considérations préliminaires pourraient être définitives.

Maja PAROVIC-PESIKAN

О неким проблемима везаним за истраживања Хиландара, са посебним освртом на однос између ексонартекса Хиландарске цркве и споменика Моравске школе

Већ годинама теку истраживања целокупног архитектонског комплекса једног од наших најзначајнијих средњовековних споменика — манастира Хиландара.¹

Многобројни су и разноврсни проблеми који су том приликом искрсали, као и резултати до којих се у току истраживања дошло. Међу њи-

ма одабрао сам у овом осврту само три, за које сматрам да могу да буду од посебног интереса за науку.²

I — О ПИТАЊУ НАЈСТАРИЈИХ ОСТАТАКА МАНАСТИРСКОГ КОМПЛЕКСА

¹ Прва истраживања отпочео сам још 1938. године, — види Старинар XIV, 1939, 71. Тада сам извршио и детаљно архитектонско снимање саме цркве, чије резултате сада, овде, делимично први пут публикујем.

1954. Археолошки институт организовао је опсежна истраживања и снимања архитектуре Хиландара. Сарађивали су тада самном арх. В. Кораћ и арх. Б. Вуловић, од којих је први био асистент Института, а други асистент Архитектонског факултета и спољни сарадник Института. На терену смо остали пуних месец дана. У раду екипе учествовао је, као спољни сарадник Института и проф. А. Дероко, који је своје, а и неке заједничке опсервације, другде већ публиковао.

1971. са проф. В. Кораћем, проф. Б. Вуловићем и асистентом Института арх. М. Ковачевићем, извршена је, у току петнаестодневног боравка, контрола раније већ обрађених архитектонских снимака, као и нека мања допунска истраживања.

1972. проф. В. Кораћ, проф. Б. Вуловић и арх. М. Ковачевић, обавили су, током шестодневног боравка, контролу до тада оформљених архитектонских снимака; том приликом, због болести, у Хиландару нисам боравио, али сам, пре њиховог поласка, са члановима екипе претресао одређени број питања која је требало верификовати.

У међувремену појавило се у вези са архитектуром, скулптуром и зидним сликарством Хиландара, неколико студија, посебно Св. Радојчића, А. Дерока, С. Ненадовића, В. Бурџа и Ј. Максимовића.

Резултати истраживања екипе Археолошког института налазе се у овом тренутку у финалној припреми за публикавање.

Познато је већ да је велики жупан Немања, када се 1198. замонашио у Ватопеду и добио име Симеон, примио на дар од ватопедског братства, уз потврду цара Алексија III Комнена опустели византијски манастир Хиландар,³ који је, заједно са сином, јеромонахом Савом, обновио, а у коме је, 1200. године и умро. С обзиром да је Симеон пре своје смрти у Хиландару провео само осам месеци,⁴ очигледно је да су радови предузети на првој обнови како порушене цркве тако и пратећих манастирских објеката, да би се омогућио његов прелазак из Ватопеда, морали да бу-

² Питања која се у тексту који читалац има у рукама излажу, третирана су, у облику предавања, на јавном састанку Научног већа Археолошког института, одржаном 14. III 1977.

³ У Немањиним биографијама које су нам остали, његови синови Сава и Стеван Првовенчани, свакако већ добрим делом обрушени манастир, називају, у неколико наврата „пусто место“. — Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног, превео Л. Мирковић, Београд, 1939, 43, 44, 193. — Но истим речима, „пусто место“, Сава назива и место изабрано за подизање Студенице, — *ibid.* 109. Очигледно је отуда, — да поновим једну већ раније изречену мисао, — да се и у Студеници ради о месту на коме су постојали обрушени остаци неког ранијег, византијског манастира, што је и археолошким путем доказано, — види Старинар VII—VIII, 1956—57, 173.

⁴ Списи Светога Саве, *op. cit.* 44.

ду извршени у врло кратком року, једва за годину дана, а самим тим нису могли да буду ни нарочито обимни. Потпуну обнову манастира завршио је, што се уосталом види и из његовог сопственог текста, јеромонах Сава тек после Симеонове смрти.⁵ Тада је довршена обнова саме цркве, а подигнути су и други манастирски објекти, од којих су очувани остаци, — Савин пирг, а вероватно и пирг св. Борба и делови одбрамбеног градског зида.⁶

До сада се, међутим, није имала никаква представа о томе како је изгледао и да ли је ништа остало од преднемањихког манастира. Истина, за поједине скулпторално обрађене елементе, секундарно употребљене на самој цркви или на појединим другим манастирским објектима могло се и до сада претпоставити да су првобитно припадали било преднемањихком манастиру, било времену Немањине и Савине обнове. Но ту се, ако се изузму поједини стубови, ради углавном о мањим фрагментима за које се не може чак тврдити ни да ли су раније припадали самоме Хиландару, — а за поједине од њих то је сасвим вероватно, — или су евентуално донети са неког другог, старијег порушеног архитектонског ансамбла — што за поједине изгледа такође прихватљиво.

Нигде, доскора, није могао да буде запажен и идентификован ни један део сталне архитектонске конструкције, који би могао да припада преднемањихком времену.

Остаци старе византијске цркве, коју су Немања и Сава из темеља обновили, налазе се, свакако испод конструкције Милутиновог храма са краја XIII односно самог почетка XIV века. До њих се, отуда, не може допрети без обимнијих археолошких ископавања, што за сада није могуће ни у ком виду реализовати.

Постоји међутим, готово у непосредној близини цркве, са њене југоисточне стране, један архитектонски чвор, у такозваној „Руској мали“, на коме се могу запазити извесне особине које нас упућују чак и на преднемањихко време. Ради се, наиме, о објектима обележеним на нашем плану бројевима 26 и 27.

Први се налази испод касније, у XVIII веку обновљене црквице посвећене св. Јовану Рилском, изнад које је саграђена звонара која и данас функционише.

⁵ Ibid. — Види и Доментијан, Животи Св. Саве и Св. Симеона, у преводу Л. Мирковића, Београд 1938, 67.

⁶ Ibid. Доментијан истина све приписује заједничком раду Симеона и Саве, али је очигледно, да за кратко време колико је Немања боравио у Хиландару све није могло да буде готово.

У најнижој потпуно замраченој просторији, која је ближе могла да буде проучена тек после њеног рашчишћавања 1971. године, види се првобитна конструкција зида која својом архаичном комбинацијом ломљеног, нешто притесаног камена и плочастог шкриљца подсећа у многome на ону коју видимо на доњем, старијем делу Савинога пирга. С обзиром да је ова просторија првобитно имала квадратни облик ради се свакако о остацима неке куле, који су каснијим правкама и дозиравањима споља готово потпуно замаскирани.

Са западне стране, сада раздвојена преграђиваним широким пролазом од остатака ове куле, али првобитно по одређеним конструктивним индицијама повезана са њом, налази се, по манастирској традицији испосница св. Симеона. Изнад тамне подрумске просторије видимо још два етажа, један који одговара високом приземљу, док други представља спратну просторију засведену издуженим манастирским сводом. Овај омањи објекат презиђиван је делимично ломљеним каменом, са много малтера, а у његовом источном зиду видимо и остатке двеју arkada које се налазе у продужетку оних које постоје у суседном објекту са јужне стране, у такозваној „болници“ у „Руској мали“. Но под ољуштеним малтером, на западној страни севернога зида, 1971. видео се део фреске, са јако отртом тамно црвеном површином која звучи веома архаично, Имао сам тада утисак да би могла да припада још XII веку.⁷

Комплекс ових двају објеката, уз који су, са западне стране касније дозидани засведена конструкција једног бунара, — обј. 4, — и једна новија хелија, — обј. 21, — судећи по месту на коме се налази, по конструкцији и по делимично очуваном живопису могао би да представља остатке грађевина можда још из преднемањихког времена. У том би случају традиција о испосници Симеоновој могла да буде и сасвим оправдана.

Нужно би међутим, у сваком случају, било баш на овоме месту извршити потребна археолошка ископавања, којима би се, може се претпоставити, могло евентуално доћи до коначног одговора на постављено питање.

⁷ 1972. малтер је још шире опао, тако да су на овоме месту Б. Вуловић и В. Кораћ могли да констатују облик једног крста. — В. Бурјић, који је ове остатке фресака тада такође видео, саопштио ми је да је и његов утисак да би могли да припадају „првобитном слоју живописа, са почетка XIII в.“ — Речено ми је да је каснијим прекречавањем овај остатак живописа потпуно прекривен и да се више не може видети.

II — НЕКОЛИКО ОПСЕРВАЦИЈА О СТАРОЈ ТРПЕЗАРИЈИ

Претпостављало се да је велика стара трпезарија подигнута као јединствена целина у доба краља Милутина, да јој је накнадно дозидан са источне стране трем и извршене на њој и неке друге мање архитектонске интервенције, а да је обновљена и пописана 1621.⁸ Из оваквог схватања произашла је и претпоставка да зид који је ограничава са западне стране, обрађен у аркадама, споља представља и њену првобитну фасаду.⁹

Ради се међутим овде о хронолошком далеко јаче диференцираном архитектонском комплексу.

Пре свега западни и јужни зид трпезарије саграђени су као део првобитног обимног одбраненог зида манастира.

То се може констатовати нарочито на западном зиду, на коме се, и поред неких мањих каснијих преправки у његовом горњем делу, јасно распознају одбрамбени зупци иза које постоји шетна стаза до које се допире степеништем аменажираним у самоме зиду.¹⁰ Зид којим је са јужне стране обухваћена трпезарија нешто је јаче презиђиван и продужава се све до пирга св. Борћа, до кога допире али за који се конструктивно не везује. Ова конструктивна неповезаност између зида и пирга не мора да значи и неку већу хронолошку дистанцу међу њима.

С обзиром да су још Симеон и Сава „око манастира сазидали град и велики пирг у њему, да је подобан царскоме дому, и превелике палате томе истоме подобне“,¹¹ може се сасвим оправдано закључити да и пирг и одбрамбени зид који обухвата трпезарију припадају овоме добу, с тим да би кула у свом горњем делу могла евентуално бити завршена и нешто касније, — при чему ово не би требало идентификовати са преправкама њеног горњег дела извршеним у XVII веку.

У подруму трпезарије на овим зидовима постоје пиластри, — и то шест на западном, и остатак једног, средњег на јужном. Ови су пиластри

првобитно свакако носили неку сводну или лучну конструкцију и пре него што су изнад западних изграђени луци, који још увек постоје, а који су, сасвим јасно се то види, накнадно уграђени и ослоњени на западни зид. Приликом изградње ове новије лучне конструкције пиластер на јужном зиду остао је неискоришћен, док је сам зид, изнад њега, добрим делом президан. — Не мање је значајно да је конструкција велике северне апсиде трпезарије само прислоњена уз западни одбрамбени зид, што се може јасно констатовати када се посматра из суседне, северне просторије, у конаку „игуманије“.

Произилазе из ових констатација следећи закључци:

— Првобитна трпезарија, која је морала, с обзиром на општежиће и на велики број монаха, бити подигнута још у Немањино доба, постојала је свакако на истоме месту, и од ње су остали само пиластри у обимном градском зиду;

— Данашња трпезарија накнадно је саграђена, — свакако у доба када је Милутин подигао у манастиру „Многе царске палате и изванредне ћелије, на пребивање монаха који су тамо“¹²...

— Двадесетих година XVII века трпезарију је у целини покрио живописом Георгије Митрофановић; тада су пробијени нови прозори на јужном зиду, а по свој прилици дозидан је и трем са спратом, са њене источне стране; Митрофановићев живопис у апсиди, а местимично и другде делимично је касније реновиран.

— Фреске у трему и на горњем делу источне фасаде трпезарије израђене су 1797;

— У трему је живопис делимично рађен и 1810.

Неки од ових радова могу послужити као хронолошки реперни ослонци и за поједине друге градитељске и ликовне интервенције вршене у самом манастиру.

III — ХИЛАНДАРСКА ЦРКВА И ЊЕН ЕКСОНАРТЕКС И ПРОБЛЕМ ФОРМИРАЊА АРХИТЕКТУРЕ И СКУЛПТУРЕ МОРАВСКЕ ШКОЛЕ

Однос између споменика моравске архитектонске школе и Хиландара третиран је до сада мање више од свију оних који су проучавали наше средњовековно градитељство. Уочавана је неоспорна веза између Раванице и Милутинове цркве у Хиландару, а додиривано је и питање

⁸ В. Петковић, Преглед црквених споменика, ... 336. — Година обнове преузета је од Љ. Стојановића, — Записи и натписи, I, 1106, — где је погрешно наведена као $\zeta\rho\alpha$ — а у натпису се јасно чита $\zeta\rho\lambda\alpha$ — при чему, када се елиминисе једно од два случајно исписана λ годину треба читати као 1623.

⁹ С. Ненадовић, Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије, — Зборник заштите споменика културе, XIV, 1963, 1.

¹⁰ Види и Б. Б., Светогорски пабирци, Старинар XIV, 1939, 76.

¹¹ Доментијан, Животи Светог Саве и Светога Симеона, превод Л. Мирковића, 1938, 67.

¹² Животи краљева и архиепископа српских, од архиепископа Данила II, превод Л. Мирковића, 1935, 100.

места хиландарског ексонартекса у склопу ових међусобних односа. Нико се међутим није ближе задржао на механизму којим је омогућено преношење хиландарских архитектонских облика пре свега на свакако најстарији објекат Моравске школе — Раваницу. Ово питање било је помућено претпоставкама о утицајима хезихазма и новим потребама које би, наводно, ово учење изазвало у богослужењу, што је требало да доведе и до промена у функционисању појединих делова црквених грађевина, посебно бочних певница, односно до триконхалних решења основа, — као и спољних припрате. Заборављало се при томе да је и пре Паламиних, — наводно хезихастичних промена у богослужењу, — триконхални тип на Атосу, а и другде на Истоку био већ увелико формиран. С друге стране хезихазам није могао у овом погледу да одигра никакву улогу јер хезихастима, којих још и данас има на Светој Гори, црквене грађевине и богослужење нису уопште потребни, пошто они, као анахорети, живе својим, пустињачким животом, у сталној контемплацији о животу и смрти, — стално гледајући у сопствени пупак, због чега их на Атосу називају и пупавцима. Поред тога извесну забуну унело је и питање „синаита“, који су у време Лазарево прешли и у Србију, и који би наводно, извесне источњачке архитектонске елементе могли да пренесу и на моравско градитељство.

Чини се да се мало шта од свега тога може прихватити.

Покушајмо да ово питање расправимо разматрањем непосредних односа између хиландарске цркве, њеног ексонартекса и најстаријег споменика моравске школе, — Раванице.

Подсетимо само да је Милутинова црква у Хиландару до 1303. године била већ потпуно сазидаана.

Остаје међутим отворено питање када је саграђен њен ексонартекс.

Иако недовољно прецизно, време подизања овог значајног објекта прислоњеног у виду спољне припрате уз западну страну хиландарске цркве, детерминисано је натписом крај лика кнеза Лазара, на каснијем живопису, из 1803. године. Натпис је сасвим одређен: *Сѣй Кнѣзъ | Лѣзаръ | ктиторъ | сѣмъ ѣ | пѣпертъ | ѣрѣже | моци | почивають | въ | вѣршкѣ | горы, | въ | мѣстѣ | рава | ници:*

Сликара који је овај натпис исписао није га очигледно измислио. Он је, почетком прошлог века, 1803. године, по свој прилици на истом месту на коме је и првобитно постојао, — на јужном пиластру крај западних улазних врата, — само обновио лик ктитора друге припрате, дода-

јући у натпису крај његове главе, још и податак о томе где почива његово тело.

Јасно је отуда било свима досадањим истраживачима да је ексонартекс до 1389. већ био завршен. Но ретко ко се упуштао у питање када би тачно могао да буде подигнут. Последњи који се тим питањем бавио, Б. Вуловић, ставља га после подизања Раванице, а пре дограђивања раваничке припрате.¹³

Иако сам и сам био у извесној недоумици у погледу на његово прецизније датовање, наслућивао сам само да би могао да буде из ранијег Лазарева времена,¹⁴ постављајући на тај начин и пред самим собом потребу даљег истраживања у томе правцу.

После како опсежних истраживања обављених у самом Хиландару тако и аналитичких упоређења са другим, с једне стране светогорским, с друге моравским споменицима, чини ми се сада да је могуће приближити се бар за један корак решењу постављеног проблема.

Све, почев од историјских чињеница до анализе самог ексонартекса и његових обликовних односа према самој Хиландарској цркви и према најранијим моравским споменицима, упућује на закључак да је кнез Лазар не другде већ у самом Хиландару подигао своју прву фондацију, — пре Раванице, пре Лазарице.¹⁵

Пре свега, Лазар је, по свој прилици, бар у два маха боравио у Хиландару.

Подсетимо се само на неке општепознате историјске податке, који се могу наћи мање више у свима већим општим прегледима историје Срба овога доба, а већ су, прилично давно, били изложени и код И. Руварца.¹⁶

Лазар је, по већ прихваћеним прорачунима, рођен 1329. Као млад витез боравио је на двору цара Душана, који га је, 1353. оженио својом рођаком Милицом. Ништа нам о Лазаревом животу из тога доба није ближе познато.

Но Душан је, заједно са Јеленом и својом дворском свитом био 1348. на Светој Гори и у Хиландару, — по свој прилици како се већ раније претпостављало, да би избегао епидемију

¹³ Б. Вуловић, Раваница, Београд 1966, 84. Ту и ранија литература о овом питању.

¹⁴ „Уколико би био из ранијег Лазаревог времена, његово извођење било би од особито значаја за даљи развита моравске школе, пошто се на њему виде већ сасвим зрели облици плиткорелефне декорације чије порекло није баш сасвим јасно“, — Архитектура средњег века, (I) Београд 1957, 294/81, — (IV) 1976, 301/71.

¹⁵ Упореди и са М. Васићем, — Жича и Лазарица, Београд, 1928, 114, — који неоправдано сматра да је Лазарица, подигнута по њему 1375, утицала на обликовање скулптуре хиландарског ексонартекса.

¹⁶ О кнезу Лазару, Нови Сад 1888.

куге која је те године харала по Европи. Више је него вероватно да је у његовој пратњи био и млади, тада деветнаестогодишњи Лазар. Претпоставка је то која нам још ништа одређеније не говори, сем да је већ тада Лазар могао да се у разговорима са Хиландарцима сусретне са њиховим жељама и потребама, да подигну још једну, другу, велику припрату.

Далеко је примамљивији, па и одређенији податак да је Лазар, већ као самостални кнез, 1372. поново боравио у Св. Гори, односно у Хиландару. Наиме, у Сеченичком летопису, писаном око 1501, експлицитно се каже да „... въ лѣто 7480 (1372) благочестивѣи кнѣзь Лазаръ кн и донде и до Їерусалима и до Гретьке Горе“.¹⁷

Без обзира што поједини писци сумњају у тачност овога податка,¹⁸ он је, бар што се Свете Горе и Хиландара тиче сасвим прихватљив, пре свега услед постојања одређених политичких проблема који су се Лазару наметали, а који су захтевали и што брже и што темељитије решење.

Само годину дана после битке на Марици, још увек на недовољно учвршћеном владарском престолу, Лазару је била потребна с једне стране потпора организоване српске православне цркве, с друге стране и војна помоћ Византије у борби са супарницима у самој Србији, а такође и пред претећим надирањем Османлија.

Са византијским војним и политичким представницима Лазар је могао да дође у контакт приликом проласка кроз Солун. Ту такође и са представницима византијске цркве, јер му је било свакако стало до тога да анатема бачена 1350. на самосталну српску патријаршију после њеног проглашења 1346, — делимично већ скинута 1368, односно 1371, буде коначно ликвидирана.¹⁹ Док је ово реализовано три године кас-

није, 1375, — војна помоћ од стране Византије, и саме угрожене од Османлија, потпуно је изостала, поготово 1389.

У сваком случају одласком у Свету Гору и оствареним помирењем између византијске и српске цркве он је свакако стекао и пуну тако потребну наклоност ове последње. Ту наклоност било је потребно и на други начин осигурати. — Још пре 1371, док је, као полунезависан кнез у односу на цара Уроша, држао у рукама одребене области Србије, богате рудницима међу којима се посебно издавајало Ново Брдо, он је могао Хиландару да пошаље замашне прилоге у сребру и олову, намењујући их и подизању спољне припрате. Када је, 1372. обишао Хиландар ова је могла већ да буде мање више готова. Како му се свакако допала, могао је групу њених градитеља и скулптора, или бар неке од њих, позвати у Србију и поверити им подизање Раванице.²⁰ Захтев који им је поставио био је да ова, баш због истицања наследног легитимитета у односу на Немањине и због тражења наклоности српске патријаршије, буде налик на Хиландарску цркву.

Завршен 1372. или одмах нешто после ове године, хиландарски ексонартекс, подигнут пре Раванице, дошао би тако на чело споменика Лазаревог доба и моравске архитектонске школе.

Решење које нудим могло би бити проглашено и произвољним да није могуће овакав редослед поткрепити и археолошком анализом самих споменика.

Задржимо се прво на самом хиландарском ексонартексу.

Пре свега на његовом односу према хиландарској Милутиновој цркви.

Чињеница је да је Лазарев ексонартекс и структурално, — у својој основи и просторном решењу, — и у свом спољњем изгледу, односно својим фасадама, изванредно повезан са самом црквом заједно са њеном првобитном припратом. Градитељи су свакако добили задатак, а неоспорно су осетили и сами потребу да новосаграђени ексонартекс повежу са већ од раније постојећом Милутиновом задужбином у једин-

кефалности, Београд, 1969, 35. — Д. Богдановић, Измирење српске и византијске цркве, О кнезу Лазару, Београд, 1975, 81.

²⁰ Још увек је спорно питање да ли је Раваничка повеља издана 1376. — Б. Вуловић, Раваница, 1937, 26, — или 1380/81. — Ф. Баришић, О повељама кнеза Лазара и Патријарха Спиридона, Зборник Филозофског факултета, Споменица Георгија Острогорског, XII — 1, 370 — Остаје у сваком случају неоспорно да је Раваница најстарија међу споменицима Лазарева доба подигнутих на територији Моравске Србије, — а да су градитељи који би дошли из Хиландара имали довољно времена да је изграде.

¹⁷ Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, Споменик III, 1890, 131; — исти, Стари српски родослови и летописи, Београд, 1927. — 200 (539).

¹⁸ И. Руварац, — *op. cit.* 198, одбија да је Лазар тада могао ићи у Св. Гору и Јерусалим, сучим се слаже и М. Васић, Жича и Лазарица, 114. — Но док је њихов став у вези са Јерусалимом оправдан, докле је податак о Лазаревом обиљежењу Атоса далеко прихватљивији, поготову јер се појављује, истина без године, која је једино у Сеченичком летопису прецизирана, и у неким другим летописима приближно истог времена. — Податак наведен у Врхобрезничком летопису да је 1380. Лазар примио..., а у продужетку текста и да је посетио Јерусалим и св. Гору, није тачан. Година, уосталом погрешна, односи се само на први пасус а не и на посету Јерусалима и св. Горе, — Љ. Стојановић, Стари српски родослови, 209 (583).

¹⁹ С. Бирковић, Православна црква у средњовековној српској држави, — Српска православна црква 1219—1969, — Споменица 750-годишњице ауто-

ствену органску целину (сл. 1—6). Успели су у томе, по свима могућим, па и нашим данашњим критеријумима, у потпуности.

Ако погледамо распоред унутарњег простора, обраду сводних конструкција ношених двама стубовима, — узетих са неке старије још касноантичке или рановизантијске грађевине, — ако се задржимо на конформацији изнутра кришкасто обрађеног тамбура куполе (сл. 2), осетићемо до које су се мере градитељи ослањали на облике првобитног, Милутиновог нартекса. Чак су и куполу поставили тако да она са двама куполама на првобитној припрати сачињава добро усклађен распоред у спољној разуђености маса (сл. 6).

Спољни изглед ексонартекса такође су изванредно синхронизовани са облицима првобитне грађевине (сл. 3, 4). Као и код ове последње и фасаде спољне припрате су једноставне, без ангажованих колонета на пиластрима. Полихромија је постигнута на исти начин, комбинацијом опеке и камена.²¹ Два бочна западна двојна отвора решена су на сличан начин као и западни бочни отвори на првобитној припрати, с тим да је скулпторална декорација на њиховим парпетним плочама нешто другојачија од оне на старијој грађевини. Остали велики отвори на ексонартексу,²² убрзо су зазиђивањем претворени у троја нешто сужена улазна врата и два бочна прозора на западном зиду²³ (сл. 1). Једино што су горњи делови фасада ексонартекса, на око нешто богатије обрађени, уоквирени венцима формираним не од два већ од три реда зупчасто постављених опека. Лунете слепих arkada испуњене су полихромном декорацијом формираном од опека утапаних у малтер, као и по једном розетом у својој осовини. На Милутиновој грађевини на овакав начин испуњених лунета није било.

Без обзира међутим на све постојеће мале разлике Лазарев ексонартекс је, да поновимо, на изванредан начин повезан са Милутиновом црквом као нека врста њеног сопственог каснијег изданка.

Задржимо се сада мало на односу између Раванице и хиландарског ексонартекса, односно Хиландарске цркве виђене у целини.

²¹ Декорација израђена техником фреске у лунети западне arkada северне фасаде по свој прилици нешто је каснија (сл. 4).

²² Каквих је било већ на неким припрамама на Атосу, у Солуну, или код нас на Богородици Љевишкој, Грачаници, па и Пећкој Патријаршији.

²³ Ово се сасвим јасно види и у конструкцији и на основу чињенице да је пре ових преправки спољна приправа била већ изнутра покривена зидним живописом који се, испод конструкције зазиданих источних отвора сачувао на западној фасади Милутинове припрате.

Основна концепција раваничке цркве, и у решењу основе, и у структури просторног решења и у битним одликама фасада ослања се непосредно на Милутинову цркву у Хиландару (сл. 12, 13). Речено је то већ раније, а и многи су исто то, видели смо, до сада запазили.

Оно међутим што одмах пада у очи то је да су општи облици раваничке цркве у неку руку једноставнији, донекле чак и упрошћенији од оних које видимо на Хиландару. Мраморни стубови замењени су зиданим ступцима;²⁴ тамбур куполе изнутра је једноставан, кружан, без кришкасте поделе; нема ангажованих колонета у пиластрима какве добијају каснији споменици моравске школе па и сама накнадно саграђена раваничка приправа.²⁵

Истина, бројне куполе које постоје и у Хиландару, на Раваници су другачије распоређене, попут оних које видимо, не само у византијској архитектури, — посебно у Цариграду и Солуну, — већ и код нас, у Србији и Македонији — на Нерезима, Богородици Љевишкој, Грачаници, Матејићу. Поред тога ивице апсида на Раваници су обогаћене прислоњеним колонетама које подухватају слепе arkada, каквих у Хиландару нема. На фасадама раваничке цркве појављују се и низови формирани од керамопластичних елемената у виду крстоликих лончића, какви ће се наћи касније на великој већини моравских споменика, а каквих ни на Милутиновој цркви у Хиландару ни на Лазаревом ексонартексу такође нема. Најзад, на Раваници сусрећемо и плиткорелефну декорацију која се повезује не са оном на Милутиновој цркви у Хиландару, већ са оном на њеном ексонартексу. При томе ваља обратити посебну пажњу на готово идентичну обраду розете у западној лунети јужне фасаде хиландарског ексонартекса (сл. 7), и оне на западној фасади Раванице (сл. 14).²⁶ Аналогије између плиткорелефне двотрачне декорације на Раваници и оне на хиландарском ексонартексу могуће је такође успоставити бар у основним цртама.²⁷

²⁴ Ступци имају кружан облик са прислоњеним колонетама распоређеним по дијагоналама. — Интересантно је да такав облик стубаца налазимо и у задарској катедралној цркви.

²⁵ Б. Вуловић, *op. cit.*, Т. XXII.

²⁶ Извесних малих разлика ипак има: Хиландарска је пуна — раваничка перфорирана; прва је нешто мања, — има 1,02 m пречника (3½ стопе) док пречник друге износи 1,18 m (4 стопе). Најзад кружни оквир прве има облик континуалног торуса, док је код друге тордиран.

²⁷ Упореди сл. 8, 9 са оним што налазимо на Раваници. — Б. Вуловић, *op. cit.*, *passim*.

Из опсервација које су овде изнете произилази и логичан хронолошки редослед у грабењу двају објеката о којима је реч.

Немогуће је замислити градитеља, или градитеље, који би у Раваници упростили облике хиландарске цркве, а после тога се, подижући њезин ексонартекс вратили, посебно у обликовању изнутра сегментасто подељеног тамбура куполе, на комплексније, у Хиландару већ постојеће конструкције.

Далеко је оправданији закључак да су градитељи хиландарског ексонартекса, који су онако бриљантно успели да створе дело органски повезано са већ постојећом Милутиновом црквом, једновременно како добро упознали њене основне облике тако стекли и непосредна искуства у грабењу и декорисању баш овакве врсте споменика.

Позвани у Србију да подигну Раваницу, а видели смо већ да је то историјски и оправдано и могуће, они су, с обзиром да су приступили изградњи потпуно новог објекта, његове облике с једне стране у извесној мери поједноставили у односу на старију и богатије грабењу хиландарску цркву, с друге стране изменили их и допунили користећи се при том искуствима које су њихови претходници стицали подизањем нешто раније саграђених споменика на тлу Србије, па и суседних области, посебно Солуна.

Раваница нам, тако схваћена, више не „виси“ као некакво мал’те не самоникло архитектонско решење, већ се уклапа у развојни ланац у коме се као претходне карике појављују хиландарски ексонартекс, а нешто пре овога и сама хиландарска црква.

Такав редослед пружа могућност за разумевање не само опште архитектонске структуре Раванице већ и појаве њене плиткорелефне декорације као и начина како је њена розета уклопљена у лунету велике аркаде на њеној западној фасади.

Но ако је иницијални подстицај за обраду раваничке плиткорелефне декорације и њен распоред на фасадама дошао преко хиландарског ексонартекса, а не обрнуто, нужно је сагледати услове под којима се оваква декорација појавила на Лазаревој спољној припрати у самом Хиландару.

За скулпторалну декорацију коју сусрећемо на хиландарском ексонартексу карактеристично је да је она саздана углавном од преплета и врежа двојних трака (сл. 7—9).

Такав систем, не увек и идентичне композиционе мотиве, налазимо међутим и другде на Светој Гори па и на Милутиновој цркви у Хиландару. Тако на појединим парапетним плочама на тројним отворима бочних апсида Милути-

нове цркве налазимо мотиве комбиноване од тројних трака типичних за византијску скулпторалну декорацију XI—XIV века, и двојних трака, односно двојних врежа са лишћем и палметама, доста слободно међусобно испреплетаних (сл. 10, 11).

Већ сама чињеница да се на истим плочама појављују и тројне и двојне траке, као и начин како су ове плоче уклопљене у бочне делове тројних отвора показује да припадају добу изградње саме Милутинове цркве, значи самог почетку XIV века, а не да су исклесане тек касније, у другој половини овога века, како се понекад претпостављало.

Плиткорелефну декорацију са двојним тракама налазимо и на неким другим споменицима на Атосу, — у Ватопеду, Лаври и Ивируну. Најближа нашој, на хиландарском ексонартексу, свакако је она коју видимо на иконостасу капеле св. Николе, накнадно прислоњене са јужне стране саборне цркве у Ватопеду (сл. 15). Не би се чак смела искључити могућност да су и једну и другу декорацију радили исти скулптори.

Обрада плиткорелефних мотива на којима се појављују двојне траке, које сусрећемо у Лаври и Ивируну, нешто је удаљенија од оних у Хиландару и Ватопеду.

Порекло облика розета које налазимо на хиландарском ексонартексу и Раваници још је загонетније. Извесни наговештаји розета формираних од преплета могу се тек ту и тамо наслутити, — рецимо у Лаври или на Малој Митрополији у Атини. Интересантно је да сличне наговештаје, по свој прилици под византијско-оријенталним утицајем, налазимо и у Италији, — рецимо на северној фасади св. Марка у Венецији и на катедрали у Руво.

Како тада, са овако мало података протумачити изненадну појаву богате плиткорелефне декорације са двојним тракама, а такође и обраду већ зрело обликованих розета као и њихово композиционо постављање у лунете аркаде на фасадама хиландарског ексонартекса? Очигледно је да све то није могло да се оствари одједном, без икакве претходне подлоге.²⁸

Где треба тражити корене скулпторалне декорације на хиландарском ексонартексу и њеног архитектонског распореда?

До сада, док се замишљало да је ексонартекс сазидан после Раванице, па чак и после Лазарице, све је могло да изгледа јасно. Све је већ

²⁸ Теорија о могућем утицају минијатура, односно фасадног зидног живописа на појаву овакве декорације није прихватљива јер је плиткорелефна скулптура о којој је реч и по своме карактеру и по размештају типично архитектонског карактера.

тумачено непосредним преношењем искустава моравских мајстора на обликовање Лазареве спољне приправе у Хиландару.

У обрнутом случају нужно је потражити ново рационално објашњење за оно што се седамдесетих година четрнаестог века десило у Хиландару.

Већ раније, крајем XIII и у току XIV века на нашем приморју налазимо на преплете двојне траке, — Улцињ, Нин — истина не у блиским композиционим облицима са оним у Хиландару или на моравским споменицима. Поједине розете на хиландарском ексонартексу, — касније на Лазарици и на још понеком моравском споменику, из далека, далека, својим зракастим решењем подсећају на велике романоготичке розете на нашем приморју. На хиландарском ексонартексу, поред тога, видимо у облику истурених консола и пунопластично обрађену скулптуру која указује пре на могућност западњачког него византијско-оријенталног порекла. Помисао на евентуално учешће некога од наших приморских мајстора у обради скулптуре на Лазаревој спољној приправи не може се отуда потпуно одбаци, тим пре јер нам је познато да су неки од њих, као на пример Раде Бороевић²⁹ активно учествовали на подизању појединих споменика моравске школе. Остаје међутим, чак и ако би се прихватила могућност деловања некога од њих и у Хиландару, неразјашњено питање композиционог распореда скулпторалне декорације на његовом ексонартексу, распореда какав не налазимо нигде на зетском или далматинском приморју.

Но таква решења не познајемо такође нигде ни на споменицима подигнутим на територији Византије.

Намеће се отуда, као врло привлачна, једна претпоставка, за коју постоје одређене индикације, али за сада само индикације.

Познато нам је, наиме, да на Светој Гори неку врсту руководеће тетрархије сачињавају манастири Лавра, Ватопед, Ивирон и Хиландар. Они су задуго били и атрактивни центри ка којима су гравитирали монаси али и лаици са одређених подручја источне хришћанске религије. Међу њима Ивирон, као Ђурђијански манастир, привлачио је вернике пре свега из Грузије али и са Кавказа и источних области Мале Азије уопште. Као и у Хиландар из Србије и са Балкана, тако су и у Ивирон пристизали, поред монаха, или и као монаси, и градитељи и скулптори из

ових далеких крајева. Међу њима, шездесетих, седамдесетих година четрнаестог века могао је да буде и градитељ, — који је једновременно свакако био и каменорезац, — а могло их је бити и неколико, — који се не наставши посла у самом Ивирону³⁰ прихватио рада на изградњи хиландарског ексонартекса.³¹

У групи зидара и каменорезаца са којима је сарађивао, могло је да буде и мајстора који би били пореклом и са неке друге стране, са територије Византије, па чак евентуално и са нашега приморја, — ако су се у Хиландару већ закли.

Од значаја би било међутим да је бар један о њих, по свој прилици протомајстор, добро познавао грузинске споменике.

Иако на њима не видимо ништа што би било идентично са оним што налазимо на хиландарском ексонартексу, — постоје на њима бар основни елементи који су нам потребни за разумевање настанка Лазареве спољне приправе.

Појављују се изгледа почев још од X века и вреже и преплети са двочланом траком,³² (сл. 18) а налазимо и на розете (сл. 19, 27)³³ и, што је од посебног значаја, у појединим случајевима на њихово уклапање у лунете под слепим аркадама (сл. 19, 20, 23, 24). Иако, да поновим, њихови облици нису идентични, цео скулпторални декоративни систем је веома сличан.

²⁹ Оно мало преплета двојне траке које налазимо у Ивирону, — на доњем рубу једног капитела на иконостасу, или на једној парпетној плочи (сл. 16, 17), — и по своме карактеру и по сиромаштву само индицира неке далеке везе са Грузијом тога доба.

³⁰ Било би лако могуће да је његово дело и поменути иконостас црквине св. Николе у Ватопеду (сл. 15).

³¹ У Надарбазеву и Кумурдо, — око прозора — Н. Д. Аладашвили, *Монументальная скульптура Грузии, Москва 1977*, 71, 79; — у Ердери и Тбети, — Р. Метсашвили — В. Цицладзе, *Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии — Шидкартли, Тбилиси, 1975*; — на једном фрагменту у Болниси и на обичном зиду манастира Самтавр у Мхети, (сл. 18) — према личним опсервацијама. — Преовладава иначе преплет трочлане траке који је понекад размештен око прозора и портала. У том погледу најкарактеристичнији је случај са отворима на зиданој гробној капели подигнутој у цркви Светицховели у Мхети, на коју ми је, пре мога одласка у Грузију обратила пажњу и др. М. Љубинковић (сл. 25).

³² Већина розета има само декоративни карактер, тако да су распоређене на различитим местима на фасадама. — Никорцминда, (сл. 21), В. Беридзе, *Некоторые аспекты грузинской купельной архитектуры, Тбилиси, 1976*, сл. 7; — Самтависи (сл. 19, 26) у појединим случајевима чак на појединим међу овим розетама појављују се и преплети, — истина гробне траке и не идентичне композиционе структуре са нашим, Никоруминда, Хоби (сл. 22, 26, 27).

²⁹ Ђ. Бошковић — De l'origine du protomaitre Ra-de Boroević «Bulletin de l'Academie Serbe des sciences et des Arts XXVIII, 1961, 13; — исти, *Stari Bar*, 1962, 247.

Како онда протумачити могуће везе између оваквог композиционог и декоративног грузинско-кавказског система и онога што видимо у Хиландару?

Градитељ који би дошао из тих крајева, преко Ивирона, носио је у себи и извесна лична искуства, посебно у класању плиткорелефне скулптуре, али и визију, слику, одређених архитектонских решења на фасадама споменика које је видео у својој постојбини.

У Хиландару међутим били су, он и његови сарадници, сучени са новим, посебним задатком. Требало је спољну припрату органски повезати са већ постојећом црквом. Отуда појава комбинованог деловања с једне стране облика и конструкција који су морали да буду поштовани, с друге стране уношења одређених промена

произашлих из стваралачких искустава и ранијих сазнања самога мајстора градитеља односно каменоресца.

Једном саздан, овакав какав је, хиландарски ексонартекс, претпостављам преко истих мајстора, бриљантно се оваплотио у Раваници, а даље, преко ње, и на другим моравским споменицима.

Да на крају још једном поновим. Решење до кога долазим засновано је на низу веома јасно изражених индиција које се слажу у сасвим заокружену, логичну целину.

За дефинитиван закључак недостају ипак они сасвим, сасвим чврсти, опипљиви докази.

Ваља нам и даље трагати за њима.

Београд БОШКОВИЋ

SUR QUELQUES PROBLEMES CONCERNANT LES RECHERCHES EXÉCUTÉES À CHILANDAR, AVEC UN APERÇU CONCERNANT TOUT PARTICULIÈREMENT L'EXONARTHEX DE SON ÉGLISE ET LES MONUMENTS DE L'ÉCOLE ARCHITECTURALE DE LA MORAVA

Depuis déjà des années, en partant de 1938, se poursuivent les recherches du complexe architectural du monastère de Chilandar au Mont-Athos.³⁴ Ici ne sont exposés que trois problèmes des plus intéressants, qui se sont présentés au cours de ce travail.^{1, 2}

Sur la question des vestiges des constructions les plus anciennes que l'on peut identifier dans le monastère

On sait depuis longtemps qu'un ancien monastère byzantin délaissé a été en entier reconstruit par le fondateur de la dynastie des Nemanjić, Stephan Nemanja, — qui prit en 1198 le nom monacal de Simeon, — et par son fils, le hiéromonach Sava, canonisé après la mort comme St. Sava.

Reste-t-il quelque construction de l'ancien monastère? — En tout cas très peu.

Pourtant dans le complexe des cellules au sud-est de l'église en a pu identifier la partie basse d'une tour étouffée par des constructions postérieures. Accolé à son côté ouest se trouve un petit édifice avec cave et deux étages, dont le second est voûté, — qui porte même maintenant le nom de «cellule de St Simeon». A l'intérieur on voit quelques pauvres vestiges de fresques qui, quoique très effritées, donnent l'impression

d'une peinture qui pourrait dériver des XIIe—XIIIes.³⁻⁷

Autant par leur forme que par leur construction les deux édifices en question pourraient appartenir au complexe du premier monastère byzantin et être réemployés à l'époque de Simeon et de Sava. Ce sera aux recherches archéologiques futures de le prouver.

Quelques observations sur l'ancien réfectoire

On avait supposé jusqu'ici que le grand réfectoire du monastère appartient en entier, — avec quelques aménagements postérieurs, — à l'époque des importantes reconstructions entreprises à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe s. par le roi Milutin.

Or, tel qu'il est, il est tout d'abord accolé, par ses côtés ouest et sud, au grand mur de défense, construit probablement à l'époque de Simeon et de Sava.

Sur ce mur, dans la cave du réfectoire, on voit des pilastres qui indiquent l'existence à la même place, d'une grande salle à manger qui dériverait de la fin du XIIe ou du commencement du XIIIe s.

Après la destruction de ce premier réfectoire on accola au mur de défense, à l'époque du roi Milutin, la grande construction qui existe encore, et qui, au cours du XVIIe et du XVIIIe s. subit quelques nouvelles interventions concernant sa construction et sa décoration de peintures murales.⁸⁻¹²

³⁴ Pour le contenu des notes se référer à celles portant le même numéro, dans le texte serbo-croate.

L'église de Chilandar et son exonarthex et le problème de la formation de l'architecture et de la sculpture de l'école de la Morava

Le monastère de Chilandar, — on le sait déjà depuis longtemps, — est, avec Lavra, Vatopedi et le monastère géorgien d'Iviron, l'un des quatre monastères principaux du Mont Athos.³³⁻³⁵

Son église, l'une des plus grandes et des plus belles de la Sainte Montagne, fut élevée, telle qu'elle est parvenue jusqu'à nous, par le roi serbe Milutin, à la fin du XIIIe et au commencement même du XIVe siècle. Par sa conception, — plan en forme de croix inscrite combiné avec le plan trefflé, — elle suit l'exemple donné par les grands monuments précédents du Mont Athos; avec cette différence que ses façades sont construites en appareil mixte, — formé par des rangées de briques alternant avec les rangées de pierres de taille (fig. 1-3).

Or, ce qui nous intéresse maintenant surtout, c'est son exonarthex, rajouté postérieurement par le prince serbe Lazar, qui régna en Serbie du Nord, englobant aussi la région de la Morava, entre 1371 et 1389.

Quoique tous les chercheurs sont d'accord que surtout par sa décoration sculptée cet exonarthex appartient à l'école de la Morava, on n'avait fait que quelques essais de l'enclure chronologiquement parmi les autres monuments fondés par le prince Lazar.³⁵ — Moi-même je ne me suis que borné à poser la question sans donner de réponse précise si éventuellement il n'appartiendrait pas aux commencements même du règne de Lazar,³⁴ — ce qui aurait été très important pour comprendre l'évolution des autres monuments de la Morava.

Il me semble maintenant, après les dernières recherches que j'ai fait dans ce sens, que nous nous approchons là d'une solution peut être un peu plus déterminée. C'est que, selon toutes les prémisses qui se trouvent à notre disposition il se présente être le premier des monuments construits par Lazar, selon toute probabilité aux environs des années 1372, donc de plusieurs années avant Ravanica qu'on avait toujours supposé être sa première fondation, élevée en 1376.

Si nous analysons tout d'abord la structure autant architecturale que celle de sa décoration sculpturale, nous pouvons remarquer qu'il s'approche beaucoup plus de l'église même de Chilandar, y compris son narthex primaire, que d'aucun autre monument de l'époque de Lazar, — Ravanica en tête.

La conception de son ensemble, la construction de ses voûtes et surtout de sa coupole, dont le tambour à l'intérieur est formé de segments, l'appareil de ses façades, la composition de ses grandes ouvertures doubles dont le bas est postérieurement fermé avec des dalles de parapet sculptées, — tout indique la décision du maître d'oeuvre de se conformer le plus possible à l'ensemble de l'église à laquelle il devait ajouter un élément architectural nouveau (fig. 3-5).

Il est vrai, la sculpture en méplat de l'exonarthex est formé des entrelacs à tresses doubles (fig. 7-9), tandis que celle de l'église consiste, à la manière byzantine, en tresses triples, avec, ça et là, quelques ornements formés par des bandelettes doubles (fig.

³⁵ Le dernier qui s'est attaqué à cette question, c'est B. Vulović, Ravanica, Beograd 1966, 84, — qui situe sa construction entre la fondation de Ravanica, en 1376, et l'addition de son exonarthex, en tout cas avant 1389.

10-11). Une sensible différence se présente aussi dans le fait que les façades de l'exonarthex sont ornées de plusieurs rosaces, qui n'existent pas sur les façades de l'église et de son narthex primitif.

D'autre part à Ravanica, nous remarquons que le plan et l'élévation de l'église reproduisent, d'une forme générale, mais assez simplifiée (fig. 12, 13), ce que nous trouvons à l'église de Chilandar,³⁶ avec les façades et le décor sculptural qui s'approchent plutôt de ceux de son exonarthex (fig. 14). Même une grande rosace existe sur la façade occidentale de Ravanica (fig. 14), un peu plus grande mais au point de vue de la composition identique à celle de la façade sud de l'exonarthex de Chilandar (fig. 7), avec cette différence qu'elle est perforée et la deuxième plaine, et que la bandelette qui l'entoure est tordue tandis qu'à Chilandar elle est restée lisse.³⁷

Ayant en vue toutes ces considérations il est beaucoup plus naturel qu'à Ravanica on ait affermi et simplifié les éléments déjà formulés à l'exonarthex de Chilandar, — et non pas que ce fut le cas contraire, — c'est-à-dire qu'en construisant l'exonarthex, après Ravanica, le maître d'oeuvre serait revenu vers les formes plus compliquées déjà auparavant utilisées à l'église de Chilandar.

Même considéré au point de vue historique on trouve sinon des preuves définitives du moins des indications qui mènent à la conclusion que l'exonarthex de Chilandar fut construit avant l'église de Ravanica.

Tout d'abord il est presque certain que Lazar ait été au moins en deux reprises, à Chilandar. La première fois, en 1348, quand, tout jeune chevalier de la cour, il pouvait accompagner l'empereur Dušan qui, avec sa femme Hélène, cherchait refuge au Mont Athos, fuyant probablement la peste qui ravageait alors l'Europe. La deuxième fois, et ceci c'est déjà très important, en 1372,³⁸ une année après le commencement de son règne en Serbie du Nord. Il avait alors bien besoin d'y aller pour négocier, à Salonique probablement, avec les représentants de Byzance la possibilité d'une alliance contre les Turcs, qui déjà sérieusement menaçaient les Balkans, — et ensuite pour régler avec les représentants de l'Eglise orthodoxe grecque la possibilité que celle-ci délivre l'Eglise serbe autonome de l'anathème jetée sur elle en 1348, — ce qui se réalisa définitivement trois années plus tard, en 1375.

Mais en même temps Lazar, — qui à cette époque, grâce aux mines de plomb et d'argent de Novo Brdo et de Rudnik était l'un des plus riches souverains du

³⁶ Comme à Chilandar, on multiplia les coupoles, mais on les disposa dans les angles de manière à bien marquer la conformation de la croix inscrite, comme on l'avait auparavant déjà fait à l'église de Ljeviška à Prizren, — de 1307, — ou à Gračanica quelque peu postérieurement.

³⁷ Les autres monuments de la Morava, élevés par le prince Lazar ou appartenant à son époque, — l'exonarthex rajouté de Ravanica, Lazarica, Veluč, Ljubostinja, Novo Brdo (?) — dérivent, plus ou moins, de ce que l'on trouve à Ravanica, combinés des fois avec les éléments déjà antérieurement formulés par l'architecture serbe du moyen-âge.

³⁸ Suivant une chronique écrite en 1501 il avait visité alors le Mont Athos et Jérusalem, — Lj. Stojanović, Stari srpski rodoslovi i letopisi, Beograd 1927, 200. — Je suis d'accord avec ceux qui n'ont pas accepté la possibilité qu'il ait visité Jerusalem, vu les difficultés qui se présentaient à cause de la domination musulmane, mais rien ne l'empêchait d'atteindre le Mont Athos et Chilandar.

Sud-ouest de l'Europe, — avait bien besoin aussi du soutien de son propre Eglise. En 1372, en visitant Chilandar, il avait pu voir les travaux à peu près terminés de la construction de l'exonarthex, pour lesquels il avait pu, déjà auparavant, même avant le commencement formel de son règne, envoyer de l'argent. — L'oeuvre avait dû lui plaire, il engagea le protomaître et certains de ses compagnons, les fit venir en Serbie et leur confia de construire Ravanica.

Mais, — et voilà la grande question, d'où pouvaient venir ces maîtres d'oeuvre, ou bien au moins le protomaître?

La difficulté consiste dans le fait qu'au Mont Athos, autant que sur le large territoire de Byzance, il y a très peu d'analogie, autant pour la sculpture en méplat que nous trouvons sur l'exonarthex de Chilandar, que pour la disposition de cette sculpture, surtout des rosaces, sur ses façades.³⁹

La plus proche, au Mont Athos même, est celle que nous trouvons sur l'icônostase de la chapelle de St Nicolas à Vatopedi (fig. 15), avec des rinceaux à double tresse, qui fut peut-être taillée par les mêmes mains que celle de Chilandar. A Iviron il n'y a que quelques pauvres indices de ces formes (fig. 16, 17).

D'autre part sur les monuments du Caucase, surtout ceux de Georgie, nous voyons, sinon les mêmes compositions, du moins l'existence de certains motifs, — des entrelacs et des rinceaux à double tresse, des rosaces avec des entrelacs, et même, ce qui est très important, leur disposition dans les lunettes des arcades, de la même manière qu'à l'exonarthex de Chilandar (fig. 18—27).

Nous voilà donc devant la possibilité de soulever une hypothèse qu'il faudra encore prouver par des recherches nouvelles.

Le maître d'oeuvre, ou au moins l'un des sculpteurs qui ont travaillé à l'exonarthex de Chilandar,

pouvait-il être originaire de la Georgie, de laquelle il était venu par le monastère grusien d'Iviron?

Ne trouvant pas à Iviron même, assez de travail, il aurait pu s'engager, avec quelques autres maîtres-maçons et tailleurs de pierres, à Chilandar et à Vatopedi.

Si donc, comme je le suppose, c'est vraiment le chemin qu'il avait pris il avait pu, déjà dans son pays natal, acquérir une formation artistique qu'il a développée à Chilandar et à Vatopedi, et mené à son murissement à Ravanica, en y transplantant aussi, grâce à la demande du prince Lazar, les formes essentielles de la grande église construite auparavant par le roi Milutin à Chilandar même.

D'autres artistes, parmi lesquels il y a eu aussi des sculpteurs et des maîtres d'oeuvres venus du littoral adriatique, — comme c'est le cas de Rade Boroević, — à Ljubostinja et probablement à Novo Brdo,⁴⁰ — ont ensuite affermi et développé dans les autres monuments de la Morava, les conceptions qui à Ravanica ont déjà trouvé leur forme mûre, et pour lesquelles ils avaient auparavant, dans leur pays natal, pu assumer des sentiments puisés dans des traditions antérieures de deux ou trois siècles.

Il y a, évidemment, dans cet exposé une certaine construction qui demande encore des preuves bien plus déterminées. Mais pour le moment, avec ce que nous avons sous la main à notre disposition, il me semble que nous nous approchons au moins d'un pas de plus vers la compréhension du mécanisme même qui a pu agir dans la corrélation de Chilandar—Ravanica.⁴¹

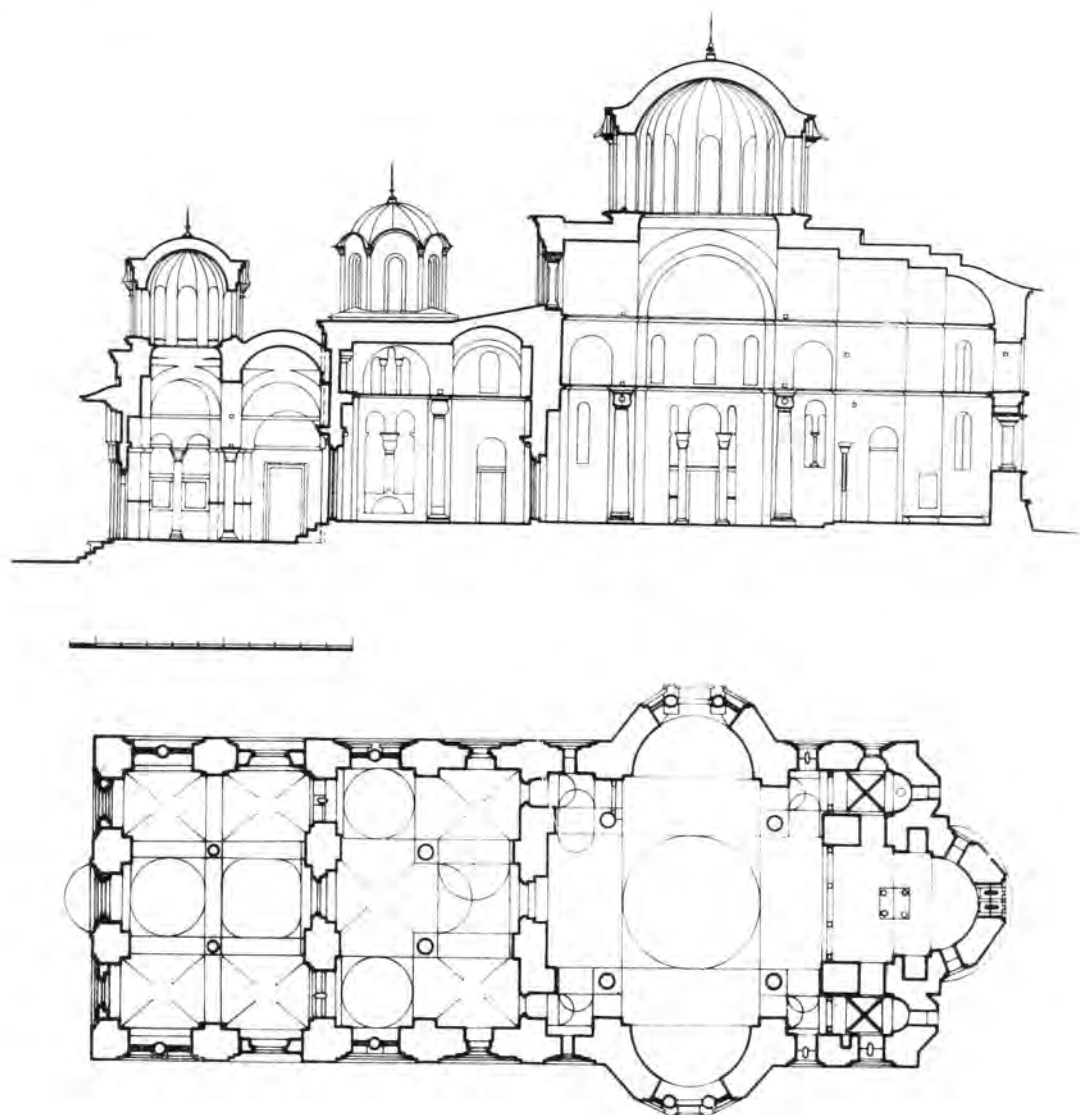
Si un chemin est ouvert suivons le, en nous gardant bien de ne pas nous égarer.

Đurđe BOŠKOVIĆ

³⁹ On ne trouve, dans la sculpture du monde byzantino-oriental, que quelques rares exemples de rosaces décoratives, qui, formées par des entrelacs simplifiés, auraient rappelé celles de l'école de la Morava, — comme au fronton ouest de la Petite Métropole d'Athènes, à l'église de Saint Marc de Venise, — dans le tympan du portail nord de la façade ouest, — ou à la cathédrale de Ruvo, sur la façade principale.

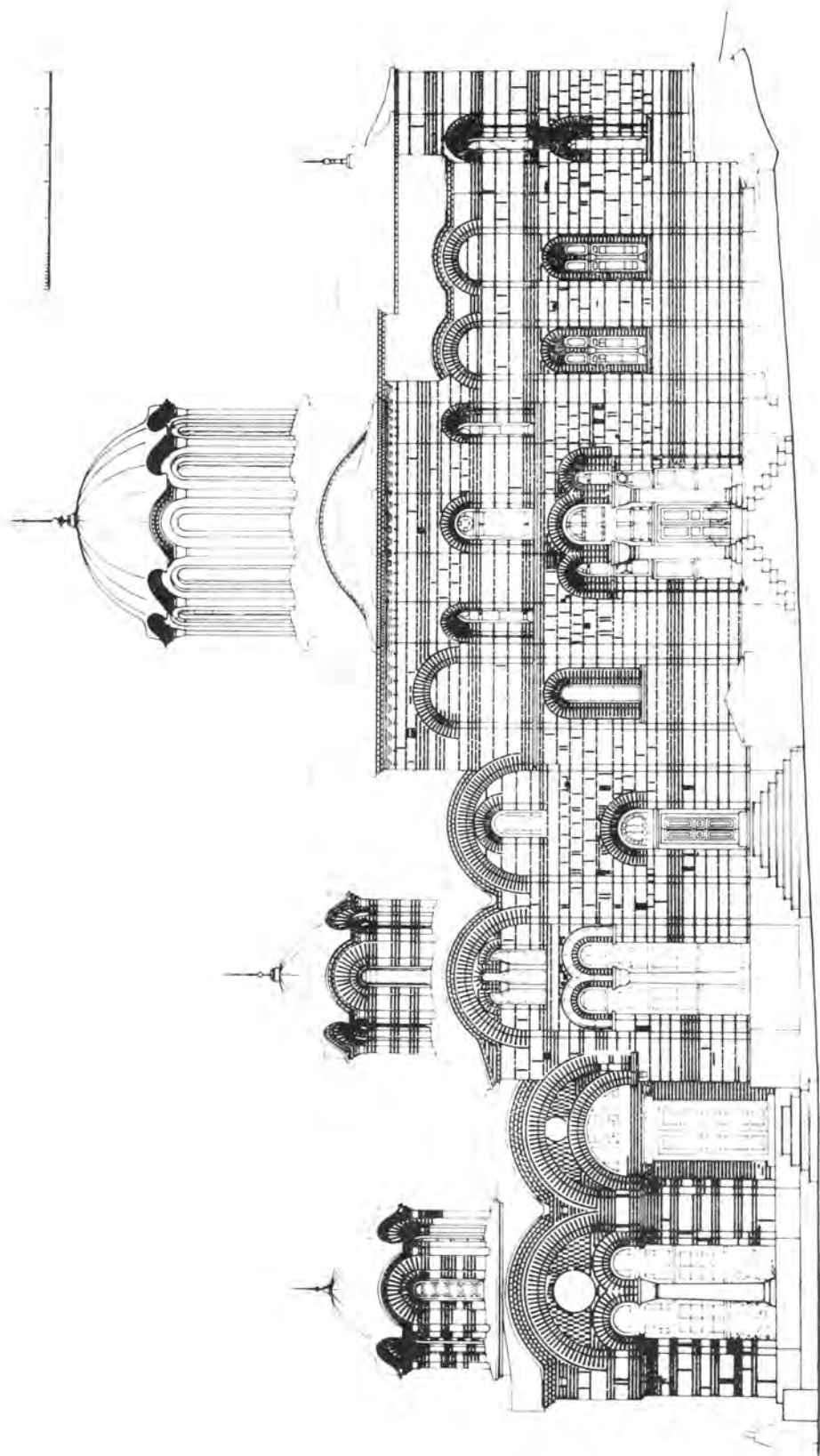
⁴⁰ Đ. Bošković, — De l'origine du protomaître Rade Boroević, Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts XXVIII, 1961, 13; — le même, Stari Bar, Beograd, 1962, 247.

⁴¹ Nous nous délivrons ainsi en même temps de l'hypothèse si répandue concernant l'influence du hétérisme sur la formation du plan des églises de la Morava.

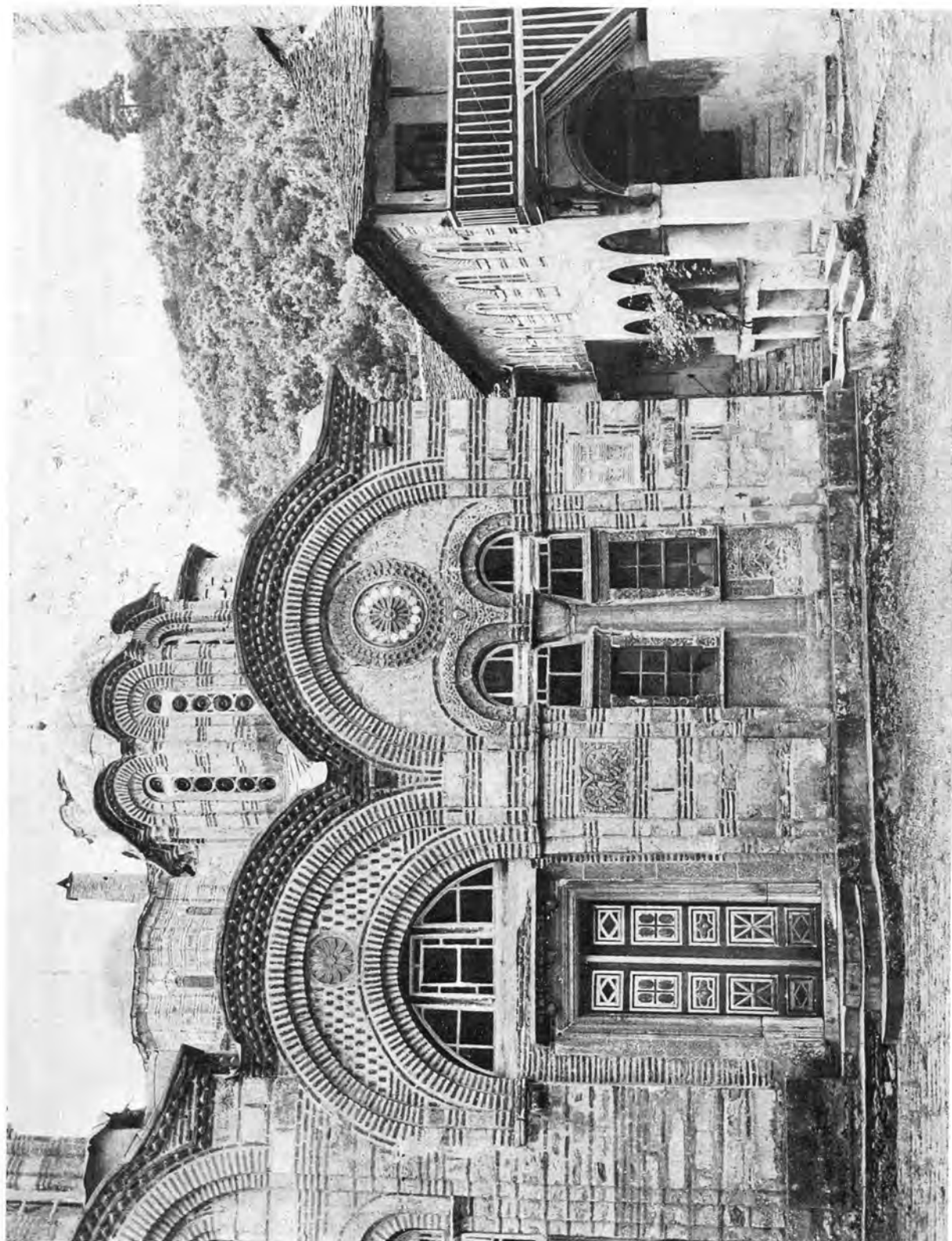
Сл. 1, 2 — Основа и пресек Милутинове цркве у Хиландару, са придодатим Лазаревим ексонартексом.

Fig. 1, 2 — Plan et coupe de l'église du roi Milutin à Chilandar, avec l'exonarthex rajouté par le prince Lazar.

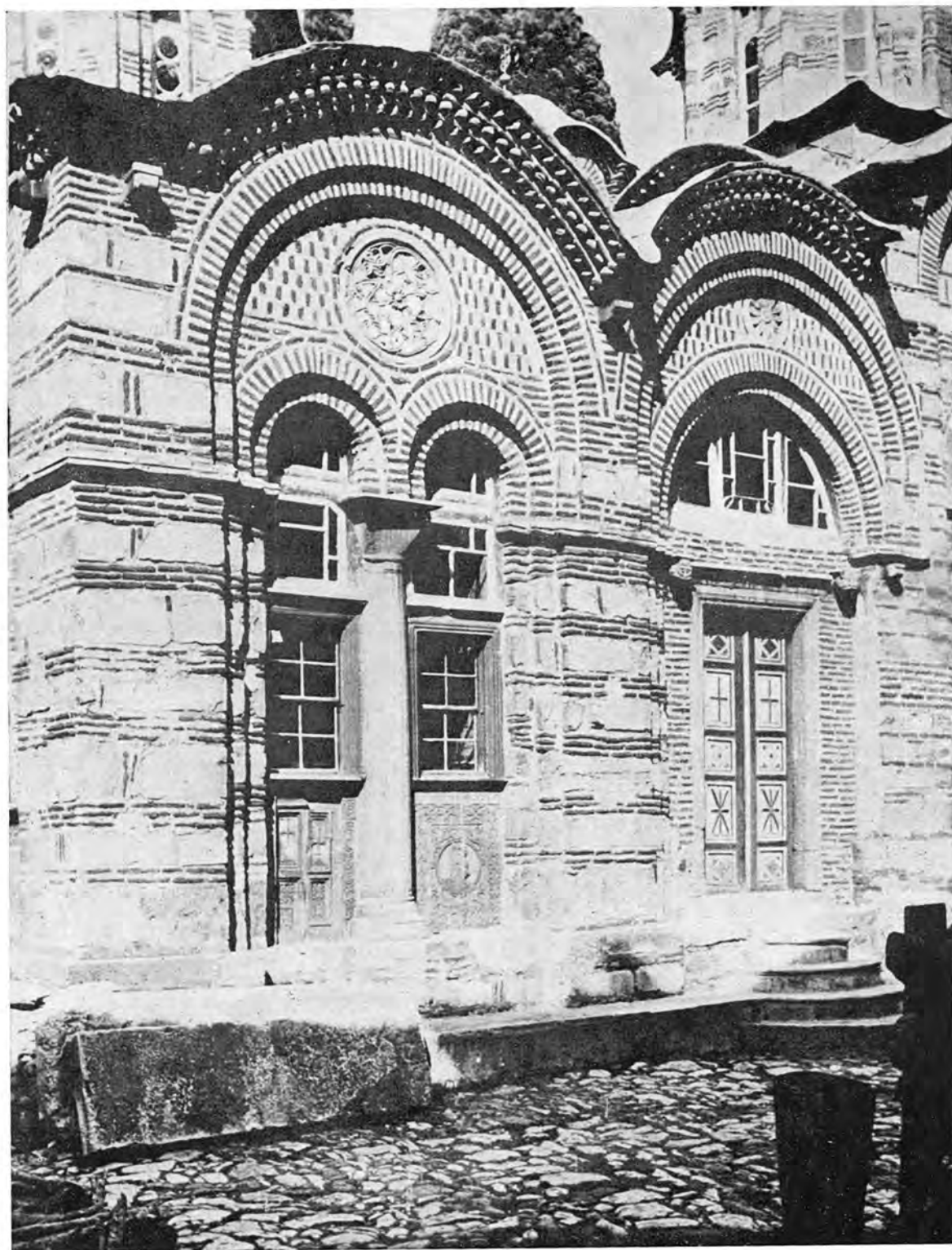

Сл. 3 — Јужна фасада хиландарске цркве и лограбеног ексонартекса.

Fig. 3 — Façade sud de l'église de Chilandar et de son exonarthex.

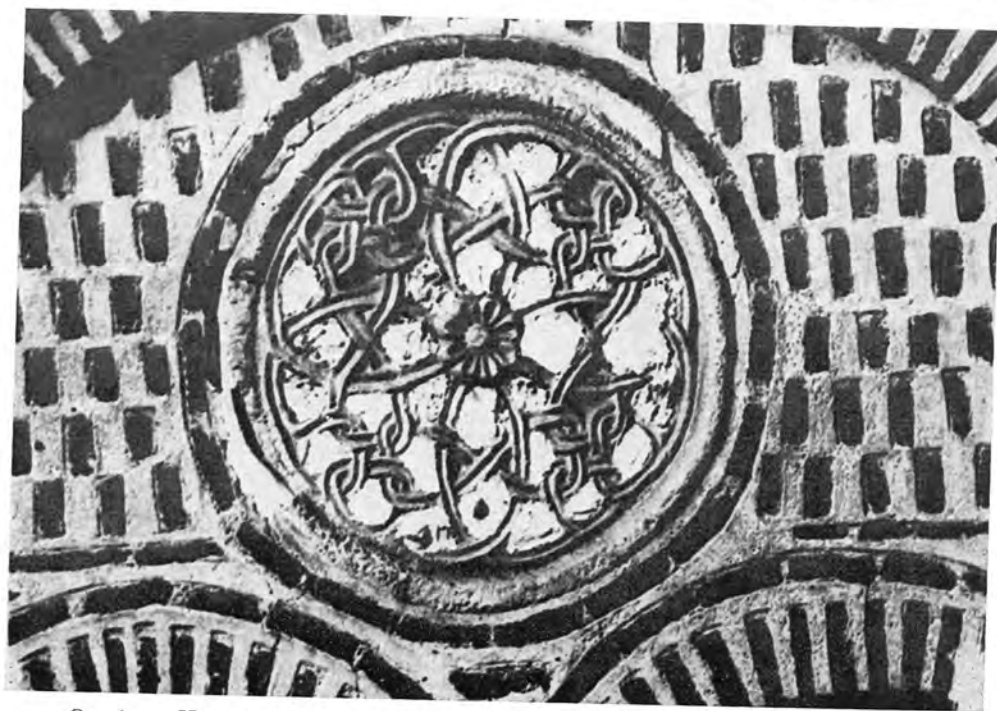

Сл. 4 — Северна фасада ексонартекса.
Fig. 4 — Façade nord de l'exonarthex.

Сл. 5 — Јужна фасада ексонартекса.

Fig. 5 — Façade sud de l'exonarthex.

Сл. 6 — Изглед горњих делова ексонартекса и Милутиновог нартекса.
 Сл. 7 — Розета са јужне фасаде ексонартекса.
 Fig. 6 — Vue des parties supérieures de l'exonarthex et du narthex élevé par le
 roi Milutin. Fig. 7 — Rosace de la façade sud de l'exonarthex.

Сл. 8 — Парапетне плоче јужне бифоре ексонартекса. Сл. 9 — Парапетне плоче северне бифоре ексонартекса.

Fig. 8 — Dalles de parapet de l'arcade bilobée sud de l'exonarthex. Fig. 9 — Dalles de parapet de l'arcade bilobée nord de l'exonarthex.

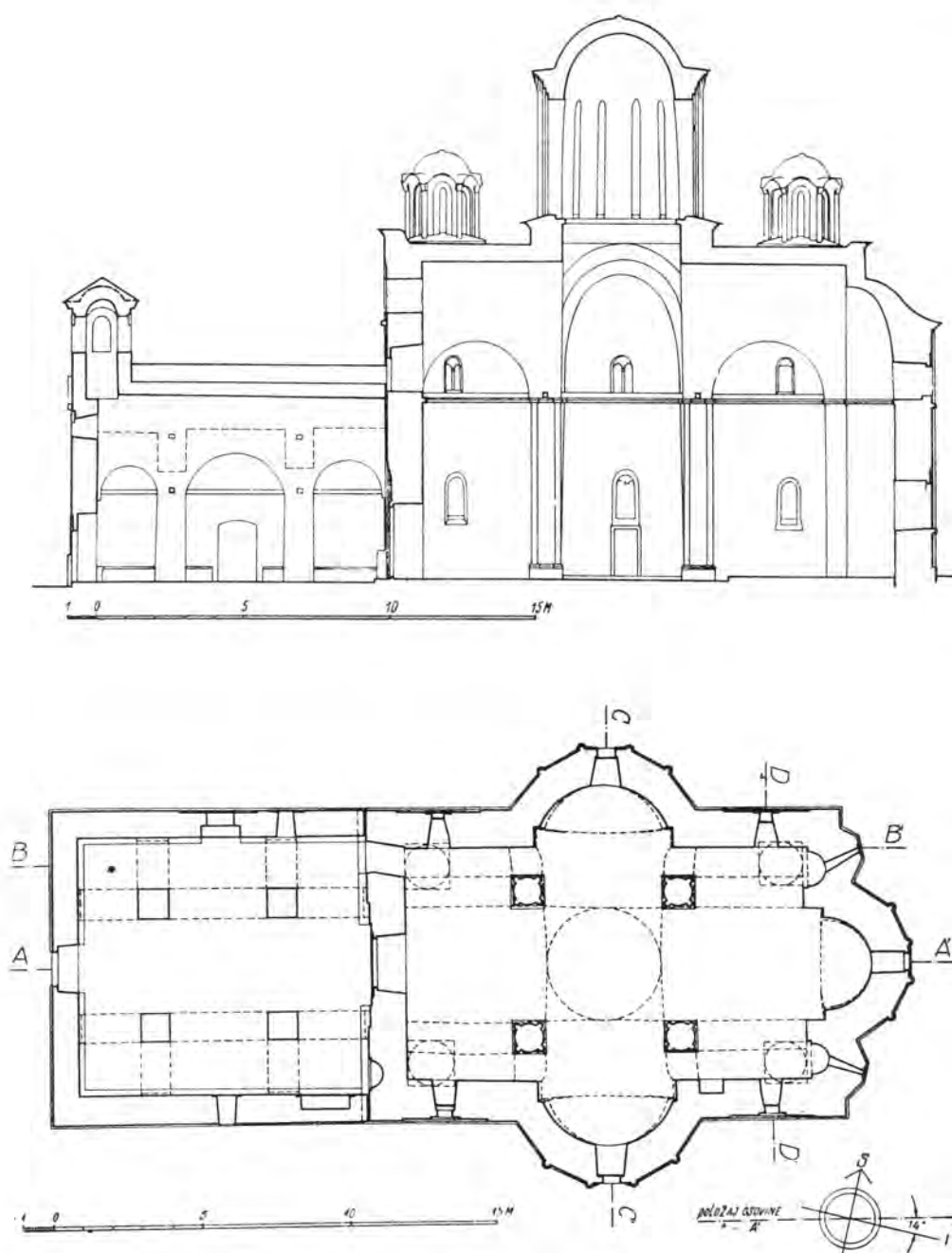
Сл. 11 — Западна параветна плоча северне трифоре Милутинове цркве.
Milutin church.

Fig. 11 — Dalle de parapet ouest de l'arcade trilobée nord de l'église du roi Milutin.

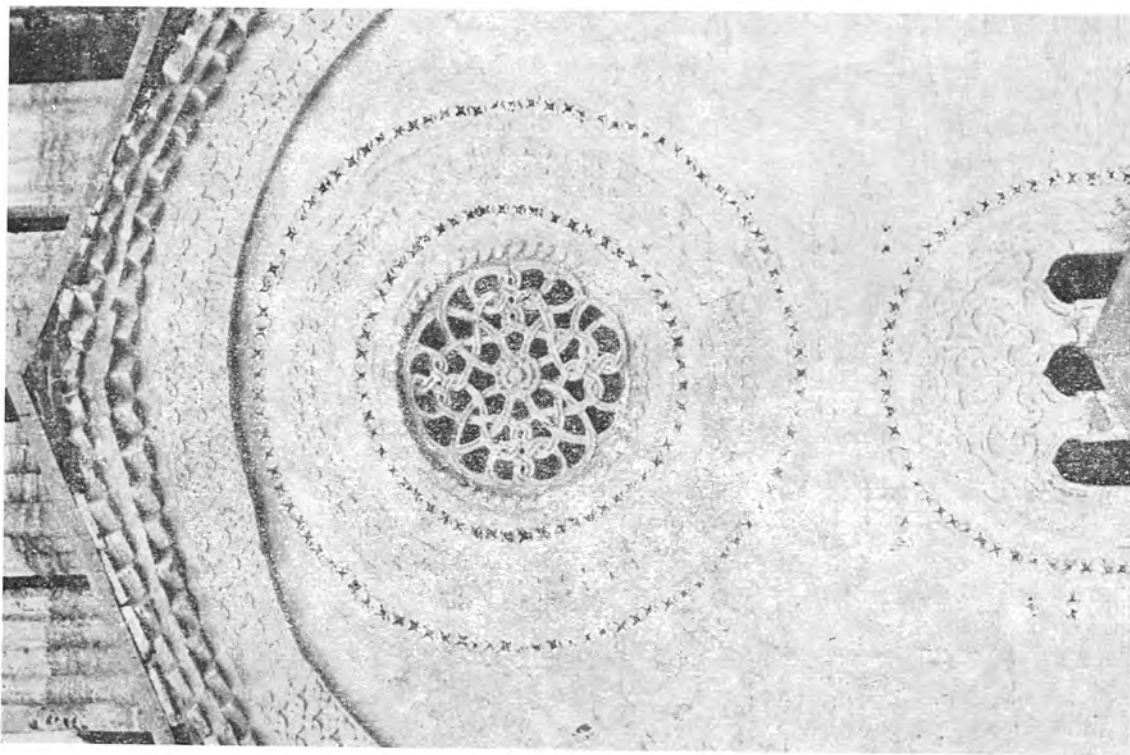
Сл. 10 — Источна параветна плоча северне трифоре Милутинове цркве.

Fig. 10 — Dalle de parapet est de l'arcade trilobée nord de l'église du roi Milutin.

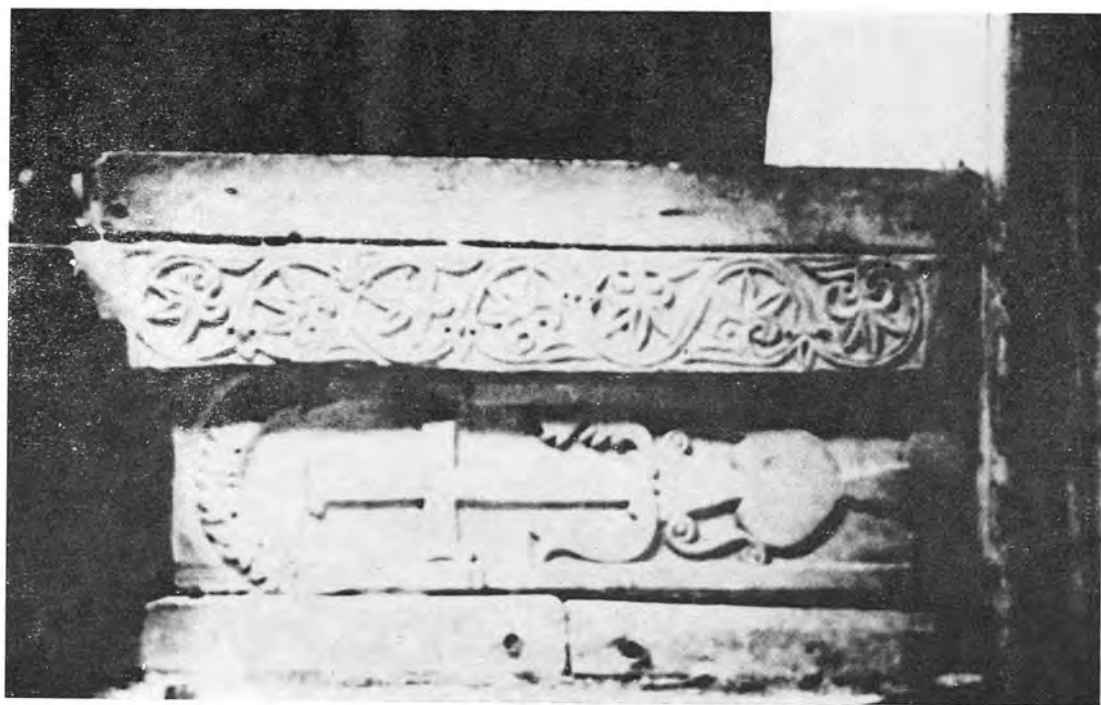
Сл. 12, 13 — Основа и пресек Раванице (по Б. Вуловићу).

Fig. 12, 13 — Plan et coupe de l'église de Ravanica (D'après B. Vulović).

Сл. 14 — Детаљ западне фасаде Раванице. Сл. 15 — Детаљ иконостаса цркве св. Николе у Ватопеду.

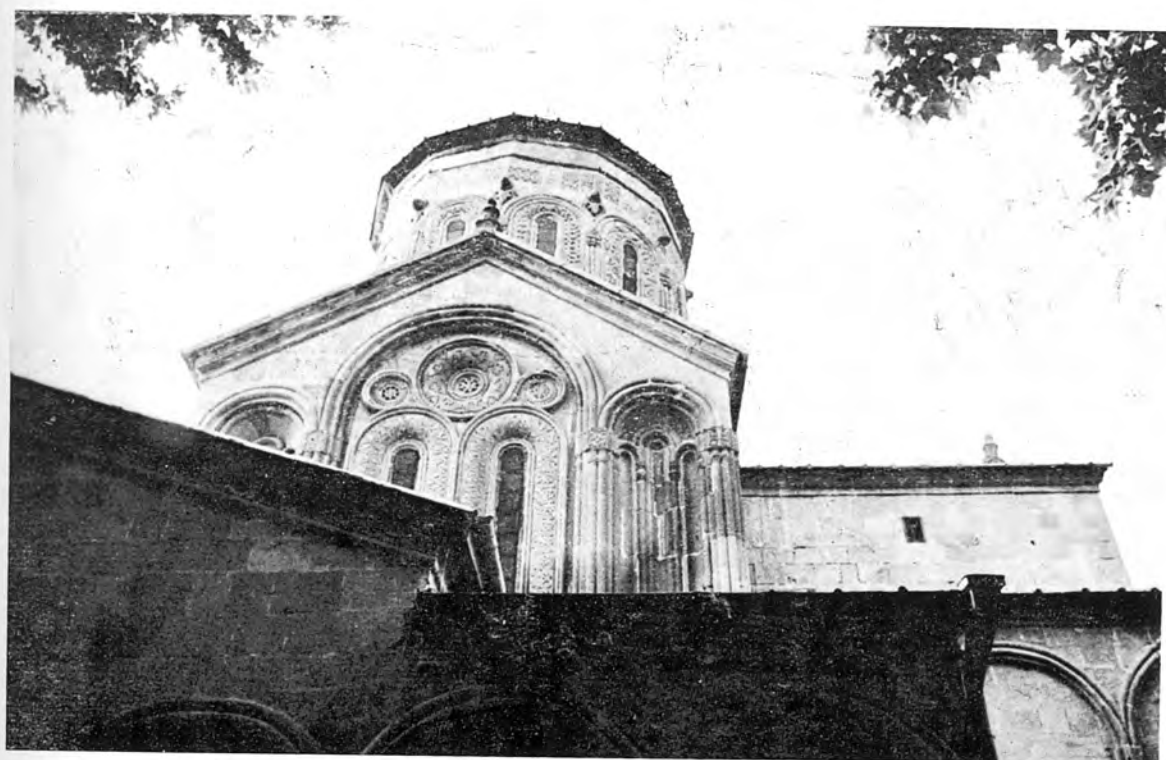
Fig. 14 — Détail de la façade ouest de Ravanica. Fig. 15 — Détail de l'icônostase de l'église de st Nicolas à Vatopedi.

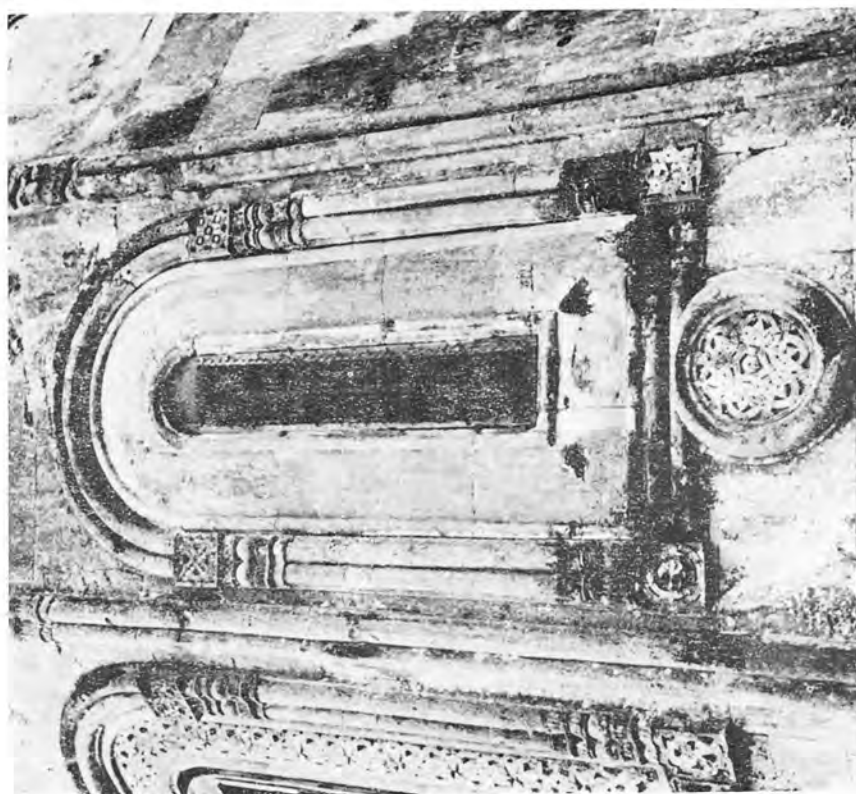

Сл. 16 — Парапетне плоче у Ивируну. Сл. 17 — Детаљ иконостаса у Ивируну. Сл. 18 — Детаљ обимног зида манастира Самтавро у Мцхети у Грузији.

Fig. 16 — Dalles de parapet à Iviron. Fig. 17 — Détail de l'iconostase à Iviron. Fig. 18 — Détail de l'enceinte du monastère de Samtavro à Mzheta en Georgie.

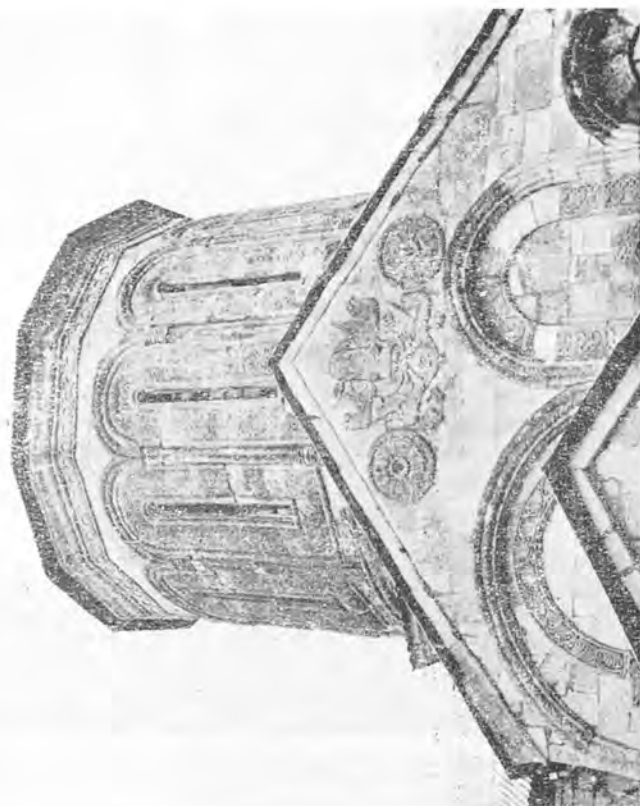

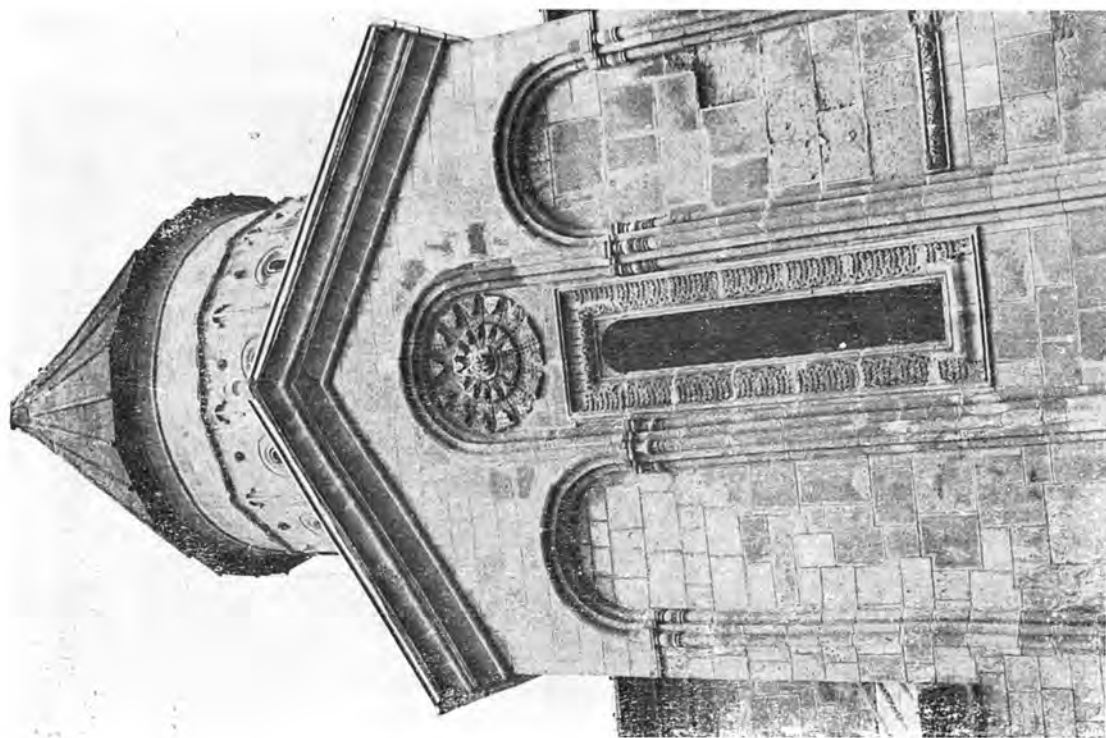
Сл. 19 — Самтависи у Грузији. Сл. 20 — Самтовро у Грузији.
Fig. 19 — L'église de Samtavisi, en Georgie. Fig. 20 — L'église de Samtavro, en Georgie.

Сл. 21, 22 — Детаљи са цркве у Никортсминда — Фото М. Чанак-Медић.

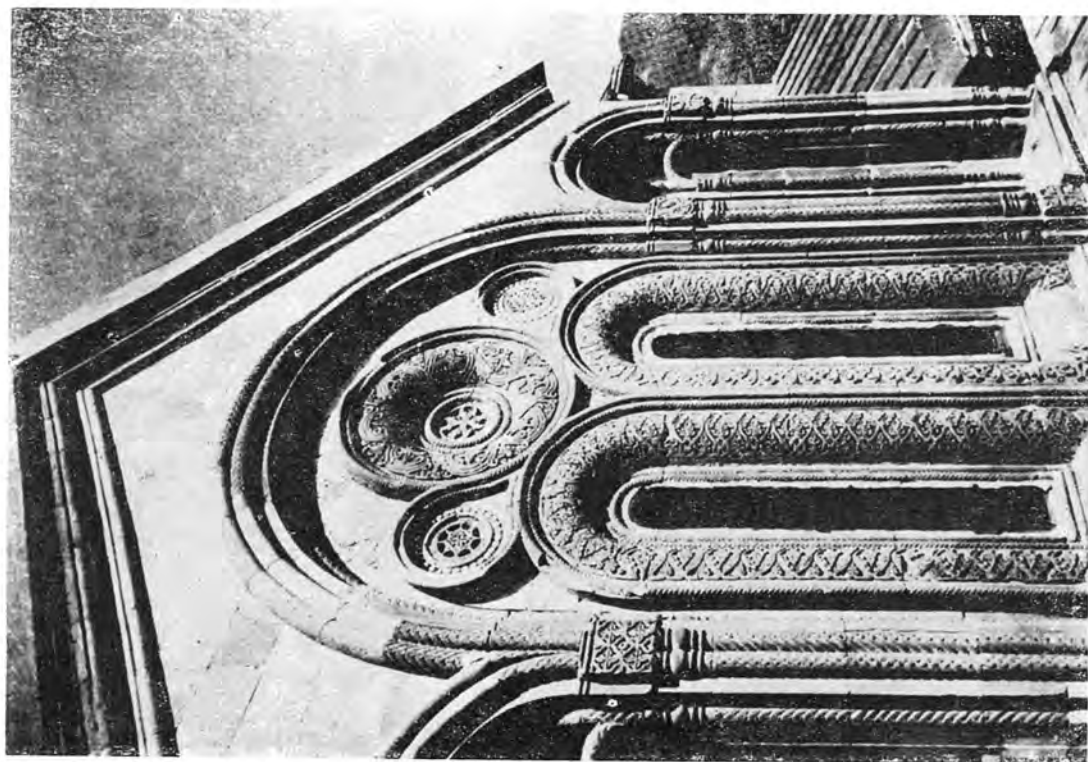
Fig. 21, 22 — Détails de l'église de Nikortsminda — Photo M. Canak-Medić.

Сл. 23 — Самтависи у Грузији, детаљ јужне фасаде. Сл. 24 — Самтавро у Грузији, детаљ јужне фасаде.

Fig. 23 — Samtavisi en Georgie, détail de la façade sud. Fig. 24 — Samtavro en Georgie, détail de la façade sud.

Сл. 25 — Детаљ са једне гробне капеле у цркви Светицховели, у Грузији. Сл. 26 — Розета на цркви у Хоби, у Грузији. — Фото М. Чанак-Медић. Сл. 27 — Розета на цркви у Самтависи, у Грузији.

Fig. 25 — Détail d'une chapelle tombale à l'intérieur de l'église Svetickhoveli, en Georgie. Fig. 26 — Rosace de la façade de l'église de Hobi, en Georgie. — Photo M. Canak-Medić. Fig. 27 — Rosace de la façade de l'église de Samtavisi, en Georgie.

Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III)

10. ИСТОРИЗОВАЊЕ СТРАШНОГ СУДА У ГРАЧАНИЦИ*

Ова тема обухвата:

- a) *Алегоричко крунисање краља Милутина и краљице Симониде*
- b) *Владар и Христос „Светлост света“*
- c) *Владарска „поворка“ у првобитном програму*
- d) *Реконструкција Грачанице, ревизија првобитног програма фресака и сликање нове верзије Страшног суда*
- e) *Метонимичко повезивање старозаветних парабала с персонификацијама*
- f) *Алегорија династичке лозе*
- g) *Посмртно замонашење краља Милутина и краљице Јелене као алегорија инвеституре*
- h) *Интерполација у сцени Посмртног замонашења*

Овако формулисане теме царске иконографије у Грачаници нису одједном настале; то што се сад подразумева као узајамност међу њима резултат је развоја — замена, допуна и комплетирања тематског садржаја. У времену од 1316. године, кад је умро краљ Драгутин, и тако рат с њим око права наслеђивања престола решен у корист краља Милутина, до 1324, кад је насликана последња композиција — Посмртно замонашење Милутина и Јелене — извршено је више интервенција у сликарству унутрашњег нартекса.¹ Ако бисмо хронолошком излагању о

овим променама дали предност над тематским, требало би о њима говорити као о етапама — првој с погледом на првобитни репертоар, другој, трећој и, чак, четвртој с обзиром на интерполације: Страшни суд, Лоза Немањина и Посмртно замонашење. Али, због карактера расправе, тај начин мора се запоставити у корист тематског формулисања свих изгледа владарске иконографије као веома богате и прворазредне „уметничке“ хронике историјских догађаја у Милутиновој држави и на његовом двору. Повест о свим тим догађајима је, на црквени псеудо-научан начин, под кором богословске алегорије и метафоре, „архивирана“ у скупини разноликих тема и композиција око Страшног суда као њиховог исходишта. Подразумевајући, дакле, еволуцију грачаничке историјско-уметничке тематике, мора се имати на уму да и литерарни и историјски извори, као и појединачне теме у унутрашњем нартексу, описују стање *post quāt*, узимајући последње као „исконско“. Ову напомену треба приликом читања наредних страница држати стално на уму.

сл. 1—14; исти, *Менолог*, Београд 1973, 128—136. Чишћење фресака у Грачаници отпочето је 1964. г. под руководством пок. А. Томашевића, а настављено до 1976. под руководством Б. Живковића и А. Гргури, в. у Старине Косова VI—VII, 191—198, сл. 1—5, ск. 1—5. Конзервацијом архитектуре руководио је Б. Вуловић, *Манастир Грачаница*, Старине Косова IV—V, 165—175, сл. 1—16. Саопштење о археолошким налазима в. П. Мијовић, у *Arheološki pregled* 6, 128—133, таб. XXXV, 2. О досадашњем проучавању грачаничког сликарства исцрпно наведено у В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, нап. 54 на стр. 204—205.

* Претходна поглавља в. у Старинар XVIII, 103—118, Таб. I—XIII; *ib.*, XXII, 67—92, Таб. I—VIII.

¹ П. Мијовић, *О хронологији грачаничких фресака*, Старине Косова и Метохије IV—V, 179—199,

а) *Алегоричко крунисање краља Милутина
и краљице Симониде*

Сцена у којој краљ Милутин и краљица Симонида посредством анђела примају од бога круне налази се у пролазу између унутрашњег нартекса и наоса;² она, строго узевши, по смештају не улази у репертоар нартекса. Но, како грачанички пратомајстор преплитањем тема и сцена намерно ствара утисак о јединствености читавог исликаног ансамбла, ово није разлог да се о њој не говори као о саставном делу историјског циклуса. Због другог — у вези с темом симболичног крунисања — њу не узимам сад као део програма који имају фреске у нартексу. Стављање круне на главе краљевског пара, овако како је у Грачаници приказано није ни инвеститура, ни уопште историјски догађај, него само алегорија на божанско порекло краљевске власти. Такву слику није измислила палеологовска царска иконографија, али се у Србији први пут у Грачаници налази слика која тобожњи чин инвеституре приказује давањем одједном две круне, Милутину и Симониди. Такве композиције се у међу на почетак владарског циклуса, па је то и овде случај, иако је са Симонидом Милутин четврти пут „крунисан“. Ипак, веза ове „инвеституре“ и слика у нартексу успостављена је посредством краља Милутина као ктитора. Он истовремено прима круну и у руци држи модел своје задужбине. Да је та слика претежно ктиторска види се и по натпису поред Милутинове главе, у коме се каже да је он краљ, самодржац и ктитор. С црквом у руци, Милутин овде заиста припада делимиче и ансамблу фресака унутрашњег нартекса, где ће доминирати Страшни суд, јер је он ту цркву и саградио и посветио Богородици да му буде помещница и покровљ, въ страшноје и второе пришествіе, тако стоји у повељи.³

У зависност од Страшног суда, којим је тематици нартекса дата завршница, зограф је спешно довео зато што он иначе, како је речено, настоји да повеже читаво сликарство овога храма — у духу сливања свих тема у једну, општесимболичну, која треба да обједини циклусе и на бројне и различите зидне површине, веома разгранату и разбијену садржину грачаничког сликарства. Из тог угла посматрана, сцена „инвеституре“, која долази на почетак тема о царској иконографији, чини неку врсту прелаза у остале

Сл. 2 — Грачаница, лучни отвор између припрате и наоса. Композиција: Алегоричко крунисање краља Милутина и краљице Симониде. Fig. 2 — Gračanica, ouverture en arc entre le narthex et le naos. Composition: Le Couronnement allégorique du roi Milutin et de la reine Simonida.

² Ђ. Bošković, *Deux «couronnes» de la vie à Gračanica*, *Annales de l'Institut Kondakov* XI, 63—64, fig. 1; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 44; В. Ј. Бурић, н. д., нап. 54 на стр. 205.

³ М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНА III, 126.

сцене које Страшни суд од црквенодидактичког претварају у историзовани циклус. Као такву имаћемо у виду и ову алегоричку инвестиру приликом разматрања сликарства унутрашњег нартекса који с темом Страшног суда владарски култ српских краљева уздиже у највиши ред. Право место ова тема наћи ће, међутим, у једном посебном поглављу о инвестири заједно с такозваним српским саборима.⁴

б) Владар и Христос „Видело света“

Да однос слике ктитора према Христу „Виделу света“ у грачаничком Страшном суду представља кључни сиче показао сам у једном ранијем напису.⁵ Из њега се дознаје како је сликар на јединствен начин решио један од најсуптилнијих изгледа царске иконографије: да се краљу Милутину не суди на дан Другог доласка Христовог, већ да се сматра пресуђеним самим тим што се — прилажући Грачаницу — сам определио за Христа „Видело света“, не чекајући да му, као осталим смртницима, анђели стављају душу на „мерила праведна“. Затим је на основу интерпретације текста једне конкорданције из *Јеванђеља по Луки* (I, 51—54) успостављена веза с посветом цркве — Благовештењу — и Страшног суда представљеног мотивом *Dextra dei*. У поменутом тексту се каже како је Марија, дознавши да ће родити сина божјег, изрекла lament којим њена душа „велича бога“ зато што је показао силу, руком својом збацио силне с престола и подигао понижене са земље да би их сместио у рај. Понижени, пак, били би праведници који ће присуствовати суђењу приликом другог Христовог доласка. Осим Богородице и Претече, који се већ налазе поред Христа (у Денсицу), и апостола који седе на својим местима у судници (лево и десно од Христа), на грачаничкој композицији Другог доласка (што о припадности) приступају овом чину редом у хорovima: старозаветни краљеви, епископи, мученици, преподобни, жене и праведни. И они ће за време суђења стајати надесно од Христа на престолу. Пошто краљ Милутин спада у праведне — учени зографи су га и насликали уз саму композицију Страшног суда, испод Христа „Светлости света“ како би се његов благонаклони однос видео према ктитору. Ктитор се донацијом унапред искупио, па ће се у својству побожног браниоца и помагача цркве наћи међу онима које бог својом десницом подиже са земље. Најзад је показано

како се менолошки циклус нашао прожет Страшним судом. У поновном осврту на директне везе менолога и Страшног суда биће овај проблем расветљен на основу нових података које су пружице очишћене фреске у унутрашњем нартексу.

Али, најпре треба истаћи да овој теми недостаје још један елеменат — генеза грачаничке *Dextra dei*. Тек након њеног разматрања биће омогућено да се сагледају и остали изгледи царске иконографије у грачаничком Страшном суду. Упустићемо се у то разматрање.

Сликани мотив Деснице божје с душама праведника чест је у време Палеолога. Сама Рука господња, међутим, много је старији литерарни мотив. Најпре се јавља у *Књизи премудрости* (Соломонова мудрост). Мотив о душама праведника у лепом двостиху: „Душе праведника, оне су већ у руци божјој и ништа их неће поврнути“, приписује се Соломону, на ко је оригинал паћен на грчком.⁶ Често је коментарисан у делима касноантичких и ранохришћанских писаца, а имао је одјека и у литургијској поезији. Посебно интересовање за сентенције Књиге премудрости, па и за овај двостих, за његове кон-

⁶ Ма колико да је по формулацији овоме блиско место из *Премудрости Соломонове* III, 1: „Душе праведника налазе се у руци божјој и неће их се коснути мука“, текст из Лк 51:54 има као конкорданције друга места у старозаветним литерарним изворима. Читава ова Маријина песма (*Величање, Magnificat*) инспирисана је песмом Ане, жене Елкана Јероамовог, која је била нероткиња, *Прва књига Самуилова* II, 1—10. Посебно стихови: „Господ убија и оживљује; спушта у гроб и извлачи. Господ сиромашни и богати; понижује и узвишује“ (7—8) односе се на Лк I, 52: „Збаци силне с престола и подиже понижене“. У ствари, егзегетичари и конкорданцисти за сваки појам из Лукиног става у вези с благовештењем, сусретом Марије и Јелсавете и Маријиним величањем господара (Лк I, 46—56) што им је натприродном моћи „отворио материце“ (Јелсавети као престарелој и стерилној, а Марији као девици) налазили су много пута и на више места одговарајуће паралеле у Старом завету. Смисао тих паралела обухвата две теме — о сиромашним и о силним. Стерилност жене сматра се у Старом завету несрећом и злом судбином, а сиромаштво, увреде и понижења, која силници наносе слабима, врлинама. Зато сви епитети који се у конкорданцијама могу појавити као неодговарајући уз лик владара („сиромаш“, „понижен“, „увређен“) треба узети као врлине. Врлине су, с друге стране, највеће одлике које красе владара. У том смислу треба „читати“ алегоричке пасаже у нашој теми. Они на другим местима и другом контексту имају другачија алегоричка значења или их, штавише, немају, већ се односе на изворни смисао. О Руци господњој у Библији, иконографији, у нехришћанској уметности касне антике, у јеврејској уметности, у царској уметности и у уметности хришћанског Истока, в. сугласно у K. Wessel, *Hand Gottes, Reallexikon zur byzantinischen Kunst* s. v.; H. Leclercq, *Main divine*, *DACL* X, 1, 1205—210; RED, *Hand Gottes, Lexicon der christlichen Iconographie* 2, 211—214.

⁴ О овоме у наредном наставку ове студије.

⁵ У Старијар XVIII, 104—107.

корданције и идеје из њих изведене показали су мислиоци, филозофи, песници, богослови и иконографи из времена палеологовске „ренесансе“. Њих две-три генерације, како је познато, мало су шта из затеченог наслеђа оставили а да га нису на свој начин и у духу свог времена преточили у нов текст и у нову слику.

Један од њих је чувени мистичар-исихаста Никола Кавасила, писац књига *О животу у Христу* (περὶ τῇ ἐν Χριστῷ ζωῇ, *De vita in Christo*) и *Тумачење божанске литургије* (ἐρμηνεία τῆς Θεῆς λειτουργίας *Divinae Liturgiae Interpretatio*).⁷ Говорећи о небеском животу, он мисли да тамо, на небу, не живе само душе него и тела, у чему следе апостола Павла који каже: „И имају тјелеса небеска и тјелеса земаљска...“ (*Кор.*, 1, 40).

Кавасила затим развија мисао о томе како тело и душа „станују“ и на земљи и на небу. Душа је „настањена“ у руци божјој — каже у *Молитви Исусу Христу*, написаној између 1341. и 1347. године: αἱ ψυχὴ τὰς σὰς οἰκοῦσι χεῖρας (fol. 155r), а то исто каже и у делу *О животу у Христу*: ἡ ψυχὴ τὰς χεῖρας οἰκεῖ ἐπουρανίων (1. IV, circa finem).⁸ Коментатор, С. Салавил, справом мисли да је расправљање о „настањивању“ душа у руци божјој нашло одјека у иконографском симболизму сцене „Душе праведника у десници божјој“, и за потврду наводи примере које је А. Грабар запазио на фрескама Манасије, Беренде и Мистре.⁹ Њима поготову претходе фреске с овим мотивом у студеничкој Радослављевој припрати,¹⁰ у Богородици Милостивој — Перивлепти (1925) у Охриду,¹¹ у Св. Апостолима солунским (после 1315. г.),¹² Кахрие-цамији (између 1315. и 1321/1322)¹³ и у Грачаници. Из овога треба извести закључак да су идеје о мотиву Душе праведника у руци божјој распрострањене у Византи-

ји и пре Кавасиласова учења, али су с њим добиле јачу теоретску потку.

Да би се видели правци којима се упућују сужеји руке божје испуњене душама праведника, коју у више иконографских варијанти сликају палеологовски уметници, треба се вратити литерарним изворима старијим од Кавасила. На један сретно указује Дидрон. Он у *Животу св. Марка Атинског*, либијског пустињака из IV—V века, налази текст који је, истина, прошао кроз многе редакције, али је сачуван и у више рукописа из XIII—XV века.¹⁴ Сви они при крају имају једну реченицу са сажеом о коме је реч. После Маркове смрти један ученик је видео његову душу на белом чаршаву. Када је душа прекорачила праг врата која су чували демони приказала му се, рука божја како се спушта с неба и како прихвата Маркову душу — εὐθὺς ἐθεασάμην δεξιὰν ἐκτεθεισάν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ δεξιὰ μενεγντὴν ψυχὴν αὐτοῦ, καὶ οὐκ ἔτι αὐτὴν ἑώρακον πλέον.¹⁵ Бар три рукописа *Живота св. Марка Атинског* — *Berol. gr. qu. 68, Vatic. gr. 825 и Paris. gr. 1547* — преписани су пре сликања охридске Перивлепте, што значи да је сликарима те цркве, Михаилу и Еutihију могао бити приступачан *Живот Марка Атинског* с текстом у коме се говори о подизању пустињакове душе са земље на небо.

Без обзира на то у каквом су односу Никола Кавасила, аутор више дела у којима се говори о мотиву праведника у руци божјој као о економији спасења, са Константином Кавасилом, струмичким епископом и драчким митрополитом, односно охридским архиепископом, родом из Албаније, земљаком ктитора Перивлепте, великог етеријарха Прогоната Згура, ожењеног рођаком цара Андроника II, али чини се да их треба довести у везу са сликарством Перивлепте. У Перивлепти је Константин Кавасила насликао као „Свети Константин, архиепископ Бугарске“ заједно са св. Климентом Охридским. Исто тако пуним именом и презименом Константин Кавасила је сигниран као светитељ и у охридским црквама Јован Богослов и Мали свети врач, а двадесет година доцније у Старом Нагоричану. Све његове слике потичу од Михаила и Евтихија.¹⁶ То што Константина Кавасила осим Михаил-

⁷ N. Cabasilas, *Interpretation de la liturgie divine*, Sources chrétiennes n° 4, Paris—Lyon 1954.

⁸ *Cod. Paris. gr. 1213*, у препису, с краја XIV или с почетка XV века, калуђера Јоасафа за којег се претпоставља да је Јован Кантакузен који је у калуђерству носио то име, S. Salaville, *Pièce inédite de Nicolas Cabasilas à Jésus-Christ*, *Echo d'Orient* XXXV, 43—50.

⁹ A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 200, 258—260.

¹⁰ С. Мандић, *Древник*, Београд 1975, 9—28, сл. на стр. 21; В. Ј. Бурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, Зборник радова Византолошког института XI, 103—104, цртеж 9, сл. 23 и 24.

¹¹ П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Михаил и Евтихиј*, Скопје 1967, 50, 81—82.

¹² A. Xyngopoulos, *Thessalonique et la peinture médiévale*, Athènes 1955, 52—53, tab. 18, 1.

¹³ P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, Bollingen Series LXX, Pantheon Books, New York 1966, I, 238—239, сл. 235—237.

¹⁴ *Cod. Berol. gr. qu. 68*, из XIII в.; *Cod. Lond. addit. 24375*, из XIV в.; *Cod. Lond. Burn 50*, из 1367; *Berol. gr. fol. 19*, из XV в.; *Vatic. gr. 825*, из XVIII в.; *Paris. gr. 1034*, из XIV в.; *Paris. gr. 1003*, из XIV в.; *Paris. gr. 1547*, из 1286. године.

¹⁵ *Acta Sanctorum, Martii, t. III*, Paris 1865^a, 778, n. 16; cf. S. Salaville, *op. cit.*, 49.

¹⁶ Р. Љубинковић, М. Љубинковић-Ђоровић, *Средновековно сликарство во Охрид*, Зборник на трудове. Народен музеј во Охрид, Охрид 1961, 116—119, сл. 6; П. Миљковић-Пепек, н. д., 50, 76—77, 80.

ла и Евтихија није више нико сликао — сигуран је знак да су ови сликари њега посебно уважавали и настојали да га популаризишу као локалног светитеља. У сваком случају, троугао што га чине два Кавасила, један охридски архиепископ, а други писац који мотиву Душе праведника у руци божјој придаје посебно анагогичко значење, и зографи Перивлепте који су, како је до сада познато, први насликали и тај мотив у Перивлепти и Константина Кавасила — даје лепу слику о духовној средини у којој је заговарана мисао о оживотворењу једног старог симбола и о његовом метафоричком преображају. У Охриду је, нема сумње, настао један од локалних покрета који су пропагирани палеологовску „ренесансу“. Његови домети нису били толико јаки као што су цариградски и солунски, али су ипак били такви да се нека охридска иконографска решења, бар у односу на реплике у сликарству Жиче, Богородице Љевишке, Ст. Нагоричина и Грачанице, не могу заобићи. Међу њима поуздано сужеји: Апостол Петар са црквом на леђима (Перивлепта, Жича, Грачаница), Пахомије и анђео обучен у монашку ризу (Перивлепта и Ст. Нагоричино), Божићна химна (Перивлепта, Жича, Љевишка), па и мотив Душе праведника у десници божјој (Перивлепта, Грачаница). До Охрида су допирале мистичко-аскетске струје исихаста већ од Симеона Новог Богослова (XI в.) које су тињале да би се у XIV веку распламсале у велики покрет. Основно у исихастичком учењу је божанска светлост која је сам бог. У теми о којој се расправља видимо да је улога божанске светлости имала знатну и одређену улогу.

Претходник иконографске концепције — то је већ извесно — у којој се мешају симболички мотив Десница божја и мотиви *in personis* је Радослављева припрата у Студеници. На зиду нише једног аркосолија приказана је сцена сахране монаха, вероватно Јована, име којег је у калуђерству носио краљ Радослав.¹⁷ Изнад сцене у сегменту неба је Христос раширених руку. На луку су насликани св. Сава и св. Симеон а између њих, у темену лука, Десница божја са душама праведника. Очигледно, реч је о фунерарној симболици. Поред непосредне аналогije с монахом Марком Атинским, мислим да јој најближу и највернију побуду можемо наћи у једној беседи Јована Златоустог неопфитима који су се били окупили на гробљу мученика. Одобравајући таква окупљања, цитирао им је сентенцију о душама праведника у божјој десници и рекао да су и душе мученика над чијим гробовима су се окупили у Десници божјој.¹⁸ Алүзија на „му-

ченика“ монаха Јована, уз присуство заступника династије, Саве и Симеона, пред богом — више је него очигледна с обзиром на Радослављеву судбину развлашћеног краља. У охридској Перивлепти мотив Деснице божје је друкчији, сложенији, ученији, рекао бих: у правом смислу речи „палеологовски“. Ту је насликано више симболичких композиција и ликова који чине јединствену целину. Централни део те целине је представа Христа као Анђела Великог савета (у калоти следе куполе) у интерпретацији боговидаца пророка Авакума и Језекиља (на два западна пандантифа). Испод тог централног дела су композиције: Божићна химна Јована Дамаскина (у тимпану изнад врата на западном зиду) и Мојсије прима таблице закона и Неопалима купина (у тимпану изнад врата на источном зиду). С њима у истој зони на осталим тимпанима налазе се композиције Богородичних и Христових префигурација: Богородица као симбол Соломонова одра, Премудрост сазида храм и још једна неидентификована композиција (у јужном делу нартекса), Јаковљеве лествице и Јаковљева борба с анђелом, Навукодосоров сан и Данилово тумачење тога сна и Мојсије и Арон код шатора сведочанства (у северном делу нартекса). Поред ових композиција насликана су четири јеванђелиста — Матеј, Марко, Лука и Јован (на пиластрима) — а испод њих четири апостола — Петар, Павле, Тома и Филип (у најнижој зони). Још су у најнижем реду приказани: арханђели Гаврило и Михаило, цар Константин и царица Јелена, Јован Крститељ, три мелода — Јосиф, Јован Дамаскин (?) и Козма, три врача — Пантелејмон, Козма и Дамјан. У вези с представом Христа као Анђела Великог савета, којег у великој сфери подржавају четири допојасна анђела, насликани су „ховори“ анђела у седам поља крстастих сводова у јужном и северном делу нартекса, док је осмо поље (према западном зиду северног дела нартекса) испуњено представом Душе праведника у десници божјој.¹⁹

Као што рекосмо, све што је у овом нартексу насликано, како стојеће фигуре, тако и композиције — уткано је у једну тему која сажето обједињује почетак и крај историје света у ин-

¹⁸ J. Chrysostome, *Huit catéchèses baptismales inédites*, Sources chrétiennes n° 50 bis, Paris 1950, VII/1, 229—230. Коментатор A. Wenger, 54, наводи паралеле из Панагирика св. Јулијана мученика, PG 50, 54, и једне омилије, PG 48, 671. О најстаријим примерима сликарства са мотивом Руке божје в. A. Grabar, *Recherches sur les sources juives de l'art paleochrétien*, Cahiers archéologique XIV, 53—57.

¹⁹ П. Миљковић-Пепек, *н. д.*, 50—51, сх. V и VI; с.л. 20; R. Hamann-Mac Lean, und H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Bildband, Giessen 1963, 29, Plan 20, Bild 180.

¹⁷ С. Мандић, *л. с.*; В. Ј. Бурџић, *л. с.*, стављају ову фреску у XIII век.

терпретацији хришћанске цркве: пророчанства о рођењу Сина божјег који ће се жртвовати распицањем на крсту да би спасио човечанство од греха. Оно што је о тој теми алегорички речено с разним текстовима и делатностима светих лица насликаних у најнижој зони, у насликаним композицијама такође је алегорички приказано. Но и поред све комплексности ове теме могућно је из ње издвојити једну ужу целину — ону у којој се налази мотив *Dextra dei*, који нас посебно занима у вези с Другим доласком. Ту ужу целину чине сужеји у калоти куполе, у поткуполном простору и на пољима крстастих сводова — Христос као Анђео Великог савета у визији пророка Авакума и Језекиља, хорови анђела и мотив Душе праведника у руци божјој — управо онај део црквене „историје“ човечанства који се завршава Васкрсењем и Другим доласком. Христос у калоти приказан је у анђeosком виду — млад, без браде, с великим крилима — како стоји у светлој и провидној сфери и десном руком благосиља, док у левој држи велики крст и полуотворени свитак с текстом. Поред крста, који је знак распећа, Голготе, на његовим босим ногама се запажају отворене ране од ексера којима је био прикован на крсту. И мале сфере које држе анђели у пољима крстастих сводова, где је и мотив Душе праведника у руци божјој, обележене су крстовима. На сводовима и у калоти доминира, дакле, тема тек васкрслог Христа у једној посебној варијанти — као префигурација визија пророка Авакума и пророка Језекиља, који су приказани у екстази, са свицима. Окренути су главом нагоре, према чудној појави бога. Авакум једном руком чини гест као да жели да се заштити од јаке светлости сфере, а Језекиљ показује божанско лице које је видео. Авакумов текст је узет из описа његова другог пророчанства који на почетку сугерира идеју: „а праведник ће од вјере своје бити жив“ (*Књига прор. Авакума*, 2, 1—4). Текст на Језекиљевом свитку се односи на његову визију „Јеховиних кола“, то јест „Престола славе“ која носе четири херувима (*Књига прор. Језекиља*, 1, 1—4). Слика је на кратком свитку могао исписати само речи из увода, али да би се схватило о чему је реч треба прочитати читаву прву главу. По њој је Јехова светао и провидан, иако у људском облику. За разлику од јерусалимског Храма, који је оскрнављен, Језекиљев „Престо славе“ замењен је богом присутним свуда где има Израелаца.

Учење о светлости у којој се помаља фигура бога, о транспарентности бога и о његовом присуству у читавој васељени ушло је у иконографску схему Христа као Анђела Великог саве-

та у визији једног другог, хришћанског, „боговидаца“ — Григорија Назијанзина. Његове проповеди су илустроване таквом сликом, на пример у *Paris. gr. 510, fol. 285*, која је одатле прешла у зидно сликарство да би, како мисли Грабар,²⁰ заменила бога из Језекиљеве визије и тиме изразила идеју о спасењу путем васкрсења Христа — тему која је садржана у тексту Христа-Анђела у калоти нартекса Перивлепте. Но, тај текст није из јеванђеља него — ма колико то било неочекивано — из једне песме Јована Дамаскина који је насликан у најнижем реду и који је аутор Божићне химне насликане испод визије бога у виду Анђела Великог савета. То је ирмос четврте оде: „Данас те слави свет; Господ видљив и Господ невидљив“. Овим је на недвосмислен начин, *ad litteram*, објашњен иконографски смисао не само централног, већ и читавог насликаног ансамбла нартекса. Теме о „Престолу славе“ из Језекиљеве и спасењу (васкрсењу) из Авакумове визије овде су похришћанствене, а њихов алегорички смисао узет је као основа божјићног канона Јована Дамаскина који се пева на литургији. Еволуција кроз коју је прошла ова тема показује како се њена иконографија прилагодила литургијском ритуалу који чине три елемента: писани текстови, песме и гестови. Из овога се може закључити да је у палеологовском сликарству с христолошким и мариолошким префигурацијама, а особито с алегоричким темама као што су есхатолошке и оне у вези с Другим доласком, чињено безброј компилација како би метафоричка слика била што актуелнија и јаснија. При томе се водило рачуна да се сликом и песмом истовремено — на литији, на пример, у нартексу — осавремени учења конкорданција и да се старозаветни, јеврејски, текст „преведе“ на савремени језик хришћанских метафора.

Колико се у томе успевало — могла би показати и сложена тематика нартекса Перивлепте. Критичкој анализи не би, верујем, промакле и понеке прилично неусклађене апликације. Таква је, без сумње, симболичка представа Душе праведника у руци божјој, без које би централна тема могла бити сва изражена *in personis*. Овако, мешање симболичког мотива са сужејима у којима је персонификација средство изражавања, без сумње значи да је иконографија те теме крајем XIII века подразумевала њихову комплементарност. Али, и поред тога тешко је наћи типолошку везу између мотива „душа“ и визије Христа-Анђела уколико се не задовољимо уопштеном констатацијом да је у питању васкрсење праведника на дан другог доласка Хри-

²⁰ A. Grabar, *op. cit.*, 378.

стовог. То што, мени сви до сада познати, мотиви Душе праведника у руци божјој — у Студеници, у Перивлепти, у Св. Николи Болничком у Охриду, у солунским Апостолима, у Кахрије-цалији, у Грачаници, па затим у Манасији, Беренде, и у Мистри — стоје у вези с васкрсењем души на дан Другог доласка или са Страшним судом говори о синкретизму симбола и персонификација, једном од метода којим су палеологовски сликари покушали да у слику претварају речи и мисли из старозаветних и новозаветних текстова, из беседа црквених отаца и црквених песама, дакле из перикопе и из теолошких расправа, па и савремених. Јединственог извора, како се мени чини, ова тема нема. Како је састављена из бројних компилација, тако је и иконографски „скрпљена“ од симбола, персонификација и портрета аутора текстова који се читају и певају на литургији. Зато се мотив Душе праведника у руци божјој види час уз једну час уз другу варијанту визије о спасењу на дан Другог доласка, не везујући се нигде пре Студенице и Грачанице за ктитора и његову породицу или династију, односно за царску иконографију.

Манипулисање с једним мотивом — Душе праведника у руци божјој — иако вешто, ипак није могло одједном сугерисати идеју по којој би требало да тај мотив постане доминантан у представи Другог доласка. Требало је да се здружи с још једним симболом — светлошћу у којој се јавља бог. Она је у Перивлепти ефектно приказана с Христом Анђелом Великог савета у покретној и светлосној сфери. Иконографски узор светлосне сфере у којој седи Христос као Анђеол Великог савета приказан је на мозаику Христа Латома у апсиди солунске цркве Хосиос Давид (некад манастир Латом), из V века. У вези с открићем овога мозаика и тумачењем композиције у светлосној сфери (мандорли) с Христом Анђелом Великог савета коју носе четири симболичке представе јеванђелиста (тетраморф), поред које су два, за науку још увек анонимна, пророка и поред тога што су приказани са сличним гестовима и свицима као Авакум и Језекиљ у Перивлепти, својевремено се била развила занимљива научна дискусија,²¹ која је подсетила на чињеницу да су палеологовски сликари многе своје иконографске замисли директно узимали с касноантичких и палеохришћанских слика

и скулптура, прилагођавајући их идејним потребама свога времена. Истина, представа Христа као Анђела Великог савета у светлосној сфери оживеће у комнинском сликарству — на фрескама костурнице у Бачкову (XII в.) и касније (1307) у једној „визији“ коју је описао игуман Латома Игњатије у *Дијегезису*, можда нацртаном минијатуром с приказом Христа-Анђела Великог савета. Још једну касну реплику тај сиже ће доживети на билатералној икони из Поганова (крај XIV в.),²² али без обзира на континуитет, свака епоха, па и она у којој је сликана Перивлепта, на свој начин и по свом укусу понешто мења, додаје или изоставља из већ познатог узора. Тако је и мистична светлост мандорле из Латома, која је доспела до Перивлепте, на икони из Поганова већ нестала. Њу је заменила дуга на којој седи Христос-Анђеол, очигледно позајмљена из сижеа на небо вознесеног Христа.

Мотив светлости у грачаничком нартексу „измишљен“ је у другој социјалној, историјској и духовној средини. Можда је већ у призренској катедрали, којој је ктитор краљ Милутин, око којег се исплео веома разноврстан и мотивима богат венац царске иконографије, на пропалим партијама фреске Страшног суда била насликана представа *Dextra dei* с душама праведника, али и да је — због особите концепције љевишког Страшног суда, у којој нема ктитора, па стога нема ни особине дворске иконографије — њу не можемо узимати у обзир за генезу грачаничке. У нешто друкчијој схеми мистичну светлост наћи ћемо у сцени Крштења.²³ Већ раније смо подсетили како је мотив Руче божје — било да она благосиља, било да скупља душе праведника — слика спасења, која повезује два момента хришћанског живота: крштење и васкрсење приликом Другог доласка. Таква слика спасења какву видимо у мотиву Душе праведника у десници божјој је езотеричка, криптографска, као што су христолошки симболи у сликарству катакомби (риба, јагње, јелен, паун, феникс). Ма колико да је палеологовска уметност била заинтересована да антиципира све што може из симболизма катакомби и уметности раног хришћанства, она је настојала да све симболе, све езотеричке, криптографске знаке преточи у фигуративне слике, у метафоре. Један од симбола за коју је стара иконографија имала клише у мотиву Бог-отац као рука из сегмента неба шаље благослов примењен је у више варијанти иконографије спасења. Од велике Руче божје испод глорије полази голуб на Богородицу и апостоле

²¹ T. Gerasimov, *L'icone bilatérale de Poganovo au Musée archéologique de Sofia*, Cahiers archéologiques X, 279—288; A. Xyngopoulos, *Sur l'icone bilatérale de Poganovo*, ib. XII, 341—350; A. Grabar, *A propos d'une icône byzantine du XIVe siècle*, ib. X, 289—304; исти, *Sur les sources des peintures byzantines des XIIIe et XIVe siècles. Nouvelles recherches sur l'icone bilatérale de Poganovo*, ib. XII, 363—366.

²² В. напомену 21.

²³ Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 138, сх. 30.

на једној ампули из Монца, означавајући крштење „Духом светим“ којим ће апостоли почети своју мисију као наставак оне у којој је Јован крстио водом (Дјела 1, 5). Таквих, гигантских, руку господњих има више у сликарству Кападокије. Мије, поред представе на поменутој ампули, наводи ансамбл на фрескама у цркви Св. Варваре у Tavchanle, из 913—919. г., па се пита није ли то та иста рука која се седам векова после Монце јавља у Грачаници, испуњена душама праведника, а од које полази један светлосни зрак ка „благодиклоном“ судији Христу, којег смо по натпису на Јеванђељу идентификовали као Христа „Светлост света“. При томе се подсећа на еухаристију којом се осигурава спасење, па цитира тропар који се пева на почетку Великог поста: „Све је у твојој руци, Господе, подложно суђењу... (Канон, друга ода, у суботу Недеље страшного суда).²⁴

Како је Мије био близу решења! Да је имао у виду Крштење у спољашњем нартексу Богородице Љевишке, где од једне велике руке у унутрашњости квадратног простора, иза врата неба која држе анђели у глорији, силази моћан зрак с голубом и спушта се на главу Христа којег крсти Јован — наставак иконографије Еухаристије с ампуле из Монце и кападокијских цркава с великом Руком божјом испод глорије не би морао да тражи у Грачаници. У њој би пре нашао једну разновидност, вешту игру са симболом руке господње, која представља бога Оца, како је лепо аплицирана на другу тему о спасењу — на тему васкрсења приликом Другог доласка.

Ма колико да је ансамбл фресака у нартексу Перивлепте најбоље очувана целина теме о спасењу изражена старозаветним типосима и новозаветним антитипосима, мотив Душе праведника није у њој добио историјско значење. Штавише, ни касније, на фрески у параклису Кахрије џамије са фрагментом Душа на западном луку уз сцену Арон са сином пред „Шатором састанка“,²⁵ ни у фрагменту Душе праведника у десници божјој у нартексу солунских

Апостола, где је тај мотив близу слике пророка Авакума са свитком (вероватно идентичног текста с охридским), неће доминирати, нити ће бити повезан са сликом ктитора. То ће се наћи тек у Манасији,²⁶ очигледно као разноликост Грачанице. У луку изнад врата на западном зиду насликана је огромна рука господња с душама праведника, поред које стоје Давид и Соломон, први са свитком и на њему исписаним текстом из Ps. 43, 24, а други с текстом из Премудрости 3, 1. До врата је ктитор деспот Стефан с моделом своје цркве. И Давидова визија Нереманог ока — на тимпану испод лука — и Соломонови Праведници у руци божјој скраћене су верзије Страшног суда, односно Другог доласка, који је у Манасији стекао атрибуте дворске иконографије. У међувремену, више од једне деценије после Перивлепте, мотив *Dextra dei* можда ће сасвим испасти из композиционе целине сликарства спољашњег нартекса Богородице Љевишке с композицијама на тему о првом и другом доласку Сина божјег (Јесејева лоза, Дамаскинова Божићна химна, Крштење и Страшни суд). Тамо се, пак, налази мотив који ће у Грачаници бити јаче истакнут — светлосни зрак што пада на Христа.

Сад, након публикавања монографије о призренској катедрали,²⁷ целисходно је осврнути се на тај детаљ и, узгредно, упоредити симболички део грачаничког Страшног суда (Другог доласка) с оним у Љевишкој. По средини свода спољашње припрате Богородице Љевишке, где се сучељавају композиције Страшног суда и Јесејеве лозе, насликан је у великом сферном медаљону Пантократор којег подржавају анђели и херувими. Лево и десно од њега два анђела развијају небеса. У четири исечка сфере између четворокраке звезде густо нагомилане главе анђела. Међу њима, у одсечку изнад главе Пантократора, Божја рука скупљених прстију у песницу на начин како се приказује Десница божја у Перивлепти, али без душа праведника подигнутих са земље. Наместо њих, у руци висе мерила (мѣроу праведноѣ) на којима баволи и анђели стављају добра и рђава дела једне крилате наге душе. На души руком господњом подигнуту с чаршава указано је горе у вези с описом визије у житију пустињака Марка Атинског (стр. 84). Још једна рука божја, приказана како благосиља, насликана је у квадратном отвору раја чија су дупла врата отворили анђели, распоређени свуда околу у сфери изнад сцене Крштења, по-

²⁴ G. Millet, *La dalmatique du Vatican*, Paris 1945, 15, 22, 60, 73—74.

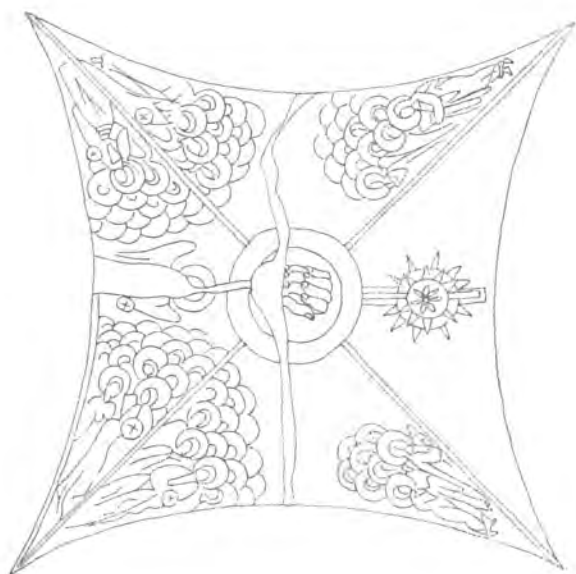
²⁵ Трећа књига Мојсијева X, 1—9; Ис. XXXVII, 21—36. Шатор састанка или Шатор сведочанства је префигурација Маријиног безгрешног зачећа, а паралела из Исанија, сведочења о благовременој божјој помоћи тиме што анђео уништава војску асирског цара пред Јерусалимом, слаже се с Другом књигом о царевима XIX, 20—35. Из обимног проучавања Р. А. Underwood-а, *op. cit.*, не види се има ли у параклису Кахрије џамије, посебно испод лука на коме је ова фреска, какав траг саркофага, аркосолија или ктиторова „моленија“ (проскинезе), које би добродошло оваквом мотиву.

²⁶ С. Станојевић, Б. Бошковић, Л. Мирковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, 48—50, таб. XVIII, 2 и XIX.

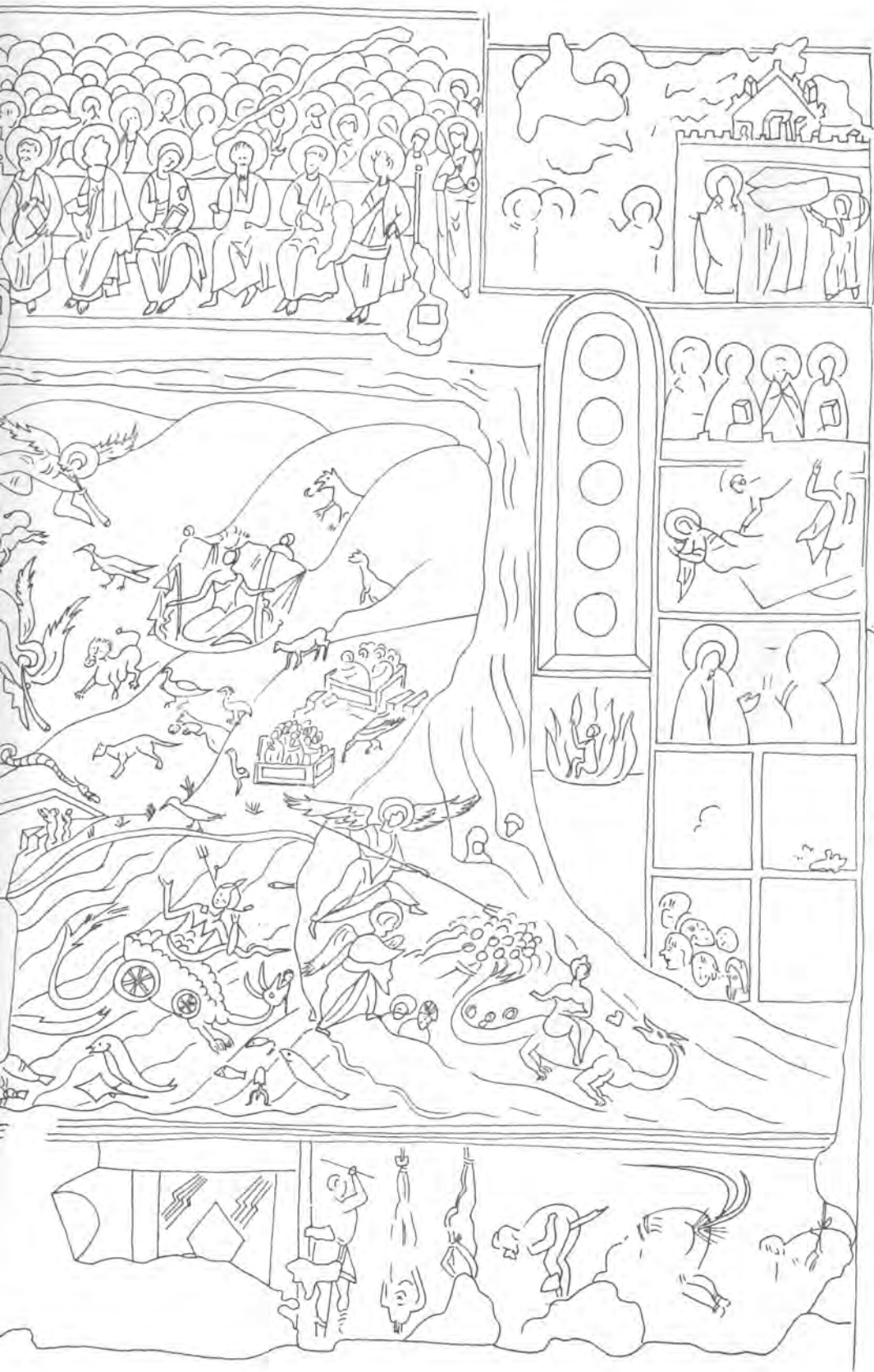
²⁷ Д. Панић, Г. Бабић, *н. д.*, 138, сх. 30, таб. XLIV.

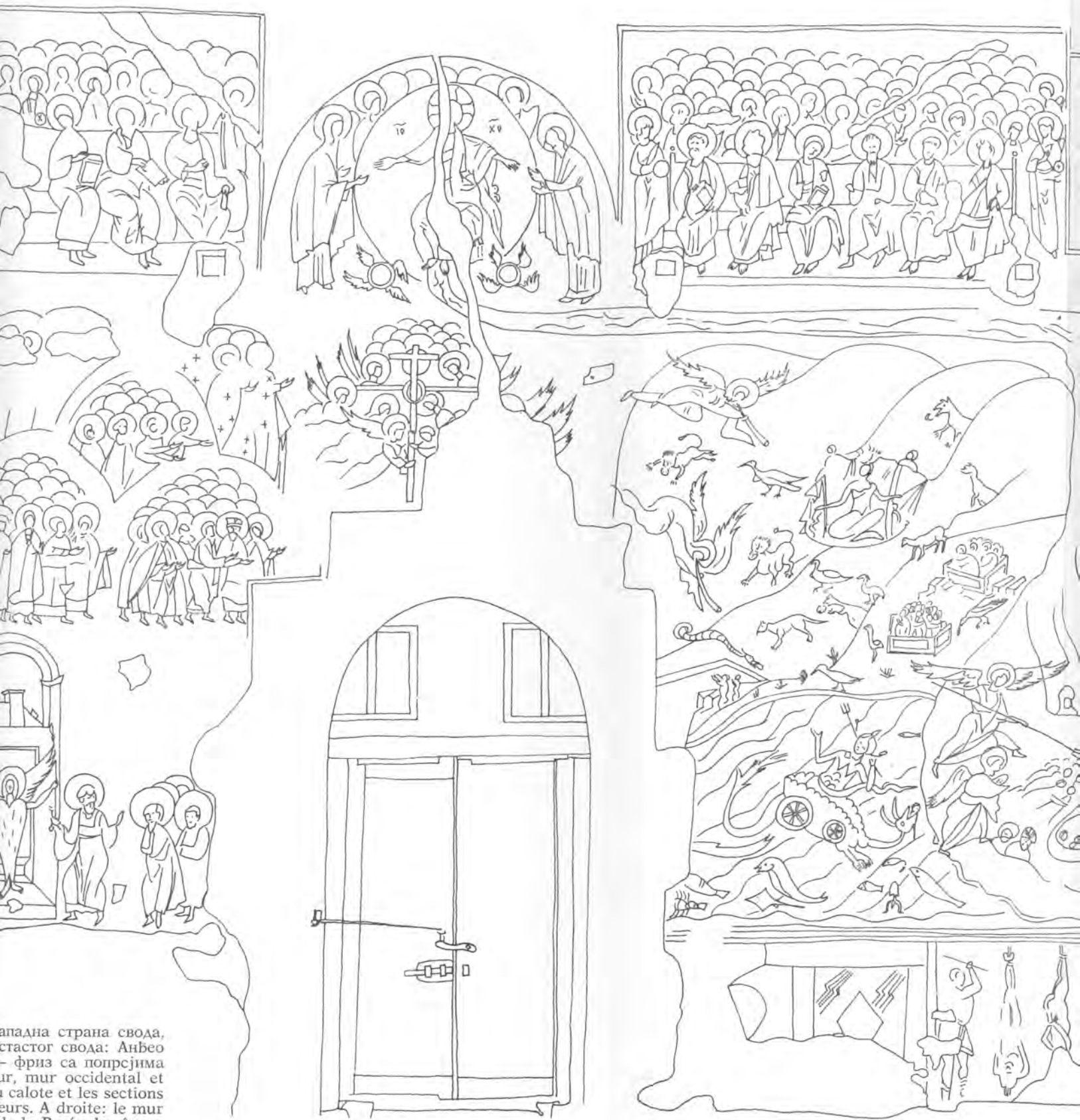

рата, источни зид и источна страна свода, распоред фресака. У темену и у пољима источног дела
руци божјој и светлосна звезда. Fig. 1 — Gračanica, narthex intérieur, mur oriental et partie orientale
Dans la calote et les sections de la partie orientale de la voûte en arête: les Ames des justes dans la
main de Dieu et l'astre brillant.

Сл. 1 — Грачаница, унутрашња припрата, источни зид и источна страна свода, распоред фресака. крстастог свода: Душе праведника у руци божјој и светлосна звезда. Fig. 1 — Gračanica, narthex in de la voûte, disposition des fresques. Dans la calote et les sections de la partie orientale de la voûte main de Dieu et l'astre brillant.

западна страна свода,
 свод: Анђео
 - фрриз са попрсјима
 ур, mur occidental et
 la calote et les sections
 eurs. A droite: le mur
 de la Pesée des âmes.

Сл. 3 — Грачаница, унутрашња припрата, западни зид и западна страна свода, распоред фресака. У темену и у пољима западног дела крстастог свода: Анђео са хоровима. Надесно: северни зид унутрашње припрате — фриз са погресјима и сцена Мерење душа. Fig. 3 — Gračanica, narthex intérieur, mur occidental et partie occidentale de la voûte, disposition des fresques. Dans la calotte et les sections de la partie occidentale de la voûte en arête: l'Ange et les chœurs. A droite: le mur septentrional du narthex — frise avec des bustes et la scène de la Pesée des âmes.

сред крстастог дела свода.²⁸ Од те руке спушта се на Христа светлосни зрак са Светим духом у виду голуба. Тај светлосни зрак је исто толико велик и на исти начин обликован као онај у грачаничком спољашњем нартексу (који је без голуба). Обе композиције у Љевишкој садрже, међутим, познате иконографске елементе Страшног суда и Крштења, два догађаја из хришћанске историје света која су стари писци стављали напореда и у најтежњој повезаности с учењем о искупљењу човечанства.

Такву идејну садржину нема грачанички нартекс; он има готове делове композиционих решења из оба призренска циклуса, Страшног суда и Крштења с Јовановим проповедима: пеницу божју и велику звезду као централне елементе слике. До идеје о новој композицији у којој ће ови елементи бити обогачени другим садржајем — Душама праведника у десници божјој и светлосном звездом која од Деснице божје иде ка Христу „Светлости света“ није требало прећи далек пут. Било је довољно да се иконографски учено оформи један пасус из Лукиног јеванђеља (I 51—54) којим се вест анђела о Маријином зачећу велича као воља свемогућег бога што, тим чином, свргава моћне с престола а унижене са земље подиже својом песницом. Кад је та писао — иначе стари лајтмотив једног симбола Другог доласка — повезана с другом, из Јованова јеванђеља (VIII 12) о Христовом обећању онима који пођу за светлошћу, коју он представља, да ће бити спашени на дан Другог доласка, била је такорећи на дохвату руке идеја по којој ће ктитор Грачанице, краљ Милутин, ради спасења душе на страшном суду, поћи са Христом „Виделом света“. Кад је у замену за суђење, које у класичним композицијама Страшног суда није могло мимоћи ни крунисане главе, нађено друго решење — такво решење по коме се Милутину неће судити, већ ће се сматрати пресуђеним самим тим што приноси Грачаницу богу на дар и тако откупљује грехе — још лакше је било довести у везу ктиторску слику с овако смишљеном композицијом Страшног суда у којој је садржана и идеја о посвети храма једном од највећих Богородичиних празника. Тако је мотив Душе праведника „историзован“ по други пут у српском сликарству. „Историјску“ садржину ће стећи још једном, у Манастију. Без обзира на то што се у све три варијанте на особит начин брани њихова „научна“ заснованост — у Студеници алузијом о мученицима, у Грачаници метафором о божанској светлости којој се краљ Милутин упутио, у Манастију сведочењем самог аутора сентенције, цара

Соломона — богатством варијаната није затрвена основна порука сентенције. Ни „историзовање“ сликане варијанте нису изгубиле свој основни мотив — привилегован, изузетан поступак са српским владарима пред богом-судијом, поступак који уживају само праведници.

Читавим склопом композиција, вешто уграђених у стварност овоземаљског живота, дато је новој композицији до тада непознато значење. Она је постала савремена, актуелна и, како бисмо данас рекли, веома ангажована, јер говори о једном од последњих аката старог краља и о тренутку који га је сваког часа очекивао. То је морало узбуђивати људе који су ту композицију видели тек завршену. Тако је једна идеја, један симбол — *Dextra dei* — претворена са грачаничким сликарством у историјско сведочење о начину мишљења једне генерације на српском двору и у српској црквеној олиграфији почетком XIV века. Од „теоретског“, какав је био у Перивленти, постао је „историјски“ — савим у складу с владарском иконографијом. То га у грачаничком нартексу и чини њеним битним елементом.

с) Владарска „поворка“ у првобитном програму

Као и сви нартекси, и грачанички је био у најнижој зони исликан светитељима и ктиторском, односно династичком „поворком“ или историјским личностима, у виду репрезентативних портрета, на пример. У првом програму, како замишљамо, најнижи ред би био исликан светитељима, архиепископима и локалним епископима, који се и иначе сликају у нартексима, и Немањинима у „поворци“ пред Христом. Не може се с прецизношћу дознати који су светитељи и архијереји ту били насликани, али се може рећи да су то највероватније били они који недостају Грачаници а има их њој по иконографији најнижег реда врло блиска Богородица Љевишка. Питање о онима који недостају — апостоли Петар и Павле, с којим се после Жиче и Љевишке не може заобићи сликање површина поред врата, будући да су поменути апостоли у палеологовском сликарству, па и у сликарству ових цркава, схваћени као утемељачи божје цркве на земљи и залога њеног учења, затим првомученик Стефан који је хомоним безмало свих немањинских краљева, и најзад српски архиепископи Арсеније, Сава II, Јоакимине, Јевстатије, Јаков, Јевстатије II и Сава III, а можда и епископи Грачанице — остаће у оквиру хипотетичне реконструкције, иако се мора уврстити у дискусију о принципијелном програму иконографије доњег реда фигура у овом нартексу. Како није

²⁸ *Ib.*, 140, сх. 31.

у чињен покушај да се сондирањем утврди налази ли се штогод сачувано испод садашњих фресака (мада се то могло без штете урадити на оним партијама које нису покривене фигурама) једна од могућности која нам остаје за историјско-уметничку реконструкцију тога дела грачаничког сликарства је дедукција путем иконографских упоређења. Овај начин, наравно, не пружа гаранцију да ће проблем бити потпуно решен. Не због слабости метода, него због тога што се репертоар репрезентативних историјских личности из споменика у споменик мења сходно сврси свакога од њих. Већ самим тим из ове чињенице може се назрети закључак о потреби да се и у будуће заинтересовани испитивач враћа на ову проблематику, све док она не буде на најбољи начин закључена.

С тако развијеном иконографијом владарских портрета у Богородици Љевишкој, у другој великој епископској цркви, Грачаници, тешко је замислити одсуствовање ликова оснивача и настављача династије, краљева који су претходили ктитору, осим ако су фреске с њиховим ликовима нестале. С Грачаницом је управо такав случај; уобичајену схему и развојну линију дворске иконографије с портретима ктиторових претходника замениле су, касније, једна композиција која сама за себе чини особит циклус (Лоза Немањича) и друга која је уочена да одговори на потребу искрслог тренутка у историји цркве и династије (Посмртно замонашење). Све што се о тој изузетној појави зна, упућује на вероватност замене ранијих портрета у најнижем реду — Лозом и каснијом композицијом Замонашења.

Поред обавезног сликања Немање и Саве с осталим Немањичима у Студеници, Милешеву и Сопотанима, с Милутином и Драгутином налазимо их у капели код Бурђевих стубова, у Ариљу, Хиландару и у Богородици Љевишкој. У другим савременим споменицима нема Немање, Саве и њихових настављача, а Драгутина нема само у Краљевој цркви и Старом Нагоричину — што је проф. Радојчић побудило да види прекид с традицијом и настанак нове композиције без даљих предака.²⁹ С Душаном, који се много пута слика само са својом ужом породицом, то се заиста потврђује. Али, у међувремену број немањичких портрета у Богородици Љевишкој се с три, колико их је било познато кад је изашла Радојчићева књига, попео на седам. Уз то се с Грачаницом мора рачунати као с епископском црквом где је, као у Богородици Љевишкој, династичка листа могла бити ширира од такве листе у Старом Нагоричину и Краљевој црк-

ви. На западним странама оба стубца између њеног нартекса и наоса било је више места за стојеће фигуре него у Ст. Нагоричину и у Краљевој цркви. Било их је по три, ако се узме као поређење број фигура на источним странама (архиепископ Сава, Константин и Јелена, на северном, а Пантелејмон, Козма и Дамјан, на јужном ступцу) — укупно шест.

Сл. 4 — Грачаница, источна страна северозападног ступца, распоред фигура: Сава I архиепископ, цар Константин, царица Јелена, Fig. 4 — Gračanica, partie orientale de la colonne nord-ouest, disposition des figures: Sava Ier archevêque, l'empereur Constantine, l'impératrice Jelena.

Јесу ли то портрети које сусрећемо у Љевишкој, свега можда четири-пет година раније — питање је на које би одговор могао задовољити да су сви Љевишки портрети идентификовани. Осим Немање, Саве I, Првовенчаног, Милутина и, евентуално, Уроша I, за који се с више поуздања може тврдити да се тамо налазио насликан будући да му је сачуван помен у натпису поред уништене главе,³⁰ затим једног од двојице — Стефана, сина Милутиновог, или краља Драгутина — и, такође под знаком питања, Саве II или Саве III, који није Немањич, али је после Милутина личност која се највише заложила у подизању и украшавању Љевишке (да је у питању архиепископ, дознаје се по остатку плавог јастука испод ногу на месту за уништени крајњи портрет на западном зиду припрате —

²⁹ С. Радојчић, *Портрети српских владара*, 77—78.

³⁰ Д. Панић, Г. Бабић, *н. д.*, 97, нап. 25.

остала лица с династичке листе за која се претпостављало да су могла имати своје портрете у Љевишкој остаће заувек у домену хипотеза.³¹ Ктиторска „поворка“ у Љевишкој није, дакле, довољна за утврђивање пропалих портрета грачаничке припрате, али она пружа извршне податке којих другде у владарској иконографији Немањића нема.

Од династичке листе у Љевишкој је, како је познато, комплетнија листа Лозе на западној страни јужног ступца грачаничког нартекса, иако је без Стефана. Но, како се показало, она није сликана кад и ктиторска поворка из најранијег, првобитног, програма грачаничких фреска.³² Није, штавише, настала ни кад је исликаван други програм, са Страшним судом као главном темом тога нартекса, већ у трећем наврату,³³ као замена за уништене фреске у доњој зони на западној страни јужног ступца са сврхом да још једном измени дворску иконографију у тој просторији. Зато, иако од велике вредности као историјски извор *sui generis*, она, такође, није бесспорно компаративно сведочанство о личностима у првобитној грачаничкој ктиторској поворци.

Из разматрања о реконструкцији пропале „поворке“ Немањића у Грачаници не треба као чланове развоја заобићи „поворке“ у Ст. Нагоричину и у Краљевој цркви у којима је, као у Грачаници, успостављена „генетичка“ веза с византијским лозама што свог идеалног претка имају у краљевском пару Константину и Јелени, с којима почиње византијска царска иконографија.³⁴ У њима су, како ћемо видети, донаторске композиције стављене у однос према Христу — „Светлости света“, што је за нашу тему од посебног значаја. Ту композицију у Ст. Нагоричину сачињавају четири портрета на северном зиду нартекса: цар Константин и царица Јелена, краљица Симонида и краљ Милутин. Овако поређане личности стоје фронтално поред патрона, светог Борба, којему се обраћа Милутин подносећи му своју цркву. Одсутствује Христос, што је изузетна појава у оваквим историјским композицијама. У продужетку ка истоку, на истом зиду, налазе се, затим, слике петнаесторице стојећих светитеља, од којих последња представља Саву, архиепископа српског — тако-

ђе изузетно смештеност на прелазу из наоса у протезис, где се, даље ка Христу агнецу (под прозором апсиде), ређају охридски архиепископ Константин Кавасила и Климент Охридски са још два епископа.³⁵ Овакав смештај Саве Српског не би био изузетан (пошто се већ у ранијем сликарству, на пример у Сопоћанима, налази међу литургичарима у олтару) да није у друштву с охридским архијерејима, наводно зато што су се с Милутиновим освајањем Македоније „здружиле“ обе цркве — српска и „бугарска“ (охридска архиепископија). Ипак, пада у очи да је пре ове нагоричанске комбинације с архијерејима дотле завађених цркава настала у Богородици Љевишкој нова варијанта донаторске композиције, у којој Сава заузима доминантан положај, стојећи одвојено сам на северној страни западног зида унутрашњег нартекса. И то што у Нагоричину није сликан Немања може се разумети с обзиром на измењене историјске околности. Обе ове појаве треба схватити као последицу друкчијег односа Охридске архиепископије према свом поглавару и утемељачу од онога што је дотле владало у немањићкој Рашкој. У Нагоричину, по свој прилици, нису као у Љевишкој и, видећемо, у студеничкој Краљевој цркви, сматрали незаобилазном глорификацију оснивача српске династије и српске цркве, које су дошле на смену византијској власти и бугарској цркви у Македонији. Зато су немањићку поворку свели на најнеопходније — на свега две фигуре: краља и краљицу, ктиторе цркве, док су Саву прихватили у другој улози, у улози заслужног архијереја српске цркве, какав је за охридску Кавасила.

Корак напред у стварању новог типа донаторске композиције учињен је у наредној Милутиновој задужбини, у Краљевој цркви.³⁶ Њена ктиторска поворка је подељена на два дела. Један је на јужном зиду са Симонидом и Милутином до којих су патрони храма Јоаким и Ана, која у крилу држи Марију. После патрона насликан је Христос. Насупрот овој групи, на северном зиду, налазе се Богородица с Христом у наручју, Симеон Немања и Сава, а затим свети ратници Борба и Димитрије. Док је у Грачаници Сава између Симониде и Константина с Јеленом, овде су они раздвојени, али ипак у истој композицији. Иако Милутин држи у десној руци модел своје цркве, с намером да га преда патронима, иако Сава и Немања, први с испруженим јеванђељем и гестом једне, а други с обе испружене руке, изражавају своју молитву Богородици, све насликане личности, осим Ане,

³¹ С. Радојчић, *н. д.*, 34; Д. Панић, Г. Бабић, *н. д.*, 43, *нап.* 49; 60—61; 34; С. Мандић, *н. д.*, 105—115.

³² С. Радојчић, *н. д.*, 39—40.

³³ П. Мијовић, *О хронологији грачаничких фреска*, 191—192, усваја гледиште С. Радојчића по коме је Лоза сликана за време Стефановог прогонства у Цариград и у Будимљу. У наредном тексту ове расправе биће то време ближе одређено (в. *напред* поглавље е).

³⁴ С. Радојчић, *н. д.*, 77—78.

³⁵ П. Миљковић-Пепек, *н. д.*, 60, 61, *сх.* IX, X, XI.

³⁶ С. Радојчић, *н. д.*, 35—37.

која је у благом полупрофилу, стоје фронтално, што значи да је стара поворка заустављена. И поред тога што је таква, та поворка није сасвим лишена покрета. Њега симболизују ка Христу и Богородици управљене руке. Већ поодавно је С. Радојчић уочио ове нијансе у ставовима и жестовима ктитора и његових предака.³⁷ Он је, по томе је ли група насликаних историјских личности у покрету или стоји фронтално, заговарао два типа — поворку и галерију портрета. На његову поделу не утичу ни касније откривене ктиторске композиције, али то што горе прегледније износим такве композиције из времена краља Милутина учинио сам не само ради подсећања, већ и стога што ми се чини да се на ову тему може још што-шта рећи. Нарочито у оваквој прилици, кад се помоћу блиских аналогја, што их на срећу пружају споменици о којима је реч, може с више поуздања приступити реституцији пропахлих или замењених композиција.

Може се, наиме, уочити да поворка која се безмало претворила у галерију портрета у Нагоричину и Студеници, нарочито, или је већ сасвим права галерија (као у Љевшичкој и Грачаници, где су све историјске личности насликане фронтално не изражавајући рукама никакав покрет), стоји пред једним за све те композиције истим типом Христа. Он није Пантократор него „Светлост света“, што се посведочава истим текстом из Јов. VIII, 12 исписаним на јеванђељу које држи у руци на сликама и у Ст. Нагоричину, и у Краљевој цркви, и у Грачаници. Својевремено је А. Грабар³⁸ скренуо пажњу у свом чувеном делу о царској иконографији на ову карактеристику Христа у Нагоричину и Студеници као на далеку реплику мозаика с василевсом у проскинези пред Спасом на престолу са страна којег су Богородица-оранта и анђео у медаљонима изнад улаза из нартекса у наос цариградске Свете Софије. Он наводи писање К. Портногенита по којему је приликом сваког долазка василевса у Свету Софију приређивана по једна кратка религиозна церемонија испред „царских врата“, односно испод мозаика о којему је реч. Ту га је чекао патријарх с клиром и читао „молитву за улазак“, а цар се три пута клањао пред тим вратима пре но што ће ући у наос. Грабар даље доводи у везу сјече на мозаику Св. Софије са сликама у нартексима Кахрије-цамије, Нагоричина и Дечана недалеко од „царских врата“, како се назива главни улаз у наос. На тим сликама је Пантократор лицем окренут према

гледаоцима. У руци, како је речено, држи отворено јеванђеље с текстом из Јов. VIII, 12. Нагоричанска Богородица носи назив ПАРАКЛΗΣИС.³⁹ Док сцена у Св. Софији са Спасом између два медаљона Грабара подсећа на *haraх*, донаторска поворка, замишљена као сцена развијена из тога језгра од два попрсја (у медаљонима око Христа на престолу) има вотивна својства. Богородица-заступница предводи донатора Христа у мање-више свим вотивним композицијама. С њом је пратња — светитељи и ктитор с породицом или династијом.

Нема сумње да је цариградска вотивна сцена прототип донаторске композиције Милутинових мајстора. Али, доводећи их у везу, ми уочавамо још једну зависност мањих композиција од старије, цариградске.⁴⁰ То су идентични текстови на јеванђељима Христа у Светој Софији и у нашим црквама Нагоричину, Краљевој цркви и Грачаници. На јеванђељу Христа у сцени проскинезе стоји: Εἰρήνη βίβη. Ἐγὼ εἰμὶ φῶς τοῦ κόσμου. Почетак овога текста означава поклоњење васкрслом Христу из Лк. XXIII, 36; Јов. XX, 19, 26, а наставак је део из Јов. VIII, 12. Оба дела текста карактеришу Христа као носиоца мира и као светлост Универзума, што се односи и на царску симболику. Овим двома врлинама римских царева-пацификатора хтело се украсити Христа.⁴¹

Иконографија композиције Христа-Светлости света с донатором и његовом свитом је, дакле, стара — по узору на касноантичке, кападокијске и цариградске проскинезе. Њу су обнови-

³⁹ А. Grabar, *op. cit.*, 102—106; Н. Окуњев, *Граба за историју српске уметности I. Црква Светог Борба у Старом Нагоричину*, Гласник СНД V, 117, сл. 26. С истим текстом (из Јов. VIII, 12) имају фреске са ликом Христа Спаситеља као пандана Богородици Заступници у Никити код Чучера и у пећким Апостолима, R. Hamann-Mac Lean, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien* II, Giessen 1976, Taf. 16 A, B, C, D.

⁴⁰ Још старије композиције, из V и VI века, наводи Грабар по Јесевијевом опису слика у Константиновом дворцу у Цариграду, на његовом новцу, на статуи Јустина у проскинези, у скулптури која приказује цара Маврикија како се са женом и децом моли. Ову листу допуњују примери из IX века: Василије I са женом и децом дижу руке према тријумфалном крсту, на мозаику у палати Кенургион; Алексije I Комнен, на минијатури у *Vatic. gr.* 666, у ставу молитве пред Христом који га благосиља, А. Grabar, *op. cit.*, 99—100.

⁴¹ Најстарији пример показује равенски мозаик у Сан Аполинаре Нуово, из VI века, с текстом на Христовом јеванђељу: *Ego sum lux mundi*. Затим, ову иконографију показују фреске Деисиса у апсидама кападокијских цркава у Каранлек-килис и у Чарекле-килис са два донатора који клече. И у текстовима јеванђеља ових Христових слика он је означен као Светлост света, *ib.*, 102—104.

³⁷ *Ib.*, 74 sq.

³⁸ А. Grabar, *L'Empereur dans l'art byzantin*, Strasbourg 1936, 101—102; Porphyrogen., *De cerim.* I, I, p. 14—15.

ли Милутинови сликари прилагођавајући је из случаја у случај приликом украшавања Ст. Нагоричина, Краљеве цркве и Грачанице, имајући при томе на првом месту у виду могућност спасења ктитора на дан Страшног суда. Иконографска начела о спасењу у три последње краљеве задужбине још један су прилог тези о етапном сазревању композиције грачаничког Страшног суда, односно о импликацијама актуелних догађаја на српском двору у ову на изглед само теолошку а у суштини безмало сасвим алегоричку тему.

Поред оваквог закључка нашој се анализи намеће још један. Он се односи на фронталитет историјских портрета, што је стару поворку упућену ка Христу претворило у галерију одвојених ликова. Најрепрезентативније се такви ликови владара и чланова династије јављају у композицији Богородице Љевишке,⁴² а супротно њој у одвојеним и различито оријентисаним портретима Грачанице, у којој сад на свакој од три самосталне површине фигурира само по један члан династије (Милутин, Симонида, Сава), што је последица превелике разубености донаторске композиције на странама стубаца између нартекса и наоса. И слике Христа — „Светлости света“, почев од Св. Софије цариградске до Грачанице, дате су у строгом фронталитету. Није ли то утицало да се у Нагоричину, Краљевој цркви и Грачаници нова композиција подвргне мирном фронталном стојећем ставу? Грабар потврдно одговара на такво питање поводом фронталног става Спаса у сцени проскинезе у Св. Софији, а ја мислим да се исти одговор може односити и на фреске о којима је реч у нашим споменицима. Свечани акт подношења краљевог дара богу — што је и у Грачаници, као и у свим ранијим Милутиновим споменицима, било обележено церемонијом сличном оној у Св. Софији коју је описао Константин Порфирогенит — сликар није ухватио баш сасвим у часу „предаје“ поклона, већ више у време читања архиепископове (или епископове) „молитве за улазак“ ктитора у наос. На молитви се приличи фронтално стајање. Оно је, дакле тако „ухваћено“ на фрескама у Нагоричину, Студеници и Грачаници.

Ако се грачаничка „поворка“ замисли са седам Немањиха, распоређујући портрете, њен се креатор морао снаћи на оригиналан начин. Прихватио је донекле схему из Богородице Љевишке. Прихватио је, такође, и нову иконографску формулу по којој се немањички краљеви ожењени византијским принцезама сликају заједно с царем Константином и царицом Јеленом, чиме се подвлачи светородност владајућег пара.

Комбиновањем раније формуле у Љевишкој с каснијом у Старом Нагоричину и у Краљевој цркви, у ствари је одговорено новом историјском тренутку. Он је на „учен“ начин утеловљен у историзованој немањичкој „поворци“ у грачаничкој цркви. Што то није урађено у Старом Нагоричину и у Студеници, разлог је, мислим, то што те цркве нису епископске, као што јесу Грачаница и Љевишка.

Такав би, на основу показане анализе, био општи изглед слика немањичке династије у првом програму Грачанице. То више није стара поворка, будући да је разбијена групама од по три лица на уским површинама унутрашњег нартекса и западне стране наоса и по једним портретом (Милутина и Симониде) у крацима лука изнад пролаза из нартекса у наос. То више није композиција с репрезентативним портретима чланова владајуће династије, јер је у њу симултано унета и једна алегоричка нота са сижеом давања царских венаца Милутину и Симониди. То, најзад, није ни слика односа ктитора и чланова његове династије према Христу као у ранијој српској владарској иконографији. Наместо молбе ктитора да му Богородица или цар трон буду заступници на дан страшног суда, овде је измишљена нова формула, по којој се, задржавајући елементе ранијих иконографских схема, поворке и посредника између ктитора и Христа, сад јавља значајан обрт — ктитор у односу на *Dextra dei*.

Узимајући у обзир све ликовне изворе — Љевишку, Нагоричино, Студеницу — можемо бити сигурни да су, поред Саве I — којег треба препознати у портрету до Константина и Јелене, сигнираног са сѣи сѣла аѣ/хивппѣ, у Грачаници били насликани Немања и Првовенчани — три „родоначелника“ династије, цркве и краљевине. Од свих својих предака Милутин у интитулацији повеље Грачаници спомиње само Немању, наводећи да је правноукъ с(вѣ)тога г(оспо)дина симѣшна. Поред тога што је „родоначелник“ краљевине, као доказ да је у унутрашњем нартексу био насликан Првовенчани треба да послужи и податак из натписа са фреске Замонашење краља Милутина и краљице Јелене, на северном стубцу. Милутин је ту осим као краљ означен још само и као прѣвѣвѣчнѣнаго кр(а)ла Ст(ѣ)фана кнѣзѣ. Зашто би то требало истичати ако на томе месту није била слика Првовенчаног? Кад се зна да натпис може заменити слику, а овде је у натпису уочљиво истакнуто да је Милутин унук Првовенчаног, нема сумње да се радило о сврсисходној замени портрета, с дужним чувањем успомене на уништени лик. Не би требало да буде спорно ни сликање ктиторова оца, краља Уроша I, а слично, иако не тако поузда-

⁴² Д. Панић, Г. Бабић, и. д., сх. 18, 19, таб. I—III.

но, могло би се рећи и за ктиторовог брата, краља Драгута. Овог последњег из разлога које намеће степен на који се попела грачаничка дворска иконографија. Она се оцртава у све сигурнијем напредовању Милутиновог престижа над братом и коначном победом над њим. Већ се по Љевишкој може хипотетично замислити да се Драгутин био приклонио млађем брату, а кад је почело сликање немањихких портрета у Грачаници у односима српског и сремског краља било је све јасно: Он се у грачаничкој Лози назива Стефан, брат краља. Од пораза, Драгутин је свуда „прежде бивши краљ“ и „брат краљев“.⁴³ Осим тога, у време сликања поворке Драгутин је, вероватно, био мртав.

У покушају да по једно место за портрете на западној страни јужног или северног ступца видимо попуњено ликовима Стефана и Константина не бисмо се могли одлучити ни за првог ни за другог. Раније се мислило да Стефана после ослепљења нико није могао више истаћи као претендента, јер, подсетимо се: није ли његов стриц, краљ Драгутин, зато што је у лову био сломно ногу и остао за читав живот хром, морао да на сабору у Дежеву (1282) напусти краљевски престо попут истоветног случаја с бугарским царем Константином Тих Асеном, који је са сломљеном ногом учествовао у рату на колима, на којима га је убио „свињар“ претендент „цар Ивајло“.⁴⁴ Тек после Милутинове смрти објављено је да Стефан није био потпуно ослепљен већ делимично, што је он крио, а што значи да је и своје наде на престо дубоко скривао иза копрене која му је стајала на очима све док му је отац био у животу. Ма колико да је жалио и

да се кајао, Милутин није могао, нарочито не због своје ратоборне властеле, која је у владару пре свега гледала војсковођу, прећи преко те чињенице. То је и разлог што историчари не могу на фрески до Милутина замислити Стефана, јер је он сав свој престиж претендента на престо био уништио устанком на оца. Међутим, тој логици као да се супротставља то што је у Љевишкој — свега четири-пет година пре Грачанице (око 1313) — био насликан Драгутин или Дечански, а можда и оба. Из истраживања М. Динића изгледа да је поуздано утврђено да се рат између два брата завршио 1312. године, што би ишло у прилог претпоставци по којој би Драгутин, насликан у Љевишкој, чак и у знаку измирења, могао бити насликан и у Грачаници. Око 1310. потиче једна емисија кованог новца са ликовима краља Милутина и савладара Стефана,⁴⁵ што доказује да је он био престолонаследник до почетка друге деценије XIV века. Ст. Станојевић је сматрао да је Стефан послат у прогонство, у Цариград, тек 1314-те, дакле: годину-две после измирења браће, Драгутина и Милутина. Док је био у прогонству — Стефан се јамачно не би могао наћи међу портретисанима у Грачаници. Но, он није, по домаћим изворима, све до смрти оца остао у Цариграду. Како мисли Радојчић, био је „пре 1319—1320, кад је Милутин опростио сину и дао му да управља Будимљун“, донекле рехабилитован.⁴⁶ Овome би се противило то што је, по писању Динића, Константин, био на положају намесника Приморја „одмах после Стефана Дечанског или нешто касније“, али свакако до очеве смрти.⁴⁷ У том случају међу стојећим фигурама портрета не би се налазио Стефан него Константин. Али, зашто би — питамо се — портрети, међу којима се и Константинов налазио, били уништени да би, касније, уступили место династичкој лози у којој би се његов опет нашао? Јер, Лоза је, како ћемо видети, и сликана преко уништених портрета и других фресака да баш с њима, Константином, док је био намесник, а тиме и престолонаследник, означи тај његов макар и краткотрајни тријумф.

Као што је из свих досадашњих истраживања историчара и историчара уметности овај чвор што га чини хронологија на грачаничким фрескама историјских личности остао нерешен, тако га ни сада не можемо развезати. И даље остају хипотезе. И једна међу њима коју побуђује

⁴³ Испрпну расправу о дворској кризи за Милутинове и Драгутинове владе написао је М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3, 49—80. У грачаничкој Лози Драгутин је насликан у својству краљева брата. Али, и сви Немањихки који су изгубили регална права — Вуканов син Стефан, Владислав, син Првовенчаног а брат Уроша I, пошто је уступио престо и постао „пријатељ свога брата“ (К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1922, нап. 3), Уроша I којег је Драгутин победио код Гацка и отерао у манастир, оба Драгутинова сина Владислав и Урошин, којима је оспорено право претендената на престо — њих шест, насликани су у тој Лози. Очигледно је да су сви представљени будући да је у питању породично родословно стабло. Једини је изузетак Стефан Дечански, изостављен из политичких разлога, иако је син краљев. Из свега овога тешко је закључити је ли Драгутин био заобиђен у грачаничкој „поворци“, али судећи по његовом статусу „брата краљева“ или „прежде бившег краља“ — могућно га је замислити међу портретима у најнижем реду.

⁴⁴ *Иб.*, 241, 242; „Судба бугарског цара Константина беше страховит пример за хромога владарца“ (Драгутин, прим П. М.).

⁴⁵ Љ. Недељковић, *Сувладарски новци српских средњовековних владара*, Зборник Народног музеја VIII, 367—368, сл. 5 и 6.

⁴⁶ С. Радојчић, *н. д.*, 39, с позивом на С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве до Данила II*, Глас CLIII, 77 (1933), 74.

⁴⁷ М. Динић, *н. д.*, 52.

Динићево испитивање. Он је, наиме, утврдио да је основно питање сукоба Милутина с Драгутином — питање наслеђа престола. Престо је сигурно припадао Милутину. Али, радило се, заиста, о томе хоће ли после Милутинове смрти доћи на српски престо који од Милутинових или који од Драгутинових синова. Нас ово побуђује да у питању које расправљамо не стављамо најпре алтернативу: који је од два Милутинова сина био насликан у најнижем реду међу Немањинима, него: је ли ту био и један Драгутинов син? Било би то у духу споразума међу браћом, јер по њему будући владар Србије требало би да буде Драгутинов а не Милутинов син. Но, једно је био споразум, а друго окрутност догађаја који су га изменили. Након осцилација између поштовања споразума и његовог кршења — односно ратног стања међу браћом које је трајало од 1301. до 1312. године — Драгутин се приклонио млађем брату, али тиме није било и решено питање наслеђа престола. Остало је отворено не само до Драгутинове смрти (1316) него и до Милутинове смрти. Отуда Динић закључује како „за све дуге владе краља Милутина немамо ни једне једине повеље изишле из његове канцеларије где се отворено означаје један од његових синова поменице као наследник или „млађи краљ“.⁴⁸ И даље: „У Милутиновим повељама се сада (после обнављања споразума између Драгутина и Милутина, то јест после 1312. године, прим. моја) говори као о могућем наследнику не само о сину него изричито и о синовцу“, што је побудило Стефана да предахитри ток догађаја и устанком на оца узме власт и себи обезбеди престо. Епизод је познат: Стефан је савладан и одведен у прогонство, Драгутин је умро, а тада (1316) или ускоро после његове смрти ухапшен је и Владислав, после чега му се изгубио сваки траг. Ако су фреске из првобитног програма, међу којима и портрети Немањинића у припрати Грачанице, биле насликане до уклањања Драгутиновог сина — 1316. године — могућно је замислити Владислава с оцем и стрицом у грачаничкој галерији. Исто тако могућно је замислити да са смрћу правог претендента, Владислава, портретисаног поред оца и стрица, његова слика у унутрашњем нартексу буде уништена. Ако би ова претпоставка била прихваћена — имали бисмо *terminus a quo* сликања те „галерије“. То је време после смрти Драгутина, а, затим, и смрти ухапшеног Владислава — с краја 1316. године. После уклањања правог претендента — спор би ушао у ужу колотечину Милутиновог породичног круга: између два брата, Константина и Стефана.

⁴⁸ *Ib.*, 76, 78.

Увођење Владислава у листу грачаничких портрета из првог програма је само хипотеза, као што су и оне о којем од Милутинових синова. Сигурно је да се хипотезама ништа не решава, али исто тако зна се да у помањкању чврстих чињеница, без хипотеза не може се расправљати. А сврха нашег расправљања је да утврдимо је ли на једном од стубаца унутрашњег нартекса Грачанице био насликан један од три могућна претендента на српски престо после Милутина. Мени се чини да за такву претпоставку има довољно оправдања. Ако се искључе Стефан и Константин и ако се прихвати Динићево мишљење по којему се суштина династичког питања не састоји у томе хоће ли Милутина наследити његов брат Драгутин, већ у томе да га, по споразуму међу браћом, мора наследити Драгутинов син — онда треба у томе претенденту видети Владислава, Драгутиновог сина. И чињеница што је он на мистериозан начин нестао после Драгутинове смрти а истовремено уништена првобитна галерија Немањинића у унутрашњем нартексу, где се могу замислити портрети „прежде бившег краља“ Драгутина и „наследника“ српског престола Владислава, наводи на закључак да као најверодостојнију претпоставку треба прихватити ону о Владиславу насликаном поред оца — рецимо на западној страни јужног стубца грачаничког нартекса.

С прихватањем хипотезе по којој би се на томе ступцу налазила два портрета, треба одговорити и на питање: коме је било намењено треће место, које је, по симетричном распоређивању стојећих ликова на ширим странама тих стубаца остало упражњено? Мислим да је то место било намењено Богородици, којој је и храм посвећен и коју ктитор у грачаничкој повељи призива да му буде „помоћница и покров в страшноје и второје пришествије“.⁴⁹ Овоме се не би морало противити то што ктитор свој модел цркве држи супротно страни на којој бисмо могли замислити мајку божју као посредника између дародавца и Христа „Светлости света“. У свим донаторским композицијама с Милутином — у Ариљу, Краљевој цркви у Студеници и у Ст. Нагоричину — ктитор држи модел на својој десној страни и у десној руци, док га левом придржава,⁵⁰ као у Грачаници. Готово по правилу, у свим композицијама с ктитором који држи модел своје задужбине, као у Ариљу, Студеници, Ст. Нагоричину, и овде у Грачаници, мора тај

⁴⁹ М. Павловић, *н. д.*, 126.

⁵⁰ С. Радојчић, *н. д.*, таб. VII, сл. 11; IX, сл. 14; V. R. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge I*, Beograd 1930, пл. 37а; М. Кашанин, В. Кораћ, Д. Ташић, М. Шакопа, *Студеница*, Београд 1968, сл. на стр. 98 и 101.

Сл. 5 — Грачаница, источна страна северозападног ступца: Сава први архиепископ (калкирао Раде Петровић).

Fig. 5 — Gračanica, partie orientale de la colonne nord-ouest: Sava le premier archevêque (calqué par Rade Petrović).

атрибут донаторског портрета доћи надесно од краља како би се видео његов преко леве руке пребачени лор, што не захтева само структура такве композиције, већ и степен до кога се попела линија развоја донаторског портрета. Од како је наместо старе поворке с личностима окренутим у полупрофилу постала нова композиција, с фронталним ставом насликаних, не портретише се више ни ктитор како предаје свој дар светом лицу којему је црква посвећена, већ како га показује публици, као што се њој, а не Христу, Богородици или светитељу-патрону у таквој „сцени“ окреће ктитор. Из наведених разлога, шестим ликом би, дакле, у доњем реду на источној страни грачаничког нартекса у првом програму фресака била представљена Богородица. Истина, с њом би, као посредником, композиција „поворке“ била архаичнија од оних у Старом Нагоричину и у Краљевој цркви, али од њих не би била мање оригинална. Напротив. Ако се још, како мислим, преко пута Христа „Светлости света“ налазила слика Богородице (изнад врата, на западном зиду) у комбинацији са својеврсном симболиком Деснице божје — наша стара претпоставка о душама, праведника у руци божјој као мотиву за посвету храма Благовестима (по Луки I, 51—54) била би у целости доказана.

Ма колико да је питање грачаничке владарске „поворке“ остало и даље неразјашњено, чини се да можемо закључити како се првобитни програм састојао од најмање седам насликаних Немањиха на оба грачаничка стубца. То би могли бити: Немања, Првовенчани, Урош I, Драгутин, један претендент на престо после Милутинове смрти — чији су портрети уништени. Заједно са Савом I, који је насликан на источној страни северног ступца, и с Милутином, на северној страни јужног ступца — број грачаничких немањихких портрета — седам — био би исти као у Љевишкој. То би требало очекивати и стога што су обе цркве епископске и што им је Сава III био торац иконографског програма.

Вероватан распоред историјских портрета у првом програму сликарства Грачанице би, дакле, изгледао овако:

У показаној схеми тог, првог, програма грачаничког унутрашњег нартекса може се, верујем, претпоставити група портрета Немањиха с ктитором као главном личношћу, са Христом „Светлошћу света“ као новом иконографском варијантом судије, с посебном варијантом Страшног суда представљеног Десницом божјом, с попрсјима и стојећим фигурама светитеља и сликама из менолога, са старозаветним сценама као алегоријама и „илустрацијама“ литургијских текстова који се читају и певају у вези с поменима умрлих и празновањем дана везаних за есхатолошки живот. Тиме би уистину био задовољен и један од главних принципа по којему је исликана Грачаница — симетрично груписање тема и њихово распоређивање по панданима на веома разуђеним површинама стубаца и зидова. Без ове симетрије и хармоније распоређивања сижеа и слика не бисмо могли препознати ствараоца јединствене целине првог грачаничког програма. Он није лиричар, већ хладан аналитичар божанског и светачког космичког реда у коме влада строга законитост подела и хијерархија. За њега је космогонијска слика света схема с правилним облицима, духовно и материјално уравнотеженим и без осцилација. Тај свет облика у јединству пропорција што га намеће филозофски схваћена симетрија започет је још у Богородици Љевишкој, а овде у Грачаници настављен. Зато грачанички првобитни репертоар и распоред фресака не одудара много од репертоара и распореда зидних слика Љевишке на чију је иконографску концепцију архиепископ Сава III ударио печат својих личних естетичких схватања. Његовом смрћу 1316. године и доласком архиепископа Никодима на престо српске цркве настале су веће промене и у Грачаници.

d) *Реконструкција Грачанице, ревизија првобитног програма фресака и сликање нове верзије Страшног суда*

Говорећи о првобитном програму фресака у унутрашњем нартексу, узгред смо само напоменули да се на помисао о ревизији тог програма дошло уочавањем компилација у приказивању Страшног суда са *Dextra dei* и с проширењем циклуса. Иако је прва верзија Страшног суда могла чинити слику за себе — будући да јој ни су потребне наративне сцене о васкрсавању умрлих и бацању у пакао грешних, као што јој није потребна ни сцена Хетимасије, такође симболичне представе Другог доласка, као ни било који други детаљ са суђења, јер она не говори о суђењу ни о судбини пресуђених — та верзија, како је познато, није самостална. Напротив, уп-

летена је у другу композицију, која је класична у смислу опширних верзија Страшног суда какви се јављају после Торчела. Зашто је то учињено — предмет је нашег наредног разматрања с којим ћемо, како је то више пута наглашено, покушати да нађемо одговор. А на питање: како је то учињено — до одговора би се најпре могло доћи ако побемо инверсним путем: тражењем узрока поремећењу традиционалног изгледа Страшног суда у којему највише место треба да заузме фигура Христа, а не симбол.

Већ од првог нацрта слике Другог доласка — на једној теракоти у римском музеју Барберини, из V века, преко модификација у VI, IX и XI веку, до XII века у циклусу на мозаику Торчела⁵¹ Христос се приказује у хијератичкој форми, како седи и председава скупу на којему се суди грешницима по угледу на савет коме је председавао император и по аналогији са сликом Небеске цркве којој је председник Христос. У основи првих нацрта Другог доласка лежи литерарни текст из *Мат. XXV 31—48* и *Апокалипсе (Откривење Јованово XX 11—15)* у којима се развија широка представа есхатолошке визије као велике свечаности којој председава цар-тријумфатор.⁵² У IV веку ову слику је допунио Јефрем Сиријски својим описом Другог доласка по коме се цар јавља у слави, што је нарочито подвучено изразима: *скиптар*, *краљ* Христос, *страшни трон*, *делење круна*, *света војска* и сл. Други опис потиче од Јована Златоустог у његовом „Божјем граду“ с доминантним мишљу о рају опкољеном златним бедемима, на којима су велика врата кроз која се улази ради поклоњења краљу *προσκύνησιν μεν τὸν ἐν αὐτῇ βασιλέα*. Нај-

⁵¹ A. Grabar, *op. cit.*, 207—208, 249—258, fig. 10, pl. XXXIX.

⁵² Апокалипса је наставак пророчких визија. Оне немају никаквих других значења осим симболичких. Апокалиптички Други долазак Христов разликује се од јеванђеоског, нарочито Јовановог, и по језику, и по стилу, и по извесним теолошким ставовима. Основни сиже Јованове визије је величање божјег престола као симбола победе над противником који се јавља у виду звери што симболизује Рим и римско царство. На престолу седи Христос као тријумфатор над зверју. Пре успостављања небеског царства биће извојевана коначна победа над сатаном. Тада ће васкрснути мртви и настаће суђење, после чега ће Христос заувек остати сједињен са својим одабраницима. Тема о васкрсењу и вазнесењу наглашена је у грачаничком Страшном суду сценом Христа у слави (Деисис), што је истовремено и тема о Другом доласку. Само је у Јовановој визији, XX, 11—15, Син божји на великом белом престолу, а на грачаничкој фрески он седи на дуги. Све остало што им је заједничко исто је: мртви пред богом, књиге у којима су записана зла и добра дела и суђење о записаном у тим књигама, море, пакао који даје своје мртве да им се суди, огњено језеро (пакао) у које се бацају они који се набу записани у „књизи живота“.

зад, Козма Индикоплов развија ову тему даље распоређујући групе композиције у четири регистра.⁵³ Овим су сви атрибути царске иконографије Другог доласка били „кодификовани“. Њих ће она пронети кроз све наредне периоде и очувати у бројним варијантама Страшног суда, па и у грачаничкој, у којој ће бити и историзована, то јест конкретно везана за ктитора и његову династију.

Оба типа Христа у грачаничком Страшном суду, каже Мије, прецизно су дефинисана.⁵⁴ Један, Христос у Деисису, у тимпану на западном зиду, је МИЛОСТИВИ СУДИЈА. Други, у тимпану на источном зиду, означен је буквално као СТРАШНИ СУДИЈА, а уствари је „Светлост света“. У крстастом тимпану на средини свода доминира велика глорија опкољена анђелима. У средини глорије је мотив „Душе праведника у руци божјој“. Од те руке иде један зрак ка Христу — „Страшном судији“. Насупрот мотива „Душе праведника у руци божјој“ је један анђео са сфером у једној а крстом у другој руци — знацима Христа као Цара царева. Горе у своду је, дакле, Бог отац, а доле Син божји.

Тако видевши Страшни суд у Грачаници, Мије није централном мотиву *Dextra dei* придавао какву посебну улогу или значење. Међутим, осетио је да нешто у реализацији Страшног суда није усклађено. Обратио је пажњу на Христов епитет „Страшни судија“ који му се учинио неумесним. Даље је опазио да нешто није у реду ни са другим натписом „Други долазак“. Ако неједнака и алкаво написана слова тога натписа нису сумњива, сигуран је да се тај натпис није нашао на свом месту, изнад Судије, како је уобичајено у традиционалним композицијама. Да би се означио крст требало би да и тај атрибут претходи Суђењу. Ако је натпис поуздано старији, размишља Millet, „оставиће нас у заблуди да је наступила промена места и побудиће нас да реституишемо нормалан ток догађаја“. Мије уочава и друге елементе грачаничког Страшног суда по којима га разликујемо од осталих циклуса исте тематике. Осим тога што је био склон уверењу да је несклад наступно због неприкладних натписа „Страшни судија“ и „Други долазак“ и њиховог стављања на неодговарајућа места, што би могло да буде плод какве касније рестаурације, помишљао је и на то да би ти натписи могли бити и касније исписани, али не налази какав уверљив разлог својој сумњи. Иако каже да у Грачаници има посвуда трагова рестаурације, не покушава да их нађе и у Стра-

⁵³ C. Stornajolo, *Le miniature della topografia cristiana di Cosma Indicopleuste*, Milano 1908, 89, tab. 49, p. 45—46.

⁵⁴ G. Millet, *op. cit.*, 8, 11, 21—22, 24, 34, 35, 84, 87.

шном суду. Сад, после чишћења, јасно је да натписи нису накнадно исписани него су, као и друге неусклађености грачаничког Страшног суда, резултат компилација двеју концепција циклуса.

Нас су Мијеови налази побудили да трагамо за узроцима који су довели до неусклађености двеју концепција Страшног суда у Грачаници. Како се показало из наших испитивања, грачанички Страшни суд није рестаурисан, нити су натписи којима је означен касније убачени, већ је усред посла промењена концепција првобитног програма. Да бисмо то доказали, морамо се вратити нашем ранијем покушају реконструкције првобитног репертоара унутрашње приправе с понеким новим снопом светлости који временом пада на читаву проблематику те просторије. Треба, зато, да све узгредне и интерполиране сужеје у вези са Страшним судом за тренутак изоставимо и ту припрату замислимо само с њеним првобитним сликаним украсом, онаквим какав је био програмиран и до извесне мере већ изведен, односно бар започет.

И раније, приликом проучавања грачаничке хронологије и менолога,⁵⁵ истакнуто је како је Страшни суд пореметио првобитни распоред фресака, који је морао имати читав годишњи циклус менолога, то јест још три месеца што недостају — децембар, јануар и фебруар. За тако велики део циклуса — читав један триместар — могао је бити предвиђен само унутрашњи нартекс. У њему је, као у нартексу Ст. Нагоричина и као у свим ранијим споменицима с менологом, ова тема сачињавала основну садржину фреско декорације. Из тога правила Грачаница се издвојила смештањем дела менолога (месеца септембра и октобра) на поткуполне ступце, што је била велика али не и једина новост. Остале месеце имао је да прими простор нартекса са два травеја који чине западне половине бочних бродова, све до трансепта, то јест до крака већег крста. Посматрајући план Грачанице, одмах се уочава да је површина западног зида знатно већа од површине северног, односно јужног, зида до трансепта граничне тачке, до које се менолог развијао у континуираним фризовима. Површина коју је касније заузео Страшни суд с комплементарним темама таман је толика колико је потребно да се сместе сва три менолошка месеца која Грачаница недостају. Према томе, несумњиво је у нацрт првобитног програма грачаничких фресака био унет читав, а не окрњен, менолог.

Више од овога тада се није могло ни запазити ни рећи, будући да је западни део Грача-

нице био најнеприступачнији истраживању. Мрачан више но који други, са живописом који је због прокишњавања кроз мале куполе и на споју кровне конструкције спољашњег нартекса са старијом грађевинам био веома оштећен, ова загонетна ситуација пре чишћења заиста није откривала сву представу о слојевитости и интерполираности. Пошто су фреске у западном делу ослобођене од вековима наслаганих слојева прашине оне су не само заблистале старим сјајем, већ, истовремено, откриле и бројне мене кроз које су прошле.

Сад, кад је нашем оку постао доступан овај загонетни део живописа, могу се унети исправке и допуне у ранија саопштења. Уз документацију која их прати осетиће се како, с разрешавањем овог чвора, грачаничка иконографија постаје све схватљивија и с мање непознаница. По њој, а најбоље с распоредом фресака приказаним тако да могу бити обухваћене једним погледом све површине унутрашњег нартекса, одмах се уочава низ особености грачаничког сликарства које су и на другим местима, у наосу и светишту, запажене. То је, пре свега начело симетричног распоређивања циклуса и тема. О њему је у „Менологу“ речено да је примењен у Грачаници у највећем складу с догматским тумачењима.⁵⁶

Већ истакнутом симетричном распоређивању менолошког циклуса и његових делова може се сад, после чишћења, додати и нов прилог. Реч је о две накнадно очишћене, подједнако велике, површине с менолошким садржајем, на западном делу свода, слева и десна од апостола у Страшном суду. Тамо би могле бити илустрације за две декаде, вероватно децембра, које с онима између северозападног прозора и северног зида можда комплетирају цео месец и разбистравају ранију недоумницу у питању: јесу ли сва три месеца која менологу недостају у старом нартексу била насликана „споља“, у додатном спољашњем нартексу, или само два — јануар и фебруар. Одговор иде у прилог задњој претпоставци — што опет води парном распоређивању, по два месеца, у унутрашњем и спољашњем нартексу. За ову констатацију, којом се исправља оно што је речено у „Менологу“ (да је у нартексу сликан само месец новембар),⁵⁷ ослонац налазимо у очишћеним фрескама.

Но, с покушајем откривања система иконографског распоређивања фресака најстаријег програма, обављен је тек мањи део посла око утврђивања свих промена које је претрпела концепција првобитног симетричног груписања и

⁵⁵ В. нап. 1.

⁵⁶ П. Мијовић, *Менолог*, 298, сх. 26, 302, сх. 28.

⁵⁷ *Ib.*, 129.

распоредивања тема. У крајњој линији мора се узети као претпоставка да су и преостала два месеца — јануар и фебруар — накнадно насликана у спољашњој припрати кад је она саграђена — могла бити у првобитном програму укомпонована поред новембра и децембра. Међутим, такав ансамбл од четири месеца могао је бити овде смештен само под условом да с њим није био насликан опширан циклус Страшног суда ни оне теме које га прате — Илија коље лажне пророке и Јов на ђубришту — а њима као пандани, ни још две одговарајуће теме наместо горњих делова Лозе. Другим речима, оба реда фресака изнад делимично очуваног фриза попрсја на западном зиду и у источном делу свода могла су бити испуњена менолошким садржајем — месецима новембар, децембар, јануар и фебруар. Изнад њих, у горњим зонама поткуполних простора и у бродовима остали су и до данас очувани наредни месеци за читаво полугодште од марта до августа. Тако би читав годишњи циклус менолога био смештен у наосу и унутрашњој припрати — да нешто није омело извођење тога програма до краја.

На горњу претпоставку дошло се посматрањем распореда фресака, а сад, након њиховог чишћења, та се претпоставка може и документовати. У последњој зони менолог је, како се види из приложеног схематског прегледа, прекинут делом фигуре Христа Страшног судије, на источном, и са две групе апостола са страна Деисиса на западној страни свода. У доњој зони северног стубца насликане су сцене с Илијом и Јовом, а претпостављам да су још две биле на јужном ступцу, такође на површинама намењеним менологу. Тако непрекидан и у пет међусобно неповезаних група несиметрично распоребен менолог, с прескоченим редоследом који ни до данас није лако ухватити и без илустрација за два месеца — не може се замислити као композиционо чврст и целовит циклус у веома уравнотеженом и по панданима симетрично распоређеном првобитном програму грачаничког сликарства.

Све до сада о оном делу менолога што га је у старој припрати сменио Страшни суд говорило се као о замишљеној схеми, разумљивој и логичној уз сагледавање концепције читаве зидне декорације Грачанице. Гледајући њене очишћене фреске, а посебно оне у унутрашњем нартексу, може се тврдити да схема о којој је реч није била само замишљена и, евентуално, нанесена на предлог за сликање, него се она поклапа и као делимично остварени програм по коме би готово читав простор унутрашњег нартекса био исликан менологом, али се од тога про-

грама одједном одустало. То се види по затеченом стању с измештеним темама и сижејима, који су, како је познато, нарушили принцип симетричности и континуитета у излагању сложеног али и систематизовању подложног садржаја композиције Страшног суда.⁵⁸

Међу првим налазима који сведоче о измењеној иконографији унутрашњег нартекса спада прекинута трака с „аерштабом“. Трака с таквим орнаментом одваја од зоне с попрсјама зону на северном ступцу у којој су Илија и Јов. По фрагменту те траке између попрсја и два анђела који развијају небеса, десно од јужног прозора на западном зиду, види се да је она и ту прекинута. Да се сликар другог програма (Страшног суда) држао симетричног распоређивања сижеја, он би надесно од северног прозора насликао још два анђела, како претпостављам свећоноше, као у Дечанима, да буду пандани онима до јужног прозора. Овако, поделивши тај иначе невелики простор у две уске зоне, попустио га је сликама из менолога: с четири попрсја у горњој и са сценом мученичке смрти у доњој зони. Поред тога, скратило је висину зоне с два попрсја испод споменуће сцене, што је, такође, урадио и са зоном попрсја лево од јужног прозора — а све зато да њима превише не налегне на горње делове Раја и Пакла. Стога на доњем рубу те зоне немамо карактеристичну траку с „аерштабом“, као у продужетку, где год се на северном и јужном зиду налазе слике менолога. Овај други сликар све своје сцене, па и рубове о којима је реч, уместо таквим, „аерштабом“ орнаментисаним, уоквирује обичним тракама, што је један од знакова по којему се распознају његове интервенције у првобитни програм. По тим интервенцијама може се закључити да је и зона попрсја текла непрекидно с јужног на западни, а с овога на северни зид. Она је, дакле непрекидана, исечена, Страшним судом, као што је то и менолог.

Исто је то морало бити урађено са зоном у којој два анђела развијају небеса. Наместо сцене с анђелима који развијају небеса и горњих делова сцене с хоровима, Хетимасијом и делом персонификације Земље (с анђелом који труби) могле су бити насликане сцене и фигуре из ме-

⁵⁸ Поред указане литературе у нап. 1, иконографске прегледе в. у В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 81—82, сл. 211—213, R. Hamann-Mac Lean und H. Hallensleben, *op. cit.*, С. 36—37, Abb. 318—345, Пл. 34—36; H. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin*, Giessen 1963, 63—64; С. Радојичић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, сл. 13; D. Nagorni, *Gračanica*, Reallex. zur byz. Kunst, Leif. 14, 911 sq; Д. Милошевић, *Грачаница*, Београд 1976.

полога на које су се надовезивале оне што су преостале десно од северног прозора. — И готово читаву горњу зону могла је бити исликана менологом на површинама које су заузеле групама анђела и апостола што седе на две клупе и присуствују суђењу. Тако је сад и сцена с Христом Пантократором (у округлом медаљону) око којег су Марија, Претеча и анђели — ваљда наместо Богородице као пандана монументалног Христа „Страшног судије“ на супротној страни. Другим речима, и по закључивању на основу иконографских закономерности имамо доказе да је читав Страшни суд дошао на западни зид да смени првобитни програм. Он га је, међутим, пре допунио но што га је у целини заменио.

И то што се аутор грачаничког Страшног суда одлучио да две сцене — Мерење душа и Седам смртних грехова — изузме из целине слике на западном зиду и да те две сцене смести на северни зид уследило је зато што се он није снашао у распоређивању тема и програмирању великих композиција, мада је имао узоран пример у самој Грачаници са пребацивањем сцена с површине једног зида на површине других зидова у циклусу Богородичине смрти и Успења. По просторном решењу, тај циклус чини пандан Страшном суду: две композиције у четири сцене (Анђео јавља Богородици о њеној скорој смрти и Богородица чини поруке апостолима, на јужној страни наоса, и Апостоли налазе празан гроб Богородице, а поред те сцене још и сцена Тома показује апостолима Богородичин појас, на северној страни наоса). Стављајући две епизоде из Богородичиног предсмртног тренутка и две из догађаја који су уследили после њене смрти и успења, стављајући их сасвим симетрично с обе стране велике сцене Успења, зграф ствара неку врсту затвореног простора — *spatium conclusum*-а што овај циклус чини не само просторно но и иконографски сасвим уобличеним. Слично је могао да поступи сликар Страшног суда. Но, иако је његов Страшни суд такође у *spatium conclusum*-у, он га, међутим, није организовао ни симетрички распоредно на одговарајуће површине као што је циклус Богородичине смрти и успења.

Сондирањем иза источних стубаца, прислоњених уз западну фасаду Грачанице, доказано је да се менолог настављао у спољашњем нартексу. Једна фигура, вероватно мученика, која је припадала месецу јануару, нађена је испод прислоњеног северног зида доцнијег нартекса, а остаци првобитних фресака констатовани су и на свим другим површинама западне фасаде иза великих стубаца. То откриће је побудило да се

трага за конструктивним обликом спољашњег нартекса, ради чега су предузета ископавања у њему. Резултат је био значајан: на средини, испод садашње куполе појавиле су се две базе с којих су се изнад пода уздизали ступци у својству носача сводне конструкције спољашњег нартекса. Читава носећа конструкција свода била је лака, готово сва на ступцима и луцима, због чега је и дошло до рушења нартекса приликом првог турског налета на Грачаницу осамдесетих година XIV века. Из реконструисаног плана јасно се видело да је тај нартекс био отворен, као љевишки и, доцније, пећки. Његова изградња имала је за последицу и преношење дела сликаног репертоара из унутрашњег нартекса и допуњавање репертоара другим темама. Осим месецима јануар и фебруар и Криштењем на јужној страни источног зида, сликани украс спољашњег нартекса био је испуњен историјским личностима у најнижој зони — архиепископима и грачаничким епископима. Садашњи репертоар историјских личности у спољашњем нартексу — Немања, Сава Српски и Арсеније I, који се као оснивачи српске цркве сликају од половине XIII века у нартексима епископских цркава — речито сведочи о његовом преношењу у новосаграђени део грачаничког храма. По јако оштећеној фрески Христа из Страсти (у првобитном програму), над јужним, и по још једној неидентификованој, над северним прозором, дознаје се да је на сводовима спољашњег нартекса била исликана и скраћена верзија пасхалног циклуса, као у солунској цркви Св. Николе Орфаноса и у Ст. Нагоричину, чиме је био „комплетиран“ црквени календар с оба вида — покретних (пасхалних) и непокретних (менолошких) празника.

Све ово што је речено о сликаној декорацији спољашњег нартекса — о којој је сондирањем прибран солидан археолошки материјал — треба замислити као последицу извршених корекција у ранији, првобитни програм грачаничких фресака. И то не само у унутрашњем нартексу, како је до сада показивано, већ и у другим деловима храма — у наосу и у светилишту. Реч је пре о обимној ревизији првобитног програма него о корекцији, а разлог за устручавање да такву замашност нових радова у Грачаници назовемо правим именом лежи у поступном излагању ових, иначе веома сложених, проблема грачаничке хронологије и иконографије. Они се не решавају испитивањем само фресака, него, како је горе показано и археолошким методом. О резултатима археолошких истраживања, везаних најтешње с проблемима којима је посвећен овај рад, расправљено је другом прили-

ком.⁵⁹ Зато овде наводим сумаран преглед тих истраживања.

Грачаница је подигнута на месту срушене тробродне византијске базилике и једнобродне куполе цркве Липљанске епископије. Сравнивши са земљом њихове остатке, градитељ Грачанице се ипак користио њиховим темељима и у спретној комбинацији старог и новог нашао оригинално решење за своју грађевину са два уписана крста. Решење унутрашњег простора је сврсисходније но што изгледа ако се суди по спољашњем изгледу. Уколико је и било каквих „мана“ у погледу прегледности унутрашњег простора, који је на наше раније испитиваче остављао доста суморан израз на лицу због „закрчености са ступцима“ — све је исправно протомајстор првобитног програма грачаничких фресака. Он је изгледа доживео да своје дело види безмало завршено, што не значи да је други програм живописања, након додавања спољашњег нартекса, изведен много касније. Управо то питање — једно од најчешће до сада дискутованих о грачаничкој хронологији — држи се тврдокорно у сфери нерешљивости и задаје гдне мук свима који се с њим ухвате у коштац. У питању је година-две, која би се у главном могла лако занемарити ако се не жели губити време на заобилазна тражења одговора. Тако с гледишта тренутне радозналости, али и с ризиком да се после читаво питање појави у свој својој нејасности, као да није ни покушано да му се нађе решење. То је разлог што се овде настоји на тој „ситници“ од године-две за које су везане најсудбоносније промене на српском престолу, манифестоване смрћу старог краља, вешћу да је Стефан прогледао, његовим устанком на брата Константина, грађанским ратом и коначном победом Дечанског. Све се то збило 1321. и 1322. године. У току промена на престолу нови архиепископ, Никодим, који је показао и сасвим нове тенденције у управљању српском црквом (или грачаничким епископом) наложио је истом атељеу зографа који су били пред довршењем првог програма Грачанице — али по свему судећи, без протомајстора (о чему ће ниже бити речи) — да га делимично измени и да га допуни новим садржајем.

Пошто је Грачаница епископска црква, њен први програм фресака у нартексу није се могао замислити без сцене Крштења пред којом се обављао чин примања вере. Крштење у спољаш-

њем нартексу, наравно из каснијег времена, иконографски није слично ономе из првобитног програма, које је морало бити као у менологу Старог Нагоричина.⁶⁰ Као у Старом Нагоричину, и пред њим је, у грачаничком унутрашњем нартексу, морала бити крстоница. Додавањем спољашњег нартекса и та крстоница се нашла на супротној страни, испред јужног дела источног зида, такође до композиције Крштења. Та нова композиција иконографски је слична оној у спољашњем нартексу Богородице Љевишке, која је изведена у крстастом делу свода. Обе су биле на исти начин решене с више сцена.

Ово је, поред трага менолога, само један од доказа о преношењу једног дела тема из унутрашњег у спољашњи нартекс Грачанице чим је он био саграђен. Но, кад би само ова два детаља — део менолога и у њему композиција за 6 јануар у виду малог циклуса Крштења — били узети као повод да се догради спољашњи нартекс, не би се у томе могао видети задовољавајући разлог. Морао је за тако замашну адаптацију постојати и који други, литургички оправдани захтев. Покушаћемо да га сагледамо.

Нови српски архиепископ Никодим сам је, у предговору свог превода Јерусалимског типика, најбоље објаснио побуде и намере приликом спровођења своје нове црквене политике. Он није био, као његов претходник Сава III, искључиво везан за краља Милутина. На опште задовољство цркве и „свег сабора српске земље“ радио је на помирењу завађене браће, у чему је и успео, што је допринело његовом избору за архипастира српске цркве. Он, јамачно, није био оптерећен мором династичке кризе, а по читавом свом делокругу интересовања и не треба га друкчије схватити него како га је Данило II приказао у посебној, краткој, биографској белешци. По њој он је „саопштнић апостолскога седења“.⁶¹ Уводећи Јерусалимски типик наместо ранијег Евергетидског, он је у ствари заузео строжи ред у монашким заједницама.⁶² Томе је реду подчинио и Грачаницу. Она на њега очигледно није остављала утисак савршености као на његова претходника. Без нартекса, односно с једним уским пролазом између два бочна брода у западном делу цркве, због чега га сасвим условно можемо сматрати нартексом, Грачаница није била погодна за службу по новом типичу, који је захтевао шире учешће читаве монашке за-

⁵⁹ П. Мијовић, *Менолог*, 279, сх. 9.

⁶¹ *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, прев. А. Мирковић, изд. СКЗ, Београд 1935, 47.

⁶² А. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима, Богословље II* (1958), 1, 93; I (1957) св. 2, 12—19; I (1958), св. 1, 69—88; II (1958), св. 1, 93.

⁶⁰ П. Мијовић, *О генези Грачанице*, у *Зборнику радова посвећеном 650-тогодишњици Грачанице* (у штампи); исти, *Прилози проучавању Грачанице*, *Зборник Народног музеја IX* (посвећен М. Боровић-Љубинковић (у штампи). Ранија саопштења в. у нап. 1.

јединице у разним обредима, највећим делом предређеним опширним нартексом. Иако је била намењена монасима, Грачаница је заиста деловала више као мјрска и, особито, краљевска црква, па је Никодим, свакако уз сарадњу грачаничког епископа, одмах прегео на њено прилагођавање строжијим одредбама новог типика. Наредио је да се изгради још један нартекс. Затим је затворио северна врата, која су служила за улазак разних категорија полухришћана (неофита, енергумена и катихумена), а којима је место у спољашњем нартексу. Истовремено је сузио велике лучне отворе између главног олтарa и проскомидије и Ђаконикона, преградивши их зидићима у које је оставио мала и ниска врата. Изнад поменутих зидића оставио је само ниске сегменте кроз које је могло да прође много мање светлости но што је то било раније. У целини је, дакле, од свечане, светле, оку пре пријатне но души за контемплацију погодне првобитне Грачанице начинио мрачан храм, с много затворених просторија, пуних мистике, како је и захтевао типик светога Саве Јерусалимског.

После архитектонских измена Грачаница је, природно, морала доживети промене и у свом сликаном репертоару. Површине које је новоградња делимично покрила досликане су, а нове испуњене другим садржајем. Два пара стојећих фигура епископа и два пара попрсја изнад њих на површинама лукова које су покривене новим зидовима између олтарa и бочних просторија, поново су изведени, али сад на убаченим зидићима. Затворену шупљину северних врата прекрила је фигура једног светог ратника.

Највише је промењен сликани репертоар унутрашњег нартекса, што је и разумљиво јер је он својом несврхисходношћу највише и проузроковао ревизију плана Грачанице. Из њега је — како је раније показано — пребачен један део менолога: месеци јануар и фебруар. Тиме су ослобођене површине за другу, опширнију варијанту Страшног суда. Тако су се сад у унутрашњем нартексу такође нашла два Страшна суда — један, „првобитни“ са *Dextra dei*, из које светлосна звезда пада на Христа „Видело света“, и други, на источном и западном зиду. Први је, поред првобитне површине намењене делу менолога који недостаје, „покрио“ и композицију Крштења, која је касније „пребачена“ у спољашњи нартекс, и све стојеће фигуре лево и десно од врата, као и читав низ попрсја између њих и менолога. Други део, на северном зиду, са сценама Мерење душа и Седам смртних грехова, дошао је на место две стојеће фигуре светих жена. Оне су с три преостале светитељке чиниле групу од пет фигура којом се ствара пандан групи Петозарних мученика на јужном зиду.

Располажући овим подацима коначно можемо свести резултат наше анкете, спроведене са сврхом да се покаже како је примењен низ нескладности у затченој композицији Страшног суда с двама концепцијама у његовом приказивању. С променом на челу српске цркве и оријентацијом на строжији монашки живот у Грачаници — што је изазвало низ литургијских и архитектонских, па најзад и иконографских измена у сликарству — прекинуто је завршавање првог програма сликања овога храма. Тај моменат је уочен на низу интервенција које се највише примећују у композицији Страшног суда.

с) Метонимичко повезивање старозаветних парабала с персонификацијама

Другим програмом сликања унутрашњег нартекса Грачанице створена је и друга, нова, иконографија његове главне теме — Страшног суда. Поред тога што је захватио готово сав простор западног зида, нови Страшни суд је допуњен и новим сижејима који га на симболичан начин објашњавају. Најуочљивије су две старозаветне сцене — Пророк Илија које у потоку Кисон лажне јеврејске пророке и Јов на Ђубришту, као и још две, на јужном ступцу, које су такође биле насликане у својству парабала. Оне су, у ствари, језиком метафора из Старог завета имале да истумаче оно што са згуснутом композицијом *Dextra dei* није било довољно јасно. С њима требало је допунити веома учену грачаничку царску иконографију и само теолозима разумљиву симболику светлости што од Деснице божје, у којој су се нашле душе праведника, подигнуте са земље, иде ка Христу, такође у метафори текста из Јованова јеванђеља као „Видело свему свету“. Према тој светлости, како је објашњено, окренуо се на време краљ Милутин. Полазећи од те мисли, зограф је нагомилао нове доказе, међу њима параболе с Илијом и Јовом. Чак ни са још две сличне параболе, које су биле, како претпостављам, насликане на јужном ступцу, оне не чине „мали циклус старозаветних тема“, што се раније подразумевало, нити су у нартекс убачене ради попуњавања енциклопедијског садржаја иконографског програма Грачанице. Како ћемо напред показати (в. поглавље g), поменуте параболе нашле су се у окриљу велике композиције Страшног суда као префигурације. Њима се на посредан начин тумачила симболика Страшног суда, непосредно уведена у литургијску службу. А да су слике (фреске на зидовима нартекса) и литургија чиниле јединствен изглед једног савременог чина у Грачани-

ши, то се на декорацији грачаничког нартекса чак и по траговима првобитног програма јако осећа.

Други зограф је добро знао да се сликама могу дати пренесена значења, проширујући им домен сликовитости, то јест користећи их ради објашњења друге, пуније верзије Страшног суда. Увидевши да се то не може постићи метафором, као у првобитној ужој верзији Страшног суда (*Dextra dei*) будући да се значења „Видела света“ не подударају са значењима страве и ужаса у проширеној верзији те композиције, он се решава да успостави метонимички однос између Страшног суда и старозаветних парабола Јов на Ђубришту и Илија коље лажне пророке, и, како смо претпоставили, још две параболе које су биле пасликане наместо горњих делова Лозе Немањића, којима је такође ново, метонимичко, значење могло бити дато проширеном верзијом Раја на супротстављеној површини.

Проширујући значење старозаветних парабола и доводећи их у контекст Страшног суда, аутор те нове концепције је читавој сликовитости декорације унутрашњег нартекса дао нов садржај. Повод за то нашао је у стварности свога времена, то јест у настојању цркве да краљу Милутину обезбеди ореол краља праведника. Додавањем сликовитости помоћу још једног пренесеног значења грачанички зограф не би постигао жељени ефекат да није у начину свог изражавања учинио јак заокрет. Тај се заокрет састоји у истицању детаља на рачун целине, како би њиховом помоћу саопштио своју мисао или нечију поруку. Њему је при томе парабола послужила као допунско објашњење нове сликовитости оних делова Страшног суда којима је намеравао да да ново значење — Персонификацији Земље, а особито Персонификацији Мора. У једном ранијем раду показао сам како нас је с Персонификацијом Мора подсетио на старозаветне текстове из *Књиге о Јову* у којима се говори о морској немани Тиамату или Левиатану.⁶³ Да би Персонификацији Мора могао дати сликовитије значење он ју је увећао и у односу на друге сижеје предимензионирао. Не преостаје друго него да видимо како је то урадио с овом, као и другом персонификацијом — Персонификацијом Земље — и са Рајем, па и са еванџелно две пропале старозаветне сцене њему насупрот, на јужном ступцу.

Епизода о којој је реч припада оном делу композиције на северу од врата који се налази испод Другог доласка. Захвата скоро цео про-

стор између врата и северног прозора на западном зиду. Уочљива је тим више што је одозго и са десне стране бордирана Огњеном реком. Лево од Огњене реке, горе у брдовитом пејсажу, труби на Земљу један анђео у лету. Персонификација Земље је представљена као девојка. Она је огрнута плавим хитомом, а седи на разастрој белој тканини коју са страна придржавају две девојчице, исто тако одевене као и Земља. На глави има круну, у рукама бели шал који се лебрица иза ње. Са страна разне звери и птице повраћају делове људи које су појели. Из две отворене гробнице устају мртви. Нешто ниже, други анђео труби на Море које је представљено једном младом женом, нагом до појаса, како се вози на колима с точковима на једној фантастичној морској немани која повраћа људску главу. И рибе, насликане свуда у узбурканом мору повраћају делове људског тела и кости. Полунага девојка која представља Море има на глави плаву мараму а преко бедара и леве руке лепрша јој подужа љубичаста тканина. Истом руком преко рамена придржава шестопер на дугој дршци. Из косе јој вире пипци ракова. Ограде кола су од ребара морских шкољки. Десно, у доњем делу огњене реке, је још једна Персонификација мора, опет с нагом женском фигуром на немани, слична првој персонификацији, али без кола преко леђа монструма. Осим што заузима велики простор, сиже Персонификација мора је два пута приказан, чиме се још више намеће погледу.

Као што се види ова сценарија је јако хетерогена; у њој се мешају реални и фантастични облици земаљског и морског света, па није чудно што је ова лепо насликана композиција у светлозеленој (Земља) и светлоплавој (Море) гами, живо приказаним амбијентом природе, нарочито Марином, јако привлачила поглед посматрача. Али, пред њом он остаје најчешће изненађен због компилаторске сцене која илуструје исто тако компилаторску садржину.

Кад говоримо о садржини новог Страшног суда у Грачаници мислимо најпре на чувену беседу Јефрема Сиријског о *Страшном суду*. Епизода којој припадају Земља и Море налази се скоро на самом почетку скупине грчких варијанти његове беседе.⁶⁴ Најпре се Цар царева диже са свога престола славе и силизи. Одмах затим страшна бура буди све мртве — праведне и неправедне — по заповести Цара, творца свих твари и свега живог. Иако је Јефрем Сиријски целог живота био заокупљен овом темом, он није нарочито настојао на детаљима, па ни на онима који би се могли подразумевати кад је реч о

⁶³ P. Mijović, *Personification de la Mer dans le Jugement dernier à Gračanica*, *ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ ΕΙΣ Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΝ*, т. 4, Athènes 1967—1968, 208—219.

⁶⁴ G. Millet, *op. cit.*, 21—22.

бури која буди све умрле и враћа их у живот да би могли стати пред Судију. Њега су допуњавали други аутори, нарочито Роман Мелод, у VI веку, а затим Паладије и Василије Нови. Највише по Роману Мелоду црква је унела овај садржај у литургију месопусне суботе и месопусне недеље које су посвећене Страшном суду. Тада се моли за све умрле „од века“, свих узраста, било где да су умрли и било на који начин, а поименично за оне „што гроб покри, што вода покри, рат покоси, земљотрес обухвати, убице убише, огањ спали; који умреше у мору, на земљи, у рекама, изворима, језерима, од зверова, птица, змија...“ итд.⁶⁵

Како се види, предилекција за сликање ових сижеа у композицији Страшног суда постоји. Пошто је била версификована — кондак Романа Мелода за месопусну недељу, а по њему проемион и икос у данашњој литургији — ова тема је била и веома популарна у средњем веку, па је разумљиво што је често сликана. Али овако како је у стиховима и описима сложена она није преузимања у све композиције Страшног суда. Хришћански уметници су се придржавали само основних елемената садржаја, а ликовне замисли амбијента и сцена креирали су слободније, углавном према доступном касноантичком наслеђу зоолошких и акватичких митолошких сцена које су служиле као иконографски образац сижеа Земља и Море. Посебне допуне и истицање одређених сижеа, који су очигледни у скоро сваком циклусу Страшног суда, чињени су увек с неком моралном предилекцијом, па је тако иновирана сцена, или чак и целокупна композиција Страшног суда, стицала нову алегоричку вредност. Како се средњовековни уметник или писац није никад директно изражавао, већ је своје мисли облачио у рухо старозаветних и новозаветних цитата из којих је тек требало извући загонетни одговор, шифру за откривање таквих алегоричких морамо увек тражити у интерпретацији текста и у односима између сцена које су у питању и историјских сцена или портрета које су са првима у неком корелату, као што су нпр. ктиторски портрети или представе других нпр. *ex voto*, мотива у близини Страшног суда. Такав је баш случај и са нашом темом у Грачаници.

Али, подсетимо се најпре на то што се у сижеу Море грачаничког Страшног суда издваја својом нарочитом иконографијом. Већ је поменуто да је то у првом реду компилаторска садржина саме сликане представе. Девојка која персонализује Море потиче од представе богиње Ve-

nus marina.⁶⁶ Амбијент који је окружује подсела на призоре у мору које је у уметности грчко-римског хеленистичког наслеђа добро познато. Мотив морске немани коју јаше наг или полунаг човек веома је стар и, што је изненађујуће, није много еволуирао од свог вавилонско-феничанског порекла до средњовековне представе на композицијама проширеног Страшног суда. Сама неман по вавилонској космогонији припада типу Tiamat-a, фантастичног бића насталог из првобитног Хаоса које живи у мору. Феничанска митологија га зна под именом Leviathan и сматра га такође производом првобитног Хаоса, и он — исто као и Тиамат — живи у морским дубинама. У библијске текстове, у *Књигу о Јову*, ушао је у V веку пре наше ере, која је, по библистима, тада постала. Стара веровања су замислила ову неман као зло које је победио бог добра, у јеврејској Библији Јехова. У популарној представи на ликовним делима представљен је као чудовиште издуженог змијоликог трупа с репом кита и малом главом звери. Највише одговара представи хипопотама или хипокампа, а победа бога добра над њим увек је представљена у андроморфном лику — најпре мушкарца који га је узјахао и који на њему језди, а затим жене у истом положају. Тип морског јачаха није чест у грчкој уметности: на античким вазама са црним фигурама јавно се у VI веку, док га на јонским вазама нема.

Прелазећи великим корацима дуги пут којим је ишла иконографија хипокампа, будући да нам није задатак да је пратимо већ само да укажемо на главне етапе развоја ове ликовне представе какву смо затекли у Грачаници, треба узети као очигледно да су у еволуцији овога мотива највидљивије промене које се односе на локацију. Док је био на вазама и ситним уметничким предметима припадао је сепулхралном култу. Кад је прешао у мозаик — ограничен је углавном на акватички амбијент, на декорацију фонтана, басена за воду и бања. У Помпеји то су фонтане у целини декорисане зидним мозаиком с представама из поморског репертоара у који су нашли места најпре наравно Венера, богиња мора која се раба из морске шкољке, а затим као њена пратња остали митолошки становници мора — Нептун, тритони, нерее, амури, психе итд. Иако сва ова бића и у римским кутовима имају своју митолошку симболику, ипак је основно да им овако представљеним у бања-

⁶⁶ Р. Миловић, *op. cit.*, 214—216; С. Радојчић, *Милешевске фреске Страшног суда, у Студије о уметности XIII века*, Глас САН ССХХХIV, књ. 7, 24 sq.; исти, *Милешева*, Београд 1963, 35—38; D. Milošević, *Das jüngste Gericht*, Recklinghausen 1963; Д. Панић, Г. Бабић, *н. д.*, 73, нап. 58.

⁶⁵ Л. Мирковић, *Хеортологија*, Београд 1961, 30, 144—145.

ма и на фонтанама није придавано религиозно значење, него само профилатичко. То је и омогућило да у хришћански репертоар касније пређу лако и скоро без икаквих измена.

Угледања хришћанских уметника на касноантичке мозаике приликом креирања сижеа Море безмало је потпуно. Елементи тога сижеа у целини су преузети из акватичког декора са представама реалних и фантастичних бића, најчешће пола риба-пола звер или пола човек-пола четвороножац. У сликању животиња из сижеа Земља и Море грачанички сликар показује апсолутно знање како о реалном изгледу животиње које враћају своје жртве — вука, змија, шакала, лав, птице, сипе, рибе — тако и о фантастичним облицима становника мора (неман на којој јасни персонификација Мора). Али док су на касноримским мозаицима са овом темом заступљени сви ранији елементи, док је иконографија акватичких мозаика обогаћена најразноврснијим зооморфним облицима фантастичних бића на којима јаше једно од главних римских морских божанстава — Океан, Нептун, Венера — у VI веку примећена је даља еволуција митологије и иконографије овога мотива. Но, требало је да прође свега два-три века да би се обновила у теми о страшном суду где поново стиче есхатолошки карактер, пошто је наравно добила нову, хришћанску, интерпретацију. Палеологовски мајстори, с почетка XIV века, међу којима и други сликар Грачанице, преузимају је из репертоара Страшног суда првих монументалних композиција, од којих је најближа она у мозаику Торчела.

Повод за сликање једне нове, захтеву тренутка савремене композиције Страшног суда лежи у исходу догађаја на српском престолу и у Милутиновој држави на самом крају његове владавине. Већ је било речи о насталој ситуацији у којој је прекинуто довршавање живописа у грачаничкој припрати, односно о ситуацији кад је део првобитног програма у тој истој просторији могао бити испуштен, да би уступило место новом. Било је то време кад су српски престо не само раздирале борбе за власт, већ и време кад је опасно пољуљани ауторитет краља претио да компромитује владарски култ. Тај култ је највише угрожавало то што је Милутин био четири пута жењен — двапут неканонски — што је ослепио и отерао у прогонство свога сина Стефана, чиме је на себе навукао копрену тешког грешника. Његов биограф, архиепископ Данило II, описујући га као великог ктитора, једног од највећих у безмало двестагодишњој владавини Немањића, што се зна и по броју цркава које је подигао, много се стара да га, међутим, представи као „новог Јова“. Као што је не-

праведно страдао Јов, тако је, по Данилу, неправедно оптуживан Милутин. И као што је пророк Илија убијао по божјој заповести, тако је и Милутин кажњавао, јер је то била божја воља. У Грачаници је овакав став цркве према Милутину изражен на тај начин што су фреске Пророк Илија које лажне јеврејске пророке и Јов на Ђубришту искоришћене у пренесеном значењу — као објашњење прилично загонетног садржаја двеју персонификација које се из контекста читаве композиције Страшног суда сад узимају као метонимије. Њихов нов метонимичан смисао откривамо чим прочитамо прву и најупадљивију библијску конкорданцију о Земљи и Мору из *Књиге о Јову*.⁸⁷ Али, кажимо најпре зашто баш из *Књиге о Јову*, а не из којег другог дела или, непосредно, без повода, напосто у виду какве од многобројних метафора које су средњовековним уметницима увек стајале на располагању.

Има сасвим оправданих разлога што је теми о Јову, насупрот нове композиције Страшног суда, дато проширено и дотле неискоришћено метонимичко значење. Међу пет „књига мудрости“ *Старог завета* (*Јов, Приче Соломонове, Књига проповедникова, Сиракова мудрост и Соломонова мудрост*) она заузима прво место по драматичности сижеа, дубини мисли о профаном животу и људској судбини, о нади у победу правичности и о непоколебљивости у вери. Изнад свега она је утеха онима који страдају „на правди бога“, који су стављани пред сва искушења не би ли поклекли у својој истрајности, који, трпећи неправду, своју судбину примају као неумитност без које се не може стићи до божје правде и мудрости. Према томе, свуда где у средњовековним историзованим композицијама наиђемо на тему о мудрости и праведности можемо бити сигурни да се под њом у прикривеном стању налази тема о царској иконографији којом је на псеудоучен начин правдан култ према владару. То је и у овом случају узоран пример. На основу горе изнетих хришћанских „мудрости“, јасно је да оне, као врлине, красе крунисане главе. Главна доктрина аутора *Књиге о Јову* је могућност сатисфакције док је човек још у животу, на земљи, за неправде које претрпи, наоко је то у супротности с доктрином о афирмацији правде тек после смрти, у вечном блаженству поред бога. Али, пошто је филозофија Јова окренута профаном аспектима живота — што одражава један од текућих покрета у старом јудаизму на почетку V века пре наше ере — требало је наћи решења и за такве случајеве кад човек доживи да види како се њему нанесена неправда

⁸⁷ *Књига о Јову*, XL, 10—19.

исправља. Претеча таквог учења је Језекиљ, који обећава земаљску награду за добра дела, о чему и случај с Јовом сведочи. Бог је Јова на крају наградио за све што је поднео, али то је — по хришћанском учењу — да би се показало како човек мора истрајати све док му на души не буде лако. Грчка верзија *Књиге о Јову* има два додатка епилогу — у једном од њих открива се најстарија верзија идеје о васкрсењу овако: „Написано је да ће поново васкрснути заједно с онима које ће Господ васкрснути“.⁶⁸ За хришћанске иконографе ово је био довољан повод да Јова сместе у близини Страшног суда. Зато се он у Грачаници и налази са Страшним судом у истој просторији.

Распоређивање композиција у Грачаници у сагласности са симболичким значењем које им се придаје показује се нарочито у стављању таквих тема једних преко пута других. На пример, на јужном зиду јужног брода у најнижој зони насликани су петозарни мученици, а на супрот њима у северном броду на северном зиду — пет мученица и светих жена итд. Али овде није реч само о симетричном распоређивању него се ова равнотежа одражава и на основу слагања старозаветних и новозаветних паралела кад су у питању библијске теме. Оне, међутим, пролазе кроз дугу еволуцију; њих хришћански писци, особито песници — химнографи, мелоди — препевавају изостављајући оно што не одговара хришћанској поуци у датом часу а додајући нове мотиве. Таква је еволуција немани од које је настала персонификација Мора у Страшном суду Грачанице, и за коју се везује њен пралик из *Књиге о Јову*. Узета је из једног говора Јехове с Јовом, где је описан противник злих сила, монструм Бехемот. Даничић је ово име превео са „слон“. Тим се именом у хебрејском, међутим, означава „животиња“, „скот“, а у симболичном значењу треба да представља бруталну силу коју је бог створио и коју само он може да савлада. Човек не може припитомити ово монструозно биће. Због језгровитог казивања најбоље је делимично пренети праслику персонификације Земље и Мора из *Књиге о Јову* у Даничићевом преводу:

„Диге реп свој као кедар, жиле од јаја његовијех сплетене су као гране;
Кости су му као цијеви мједене, зглавци као полуге гвоздени;
Ово је прво између дјела Божјих, творац његов дао му је мач.
Горе носе му цићу, а све звијерје пољско игра се ондје.

У хладу лијеже, у густој трсци и у глибу,
Граната дрвета заклањају га сјеном својим,
и опкољавају га врбе на потоцима.
Где уставља ријеку да не тече, узда се да ће
попити Јордан губицом својом.
Хоће ли га ко ухватити на очи његове? замку
му провући кроз нос?“⁶⁹

Очигледно је да овако описана та немај највише одговара монструмима из грачаничког Страшног суда. Али, којима? Онима који приказују Море или Земљу? У Љевишкој је Земља приказана како је узјашила прапотопно чудовиште, које је зиграф узео као персонификацију зла, у Даничићевом преводу „слона“, то јест *Béhemoth* у вавилонској космогонији. Грачанички сликар приказује Земљу како седи на финој тканини а не на монструму, иако то није њен иконографски тип. Приказујући је у лику младе жене, обучене у дугу хаљину, с круном на глави, како седи на источњачки начин — нема сумње да јој је изменио симболичку вредност, тј. умањео јој, готово отупио, снагу алегорије. То је могао урадити само ако је имао намеру да ионако двапут приказаном сижеу Мора прида још веће значење, како би у том новом односу на произвор из књиге о Јову, односно на поруку слике Јов на Ђубришту, истакао метонимију „Е да ли сам море или кит“, којом Јов од силног наваливања саговорника да прими казну као неумитност резигнирано одбија оптужбу. Зато што није одговарала мисли којом је био опчињен — да што пластичније доведе у везу персонификацију Мора с текстом из Јова — он чини лабавим везе с монструмом, „очовечује“ персонификацију Земље, чини је квалитетно друкчијом од оне у Богородици Љевишкој, где она није била доведена у метонимички однос, па је зато и могла бити приказана како седи на монструму.

Другом чудовишту, „крокодилу“ по Даничићу, које је Јехова у истом говору описао, више одговара персонификација Мора, што се одмах запажа с овим стиховима:

„Хоћеш ли удицом извући крокодила или
ужем подвезати му језик?“⁷⁰
Не ћу мучати о удима његовијем ни о сили
ни о љепоти стаса његова.
Ко ће му узгнати горњу одјећу? к чељусти-
ма његовијем ко ће приступити?
Врата од грла његова ко ће отворити? страх
је око зуба његовијех.

⁶⁸ *La sainte Bible*, éd. Cerf, Paris 1961, 599—600, 648, n. c.

⁶⁹ *Књига о Јову*, XL, 10—19.

⁷⁰ *Ib.*, XLI, 20.

*Крљушти су му јаки штитови спојени тврдо.
Близу су једна до друге...*⁷¹

Крокодил у овим стиховима је Leviathan, монструм којег је створио и победио Јехова. Он је „типичан“ непријатељских сила уперених против бога, а по Језекиљу он симболише Египат. У неким стиховима ова неман се јавља и под неодређеним именом: „Е да ли сам море или кит...“. У ствари, Море у вавилонској космогонiji означава Тиамат који је помогао рабању богова а један од њих га победио и покорио. Едомска поезија и фолклор виде у томе победнику Јехову пре организовања Хаоса (Јов и три мудраца који с њим беседе су из Едома). У упоредним цитатима Море, Тиамат, крокодил, неман је Leviathan (у хебрејском „сенка смрти“). Њега Даничић прекраја у „крокодил“ („Клели је који куну дане, који су готови пробудити крокодила“).⁷² На другим местима је то Змај или змија Fuyard⁷³ у феничанској митологији такође монструм првобитног Хаоса. Затим се јавља под именом Rahav, који у Даничићу фигурира као Мисир („Ти си оборио охоли Мисир...“),⁷⁴ иако то име није адекватно Rahav-у, јер је овај задњи митски монструм који персонификује мирски хаос.

Као што се види, постојало је довољно разлога да се извесне претхришћанске — вавилонске, феничанске и хебрејске — космогоничке алегорије у *Књизи о Јову* узму као „граба“ за представу Земље и Мора у Страшном суду, што је, поред поуке о Јову као невином човеку који страда због истрајности у свом веровању у правду, сликовита предилекција за сликање једне епизоде из његова живота насупрот делу Страшног суда где је изнето како Христос с Другим доласком савлађује све силе зла — немани у виду персонификација два елемента космоса земље: (Земље) и воде (Мора).

Књиге о царевима — у којима је испричана повест о пророку Илији — спадају у колекцију „Старих пророка“, која се сматра колекцијом „историјских књига“, будући да говори о односима Израела (његових пророка, судија и царева) с богом. *Књиге о царевима* су „историја спасења“. Незахвалност изабраног народа, његова подела на две фракције — присталице незнабожачког Ваала и присталице Алијансе — главни

су сижеи ових „историјских књига“. Фигура Илије у њима је јединствена својом извајаношћу карактера и бескомпромисношћу борца за враћање Израела на славне дане царева Давида и Соломона. Он покушава да заустави братоубилачки рат, да искорени шизму, истреби раздор и отклони опасност од спољашњих непријатеља — што је све дало изврсну духовну храну зографу да Милутина и прилике у његовој земљи доведе у сагласност с поуком коју је илијинска библијска легенда на њега оставила. Зато он и раздаваја мали „диклус“ о Илији на две одвојене и једну од друге удаљене сцене, једну: Илија у пустињи Хорев храњен од гаврана — у Ђако-викону, а другу: Илија у потоку Кисон које лажне јеврејске пророке⁷⁵ — у припрати, како и одговара намени тих просторија: прву да симболизује Богородичино безгрешно зачеће, а другу да смртнике подсети на васкрсење. Само место на којем се у припрати нашла фреска с Илијом — до оне с Јовом — наговештава које од бројних алегорија грачанички зограф је изабрао за своју концепцију илустровања теме о посмртној судбини верника.

Говорећи, доцније, о судбини Дечанског, Данило узима као оправдање за Милутинов поступак према сину и друге старозаветне поуке, о кажњавању смрћу непослушних Илијевих синова, Офинија и Финија, о Авесалому који је подигао руку на својег оца, цара Давида, „као што је било и код нас у садашње време“,⁷⁶ како коментарише Данило, што и јесу најближе паралеле које одговарају односу Милутина према Дечанском. Најизразитији пример је „злочин“ Давидовог сина. Цар Давид је у иконографији заступљен бројним литерарним и ликовним илустрацијама, али није таквом која би приказивала кажњавање Авесалома, иако је он централна личност не само породичне драме, него и једне велике политичке кризе која је владавину Давидову компромитовала, као што је Милутинова била Стефановим устанком.

И друге коинциденције упућују на Данилово одабирање цитата из приче о Авесалому и Давиду као најближих паралела о збивањима с Дечанским и Милутином. Ево два примера. Пошто је подигао устанак „Авесалом пак пријеђе преко Јордана и сав Израел што бјеше с њим“.⁷⁷ Краљ Милутин Дечанском пође пак у

⁷¹ *Ib.*, XLI, 3—7.

⁷² *Ib.*, III, 8. Више минијатура које описују Левиатана има *Књига о Јову с коментаром* Paris, gr. 135, ff. 230—238, из 1362. г., L'Art byzantin 9ème exp. du Conseil de l'Europe, Athènes 1964, n° 292.

⁷³ *Ib.*, XL, 25 sq.; *Ис.*, XXVII, 1; *Л.*

⁷⁴ *Ps.* LXXXIX, 10.

⁷⁵ *Прва књига о царевима*, XVIII, 40. Ова сцена нема конкорданција; има их епизода с призивањем огња небеског који „спали жртву паљеницу и дрва и камен и прах, и воду у опкопу попи“ (XVIII, 38), што у Новоме завету одговара силаску пламених језика на апостоле (Духови, Педесетница).

⁷⁶ Данило II, *Животи*, 95.

⁷⁷ *Друга књига Самуилова*, XVII, 24.

његову „државу, зетску земљу“, с намером да га ухвати. „А он видеши долазак свога родитеља побеже на ону страну реке зване Бојана“.⁷⁸ У борби са сином Давид му не жели смрт, него саветује: „чувајте ми дијете Авесалом“.⁷⁹ Несрећним случајем Авесалом остане да виси о храсту, пошто се испод њега извукла мазга коју је јахао. Кад су га слуге дотукле, Давид „се сневесели, и попе се у горњу клијет, над вратима и стаде плакати, а идући говораше: сине мој Авесаломе! камо среће да сам ја умро мјесто тебе! Авесаломе, сине мој!“⁸⁰ Милутин се, пошто је Дечански прешао Бојану, овако обраћа сину: „Чедо моје мило и срдечно, зовем те и не одзиваш ми се. У жалости мојој изгледа ми да си близу мене, но пружам руку, и не налазим те. Многе сузе чине ми слепоту, и љутим болом цепа ми се срце због твога разлучења и дели ме пламеновима од многог уздицања. Зар то беше, чедо моје, чему се не надах од тебе?“⁸¹ Само је епизод друкчији: по предаји, Дечански је ослепљен. Не само што се из овога стиче утисак да је Данило догађаје у својој земљи приказао према библијској традицији, већ да је и грачанички зограф, приказујући Илију како коље лажне јеврејске пророке као поуку о кажњавању „непослушних“ био инспирисан наведеним местима. Да ли је био инспирисан и сценом из Авесаломова и Давидова живота (*Друге књиге Самуилове*) која одговарају оној из Илијине биографије (*Прве књиге о царевима*)? Нема сумње да би нашем случају више одговарао као компарација случај с Авесаломом и Давидом. Авесаломова смрт има новозаветну конкорданцију у Христовом Полагању у гроб, као што су то Јосиф бачен у јаму (*Прва књ. Мојсијева* XXVII, 24), Јону гута кит (*Књ. пророка Јоне* II, 1) и др. Такве параболе би, такође, одговарале смислу алегоријских слика у овоме нартексу, али ми се то не усуђујемо да тврдимо јер за такву тврдњу немамо ниједну ближу аналогију у сликарству Палеолога. Али, пошто је Илијина парабола имала свој иконографски образац, а с типолошке стране је одговарала историјском упоређењу — није тешко закључити да су се, пред њом, на томе месту, они који су познавали и догађаје и библијски начин њихових интерпретација, лако сналазили „читајући“ из ње све што је алегоријски казано.

На основу иконографског искуства могућно је предочити каква је могла бити насликана чешће пута помињана алегорија на западној стра-

ни јужног стубца грачаничког нартекса, коју је прекрила Лоза Немањића. С обзиром на две старозаветне параболе — Јов и Илија — на северном ступцу, она је такође морала бити парабола, узета за предилекцију приликом сликања насупрот Рају. Судећи по примеру из спољашњег нартекса Богородице Љевишке, где су у једној „лунети“ композиције Раја приказани Сан Јаковљев и Лествице Јаковљеве, разуме се да такву аналогију најпре дозивамо у памети. Почев од Филона, готово сви учени црквени писци тумаче Јаковљев сан — пењање и силажење анђела по степеницама које су од земље досезале до неба — као слику божјег провиђења или инкарнације Слова. Речи уплашеног Јакова пошто се пробудио: „... овдје је доиста кућа Божја, и ово су врата небеска“⁸² које су ушле и у литургију, непосредно објашњавају смисао и значење Јаковљевих лествица. „Кућа божја“ је божја резиденција, те отуда и жеља да у њу буде примљен посвећени династа који је својим делима и вером то заслужио. Друга прича — Борба Јакова с анђелом — поучава како је физичка борба човека с богом, иако у почетку с извесним успехом, илузорна.⁸³ У њој човек само може сазнати натприродну снагу свог противника и пред њом се поклонити. Свети Јероним и Ориген су ову причу тумачили као слику спиритuelне борбе у којој се спознаје како се молитвом богу побеђује. Друга поука се састоји у опасности која човеку прети при покушају да бога види „лицем к лицу“. Учени грачанички интерпретатор ових библијских поука могао је шкртим, али језгровитим изразима циљати на подударности којима су се имале објашњавати и појаве на земљи, конкретно у Србији краља Милутина.

Осим с Јовом, српски литерарни извори, а нарочито *Животи краљева и архиепископа* Данила Другог, веома често поређују Милутина с Јаковом и Аврамом.⁸⁴ Праведни Аврам је насликан у грачаничком Рају тачно насупрот немањићке Лозе. Алузија на Аврама је разумљива кад се има у виду како је овај велики богоугодник био дигао руку на сина Исака само ради тога да га принесе богу на жртву. Такав сиже могао је још више осмелити високи српски клир који је стајао иза Милутина да га бескомпромисно брани и уздиже на пиједестал библијских великана.

Све ове сцене у јужној половини унутрашњег нартекса Грачанице чиниле су јединствен метонимички комплекс, смисљено компонован у току настајања царске иконографије грача-

⁷⁸ Данило II, н. д., 94.

⁷⁹ Друга књига Самуилова XVIII, 5, 12.

⁸⁰ *Ib.*, XVIII, 33.

⁸¹ Данило II, н. д., 94—95.

⁸² Прва књига Мојсијева, XXVIII, 17.

⁸³ *Ib.*, XXXII, 30.

⁸⁴ Данило II, н. д., 99.

ничког Страшног суда. Смештене насупрот Раја предочавале су стремљења рајским насладама живота ореолом овенчаних немањићких владара, о чему је у нашој теми навођено обиље доказа. Стога није нужно задржавати се ни на образлагању иконографске закономерности слагања представе Раја с представом идиличног Јаковљевог сна.

Било би излишно напомињати како је грачанички зограф, при свему што о њему знамо да је пажљиво читао теолошке књиге и слушао поуке грачаничког епископа и српског архиепископа, на дохвату руке стално имао, уз Емјинију, и литургијске текстове. Он није, како се до сада мислило, у унутрашњем нартексу сликао „мали циклус старозаветних тема“ да би тиме испунио енциклопедијски програм грачаничког сликарства. Њему су те теме служиле да језиком алегорија искаже савремену намисао и богослужбени програм. Јер, ма колико да се стварност са српског двора рефлектује у грачаничком Страшном суду, не сме се заборавити да је тај циклус посвећен успоми на Месопусну недељу сирне седмице, која се у служби назива „предверје покајања“, „претпразнство уздржљивости“ и „преочиститељна седмица светог поста“.⁸⁵ Зограф је морао знати да је за ту недељу Роман Мелод написао кондак са садржином о страшном суду. По један канон за ову недељу написали су Теодор Студит и Христофор протосинклит. Исти прокимен и стих „апостол и јеванђеље“ као у *Типику Велике цариградске цркве* (IX—X век) и у *Синајском канонару* (X—XI век) налазе се и у садашњој служби те недеље. За време Сирне седмице не врши се тајна браќа, а у среду и петак ни литургија, но часови, као у четрдесетници, с поклонима и молитвом св. Јефрему Сиријском, аутору беседе о страшном суду. На литургији у сирну недељу чита се дужи текст из *Мат.* 6, 14—20, који говори о потреби опраштања у време поста, што и данас измирењем и целивањем практикују верници.

С грачаничким Страшним судом, нема сумње, илустрована је трећа недеља четрдесетнице, то јест *Посног триода*. У пасхалном циклусу ова се сцена доводи у везу с излагањем о Страшном суду у *Матејевом јеванђељу* (25, 31—46). У пасхалном циклусу припрате Пећке патријаршије сачувана је композиција Страшног суда.⁸⁶ Ми смо, према томе, сад начисто с тим да је аутор грачаничког Страшног суда заиста имао задатак да удовољи литургијску потребу у вези са обављањем службе сирне седмице. Но како пасхални циклус не чини само *Посни триод*, већ и

Цветни, разумљиво је што се мора помислити да се у том нартексу налазе, бар у рудиментарном облику, слике које подсећају на другу половину године покретних празника.

Она је ту заиста и била „илустрована“. Означујући је као „илустровану“ дајемо одмах на знање да није реч о којем од празника *Цветног триода*, већ о њиховим старозаветним „типосима“. Реч је о оном начину мишљења нашег зографа који подразумева враћање на литерарни смисао каквог места из јеврејске Библије. То је инверсни начин слагања *Новог са Старим заветом*, односно литургијских текстова хришћанске цркве са спиритуалним смислом речи и реченица Библије. Ако су, како претпостављам, наместо Лозе Немањића у горњем регистру биле илустроване сцене Борба Јакова с анђелом и Јаковљеве лествице — које у конкорданцијама имају: васкрсење Христа у виду јављања Томи (прва) и вазнесење (друга) — онда с очуваним сценама Јов на бубришту и Илија коље лажне јеврејске пророке — које, такође у конкорданцијама, одговарају: прва месту из Јеванђеља у којему се описује како Христос седи и чека мучење (молитва у Гетсиманском Врту, *Лук.* 22, 43 — 44), а друга педесетници (Духовима) — имамо елементе *ad litteralem sensum* јеврејског поимања страдања за веру претворене у хришћански спиритуални смисао жртвовања Христа на крсту. То је још једна потврда о јединству и прожимању великог броја текстова из старозаветних и новозаветних књига, из списка егзегетичара, из црквене поезије и црквене службе за Месопусну недељу, многих и разноврсних текстова који су инспирисали иконографа грачаничког Страшног суда. Алегоричност, метафоричка и метонимичка изражајност Страшног суда, вештина зографа да из компилација начини целовит приказ мистичке и реалне стварности — иако сад тешко уочљиве — сведоче о једном креатору који је био на врхунцу својих интелектуалних и духовних способности.

Такав Страшни суд какав нам се представља у другој, проширеној, верзији неминовно је морао изазвати и промену у односу на значење ктиторове слике. Тај однос више није само у знаку ктиторовог обраћања Христу — „Светлости свету“, него и Христу — Страшном судији. Зато је, чини се, приликом ревизије ранијег програма и стављен натпис *Страшних судина* поред Христове главе, иако он противречи садржају првобитно исписаног текста на његовој отвореној књизи којим се позивају верни да му приступе као светлости свему свету. Ова промена би се могла схватити само као једна од варијанти Страшног суда да не одражава позадину историјских догађаја. Историзовањем Страшног

⁸⁵ Л. Мирковић, *н. д.*, 145—146.

⁸⁶ П. Мијовић, *Менолог*, 123.

суда сад се метонимичка значења његових саставних делова упућују на промене околности у династичкој борби. Наместо добровољног приступања извору свих светлости, сад се предочава суђење, кажњавање и вечна тама смрти за почињене грехе. То се, без сумње, не односи на старог краља, чије су снаге већ биле на умору, него на некога ко је противу њега устао. А устали су, како пише Данило, многи. Уочи смрти краљ је био парализован; њему се по речима Даниловим „беше свезао језик“.⁸⁷ Видевши то, Данило заповеди „да почну надгробна пенија“. „И када су — наставља Данило — почели појати: „Преже слица сунце зашадше је ва гроб иногда“, и пошто је био велики метеж и не мала узбуна и сметеност у време представљања блаженога, и пошто су биле борбе и велике пљачке од сујемудрих војника, као да су се међу собом сукобили пуклови, хотећи једни од других да узму богатство њихово, овај блажени и благочестиви краљ лежао је ту као пресветло сунце, које просвећује разуме и мисли свију који га гледају.“⁸⁸

Очигледно, Данило је пишући ове ретке био инспирисан симболиком Христа — „Светлости света“. До болести и умирања старог краља још увек је та симболика доминирала у унутрашњем нартексу у првобитној верзији Деснице божје. Тада се и јавила потреба за другом, застрашујућом и претећом сликом божје одмазде за грехове. Таква слика је могла бити надахнута у Грачаници управо стога што је архиепископ Никодим у њој извршио прву значајну промену у до тадашњој црквено-богослужбеној пракси. Његовим идејама, напојеним духом новог типика, дошло је било време да се актуелизују призорима грађанског рата.

Зато, из овако изведене анализе историзовања Страшног суда у Грачаници, односно откривања живог и стварног тренутка збивања на двору краља Милутина у време његове смрти, тако импресивно избија ова епизода српске царске иконографије испод до сада једино видљивог теолошко-дидактичког изгледа Страшног суда. Методом те иконографије, мени се чини да је сасвим оправдано датирати ту другу верзију Страшног суда баш у време сукоба оних пуклова које је поменуо архиепископ Данило, то јест на крај 1321. и на сам почетак 1322. године. Тада су извршене и све оне друге адаптације и досли-

кане нове површине, настале у Грачаници пеним претварањем у неку врсту „огледне школе“ новог мистичног јерусалимског монашког живота, који је уведен с Никодимовим типиком.

Зограф који је извео показане адаптације и допуне, како је већ речено, није исто лице с оним што је првобитном програму улило концепцију и тај програм пренело на све унутрашње површине грачаничког храма без спољашњег нартекса. Далеко од тога да буде систематичар, као творац првобитног програма, он је у свом песничком заносу космогонијске праслике и судбине света прави лиричар. Идући за уобразиљом, показао се способним да варира утврђене поступке, па отуда делује слободније и профаном животу ближе, људскије и разумљивије. Ни синтетичар, ни аналитичар, он је напросто незаустављиви приповедач. Свака фигура и сцена коју је сликао може се издвојити по његовом личном стилу. Његови ликови на убаченим зидићима између олтара и два протезиса сликани су у крупнијем плану, са више пластичности у облицима главе и руку но што је имају многи светитељи из првог програма. Он је у нарацији сценских догађаја, особито Страшног суда, штавише, епски широк, местимично чак и расплинут (Рај и Пакао). Иако се мекоћом своје руке и финоћом своје палете показује као изванредан ерудита, по свој прилици у свом најбољем стваралачком добу, он није без мана. Једна од њих, по којој смо га у току наше анализе препознавали, је слабост компоновања. Невероватно звучи то што се о њему може рећи да је истовремено изврстан сликар и невестит композитор великог и сложеног спектакла Страшног суда. Невероватно — али истинито, како то очигледно показује тај његов готово скрпљени Страшни суд.

Други сликар Грачанице има у убаченим ликовима — Козми Стихотворцу и Јовану Дамаскину на северном зиду Ђаконикона, Теодору Студиту и Стефану Новом на јужном зиду проскомидије, Петру Александријском на северном, а још једном неидентификованом архијереју на јужном зидићу између олтара и протезиса — помало од оне златасто-плаве тоpline којом зраче монументалне фигуре светитеља у Богородици Љевишкој. Од ње је он преузео и највећи део малих сцена и мотива у Страшном суду. Овде сад, на жалост, није место да се упуштамо у привлачно тражење стилских карактеристика сликарства Другог грачаничког мајстора с левишким, а у неким цртама и са старонагоричким зографима (особито у илустровању менолога), али ова кратка запажања о његовом стилу не би требало оставити без подвлачења подударности

⁸⁷ Данило II, II, д., 117.

⁸⁸ *Ib.*, 118. Многи су писци уочили да наши стари средњовековни књижевници често узимају метафору „сунце“ за име Христос. Ја сам назив „Светлост света“ поистоветио и са *Sol invictus*, в. Стари-нар XVIII, 107, где је наведена и ранија литература. Сада в. још Д. Панић, Г. Бабић, II, д., 73—74, нап. 64 на стр. 100.

у сликарским рукописима сва три наведена споменика. Стоји ли иза рукописа другог грачаничког мајстора који од познатих сликара Љевишке и Старог Нагоричина — без посебног осврга на питање раздвајање руку једног готово компактног и уједначеног тима зографа који су за краља Милутина радили у свим његовим задужбинама, не би било упутно да унапред тврдим, иако у ту могућност чврсто верујем.

Ѓ) *Алегорија династичке Лозе*

Већ од уметности флавијевског илузионизма позната је појава израстања антропоморфног лика из вегетативне фигуре. У ранохришћанској уметности особито је позната представа четири јеванђелиста у крошњама палмоликог дрвета на мозаику у такозваном маузолеју Гала Плацидије у Равени. Само захваљујући борби против иконоклазма може се објаснити што је спречена права експлозија симболичког приказивања раја мотивима биљака. Истина, у рукописним књигама, почев од XI века она је обновљена у виду цветних оквира у којима се смештају фигуре светитеља замишљене у њихову рајском животу. Али, и тако рехабилитован стари илузионизам само је скромна замена за епитете попут „грana светородног стабла“ и сл. којима обилује српска биографска књижевност.

Развој композиција „светородног стабла“ или династичке лозе у српском сликарству верно одговара развоју династичког питања куће Немањића. Најстарија представа лозе Христових предака у Сопотанима није праћена Лозом Немањића, али је насупрот Христовој лози насликана историјска композиција Смрт Ане Дandolo у којој су представљени сви тада живи Немањићи.⁸⁹ Већ само стављање ове две композиције насупрот једна другој морало је побуђивати мисли не само о идејној блискости генеалошког Христовог стабла са генеалогijом живих чланова династије него и о легитимности наслеђивања престола. Да је та мисао била подстицана најјешће се види у следећој по реду Лози Христових предака која је настала у вези с актуелним династичким проблемима немањићке породице. То је Лоза у Ариљу која испод Христове генеалогije има два портрета живих Немањића — Владислава и Урошица, синове ктиторa краља Драгутина — претенденте на краљевски престо после Милутинове смрти.⁹⁰ Кад се зна да је готово тридесет и четири године, читав

свој живот после абдикације на сабору у Дежеву (1282), Драгутин водио борбу да својим синовима обезбеди оно што им је преношењем власти на брата припадало, ариљски пример је збиља веома упутан за истакнуту мисао. Иако је враћање престола после Милутинове смрти било услов да млађи краљ започне своју владавину, тај услов не само што није испуњен, и не само што су браћа због његовог неиспуњавања била у ратном стању читаву једну деценију, него је и сва унутрашња и спољашња политика земље док јој је краљевао Милутин била у знаку тешке династичке кризе, а што се рефлектовало и у сликарству династичких лоза.⁹¹

Трећа Јесејева лоза насликана је на северној страни свода спољашње припрате у Богородици Љевишкој. Као што је на истом, источном, зиду и на своду изнад њега у северном делу спољашње припрате стајала композиција Раја као пандан композицији Пакла, можда је и у њеном јужном делу пандан Јесејевој лози могла бити Лоза Немањића, по расположивом простору изгледа исто тако разграната као та очувана. То је, међутим, претпоставка која се више не може доказати. Јесејевих лоза више нема у сликарству Милутинових цркава, али их налазимо пре пропасти Душановог царства на јужној половини западног зида дечанског храма и на јужном зиду цркве у Матејчи. Осим у Грачаници, Немањићка лоза остала је још на јужном делу источног зида пећке припрате, на јужној страни источног зида дечанске припрате и на западном зиду Матејче, где је она заједно с лозом бугарских и византијских владара.⁹²

У настајању ових лоза показује се тенденција таквог распоређивања који захтева да се свакој од њих тражи пандан. У Дечанима су пандани један другом окренути леђима, а у Матејчи су на два крила цркве. Такве пандане немамо у Богородици Љевишкој, Грачаници и Пећи; у првом случају простор за пандан остао је празан, без сумње пошто је ту фреска уништена, у два друга случаја тај простор су испуниле друге слике. Овде ћемо се зауставити на само споменутом значају Лозе Немањића у дворској иконографији Грачанице⁹³; другом приликом биће о тој теми подробније расправљано.

Немањићка лоза у Грачаници је пореметила распоред фресака у три зоне — стојећих фи-

⁸⁹ Д. Панић, Г. Бабић, *н. д.*, 138, сх. 30.

⁹⁰ С. Радојчић, *н. д.*, 48—59, 59.

⁹³ *Ид.*, 33—44; П. Мијовић, у *Старине Косова и Метохије IV—V*, 191. Раније су о Лози Немањића у Грачаници писали В. Р. Петковић, у *Narodna starina V*, 100, и Н. А. Окунев, у *Byzantinoslavica II*, 153. Резултате новијих истраживања о Јесејевом стаблу в. О. Bölher, *Zur Jüngerer Ikonographie der Wurzel Jesse*, *Mainzer Zeitschrift* 67/68, 153—168.

⁸⁹ С. Радојчић, *Портрети српских владара*, 24—26. Новију лит. в. у В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, 196—198, нап. 41.

⁹⁰ С. Радојчић, *н. д.*, 33—34.

гура, у најнижем реду, фриза попрсја, у другој и две композиције, аналогне онима на северном ступцу, у трећој зони. Како је познато, она припада трећем слоју сликарства Грачанице, насталом после проширене верзије Страшног суда, којим није било задовољена једна комплекснија визија историјских мена у току решавања династичке кризе у Србији. Некоме је, ваљда најпре надлежном епископу, морала пасти у очи чињеница да се са старом поворком Немањића на два ступца у унутрашњем нартексу немањићка династија непрегледно представља и да, осим тога, у њој има тако рећи „застарелих података“. И још због нечега се показала потреба за илустровањем нове листе немањићке династије: због обрта у борби за престо. Зато династичка лоза у Грачаници допуњује вредности историјских композиција сврставајући се истовремено и сама у значајан историјски извор *sui generis*. То побуђује да се за реконструкцију листе Немањића насликану на површинама унутрашње припрате Грачанице држимо правила по коме се у групи репрезентативних портрета на улазу у храм као увођење у царство покорности Христу и владару налазе заступљени, увек, наравно, зависно од стања у династичким односима, краљеви с ореолом и „без мане“, они, дакле, на које дидактичар може верницима указати као на пример култа светородности династије. Њих бира ктитор у зависности од свог положаја у борби с ривалима за власт, док претке и остале родственике, како је уобичајено, не би требало да бира. А ипак се то догодило у Грачаници изостављањем краљевог сина Стефана из породичне лозе. Учинивши то, сликар је ту Лозу од родословне, каква би требало да буде, изменио у репрезентативну, то јест дао јој политички карактер и тиме је претворио у историзовану епизоду српске царске иконографије. Методом истраживања те иконографије долазимо до закључка по коме је изостављање једног члана из породичног родослова могло у одређеном тренутку да буде тумачено и као изузетак из општег правила. То кршење реда је нека врста интерпретације у „контексту“, односно у композицији, из које дознајемо да се нико није усуђивао да ослепљеног краљевог сина за очеву животу — жртву његове напрасне свирепости — наслика бар као члана краљеве породице. Из тог угла посматрана, Лоза у Грачаници врло пластично одсликава и стање на српском двору у завршној етапи сликања Грачанице.

У свему овоме граничну линију одређује чињеница што ми судимо све по Лози, а она — ако не заборавимо — не може бити искључиви арбитар. Она није дошла да листу Немањића допуни, него да је коригује у корист једног од уче-

сника сукоба. Његов исход је изванредан, а ток му, изгледа, може одредити Лоза, у чему је њена вредност, као историјског извора, несумњива, ипак, ограничена.

Као што се види, композиција Лозе Немањића у Грачаници и убудуће ће својим загонетним садржајем привлачити знатижељу истраживача уметности. Не покушавајући да њено питање закључимо, ми ћемо се задовољити тиме што ћемо је, смештајући у припадајућу развојну етапу историзовања Страшног суда Грачанице, узети као један од елемената којим је грађена зграда царске иконографије. Методом те иконографије дознајемо да није случајно смештена насупрот Раја. Ако узмемо у обзир да је Милутин у њој сликан као још жив владар, онда треба претпоставити да је и Константин, насликан до оца а испод анђела који доноси круну, послату од бога, био не само у животу, него и сматран престолонаследником. Све је то могло бити до 29. октобра 1321, кад је умро стари краљ. Зато и мишлим да би Радојчићево датирање Лозе како он каже „пре 1319—1320, кад је Милутин опростио сину и дао му да управља Будимљу“ требало померити све до краја октобра 1321. године.

g) *Посмртно замонашење краља Милутина и краљице Јелене као алегорија инвеституре*

С извесним призвуком теогоније може се посматрати и последња композиција у сликарству унутрашњег нартекса Грачанице — посмртно давање монашких инсигнија краљу Милутину и његовој мајци краљици Јелени пошто су проглашени светитељем и светитељком српске цркве.⁹⁴ Ова композиција је некад изазивала занимљиве спорове. Било је мишљења да је место Милутина у њој насликан Јеленин муж краљ Урош I који је за живота постао монах, као што је то и краљица Јелена. Обоје замонашени за живота, овде би на слици били приказани само ради евоцирања на тај догађај. Тиме се потврђивала стара теза српске иконографије по којој се на фрескама с ликовима Немањића може читати хронологија историјских збивања. Друго мишљење је заговарано око идеје о легитимитету, с тим што је, исправљајући идентитет краља на пор-

⁹⁴ П. Поповић, *Краљ Милутин као монах на фрескама у Грачаници*, *Старинар* III (1927), 113—114; В. Р. Петковић, *Лик краља Милутина као светитеља*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* VIII, 107—109; исти, *Из живописа Грачанице*, *Историјски часопис* V, 5—6; Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, у *О Србљаку*, Београд 1970, 200—204; М. Ђоровић-Љубинковић, *Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве*, *Старинар* VII—VIII, 79.

трету с калуђерским орнатом онако како и пише поред његова имена: *ѿи стеѳанъ / оуѣрош крѣа* *всѣхъ сръпскѣхъ / хъ земля и по / морскѣхъ стѣа / го* *прѣвѣѣнча / анаго крѣа стѣа / на* *внѣуѣхъ*, полазило од чињенице да Милутин није био за живота замонашен, а то што га фреска приказује како прима од Емануила калуђерску ризу (кукулицу) као његова мајка краљица Јелена значи да се ради о историјском догађају. Критика је и овом мишљењу замерила што замонашењем Јелене у католичкој цркви светог Николе у Скадру запоставља чињеницу да је ова краљица, родом Францускиња, до смрти остала верна католицизму, како произлази из њених писама папи у Авињону. Највероватније је, ипак, да је овде у Грачаници на неки начин „поновљено“ Јеленино замонашење у духу православне традиције Немањина куће. Кажем на неки начин јер мислим да се уопште не ради о стварном догађају, већ о алегоријском приказивању спиритуелне инвеституре као последње етапе у развоју царске иконографије краља Милутина у Грачаници.

Пратећи еволуцију те иконографије, као и до сада морамо најпре констатовати да је, после сликања Лозе Немањина на јужном ступцу, од читаве свите Немањина у унутрашњем нартексу остао само део. Пошто је тако окрњена целина остала с умањеним значајем, није морало бити недоумице око њене замене неком другом, сувременим мислима свежијом композицијом. Ту другу композицију — названу условно Замонашење Јелене и Милутина — доста прецизно датира податак архиепископа Данила II по којему се дознаје да је она могла настати тек по *прѣдставиени* же *его мнѣуѣнѣхъ* *ѿако до полѣ* *третѣнаго лѣта*, то јест с пролећа 1324. године, кад је краљ Милутин есхумиран.⁹⁵ Једино видно обележје тога догађаја је алегорија о његовом посмртном замонашењу на грачаничкој фресци.

Како су, осим Милутина, сви замонашени Немањини примали „анђеоски лик“, то јест схиму, за живота, овом случају би требало придати већу пажњу, тражећи у византијској иконографији разлог за концепцију такве слике. Вероватно да је у палеологовској уметности било таквих или аналогних сцена. Али, и да их не нађемо, једна, додуше не сасвим адекватна, али врло слична претходила је грачаничкој коју годину раније у сликарству Старог Нагоричина, где је радила иста мајсторска радионица, ако не и иста екипа која је украсила Грачаницу. У унутрашњој припрати Св. Борба старонагоричког одлично је очувана композиција у најнижем ре-

ду на северном зиду која приказује анђела обучена у монашку ризу с калуђерским појасом и кукулицом на глави: *анѣлѣ гѣа шповѣдѣт стѣмѣ* *пѣхѣмѣ калоуѣрскѣхъ скѣмѣ*, како пише на свитку у тој руци.⁹⁶ Анђеоско посредништво између бога и светитеља је готово редован чин у хагиографској литератури. Тај чин овде треба узети као *argumentum in adjecto*. По угледу на цариградског патријарха Михаила Керулариа, који је одмах по избору својим средствима сазидао манастир, посветио га свом патрону арханђелу Михаилу и оставио завет да у њему буде сахрањен, и остали патријарси од друге половине XI века подижу себи такве „гробне“ манастире. Број таквих манастира се све више множио не само у Цариграду него и у унутрашњости, где побуде за такве акције потичу од епископа. Како се за објашњење таквих побуда увек траже и налазе поруке од бога, тако је то било и у овој. Иконографски, та порука је осмишљена у сизије светоме Пахомију анђео предаје манастирски типик и калуђерску ризу с божјом заповешћу да зида манастир. Осим у Ст. Нагоричину, такве представе су нађене у Перивлепти и Прогату, у црквама Успења на Волотовом пољу, Рође-

⁹⁵ Пахомијев пример је нешто друкчији, али и он спада у круг виђења и разговора с анђелом. Пахомије је пустињак из египатске Тебе (умро 340), сматра се оснивачем општежитељног монашког институционализма. Док се предавао усамњеничком животу у месту Тавенисиот јавио му се анђео, обучен у калуђерску схиму, и дао му дашчицу с уставом општежитељског манастира, па му је том приликом и наредио да оснује такав манастир. Судећи по избору ове фреске за цркву С. Нагоричина, циљало се на оснивање велике монашке заједнице у овоме манастиру која би се владала по Јерусалимском типичу у који су преточена сва основна правила што их је својевремено био Пахомије поставио.

Други пример показује једна икона у владимирском музеју, која је била насликана поводом једног „виђења“ митрополита Максима 1299. г. и стављена изнад његова гроба у владимирском Успенском сабору. На икони је приказана Богородица како митрополиту Максиму пружа омофор, в.В.Н. Лазарев, *Животъ Владимирско-Суздальской Руси, История руского искусства I*, Москва 1953, 474. Трећи пример је фреска у Богородици Левичској, у југозападној капели, где је приказано како се Василије Велики и Јован Златоусти јављају св. Николи и наређују му да се „не подвиза“, него да пође „на подвиг у народ“, како је наведено у *Житија светих*, Београд 1961, 975, што значи да се посвети јеванђелизацији народа. Зато је Никола одмах био произведен у сва „звана“ укључујући и архиепископско. Ова три примера, сваки на свој начин, говоре о јаком утицају тауматуршких идеја на сликаре Милутиновог доба. Та струја је ишла из великих монашких центара, првенствено с Атоса. Слика о преовлађивању општежитијног, јерусалимског, монашког живота над оним који је превасходно владао у ранијем типичу св. Саве Српског, такође је доказ о појачаном веровању у чуда.

⁹⁶ Данило II, *Животи*, ed. Даничић, Загреб 1866, 159.

ња Христова на Пољу у Новгороду (XIV век) и Успења у Звенигороду (XV век).⁹⁷

Нема сумње да у исти круг тауматурских представа спада и Враћање вида Стефану Дечанском, најпре као сиже у *Житију краља Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака (између 1402. и 1409), а затим у српском сликарству XVI века.⁹⁸ Иако јединствена, сцена с таквим мотивом у позном српском живопису ослања се на традицију, добрим делом и у Грачаници засновану с Посмртним давањем ризе краљу Милутину и краљици Јелени. Разлика је само у томе што се у сценама с Пахомијем и Дечанским обављају чиновни чудотворних визија за живота протагониста радње, док се у Грачаници обавља један посмртни чин, и што га не обавља ни анђео ни свети Никола, него непосредно праисконски Христос-Емануил. Уочена разлика у нашем споменику — примање монашког обележја после смрти непосредно од бога — приличи владару, то јест спада у домен царске иконографије, док је случај с анђелом и пустињаком Пахомијем — типичан пример монашке иконографије. То што видимо на фрески у Грачаници може се схватити само као изузетак у изливању божје милости, резервисане за такву богом фаворизовану историјску личност какву је од Милутина направила црква. Њему је, поред посвећивања теогонијским актом демијурга, обезбеђено изузетно место у српској царској иконографији.

Избором места за композицију посмртног замонашења — насупрот персонификацијама Земље и Мора, а испод две старозаветне параболе о Јову и Илији — опет је доведена у сагласност концепција о јединственом програму сцена и ликова око Страшног суда. Иако састављена из више готових делова, та концепција није изгубила основну нит. Опет се Милутин, највећи немањићки ктитор, велики ревнитељ вере, с једне, и страшни преступник пред црквом и њеним канонима, с друге стране, нашао на месту које побуђује старе асоцијације и подстиче на нове у истом духу који провејава читавом царском иконографијом у унутрашњем нартексу Грачанице, почев од њеног првог камена у темељу — сврставањем ктитора међу праведнима у Десници божјој до посвећивања и, изнад свега, посмртног замонашења, чина којему је у средњовековној дворској иконографији дато веома значајно место.

⁹⁷ П. Миљковић-Пепек, *н. д.*, 98—100; Д. Панић, Г. Бабић, *н. д.*, 132, сх. 23, сл. 21 (у Љевишкој — без анђела). О представама у руским црквама в. В. Д. Лихачева, *Искусство книги. Константинополь XI век*, Москва 1976, 105.

⁹⁸ М. Боровић-Љубинковић, *Иконостас цркве светог Николе у Великој Хочи*, Старица IX—X, 171 sq.

Зато се и могу схватити речи које је о Милутину написао његов биограф Данило II, приказујући га како подражаје праведнааго Нова и блажнааго Авраама и патениарха Пакова.⁹⁹ Читајући таква упоребења и откривајући садржину догађаја из двору испод, на први поглед, само дидактичке приче о Страшном суду, заиста се стиче утисак да се хиперболисањем исказало све чиме се средњовековна црквена политика у вези с Милутиновим случајем исцрпљивала.

h) Интерполација у сцени Посмртног замонашења

Пишући о монашким портретима Немањића у Грачаници, многи писци¹⁰⁰ су приметили како је између Јелене и Милутина којима Христос-Емануил додељује монашке инсигније, превелик размак. То је најпре потакло проф. Перу Поповића да испитује шта је на простору између две стојеће фигуре било насликано. Учинио му се да у два ореола види фигурице двоје деце. После чишћења, међутим, ништа се није могло јасно видети будући да је „та чудна фреска још при сликању преправљена и брисана“. В. Петковић је био мишљења да избрисани ликови на месту где су сада насликани свети краљ Милутин и „света“ краљица Јелена, јасно посведочавају да су замењени ликовима који се сада ту налазе. Св. Радојчић се питао да није раније на том месту стајала слика Милутиновог сина Стефана и његове породице. За разлику од претходника, Б. Бошковић је уочио да се не ради о брисању раније фреске, већ о новој композицији. По њему су „бледим окерним цртама извучена два мања лика окренута једно другом, испужене руке у знаку молитве. Ти ликови су или савремени, или млађи, ни у ком пак случају старији од поменутих портрета. Оба имају нимб. Судећи по одећу и по бради лик крај Уроша представља неког монаха, а лик крај Јелене неку калуђерицу.“¹⁰¹

Што су ови ликови на фрески која приказује замонашење били, како се из горе наведеног види, толико загонетни има се објаснити тиме што су убрзо након чишћења нестајали. За време радова у Грачаници и ја сам хтео да у сиже који су приказивали завириш, па сам замолио покојног акад. сликара Александра Томашевића да их учини видљивим. Он је то урадио очистивши простор између Милутина и Јелене мало јачим раствором амонијака. Поново оживели ли-

⁹⁹ Данило II, *н. д.*, ed. Даничић, 131.

¹⁰⁰ В. нап. 94.

¹⁰¹ Б. Бошковић, у Гласник СНА XV—XVI, 395

кови показују да су рађени само цртежом светло окерасте боје на давно већ одстојалом фону тамноплаве позадине. Због нарочитог својства шалитре, грачаничке фреске после чишћења добију неку магличасту скраму на коју падне прашина те тако опет остану невидљиве. Док је цртеж још био видљив калкирао га је сликар Борислав Јовановић.

Овако интерполирана композиција, макар и цртежом, осим што је докуменат о томе како је неко доцније схватио смисао композиције Замонашења, може послужити и за уочавање оних црта царске иконографије коју смо пратили кроз читав њен развој на фрескама унутрашњег

нартекса Грачанице. Два лика о којима је реч без сумње приказују краља и краљицу. Иако нису натписом означени, није тешко погодити да је у питању Стефан Дечански и његова жена — једина два лика која у еволуцији историзоване тематике Страшног суда недостају на грачаничким фрескама између првог програма сликања ове цркве, без сумње започетог још за живота архиепископа Саве III, и ове последње интерполиране сцене са два цртежа, такође бесспорно много времена, можда и два-три века, доцније унете у репертоар грачаничког сликарства.

Павле МИЈОВИЋ

L'ICONOGRAPHIE IMPÉRIALE DANS L'ART MÉDIEVAL SERBE — III

10. L'HISTORISATION DU JUGEMENT DERNIER A GRAČANICA*

Ce traité a pour sujet la transformation de la composition du Jugement dernier à Gračanica en cycle historique de l'iconographie impériale. Ce processus dura près d'une décennie, depuis 1316 — date de la première version du Jugement dernier — jusqu'en 1324, quand fut peinte la dernière composition historique dans l'exonarthex de Gračanica — l'Ordination du roi Milutin et de la reine Jelena. Au lieu de l'approche chronologique, nous avons choisi l'approche thématique dans l'exposition de ce thème, car il ne s'agit pas tellement d'établir des faits historiques mais plutôt de suivre l'évolution du culte du souverain dans la peinture de Gračanica.

a. Couronnement allégorique du roi Milutin et de la reine Simonide

Cette scène se trouve dans le passage entre le narthex et le naos, sur les branches de l'arc, et présente deux anges apportant les couronnes que dieu décerna au roi et à la reine. Il ne s'agit pas de l'investiture dans le sens historique, mais d'une allégorie concernant l'origine divine du pouvoir de roi Milutin. La scène appartient à la composition du Jugement dernier, étant donné que le roi Milutin est cité dans l'inscription comme donateur, aussi, et que son portrait s'intègre dans le système de la composition du Jugement dernier, conçu très spécialement ici. Or, la même scène ouvre le cycle du souverain, point que nous reprendrons dans un autre chapitre de ce traité.

* Pour les chapitres précédents, voir Starinar XVIII, 103—118, Tab. I—XII; ib., XXII.

b. Le Souverain et le Christ «Lumière du monde»

Dans un ouvrage antérieur (Starinar XVIII, 104—107) j'ai démontré que, d'après le Jugement dernier de Gračanica, le roi Milutin ne sera pas jugé le jour de la Deuxième arrivée, mais qu'il sera considéré jugé par le fait même de s'être prononcé pour le Christ «Lumière du monde» en offrant Gračanica, sans attendre que les anges présentent son âme sur la «balance juste» à l'instar du commun des mortels. L'appellation Christ «Lumière du monde» émane des paroles de son évangile: «Je suis la lumière du monde; qui me suit ne marchera pas dans les ténèbres, mais aura la lumière de la vie» (Jean 8, 12). Le donateur s'adresse à ce Christ qui resplendit sous un puissant rayon de lumière à étoile, partant du disque de lumière à l'intérieur duquel se trouve la grande Dextra dei tenant les âmes des justes. Ce motif a été peint en rapport avec la dédication de l'église à l'Annonciation. Selon l'évangéliste Luc, ayant appris qu'elle allait donner naissance à un Fils divin, Marie prononça une lamentation glorifiant dieu pour avoir démontré sa puissance, pour avoir détroné de sa main les puissants et pour avoir soulevé les humiliés de la terre et les avoir installés au paradis (Luc I, 51—54). Ce passage de Luc a sa concordance dans le Livre de la Sagesse (III, 1): «Les âmes des justes, elles sont dans la main de Dieu et nul tourment ne les attendra». Le motif Dextra dei dans le disque avec les groupes d'anges dans les segments et le rayon de lumière beignant Christ se trouve dans le sommet de la voûte. Le motif a été peint ensemble avec le programme initial des fresques du narthex qui n'avait pas encore à l'époque une composition aussi détaillée et monumentale du Jugement dernier, comme c'est le cas avec celle que nous pouvons voir à présent. Suivant la conception initiale, il ne s'agissait pas du juger mais de faire ac-

céder le roi à la lumière mystique représentant Christ lui-même.

Dans le même traité on indique que le motif *Dextra dei* apparaît pour la première fois dans la peinture médiévale de Studenica, au milieu du XIIIe siècle, dans un des compartiments de l'abside de Radoslav. La *Dextra dei* y est peinte dans le sommet de l'archosolium alors que les figures des saints serbes Simeon et Sava se trouvent de côté. Sur le mur de la niche est présentée une scène des funérailles d'un moine, vraisemblablement du moine Jovan. C'est peut-être sous ce nom que se dissimule l'ancien roi Radoslav qui a dû prendre les ordres après avoir perdu son trône. Un autre exemple se trouve dans un segment de la voûte du narthex de l'église de la Vierge Peribleptos (Saint-Kliment, à présent) à Ohrid. Le motif *Dextra dei* a été peint (1295) dans un segment de la partie septentrionale de la voûte, alors que dans le centre, dans la coupole aveugle se déploie le sujet central avec Christ-Ange du Grand concile. Tous les thèmes dans l'abside de la Peribleptos sont des préfigurations du Christ et de la parthénogénèse de la Vierge. Le portrait du fondateur n'y figure pas, tandis que le répertoire même des peintures du narthex n'est pas en rapport avec l'iconographie impériale. Ce qui nous a particulièrement intéressé à propos de la peinture de la Peribleptos, c'est le commencement de la présentation des thèmes allégoriques, et de celui-ci notamment, dans la peinture des maîtres paléologues. Les peintres de la Peribleptos Mihailo et Eutykhios introduisent, parmi les évêques assistant à la liturgie dans l'autel, l'archevêque d'Ohrid Constantin Cabasilas. Un autre Cabasilas, du nom de Nikolas, est connu cependant par son interprétation de la liturgie divine. Dans une lettre sur le Christ, entre 1341 et 1347, il dit que les âmes des justes habitent dans la main divine, et se fait interprète et propagateur de cette idée. Après Ohrid, le motif *Dextra dei* a été peint dans les Saints-Apôtres de Thessalonique (après 1315), dans la Cahié Džami (entre 1315 et 1321), et ensuite dans l'église bulgare Berende, à Mistra et à Manasija. Toutefois, les présentations mentionnées de la *Dextra dei* n'ont pas une signification iconographique unique, bien que se référant toutes à la Deuxième venue. Ce motif n'est historique que dans la peinture serbe, tout d'abord à Studenica avec les Nemanjić: Simeon et Sava (dans l'arc de l'arc-soleil) comme les représentants de l'ex-roi devant le dieu; ensuite à Gračanica, d'une manière spécifique qui démontre comment l'iconographie impériale de ce motif a fait un pas en avant en reliant l'ensemble du groupe des portraits historiques dans le narthex avec le thème du Christ-Lumière du monde auquel le donateur s'adresse. Le troisième exemple, celui à Manasija (avant 1418), présente l'auteur de la sentence sur les âmes dans la main divine, Solomon, et le roi David, des deux côtés du motif et en liaison avec le portrait du donateur, le despote Stefan Lazarević. Les autres peintures — sans le donateur — ne font pas partie du thème sur l'iconographie impériale, mais font partie de l'évolution de ce thème par des détails iconographiques et stylistiques ou des variantes, évolution qui a duré un siècle, pour disparaître ensuite de la peinture byzantine et postbyzantine.

Le motif *Dextra dei* dans le narthex de Gračanica est en liaison avec le motif de la *Dextra dei* sans les âmes des justes dans l'exonarthex de la Bogorodica Ljeviška (jusqu'en 1314). Etant donné l'absence dans cet exonarthex du portrait du donateur et de compositions historiques, il est compréhensible que le motif de la *Dextra dei* y est présenté sans les âmes des ju-

stes, selon un procédé qui n'a pas de points communs avec l'iconographie impériale. Toutefois, d'après le procédé pictural, le motif de la Vierge Ljeviška est le plus proche de celui de Gračanica, et on pouvait s'y attendre du fait de la grande proximité iconographique et stylistique du Jugement dernier dans ces deux églises.

c. La « procession » des souverains dans le programme initial

A la place des peintures: Arbre généalogique des Nemanjić et l'Ordination du roi Milutin et de la reine Jelena, la première iconographie du narthex figurait des portraits d'autres Nemanjić. Les portraits du roi Milutin et de son épouse la reine Simonide, fille de l'empereur byzantin Andronic II, se trouvent sur les murs latéraux du passage du narthex au naos, et le portrait de St. Sava le Serbe sur la face orientale du pilastre septentrional, dans le naos. La présentation du roi avec son épouse, accompagnés d'un seul ancêtre Sava, a amené S. Radojčić à parler d'un nouveau type abrégé de la procession du donateur, apparaissant aussi dans le Saint-Georges à Staro Nagoričino et dans l'Eglise royale à Studenica. Etant donné le fait que sous les fresques postérieures — ayant pour thème la généalogie de la dynastie des Nemanjić et l'ordination posthume — il devait y avoir quelques portraits de personnages historiques, cette supposition pourrait être reprise en considération. L'analyse de l'évolution de l'iconographie impériale et des portraits représentatifs des Nemanjić, ainsi que de la situation régnant dans le pays à l'époque de la création de l'iconographie de Gračanica, nous sommes parvenus à des hypothèses nouvelles et différentes, qui se fondent sur les découvertes faites après le nettoyage des fresques. En bref, au concile de Deževu (1282), le souverain aîné le roi Dragutin a été contraint à abandonner le trône et à le céder au frère cadet Milutin, à condition que ce dernier soit héritier par un des fils de Dragutin. Milutin n'a pas respecté cet accord et une longue guerre civile s'en est suivie entre les deux frères. Dragutin en sort perdant et ses deux fils disparaissent. Le conflit des deux frères est marqué par un autre crise: Stefan, fils de Milutin, s'insurge contre son père pour s'emparer du trône. Stefan est aveuglé par châtement, expulsé à Constantinople, et au retour interné à Budimlje, dans la župa qui lui a été donnée à titre de moyen de subsistance. Au temps de la maladie et à la mort du vieux souverain (29 octobre 1321), une nouvelle insurrection ébranle le pays. Stefan proclame avoir récupéré la vue, s'insurge contre son frère Konstantin, héritier par volonté de Milutin, et le renverse. Cette succession d'évènements tumultueux se reflètent sur la composition du Jugement dernier et les autres scènes et fresques du narthex de Gračanica.

La procédure de découverte de l'iconographie impériale dans le Jugement dernier de Gračanica et dans les autres peintures de son narthex a deux facettes. On a relevé, d'une part, les applications, les changements, les élargissements et les ajoutés à la composition du Jugement dernier, alors que l'analyse de l'évolution des portraits historiques a permis de constater que les personnages de la dynastie des Nemanjić ont vraisemblablement pu être peints dans la zone la plus basse du narthex. Ce serait avant tout Nemanja — le fondateur de la dynastie, représenté jadis sur les fresques des églises de Raška. Il est peint régulièrement ensemble avec Sava, fondateur de l'église

auto-céphale, et ici (ainsi qu'à Staro Nagoričino qui appartient, toutefois, à une autre archevêché) Nemanja n'y est pas. J'estime que le roi Stefan Prvovenčani, fondateur du royaume, devrait y figurer à leur côté. Une allusion directe est faite à son égard dans l'inscription à côté de la tête de Milutin sur la fresque de l'Ordination. Selon l'inscription, Milutin est roi et est seulement le grand-fils de Stefan Prvovenčani, ce qui serait inexplicable si l'inscription n'évoquait pas un portrait antérieur de Stefan Prvovenčani dans le même endroit. Il me semble que le personnage suivant devrait être le roi Uroš Ier, le père du fondateur, figurés souvent ensemble, et immédiatement avant Gračanica dans la Vierge Ljeviška, dans le cadre de la composition du donateur également. La question la plus difficile de la reconstruction du programme initial des portraits historiques, c'est celle de l'option pour un des deux fils de Milutin — Constantin ou Stefan — et dans une certaine mesure pour le frère du roi — Dragutin. Ce dernier a été présenté plus tard, dans la généalogie de la dynastie, comme le «frère du roi». Après sa défaite dans la guerre avec son frère, il est mentionné dans des documents écrits comme l'ancien ex-roi et «ami de son frère». Comme tel, il aurait pu, comme je le pense, être figuré dans la procession des Nemanjić du programme initial. Entre les deux rivaux — Constantin figuré dans la Généalogie et Stefan qui n'y est pas — je ne me prononcerais pour aucun. Il est difficile d'imaginer que Constantin aurait détruit la procession dont son portrait faisait partie pour que ce portrait soit introduit de nouveau dans la Généalogie dynastique qui est venue modifier la composition première de la procession. Stefan aveuglé ne pouvait être peint, car il vivait en exilé. Il fut figuré pour la dernière fois comme co-souverain sur la monnaie datant autour de 1310. Ensuite — soit à l'époque de la peinture de Gračanica — on n'en fait pas mention dans la vie publique jusqu'au moment où on annonce qu'il a récupéré la vue, donc au temps où il s'insurge contre son frère, à la mort du roi Milutin. Il reste comme le plus probable que l'héritier au trône à l'époque de l'exécution du portrait du donateur et des portraits des autres Nemanjić, fut, comme le prévoyait d'ailleurs l'accord de Deževu, un des fils de Dragutin, Vladislav, semble-t-il. L'historien M. Dinić, le meilleur connaisseur de la question, a donné plusieurs preuves qui démontrent que le fils de Dragutin a été reconnu pendant un certain temps comme héritier au trône. Aussi puis-je supposer que son portrait se trouvait à côté de celui de Dragutin. D'autre part, ceci aurait pu servir comme prétexte à Constantin ou à certains de ses partisans pour faire enlever ce portrait. Le fait que le portrait de Vladislav (ainsi que de son frère Urošica et de sa sœur Brnjača) figure dans l'Arbre généalogique des Nemanjić — peut être expliquée par le fait qu'il s'agit de la généalogie familiale dans laquelle les membres décédés et secondaires de la famille n'étaient pas omis. Cet Arbre généalogique, qui imite celui de Jessé, est le premier dans la peinture serbe médiévale. Il a été créée avant le 29 octobre 1321, date de la mort du vieux souverain, étant donné qu'il y est présenté comme titulaire du pouvoir royal légué par dieu. Ainsi les deux faces occidentales des pilastres dans le narthex portaient cinq portraits des Nemanjić (la sixième peinture à mon avis, figurait la Vierge, protectrice du roi et du patron de l'église). Ensemble avec les portraits de Sava et de Milutin, il y aurait en tout à Gračanica sept portraits historiques, autant qu'en compte la composition des Nemanjić dans la Vierge Ljeviška. Les deux sont des églises-cathédrales, et ont été dé-

corées l'une après l'autre: la Vierge Ljeviška autour de 1313/1314, et Gračanica, voir son premier programme — autour de 1316/1317. Après la mort de l'archevêque Sava III qui a imaginé le programme iconographique dans les deux églises, vient l'archevêque Nikodim qui est associé, comme nous le verrons, à plusieurs modifications dans le répertoire de Gračanica.

d. *Reconstruction de Gračanica, la révision du programme initial des fresques et la peinture de la nouvelle version du Jugement dernier*

Aussitôt après son accession au trône de l'église serbe, l'archevêque Nikodim traduit le Typikon de Jérusalem avec le synaxère, l'introduit dans la liturgie, et s'en inspire pour introduire des innovations dans l'ordre des communautés de moines. Le Typikon de Jérusalem prévoit une vie monastique plus complexe et plus rigoureuse, ce qui a nécessité que les bâtiments monastiques, et en premier lieu les églises, s'accommodent aux nouvelles prescriptions. Ces changements affectent surtout Gračanica. Son ancien narthex ayant été trop étroit et inadéquat à l'exercice d'un grand nombre d'actes d'office et liturgiques que prévoyait le nouveau typikon, on se mit vite à construire un nouveau narthex, le narthex extérieur. Les espaces du sanctuaire à trois sections — autel principal, protèse et diakonikon — furent liés les uns aux autres par des ouvertures voutées. Aussitôt après l'adoption du nouveau typikon ses passages en voute sont fermés, mais on y laisse des petites portes de communication. On ferme aussi la porte de communication entre le diakonikon et la protèse et le naos, de même qu'on ferme la porte septentrionale réservée à l'entrée de diverses catégories de demi-chrétiens. L'office liturgique subit aussi des changements, et notamment dans la partie de la procession connue comme la Grande entrée. Après la fermeture de la porte entre la protèse et le naos on ne pouvait plus y faire sortir la «žertva» (la victime non sanglante du sacrifice) jusqu'au l'ambon. Pour la préparation de la «žertva» on fait construire dans la partie sud de l'abside de l'autel un petit «žrtvenik» (autel de sacrifice), un âtre avec un vase incorporé dans lequel on déversait le reste du liquide après le nettoyage des vases sacrés. Ces changements étaient suivis de modifications dans le répertoire iconographique. Les surfaces des parois entre l'autel et la protèse reçoivent des fresques nouvelles, et la charte de fondation que le roi Milutin donna au monastère Gračanica est copiée sur le mur occidental du diakonikon où on y a détruit préalablement une scène.

Le narthex intérieur a subi les plus grandes transformations. Tout d'abord y fut peinte une version abrégée du Jugement dernier (Dextra dei), élargie par la suite dans la composition monumentale de la Deuxième entrée qui recouvrait non seulement la totalité du mur occidental du narthex, mais aussi une partie du mur septentrional. D'après le programme primaire, les douze mois du ménologue devaient être figurés dans le naos et le narthex intérieur. Les mois de janvier et de février n'ont pas été trouvés dans le narthex, mais on a constaté qu'ils figuraient dans l'exo-narthex nouvellement construit. À la zone inférieure du narthex figuraient dans le programme primaire plusieurs figures debout; aujourd'hui, elles n'y sont plus. Elles ont été remplacées sur le côté oriental par les portraits de Milutin et de sa mère Jelena de la scène de l'Ordination et par ceux de l'Arbre généalogi-

que des Nemanjić. Tous ces changements dans le répertoire ont été connus avant même le nettoyage des fresques, alors que celui-ci a fait apparaître toutes les corrections et adaptations.

La première question qui attira notre attention c'est celle de la reconstruction des portraits historiques endommagés. Parmi les personnages historiques de la procession originale des Nemanjić, les seuls qui restent à Gračanica sont: Milutin, Sava le Serbe et la reine Simonida. Ils sont tous peints en dehors du narthex (le couple royal sur le passage en voute du narthex au naos, et Sava dans le naos). Notre procédé de reconstruction impliquait l'étude de l'évolution de la composition du Jugement dernier. G. Millet a déjà remarqué que quelque chose dans la grande composition du Jugement dernier de Gračanica n'était pas en harmonie avec les types antérieurs de cette peinture. Il en soupçonnait des retouches ou des ajoutes postérieures, mais n'a pas approfondi son intérêt pour ce problème. Or, il s'agit de la modification du répertoire original en plein travail, d'où aussi des traces d'eclectisme. Est demeuré l'ancien type avec la Dextra dei qui n'impliquait aucun jugement, mais seulement l'approchement du donateur, le roi Milutin, de la lumière mystique symbolisant le Christ lui-même. On y a ajouté le contenu presque complet de la nouvelle version du Jugement dernier — la Grande entrée. On y présente, il est vrai la scène devant le tribunal, mais sans le juge — le Christ. C'est la raison pour laquelle G. Millet a dit que l'attribut du Christ «Souverain-Juge» sur la fresque, par contraste à la scène dans le tribunal, est pris à la lettre. En confrontant ces divergences nous avons été amenés à la conclusion ci-haut, à savoir qu'il s'agit d'une nouvelle version ajoutée à l'ancienne version existante du Jugement dernier.

e. *Liaison métonimique des paraboles de l'Ancien Testament avec les personifications*

Le deuxième programme des peintures du narthex intérieur avec la version élargie du Jugement dernier a été reconnu par différenciation des détails individuels du premier de ceux du deuxième programme, et en particulier par l'accentuation de certains sujets sur le compte des autres, afin de faire ressortir de manière allégorique un moment historique dans la vie du fondateur. On remarque surtout l'extension de la scène de la Personification de la mer, et ensuite de la Personification de la Terre, et on a cherché une explication pour un tel procédé. Dans un ouvrage antérieur (La Personification de la Mer dans le Jugement dernier à Gračanica, *XAPICTHPION EIC A. K. OP-ΛANΔON*, t. 4, Athènes 1967, 208—219) on retrace l'icographie de la Personification de la Mer et on y cherche l'explication pour cette extension évidente de ce détail du Jugement dernier dans la concordance avec la scène de Job peinte en face, comme pendent, et avec une concordance littéraire de la scène. Une signification symbolique analogue avait été recherchée pour l'ordonnance de la scène voisine, celle du Prophète Elie émergeant dans le torrent du Quishon les faux prophètes hébreux.

Le prétexte pour la peinture de la nouvelle version du Jugement dernier réside dans l'issue des événements à la cour serbe. Les rivalités et la lutte pour le pouvoir, ont affaibli considérablement le culte du souverain. On reprochait au vieux roi d'avoir aveuglé son fils, d'avoir expulsé et même condamné à mort son filleul qui fut héritier légitime au trône, de s'être

marié quatre fois (deux fois en mariages illégitimes). Dans les sources littéraires serbes, et surtout dans la biographie du roi écrite par l'archevêque Danilo II, les actes du roi sont traités avec beaucoup de discernement et de justification. Qui plus est, on l'appelait «nouveau Job», ayant persisté comme Job de la Bible dans sa foi. On le comparait aussi avec le prophète Elie qui devait châtier selon la volonté de dieu. L'épisode avec l'appréhension et l'aveuglement de son fils Stefan fut comparé avec l'épisode d'Aveshalom qui s'était insurgé contre son père, le roi David. Ensuite, on le comparait à Jacob le juste et à Abraham. Comme on l'a déjà signalé, Job et Elie ont été peints en face de la partie de l'Enfer avec les scènes de la Personification de la Mer et de la Personification de la Terre. Deux scènes de contenu allégoriques analogues furent peintes à la place qu'occupent maintenant les parties supérieures de la composition de l'Arbre généalogique des Nemanjić. Par voie de comparaison iconographique, et en faisant notamment une comparaison avec l'ordonnance similaire des scènes du Jugement dernier dans la Vierge Ljeviška, nous avons conclu que les scènes détruites à Gračanica représentaient des paraboles du Songe de Jacob et de l'Echelle de Jacob. En conséquence, ces scènes se seraient trouvées vis-à-vis du Paradis. Et la scène du Paradis figure Abraham le juste. Ainsi, tous les personnages de l'Ancien Testament auxquels le roi Milutin fut comparé furent peints dans le narthex de Gračanica, et la majorité s'y trouvent encore. Les quatre scènes sur le côté Est — deux étant conservées et deux détruites — forment, en outre, un petit cycle, non pas de l'Ancien Testament comme on le pensait antérieurement, mais un cycle dont le contenu littéraire se trouve dans des textes liturgiques commémorant la Troisième semaine avant Pâques. Roman Melod a écrit le kontakion pour cette semaine, évoquant notamment le jugement dernier. Des textes similaires ont été écrits par Théodore Studite, Hristofor protosinklytos et Ephrème le Syrien, auteur d'une vision du jugement dernier. Le Jugement dernier à Gračanica est donc une illustration des Quarante jours avant Noël, et quatre scènes de l'Ancien Testament sont des «typoi» des fêtes du Triode du Pantékostarion. Dans les concordances, les scènes de l'Ancien Testament marquent la préfiguration de la persécution des Hébreux pour la vraie religion en signification spirituelle chrétienne du sacrifice du Christ à la Croix.

Le Jugement dernier ainsi conçu et réalisé, dans le contexte duquel sont figures le portrait du fondateur et les portraits des autres Nemanjić, est historisé dans le plus grand degré possible. Ce Jugement dernier historisé illustre une des conceptions les plus complètes du culte de la cour, et notamment du culte de l'église à l'égard du roi Milutin, exprimé non seulement dans la peinture, mais dans la littérature aussi.

f. *Allégorie de l'Arbre dynastique*

A côté de ce qui a été déjà dit sur l'Arbre généalogique des Nemanjić (sous c.), on y présente très brièvement l'évolution de ce sujet. On précise la date de la peinture de l'Arbre généalogique: non «avant 1319/1320», comme on le pensait antérieurement, mais jusqu'au 29 octobre 1321, soit jusqu'à la mort du roi Milutin, figurant dans l'Arbre dynastique comme le titulaire du pouvoir royal. Ce fut également à quelques instants avant le renversement de Constantin — fils de Milutin — figuré dans l'Arbre généalogique comme héritier au trône.

g. *L'Ordination posthume du roi Milutin et de la reine Jelena comme allégorie de l'investiture*

La scène a été créée quand, «après deux ans et demi» de la mort du roi Milutin, on exhuma ses restes (1324), on le proclama saint et quand, sur le pilier du narthex intérieur de Gračanica, on le présenta en compagnie de sa mère, en train de recevoir du dieu l'habit de moine. Etant donné qu'il fut de coutume dans la dynastie des Nemanjić que tous les rois après avoir été renversés ou après avoir renoncé au trône soient ordonnés, cet acte était considéré, qui plus est, comme étant supérieur au transfert du pouvoir dévolu selon la volonté de dieu. Des éléments pour cette image peuvent être trouvés dans quelques compositions exécutées par le groupe de peintres du roi Milutin, celles-ci présentant Pahome avec l'ange vêtue l'habit monastique au moment de recevoir le typikon du monastère et l'ordre de construire son propre monastère (Peribleptos, Staro Nagoričino). A Gračanica, la scène de la remise posthume des insignes monastiques a la signification d'une allégorie avec une certaine note de théogonie. C'est par la volonté du démiurge qu'il est rendu possible au roi mort de devenir moine également, afin d'exprimer encore plus fortement que par la donation et l'iconographie impériale du Jugement dernier, ce que l'église créa des décennies durant à son égard. C'est également à titre posthume que l'insigne monastique et le repos monastique dans l'église orthodoxe sont accordés à la reine

Jelena, étant donné qu'elle a été et demeurée toute sa vie catholique et ordonnée dans la religion catholique de son vivant. Les deux investitures ne sont, cependant, que des allégories, mais des allégories qui imprégnaient l'imagination de l'homme du moyen âge, comme si elles étaient réelles.

h. *Interpollation dans la scène de l'Ordination posthume*

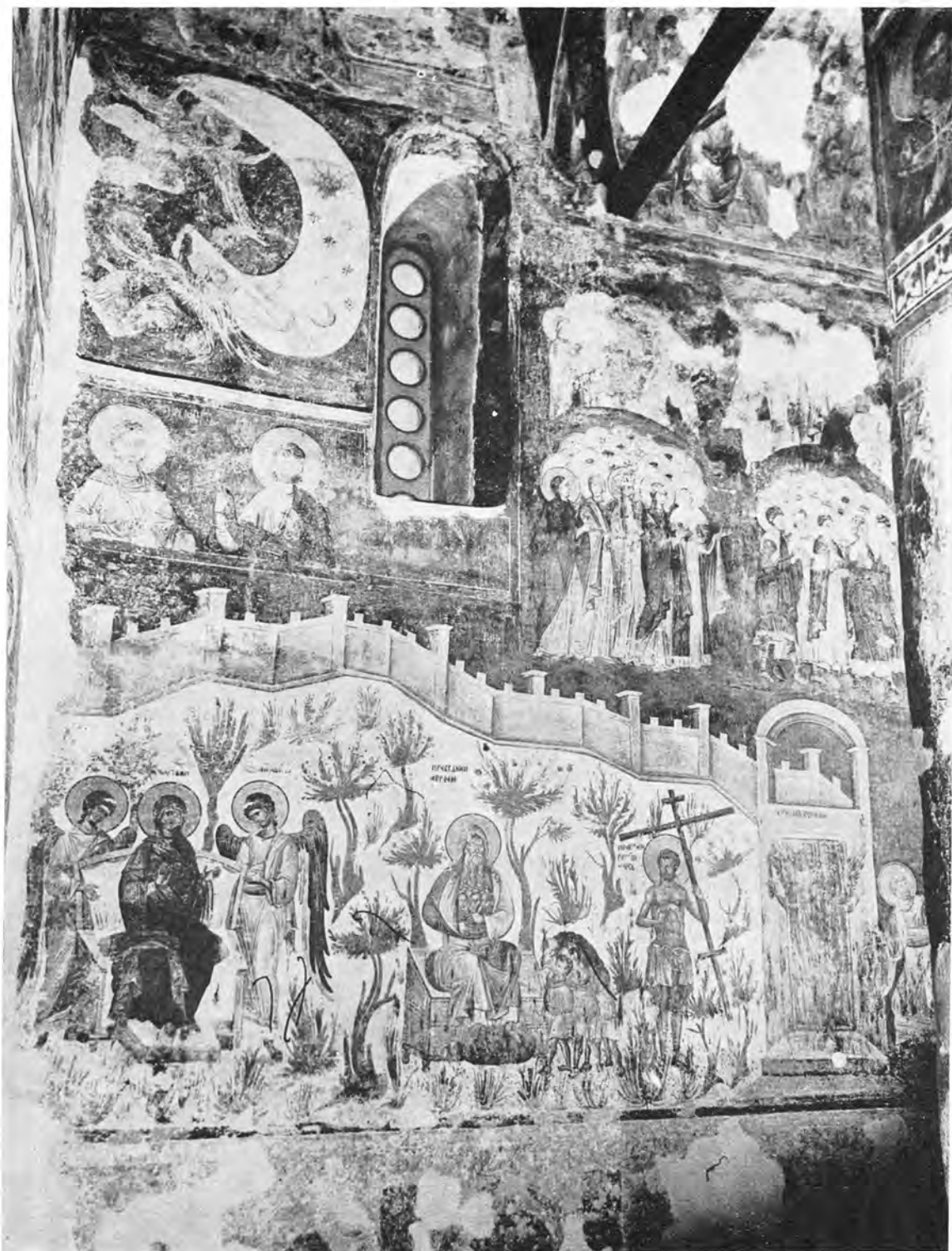
Lors du trempage de la fresque de l'Ordination posthume, on a remarqué qu'une scène a été peinte, ou mieux dit, dessinée entre Jelena et Milutin. La scène figure le roi et la reine avec deux enfants. Dès que l'endroit trempé sèche, le dessin exécuté sur un fond bleu-foncé disparaît. Je pense, que, comme nous à présent, quelqu'un a dû, beaucoup de temps après la création de la scène de l'Ordination, se préoccuper de la question de savoir pourquoi il n'y a pas à Gračanica un portrait du roi Stefan Prvovenčani pour lequel on sait qu'il figurait au sommet des personnalités dynastiques et portait l'auréole de saint — et a essayé en l'occurrence de l'interpoller. Et cet acte final du Jugement dernier à Gračanica témoigne de la préoccupation permanente que le peintre portait au thème de l'iconographie royale des fresques dans le narthex intérieur.

Pavle MIJOVIĆ

Т. I. 1, 2 — Грачаница, лучни отвор између припрате и наоса. Композиција: Алегоричко крунисање краљице Симониде и краља Милутина.

Pl. I. 1, 2 — Gračanica, ouverture en arc entre le narthex et le naos. Composition: Couronnement allégorique de la reine Simonida et du roi Milutin.

Т. II. 3 — Грачаница, унутрашња припрата. Композиција: Страшни суд, горе — Анђео развија небеса а испод њега фриз са попрсјима оивичен горе орнаментом аерштаба, а доле маргиниом. Десно: хорови, а доле: Рај. (снимак Д. Тасић).

Pl. II. 3 — Gračanica, narthex intérieur. Composition: le Jugement dernier, en haut — l'Ange déploie les cieux, et au dessous le frise avec bustes encadré en haut par l'ornement d'oves, et en bas par une marge. A droite: les choeurs, et en bas: Le Paradis (Photo D. Tasić).

Т. III. 4 — Грачаница, Страшни суд: Персонификације Земље и Мора са зверима, птицама и рибама које избацују своје жртве. Десно: део Огњене реке (снимак Д. Тасић).

Pl. III. 4 — Gračanica, Jugement dernier: Personification de la Terre et de la Mer avec des fauves, des oiseaux et des poissons qui rendent leurs victimes. A droite: une partie de la Rivière flambante (Photo D. Tasić).

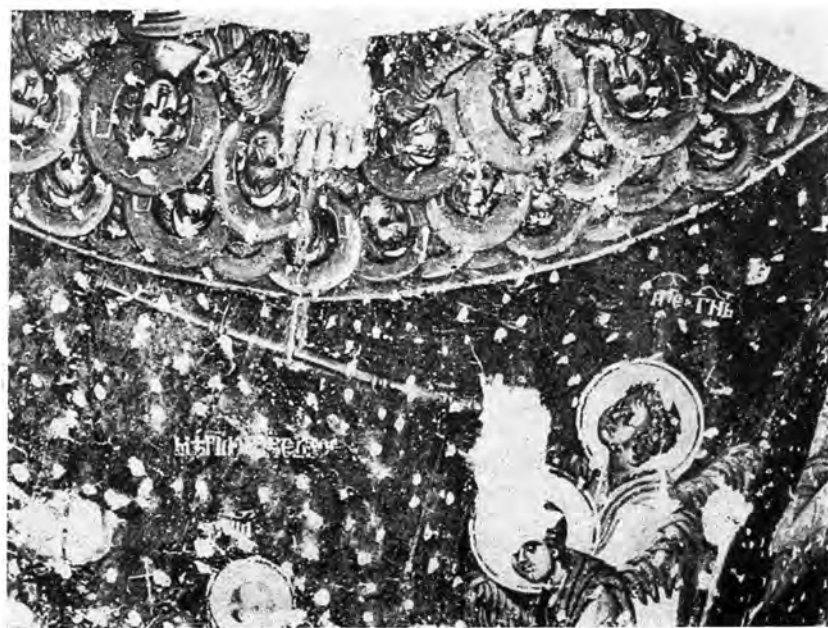

Т. IV. — Грачаница, Страшни суд: 5 — лав повраћа своју жртву (детаљ). — 6 Персонификација Мора (детаљ).
Pl. IV — Gračanica, Jugement dernier: 5 — le lion rend sa victime (détail) — 6 Personification de la Mer (détail).

T. V — Грачаница, Страшни суд: 7 — грешници у паклу (детаљ), 8 — птица повраћа своју жртву (детаљ).
Pl. V — Gračanica, Jugement dernier: 7 — les pécheurs dans l'enfer (détail), 8 — l'oiseau rend sa victime (détail).

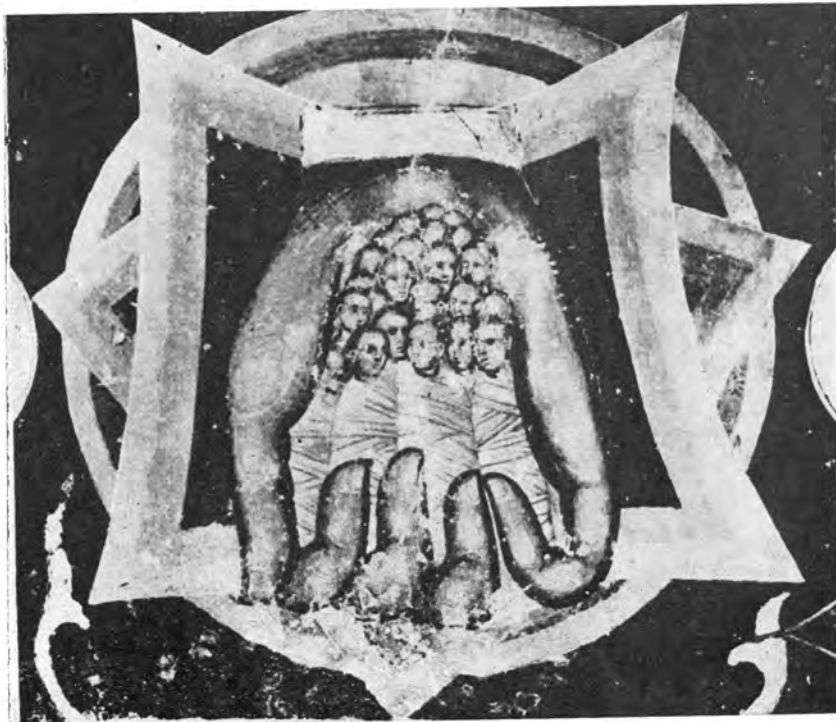
T. VI. 9 — Грачаница, источна страна свода припрате. Композиција: Рука господња, светлосна звезда и хорови анђела. 10 — Богородица Љевишка, спољашња припрата. Композиција: Страшни суд, детаљ: Рука господња држи „Мерила праведна“ (из Д. Панић, Г. Бабић, Богородица Љевишка, Београд 1975, таб. XLIV).

Pl. VI. 9 — Gračanica, partie orientale de la voûte du narthex. Composition: La main de Dieu, l'astre lumineux et les chœurs des anges. 10 — Bogorodica Ljeviška, narthex extérieur. Composition: Jugement dernier, détail: la main de Dieu tient «la balance juste» (D. Panić, G. Babić, Bogorodica Ljeviška, Beograd 1975, Tab. XLIV).

Т. VII. 11 — Солун, Апостоли, композиција: Душе праведника у руци божјој (из А. Хунгоропулос, Thessalonique..., 1955, pl. 18, 1). 12 — Ресава, Душе праведника у десници божјој (снимак Д. Тасића).

Pl. VII. 11 — Thessalonique, les Apôtres, composition: les Ames des justes dans la main de Dieu (A. Xyn-gopoulos, Thessalonique..., 1955, pl. 18, 1). 12 — Resava, les Ames des justes dans la main droit de Dieu (Photo D. Tasić).

Т. VIII. 13 — Грачаница, источна страна северозападног ступца: Сава први архиепископ. 14 — Грачаница, Лоза Немањића: Сава II архиепископ.

Pl. VIII. 13 — Gračanica, partie orientale de la colonne nord-ouest: Sava, premier archevêque. 14 — Gračanica, l'Arbre des Nemanjić: Sava IIe, archevêque.

Т. IX. 15 — Грачаница, Лоза Немањића: краљ Милутин. 16 — Грачаница, композиција: Посмртно замонашење Јелене и Милутина, детаљ: Емануил даје ризе.

Pl. IX. 15 — Gračanica, l'Arbre des Nemanjić: roi Milutin. 16 — Gračanica, composition: L'Ordination posthume de Jelena et Milutin, détail: Emmanuel donne les frocs.

Т. X. 17 — Грачаница, композиција: Посмртно замонашење Јелене и Милутина, детаљ: краљица Јелена као монахиња.

Pl. X. 17 — Gračanica, composition: L'Ordination posthume de Jelena et de Milutin, détail: la reine Jelena dans l'habit de moine.

Т. ХІ. 18 — Грачаница, композиција: Посмртно замонашење Јелене и Милутина, детаљ: краљ Милутин као монах.

Pl. XI. 18 — Gračanica, composition: L'Ordination posthume de Jelena et de Milutin, détail: le roi Milutin dans l'habit de moine.

✠ СѢДѢНІЕ ПРѢ
ВНОСѢНІА
МОДРЪЖА
ВНАКРА
ЛНЦА

СТЕФАНЪ
ОВРОШЬ КРАВС
ХЪ ЗЕМЛЪН ПО
МОРЬСКНХЪ СѢ
ГОПРЪ БОУ ВЪНУ
АНГО КРА СѢ
ВНОУКЪ

Т. XII. 19 — Грачаница, композиција: Посмртно замонашење Јелене и Милутина са два накнадно убачена лика. 20 — Ст. Нагоричино, композиција: Анђео као монах предаје св. Пахомију налог да оснује манастир.

Т. XII. 19 — Gračanica, composition: L'Ordination posthume de Jelena et de Milutin avec les deux figures introduites plus tard. 20 — Staro Nagoričino, composition: l'Ange en habit de moine remet à saint Pachome l'ordre de fonder le monastère.

О датовању јаподских урни

Једну, још увек непотпуно решену мистерију наше археологије представљају јаподске урне, камени споменици откривени претежно на налазиштима у околини Бихаћа.¹ Ови споменици су већином начињени у облику паралелописеда са две избочине на предњој и удубљењем на горњој страни за стављање остатака спаљеног покојника. Поред оваквог необичног облика, специфичност споменицима дају и геометријски и фигурални мотиви: људи и животиње, урезани на странама урни. Функција ових предмета може се одредити са доста сигурности, но о њиховом датовању мишљења археолога су подељена. Највећи број ових споменика, наиме, нађен је у секундарној употреби, као грађевински материјал гробова новијег датума, па услови налаза обично не дају поуздане податке за њихову хронолошку детерминацију.² Ми смо већ имали прилике да пишемо о овом питању, но како су у међувремену изнесена нека нова гледишта о овом проблему, узимамо слободу да се укратко поново осврнемо на датовање урни јер желимо да скренемо пажњу на неке детаље који, како нам се чини, нису у довољној мери коришћени при обради ових споменика.

Први који је писао о јаподским урнама крајем прошлог века био је М. Хернес, коме су у то време била позната само два фрагмента ових споменика.³ На основу паралела са ситулском

уметношћу у залеђу северног Јадрана и извесних сличности са каменим споменицима из Новиларе и Болоње у Италији, Хернес је ставио два поменућа фрагмента у крај калштата и почетак латена, односно у крај VI и почетак V века пре н.е. Касније, међутим, број нађених урни или њихових фрагмената знатно је нарастао, па је на основу овог новог обилног материјала Д. Сергејевски у својој замашној студији о урнама датовао ове споменике у период од I до III века нове ере.⁴ Разлози за овакво касно датовање били су двојаки. С једне стране изванредан број урни имао је урезане латинске натписе на предњој страни и потицао је несумњиво из римског доба, док су с друге стране у најбоље очуваној урни и најбогатијој у фигуралним украсима, откривеној у Рибичу, нађени уз пепео покојника гробни прилози, међу којима две римске фибуле из I века н. е. које опредељују ово сахрањивање у римско доба. И поред овако касног датовања урни, Сергејевски је истакао велику сличност урезаних сцена на урнама са архајском грчком уметношћу, као и са ситулском уметношћу, што је објаснио једним ранијим утицајем ових уметничких центара на околину Бихаћа. Хијатус од неких петстотина година Сергејевски је покушао да објасни постојањем ранијих урни од дрвета са урезаним цртежима које се нису сачувале и које је локално становништво под римском окупацијом наставило да ствара у камену. Већина археолога прихватила је овакво тумачење Сергејевског и оно преовлађује у радовима општијег карактера о праисторији наше земље.⁵ Касно датовање је прихватила и И. Чре-

zweiten vorrömischen Grabsteines aus der Gegend von Bihać, WMBH V, 1897, 337—338.

⁴ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 64—65.

⁵ Тако М. Горенц у делу UMETNIČKO BLAGO JUGOSLAVIJE, Београд 1969, 98, паи Е. Пашалић у KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE, Сарајево 1966, 262.

¹ D. Sergejevski, Japodske urne, GZM n. s. IV—V, 1949/50, 45—93; Б. Рауниг, Јаподски камени сепулкрални и сакрални споменици, Старинар н.с. XXIII, 1972, 23—51; ван подручја Бихаћа откривени су ови споменици у Лици и дајују из римског доба, I. Šarić, Japodske urne u Lici, Vjesnik arh. muz. u Zagrebu IX, 1975, 23—36.

² Једна урна са прилозима, урна из Рибича, сачувала је римске фибуле, уп. D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 53—56; Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, GZM n. s. XXIII, 1968, T. XIX, 13—21.

³ М. Hoernes, Vorrömische Grabstein von Jezzerine, WMBH III, 1895, 516—518; исти, Bruchstück eines

мошник⁶ приликом публиковања плоче из Заложја која је откривена после изласка студије Сергејевског из штампе, док су у последње време овакво мишљење нарочито подржали З. Марић⁷ и Б. Човић⁸ у радовима који делимично дотичу и ову проблематику.

Насупрот овом ставу, постоје покушаји да се датовање неких од урни спусти и у дубљу прошлост. У том смислу неки аутори стављају поједине урне у млађе гвоздено доба или у хеленизам, док на другој страни постоји тежња да се урне датују у време блиско првобитном Хернесовом мишљењу. Међу првима, занимљиво је мишљење Д. Срејовића, мада недовољно документовано, који сматра да цртежи на урнама представљају ренесансу архајских форми у хеленистичко време, у III и II веку пре н. е., и употребује их индиректно са појавом златних маски у Микени и Требеништу у две различите временске епохе.⁹ По неким другим мишљењима урне треба довести у везу са појавом Келта на Балкану.¹⁰ На другој страни, Хернесово датовање је први у последње време подржао А. Стипчевић у неколико радова.¹¹ Он је раздвојио урне са урезаним цртежима који показују везу са архајском грчком уметношћу од урни на којима се јављају римски натписи и које не садрже архајске фигуре, и датовао их у два временски различита периода. Он је истовремено претпоставио да је поменута урна из Рибића поново употребљена за сахрану у римско доба и да због тога садржи фибуле I века пре н. е. Прву, старију групу урни — ону са цртежима блиским архајским схватањима — Стипчевић сматра да треба датovati у V или можда почетак IV века пре н. е. а другу, млађу, са латинским натписима, у доба римске окупације. Овакво датовање подржали су и неки други аутори, па је чак и сам Сергејевски у једном свом каснијем раду¹² изнео мишљење да би се неке од урни могле можда одиста овако рано датovati. Јаподским урна-

ма недавно се посебно позабавила Б. Рауниг¹³ која је уз раније познате објавила и један нов налаз из села Голубића, као и неке непознате комаде из Музеја Поуња у Бихаћу. Као и Стипчевић, она такође раздваја урне у две групе, млађу са латинским натписима, и старију са архајским цртежима, коју ставља у крај VI и у V век пре н. е.

Ми смо у својим ранијим радовима¹⁴ прихватили мишљење Стипчевића да урне са фигуралним цртежима и урне са латинским натписима треба датovati у два различита временска периода. Истакли смо такође да урна Сестенијуса из Језерина, где се једино срећу заједно латински натпис и урезане фигуре, не противречи оваквом закључку. Стил цртежа на овој урни доста се разликује од осталих цртежа са фигурама и по томе веома вероватно припада различитом периоду. На десној бочној страни урне Сестенијуса представљена је, истина, сцена либације која се јавља и на ранијим урнама али су фигуре изведене прилично невешто тако да се садржај може одгонетнути само с крајњим напором. Тесар на левој страни урне изведен је знатно сигурније и упркос упрошћености открива нове реалистичке тенденције у римској уметности, непознате у старијој групи урни.¹⁵

Посебно питање представља покушај раздвајања старијих од млађих цртежа на урнама које смо датовали у предримско време. У једној широј анализи ових споменика детаљно смо се позабавили овим проблемом¹⁶ и указали на разлике међу цртежима на предримским урнама, како у обради фигура, тако и у избору мотива. Не улазећи овде у појединости хтели бисмо да истакнемо да смо том анализом дошли до закључка да је могуће разликовати урне са цртежима који показују блискост са грчком, италском или медитеранском развијеном уметношћу, као и урне, односно њихове фрагменте, где ова веза и даље постоји, али су како детаљи тако и целине примиле неки домаћи печат по коме се ка-

⁶ I. Čremošnik, Spomenik sa japodskim konjancima iz Založja kod Bihaća, GZM n. s. XIV, 1959, 103—111.

⁷ Z. Marić, GZM n. s. XXIII, 35.

⁸ Б. Човић, Од Бутмира до Илира, Сарајево 1975, 158—164.

⁹ Д. Срејовић, Римске некрополе раног царства у Југославији, Старијар н. с. XIII—XIV, 1962/63, 77.

¹⁰ Тако Е. Condurachi у Актима VIII Congrès international d'archéologie classique, Paris 1963, 325—326. Везу са Келтима је подвукла и И. Чремошник (види нап. 6) мада она датује урне у римско доба.

¹¹ А. Stipčević, Arte degli Illiri, Milano 1963, XXIV—XXVIII; isti, Iliri, Školska knjiga Zagreb 1974, 197—203.

¹² D. Sergejevski, Iz problematike ilirske umetnosti, Godišnjak Centra za Balk. ispit. Sarajevo III, 1965, 51—54.

¹³ B. Raunig, Fragmentar japodske urne iz Golubića kod Bihaća, GZM n. s. XXIII, 1968, 99—105; види такође нап. 1.

¹⁴ R. Vasić, Hronološka podela japodskih urni, Živa Antika XVII, 1967, 217—231; isti, The Date of the Japod Urns, Arch. Jugoslavica VIII, 47—57.

¹⁵ Сличне реалистичке тенденције, и поред невеличине у изради, срећу се на цртежима на урни из Комића у Лици, где су представљени делфин с леве и коњи са коњима и три особе са њима с десне стране урне, I. Šarić, Vjesnik Arh. Muz. u Zagrebu IX, 26—30, T. II—IV. Слична кола са коњима приказана су на надгробној стели из Пожаревца, данас у Народном музеју у Београду, М. Ростовцев, Две надгробне стеле у Народном музеју у Београду, Старијар н. р. IV, 1909, 108—115, са. 1.

¹⁶ R. Vasić, Živa Antika XVII, 217—231.

рактерису на различит начин од претходне групе. У прву — „грчку“ — групу ставили бисмо већ поменућу урну из Рибића (број 4 код Сергејевског или број 11 код Б. Рауниг),¹⁷ плочу из Заложја коју је објавила И. Чремошник (број 10 код Б. Рауниг)¹⁸ и евентуално фрагмент из Рипча (број 2 код Сергејевског или број 7 код Б. Рауниг).¹⁹ Другу групу — „домаћу“ — сачињавале би урне где је претежно представљена сцена либације: две фигуре око једног суда. У њу би спадале фрагмент из Језерина (број 1 код Сергејевског, или број 5 код Б. Рауниг),²⁰ два комада из Рибића који можда припадају истој урни (бројеви 3 и 5 код Сергејевског, односно 3 и 8 код Б. Рауниг),²¹ урна из Рибића са две жене око суда (број 6 код Сергејевског, односно број 2 код Б. Рауниг)²² и један фрагмент са непознатог локалитета (број 8 код Сергејевског, односно број 4 код Б. Рауниг).²³ Десна страна урне из Голубића, откривена 1962. као једна од плоча средњовековног гроба, налазила би се временски негде између две групе представљајући стилску и тематску везу међу њима.²⁴ Сама обрада фигура ближа је на овом комаду другој групи (коњ, коњаник, шлемови) док тематика (фантастична бића која се свакако морају довести у везу са страним утицајима, а не са домаћим култовима) указује још увек на присуство утицаја са Медитерана.

Покушај поделе урни са фигуралним представама на две групе јављају се и код других аутора. А. Стипчевић је тако изнео мишљење да се више пута помињана урна из Рибића (број 4 код Сергејевског односно број 11 код Б. Рауниг) и плоча из Заложја могу се стилски одвојити од једног другог комада из Рибића на коме су приказана два ратника око једног суда (број 3 код Сергејевског, односно број 3 код Б. Рауниг). Прву групу он сматра блиску ситулској уметности, док за другу налази да је ближа грч-

ким утицајима, но обе датује истовремено, у V век пре н. е.²⁵ Његова подела, иако слична нашој, разликује се од наше у одређивању карактеристика двеју група. Наиме, за прву групу, према нашем мишљењу, може се рећи да је била изложена више страним утицајима, италијанским, а нарочито грчким, док се у другој италијанске и домаће карактеристике међусобно мешају.²⁶ О томе, као и о разликама у хронологији двеју група биће делимично још говора.

Бранка Рауниг такође прихвата поделу урни са фигуралним цртежима на две групе, но она претпоставља да су сцене са две фигуре око суда старије од осталих сложенијих мотива и сматра да је даљим развојем јаподске уметности домаће становништво стигло до комплекснијих садржаја у којима су страни утицаји уочљивији.²⁷ Ми се не бисмо могли сложити са оваквим мишљењем. Имајући у виду степен развитка материјалне културе Јапода, нарочито оних њихових делова који су живели у околини Бихаћа, не чини нам се вероватним да је домаће становништво могло само, без страних утицаја, да створи сложене фигуралне композиције наше друге групе које, иако сиромашније у тематици од прве групе, представљају еволуирани степен уметничког развоја до кога домаће становништво није могло само да стигне. Чини нам се, због тога, вероватније да су се први цртежи на јаподским урнама јавили под уметничким импулсима са стране у тренутку снажног додира ове области са хеленским светом. Касније, када је та веза ослабила, локално становништво је наставило да развија овај уметнички облик, али је лишено зрачења хеленских извора дало свој сопствени печат доцнијим споменицима.²⁸ У тој каснијој фази — „домаћој“ ако бисмо смели да употребимо тај израз за разлику од раније „грчке“ — обрада људских и животињских фигура је упрошћена, а тематика сведена у суштини на један мотив: две фигуре око једног суда. Шире узето, ова сцена либације води порекло од ранијих споменика али се одликује једном домаћом цртом: жељом за истицањем симетрије. Симетрија, једна општа тежња у уметничком изражавању примитивних народа да се у њихова остварења унесе неки ред и систем, била је нарочито уочљива код Јапода негде од краја VI века па све до доласка Римљана, како сведоче многобројни пред-

¹⁷ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 51—55, T. III—VI; Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 30, T. III, 11a—c.

¹⁸ I. Čremošnik, GZM n. s. XIV, 103—111; Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 30, T. II, 10a—b.

¹⁹ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 48—50, T. II, 1—2; Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 30, T. II, 7a—b.

²⁰ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 47—48, T. I, 1; Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 30, T. I, 5.

²¹ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 50 i 55—56, T. I, 3 i VII, 1; Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 30, T. I, 3 и II, 8.

²² D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 56—57, sl. 5; Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 30, T. I, 2.

²³ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 59—60, T. IX, 1—2; Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 30, T. I, 4a—b.

²⁴ B. Raunig, GZM n. s. XXIII, 99—105, T. I; иста. Старице н. с. XXIII, T. II, 9.

²⁵ Види нап. II.

²⁶ R. Vasić, Arch. Jugoslavica VIII, 51.

²⁷ Б. Рауниг, Старице н. с. XXIII, 43—45.

²⁸ Сличан процес се одиграо и у ситулској уметности где су најраније ситале знатно богатије у тематици од каснијих остварења када се број тема сужава, односно одабира се оно што најбоље одговара домаћем живљу.

мети њихове материјалне културе. О томе смо писали на другом месту и истакли нарочито бројне компликоване привеске састављене од неколико елемената у којима симетрија облика суверено доминира и потискује све остале тежње у други план.²⁹ Урне друге групе са наглашеном симетричном композицијом веома се добро уклапају у овакве уметничке тенденције домаћег становништва. Штавише, извесни декоративни детаљи на урнама ове друге групе имају паралеле на другим предметима материјалне културе Јапода из V и IV века пре н. е. и указују на истовременост са овим налазима.³⁰

Да ли се прва група споменика, старија на основу свега овога, може датовати раније од V века питање је на које није могуће дати дефинитиван одговор све док нова истраживања и налази у околини Бихаћа не потврде или оповргну такву претпоставку. Овде желимо да укратко скренемо пажњу на неке елементе који би говорили таквом мишљењу у прилог.

При анализи поворке коњаника са поменутих урна из Рибиха (број 4 код Сергејевског и број II код Б. Рауниг) указивано је, нарочито од стране Д. Сергејевског, на сличност ових коња са коњима на атичкој и коринтској керамици VI века.³¹ Три елемента: обрада гриве, положај коњских ногу и предња нога савијена у колену могу доста прецизно да одреде апсолутне датуме у којима се овај тип коња појављује у грчком вазном сликарству. Предња нога савијена у колену јавља се према Пејновој анализи од друге четвртине VI века, односно негде од 570/560. г. пре н. е.³² На сличан датум указује и положај ногу код наших коња: две леве ноге напред и две десне назад. Овај у суштини неприродан положај коњског хода преовлађује у грчком вазном сликарству од друге четвртине VI века, док се раније, крајем VII и почетком VI века коњски ход често правилно приказује.³³ Коњска грива приказана како пада по врату јавља се у грчкој уметности вероватно под асирским утицајем од друге половине VII века и током VI века, но негде крајем треће четвртине VI века нестаје са

споменика и замењују је кратке праве гриве.³⁴ Ови елементи заједно указују на време између 570. и 530. г. пре н. е. као период егзистенције коњског типа са урне из Рибиха у грчкој уметности.

Постоји, међутим, још нешто што не само потврђује овакво датовање нашег типа коња него га у извесном смислу временски сужава. Наиме, између праменова гриве на коњима из Рибиха уцртана је таласаста линија која појачава утисак представе гриве.³⁵ Иако се таласаста линија среће и на другим цртежима на овој урни, овај детаљ није плод инвенције Јапода. Грчки архајски коњи, нарочито коринтски коњи са ваза између 575. и 550. г. пре н. е., имају редовно приказане таласасте линије на гривама.³⁶ По нашем мишљењу ове таласасте линије су пренете са грчких на јаподске коње³⁷ па смо на основу тога и онога што смо изнели раније склонили да ставимо коње са урне из Рибиха у другу четвртину VI века пре н. е. Занимљиво је приметити да се на плочи из Заложја, где су приказани коњи истог типа као у Рибиху са гривом која пада по врату коња, овај детаљ — таласаста линија између праменова гриве — не појављује³⁸ на основу чега се можда може претпоставити да је ова плоча настала временски нешто касније од урне из Рибиха, да није за углед имала грчке споменике него домаће који су имитирали грчке узорне као што је урна о којој је овде било највише речи.³⁹

Признајемо да се још увек не усуђујемо да без икаквих резерви датујемо урну из Рибиха у другу четвртину односно најкасније у средину VI века пре н. е. пре нових резултата са тере-

²⁹ Н. Payne, op. cit., 71. Up. R. Vasić, Arch. Jugoslavica VIII, 50.

³⁰ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, T. VI, 2.

³¹ Up. Н. Payne, op. cit., fig. 18 E, F, 19 B, Pl. 32, 2—4; 34, 5—7; 40, 2; 41, 4; 42, 1—3; 43, 1 итд. Ова карактеристика се, међутим јавља од краја VII века на керамици, како поједини горњи примери показују.

³² Поред ових таласастих линија на гривама, подражавање грчких коња можда се види и у стилизацији горњег дела коњске главе код истих животиња. Коњске уши нису, како се види из детаља на табл. VI, 2 код Сергејевског, приказане, а на челу коњ има појачање чија функција није сасвим јасна. Ово ће вероватно бити невестито имитиран прамен коњске гриве на челу грчких коња (уп. Н. Payne, op. cit., fig. 18) док су уши изостављене због невеститине мајстора да прикаже све детаље.

³³ I. Čremošnik, GZM n. s. XIV, T. I, 1.

³⁴ Лаке типолошке разлике које могу да идентификују такође разлике у хронологији уочљиве су код многих урна из предримског доба. Међутим, како је број познатих урна још увек релативно мали, овде се ограничавамо на раздвајање само двеју главних група.

²⁹ Р. Васић, Један прилог проучавању уметности Јапода, Старијар н. с. XX, 1969, 384—385.

³⁰ Уп. нпр. украсе на оделима двојнице ратника на урни број 3 код Сергејевског (види нап. 21) са урезима на филибарским плочицама из појединих гробова (95, 102, 161) из Језерина које припадају најкасније IV веку (Z. Marić, GZM n. s. XXIII, T. II, 24; T. III, 28). Такође, R. Vasić, Arch. Jugoslavica VIII, 51.

³¹ D. Sergejevski, GZM n. s. IV—V, 73—74.

³² Н. Payne, Necrocorinthia, Oxford 1931, 73.

³³ Ibid., fig. 18 i 19. Up. R. Vasić, Arch. Jugoslavica VIII, 50.

на.⁴⁰ Ипак сматрамо да за такво датовање постоји доста основа јер је, између осталог, тешко претпоставити да се један безначајни детаљ са коњске гриве, преузет са грчког оригинала, могао одржати успешно и дуго у домаћим радионицама када, како смо видели, он више не егзистира на формално сличном и временски блиском споменику — плочи из Заложја. Овај детаљ на гриви, као и тип коња уопште, јасно указује да прву појаву јаподских урни у овим крајевима треба везати најкасније за средину VI века пре н. е.

Што се тиче веза јаподских урни са ситулском уметношћу, о чему је доста говорено у литератури о урнама, може се рећи да је утицај ситулске уметности на јаподске урне свакако постојао али је он уочљив највећим делом касније у даљем развоју цртежа на урнама. Ова веза јаподске територије са Италијом и Словенијом негде од V века уочљива је такође у материјалној култури јаподског подручја.⁴¹ Међутим, на основу горе изнесених детаља са урни, склони смо да верујемо да је прва појава цртежа на урнама била претежно везана за југ, за директне утицаје из Грчке. То показује, између осталог, и поређење коња са урне из Рибића са

коњима ситулске уметности. Међу многобројним споменицима ситулске уметности ретко се срећу коњи са гривама спуштеним по врату⁴²; може се рећи, напротив, да преовлађује тип коња са кратком подсеченом гривом, преузет по свему судећи од Етрураца, чији је удео у стварању ове уметности био несумњив. Онако верно подражавање архајских грчких коња као што налазимо на урни из Рибића не среће се у читавој ситулској уметности.

Који и какви грчки утицаји су доспели у унутрашњост западног Балкана, питање је на које се не може дати сигуран одговор. Завршавајући овај осврт о датовању јаподских урни желимо ипак да скренемо пажњу на појаву коринтске керамике на средњем Јадрану негде од почетка VI века пре н. е.⁴³ као и на оснивање једне киндске колоније на острву Корчули, вероватно већ негде око 580. г. пре н. е.⁴⁴ Иако је од Корчуле, Виса и Солина дугачак пут до Бихаћа на Уни, оваква грчка веза нам изгледа вероватнија у овом тренутку од додира Грка и Јапода преко Доње Долине, великог трговачког центра на Сави, активног од друге половине VII века на даље. Наиме, грчки импорт у Доњу Долину с краја VII и с почетка VI века је бројан,⁴⁵ но по својим карактеристикама — бронзано посуђе и оружје — бар према нашим досадашњим знањима, не би се рекло да је могао да послужи за обогаћење духовног живота домаћег становништва, како је то био случај у околини Бихаћа.

⁴² W. Lucke—O. H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*, RGF, 26, Berlin 1962, T. 17 (коњи са ситуле Чертозе из Болоње) и T. 21, 6 (коњ са огледала из Кастелветра).

⁴³ P. Lisičar, *Cenni sulla ceramica antica*, Arch. Jugoslavica XIV, 3—8.

⁴⁴ P. Lisičar, *Crna Korkira*, Skopje 1951, 77—83; G. Novak, *Prehistorijski Hvar*, Zagreb 1955, 8.

⁴⁵ R. Vasić, *Donja Dolina i Makedonija*, *Godišnjak Centra za Balk. ispit.* XIV, 1975, 81—91.

Растко ВАСИЋ

SUR LA DATATION DES URNES JAPODES

Les urnes japo-des, monuments sépulcraux en pierre découverts pour l'essentiel dans les alentours de Bihać, ont fait l'objet à plusieurs reprises d'un intérêt soutenu des archéologues yougoslaves en rai-

son de leurs caractéristiques spécifiques. En plus de leur forme spécifique, de nombreuses urnes sont décorées de présentations figurales incisées ce qui signale une liaison avec l'art archaïque grec, tandis

que d'autres portent des inscriptions en latin. Quant à la datation de ces monuments, les opinions sont partagées. Une groupe d'archéologues et avant tout D. Sergejevski, suivi par I. Čremošnik, Z. Marić, M. Gorenec, B. Čović, et autres, estime, sur la base des inscriptions en latin et de la trouvaille de fibules romaines dans une des urnes portant des dessins archaïques, que toutes les urnes ont été créées au Ier s. de n. è., à l'époque de la domination romaine, et que la thématique archaïque des dessins s'était maintenue par les œuvres plus anciennes réalisées dans le bois. D'un autre côté, une deuxième groupe d'archéologues: A. Stipčević, B. Raunig, l'auteur de cet article et certains autres, estiment que les urnes portant des dessins archaïques doivent être séparées des urnes portant des inscriptions en latin, et situer la date des premières dans la période VIe—IVe av.n.è. à l'époque des influences grecques directes sur ce territoire. Les fibules romaines trouvées dans une des urnes aux dessins pourraient être expliquées par un emploi secondaire de ce monument au Ier s. de n.è.

Revenant brièvement à la question, l'auteur indique la possibilité de déterminer les dessins plus anciens et récents sur les urnes datées dans la période préromaine, à partir des critères qui ne sont pas seulement de nature typologique. Dans cet ordre d'idées, l'auteur attire l'attention sur les chevaux de l'urne de Ribić (n. 4 sur la liste de Sergejevski dans le «Glasnik Zemaljskog muzeja» n. s. IV—V, 1949—1950, 51—55, T. III—VI, voire n. 11 chez B. Raunig, Starinar n. s.

XXIII, 30, T. III, 11a—c) qui sont très proches des chevaux sur les vases grecs — corinthiens pour l'essentiel — datant du deuxième quart du VIe s. av. n.è. À côté de la forme de la crinière et de la position des pattes du cheval en allure de marche, qui sont indicatives pour cette époque, il convient de faire ressortir surtout la ligne ondulante des crinières tombant sur le cou des chevaux japons. L'auteur est d'avis que ce détail représente une copie directe d'un motif similaire sur les crinières des chevaux grecs et signale, entre autre, l'existence d'une influence directe sur ce territoire venant du sud. Il n'est pas logique, en effet, de supposer que des copies aussi fidèles de l'art archaïque grec avec de tels détails auraient pu exister sur le territoire japons pendant plus de cinq siècles.

Toute ceci amène l'auteur à supposer, et ses suppositions ne pourront être confirmées que par des trouvailles nouvelles, que les urnes les plus anciennes des environs de Bihać auraient pu apparaître dès la première moitié du VIe s. av. n.è. À cette époque, les activités intensifiées des Grecs dans la partie orientale de l'Adriatique sont relevées non seulement dans des sources écrites (fondation de l'Epidamnus, d'Apolonie, de Corcyre Noire, etc.), mais aussi par des trouvailles toujours plus fréquentes et plus nombreuses de céramique, corinthienne pour l'essentiel, dans différents sites sur la partie centrale de l'Adriatique (Solin, Vis, Blato à Korčula, etc.).

Rastko VASIĆ

Римско утврђење код Кладова

Римско утврђење на локалитету Доње Буторке, око 500 m узводно од кладовске тврђаве Фетислама, налази се преко пута румунског села Скела. Каниц, који је први видео и описао ово утврђење наводи да четвороугаони кастел има заобљене углове и да су његове димензије 55×24 метара.¹ Овај податак нашао је своје место у стручној и научној литератури и тек су археолошка истраживања овог утврђења пружила тачније обавештења о њему.²

Истраживања на локалитету у Доњим Буторкама започета су 1964. године, када је изградњом теретног пристаништа и бродоремонта уништен највећи део римске некрополе крај утврђења. Због недовољних средстава и временских неприлика, истраживања су била мањег обима и ограничена на откривање контура кастела. Тек када су 1972. године обновљени радови на теретном пристаништу и када је булдожер избацио из земље један натпис, поново су покренути археолошки радови, чији је циљ био да се истражи цела површина угрожена радовима на пристаништу. Том приликом су испитане три локације: на првом месту римско утврђење, потом праисторијско насеље узводно од њега и касно-средњевијековна некропола која је захватала простор на коме се налазило утврђење и ширила се даље према југу. Констатовано је да је земљаним радовима уништен већи део римског утврђења нарочито његов централни део и да су очувани углавном само темељи кастела; другим реч-

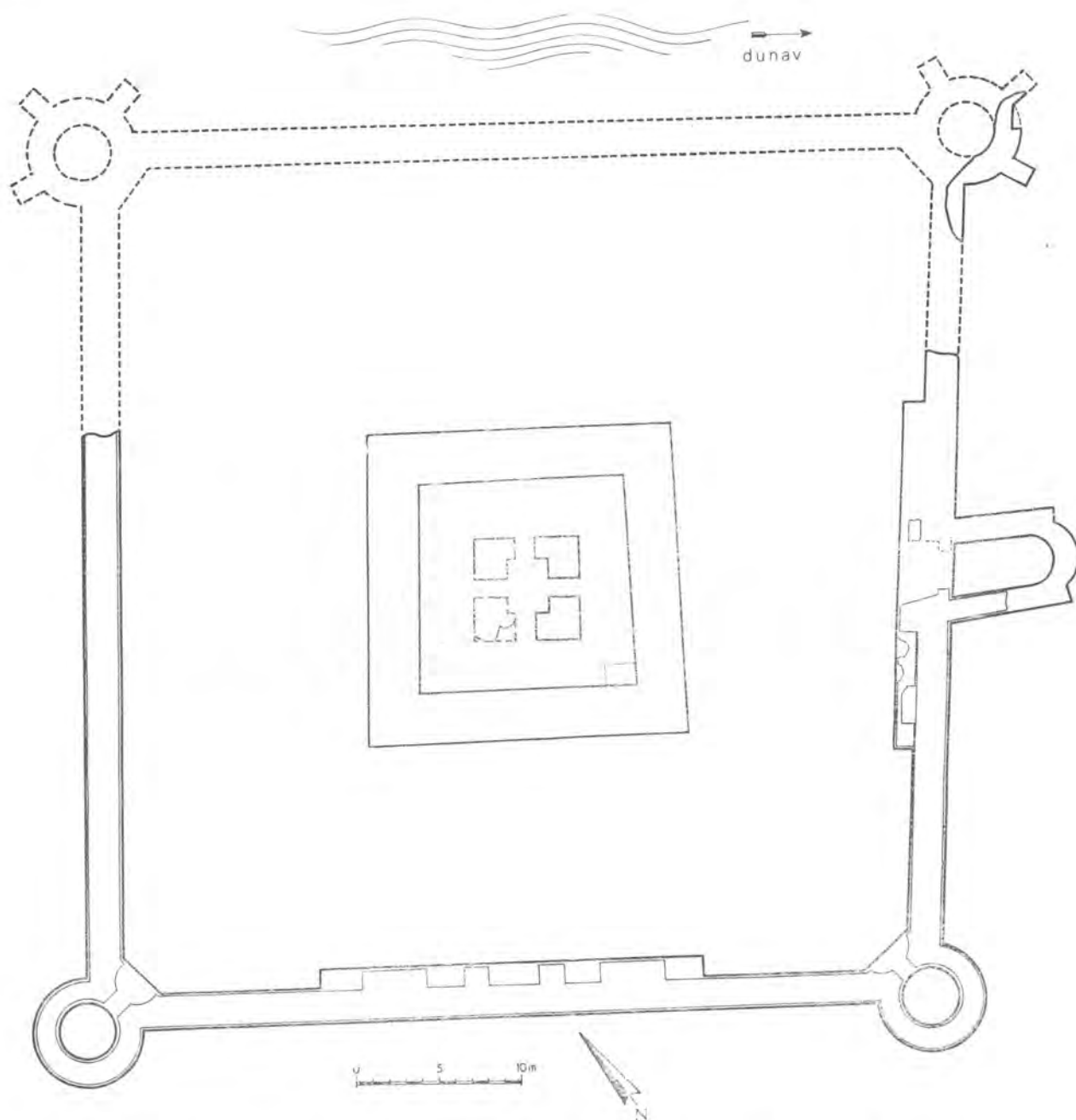
има утврђење је било много очуваније приликом првих археолошких радова у 1964. години.

На основу радова у 1964. и 1972. години могуће је дати неке карактеристике утврђења у Доњим Буторкама. Оно је скоро квадратног облика, димензије 46×45 метара, односно 58×57 метара заједно са кулама. На угловима кастела налазе се округле куле, од којих су у току истраживања могле детаљније да се испитају само јужна и западна кула. Источна кула била је 1964. године очувана само у темељу и то непотпуно, а 1972. године од ње није остало ни трага. Са спољне стране источна кула је имала три зракasto распоређена ступца, дужине 1,50 m и ширине 1 метар. Функција ових стубаца била је да пружи кули појачање, јер је због изузетне близине Дунава била изложена сталном потапању; поред тога постојала је и велика висинска разлика између источне и јужне куле, односно североисточног и југозападног дела утврђења, која је износила око 15 метара. Мора се предпоставити да је и северна кула, већ раније уништена, била истог облика и конструкције као и источна кула (Сл. 1).

Остале две куле утврђења, јужна и западна, имале су идентичне облике и димензије; спољни пречник кула износи 6,30 метара, а унутрашњи 3,20 m. Јужна кула је боље очувана и самим тим и боље истражена (Т. 1). Прилаз кули је у виду левкастог ходника, дужине 3 метра и ширине 1,20 метара; ходник је поплочан каменом, који је заливен малтером. Зидови прилаза били су од опека, од којих су очувана само 2—3 реда и прилаз је у горњем делу био засведен. Кула је у унутрашњости била испуњена гарежом и црвено печеном земљом, изнад које се налазио слој фрагментованих тегула измешаних са фрагментима керамике. Дно куле, 1 m испод сокла, сачињавао је под од опека, постављених на слој пе-

¹ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 48 и даље, fig. 29. 30. Оно што је Каниц видео и описао односи се на зидове, односно на североисточни зид централне грађевине, јер наведена висинска разлика одговара реалној.

² M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 111—112; A. Cermanović-Kuzmanović, *Donje Butorke, antički kastel* (Arheološki pregled VI, 1964, 52); иста, *Старе културе у Берлапу*, Београд 1969, 165.

Сл. 1. Доње Буторке. План утврђења. — Fig. 1. Donje Butorke. Plan de la fortification.

ска и шљунка. Кула је у темељном делу била изграђена од камена везаног малтером, а са унутрашње стране била је омалтерисана; нешто истурен камени сокл чинио је ивицу, изнад које се настављао ред опека.

У западној кули под од опека био је уништен, али се изнад њега такође налазио слој га-

режи и црвено печене земље, измешане фрагментима опека. Прилаз кули, такође у виду левкастог ходника, био је затрпан камењем. Бројни налази керамике у јужној и западној кули показују да су касније служиле и за становање. Куле су изгледа имале два спрата, а њихова висина износила је вероватно око 8 метара.

Улаз у утврђење налазио се на југозападном бедуи и констатован је приликом истраживања у 1964. години. У току радова у 1972. години није се више могао видети јер је булдожер уништио горњи део бедема па тиме и сам улаз. Ширина бедема заједно са проширењем код улаза износила је 3,40—3,50 метара, а само проширење 1,30 м. Дужина проширења износи 23 метра, почињући на 11,5 м од јужне куле према западној. Са унутрашње стране бедема налазила су се четири симетрично постављена пиластра, различитих димензија (од 4×1 м, до $1,5 \times 1$ метар) који су формирали улаз-капију. На бочним пиластрима налазило се вероватно степениште којим се пењало на крунште бедема, док су средњи носили шетњу стазу.

Северозападни бедем очуван је само у дужини од 34 метра, односно до места где је Дунав сталним плављењем учинио велики усек и уништио како северну кулу тако и део северозападног бедема. Дебљина бедема испод сокла износи 2,20 метара, а изнад њега 1,90 (код других је дебљина 2,25—2,00 и 2,10—1,85 метара). У темељном делу састојао се од камена заливног малтером, а изнад сокла се налазила конструкција од опека. Темелј је зидан у рову левкастог пресека; горњи део темелја грађен је прецизније од доњег. На месту где постоји пад терена, вршене су исправке правца пружања бедема (југоисточни бедем, темелј југозападне куле и бедем око ње) и то помоћу дрвених колаца побијаних уз бедем у земљу.

Југоисточни бедем, грађен истом техником као и северозападни, има једно проширење. На дужини од 11 метара од унутрашњег угла јужне куле, бедем се проширује у дужини од 21. метра. Ово проширење са пиластрима, који нису у целости очувани, наставља се у једну грађевину — кулу — са апсидалним завршетком, димензија $5,5 \times 3,20$ метара (Т. II, III, 1). Ширина проширења износи 3,70 метара заједно са бедемом. На северној страни апсидалне куле налазио се делимично очуван сокл. Пиластри означавају степениште, јер је и она вероватно имала спрат. Приземље куле било је вероватно засведено као и њена унутрашњост. Налаз имбрекса указивао би на то да је кула била покривена кровом од опеке.

У средини утврђења откривена је централна грађевина (Т. I), димензија $18,5 \times 19$ метара и $19,5 \times 19$ метара, неправилно постављена у односу на бедеме кастела. Приликом истраживања вршених 1964. године, цео спољни североисточни зид ове грађевине био је огољен и видљив са дунавске стране и уздизао се изнад ње око 15 метара. Централна грађевина имала је на југозападном зиду дограђен секундарни зид у ши-

рини од једне опеке. Он се настављао и на југоисточном делу грађевине, а са унутрашње стране се такође налазио дограђени зид исте ширине као и спољни. Када су ови зидови уклоњени, указао се примарни, од опека у горњем делу и од камена заливног малтером у темељном делу. Са спољне стране зид централне грађевине био је омаалтерисан и његова ширина износила је 3,30 метара. Приликом сондажних радова у 1964. години, када је централна грађевина била боље очувана, утврђено је да је она била оплаћена већим каменним тесаницама ширине 0,80 метара. Касније је откривен тесаник димензија $0,66 \times 0,75$ метара у западном унутрашњем углу; после његовог уклањања указао се зид од опека дебљине 1,20 метара који је чинио језгро.

У унутрашњости централне грађевине налазила су се четири ступца, од којих је западни оштећен укопавањем једне јаме. Приликом пражњења јаме, која се подвукла испод ступца, нађен је већи број фрагмената жљебљених амфора, глебосане керамике, *imbrices* као и опеке са жигом DIANA и DARDIANA.³ Ступци се састоје од камене основе преко које је било постављено ситније камење везано малтером, а ова основа налазила се на природној бази од шљунка (Т. III, 2). Горњи део стубаца састојао се од више редова опека, али су очувана само 2—3 реда, са слојем малтера између њих (димензије опека од $0,37 \times 0,30$ метара до $0,36 \times 0,30$ м). У јужном углу јужног ступца откривена је уграђена плоча са натписом (Т. IV, 1). Димензије стубаца износе $2,50 \times 2,50$ метара, а јужни и западни стубац су нешто већи (2,60 м). У току археолошких радова у 1972. години откривени су и фрагменти тесаника једноставне профилације — степенисто засечених ивица са средњим заобљеним тесаником. Иако нису откривени *in situ*, ови тесаници припадају централној грађевини утврђења (Т. III, 3).

Утврђење на локалитету Доње Буторке пружило је два епиграфска споменика, од којих је један откривен *in situ* у секундарној употреби, док је други натпис избацио булдожер приликом земљаних радова. Натпис уграђен у јужни стубац централне грађевине кастела има облик *tabula ansata*, са извијеном розетом у десној анси и обичном розетом у левој (Т. IV, 1). Спољни углови код анси испуњени су орнаментом акантовог лишћа. Димензије плоче су: $2,10 \times 0,80 \times$

³ За материјал из касноантичке некрополе види М. Lekić, Carina — Kladovo, antička nekropola (Arheološki pregled V, 1963, 115). Остали покретни археолошки материјал обрадио је Б. Јанковић, Покретни налази са некрополе и утврђења код Кладова (Старинар XXIV—XXV, Београд 1975, 201 и даље).

0,34 метара; плоча се данас налази у дворишту Бродоремонта. Натпис гласи:

*C. Iul(ius) Sabinus bis II viralis
et patr(onus) M(unicipii) H(adriani) D(robe-
tae) ob honor(em)
flamoni C.Iul(ii) Naesi Sabini(i)
nepotis sui cryptam vetus
tate dilapsam pecunia su
a reformavit et exalti
avit*

Натпис се састоји од седам редова; висина слова у прва два реда је 5,5 cm, од трећег до петог реда 5 cm, а у седмом реду 4,9 cm. Лигатуре у трећем реду (AE у Naesi), четвртом (AM у cryptam) и у петом (TE у vetustate и AM у dilapsam). У задњем реду десно и лево једна хедера, а у првом реду изнад бројева сициликум.

Натпис подиже угледан грађанин Дробете, који је два пута био duumvir, а поред тога и патрион истог града. До сада са натписа познајемо само једног патрона Дробете, који је био и duumvir и flamen (T. Aelius Aelianus),⁴ а познат је и један други фламен из Дробете (Lucius Iulius Bassianus).⁵

Датовање натписа из Доњих Буторки не представља велику тешкоћу, јер је познато да је Дробета постала Municipium Aelium Hadrianum за време Хадријана, а колонија за време Септимија Севера. Отуда се наш натпис може ставити у време између 123 (или 124) године и 193 (односно 211) године.⁶ Било би занимљиво знати где се налазила обновљена крипта која се помиње на натпису. Можда треба помишљати на Караташ, локалитет на коме је, поред богатог покретног археолошког материјала, откривена и једна меморија. Није искључено, иако немамо довољно доказа, да се ради о истом објекту. С друге стране могуће је да се натпис налазио и на неком другом оближњем локалитету, можда у Дијани, која се не може лоцирати ни на Доњим Буторкама нити код Фетислама. Најзад, у вези са истим натписом поставља се и питање територије Дробете; иако се сматра да је њена јужна граница била Дунав, после више налаза који помињу Дробету — а откривени су на десној обали Дунава — намеће се закључак да је и овај део уз десну обалу реке припадао Дробети.⁷

⁴ D. Tudor, Orase, tirguri si sate in Dacia Romana, Bucuresti 1968, 293.

⁵ Ibid. 294.

⁶ D. Tudor, Drobeta II и даље; друго датовање (198 односно 208 годину) предаже исти аутор у The Princeton Encyclopedia of the Classical Sites, Princeton 1976, s. v. 284.

⁷ D. Tudor, Orase, tirguri si sate, 294 и даље.

Други натпис који је откривен на локалитету Доње Буторке, изложен је данас код Бердапске бране на Караташу (Т. IV, 2).⁸ И то је једна табула ансата, димензија 1,84 × 0,91 × 0,28 m; натпис се састоји од осам редова и гласи:

*Imp(eratores) Caes(ares) C. Val(erius) Aur(elius)
Diocletianus
et M. Aur(elius) Val(erius) Maximianus Pii Fe-
lices*

*Invicti Aug(usti) et Fl. Val(erius) Constantius
et Galerius Val(erius) Maximianus
nobilissimi Caesares Germanici
Maximi Sarmatici Maximi pro
futurum in aeterno Rei publicae
praesidium constituerunt*

На крају седмог реда лигатура AE (у publicae).

Овај почасни натпис поставља читав низ проблема, почевши од значења речи praesidium, па све до датовања натписа. Стога је потребно дуж се задржати на античким именима за разне грађевине на лimesу, која су веома променљива. Логор војне јединице може се помињати као praesidium, нарочито ако се при томе мисли и на војну посаду, али се обично употребљава реч castra, ребе castellum.⁹ За логоре помоћних војних јединица појављују се и термини burgus и praesidium;¹⁰ под именом burgus, које се појављује у време Хадријана, подразумева се сасвим мали кастел (castellum parvulum), који је служио за заштиту границе, испуњавајући простор између већих утврђења.¹¹ За карауле се касније појављује и термин centenarium, док је првобитан назив вероватно био praesidium или castellum centenarium.¹²

Термин президијум, дакле није тачно дефинисан иако вероватно означава мање утврђење. Овај термин познат је са више натписа; најпознатији од њих откривен је у Бугарској, у античкој Transmarisca (данас Тутракан); он је скоро идентичан са натписом из Доњих Буторки, а да-

⁸ П. Петровић, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975, 145, број 48 (Т. XVII).

⁹ PW RE s. v. Limes (Fabricius), Sp. 576 и даље; Thes. Ling. lat. III, 525.

¹⁰ PW RE s. v. burgus (Seeck), Sp. 1066; Fabricius, loc. cit.

¹¹ Seeck, loc. cit.; Veg. IV, 10.

¹² Fabricius, loc. cit. У време прве тетрархије се појављује овај нови термин — centenarium. О томе в. Н. Vettters, Zum Bautypus Mogorjelo (Festschrift für Fr. Eichler, Wien 1967), 138 и даље; L. Leschi, Etudes d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire Africaines, Paris 1957, 47 и даље.

тује се у време између 294. и 304. године.¹³ Из истог времена је натпис из Дуросторума, док је натпис из Интерцисе из времена Комода.¹⁴

Због скоро идентичног натписа наведеног у Трансмариски, као и сличног лоцирања овог утврђења, потребно је неколико речи казати и о Трансмариски. То је станица на доњомезијском лимесу, која се помиње већ код Птолемеја и у *It. Antoniniani*,¹⁵ а налази се на месту где се Дунав сужава на ширину од хиљаду корака, односно где је погодан прелаз преко реке. Иако важно утврђење за време Домицијана и Трајана, као одбрана и ауксилијарни кастел, президијум је изграђен тек крајем III века.¹⁶ Према мишљењу Пача и Полашека, на супротној страни тј. на левој обали Дунава, треба тражити друго утврђење које је носило име *Marisca*, аналогно *Drobeta-Transdrobeta* и *Dierna-Transdierna*; при томе се примарно утврђење увек налазило на левој обали Дунава.¹⁷ За двојно утврђивање обале говори и податак у Нотицији где се поред *auxiliares* помињу и *milites Novenses*.¹⁸ Као пандан Трансмариски помиње се утврђење које је саградио Константин (*Constantiana Daphne*), а које је обновио Јустинијан.¹⁹ Што се тиче функције утврђења у Трансмариски, није искључено да је ту био гранични прелаз и царина или важан мостобран на путу из унутрашњости у Цариград; другим речима, утврђење је подигнуто да би се обезбедило прелаз на леву обалу Дунава где се налазила Мариска.²⁰ Врло је вероватно да је и утврђење на локалитету Доње Буторке имало сличне функције као и кастел у Трансмариски — да брани прелаз на леву обалу Дунава јер је Дунав на том месту, због пешчаних спрудова, био погодан за прелаз. Најзад, ту

је могао да се налази и гранични прелаз и царина.

Почасни натпис из утврђења код Кладова проблематичан је и у односу на датовање. Најважнији податак за датовање на натпису из Трансмариске јесте царска титула *Persici Maximi II* те се најчешће датује у 297. годину.²¹ На натпису из Доњих Буторки није јасно на кога се односе титуле *Germanici Maximi* и *Sarmatici Maximi*, а поред тога није означено по који пут су добијене. Уколико се царска титула *Sarmatici Maximi* односи на августе, за датовање долази у обзир 294. година; ако се пак односи на сву четворицу владара, онда долази у обзир 299 (односно 300) година.²² Према томе, натпис из утврђења код Кладова можемо датovati у време између 294. и 299. (односно 300) године.

Најближе аналогije утврђењу у Доњим Буторкама, са централном грађевином и тетрапилоном, налазимо у утврђењу у Михајловцу, које је, нажалост, веома мало истражено, тако да је остало скоро нетакнуто.²³ Централна грађевина у Михајловцу скоро је истих димензија ($19,32 \times 19,54$ m) као и она у Доњим Буторкама, са масивним зидовима конструисаним од тесаника. Ступци су састављени од каменних блокова и служили су као базе стубова, који су држали кровну конструкцију. Сличну основу имају изгледа и друга утврђења која су нажалост неистражена.²⁴ Кула у *Budakalász* има сличну основу као и централни део у Доњим Буторкама; то је квадратна кула, димензија $16,3 \times 15,5$ m, опкољена зидом тако да су димензије грађевине 39×39 метара. У унутрашњости куле се — према аутору — налазе четири стуба, а прилаз се састоји од једне капије са степеницама на обема странама улаза, које воде на горњи спрат.²⁵ Централна грађевина у Хајдучкој воденици такође није довољно истражена; и она је скоро квадратног облика ($12,20 \times 12$ метара), а зидови су конструисани од правилно ребаног ломљеног камена и опеке у горњим деловима.²⁶

²¹ Ibid., 2172 и даље.

²² PW RE s. v. Valerius Diocletianus, Sp. 2430; s. v. Maximianus Galerius, Sp. 2516.

²³ Lj. Prodanović, Mihajlovac (Arheološki pregled VI, 1954, 55 и даље); иста, Стара култура у Бердапу, 170. Користим прилику да се захвалим колегиници Продановић, јер ми је дозволила увид у теренски дневник и планове утврђења у Михајловцу.

²⁴ S. Soproni, Der römische Limes in Ungarn, Szekesfehervar 1976, 79.

²⁵ Колега Б. Јанковић, који је рекогносцирао терен на подручју будуће бране Бердап II, скренуо ми је пажњу да на том потезу постоји већи број утврђења, која — судећи по конфигурацији терена — имају централну грађевину, односно президијум.

²⁶ Arheološki pregled XII, 1970, 54 и план.

¹³ C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa III, Wien 1928, 4 и даље; PW RE s. v. Transmarisca (Polaschek), Sp. 2172. Друго датовање предлаже V. Velkov, La construction en Thrace à l'époque du Bas Empire (Archaeologia X, Warszawa 1958, 293) који натпис из Трансмариске датује у 297. годину. Р. Змеев, Кастелт Трансмариска (Археологија, XI/4, 1969), 46 и даље.

¹⁴ Натпис из Дуросторума датује се у 302. годину: I. I. Russu, Inscriptii latina din Durostorum (Anuarul Inst. de stud. clas. II, 1933/34, Cluj 1936, 210 и даље). Натпис из Intercise објављен је у CIL III 3385.

¹⁵ Ptolem. III, 10, 5; It. Ant. 223, 1.

¹⁶ Polaschek, loc. cit.

¹⁷ C. Patsch, op. cit. 4 и даље; Polaschek, loc. cit. О Трансмариски види и В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през касната античност, Софија 1959, 88. Супротно мишљење о примарном положају градова на левој обали Дунава Ђ. Bošković, Nekoliko reči o Trajanovoj tabli u Đerdapu (Adriatica, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970, 525/5).

¹⁸ Not. Dign. Or. XL, 23.

¹⁹ Procop. De aedif. IV, 7, 7, 9.

²⁰ Polaschek, loc. cit.

И остале детаље утврђења у Доњим Буторкама налазимо на већем броју утврђења дуж Бердапског лимеса. Округле куле са левкастим прилазима налазимо у Салдуму, Босману и Хајдучкој воденици.²⁷ Куле у Салдуму су и приближно истих димензија (унутрашњи пречник 3,70 метара, 4 метра и 4,10 метара), а кулу са зракастим појачањима има и Хајдучка воденица.²⁸ Куле са апсидалним завршетком нису усамљена појава на нашем делу лимеса, а такву кулу имају Салдум и Равна. Једина разлика је у томе, што је кула са апсидом код утврђења у Доњим Буторкама придодата бедему са већ постојећим кулама, док се код осталих утврђења она налази уместо четврте куле.²⁹ Идентичан прилаз у утврђење налазимо у Салдуму, где је такође састављено од пиластара, а уз јужни и северни бедем дограђене су степенице које воде на круниште бедема. Утврђење у Доњим Буторкама очувано је у мањој мери, али пиластри код прилаза доказују да је и оно имало степениште за горњи спрат, а и проширења са пиластрима код куле са апсидом била су, као и код улаза, у вези са степеништем.

Веома је занимљиво питање централне грађевине — президијума — и њене намене. Најпре је потребно закључити да аналогije за тетрапилона у средини президијума налазимо на грађевинама из времена Диоклецијана — у великом логору у Палмири, а потом у царској палати у Сирмијуму. Тетрапилон у Палмири био је познат још од раније, али су новији радови пољске археолошке школе омогућили извесне коректуре у односу на облик и конструкцију тетрапилона.³⁰ Тетрапилон у Палмири је грађевина већих димензија (унутрашње димензије 14,26 × 14,45 метара). Отуда се у међупростору између стубаца налазе по два стуба са коринтским капителима³¹; иначе су димензије стубаца скоро идентичне онима из Доњих Буторки (2,24 × 2,09 метара). Друга разлика између наведена два тетрапилона је у томе, што је палмирски конструисан од каменних блокова — тесаника, док је кладовски био од опека.

Истраживачи Палмире не говоре, међутим, ништа о намени овог тетрапилона; они чак кажу да тетрапилон уствари означава центар логора, где се секу главне улице. Ова претпоставка

се не може прихватити, јер да је то тако, онда би сви истовремени логори и утврђења имали тетрапилон као обележје центра. Тетрапилон је, међутим, изузетна појава у утврђењима и мора да има неку другу функцију, која се не може са сигурношћу одредити. Тетрапила у царским палатама у Солуну и Сирмијуму такође су аналогije нашем примерку из околине Кладова. Сматрамо да у њима не треба видети само обичан пролаз, већ напротив грађевину која је у вези са култом цара и у којој се можда одигравао *adventus* владара или његова епифанија.

Поставља се и питање горње конструкције тетрапилона. Михајловски одбацује претпоставку ранијих истраживача о куполи као кровној конструкцији тетрапилона у Палмири, али не предлаже друго решење.³² Мишљења смо да као кровна конструкција тетрапилона у Доњим Буторкама може да дође у обзир купола од опека³³; налази имбрекса и тегула у унутрашњости президијума показују да је био покривен кровом. Против профане употребе централне грађевине као куле говорили би и налази тесаника, односно оплате, чији су остаци нађени приликом истраживања (Т. III, 3) и који имају аналогije у тесаницима откривеним у Палмири.³⁴

На основу изнетог може се закључити следеће: утврђење на локалитету Доње Буторке изграђено је у два маха, први пут у време Диоклецијана, а други пут у време Јустинијана. За Диоклецијаново време треба везивати централну грађевину — президијум — са тетрапилоном, која је изграђена у вези са царевим путовањем крајем 294. године, кад је кренуо из Сирмијума за Никомедију; грађња президијума потврђена је и почасним натписом у коме се он помиње. Диоклецијан је ишао дунавским, односно Бердапским путем и задржао се на више места, између осталих и у Трансмарнски и у Дуросторуму. После овог царевог путовања уследило је обимније утврђивање лимеса и то не само на делу *Ratiaria-Durostorum*, већ и на горњомезијском делу лимеса. Како се цар трудио да повећа број граничних утврђења и број војске у њима, можемо са сигурношћу тврдити да је и централни део утврђења у Буторкама настао у том периоду.³⁵ Можда треба помишљати и на задр-

²⁷ Ibid. 35.

³² За сводну конструкцију утврђења у Михајловцу залаже се и Љ. Продановић, *Старе културе у Бердапу* 170.

³³ K. Michailowsky, *op. cit.* 108, fig. 123—124.

³⁴ C. Patsch, *op. cit.* 4 и даље; T. Mommsen, *Das römische Militärwesen seit Diocletianus* (Hist. Schriften VI, Berlin 1910, 206 и даље); основа и димензије квадратног утврђења, са округлим кулама и једним улазом, одговара диоклецијанском типу утврђења — *quadriburgium* — који се налази у Рецији, Пано-

²⁷ П. Петровић, *Старе културе у Бердапу* 94 и даље; В. Кондић, исто дело, 98; Е. Чершков, исто дело 144.

²⁸ *Старе културе у Бердапу*, Т. LVIII.

²⁹ П. Петровић, *Старе културе* 94, 96; В. Кондић, исто дело 118.

³⁰ Th. Wiegand, *Palmyra*, Berlin 1932; K. Michailowsky, *Palmyre — Fouilles Polonaises* 1960, Warszawa 1962.

³¹ K. Michailowsky, *op. cit.* 10 и даље.

жавање цара на том месту за које би говорио тетрапилон. У сваком случају извесно је, да утврђивање дунавског лимеса у време тетрархије није било ограничено само на његов доњомезијски део, као што се раније мислило.³⁶ Археолошка истраживања лимеса у Горњој Мезији, иако вршена на брзину, ипак су пружила довољне податке из којих се види да је Диоклецијанов план утврђивања лимеса заиста и спроведен у дело. Сматрамо да је диоклецијанска фаза изградње дунавског лимеса далеко значајнија него што се то мислило и да јој треба посветити и више пажње; за њу говоре не само писани извори већ и археолошки подаци, који се засада још не могу користити у довољној мери.³⁷

Када је у време Јустинијана уследила обнова утврђења на лимесу, око диоклецијанског президијума изграђено је веће утврђење са округлим кулама и једном кулом са апсидом; нај-

нији, Сирији, Арабији и Африци. О овој врсти утврђења писала је J. Atanasova-Georgieva, *Le quadriburgium de la forteresse Castra Martis in Dacia Ripensis* (Actes du IX Congrès international d'études sur les frontieres romaines, Bucuresti 1974, 178 и даље).

³⁶ C. Patsch, op. cit. 4 и даље.

³⁷ Lj. Zotović—V. Kondić, *Rimske i ranovizantijske tvrđave u Đerdapu* (Materijali VI, 1971) 37 и даље. О Диоклецијановој градитељској улози на лимесу в. N. Gudea, *Befestigungen am Banater Donau-Limes aus der Zeit der Tetrarchie* (Actes du IX Congrès international d'études sur les frontieres romaines, Bucuresti 1974, 173 и даље).

ближе аналогије овом облику утврђења припадају VI веку, односно јустинијанској епоси, иако неки аутори нису у довољној мери прецизни у односу на хронологију утврђења.³⁸ У сјаком случају, сада је веома тешко идентификовати утврђење у Доњим Буторкама са Zanes односно Дијаном, које се помиње код Прокопија као утврђење из времена Трајана јер је оно, као што смо видели, изграђено тек за време Диоклецијана. Још мање је вероватно лоцирање Дијане на месту данашњег турског утврђења Фетислама, пошто археолошка истраживања нису открила на том месту никакве трагове старије од турске епохе. Отуда питање лоцирања Дијане остаје и даље отворено.

³⁸ Вероватно имају диоклецијанску фазу и утврђења као што су Градац (Saldum), Хајдучка воденица, Чезава, Равна, Мало Голубиње. О изградњи лимеса у време тетрархије в. P. Petrović, *La forteresse romaine a Porečka* (Acta X), Szekesfehervar 1976, у штампи. После првих сондажних истраживања вршених у 1964. години, била сам уверена да су утврђење и централна грађевина — президијум — из исте епохе, краја III века, а да је само апсидална кула из јустинијанске. Касније, у току систематских истраживања у 1972. години, када се није могло констатовати никакво накнадно дозбивање апсидалне куле, као и после детаљне анализе бројног керамичког материјала из утврђења, показало се да је само президијум постигнут у време Диоклецијана, док је квадратно утврђење са апсидалном кулом из каснијег јустинијанског времена.

Александрина ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ

FORTIFICATION ROMAINE PRÈS DE KLADOVO

Kanitz décrit déjà la fortification dans la localité de Donje Butorke, située à environ 500 mètres en amont de la forteresse Fetislam de Kladovo et vis-à-vis du village roumain de Skela. Or, des fouilles archéologiques plus récentes, en 1964 et 1972, effectuées en rapport avec la construction d'un port et d'un chantier naval dans la même localité, ont révélé des données nouvelles, plus détaillées, sur cette fortification romaine.

Les fouilles de 1964 s'étaient limitées à la découverte du castellum et à l'exploration de la nécropole antique, dont la majeure partie a été déjà détruite. Ce n'est qu'avec la reprise des travaux dans le port, en 1972, à l'occasion desquels un bulldozer ramena à la surface une inscription, que les fouilles archéologiques sont relancées. De portée plus grande, elles englobèrent la fortification romaine, l'exploration de la localité préhistorique en amont de la fortification,

ainsi que l'exploration de la nécropole datant du bas moyen âge, qui couvrait l'espace abritant la fortification et se prolongeait vers le sud.

La fortification romaine à Donje Butorke a presque la forme d'un carré (46 × 45 mètres, voire 58 × 57 avec les tours) et des tours circulaires. La tour à l'Est n'a été préservée, en 1964, que dans ses fondements; à l'extérieur se trouvaient des piliers — 1,50 mètre de longueur et 1 mètre de largeur — à disposition rayonnante et servant vraisemblablement comme renfort contre les inondations et pour niveler la différence des niveaux entre la partie nord-ouest et nord-est de la fortification. La tour septentrionale, détruite antérieurement, a dû vraisemblablement avoir la forme identique que la tour orientale.

Les tours méridionale et occidentale de la fortification sont de formes et de dimensions identiques (diamètre extérieur: 6,30 m), bien que la tour méridi-

dionale ait été mieux préservée et explorée. L'accès à la tour, en forme de couloir en entonnoir, long de trois mètres, a été revêtu de dalles en pierre, fortifiées au mortier et vraisemblablement recouvert d'une voûte. L'intérieur de la tour était rempli de cendres et de terre brûlée; le sol de la tour était recouvert de briques. La tour même a été construite en pierre, reliée au mortier, et enduit de mortier à l'intérieur. Au-dessus du socle se trouvait un mur de briques, dont une seule rangée a été conservée.

L'entrée dans la fortification a été découverte en 1964. Elle était constituée d'un élargissement (23 mètres de longueur) avec quatre pilastres de dimensions différentes, qui formaient une sorte d'entrée-portail. Les remparts de la fortification, construits dans la même technique que celle des tours, avaient 2,20 de largeur. L'élargissement avec pilastres sur le rempart sud-est n'a pas été intégralement conservé. Il se prolongeait par une tour avec abside (PL. II, III, 1).

Au centre de la fortification s'élevait le bâtiment principal (PL. I), qui était mieux préservé en 1964 qu'en 1972. L'épaisseur des murs du bâtiment est de 3,30 mètres, et à certains endroits on relève des traces de pierres taillées, trouvées en fragments dans les débris. Quatre piliers se trouvaient à l'intérieur du bâtiment. Celui de l'ouest a été endommagé par l'enfouissement d'une fosse. Lors du dépouillement de la fosse on a trouvé des amphores à cannelures, de la céramique vernissée, des imbrices et des briques avec le cachet DIANA et DARDIANA. Les piliers se composent d'un socle en pierre avec mortier, et la partie inférieure était constituée de plusieurs rangées de briques. À l'angle sud du pilier sud du bâtiment central on a découvert une plaque d'honneur avec inscription (PL. IV, 1). Ses dimensions sont: $2,10 \times 0,80 \times 0,34$ et elle date entre 123/24 et 193/211. Ce qui est particulièrement intéressant dans cette inscription c'est qu'elle fait mention de la crypte et des fonctions des personnes énumérées, qui sont toutes d'éminents citoyens de Drobeta. La question qui s'impose est celle de savoir où cette inscription figurait en premier lieu, voire si la crypte mentionnée pourrait être mise en rapport avec la *memoria* de Karataš, ou si elle provient d'un autre lieu, vraisemblablement de Diana (Zanes) qui doit être recherchée ailleurs. D'autre part, il convient de s'interroger sur le territoire de Drobeta, à savoir si le Danube en fut ou non la frontière sud.

La deuxième inscription est également une *tabula ansata* en calcaire, et est exposée à Karataš près du barrage de Djerdap (PL. IV, 2). Cette inscription d'honneur est intéressante en raison du terme *praesidium* ainsi que de sa datation. On connaît un certain nombre de monuments épigraphiques portant le terme *praesidium*, alors que la plus proche de l'inscription de Donje Butorke est celle de Transmarisca. En raison de l'analogie avec cette station du limes de la Mésie inférieure, il convient de faire ressortir son im-

portance pour la protection de la Marisca sur la rive gauche du Danube et, vraisemblablement, comme passage-frontière et douane. Il n'est pas exclu que la fortification à Donje Butorke ait eu une fonction semblable — passage-frontière, protection du pont et port, éventuellement. Le terme *praesidium* n'est pas clair et ne peut être résolu en vertu du matériel existant.

Pour ce qui est de la datation, il n'est pas clair à qui se rapportent les titres impériaux. Si le titre *Sarmatici Maximi* peut s'appliquer aux augustes, alors l'année 294 pourrait être prise en ligne de considération. Si le titre s'applique aux quatre souverains, les dates possibles sont: 299, voire 300. Nous estimons aussi que la construction de cette fortification dans cette localité est liée au voyage de Dioclétien, quand il fit escale à Transmarisca et à Durostorum. Il n'est pas exclu que la fortification près de Kladovo ait été une des escales dans le cadre de son voyage. La phase de Dioclétien dans la construction du limes de Djerdap a été, généralement parlant, plus importante de ce qu'on ait pu penser et il s'avère nécessaire d'entreprendre une révision détaillée de toutes les fortifications explorées. Nombre d'entre elles, comme Saldum, Hajdučka vodenica, Tekija, et vraisemblablement bien d'autres, ont été construites à l'époque de Dioclétien, comme les fortifications près de Kladovo et à Mihajlovac.

Pour ce qui est de la forme de cette fortification avec bâtiment central, les analogies les plus proches peuvent être relevées à Mihajlovac, ainsi que dans le camp de Dioclétien à Palmyre. Au centre s'élève un tétrapylon qui est de dimensions plus grandes à Palmyre. La signification de ce tétrapylon est incertaine et il ne peut être accepté que sa seule fonction fut de marquer le centre, un croisement. On pourrait plutôt songer à ce que le tétrapylon ait servi dans ces cas au culte de l'empereur, à son épiphanie ou *adventus* (c'est ce dont parlerait en faveur la découverte du tétrapylon dans le palais impérial à Sirimium). La construction supérieure du tétrapylon est également problématique, alors que nous estimons pour sûr qu'elle eut été faite de briques et aurait vraisemblablement porté une coupole. Enfin, la ressemblance entre le tétrapylon à Palmyre et celui de la localité de Donje Butorke est prouvée aussi par la découverte de pierres taillées profilées multicolores, qui malheureusement n'ont pas été trouvées in situ (PL. III, 3).

Nous pouvons conclure que la fortification sur la localité de Donje Butorke a été construite à l'époque de Dioclétien et en rapport avec son voyage de 294. Le bâtiment central avec un tétrapylon est vraisemblablement lié au culte de l'empereur et a été recouvert d'une coupole. Durant l'époque de Justinien, la fortification a reçu une nouvelle tour, la tour absidale, et a été recouverte plus tard, au bas moyen âge, par une nécropole.

Aleksandrina CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ

Т. I — Поглед на президијум и јужну кулу кастела.
Pl. I — Vue du praesidium et de la tour sud du castellum.

Т. II — Апсидална кула.

Pl. II — Tour absidale.

1

2

3

Т. III. 1 — Апсидална кула са спољашње стране. 2 — Тетрапилон президијума. 3 — Фрагментовани тесаник.

Pl. III. 1 — Tour absidale, vue de l'extérieur. 2 — Tétrapylône du praesidium. 3 — Pierre taillée fragmentée.

1

2

Т. IV. 1 — Натпис из јужног ступца тетрапилона. 2 — Диоклецијанов натпис.
Pl. IV. 1 — Inscription du pilier sud du tétrapylône. 2 — Inscription de Dioclétien.

Митрине иконе и иконе подунавског и трачког коњаника из Сингидунума

После другог светског рата у Београду су обављена бројна археолошка ископавања са налазима из римског периода. На појединим локалитетима радови су извођени у више кампања.¹

Најпотпуније истражени локалитет свакако је римско насеље у Западном подграђу у Доњем граду на Калемегдану (Т. I, 1). Радови на овом локалитету започети су, 1960. године, иницијативом Завода за заштиту споменика културе града Београда. Ископавањима „... се хтелo констатовати да ли се приликом будућег уређења Доњег града може рачунати на откривање и презентацију Западног цвингера“.² Стручњаци Завода наставили су ископавање и следеће 1961. године. Том приликом отворене су три сонде у којима је констатовано постојање римског слоја.³ Године 1962. радове на овом локалитету преузео је Музеј града Београда. Исте године, поред архитектонских остатака из различитих временских периода, нађен је већи број римског покретног материјала, међу којим се издвајају коштане игле, теракоте, стаклено посуђе као и бројни примерци керамике.⁴ Музеј града Београда наставио је ископавање и следеће 1963. годи-

не, када су, на дубини од пет метара, откривени остаци римске архитектуре.⁵

Услед недостатка финансијских средстава радови, у Западном подграђу, нису извођени у периоду од 1964—1967. године. Радови су поново настављени 1968. године под руководством стучњака Музеја града Београда и непрекидно трајали до 1971. године, када су и приведени крају.⁶ На жалост, о резултатима ових ископавања јавност је упозната само преко повремених извештаја у дневној штампи, док заинтересовани стручњаци још увек нису у могућности да сагледају резултате ових ископавања.

Баш због тога смо се и одлучили да презентирамо поједине значајније налазе откривене у Западном подграђу Доњег града, као и оне који се налазе у збирци Одсека за антику Археолошког одељења Музеја града Београда. Овога пута изабрали смо мермерне иконе с представом:

- оријенталног бога Митре
- Подунавског коњаника и
- Трачког коњаника.

Изузев две Митрине иконе све остале иконе су до сада остале непознате научној јавности.

Од четири мермерне иконе на којима су представе Митриног култа, три иконе су нађене у Западном подграђу Доњег града на Калемегдану (Т. I, 2; Т. II, 1; Т. III, 1). Једна икона је у збирку приспела путем откупа (Т. II, 2).

Од ове четири Митрине иконе из Сингидунума две иконе су већ публиковане⁷ (Т. I, 2; Т.

¹ Споменица: 70 година Музеја града Београда, Београд 1973, 30—32. За детаљнији преглед ископавања римских локалитета уп. D. Војовић, *Rimska kerkatika Singidunuma*, Beograd 1977, 13—17.

² М. Вујић-Вуловић, Конзерваторско-реставраторски радови на Београдској тврђави у периоду 1961—1968. године, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења 8, Београд 1970, 3.

³ G. Marjanović, *Donji grad, Beogradska tvrđava, Beograd — utvrđenje i naselje, Arheološki pregled 3, Beograd 1961*, 156—159. Иста, Пристаништа Београдског града, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења 8, Београд 1970, 11 и д.

⁴ М. Birtašević, *Tvrđava, Donji grad, Beograd — naselje, Arheološki pregled 4, Beograd 1962*, 173—176.

⁵ V. Kondić, *Donji grad — antičko naselje, Arheološki pregled 5, Beograd 1963*, 79—81.

⁶ Уп. теренски дневник за 1971. годину, 16—19.

⁷ Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure, Leiden 1966*, 62—64, Pl. I—II. Иста, Митраизам на тлу Југославије, Београд 1973, 15, Т. I. *Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. I, Beograd 1976*, 53, № 18.

II, 1). Напоменимо, да оволики број Митриних икона није нађен, до сада, ни у једном граду римске провинције *Moesia Superior*.⁸

Прва икона са представом бога Митре откривена је 1962. године, приликом ископавања стручњака Музеја града Београда. У даљем тексту наводићемо их онако како су налажене:

1. — Леви угао доњег фриза Митрине иконе преломљен на два дела (Т. I, 2). Икона је израђена од белог мермера. На икони се виде трагови црвене боје. Од главне сцене очуван је само реп змије и трбушни део бика. Од доњег фриза су сачуване две сцене у правоугаоним уоквиреним пољима. Прва означава Митру таурофора, а друга Митру који јаше бика. На обе сцене Митрина фригијска капа је била изведена црвеном бојом и прелазила је горњи оквир фриза. Релефне представе су сумарно обрађене. Испод доњег фриза, на проширеном оквиру, урезан је натпис од кога је очувано само име дедиканта:

Ael(ius) Valentinu[s]

Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Археолошко ископавање 1962. године, блок V, квадрат 15, теренски инвентар 191. Дим.: очувана висина 14,5 cm, очувана ширина 12,2 cm, дебелина 1 cm. Инв. бр. 2.974.

2. — Правоугаона икона од белог крупнозрног мермера са лучно обрађеном горњом страном (Т. II, 1). Поред главне сцене икона има и доњи фриз. Недостаје леви доњи угао плоче. Десни доњи угао и лева половина горњег лучног оквира су објени.

У главном пољу иконе приказана је уобичајена сцена тауроктоније. Контуре Митриног одећа се не виде јер су биле изведене сасвим плитким релефом. Јасно се оцртава само део забачене хламиде на чијем је рубу приказан гавран. Услед недостатка простора пас је постављен сасвим вертикално, предњим шапама ослања се на врат бика. Таласасто тело змије искоришћено је као граничник између главне сцене и доњег фриза. Тауроктонији присуствују дадофори. Приказани су у три четвртине профила, са ослонцем на обе ноге. Десни дадофор у левој руци држи педум ослоњен на груди. Леви дадофор је држао или оборену буктињу или реп бика, што се не види. Лево и десно од Митрине главе приказане су сумарно обликоване бисте соларних богова, без уобичајених обележја. Између главе бика и десног дадофора укомпонована је сцена Митриног рабања.

На доњем фризу приказане су три сцене, међусобно раздвојене релефним вертикалама. Праћене с лева на десно, означавају: борбу Ми-

тре и Сола, њихов обед и одлазак Соловом кочијом код које се јасно оцртава фигура само једног коња. Цео релеф је сумарно изведен с невештим распоредом фигура.

Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Археолошко ископавање 1963. године, канал, теренски инвентар бр. 128. Дим.: висина 12,2 cm, ширина 9,9 cm, дебелина 1 cm. Инв. бр. 3.326.

3. — Фрагментована Митрина икона од белог крупнозрног мермера (Т. II, 2). Икона је била овалног облика и већих димензија. Да је икона имала овални облик упућују, поред лучно обрађеног руба, и релефно изведене преграде које раздвајају споредне сцене. То нарочито поткрепљује доња релефно изведена преграда која није паралелна са горњом.

Од главне сцене очувао се, у односу на централни елемент, само десни дадофор. Дадофор има на глави фригијску капу. Лице му је сумарно обрађено, али се ипак назире поједини детаљи лица. На себи има огртач и кратку хаљину до изнад колена. Десна рука дадофора је спуштена. Није јасно да ли држи оборену буктињу или реп бика. Ноге су му прекрштене са ослонцем на десној нози.

Главну сцену тауроктоније прате споредне сцене од којих је очувана, у горњем делу, сцена која означава Митру таурофора, коме недостаје глава и један део бика. Друга сцена означава Митру који јаше бика. На глави Митра има фригијску капу делимично изведену у релефној прегради која раздваја споредне сцене. Такође, јасно је назначена Митрина хламида.

Ивице руба сачуваног дела иконе су заобљене. Трагови бојења нису видљиви. Икона је веома танка. Горњи део иконе рађен је у техници проламања.

Икона је инвентарисана у Одсеку за антику под редним бројем 2.956, без података о месту и условима налаза. Највероватније је да је у Музеј приспела откупом. Дим.: очувана висина 12 cm, очувана ширина 7,3 cm, дебелина 1 cm.

4. — Фрагментована Митрина икона од белог крупнозрног мермера (Т. III, 1). Очуван је само леви угао доњег фриза.

Веома сумарна обрада иконе знатно отежава идентификацију сцена. Ипак, гледано с лева на десно, распознају се сцене дате у непрекинутом низу, без релефног раздвајања. Сасвим лево, уз руб иконе, види се Митра Таурофор, а затим сцена која приказује борбу Митре и Сола.

У односу на Митрине иконе нађене у Доњем граду, ова икона је знатно дебља.

Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Археолошко ископавање 1970. године, сонда 1/70,

⁸ Љ. Зотовић, *op. cit.*

кота 73,77 m, теренски инвентар бр. 78. Дим.: очувана висина 4,3 cm, очувана ширина 9,2 cm, дебелина 2,2 cm. Инв. бр. 3.085.

5. — Фрагментована правоугаона икона Подунавског коњаника, од белог крупнозрног мермера (Т. III, 2). Недостаје десна ивица иконе, као и већи део главне сцене и доњи фриз. Икона је оивичена већим делом, правоугаоном широм рељефном траком. Такође, рељефном траком раждвојена је и главна сцена од горњег фриза.

У горњем фризу, у правоугаоном пољу, налазе се бисте соларних божанстава, између којих је представа петла. Бисте, еп фасе постављене, веома су сумарно обрађене, лишене свих детаља, тако да се само на основу канонизоване диспозиције распознају, на десној страни, Сол, а на левој Луна. Петао који стоји, највероватније, на овнујској глави (?), окренут је Луни.

Од главне сцене очувана је представа женске фигуре која у спуштеној десној руци држи патеру (?). Десно од женске фигуре распознаје се глава коњаника који у десној, подигнутој, руци држи копље.

На икони су видљиви знатни остаци црвене боје. Горњи и леви руб иконе су косо засечени што упућује да је икона стајала на већ унапред припремљеном месту.

Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Археолошко ископавање 1970. године, сонда 1/70, кота 73,60 m, теренски инвентар бр. 36. Дим.: очувана висина 8 cm, очувана ширина 7,9 cm, дебелина 1,4 cm. Инв. бр. 3.421.

6. — Фрагментована икона удвојених трачких коњаника (?), од крупнозрног белог мермера (Т. III, 3). Очуван је само део десног угла иконе. Од главне сцене иконе очувао се само задњи део коња: сапи и део задње леве ноге изнад колена, као и лепо извајан реп. Изнад коња видљив је задњи део хламиде који се лепрша. Такође, испод коња, назире се део нејасне рељефне представе. Коњ је окренут на лево што говори да се ради о икони са удвојеним коњаницима. Позади коња, испред ивице иконе, видљива је представа стуба (?) који се сужава ка врху. Стуб је украшен урезима тако да имитира тордирање. На дну очуваног дела стуба види се хоризонтално урезана линија.

Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Археолошко ископавање 1968. године, сонда 1/68, релативна дубина 1,63 m, кота 74,15 m, теренски инвентар бр. 107. Дим.: очувана висина 8,6 cm, очувана ширина 8,8 cm, дебелина 2,1 cm. Инв. бр. 3.423.

7. — Потпуно очувана вотивна икона с представом Трачког коњаника, од белог ситнозрног

пешчара који се круни (Т. IV, 2). Икона је неправилног правоугаоног облика, на угловима заобљена и различите дебелине. Доњи део иконе оивичен је широм пластичном траком.

На икони је рељефна представа коњаника. Горњи део коњаника је еп фасе представљен. Коњаник је подигао десну руку у вис. Није видљиво шта држи у руци. Испод надлактице, у плитком рељефу, изведен је огртач коњаника. Десна нога му је савијена у колену. Коњ је представљен у галопу са подигнутим предњим ногама. На врату коња је видљив каниш узде. Реп коња, ближе корену, уздигнут је а затим косо изведен завршавајући се на рубу иконе.

Испод коња су представљени пас и вепар, окренути један према другом. Фигура пса је у потпуности видљива, док вепру није представљен задњи део трупа. Изнад вепра, а десно испред коња, представљена је змија чија глава допире до ушију коња.

Икона је откупљена 1969. године (Николић Љиљана, Трубарева улица бр. 13, Београд). Дим.: ширина 26 cm, висина 21,5 cm, дебелина 2,4 — 4 cm. Инв. бр. 2.975.

*

Римско насеље у Доњем граду на Калемегдану идентификовано је као остаци канаба⁹ (castrum legionis).

На северној страни истраженог комплекса откривен је митреум. Одмах до њега, на јужној страни, откривена је већа правоугаона грађевина чија намена није у потпуности одређена. Западно од ове грађевине, по саопштењу руководиоца ископавања, откривене су мање терме.¹⁰ Јужно од терми истражена је већа правоугаона грађевина са очуваним подијумом за сакралне потребе и фрагментованим жртвеником испред подијума. На основу открића једног фрагментованог жртвеника, са посветом богињи Немези, у непосредној близини грађевине, овај простор претпостављен је као Немезин храм.¹¹

Иза Немезиног храма, према југу, откривене су две веће правоугаоне грађевине са по више мањих просторија. У јужној крајњој грађевини откривено је шест фрагментованих жртвеника од којих један са натписом.¹² Такође у јед-

⁹ Уп. Историја Београда, књ. 6, Београд 1974, 73.

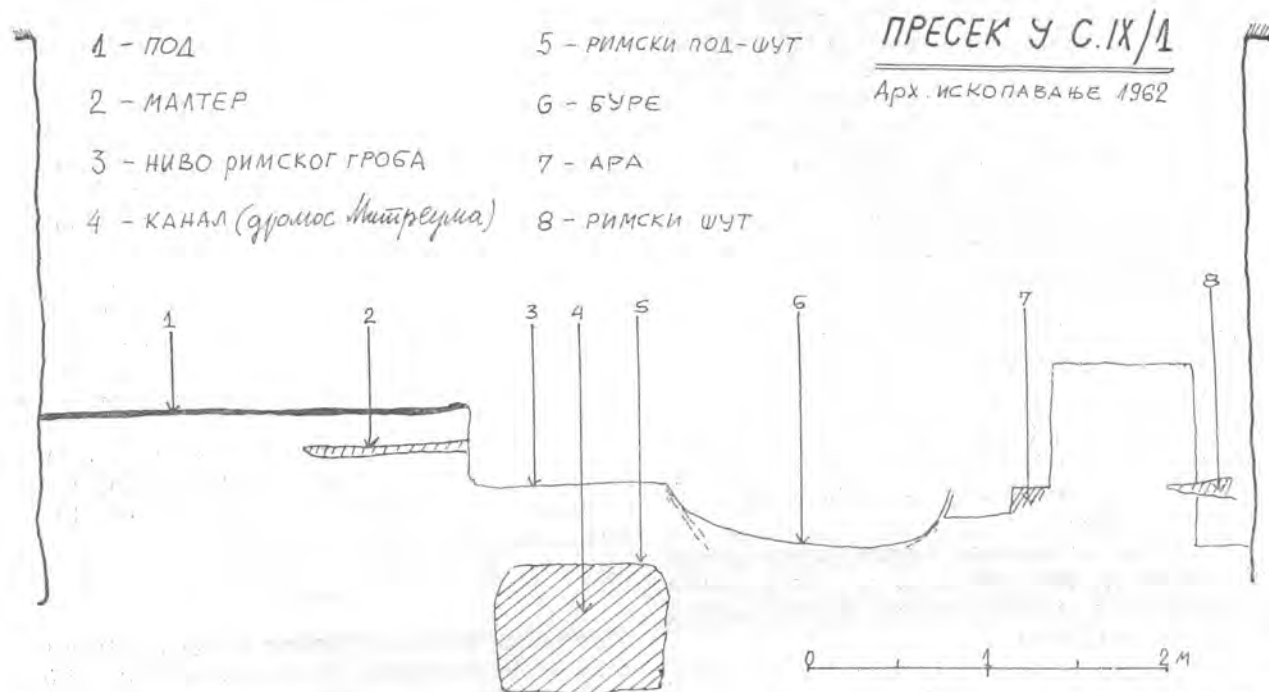
¹⁰ В. Кондић, Римски војни логор на Горњем граду, Београдска тврђава кроз историју, Галерија САНУ, Београд 1969, 15. Историја Београда, књ. 1, Београд 1974, 73. Уп. и теренски дневник за 1971. годину, 17.

¹¹ Теренски дневник за 1971, 18.

¹² Уп. теренски дневник за 1970. годину када су и обављена ископавања у овој грађевини. У сонди 1/70 „поред прага нађен је мали жртвеник чији гор-

ној од просторија ове грађевине откривено је око пет стотина римских мачева, слепљених приликом горења, што указује да је ова грађевина страдала у пожару.

твеника, без сумње, одређују овај локалитет, с једне стране, као простор за сакралне обреде. Налаз мачева, као и откриће калупа за ливење бронзаних игала са полнедарском и округлом

Сл. 1 — Сингидунум. Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Место и положај жртвеника (бр. 7) са посветом богу Митри у односу на дромос Митреума (бр. 4). Fig. 1 — Singidunum. Kalemegdan, Ville basse, Suburbium occidental. Emplacement et position de l'autel (n. 7) avec dédication au dieu Mitra par rapport au dromos du Mitreum (n. 4).

Откриће већег броја архитектонских остатака и подијума за жртвовање, на релативно малом простору, као и низа фрагментованих жр-

њи део недостаје" (теренски дневник (1970), 3). Дале се каже да су откривена два споменика: „један је већи а други мањи који је са натписом. Тип слова указује на датовање у II—III век", (теренски дневник (1970), 7). На страни 8 је записано „у сонди 4/70, у источном делу појавила су се два камена жртвеника са профилисаним стопом обрађена са три стране док су са једне стране грубо обрађени. Већи има камено постоље дим. 60×60 cm, а мањи на коме се налази део натписа је без постоља. Горњи делови на оба недостају" (теренски дневник (1970), 8). У овој грађевини је пронађен још један жртвеник „у средњем делу сонде 4/70 пронађен је део жртвеника малих димензија квадратне основе. Обрађен је само са једне стране, дим. основе 22×22 cm" (уп. теренски дневник (1970), 9). Интересантно је да је у закључку након завршетка археолошких ископавања у Доњем граду наведено: „иза храма долазе две грађевине, четвороугаоне, подељене на по три мање просторије. Намена им се за сада не може одредити. У првој су нађене две аре без натписа" (уп. теренски дневник (1971), 18).

главом, даје с друге стране, овој изолованој урбаној целини војно-занатски карактер.

Није нам намера да хронолошки и просторно анализирамо ове грађевине у насељу (санабае легиона), чији цват траје управо од II—IV века, на шта, пре свега, указују стилске карактеристике покретног материјала, као и бројни налази новца, већином из III и IV века.

Од већег броја грађевина, откривених у Западном подграђу у Доњем граду на Калемегдану, нас овога пута интересује само Митреум.

Митреум је први пут откривен, боље рећи један његов део, приликом археолошких ископавања, 1962. године.¹³ Наиме, те године откривен је само део канала (сл. 1) уклесан у живу стену. У теренском дневнику за 1962. годину записано је да је канал откривен на дубини 2,28 m и да је био испуњен „камењем кречњака и фрагментима римске цигле „пунетица", који тече у правцу југоисток-северозапад... дно канала не

¹³ Теренски дневник за 1962. годину.

може се утврдити услед појаве воде.¹⁴ У овом каналу, непосредно поред зида касније провенијенције, нађена је Митрина икона од које се сачувао само део доњег фриза (Т. I, 2).

Такође, у теренском дневнику је записано: „на месту где се 20—30 см више налазило на римски пут сада се наишло на камен који је извађен и пажљиво очишћен. Утврђено је да је то ара (северозападни угао квадрата) са доста оштећеним натписом: (1) D. M. (2) S. AL (3) CAI (4) L.“¹⁵ Овај жртвеник (ара) откривен је у непосредној близини канала (сл. 1), односно приступног ходника Митреума. О самом жртвенику рећи ћемо касније нешто више.

Године 1963. настављено је са чишћењем канала, али се из теренског дневника не може одређеније рећи о овом каналу, јер су записи сувише шутри. Једино је забележено да је поред налаза покретног материјала „... најинтересантији налаз вотивни рељеф Митре под т. инв. бројем 128“¹⁶ (Т. II, 1).

Када су радови на овом локалитету, после прекида од четири године, поново настављени 1968. године, у теренском дневнику је забележено да је „у претходној кампањи 1963. године откривен један ходник у југоисточном делу локалитета, уклесан у стену чија ширина у почетку износи 0,90 m, а даље 1,10 m. Висина улаза износи 2,70 m. ... у слоју мрке земље измешане са остацима стене нађено је доста лепог римског материјала, а између осталог и два Митрина рељефа“¹⁷ (Т. I, 2; II, 1).

У документацији са ископавања за 1968. годину приложен је план основе и подужног пресека Митреума (сл. 2), што значи да је Митреум те године и дефинитивно истражен. Из приложеног плана се види да је укупна дужина Митреума 10,70 m, од тога на дромос отпада 8 m. Проширени део у самој стени: дужина 2,70 m, ширина 2 m. Висина отвора на самом улазу у засвођеној просторији је 2,70 m, у средишњем делу 4,80 m.¹⁸ Доњи део проширеног дела пећин-

не, приликом коришћења морао је бити затрпан и изнивелисан са нивоом ходника.

На почетку ископавања 1968. године пронађен је један жртвеник са натписом: (1) NEMESI (2) AVG (3) AVF ING (4) NVVSORT (5) DP за који је у теренском дневнику речено: „важно је истаћи да смо у шуту нашли једну ару која изгледа није нов објекат. За време ископавања 1967. године када је радовима руководила Марија Бирташевић, кустос Музеја града Београда (очигледно је да се ради о погрешци у години, јер ископавања нису вршена 1967. него 1962. године, прим. Д. Б.) откривен је, такође, један жртвеник који нико није успео да прочита а затим је тај жртвеник изгубљен. Овај који смо пронашли у шуту можда је управо тај“.¹⁹

Поређењем редова и текста на споменику који је откривен 1968. године са спомеником нађеним 1962. године (жртвеник са посветом богу Митри) види се да је споменик посвећен Немези уствари новооткривени, а никако онај који је пронађен 1962. године (сл. 3), у непосредној близини канала (дромоса Митреума), и један је од девет откривених жртвеника²⁰ у Западном подграђу у Доњем граду на Калемегдану.

Жртвеник откривен 1962. године (сл. 3), у извештају са ископавања, опредељен је тако што је наведено да је посвећен Силвану.²¹ Очи-

3,10 и ширина 2,50 m. Висина отвора на самом улазу у засвођеној просторији износи 2,70 m, у проширеном делу $H = 3,20$ m, а у средишњем делу $H = 4,30$ m“ (уп. тер. дневник за 1968, 18).

¹⁴ Теренски дневник за 1968. годину, I. О овом споменику уп. В. Кондић, Жива антика, XVIII, 2, (1968), 273, као и Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. I, Beograd 1976, 54, № 19.

¹⁵ Као што смо видели (уп. нап. 12) у правоугаоној просторији нађено је шест фрагментованих жртвеника. Испред подијума за сакралне обреде (Немезин храм) нађен је такође један фрагментован жртвеник, који се види на приложеним фотографијама у документацији са ископавања као и у књизи Београдска тврђава кроз историју, Београд 1969, 23, али о њему у теренским дневницима и инвентарима нисам могао ништа ближе наћи. На жалост, ни овај као ни остали споменици, па чак ни објављени споменик са посветом богињи Немези (уп. Жива антика, XVIII, св. 2, (1968), 273) нису инвентарисани у теренском инвентару. До броја откривених жртвеника дошао сам из теренских дневника. Групи од шест жртвеника, нађених у једној просторији, поред ова два која се везују за Немезин храм, придружимо и жртвеник са посветом богу Митри (сл. 3), што укупно чини девет откривених жртвеника у Доњем граду на Калемегдану. На појединим жртвеницима био је очуван и део натписа (уп. нап. 12).

¹⁶ Уп. М. Birtašević, Arheološki pregled 4, (1962), 175 и нарочито V. Kondić, Arheološki pregled 5, (1963), 79 где се наводи да је у каналу (дромосу Митреума) у току ископавања 1962. и 1963. године нађен „најквалитетнији археолошки материјал: жрт-

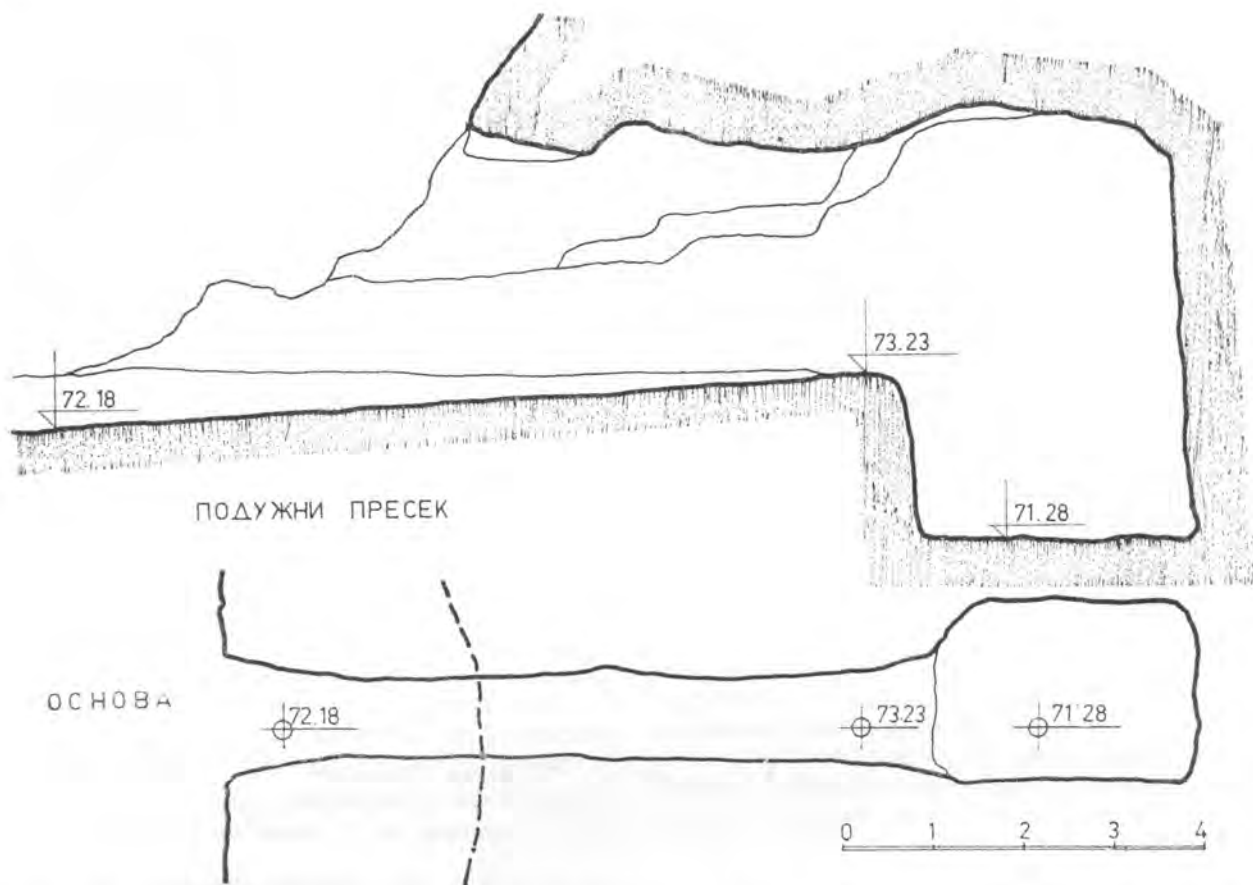
¹⁴ Теренски дневник за 1962, 6.

¹⁵ Теренски дневник за 1962. годину, где су дати ближи подаци о налазу споменика. Међутим, цртеж који прилажемо (сл. 3) налази се једино у радној свесци из које је прекуцан теренски дневник. На цртежу споменика, у радној свесци, дат је текст натписа. У теренском инвентару (тер. број 59) дат је само кроки цртеж споменика без натписа.

¹⁶ Теренски дневник за 1963. годину, 5.

¹⁷ Теренски дневник за 1968. годину, 8. Видели смо напред да је једна икона откривена 1962. године, а друга 1963. године.

¹⁸ Димензије које смо навели не слажу се са теренским дневником по коме би димензије Митреума биле: „дужина прилаза уклесаног у стени износи 8,20 m, проширени део у самој стени: дужина

Сл. 2 — Сингидунум. Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Подужни пресек и основа Митреума.
Fig. 2 — Singidunum. Kalemegdan, Ville basse, Suburbium occidental. Section longitudinale et la base du Mitreum.

гледно је да се ради о погрешци. Околност да је жртвеник откривен у непосредној близини Митреума (сл. 1), олакшава његово читање па стога предлажемо:

*D(eo) M(ithrae)
S(oli) A[el]l(ius)
Cai(sius)
l(ibens) [v(otum) s(olvit)]*

Врло је могуће да је у другом реду слово А и Е било изведено у лигатури, али није добро преписано на цртеж овог споменика који се налази једино, и детаљније дат, у теренској свесци дневника за 1962. годину.²² Како се види са црте-

веник посвећен Силвану, једна женска глава од теракоте, вотивни рељеф с представом подунавског коњаника, Митрин рељеф...

²² Теренски инвентар за 1962. годину рађен је само у оловци, где је сваки предмет нацртан. Жртвеник је дат тако да се само види предња страна. Текст на жртвенику није написан. Међутим, у радној свесци теренског дневника, који је касније пре-

жа (сл. 3) жртвеник је имао профилисану базу и капител, на коме је незнатно удубљење. Димензије жртвеника су висина 56 cm, ширина 26 cm.

Као закључак намеће се да су становници насеља, у Доњем граду на Калемегдану, искористили природно формирану пећину, делимично је обликовали и употребили за једно од светилишта. На овом месту и овога пута као храм бога Митре. Да је ова пећина коришћена као Митреум најбољи су могући доказ две откривене иконе у њеном ходнику (Т. I, 2; II, 1), а пре свега жртвеник са посветом богу Митри, затим бројан археолошки материјал, међу којем се издвајају примерци керамике, како римско-провинциске провенијенције, тако и тера сигилате, затим коштане игле и једна наруквица од ста-

кућан, али без цртежа споменика, дат је цртеж у перспективи као и очувани редови натписа (уп. нашу сл. 3).

класте пасте чији се један крак завршава лављом главом.²³

У крајњој јужној грађевини откривеној на овом локалитету, у сонди 1/70, на приближно истој дубини откривене су такође две фрагментоване иконе.²⁴ Једну смо определили као Митрину икону (Т. III, 1), а другу као икону Подунавског коњаника (Т. III, 2). У овој грађевини, у једној од њених просторија, нађено је видели смо шест фрагментованих жртвеника,²⁵ као и 500 слепљених римских мачева. Поставља се питање да ли су ове две иконе стајале у до данас неидентификованом светилишту, или је Митрина икона изнешена неком приликом из Митреума, откривеног у непосредној близини. Чини нам се да је друга могућност вероватнија.

Сл. 3 — Сингидунум. Калемегдан, Доњи град, Западно подграђе. Жртвеник са посветом богу Митри. Fig. 3 — Singidunum. Kalemegdan, Ville basse, Suburbium occidental. Autel avec dédication au dieu Mitra.

Откриће Немезиног храма, идентификованог на основу жртвеника посвећеног овој богињи, као и откриће великог броја фрагментованих жртвеника од којих и један са натписом, као и откриће иконе са представом „подунавских коњаника“, намеће могућност о постојању и других светилишта, истина за сада неодређених.

²³ Теренски инвентар за 1963. годину, бр. 190.

²⁴ За икону на Т. III, 2 уп. теренски дневник за 1970, 3, а за икону на Т. III, 1, теренски инвентар за 1970, бр. 78.

²⁵ Уп. нап. 12.

Поред поштовања култа богиње Немезе, бога Митре и култа „подунавских коњаника“, откриће фрагментоване иконе удвојених трачких коњаника (?) у Доњем граду²⁶ (Т. III, 3) говори да је у канабама поштован и култ трачког Хероса. Да ли је он имао засебно светилиште или не, на основу археолошких налаза, тешко је одговорити. Релативно мали простор, који су заузимае канабе, као и постојање храмова паганског и оријенталног пантеона, пре би нас усмерило да је икона удвојених трачких коњаника (?) стајала у једном од идентификованих или неидентификованих светилишта откривених у Доњем граду. У коме за сада остаје непознато.

Да је трачки Херос поштован у Сингидунуму, поред иконе удвојених трачких коњаника (?) нађене у Доњем граду на Калемегдану (Т. III, 3) упућује и већ добро познати жртвеник с посветом Deo Heroni²⁷ (Т. IV, 1), нађен на месту где се претпоставља да је био Јупитеров храм муниципијума и колоније Сингидунум. Жртвеник је откривен крајем прошлог века, у Улици 7. јула, на месту данашње Народне банке СР Србије. На жртвенику је очуван натпис:

Deo Heroni
collitores ipsius
Theodotus Gude pater
4 Victorinus Zinama
Mucianus Herodes
Valentinus Hermogenes
Rodo Iulius
8 Natus Hermogenes
Victorinus Maximinu[s]
Dometianus Marcus
Septiminus v(otum) p(osuerunt) l(ibentes)
m(erito)

Овај налаз, у Јупитеровом храму, навео је Љ. Зотовић да прихвати тезу Н. Тодорова да су поред Доње Мезије и у Сингидунуму завети трачком Херосу налажени у светилиштима других божанстава.²⁸ Чини нам се да се случај понавља и потврђује баш наласком иконе удвојених трачких коњаника у Западно подграђу у Доњем граду на Калемегдану.

Налаз фрагментоване иконе Трачког коњаника (?) у Доњем граду, као и откриће идентификованих и неидентификованих светилишта, указују да је и у канабама, као и у горњем примеру, трачки Херос поштован у заједници са неким другим божанством. Нисмо у могућности да одредимо храм у Доњем граду за који би се ве-
зао налаз иконе удвојених трачких коњаника.

²⁶ Теренски дневник за 1968. годину, 5.

²⁷ Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. I, 44, № 2 са наведеном литературом.

²⁸ Историја Београда, књ. 1, Београд 1974, 96.

Поред иконе удвојених трачких коњаника (?), нађене у Доњем граду на Калемегдану, жртвеника посвећеног трачком Херосу, нађеном у Улици 7. јула, још једна икона Трачког коњаника је откривена у Сингидунуму, боље рећи на његовој градској територији (Т. IV, 2).²⁹ Истина, она је откупљена, али се њено место налаза може везати за ветеранску вилу у Буковичкој улици бр. 88, у општини Вождовац.³⁰ Наиме,

²⁹ Икона је репродукована у Историји Београда, књ. I, Београд 1974, као илустрациони материјал поглавља „Религијски споменици са територије Сингидунума“ са потписом: Икона подунавског коњаника.

³⁰ D. Bojović, Singidunum, Beograd, Bukovička ul. br. 88 — vila rustika. Arheološki pregled 19 (у штампи).

икона је откривена у непосредној близини овог локалитета, па се према томе највероватније везује за постојање ове виле, лоциране између Кумодрашког и Мокролушког потока. Могуће је да је један од ветерана IV Флавијеве легије, пореклом Трачанин, имао своју вилу на овом месту, настављајући с одржавањем култа једног од божанстава из свог завичаја. У нашем случају реч је о Трачком коњанику (трачки Херос).

Нови налази икона из Сингидунума, оријенталног бога Митре и трачког Хероса, као и иконе „подунавских коњаника“, допринеће бољем сагледавању проблематике оријенталних и трачких божанстава, како у Сингидунуму, тако и у провинцији Moesia Superior.

Драгољуб БОЈОВИЋ

LES ICÔNES DE MITHRA ET LES ICÔNES DU CAVALIER DANUBIEN ET THRACE PROVENANT DE SINGIDUNUM

La localité le plus complètement étudiée de la période romaine à Belgrade (Singidunum), c'est l'agglomération romaine dans le suburbium occidental de la Ville basse à Kalemegdan. L'agglomération se trouve dans la proximité immédiate du castrum romain, qui se déployait sur le plateau de la Haute ville de la Forteresse de Belgrade et dans la partie du parc connu comme Veliki et Mali Kalemegdan. Sur la base des trouvailles archéologiques l'agglomération romaine dans le suburbium de la Ville basse a été identifiée comme *canabae legionis* (T. I, 1).

Bien que les travaux sur cette localité aient duré de 1960 à 1971, avec des interruptions entre 1964 et 1968, les résultats des fouilles demeurent inconnus à l'opinion scientifique.

C'est la raison pour laquelle nous nous décidâmes de présenter certaines des trouvailles plus importantes, faites dans le suburbium occidental de la Ville basse de la Forteresse de Belgrade, ainsi que celles qui font partie de la collection du Département antique de la Section archéologique du Musée de la Ville de Belgrade. Cette fois-ci, nous avons porté notre choix sur les icônes en marbre avec la représentation:

- du dieu oriental Mithra
- du Cavalier danubien, et
- du Cavalier thrace.

Sur les quatre icônes en marbre qui sont des représentations du culte de Mithra, trois ont été trouvées dans le suburbium occidental de la Ville basse (T. I, 2; T. II, 1; T. III, 1). Une des icônes de la collection a été achetée (T. II, 2). Sur ces quatre icônes de Mithra de Singidunum, deux icônes ont déjà été publiées (T. I, 2, et II, 1) — (Lj. Zotović, Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure, Leiden 1966, 62—64, Pl. I—II).

Dans les *canabae* on a découvert aussi un Mithreum avec dromos, taillé directement dans le rocher

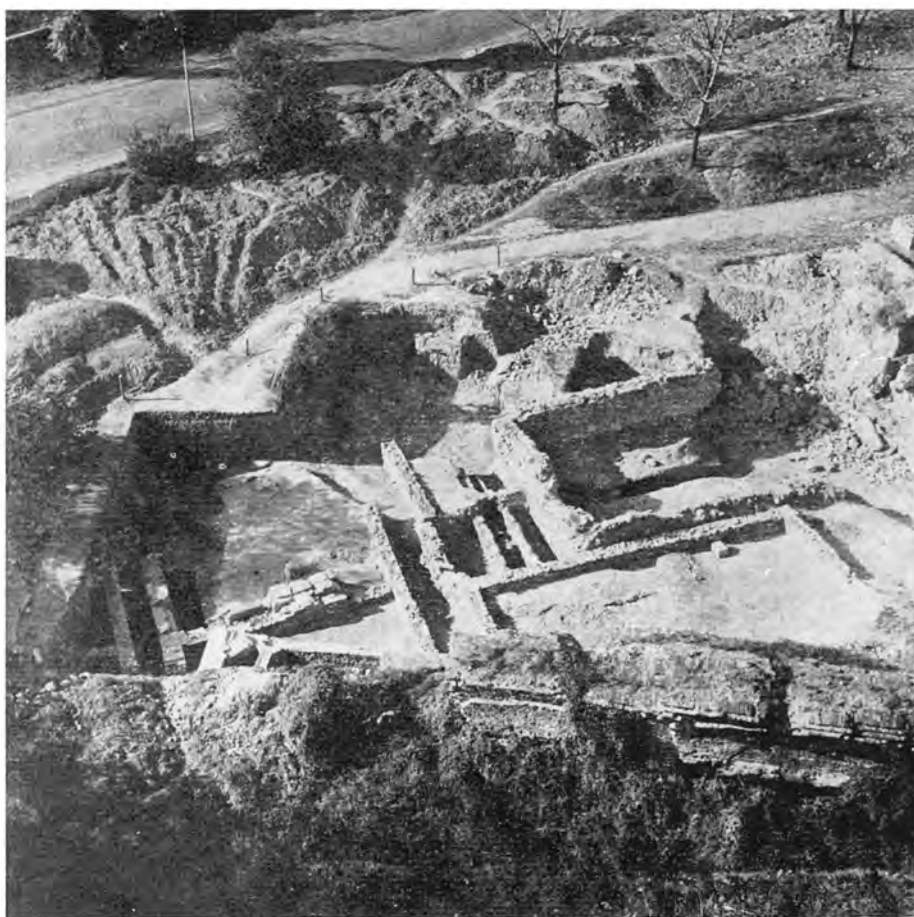
(fig. 2). Dans le Mithreum ont été récupérées deux icônes de Mithra (T. I, 2 et II, 1). Dans le voisinage du Mithreum on a découvert un autel avec dédication au dieu Mithra (fig. 3). L'autel a été perdu. La découverte de deux icônes de Mithra dans le dromos du Mithreum, ainsi que la découverte de l'autel dans la proximité immédiate du Mithreum (fig. 1), déterminent incontestablement que cette cave naturelle, façonnée plus tard par l'homme, représente le Mithreum.

Dans les *canabae* a été découverte aussi l'icône fragmentée du Cavalier danubien (T. III, 2). Dans le frise du haut de l'icône sont données les représentations du Soleil et de la Lune, en flanc de la représentation du coq. En ce qui concerne la scène principale, a été préservée la présentation d'une figure de femme qui tient dans sa main droite baissée une patera (?). A droite, peut être discernée la tête du Cavalier armée d'une lance dans sa main droite élevée. L'icône présente des traces visibles de la couleur rouge. Dimensions: hauteur — 8 cm, largeur 7,9 cm, épaisseur 1,4 cm.

A côté des icônes de Mithra (T. I, 1; T. II, 1 et T. III, 1) et de l'icône du Cavalier danubien (T. III, 2), dans la Ville basse a été découvert aussi un fragment de l'icône du Cavalier thrace dédoublé (?) (T. III, 3). Que le Heros thrace ait été vénéré à Singidunum c'est ce qui est confirmé par la découverte d'un autel avec la dédication *Deo Heroni* (T. IV, 1) découvert dans l'agglomération civile là où on suppose qu'aurait pu se trouver le temple de Jupiter du municipium et de la colonie de Singidunum.

L'icône du Cavalier thrace (T. IV, 2) a été trouvée sur le territoire urbain de Singidunum. Le Musée de la Ville de Belgrade l'a achetée. L'icône a été faite dans le grès à granulation fine qui s'effrite. Dimensions: largeur 26 cm, hauteur 21,5 cm, épaisseur 2,4—4 cm.

Dragoljub BOJOVIĆ

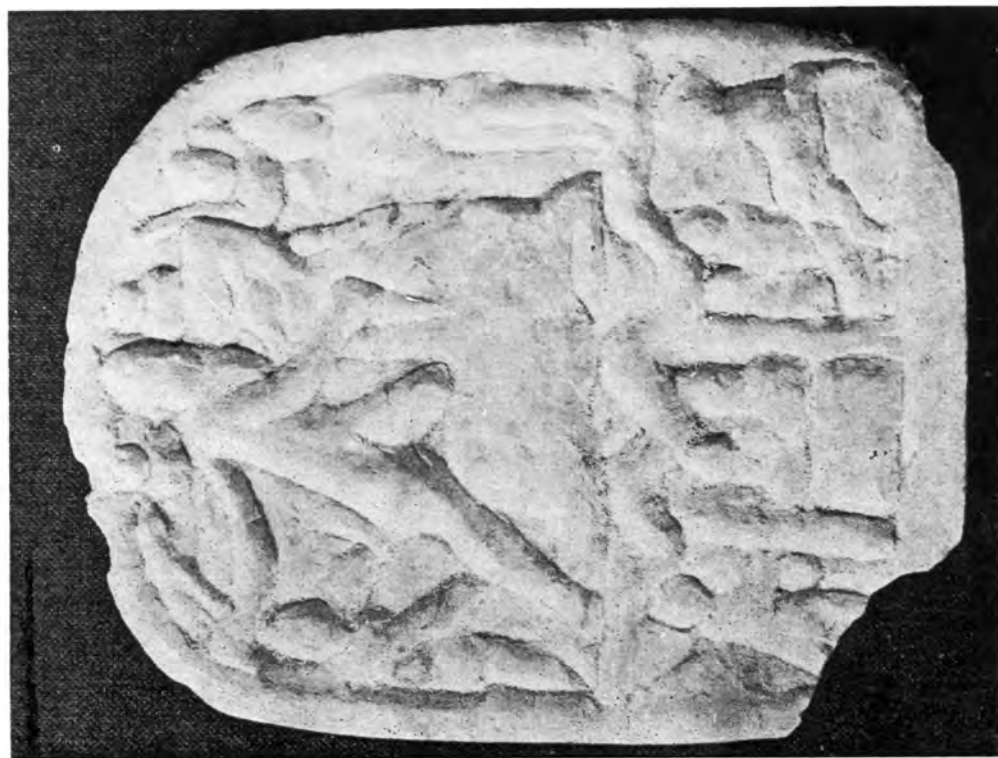
1

2

Т. I. 1 — Сингидунум. Део истраженог насеља у западном подграђу у Доњем граду на Калемегдану. 2 — Митрина икона из Митреума у Доњем граду на Калемегдану.

Pl. I. 1 — Singidunum. Partie de l'agglomération fouillée dans le suburbium occidental dans le Ville basse à Kalemegdan. 2 — Icône du Mitra du Mitreum dans la Ville basse à Kalemegdan.

1

Т. II. 1 — Сингидунум. Митрина икона из Митреума у Доњем граду на Калемегдану. 2 — Митрина икона нађена на градској територији Сингидунума.

2

Pl. II. 1 — Singidunum. Icône de Mitra du Mitreum dans la Ville basse à Kalemegdan. 2 — Icône de Mitra trouvée dans le territoire urbain de Singidunum.

1

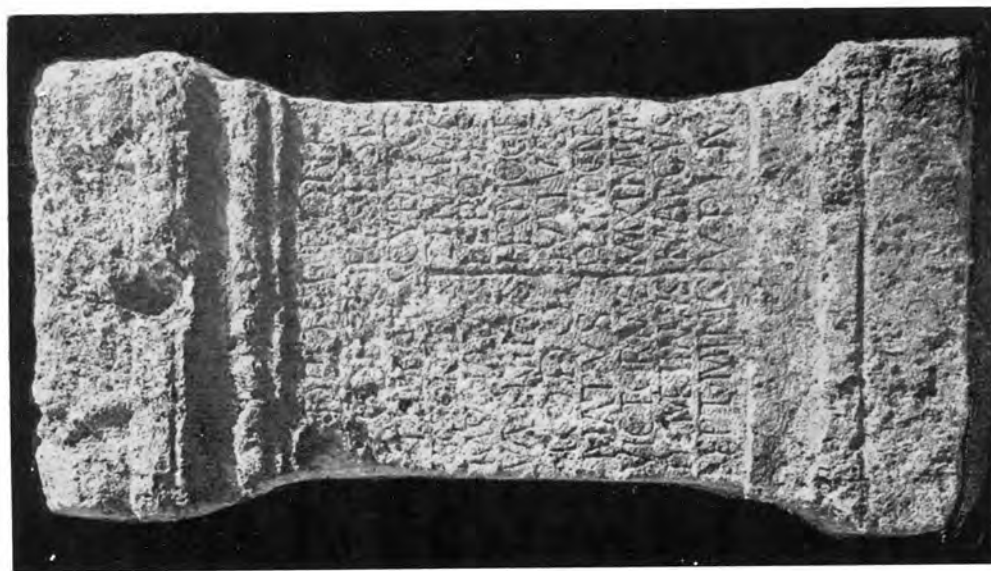
2

3

Т. III. 1 — Сингидунум. Митрина икона нађена у Доњем граду на Калемегдану (сонда 1/70). 2 — Икона „подунавских коњаника“ нађена у Доњем граду на Калемегдану (сонда 1/70). 3 — Икона удвојених трачких коњаника (?) нађена у Доњем граду на Калемегдану (сонда 1/68).

Pl. III. 1 — Singidunum. Icône de Mitra trouvée dans la Ville basse à Kalemegdan (sonde 1/70). 2 — Icône des «cavaliers danubiens» trouvée dans la Ville basse à Kalemegdan (sonde 1/70). 3 — Icône des doubles cavaliers thraces (?) trouvée dans la Ville basse à Kalemegdan (sonde 1/68).

1

T. IV. 1 — Сингидунум. Жртвеник са посветом Deo Heroni нађен у улици 7. јула. 2 — Икона Трачког коњаника нађена на градској територији Сингидунума.

2

Pl. IV. 2 — Singidunum. Autel avec dédication au Deo Heroni trouvé dans la Rue du 7 juillet. 2 — Icône du cavalier thrace trouvée dans le territoire urbain du Singidunum.

Наушнице украшене филиграном и гранулацијом из II — III века са територије југоисточне Србије

На неколико локалитета у југоисточној Србији пронађене су наушнице од племенитог метала, специфичног облика и начина декорације. У основи су то каричасте наушнице, чији је један део проширен уплитањем златних или сребрних нити, а горња површина овог проширеног дела украшена коничним детаљима, изведеним филиграном и гранулацијом. У средишњем делу ово проширење је нешто сужено, тако да се приликом фронталног посматрања добија утисак наочарастог изгледа наушнице.

Пар златних наушница овог облика је констатован у једном гробу на локалитету „Лозни Расаџник“ у Нишу¹ (сл. 1); неколико, такође, златних примерака потиче са некрополе спаље-

Овом типу наушница, вероватно, припада и јако оштећена сребрна наушница, чији је доњи део решен у облику „плиће котарице“, из једног гроба са локалитета „Равниште“ код Сочанице.⁴

На „Лозном Расаџнику“ је констатовано постојање мање некрополе, вероватно, везане за неки субурбани комплекс, која се датира у III век.⁵ Остатак из Нове Божурне садржи доста хетероген материјал у погледу функционалности објеката, као и у погледу хронолошке атрибуције појединих предмета. Најмлађи материјал припада крају II и првој половини III века. Овакво хронолошко опредељење имају и гробови спаљених покојника из Мале Копашнице⁶ где су налажене овакве наушнице. У гробу са локали-

Сл. 1. Златне наушнице са локалитета „Лозни Расаџник“, Ниш. — Fig. 1. Boucles d'oreille en or de la localité «Lozni Rasadnik», Niš.

них покојника у Малој Копашници² (сл. 2), а један фрагментовани примерак је нађен у оквиру остатака из Нове Божурне код Прокупља³ (сл. 3).

¹ Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, Нишки зборник 1, 1972, 41. Примерци имају R=1,9 cm; чувају се у Народном музеју у Нишу (и. б. 651—2).

² Каталог — Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Ниш 1971, 57, кат. бр. 534. Пречник наушница је 2 cm; чувају се у Народном музеју у Лесковцу.

³ Ibid., 57, кат. бр. 528. Очувана величина наушнице 2 × 0,7 cm; чува се у Музеју Топлице у Прокупљу.

тета „Равниште“ код Сочанице је поред сребрне наушнице, за коју смо претпоставили да припада овом типу, нађен новац Септимија Севера.

Изразита стилско-типолошка сличност која постоји између ових примерака, као и истовест-

⁴ Е. Čerškov, Municipium DD kod Sočanice, Priština—Beograd 1970, 56.

⁵ Р. Ајдић, op. cit., 40, 41.

⁶ Lj. Zotović, Mala Kopašnica, Leskovac, nekropola, A P2, 1960, 123—127; AP 4, 1962, 221—223; иста, Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије, Лесковачки зборник VIII, 1968, 27.

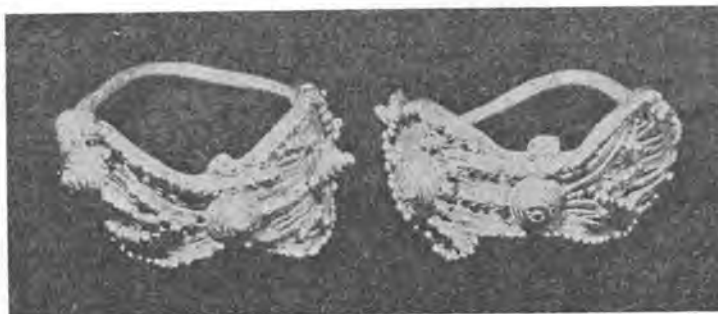
ност примењеног декоративног принципа, указују на хронолошку хомогеност ових објеката. Према условима налаза, ове наушнице можемо датовати у релативно уски хронолошки оквир — крај II — прва половина III века.

Иако појава ових наушница на једном лимитираном ареалу у ужем хронолошком оквиру, на први поглед представља локалну специфич-

турно-производна круга: северноиталском и егејском.

Северноиталски утицај је присутнији кроз принцип декорисања, док се импулс из егејског културног круга може пратити у еволутивном развоју облика наушнице.

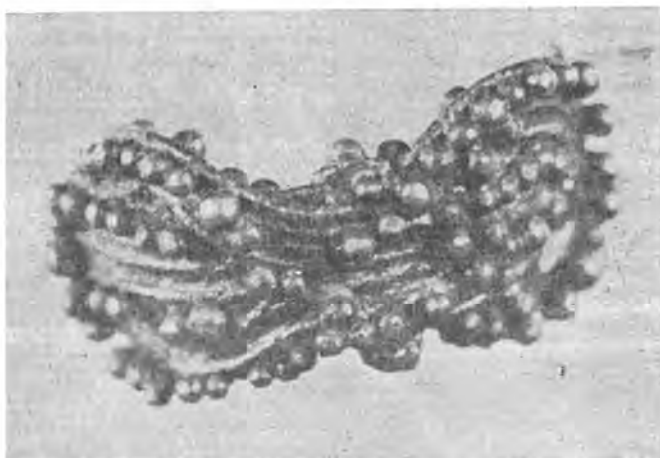
У Виланова култури Северне Италије се јављају бронзане фибуле на чијем се луку налазе

Сл. 2 — Златне наушнице из Мале Копашнице. —
Fig. 2 — Boucles d'oreille en or de Mala Kopašnica.

ност, сматрамо да има елемената да појаву ових објеката са оваквом декорацијом, третирамо као један од ступњева развоја наушница декориса-

конични украси постигнути спиралним намотавањем жице (Benacci, Populonia, Verucchio).⁷ У формалном погледу оваква примена овог деко-

Сл. 3 — Фрагментована наушница из Нове Божурне.
Fig. 3 — Boucle d'oreille fragmentée de Nova Božurna.

них на овај начин, које се јављају на ширем простору југоисточне Европе, а у хронолошком смислу ова декоративна концепција, примењена на сличан начин као код наших примерака, може се пратити од старијег гвозденог доба.

Елементи који представљају материјализацију порекла овог типа наушница, са оваквом декорацијом, се могу констатовати у два кул-

ративног принципа код ових фибула и наших наушница показује у основи исту идејну концепцију украшавања. Фибуле са оваквим украсима на луку, које су генетски повезане са итал-

⁷ N. Åberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie I, Italien*. Stockholm 1930, 66, сл. 177a; 157, сл. 456; 156, сл. 454; A. Minto, *Populonia, Notizie degli scavi Milano* 1923, 142, сл. 12.

ским примерцима, јављају се у материјалу старијег гвозденог доба из Паноније⁸ и Далмације.⁹

Извесну сличност са нашим примерцима показују и наушнице из етрурског културно-производног круга.¹⁰ Ове наушнице представљају варијанту лунуластих наушница где је етрурски укус потенциран употребом филиграна и гранулације. Декорација је код ових примерака везана за лунуласто проширење доњег дела карике, а не за привесак, који код оваквих наушница из егејског простора, постаје основни елеменат декорације. На лунуластом проширењу, код етрурских примерака се налазе декоративни мотиви постигнути филиграном и гранулацијом.

Формално ови примерци показују извесну типолошко-идејну повезаност са нашим примерцима, која се огледа у начину декорације и допуне у општем изгледу. Међутим, разлике присутне кроз чињеницу да је код етрурских примерака VI—IV века, употребљен златни лим, а не преплет од златних жица и да су декоративни детаљи дати кроз одређене орнаменталне мотиве (најчешће розета), а код наших примерака су дифузно распоређени, не дозвољавају ближу идентификацију.

Ови елементи из италског културно-производног круга, фибуле из Виланова културе и етрурске наушнице лунуластог облика, са начином украшавања који је веома близак начину украшавања, примењеним код наших примерака, имају само посредан утицај на наше наушнице.

На посредан утицај указује и значајна хронолошка разлика која постоји између производа са оваквом декоративном концепцијом из северно италског културно-производног круга и наших примерака, као и територијална удаљеност ових области које нису никада остваривале неки ближи и непосреднији контакт.

Повезивање извесних сличних манифестација материјалне културе ова два временски и територијално удаљена културно-производна круга може се вршити преко објеката са оваквом

декорацијом из латенске материјалне културе Средње Европе и Подунавља.

Декорација са гранулама и коничним украсима постигнутим филиграном, слично распоређеним као код наших примерака, се јављају на наруквицама и фибулама из периода средњег и позног Латена.

На крајевима једне сребрне нарукvice са Доњег Града у Осијеку,¹¹ налазе се конични украси изведени спирално навијеном жицом, пражени гранулама. Ова наруквица се датира у III век п. н. е. Она у типолошком погледу, вероватно, представља симплификацију златних, тракастих наруквица украшених филиграном, са проширеним крајевима оивченим гранулама, које су честе на Халкидику и Македонији¹² и датирају се у период, који би одговарао La Tene I и II по средњоевропској периодизацији.

Поједине фибуле, саставне конструкције, (Szob,¹³ Mistrina,¹⁴ Bolcska,¹⁵ Клуж,¹⁶ Dühren¹⁷ итд.) имају на дисконантном проширењу посувраћене стопе или на споју стопе и лука, украс изведен филиграном и гранулацијом, често у форми коничних облика. Оваква декорација је присутна и код једноставнијих бронзаних примерака, где је украшавање изведено псеудогранулацијом и псеудофилиграном (ливење) али су имитације остале доследне у погледу формалне примене декоративног принципа. Слична ситуација је присутна и код стаклених наруквица из средњег и касног Латена (Manching, Nove Zamky)¹⁸ код којих се налази декорација у виду коничних детаља. Оваква декоративна концепција украшавања је присутна и на једном бронзаном диску са келтске некрополе у Vac-Kavicsbánya, Мађарска.¹⁹

¹¹ J. Todorović, Kelti u Jugoistočnoj Evropi, Beograd 1968. T. XXI/9.

¹² P. Amandry, Les bijoux antiques. Collection Hélène Stathatos. Strasbourg 1953, 42—44, сл. 22/63—66; T. XVI/67, 68.

¹³ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. 24/25 Bericht der Römisch-germanischen Kommission 1934/1935. Berlin 1937. T. 53/10.

¹⁴ J. Filip, Keltové ve Sredni Evropě. Praha 1956, 101, сл. 32/1.

¹⁵ Ibid., 32/2; ове фибуле припадају млађој конструктивној шеми латенских фибула — прва половина I века п. н. е.

¹⁶ I. H. Crişan, Descoperire Celtice de la Cluj, Peţelica şi Selca Mică. Acta musei Napocensis X, Cluj 1973, 60. T. 1/2.

¹⁷ W. Krämer, Silberne Fibelpaare aus dem letzten vorchristlichen Jahrhundert, Germania 49, 1971, т. 30/2, 3.

¹⁸ T. E. Haevernack, Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatenezeit, Bonn 1960, т. 12.

¹⁹ M. Hellebandt, A preliminary report on excavation of Celtic cemetery at Vac-Kavicsbánya in 1969-70, Arch. Ertésito 1971/II, 183, сл. 16/5.

⁸ L. Marton, A magyarhoni fibulák osztályozása, Arch. Ertésito XXXI, Budapest 1911, 346, сл. 7, 9.

⁹ Углавном се јављају на либурнској територији; J. Bersa, Grabfunde aus Nona (Dalmatien), Mitteilungen der Kaiserlich-königlichen Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmäler, IV, Wien 1905, 156, сл. 35; S. Batović, Pregled željeznog doba na Istočnoj jadranskoj obali, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, LXVIII, 1966, Split, сл. 6/10.

¹⁰ F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Depts. of Antiquities, British Museum. London 1907, т. XLIV (2243—2244; 2245, 2246, 2247—8, 2250, 2251; G. Becatti, Oreficerie antiche, Roma 1954, т. C) 381a, b; 382a, b.

Периоду касног Латена, вероватно, припада златна фибула из Дебалцева, УССР,²⁰ на чијем се луку налазе конични украси изведени филиграном. Сличност декорације примењене код ове фибуле и код наших наушница је знатна и у оквиру ових латенских трансформативних облика, представља најближу аналогију нашим примерцима. У погледу хронолошке детерминације ове фибуле постоје извесна неслагања. У старијој литератури је датована у старије гвоздено доба, затим је предлагано датовање у позни Латен, а у новије време је хронолошки атрибуирана у II—III век.²¹ Према конструктивној шеми фибуле, мислимо да би се хронолошко опредељење у I век. п. н. е. — I век н. е., које даје А. К. Амброз,²² могло најпре прихватити.

У егејском културно-производном кругу је евидентирано неколико наушница, које својим обликом, представљају блиске аналогије нашим примерцима иако им примењена декорација није увек иста, јер је код грчких примерака честа комбинација злата са драгим камењем, што код наших примерака није случај.

Пар златних наушница сличног облика, са наочарастим изгледом проширења на доњем делу карике, из колекције Стататос II. Амандри датује у V век п. н. е.²³ У VI—V век се датују златне наушнице, које представљају интересантнију варијанту лунуластих наушница, из могила у Мушовици, Бугарска.²⁴ Код њих је доњи део карике, проширен, али не онолико као код грчких касноархајских примерака, а на доњој површини проширења су три конична испупчења начињена од гранула. Ове наушнице су редак пример еволутивног развоја лунуластих наушница у овом правцу.

Хеленистичком периоду припадају златне наушнице са проширеним доњим делом карике, по форми блиске нашим примерцима, из Бри-

танског Музеја²⁵ и трезора (оставе) са Делоса.²⁶ Два пара златних наушница из оставе са Делоса, која се датира у крај II века п. н. е. представљају варијанте најчешћих хеленистичких наушница, са зооморфном главом и привесцима у облику ероса, модификоване знатним проширењем једног дела алке, на коме се налази уметнуто драго камење, а по ивици лоптасти завршеци од златног лима. Код ових наушница је примењен различити декоративни принцип у односу на наше, али су општа форма и композициона шема сличне.

Најближу аналогију у типолошком погледу, нашим примерцима, представљају сребрне наушнице констатоване на већем броју локалитета у Румунији. Ове наушнице су украшене декоративним опусом идентичним са оним примењеним код наших примерака. Поред, скоро до идентификације, присутне сличности, између ових примерака постоји и хронолошки паралелизам. Овакви примерци из Румуније су датовани у II—III век.

Констатовани су на већем броју локалитета: Padureni,²⁷ Poinesti,²⁸ Virtisoi,²⁹ Gabara,³⁰ Bulparesti,³¹ Sopor de Cimpe,³² Romula,³³ Farcasale,³⁴ Apulum,³⁵ La Obreja.³⁶ Изразито присуство наушница овог облика на територији коју су настањивали Карпи, навела је прве истраживаче ових локалитета на помисао о евентуалној етничкој опредељености ових објеката. Међутим, касније је овај облик наушнице констатован и

²⁵ F. H. Marshall, *Catalogue of Jewellery*. T. XXXII/1842, 1843.

²⁶ E. Lévy, *Trésor hellénistique trouvé a Délos II (les bijoux)*. BCH LXXXIX, 1965/II, 541—45, 548, t. XX/a—f; XXI/a, b.

²⁷ S. Morintz—Ch. Bichir, *Sapaturile de la Padureni*. Materiale și cercetari VI, Bucuresti 1959, 492, cl. 3/4.

²⁸ R. Vulpe, *Sapaturile de la Poinesti din 1949*. Materiale și Cercetari I, 1953, 439, 441, 446, cl. 138/1, 2; 145/1—3; 121, 145, 146.

²⁹ Gr. Anitescu, *Noi achizitii ale Muzeului de antichitati din Iasi*, Arta și archeologia II, 3, 1929, 13—21; cl. 16, 17.

³⁰ I. Antonescu, *Sapaturile de la Gabara-Porcesti*, Materiale și Cercetari VI, 1959, 473—485, cl. 6.

³¹ Ch. Bichir, *La civilisation des Carpes (IIe—IIIe siècle de n. e.) à la lumière des fouilles archeologiques de Poiana-Dulesti, de Butnaresti et de Padureni*, Dacia XI, 1967, cl. 23/3.

³² D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romana la Sopor de Cimpe*, Bucuresti 1976, 17, cl. 4/3—6, 8, 10; 65, t. XXXI/7.

³³ Ibid., 65.

³⁴ Ibid., 65, 66; M. Babeș, *Necropole daco-roman de la Enisala*. Studii și cercetari de istorie veche 22/1, Bucuresti 1971, 36.

³⁵ D. Protase, *Un cimitir dacic...*, 65.

³⁶ D. Protase, *Acta musei Napocensis VIII*, Cluj 1971, 155.

²⁰ А. К. Амброз, *Фибулы юга европейской части СССР*. Археология СССР. САИ, ДГ — 30. Москва 1966, т. 10/2, 55. Ову фибулу А. К. Амброз је определио у групу 15; серију VI и то њену варијанту 1. Сличан облик и декорацију у виду конуса изведених гранулацијом на луку, има и фибула из Армавира, Краснодар, која је нађена у кургану из I века п. н. е. А. К. Амброз, *op. cit.*, 56, т. 10/1.

²¹ О овој фибули и проблему њеног датовања је последњи писао К. М. Скалон, *Золотая фибула из г. Дебалцево*. Археологический сборник 13, Ленинград 1971, 55—60. У овом раду К. М. Скалона је обухваћена старија литература и на основу занимљиве анализе предложен нови датум II—III век н. е.

²² А. К. Амброз, *op. cit.*, 55, 56.

²³ P. Amandry, *op. cit.* т. LII/284, 285.

²⁴ B. Filow—I. Welkow, *Grabhügelfunde aus Duvanlii in Südbulgarien*. Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts 45, 1930, 3—4. Berlin 1930, 281, cl. 32.

на локалитетима ван уже карпске територије (Soporu de Cimpre, Rotula, Apulum, Le Obreja, Farcasale), у некрополама које су припадале романизованом становништву провинције Дакије и могу везати за римску провинцијску продукцију. У гробовима I и 98 некрополе из Soporu de Cimpre,³⁷ која се датује у II — почетак III века и у једном гробу из Farcasale,³⁸ су овакви објекти налажени у урнама, које припадају романизованом становништву.

Са територије Румуније потиче још неколико сребрних наушница ове стилско-типолошке концепције, које се по извесним формалним одликама могу посматрати као упрошћене и редуциране модификације примерака украшених филиграном и гранулацијом. Наушница из гроба LIX, дакоримске некрополе у Cașoltu,³⁹ нађена заједно са коленастом фибулом, има један део проширен у виду плетенице, а сребрни примерци са доњеподунавских локалитета везаних за Сармате (Proboia, Cascioarele)⁴⁰ имају један део алке плочасто проширен. Хронолошка атрибуција ових објеката би била II—III век. Формална сличност између ових примерака и наушница украшених филиграном и гранулацијом, индичира на типолошку повезаност; разлика у начину украшавања је, вероватно, последица различитих техничких могућности мајстора или радионице.

Из наше земље можда треба поменути сребрне алке са једним делом проширеним у виду неколико повезаних осмица, које се срећу на јаподским некрополама у Језеринама и Рибићу.⁴¹ Оне су налажене у гробовима који припадају последњим фазама (Vb, VI) сахрањивања на овим локалитетима, хронолошки опредељеним у I — почетак II века н. е. Нисмо сигурни да ли извесна формална сличност између ових објеката и наушница украшених филиграном и гранулацијом, проистиче из генетско-типолошке повезаности. Хронолошки приоритет ових објеката са територије Јапода би указивао на могућност да су то евентуални изворни облици за развој наушница украшених гранулацијом и фили-

граном. Овакав процес развоја и континуитета није констатован на тој територији, као што и на територији Југоисточне Србије није евидентирано присуство алки или фибула са украсом у виду повезаних осмица.

Међутим, треба имати у виду чињеницу да је у овом смислу веома мало истраживано и да материјал који би се односио на овај проблем није публикован. Формална сличност која постоји између наушница украшених филиграном и гранулацијом и објеката украшених орнаментом у виду повезаних осмица, не дозвољава нам да искључимо сваку могућност повезивања.

Присуство наушница украшених филиграном и гранулацијом у нашем региону и у Румунији, у истом хронолошком оквиру је последица истог типолошко-еволативног процеса престања заједничких латенско-хеленистичких узора (инспирација).⁴² Мислимо да је реално очекивати појаву оваквих наушница на ширем простору Балканског Полуострва, јер би иста латенско-хеленистичка инспирација сличним трансформативним токовима могла дати сличне облике.

У оквиру касно античке некрополе Интерцисе⁴³ констатован је пар златних наушница овог облика у гробу заједно са новцем Филипа I, Херонеја Етруска и Галерија. Код поменутих примерака из Интерцисе се може уочити извесна симплификација, која се састоји у примени псеудогранулације и доњи део није решен танким златним нитима, већ пуним златним лимом. Можемо сматрати да овај облик наушнице, констатован у Интерциси, проистиче из квалитетних примерака, познатих са наше територије и Румуније и да у том смислу треба посматрати постојећу хронолошку разлику.

У нешто измењеном облику наушнице овог типа се јављају и у IV—V веку. Оне такође имају проширени доњи део карике, који је од златног лима на коме су украси изведени филиграном и гранулацијом, у комбинацији сличној као код наших примерака. Оваква наушница из за-

³⁷ D. Protase, Un cimitir dacic..., 17, гроб I, сл. 4/3—6, 8, 10, са урном која према аутору припада римском типу т. X/2, XLVI/5 и у гробу 98 т. XXXI/7 такође у урни која припада римском типу.

³⁸ M. Babeș, op. cit., 36, са напоменом бр. 74.

³⁹ M. Macrea, Santierul archeologic Cașolt, Boița. Materiale și Cercetări VI 1959, сл. 12/4.

⁴⁰ Ch. Bichir, Sarmatii la Dunarea de jos în lumina ultimelor cercetări. Pontica 5, Constanța 1972, 137, т. VII/11; XIII/4.

⁴¹ Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, GZM XXIII, Sarajevo 1968, гроб 110 (фаза VI), т. XXII/8; гроб 273 (фаза VI), т. XX/7; гроб 278, (фаза Vb), т. V/20.

⁴² У први мах нам се учинило да значајна сличност између ових објеката из Карпске области и нашег региона, значи и непосредно присуство Карпа на овој територији. Међутим нема података да су Карпи тако рано, крајем II — почетком III века, присутни у Мезији. Материјал из Горње и Доње Мезије није у значајнијој мери публикован, те нам се зато чине изоловане појаве оваквих објеката у нашем региону и Румунији. Верујемо да у фондусима музеја Србије и Северне Бугарске има оваквих или сличних наушница.

⁴³ Intercisa, Geschichte der Stadt in der Römerzeit I. Arch. Hung. XXXIII, Budapest 1954. Т. XXII/25.

твореног (?) налаза са непознатог локалитета у Аустрији, који се чува у Бечком музеју, датује се у IV век.⁴⁴ Пар златних наушница из Смолина,⁴⁵ ЧССР на проширеном делу алке има украс у виду калота од златног лима и коничних купа изведених филиграном и гранула. Ове наушнице су нађене у богатом гробу, који се према фибулама може везати за сеобу народа, а у хронолошком погледу, одредити у крај IV века. Овакав стилско-типолошки израз има и пар златних наушница из Мада, Мађарска,⁴⁶ код којих је проширени део карике украшен полукалотом од златног лима и гранулама. За разлику од примерака из Смолина и Бечког музеја, овде нема коничних детаља изведених филиграном, али је сличност значајна и дозвољава непосредно повезивање.

Овај се налаз датује у V век и такође везује за сеобу народа.

Значајну сличност, по облику и начину декорације, са нашим примерцима показују два пара наушница од племенитог метала из есквилнског блага,⁴⁷ које се датује у крај IV — почетак V века. Код ових наушница је доњи део карике проширен и богато декорисан филиграном и гранулацијом. Разлика у односу на наше примерке је у томе што проширени део карике није у средини сужен.

Осим на наушницама декорација у виду коноуса, изведеним филиграном, гранулацијом или имитацијама ових техника је евидентирана код фибула и прстења. На ленгерастим фибулама из Szalacske,⁴⁸ Мађарска и Винце,⁴⁹ Словенија, су на глави присутни конични детаљи. Ове фибуле припадају крају II — првој половини III века. На једној златној фибули из Hassleben⁵⁰ су конични детаљи изведени филиграном, распоређени на луку.

⁴⁴ W. Kubitschek, Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld), Jahrbuch f. Altertumskunde V, Wien 1911, т. VI/6.

⁴⁵ B. Svoboda, Šperky z XXXII hrobu ve Smolině, Památky Archeologické XLVIII, 1957, 464, 465, сл. 3.

⁴⁶ I. Kovrig, A tiszalöki és a Madi lelet. Arch. Értésítő 78/II 1951, т. XLV/4, 4a, 123—130.

⁴⁷ O. M. Dalton, Catalogue of Early Christians antiquities in the British Museum. London 1901, 38, 37, к. бр. 236, 237.

⁴⁸ I. Jandanyi-Paulovics, Szalacska ein Zentrum des metallschmiedegewerbes im Kapostal unter Römern. Arch. Értésítő LXXX, 1953 st. 115—129, т. XXVIII, A 1.

⁴⁹ P. Petru—V. Štribar, Nove najdbe, Arheološki vestnik VII 3, Ljubljana 1956, т. IV/3.

⁵⁰ W. Schulz, Das Fürstengrab von Hassleben, RGF 7, Berlin—Leipzig 1933, т. 4/3a—c.

Ова фибула је нађена са новцем Галијена.

На неколико златних прстенова из Мајнца и Триера,⁵¹ који се датирају у IV век н. е., налази се декорација изведена филиграном и гранулацијом са орнаменталним садржајем сличним као код наших наушница.

Ради се о једном декоративном принципу, који се у сличним манифестацијама јавља на различитим врстама накита у периоду варваризоване касне антике (III—V век).

Примерци констатовани на територији југоисточне Србије су стилско-типолошки и хронолошки хомогени, али и код њих се могу евидентирати извесне разлике, које указују на унутрашњи еволутивни процес, чији смер можемо само да претпоставимо. Примерци из Лозног Расадника у Нишу (сл. 1) су најквалитетнији са декорацијом, чији квалитет показује висок занатски ниво мајстора или радионице. Наушнице из Мале Копашнице (сл. 2) су нешто једноставније са редуцираним украсом, а сребрни примерак из Нове Божурне чак нема украсне детаље изведене филиграном, већ је сва декорација постигнута гранулацијом.

Према овако малобројном материјалу, ни смо у могућности да документујемо правац развоја ових наушница и да евидентирамо ступење, који би били праћени хронолошким разликама. Да ли се од квалитетнијих примерака редуцирањем ишло ка једноставнијим или обрнуто?

У виду закључка поновимо неке констатације до којих смо дошли у овом раду:

- наушнице констатоване на неколико локалитета југоисточне Србије имају исти стилско-типолошки израз и примењени декоративни принцип,
- хронолошки се одређују у узак временски оквир крај II — прва половина III века,
- садрже реминисценције у форми и начину декорације на старије хеленистичке и латенске улове.

Концентрација наушница овог облика на ширем региону античког Наиса упућивала би на претпоставку да су оне ту и произвођене.

⁵¹ F. Henckel, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete, Berlin 1913, т. XV, кат. бр. 283—286.

BOUCLES D'OREILLE ORNÉES DE FILIGRANE ET DE GRANULATION DU IIe—IIIe SIÈCLE
TROUVÉES SUR LE TERRITOIRE DE LA SERBIE DU SUD-EST

Dans plusieurs localités du sud-est de la Serbie: «Lozni Rasadnik» à Niš (fig. 1), Mala Kopašnica près de Leskovac (fig. 2) et Nova Božurna près de Prokuplje, ont été trouvées des boucles d'oreille de métal précieux, de forme et mode de décoration spécifiques, exécutées en filigrane et granulation.

Selon les conditions de la trouvaille, ces boucles d'oreille sont datées dans un cadre chronologique étroit: fin du IIe et première moitié du IIIe siècle.

Le principe décoratif appliqué dans le cas de ces objets peut être comparé, par presque les mêmes manifestations, avec les fibules de l'âge du fer ancien du territoire de l'Italie, de la Dalmatie et de la Pannonie.

La distance territoriale et chronologique de ces objets par rapport aux boucles d'oreille que nous avons découvertes signale l'existence d'une influence indirecte. Des objets (bracelets, fibules) portant cette décoration, apparaissant au La Tène moyen et récent, sur le bas et moyen Danube, pourraient être des intermédiaires de transmission.

Des pendentifs de forme semblable, bien qu'avec un procédé de décoration différent, sont connus à partir de la production égéenne et sont liés pour l'essentiel à la période hellénistique.

Les analogies les plus proches de nos exemples sont les pendentifs d'argent provenant de Roumanie, découverts le plus souvent dans le territoire des Carpes, et au-delà de celui-ci, dans les points romanisés de la province de Dacie.

Outre les ressemblances de style et de typologie, on relève entre les exemplaires de Roumanie et les nôtres un parallélisme chronologique. Il s'agit vraisemblablement des mêmes courants de transformation des modèles hellénistiques et de La Tène, qui ont produit ces manifestations semblables.

Bien qu'avec certaines modifications, cette forme de boucle d'oreille peut être retracée aux IVe et Ve siècles, et est mise en rapport, le plus souvent, avec les protagonistes des migrations des peuples.

Les objets trouvés dans le sud-est de la Serbie montrent des liens typologiques, bien qu'on relève un processus évolutif interne allant dans le sens de la réduction des objets de la plus haute qualité (fig. 1) vers les plus simples (fig. 2, 3).

La concentration de ces objets dans la région plus vaste du Naissus antique nous permet de supposer qu'ils ont pu être fabriqués sur place.

Aleksandar JOVANOVIĆ

Roman portraits in the Izmit Museum

Roman portraits in the Izmit Museum, found in Izmit by chance or as a result of foundation diggings, belong mainly to the Imperial period showing the characteristics of the first and second centuries A. D. Three of them can be dated to the first years of the Imperial period, and the rest can be dated to the second century A. D. This situation coincides with the era when Izmit (Nicomedia) was flourishing.

Nicomedia was founded in the Hellenistic period and was most prosperous under Roman rule. It was the capital city of Bithynia for a long period and competing in artistic matters with other cities of Bithynia such as Prusia (Bursa), Nikea (Iznik) and Prusias ad Hypium (Konuralp).

Anatolian portraits could be divided generally into two groups: a — Portraits influenced by the Roman official portraits and following closely their development, and b — Portraits showing provincial characteristics, seen on some reliefs from tombs, statues and sarcophagi. Portraits in the Izmit Museum show Bithynian provincial characteristics and confirm the thesis of the existence of a sculptor of high quality helping to improve the Roman type portraits.¹

Though our portraits are not belonging to the highest order, it is still possible to date them according to their hairdress and beards. We can find these peculiarities in other Anatolian cities. Thus, we realise that Anatolian artists had continued the Hellenistic traditions and characteristics of portraiture as they did in all the other branches of art.

The characteristic features on some of the portraits in the Izmit Museum are an aggressive and linear style of details. Other portraits share common peculiarities such as emphasis of plasticity, softness of the surfaces, vivid expression of

the face and its reflection of feelings. As it is not still resolved to which style the Izmit objects belong, we propose that it was influenced by the pathetic style of the Pergamon school of the Hellenistic period (cf. Pl. 6).

The most certain indication for dating is given by the young bearded male head (Pl. 4). As the portrait is bearded, it suggests the Hadrian period. The other bearded head (Pl. 5) is in close relationship with the heads of Herakles² and the giant from Nymphaion of Silahtaraga,³ now in the Archaeological Museum of Istanbul. This connection suggests a later second century A. D. for the Izmit portrait.

All the portraits mention above depict the Emperor, Empress and distinguished persons of high rank, portrayed on the coins of Bithynia.⁴

This short article is a preliminary study on the subject. Since today there are no excavations being carried out in Izmit or its vicinity, we have to await for future archaeological activity in this area to suggest some more definite conclusions. They will probably enhance the merits of the Bithynian school of sculpture.

CATALOGUE

- 1 — Female Head (Pl. 1)
Marble. Height 17 cm. Inv. 362. From Izmit.

Very much damaged, with nose missing. The head is broken off from the upper part of the neck, wavy hair falling down on both sides is parted in the middle. On the right side, hair is higher than on the left. Forehead, covered by hair, is not very clear. Eye-

² Z. Başak, Silahtaraga Kazisi, Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yilligi 5/1952, 50—53.

³ Z. Çoruh, Silahtaraga Kazisi, Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yilligi 4/1950, 43—45.

⁴ J. Inan — E. Rosenbaum, op. cit., 11. There is no similarity between these portraits and the portraits from Izmit in the Archeological Museum of Istanbul.

¹ J. Inan — E. Rosenbaum, Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture, London 1966, 20.

brows are indicated clearly, eye-balls are not shown plastically, only eye lids are worked. Cheeks are wide and flat, and the chin is broken.

The slight curve of the head towards the right and partly opened lips betray the continuation of the pathetic style of Pergamon school. As it is closely related to the female portraits of the Julius-Claudius period, it can be dated to the first century A. D.

2 — Small Female Head (Pl. 2)

White marble. Height 9 cm. Inv. 516. From Izmit.

The head is broken from the upper part of the neck. The front and the left part of the head are badly damaged. Fairly visible wavy hair is parted in the middle, and forms a typical Roman knot on the nape. The right side of the head is in a considerably good condition. The ear worked in relief can be seen clearly. Cheeks are wide and flat. According to its hairdress, it is possible to date the portrait to the Julius-Claudius period.

3 — Young Female Head (Pl. 3)

White marble. Height 23 cm. Inv. 632. From Izmit ? (came from Ankara Archaeological Museum).

Compared with other examples this is in a rather good condition. The head is turned upwards as we see from the gaze of the eyes. The hairdress is in the typical style of the Flavius period, with a knot on the top and parted in the middle with large wavy bundles covering the ears. Eyebrows are indicated clearly, eyes and eye-balls are worked in relief. The face has a straight nose and a small mouth, small pieces are missing from the nose and the chin.

Though the portrait can be dated to the Flavius period according to its hairdress and style, it shows a definite similarity with the Arcadius head in the Archaeological Museum of Istanbul in room 8.⁵ It has the same posture and glance.

Working the eye-balls in relief began just after the Hadrian period. We tend to give a later date to our example (though the style and the hairdress suggest the Flavius period) because of the eye-balls and the similarity with the portrait of Arcadius, mentioned above.

4 — Young Bearded Male Head (Pl. 4)

White marble. Height 22,5 cm. Inv. 95. From Izmit, Manastir Hill.

Broken from the neck with an inclined fracture. On the forehead, left eyebrow and chin there are rat-

her large fractures. All the dots seen on the picture are either traces of pencil or modern bronze paint.

It is a portrait of a young man. Hairdress consists of large curls, combed towards the front. The ends of the curls slightly fork to the left. A curly carefully cut beard covers the chin. It has no whiskers. Forehead and cheeks are flat. Eyebrows are slightly curved. Almond shaped eyes have heavy eyelids. Eye-balls are not in relief, a small mouth has full lips. Adam's apple is shown clearly.

Hairdress, beard and the style of the portrait closely resembles the young Hadrian portrait on the Trajan Gate at Beneventa.⁶ Thus, it can be dated to the Hadrian period. This head shows the provincial style of the Bithynian art of portraits.

5 — Small Bearded Male Head (Pl. 5)

Marble. Height 11 cm. Inv. 91. From Izmit.

Broken in two places. One is on the upper right part of the forehead, and the other is on the back of the head. There are small fractures on the nose.

It is portrait of a middle aged man. Hairdress consists of large curls. The ends of the curls fall down on the forehead and temples in straight lines. Curls do not cover the ears shaped carefully like «S». Long beard looking like hair, covers the chin and cheeks. Whiskers bend downwards. Forehead showing the age is flat and with lines. Eyes are contoured with eyelids and have eye-balls in relief. Mouth and lips are not fully indicated. This head might belong to a mythological creature. It has close relationship with the head of giant in the Archaeological Museum of Istanbul⁷ and can be dated to the end of the Hadrian period.

6 — Female Head (Pl. 6)

White marble. Height 19 cm. Inv. 122. From Izmit.

It is broken off just below the neck and the back is missing. There are small fractures on various parts of the face.

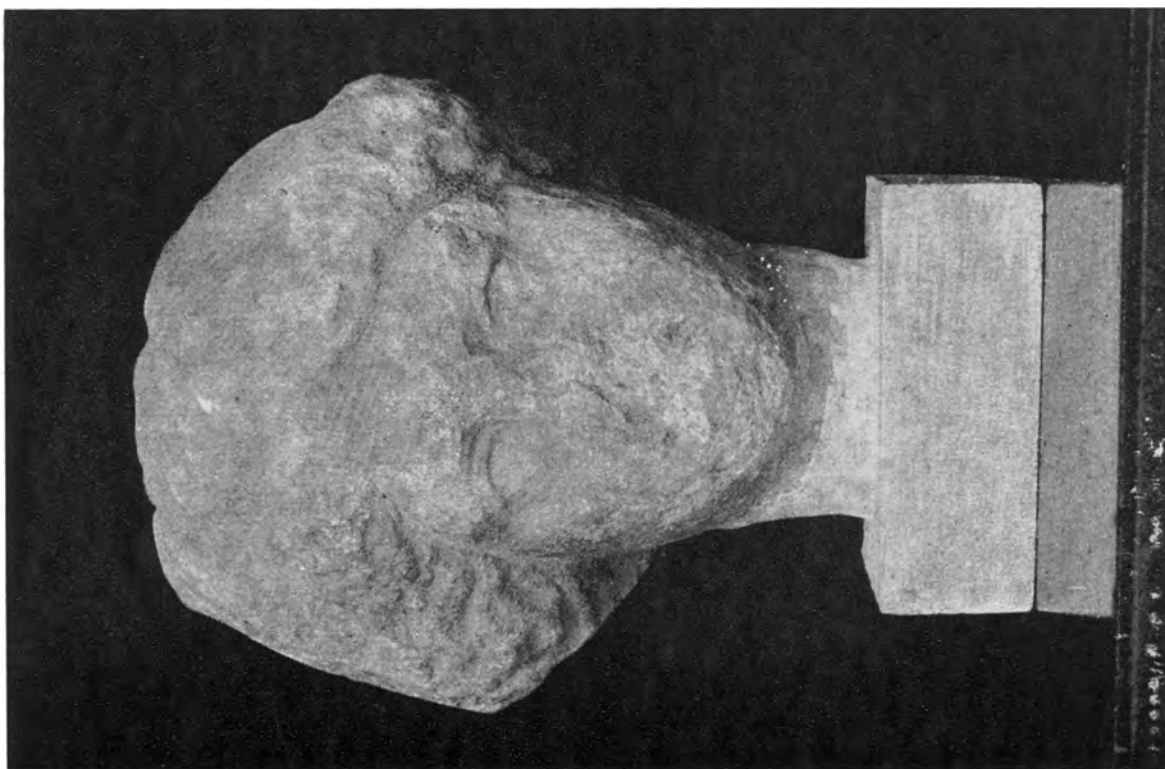
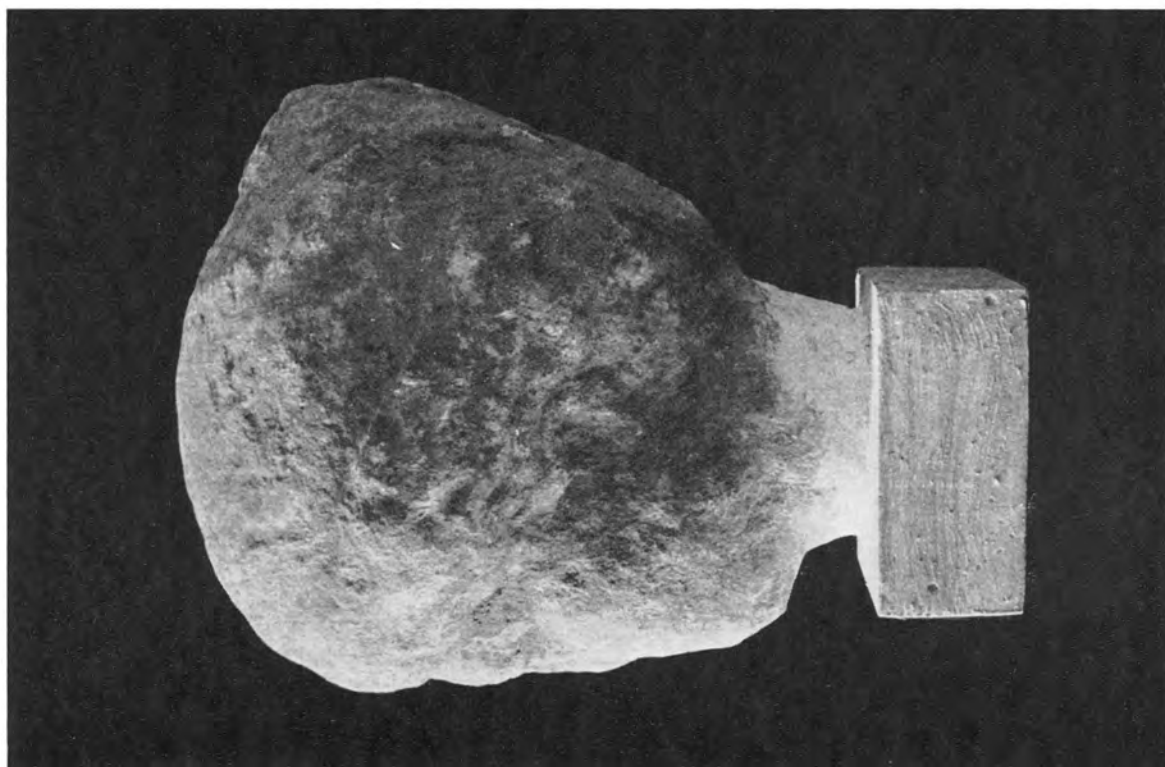
The head belongs to a dressed woman. A fragment of the mantle is drawn up from the back to cover the head. Hair is parted in the middle and combed backwards, and the part on the forehead showing under the cover is in straight lines. The forehead is rather wide. Eyebrows are indicated with curved lines. Eye-balls are in relief. It has thin lips and a small mouth. Cheeks are wide and flat, chin is small, round and slightly protruding. Hairdress reminds us of young Faustina portraits. The style of the head suggests Antonin's period.⁸

⁶ M. Wegner, Hadrian, Berlin 1956, Pl. Ib.

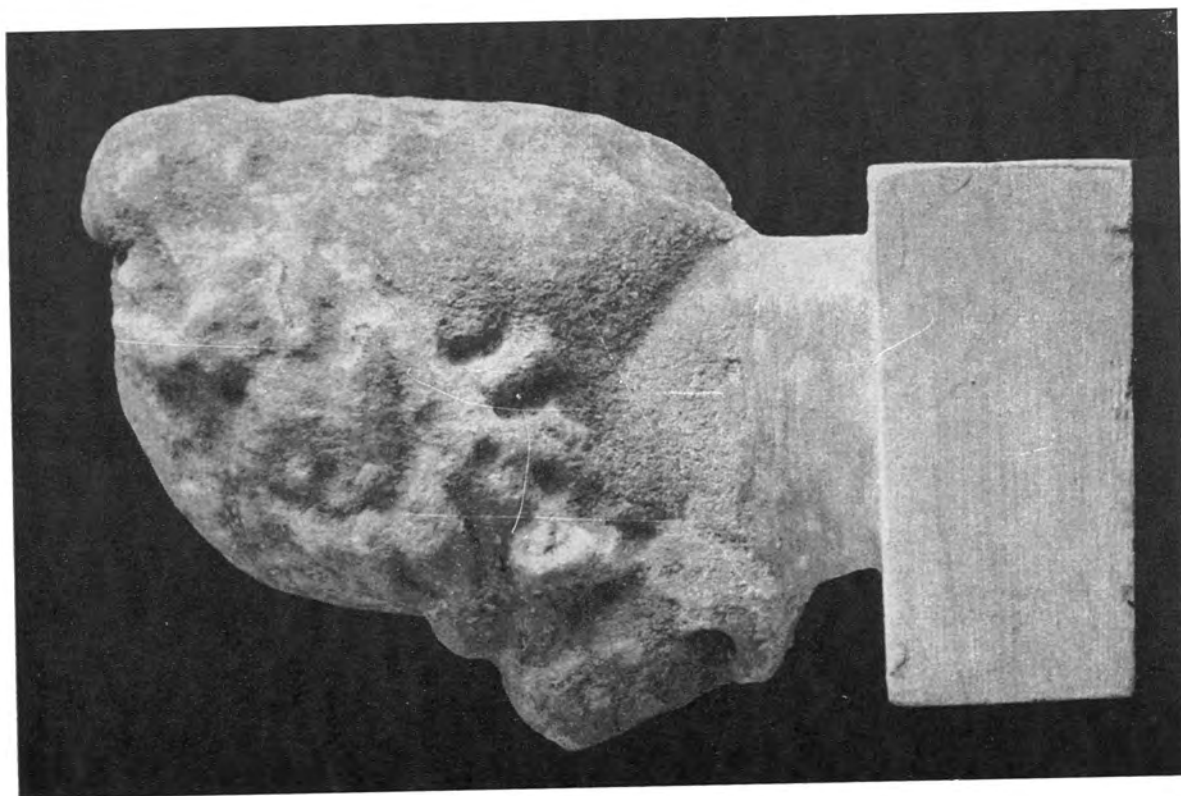
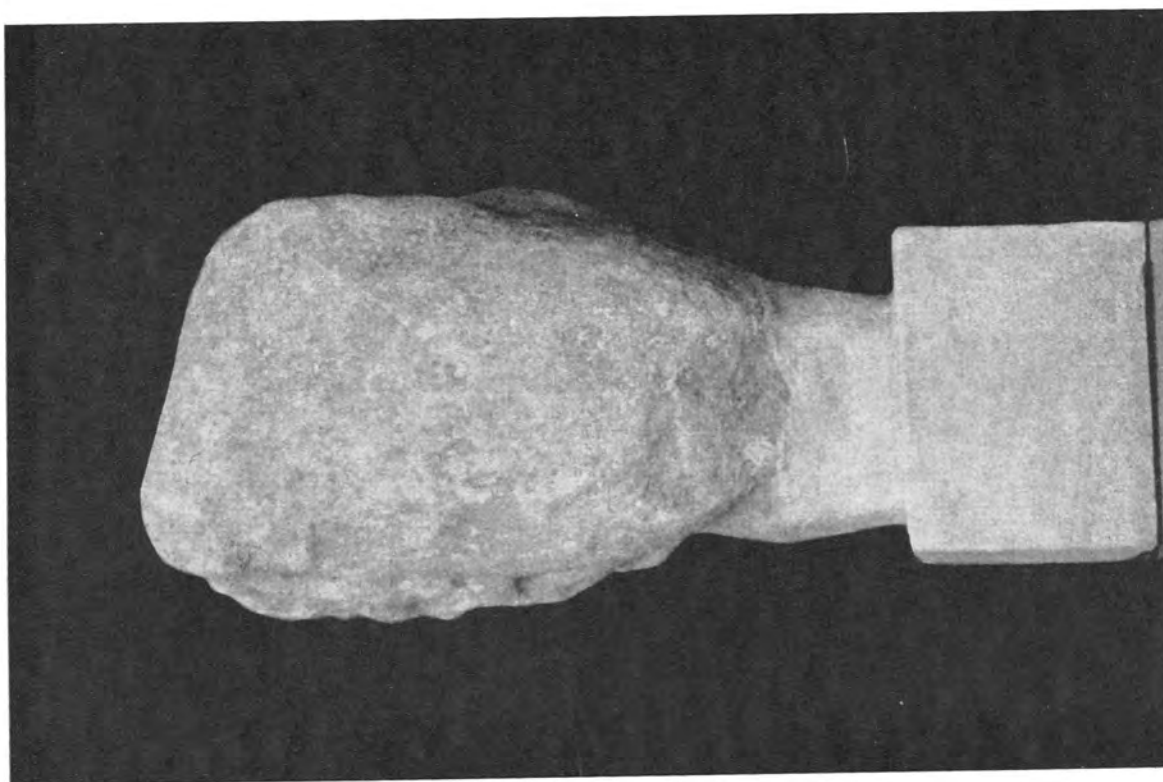
⁷ See note 3.

⁸ M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit, Berlin 1939, Pl. 37.

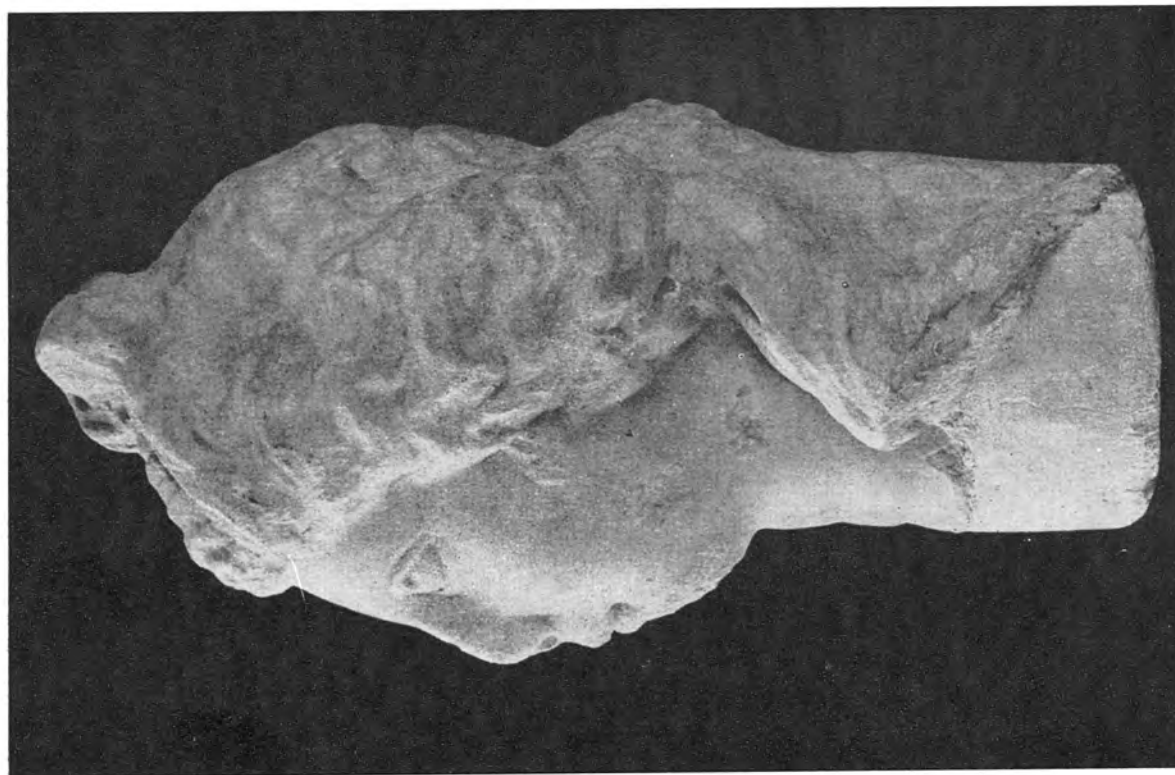
⁵ N. Firatli, AJA LV, 1951, 67—71; N. Firatli, Belleten, XVI 61, 1952, 17—20; N. Firatli, Istanbul Arkeoloji Müzelerindeki Seçme Bizans Eserleri Rehberi, 1955, 6, Pl. I—II.

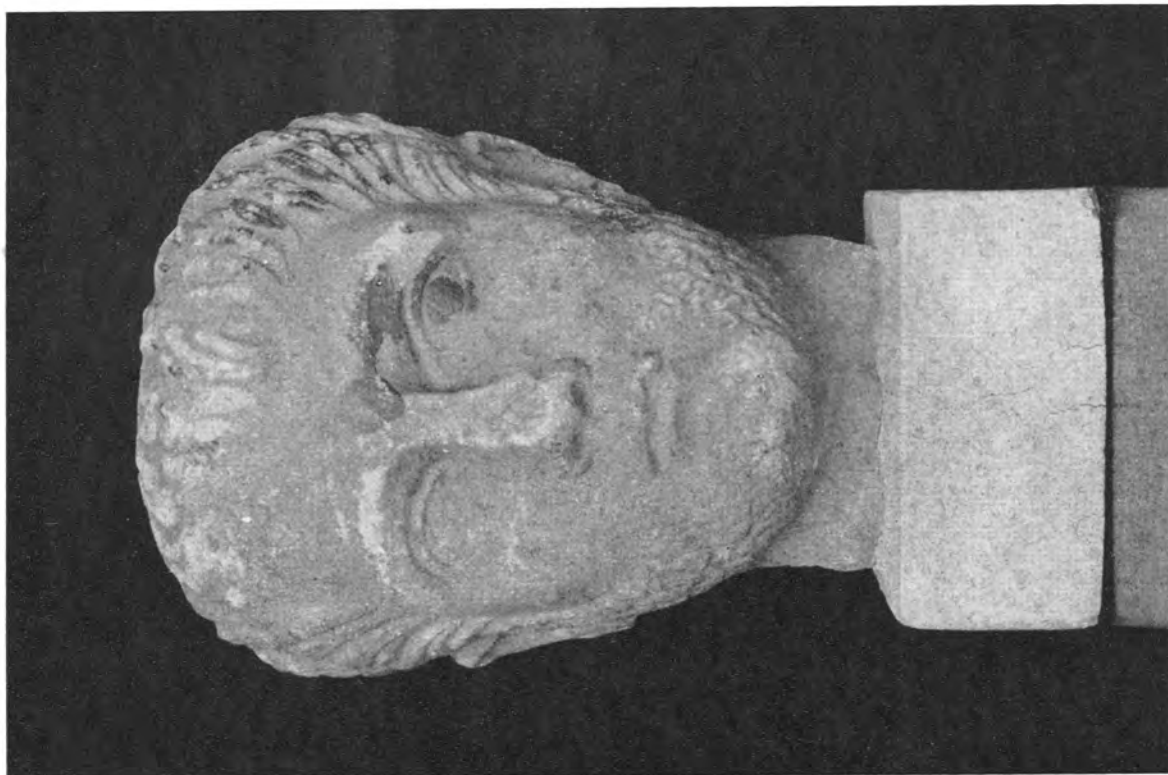
T. I — Female Head.

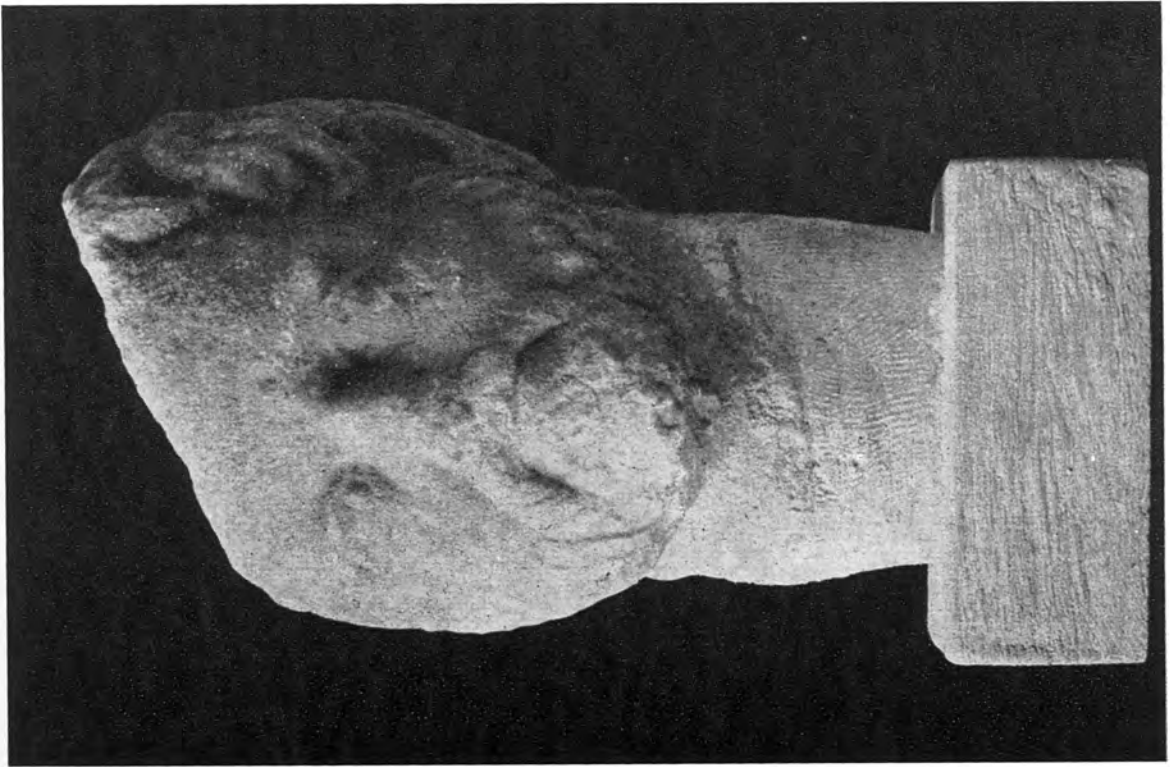
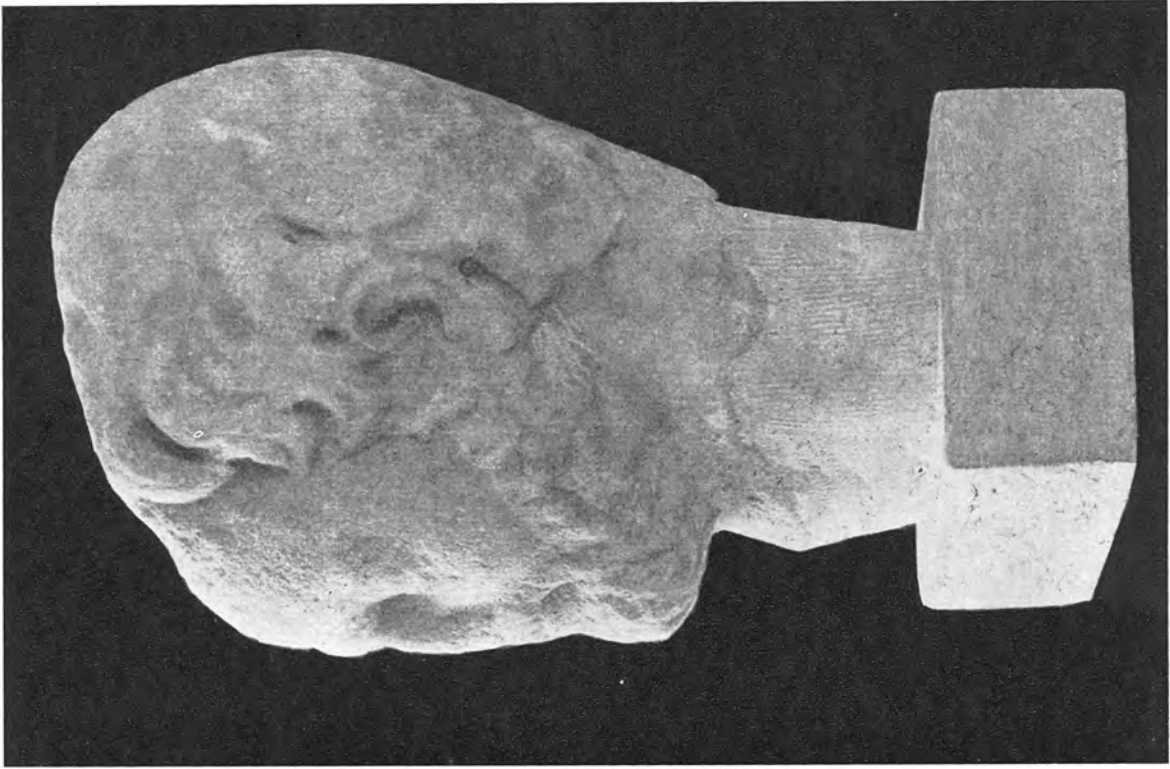
T. II — Small Female Head.

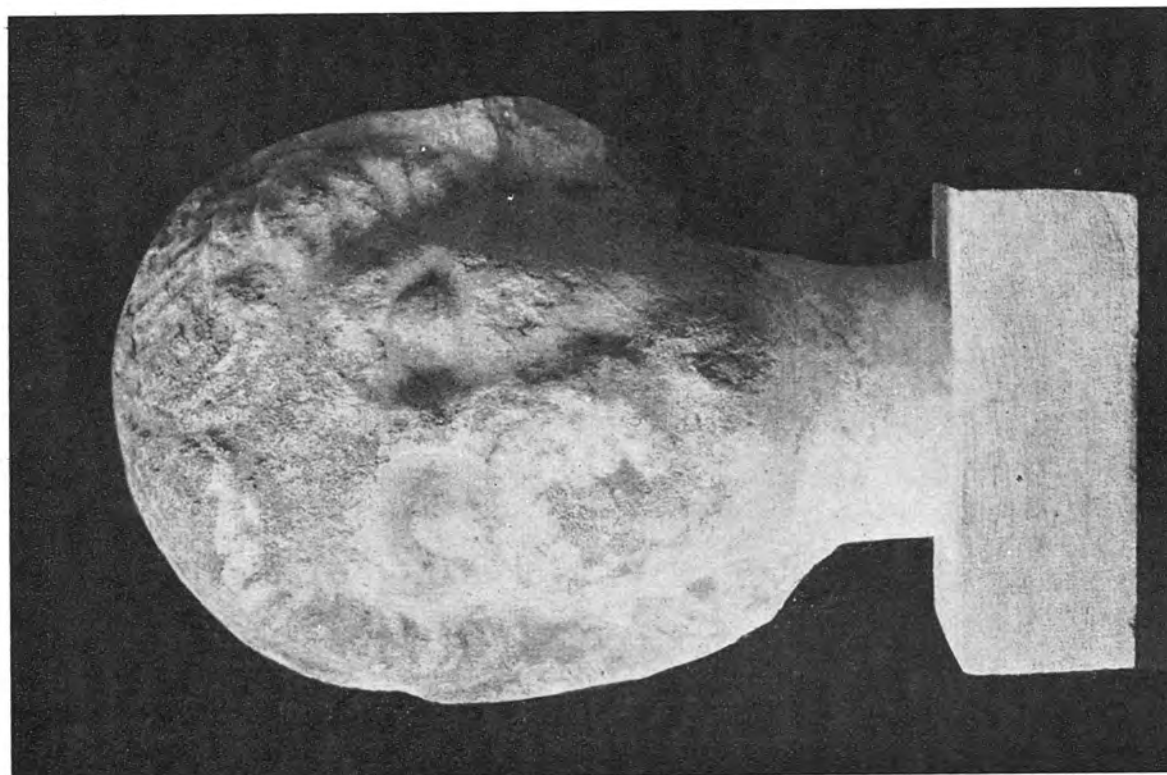
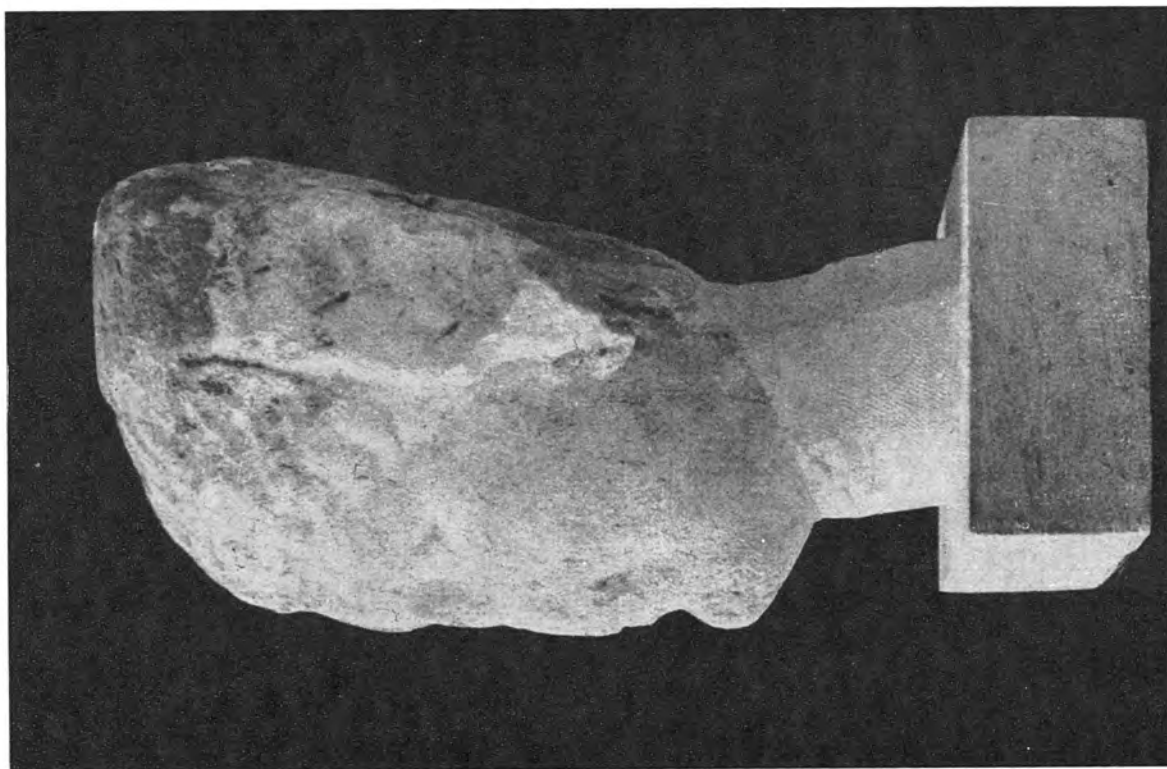
T. III — Young Female Head.

T. IV — Young Bearded Male Head.

T. V — Small Bearded Male Head.

T. VI — Female Head.

Грнчарска радионица из средњовековног Крушевца

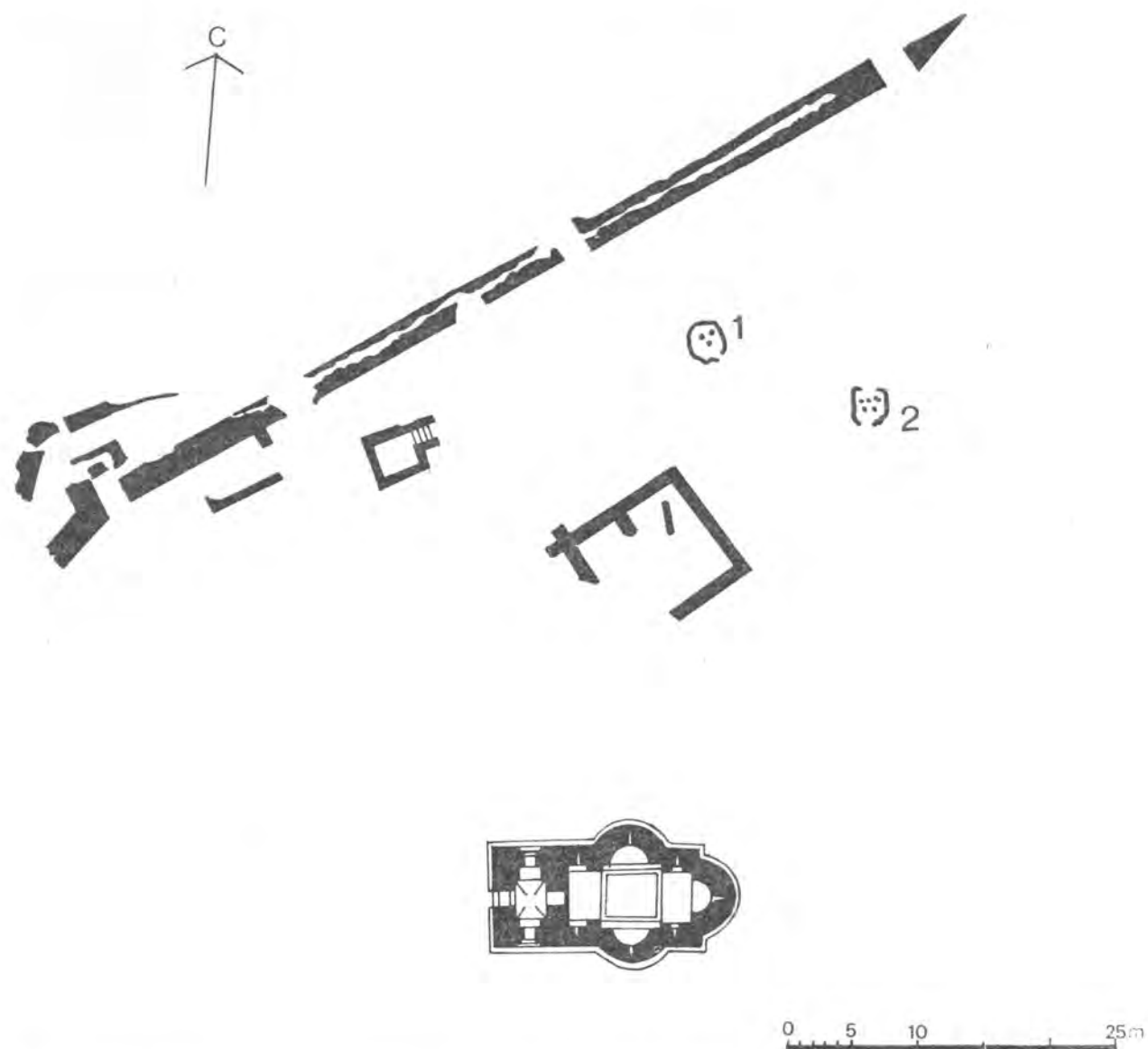
Са вишегодишњих археолошких истраживања средњовековног Крушевца потиче велика количина средњовековног керамичког посуђа, из доста великог временског распона, који обухвата период од оснивања града па све до XVIII и XIX века, све док се живот интензивно одвијао на простору старог града. Међутим, има врло мало трагова који сведоче о изради овог овако обимног материјала свакодневне употребе, заправо врло мало података о локалној изради керамичког посуђа за потребе градског становништва. Приликом проучавања керамике уопште, као и приликом истраживања других средњовековних насеља, првенствено већих истовремених градова, дошло се до закључка да је скоро у сваком од њих постојала између осталог и локална продукција керамичког посуђа, нарочито оног свакодневног, огњишног, које је било употребљавано у највећој количини. Зашто се у Крушевцу наишло на мало трагова локалне производње несумњиво да разлоге треба тражити у самом начину истраживања, заправо у простору који је био археолошки систематски испитан. Наиме, објективне могућности ограничиле су истраживачке радове углавном на уски појас самог утврђења, односно на унутрашњи простор града.¹ Градско подграђе, у коме се заправо одвијала већина занатских делатности међу којима и грнчарске, за сада је остало археолошки неиспитано. Грнчарска радионица коју овде доносимо, откривена је у самом граду, међутим, она указује на производњу керамике у једном веома малом временском периоду, периоду када су многе околности дозволиле да се унутар градских зидова насеље и поједине занатлије, и такве као што су грнчари, и да ту сместе своје

радионице, заједно са свим осталим пропратним објектима.

Остаци грнчарске радионице откривени су северно од цркве Лазарице, на простору између цркве и градског бедема (сл. 1). Комплекс се састоји од саме радионице, плочника испред радионице и двеју грнчарских пећи са јамама испред ложишта (сл. 2, 3). Сви објекти су релативно слабо очувани јер је на целом овом простору било више каснијих интервенција, као што су уклањање шута са обрушеног оближњег бедема, нивелација терена приликом које је пребацивана земља са једног места на друго и др. Већина објеката налазила се на релативној дубини од 0,50 до 0,60 m, што је такође утицало да се њихови надземни делови очувају у минималним траговима. Нешто боље су очувани доњи, укопани делови керамичких пећи, па једино њихов облик може да се у целисти реконструише.

Правоугаона зграда-радионица откривена је само у основи. Приликом радова констатован је само под од чврстог набоја црвено и мрко нагореле земље, у величини 2,20 × 3,40 m. Изнад пода налазио се дебљи слој црвено горелог кућног лепка на коме су се очували трагови плетера, што показује да су зидови зграде били од плетера облепљеног блатом помешаним са плетом. Унутар зграде нису запажени ни пећ ни огњиште. На поду је било доста фрагмената керамике а местимично и расуте беле каолинске глине. Источно од зграде, у њеном продужетку, у истом нивоу са подом, налазио се плочник ширине око 1,50 m, дуг 4,60 m. Плочник се састоји од равних каменних плоча неједнаке величине и различитог облика, постављених непосредно на земљу. На плочнику су, исто као и на поду зграде, налажени остаци каолинске глине, само у знатно већој мери. Ови остаци глине несумњиво указују на један од процеса у изради керамике, заправо на

¹ А. Јуришић, Ч. Јордовић, Лазарев град-Крушевац, Археолошки преглед 4, Београд 1962, 248; М. Ковачевић, Средњовековна тврђава Крушевац, Стари-нар XVII, Београд 1967, 137 и даље.

Сл. 1 — Положај грнчарске радионице у средњовековном Крушевцу. Fig. 1 — Position de l'atelier de poterie à Kruševac médiéval.

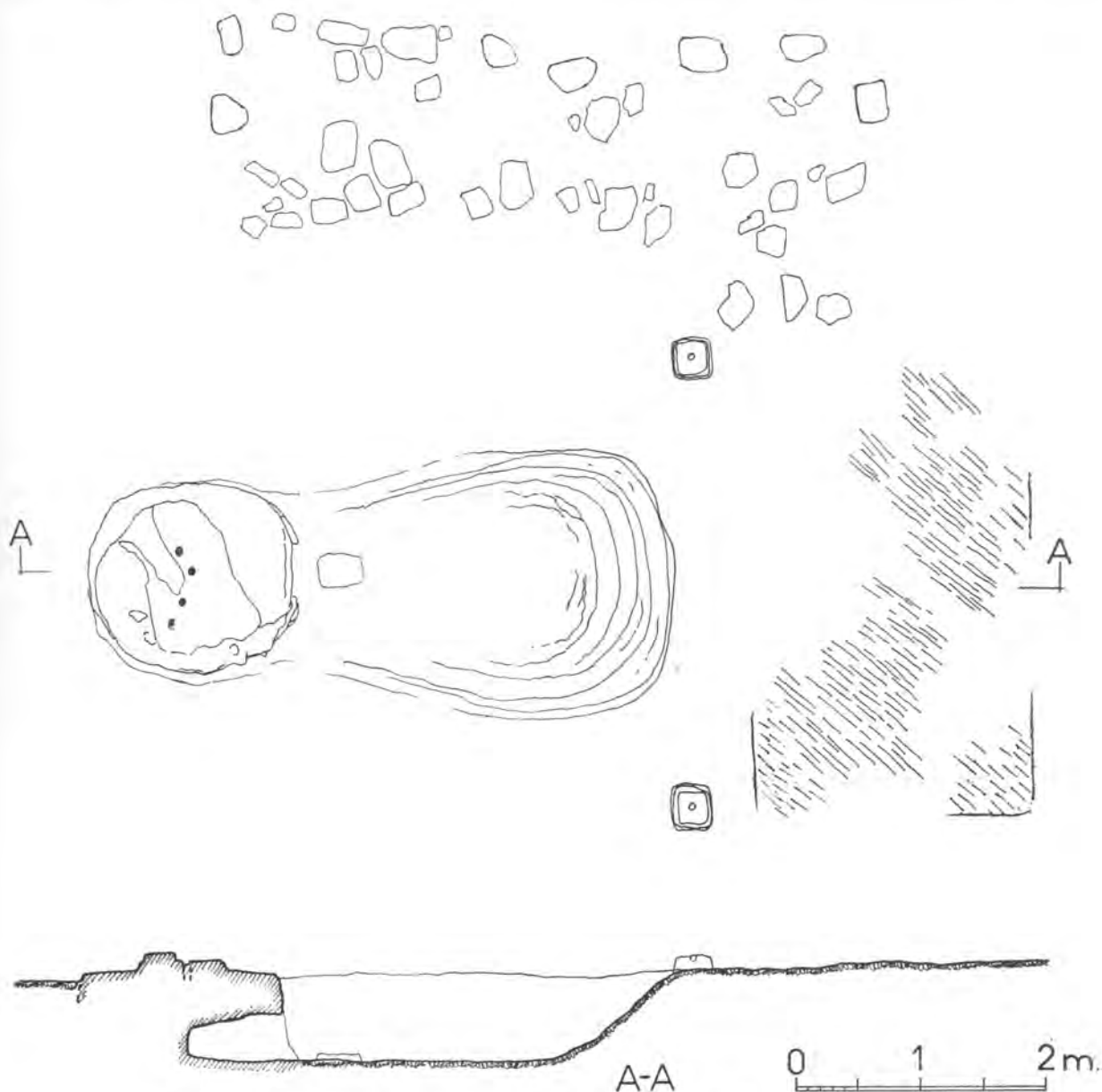
справљање ангобе за преливање готових керамичких производа.

Керамичке пећи се налазе северно и северо-источно од радионице. Прва пећ (пећ I) лежи непосредно уз радионицу и окренута јој је ложиштем. Овалног је облика, величине $1,60 \times 1,50$ m и има две коморе — доњу, укопану у земљу где се налазило ложиште и горњу, калотасто пресведену, у којој су печени керамички производи (Т. I, 1, 2). Између комора је местимично очувана решеткаста преграда са овалним отворима за пролаз топлог ваздуха. Отвор за ложи-

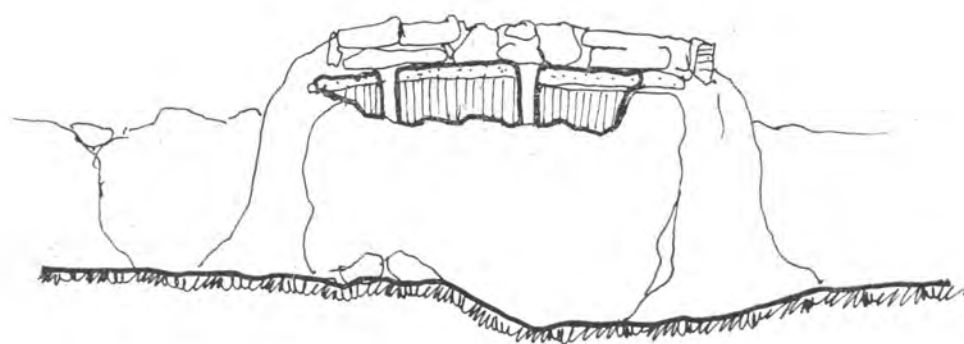
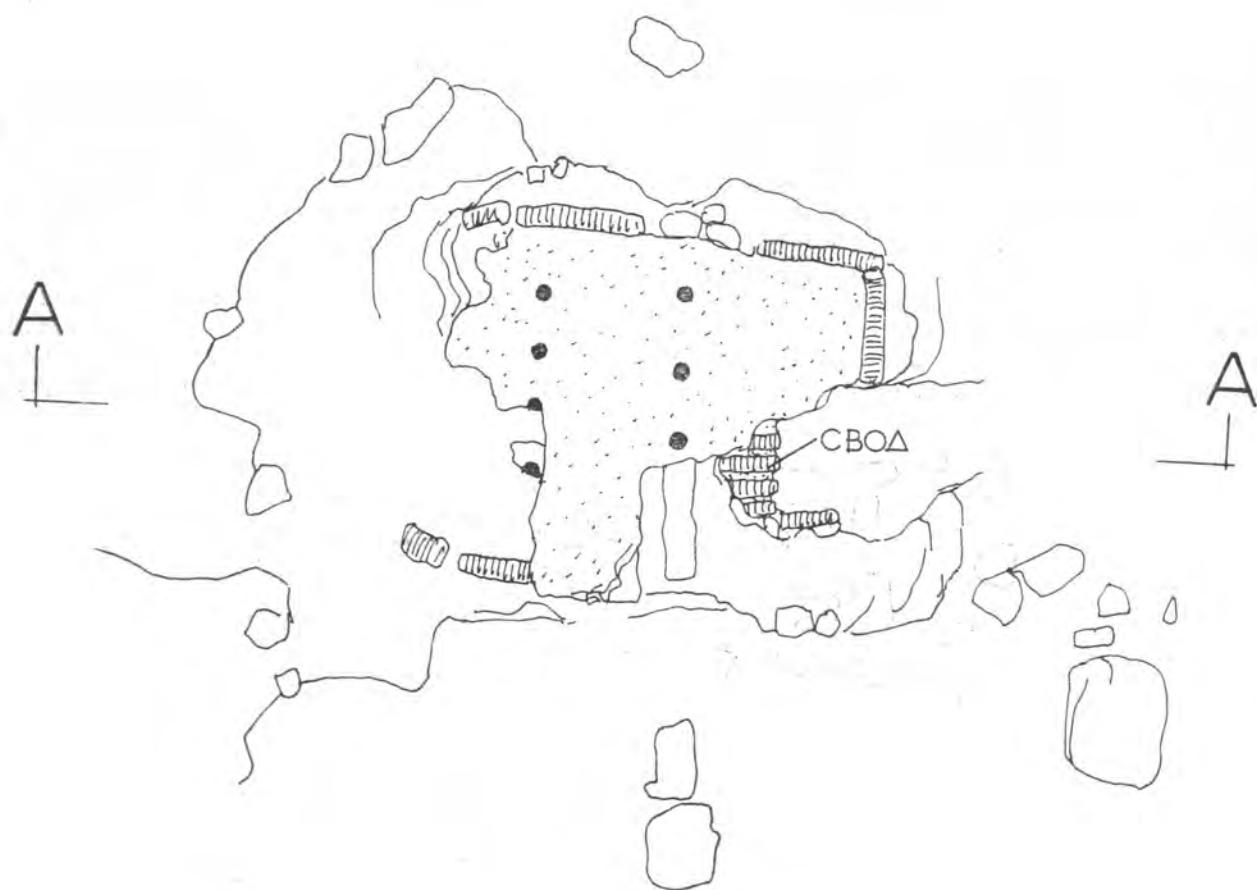
ште је подзидан насатично постављеним непеченим опекама, које су се временом, под утицајем високе температуре, деформисале. Калота горње коморе начињена је од блата са незнатном примесом плевe. Очувана је само по ивици пећи и у већим обрушеним комадима, на којима се, са унутрашње стране, запажају трагови од прућа од кога је начињена првобитна конструкција, пре омазивања блатом. Испред ложишта је већа јама елипсоидног облика и укошених зидова, у коју се силазило приликом ложења пећи. Дно јаме обележава једна камена пло-

ча постављена непосредно испред ложишта. Јама је истовремено служила и за бацање отпадног материјала — на дну јаме било је доста гара и пепела а у њима и велика количина фрагментованих керамичких судова. На око 2,90 m испред пећи откривене су две камене базе са овалним удубљењима за дрвене стубове. Положај ових камених постоља и њихов симетрични распоред у односу на пећ, наводи на претпоставку да се испред пећи налазила нека врста настрешице која је покривала прилазну јаму са ложиштем, а можда и целу пећ.

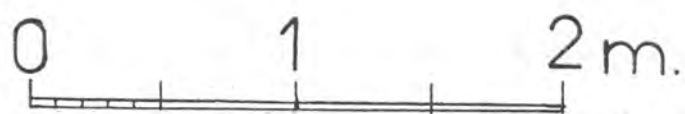
Друга керамичка пећ (пећ II) налази се на око 15 m југоисточно од пећи I. И она је двоетажна, али је за разлику од претходне у основи правоугаоног облика (Т. II, 1, 2). Величина пећи износи $2,04 \times 1,80$ m. Доња, укопана комора местимично је обложена насатично постављеним непеченим опекама, од којих је начињен и отвор за ложење. Овај отвор је у горњем делу пресвечен опекама. Остаци горње коморе и код ове пећи су се очували само по ивици, а на њима се запажа да се и овде испод слоја лепа од блата налази ред насатично постављених опека. Употреба

Сл. 2. — Основа керамичарске пећи I. Fig. 2 — Base du four céramique I.

A-A

Сл. 3 — Основа керамичарске пећи II. Fig. 3 — Base du four céramique II.

опека у конструкцији пећи, а не плетера од пруте као код пећи I, несумњиво је и условила да она има четвороугаон облик. Међутим, изгледа да је горња комора у свом завршном делу ипак била калотастог облика, споља формирана од дебљег слоја блата, на шта указују остаци калоте налажени приликом радова. Између комора и ова пећ је имала хоризонталну преграду на којој су се налазили овални отвори за довод топлог ваздуха, распоређени у два низа на уједначеном одстојању. Преграда се ослањала на неколико стубића од опека. Нејасно је како се ослањала преграда код пећи I, јер то приликом радова није могло да се установи, међутим, како обично овакве овалне пећи имају по један стубић на средини ложишта, свакако је сличан стубић имала и ова пећ. Испред пећи II такође је постојала прилазна јама, док трагови настрешнице над јамом нису констатовани.

Пећи се, значи, разликују међусобно, али углавном само у облику основе и донекле конструкцији горње коморе. Основни материјал од кога су изграђене скоро је исти — блато мешано са плевом уз повремену употребу непечене опеке. Опеке су чак истог квалитета и приближно истих димензија. Од примарног је значаја, међутим, да је керамички материјал из обе пећи, из њихове непосредне близине и јама испред њих, потпуно истовестан и да припада одређеном броју облика који се свуда скоро равномерно понављају, без неке битне разлике. Сви налази иду у прилог претпоставци да су пећи истовремене или бар делимично истовремене и да са радионицом и плочником испред радионице, чине једну целину. Наиме, и на поду радионице и на плочнику испред ње такође је нађено више керамичких фрагмената који припадају истим облицима који су заступљени у материјалу из пећи. Може дакле да се закључи да је радионица имала две грнчарске пећи које су истовремено коришћене. Ова појава није ни усамљена ни изузетна, јер се релативно често налази на више истовремених грнчарских пећи концентрисаних на истом простору, а у неколико махова је констатовано упоредно коришћење двеју пећи различитог облика и различитих димензија. Разлика у њиховом облику и величини тада се обично објашњава различитом наменом — у кружним пећима, са калотом, наводно су печени мањи судови, а у четвороугаоним, обично већим, већим, грубљим судови. У мањим пећима температура је могла да се лакше регулише и на тај начин да се постиже равномерније печење финијих грнчарских производа.² Како су крај обе

пећи у Крушевцу налажени судови свих величина, и малих здела и знатно већих крчага, то овакво објашњење овде свакако не може да се прихвати. Пре бисмо претпоставили да постојеће разлике између пећи I и пећи II могу да указују да нису баш у истом моменту начињене, међутим, исти облици судова који су у њима печени свакако сведоче да су бар делимично једновременно коришћене.

Покретни археолошки материјал нађен приликом откривања свих ових објеката веома је бројан, међутим, очуван је углавном у фрагментима. Известан број предмета очуван је и у целисти или са таквим елементима који дозвољавају комплетну реконструкцију, а у целисти је очувано и неколико посуда које су доспеле у ложиште пећи I, приликом обурвавања њене калоте и решеткасте преграде. На основу боље очуваних фрагмената, а нарочито на основу целих примерака, могли су да се реконструју скоро сви облици који су заступљени у материјалу из комплекса радионице. Према систематизацији облика, према основним формама које се понављају у по више десетина готово истовестних примерака или се, напротив, јављају само у по једном примерку, као и према начину израде, квалитету грнчарске глине, квалитету печења и појединим детаљима у облицима и начину наношења орнамената, сви предмети нађени на простору радионице могу да се поделе у две групе:

- судови који представљају производе ове радионице и
- судови и остали предмети који су чинили инвентар радионице.

У прву групу, којој припадају производи радионице, спадају судови који су заступљени са више примерака, често и са по неколико десетина потпуно истовестних форми, са истим детаљима у изради и са незнатним разликама које се огледају само у донекле различитим димензијама. Судове карактерише јасно црвена боја, израда на брзом грнчарском колу, глина врло доброг квалитета и прераде без икаквих посебних додатака, танки зидови уједначене дебљине и веома добро печење на високој температури уз присуство кисеоника. Истоветне форме једног облика показују серијску израду у великим количинама, али уједно и изванредну вештину да се те форме тако подесе да међу њима нема великих разлика. Керамика носи, дакле, све одлике веома развијеног грнчарског заната. Овој групи припадају:

— Лонац са једном тракастом дршком, високим, разгнутим ободом, косим раменом и равним дном (сл. 4, 1). Са спољашње стране врата

² И. Жандова, Принос към проучването на керамичното производство в Преслав, Известия АИ XXII, София 1959, 235.

Сл. 4 — Облици керамичког посуђа из грнчарске радионице. Fig. 4 — Formes de récipients céramiques de l'atelier de poterie.

су три до четири хоризонталне канелуре, а на трбуху се налазе две хоризонтално урезане линије. Ивица обода је равно засечена, а код појединих примерака је и глебосана безбојном глазуром. Сви очувани лонци су готово уједначене величине. Висина им се креће око 18—20 cm. У материјалу из гричарске радионице ова врста судова заступљена је са већим бројем мање или више фрагментованих примерака и са великом количином ситнијих фрагмената.

— Крчаг са једном тракастом дршком, са високим вратом, заобљеним раменом и равним дном (сл. 4, 2). Сви примерци су украшени на рамену са по две до четири хоризонталне урезане линије, осим једног, јаче фрагментованог, који на рамену и прелазу из рамена у врат има две троструко урезане таласасте линије. Горња половина крчага је, преко урезаних орнамената, преливена белом ангобом. Један крчаг је по ивици обода глебосан безбојном глазуром, а један има зелено глебосану дршку. Неколико зелено глебосаних дршки, нађених у јами испред пећи I, свакако припадају овом облику судова. Величина ове врсте крчага креће се од 27 до 34 cm висине, с тим што висина већине сачуваних примерака износи 27 cm. У материјалу из гричарских пећи овај облик крчага заступљен је са великим бројем целих и фрагментованих примерака.

— Крчаг са једном тракастом дршком, високим левкастим вратом, заобљеним раменом и трбухом и равним дном (сл. 4, 3). На трбуху се, на супротној страни од дршке, налази аплициран изливник. Овај облик крчага у основи је сличан претходном облику и од њега се разликује само по другачије формираном врату и по изливнику на трбуху. Код појединих примерака су бочне стране трбуха заравњене и на њима се повремено налазе урезани орнаменти у облику розета. По ивици урезаних линија ових орнамената су или низови ситних убода или таласасте линије (сл. 4, 5—7). Сви орнаменти су изведени у свежој, још непеченој и неосушеној глини, преко површине која је претходно преливена ангобом. Висина ових судова креће се од 18 до 29 cm, с тим што су примерци мањих димензија знатно ређи. Један мали крчаг, чија висина износи 18 cm, има све елементе високих примерака, чак и заравњене бочне стране трбуха (сл. 4, 4). И овај облик крчага је, као и претходни, заступљен у великом броју фрагментованих примерака, као и примерака који су незнатно оштећени.

— Крчаг са једном тракастом дршком, високим узаним вратом, заобљеним раменом и трбухом, и равним дном (сл. 5, 1). У материјалу из гричарских пећи овај је облик заступљен само са два већа фрагментована примерка и са ма-

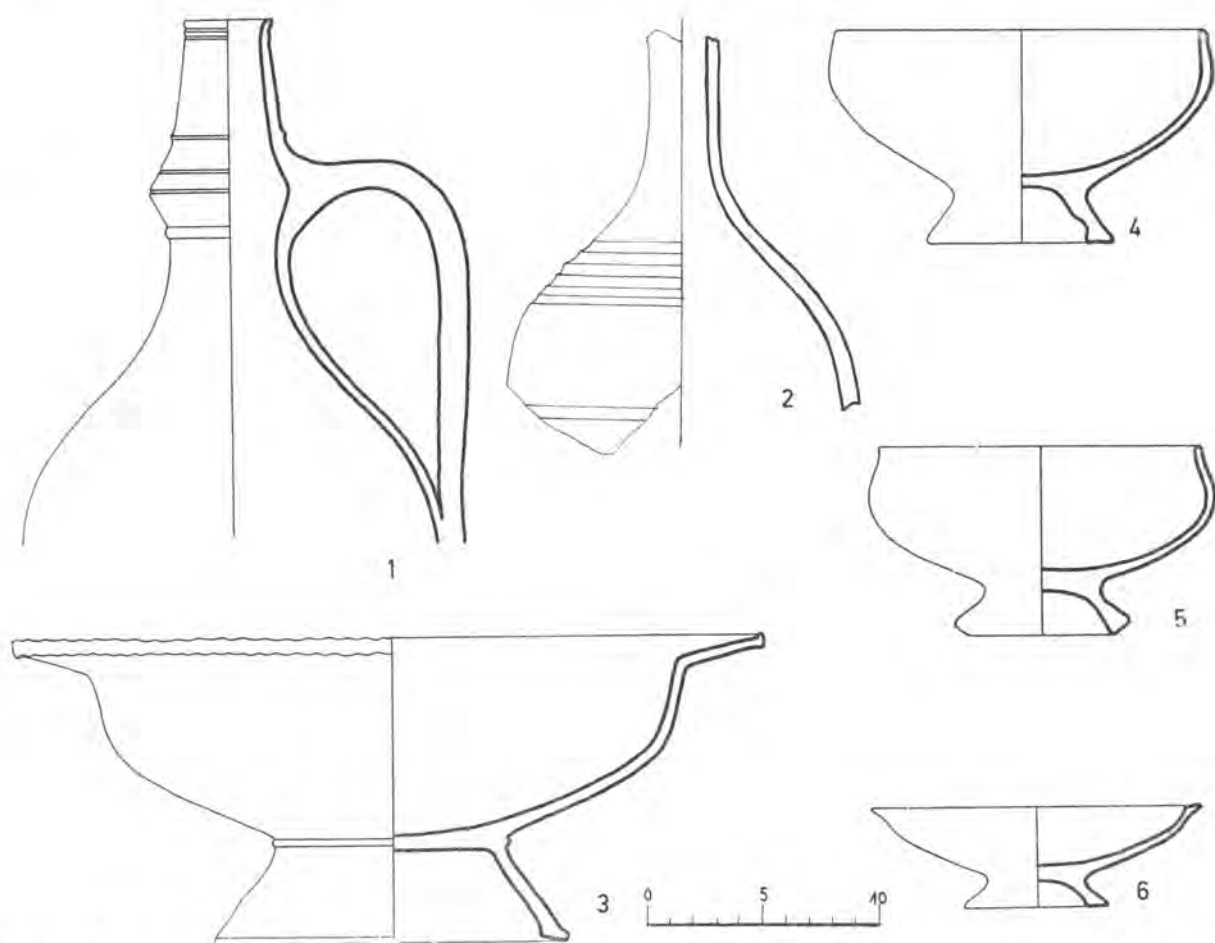
њим бројем фрагмената који припадају оваквим облицима. Сви фрагменти показују да је и овај облик, као што су и претходни, био преко горње половине преливен белом ангобом. Код једног је ова ангоба изузетно пажљиво наношена, тако да су сливањем постигнуте вертикалне беле траке, готово уједначене ширине. С обзиром да овај облик није очуван ни у једном примерку у целости, то на основу постојећих фрагмената претпостављамо да им се величина кретала у сразмерама осталих облика крчага.

— Крчаг са високим, скоро цилиндричним вратом и заобљеним раменом. Украшен је на рамену и прелазу из врата у раме низом хоризонтално урезаних широким линија (сл. 5, 2). Од овог облика очуван је само један нешто већи фрагмент, на основу кога не може да се одреди изглед целокупне посуде, па је нејасно нпр. како јој је био формиран обод, да ли је имала изливник и др. У сваком случају то је врста судова која је у материјалу из пећи заступљена са веома малим бројем фрагмената, што показује да је несумњиво била и израђивана у малом броју примерака. Рађена је, међутим, од исте глине као и остали судови, исте је боје и истог квалитета печења, па нема сумње да припада репертоару производа ове радионице.

— Здела коничног облика са широким, скоро хоризонтално разгнутим ободом и високом звонастом стопом (сл. 5, 3). По ивици обода налази се узани жлеб, а сама ивица је украшена ситним зарезима. Цела унутрашња површина, а делимично и спољашња, преливена је ангобом. Сви примерци су уједначене величине, која се креће око 31 cm у пречнику обода и 13 cm у висини. Овај облик здела заступљен је у великом броју фрагментованих примерака.

— Здела дубока, полулоптаста са равним или заобљеним ободом и са високом шупљом стопом (сл. 5, 4, 5). Поједини примерци су по ивици обода украшени ситним зарезима. Све сачуване зделе су са унутрашње, а делимично и са спољашње стране преливене ангобом. За разлику од других облика судова, поједини примерци ових здела су изразито мрке боје, што је настало свакако од неуједначене температуре при печењу. На дну једне зделе налазе се остаци дебљег слоја ангобе, што показује да је она у једном моменту послужила да се ангоба у њој припрема. Просечна величина здела креће се око 16 cm у пречнику обода и око 8,5 cm висине. У односу на количину здела са хоризонтално разгнутим ободом, овај облик је заступљен са релативно мало примерака.

— Здела мањих димензија, плитка, на ниској шупљој стопи (сл. 5, 6). Са унутрашње стране је преливена ангобом. Пречник зделе износи

Сл. 5 — Облици керамичког посуђа из грнчарске радионице. Fig. 5 — Formes de recipients céramiques de l'atelier de poterie.

14 cm, a висина 4 cm. У материјалу из грнчарске радионице заступљена је са једним целим примерком и са неколико ситнијих фрагмената.

Керамика друге групе, коју смо означили као инвентар грнчарске радионице, знатно се разликује од керамике претходне групе, како по квалитету глине, тако и по целокупном третману израде. Црвене је или црвеносиве боје. Поједини облици су рађени на брзом грнчарском колу, док поједини још увек показују одлике рада на ручном, споро ротирајућем витлу. Зидови судова су у просеку нешто дебљи, лошије печени, а неки примерци су по површини глебосани. Сами судови заступљени су углавном са по једним примерком истоветног облика. Овој групи припадају:

— Пехар цилиндричног облика, рађен на спором грнчарском колу, од црвено печене глине (сл. 6, 2). Очуван је само доњи део са равним,

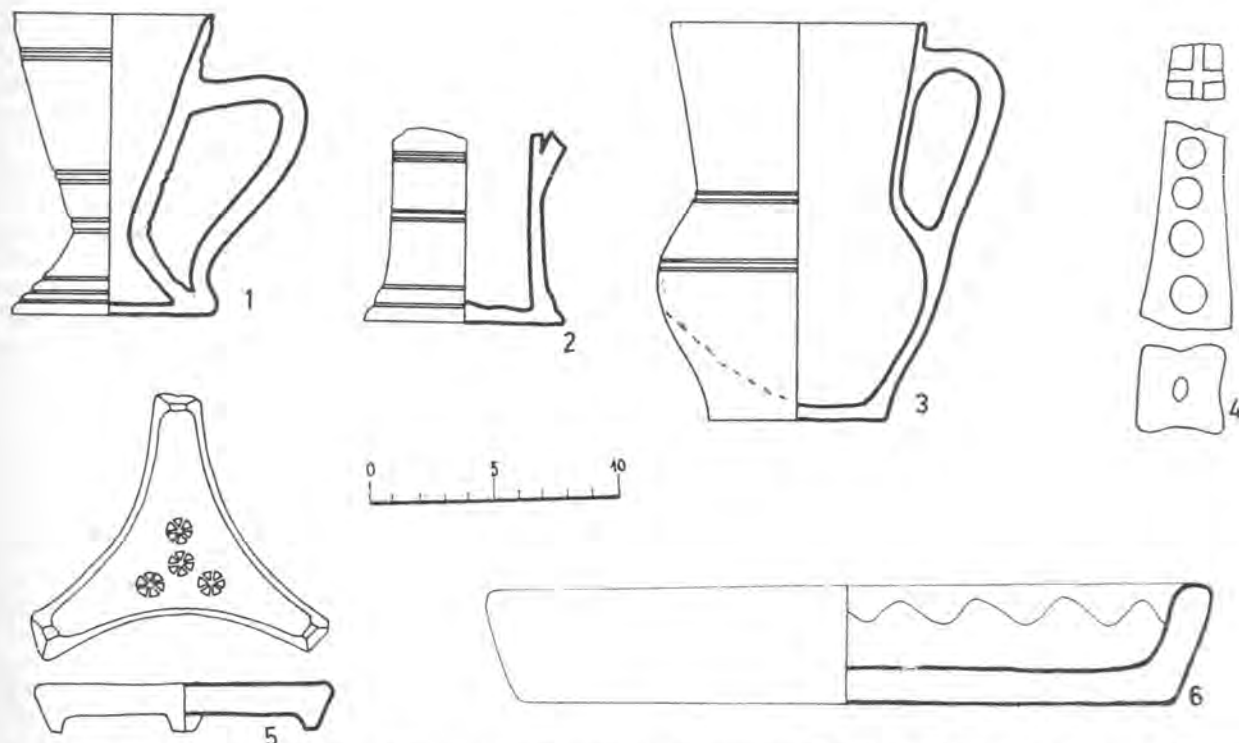
мало проширеним дном и почетним делом дршке. Како је са ископавања средњовековног Крушевца познато више сличних и у целости очуваних примерака, то је извесно да је висина и овог пехара износила приближно 14—15 cm. На фрагменту су, са спољашње стране, видљиви остаци зелене глеби. Пехар је заступљен само са једним фрагментованим примерком.

— Пехар левкастог облика са дршком овалног пресека и проширеном равном стопом (сл. 6, 1). Начињен је од глине изузетно финог квалитета, на брзом грнчарском колу. Тамно је црвене боје, са углачаном спољашњом површином. Украшен је хоризонтално урезаним линијама. Висина пехара износи 12 cm, а пречник обода је 7,5 cm. Заступљен је само са једним примерком.

— Бокал са широким, тролисно формираним ободом, заобљеним трбухом, равним дном

и једном тракастом дршком која спаја обод са трбухом суда (сл. 5, 3). Начињен је од црвено-сиво печене глине на спором грнчарском колу. Са спољашње стране је глебосан маслинасто зеленом глазуром, која се само местимично очувала. На дну бокала налази се дебљи слој анго-

целој површини је преливен ангобом, која је у печењу добила црвенкасту боју. Са свих страна су, по дужини, размештени утиснути печати овалног облика. Висина фрагментованог тега износи 8 см. Заступљен је само са једним примерком. Намена тега у радионици није потпуно ја-

Сл. 6 — Предмети који припадају инвентару грнчарске радионице. Fig. 6 — Objets appartenant à l'inventaire de l'atelier de poterie.

бе, која се запажа и по целој унутрашњој површини. Висина бокала износи 16 см, а пречник обода 9,5 см. У материјалу из грнчарских пећи налази се само један примерак.

— Триподи-трокрака постоља, црвеномрке боје, рађена у за то припремљеним калупима (сл. 6, 5). Служили су за раздвајање посуда, углавном здела, приликом печења. Велики број трипода има остатке глеђи на доњим деловима кракова. На доњој површини поједини примерци имају утиснуте печате овалног облика. Сви су печати исти и на исти начин распоређени — по један у средини и по један на почетку сваког крака. Величина трипода креће се од 7 до 13 см мерено у пречнику. Заступљени су са више десетина целих и фрагментованих примерака.

— Тег пирамидалног облика рађен руком од црвено печене земље (сл. 6, 4). При врху је оштећен, на месту где је био крстасто пробушен. По

сна, можда је служио у сличне сврхе као и триподи.

— Црепуља начињена од керамичке глине без примесе плевне, на спором грнчарском колу. Заступљена је само са неколико фрагментованих примерака, од којих је један са унутрашње стране украшен урезаном, широко развученом таласастом линијом (сл. 6, 6). Пречник црепуља износи око 30 см, а висина око 5 см.

Велика количина фрагментованих судова-производа грнчарске радионице, концентрисана највише на простору око пећи, а нарочито у јамама испред пећи, говори да су у питању они производи који су приликом печења били оштећени, сасвим фрагментовани или само напукли, и као такви одбачени. На ову претпоставку указују и поједине деформације које су настале приликом печења на сувише високој температури, или деформације настале као последица не-

довольно просушених судова пре печења. Највише је фрагментованих лонаца, крчага и великих здела са хоризонтално разгнутим ободом, значајни судови већих димензија, јер су они као такви били и најподложнији оштећењима. Зделе малих димензија у печењу су најмање пропадале, па су зато и најмање заступљене у овом одбаченом материјалу. Како је највећи број фрагментованих судова негледосан, то је извесно да је до оштећења долазило приликом првог печења. Међутим, у пећима се вршило и друго печење, после глазирања, на шта на првом месту указују сами производи — сви судови су преливени ангобом на површинама које се управо глазирају: зделе по целој унутрашњој површини, а лонци и крчази по горњој половини спољашње површине. Исто показују и остаци жуте и безбојне глазуре који су се задржали у виду мрља на решеткастим преградама керамичких пећи, као и трагови глазуре на триподима. Најзад, то показују и исти облици здела и крчага, налажени приликом истраживања осталих делова средњовековног града, који су по правилу увек гледосани. Чињеница да у одбаченом материјалу са простора керамичких пећи има веома мало фрагмената гледосаних судова, знак је да приликом другог печења није долазило до знатнијих оштећења.

Иако не спадају у производе грнчарске радионице, предмети друге групе су такође веома занимљиви јер су директно повезани са производњом и употребљавани у раду. На дну гледосаног бокала нпр. сачувао се дебљи слој ангобе која се овде сасушила у положају изливања из суда. Нема сумње да су готови производи преливани течном ангобом управо из ове посуде. Уједно су за справљање ангобе употребљавани и судови који су израђивани у радионици, што показује дебљи слој ангобе на дну једне мање, дубоке, негледосане зделе. Трокрака постоља од керамике, нађена овде у великом броју целих и фрагментованих примерака, употребљавана су за раздвајање плитких судова — здела приликом печења.³ Посебно су занимљиви печати који су на појединим постољама утиснути са доње стране, у влажну, још неиспечену глину, и који су свакако имали функцију ознаке. Самим тим што су сви печати истог облика, исте величине и на исти начин распоређени, и што се налазе само на појединим триподима, а не на свим, несумњиво да означавају својину грнчара. Могло би да се претпостави да у радионици није радио само један грнчар, већ два или више, а да је

³ На једној здели из Београдског града овакво трокрако постоље се очувало у положају у коме је било употребљено — М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, Београд 1970, сл. 63.

само један ставио ознаке на предмете који му припадају. Печати сличног облика налазе се и на пирамидалном тегу (сл. 6, 4), па поред чињенице да је тег нађен испред пећи I, ово је још једна потврда да је свакако имао одређену функцију у процесу грнчарског рада. Сличан тег, са сличним печатима, такође постављеним у вертикалном низу на једној од бочних страна, нађен је приликом ранијих археолошких истраживања града, у слоју са средњовековним материјалом.⁴

Датовање грнчарске радионице представља посебан проблем, с обзиром да није било изузетних теренских услова који су могли да на то битно утичу. Грнчарске пећи ни својим обликом а ни конструкцијом нису толико карактеристичне да могу да се само на основу тога ближе повежу за одређено временско раздобље. Како се двоетажне пећи јављају у скоро истоветним облицима кроз цео средњи век, а сличне су карактеристичне и за старије временске периоде, то се за датовање мора ослонити углавном на керамички материјал.⁵ Нажалост, керамика ове врсте није до сада изучавана у већем обиму, па се за овакве облике посуђа, какви су заступљени у радионици из Крушевца, ретко налазе директне аналогije. Ипак, ослањајући се делом на ретке публиковане примерке, а делом на још непубликовани материјал, готово сво посуђе може да се оквирно определи у XVI—XVII век. Најмање је карактеристичан облик лонца са тракастом дршком, који додуше има аналогije у керамици из XVI и XVII века, али који се у сличним формама јавља и у каснијем керамичком материјалу, а исто тако и у материјалу из XIV и XV века.⁶ Са зделама је такође сличан случај. Мале коничне и полулопасте зделе на шупљој стопи присутне су у станој гледосаној керамици почев од XIII и XIV века па све до у касни средњи век.⁷ За сада су најкарактеристичнији облици

⁴ Из теренске документације са археолошких истраживања средњовековног Крушевца, теренски инвентар, бр. 2469.

⁵ V. Nekuda, K. Reichertová, *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*, Brno 1968, 39—49; M. Niculescu, *Cuptoare de ars ceramică din secolele XIV—XV de la Suceava*, Studii și cercetări de istorie veche 16/1, București 1965, 97 и даље; И. Жандова, и. д., 231 и даље.

⁶ N. Constantinescu, Coconi, București 1972, 111, pl. XXIV; D. Popović-Gaj, *Ceramic vessels in which were found medieval coins*, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 52, 53, т. II/8 — у лонцу је нађена остава полског и дубровачког новца XVI века; Г. Марјановић-Вујовић, Пристаништа Београдског града, Саопштења 11, Београд 1970, 17, сл. 20, 21; М. Бирташевић, и. д., 18, сл. 49, 50.

⁷ P. Diaconu, S. Baraschi, *Păciul lui Soare II*, București 1977, 76 и даље, т. XV; E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova*, București 1975, 67; С. Георгиева, Керамиката от двореца на Царе-

крчага, како оних са изливником тако и без њега, јер представљају једну нову форму судова намењених за воду, која се знатно разликује од оваквих судова познатих у старијем керамичком материјалу.⁸ Слични, а каткада и идентични крчази познати су са многих средњовековних налазишта у Бугарској, Мађарској и Румунији, где се са мање или више поузданих података, датирају у XV, XVI и XVII век.⁹ Овакве посуде, са нешто другојачије формираним грлићем, код нас су налажене приликом истраживања Београдског града у нивоима XVII века,¹⁰ затим на Ђердапском делу Дунава, на лок. Манастир, у слојевима XVI—XVII века,¹¹ на средњовековном Трговишту код Новог Пазара где се на основу осталог материјала датирају у XVI век и др.¹² Слично су датована и два фрагментована крчага, један из Сврања код Раче Крагујевачке, а други из Шетоња код Петровца на Млави, у којима су нађене оставе новца. У првој посуди налазила се остава турског новца из XV и XVI века, а у другој остава пољског и дубровачког новца из XVII века.¹³ Крчаг са изливником и са заравњеним бочним странама трбуха има велике сличности и са бројним металним ибрицима из XVI и XVII века, који на својим, такође заравњеним бочним странама, имају слично урезане орнаменте.¹⁴ Нема сумње да сви облици крчага из грчарске радионице у Крушевцу имитирају металне узор-

ке карактеристичне првенствено за период турске владавине, мада је орнамент розете на керамичком крчагу из пећи II сличан и орнаментици са старијих глеђосаних посуда, украшених у сграфито техници, које се датирају у XIV и на почетак XV века.¹⁵ Није искључено зато да су на овакво орнаментисање крчага могли да утичу и старији примерци керамичких судова, који су као луксузни и веома цењени, могли да се дуго чувају и дуго да буду у употреби. Велике зделе са широким, хоризонтално разгнутим ободом, такође имају блиске аналогije с једне стране у металним зделама XVI и XVII века,¹⁶ а с друге стране у керамичким зделама из приближно истог времена.¹⁷

На основу свих запажања, рад грчарске радионице у Крушевцу може да се временски одреди оквирно у XVI—XVII век. Ако бисмо покушали да је још ближе одредимо, онда би то био пре XVI него XVII век. Наиме, на ово наводе нарочито они облици који су опредељени као инвентар радионице — пехари, бокал са трлисасто формираним ободом, а евентуално и триподи. Сви ови облици јављају се и у старијем керамичком материјалу, као на пример пехари који су карактеристични за многа средњовековна налазишта XIV и XV века, како код нас тако и у Чехословачкој, Румунији и др.¹⁸ Трокрака керамичка постоља — триподи такође су налажени и уз старију керамику из XIV, XV и XVI века.¹⁹ Чињеница да су посуде, које су произвођене у грчарској радионици у Крушевцу, карактеристичне не само за XVI него и за XVII век, могло би у овом случају да значи да су овакви облици употребљавани без знатних измена кроз дужи временски период.

Полазећи од оваквог датовања долази се и до објашњења зашто је радионица била лоцирана у самом граду, на свега неколико десетина метара од цркве Лазарице. То је управо време када је Крушевац изгубио своју првобитну уло-

век, Царевград Търнов 2, София 1974, 60 и даље; М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров, Бизоне-Карвун, Известия XIII, Варна 1962, 79 и даље, сл. 56—58.

⁸ С. Nicolescu, La céramique roumaine émaillée du Moyen-âge à la lumière des dernières recherches, Byzantinoslavica XXI/2, Pragu 1960, 264 и даље; I. Barnea, Ceramica de import, Dinogetia I, București 1967, 268, сл. 165; М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров, н. д., 72 и даље, т. VIII; А. Дончева-Петкова, Трапезната керамика в България през VIII—XI в., Археология XII/1, София 1970, 12—19, сл. 1—3.

⁹ Magyarország régészeti topográfiájá 2, Budapest 1969, 45—46, 142, т. 30/5, 9; Н. Константинов, Исследования в селе Коконь и вопрос о деревне в Валахии в XIV и XV вв., Dacia VI, București 1962, 348, сл. 8.

¹⁰ Г. Марјановић-Вујовић, Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу Београдског града, Годишњак града Београда XX, Београд 1973, т. III. За увид у типолошки срећен материјал са ископавања Београдског града захваљујем Марку Поповићу, стручном сараднику Археолошког института.

¹¹ Непубликовани материјал са истраживања средњовековног налазишта код Добре, лок. Манастир.

¹² Посуде сличне крчагу са сл. 3, 2 нађене су у средњовековном Трговишту код Новог Пазара, у згради 8, у којој је, између осталог, нађен и мађарски новчић XVI века.

¹³ Д. Поповић-Гај, н. д., 53, 54, т. III/10, 11.

¹⁴ G. Fehér, Vases de cuivre turcs dans le Musée national Hongrois, Folia archaeologica XIV, Budapest 1962, 166, т. XXV/5—7, XXVI/1—3, XXVII/5.

¹⁵ Моравска Србија, људи и дела (каталог), Крушевац 1971, кат. бр. 82, 85; А. Минић, О. Вукадић, С. Борђевић, Средњовековни град Сталаћ, Рашка баштина I, Краљево 1975, т. III/1.

¹⁶ G. Fehér, н. д., 164, т. XXII/10, 11.

¹⁷ G. Fehér, н. д., 164, напомена 5; Г. Марјановић-Вујовић, Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу Београдског града, Годишњак града Београда XX, Београд 1973, 208, 210, т. II/1—4.

¹⁸ V. Nekuda, K. Reichertová, н. д., 226, т. XXXIII; E. Busuioc, Ceramica de uz nesmaltuită din Moldova, București 1975, 66, сл. 61; М. Бирташевић, н. д., сл. 48.

¹⁹ Д. Димитров, Работилница за трапезната керамика във Варна, Известия на Варненското археологическо друштво XI, Варна 1960, 114—115, сл. 4; М. Бирташевић, н. д., 20, 21.

гу престонице српске државе, и када се, према турским изворима, живот насеља, тадашње вароши, одвијао углавном ван градских бедема. Према турском попису из 1530/31. године Крушевац је велико насеље са петнаест дућана, једном џамијом, осам месџида (мањих богомоља), једним хамамом и др.²⁰ Нешто касније Евлија Челеби каже да се крушевачка варош налази на западној и северној страни тврђаве, у једном пространом пољу, и да у њој има девет махала. Описујући саму тврђаву, он јавља да се у њој налази војна посада и само неколико сиротињских кућа.²¹ Тврђава је, дакле, у то време релативно ненасељена, па је у њу могла да се смести и таква радионица којој је у средњовековним насељима скоро увек било место на периферији, ван насељеног простора. Наиме, према једном сачуваном документу из 1514. године из Чехословачке, грнчарима се забрањује да праве своје пећи у самом насељу због опасности од пожара, а свакако се из истих разлога, једном одредбом из 1450. године, прописује да грнчари могу испред својих радионица да направе залиху дрва за ложење пећи највише за четири недеље.²² Ово негде писано, а негде неписано прави-

ло изгледа да се често поштовало, јер се приликом археолошких истраживања средњовековних насеља грнчарске пећи врло често не налазе, или се по правилу налазе на извесном растојању од насељеног простора. Као пример узимамо веће, потпуније истражене градове, као и насеља сеоског карактера, код нас, у Бугарској, Румунији и др. на којима има доста индиција за постојање локалне производње керамичког посуђа, а на којима се, међутим, ретко срећу остаци радионица и пећи у којима је керамика прављена и печена.²³ Грнчарска радионица у Крушевцу налазила се у овом случају на периферији најгушће настањеног простора. Градским бедемом, уз који су пећи биле лоциране, насеље-варош било је у потпуности заштићено и безбедно од евентуалних пожара који често прате ложење керамичких пећи.²⁴

²⁰ Г. Марјановић-Вујовић, Кућа из друге половине XVII века..., 214; С. Георгиева, н. д., 11; Т. Тотев, Керамични пећи в чашата на язовир „Виница“ край Преслав, Археология XV/4, София 1973, 59 — пећи су се налазиле на око 200 метара југозападно од насеља.

²¹ Грнчари су најрадије палили пећи ноћу, пошто је тада могла да се најбоље контролише висина температуре у њима и боја посуђа које је печено — V. Nekuda, K. Reichertová, н. д., 39.

Душница МИЛИЋ

²⁰ О. Зиројевић, Крушевачки Санџак у светлости турског пописа 1530/1 године, Лесковачки Зборник VIII, Лесковац 1968, 222.

²¹ Е. Челеби, Путопис, Сарајево 1967, 308.

²² V. Nekuda, K. Reichertová, н. д., 39.

L'ATELIER DE POTERIE A KRUSEVAC DATANT DU MOYEN AGE

A l'occasion des fouilles archéologiques systématiques de Krusevac médiéval, à l'intérieur de la ville — entre l'église de Lazarica et l'enceinte de la ville — on a découvert un atelier de poterie avec des fours pour la cuisson de la céramique. Les vestiges de l'atelier indiquent qu'il s'agissait d'un bâtiment de surface, de forme rectangulaire avec le sol de terre tassée et des murs de vannier enduits de boue. Devant l'atelier se trouve une esplanade formée de dalles de pierre, qui se trouve près de deux fours céramiques dont un est circulaire l'autre quadrangulaire. Les deux ont deux chambres chacune, celle du bas qui servait d'âtre, et celle du haut dans laquelle se faisait la cuisson des produits céramiques. Les chambres étaient séparées par une paroi horizontale avec des ouvertures ovales pour la circulation de l'air chaud. Le matériel céramique découvert dans les fours, ou dans leur proximité immédiate, sur le sol de l'atelier ou sur l'esplanade, appartient aux mêmes formes de

vaisselle, ce qui indique que tous les produits forment une entité datant de la même période.

D'après la classification des formes de la vaisselle céramique, les formes élémentaires qui se répètent en série de dizaines d'exemples presque identiques, ou n'apparaissent en revanche que sur un seul exemplaire, d'après le mode de fabrication, la qualité de l'argile et la qualité de la cuisson, tout le matériel récupéré dans l'atelier et les fours peut être divisés entre:

- la poterie produite sur place, et
- la poterie et autres objets qui constituaient l'inventaire de l'atelier.

Le premier groupe est constituée de vaisselles représentées par plusieurs exemplaires, souvent en dizaines de formes tout à fait identiques, avec les mêmes détails de fabrication et des différences négligeables se traduisant notamment par des dimensions variées. Les récipients sont caractérisés par un rouge intense, la fabrication sur un tour rapide, par l'argi-

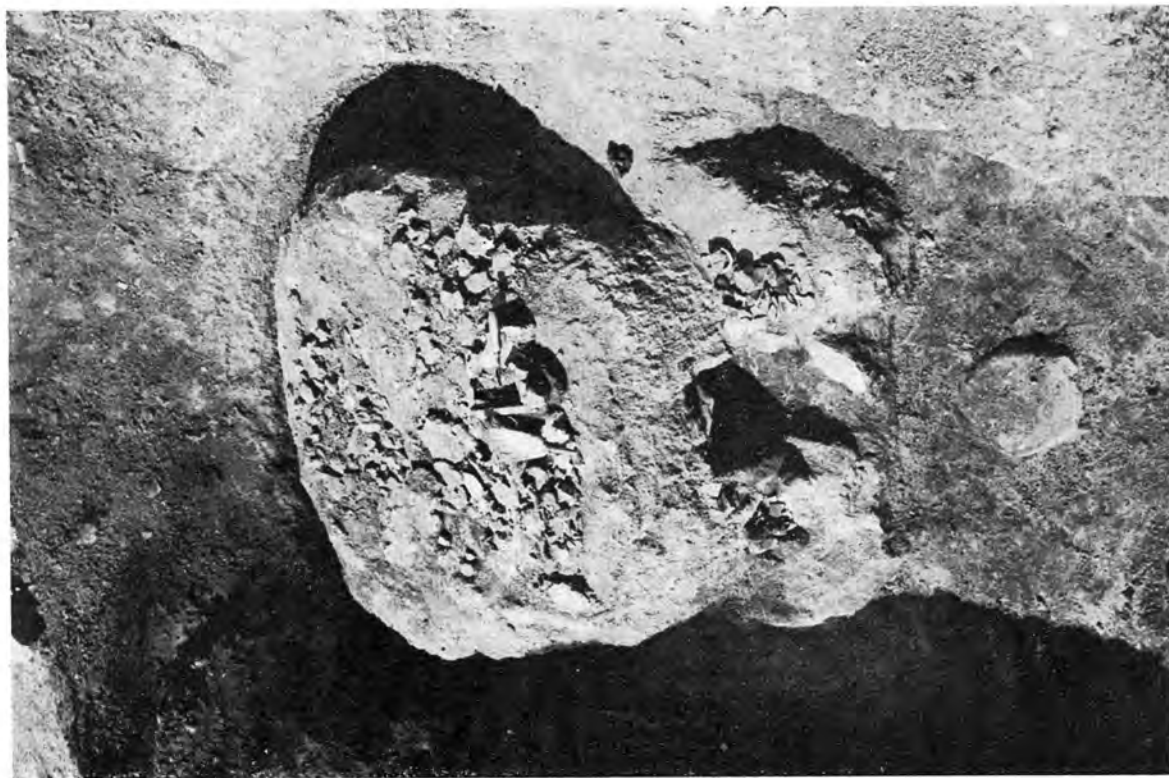
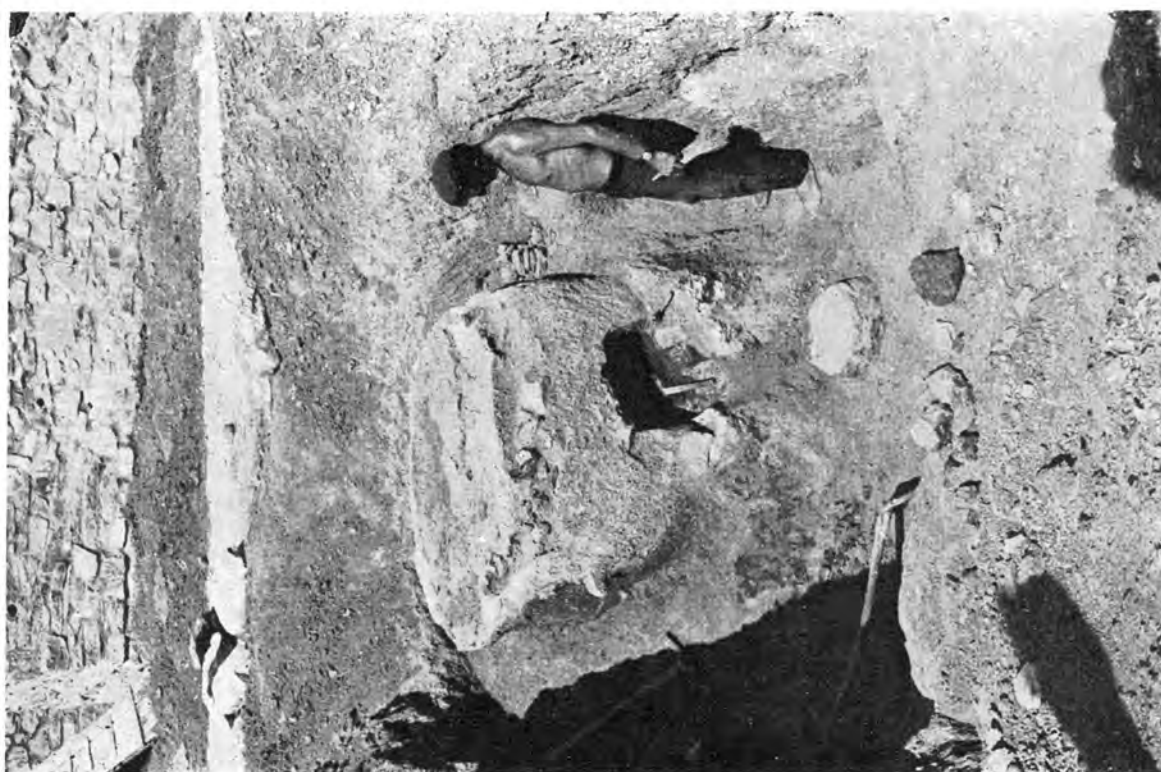
le de bonne qualité, les parois minces d'épaisseur régulière et par un procédé de très bonne cuisson à des températures élevées et avec la présence de l'oxygène. Les formes identiques d'un même type signalent une production en très grandes séries et une maîtrise exceptionnelle qui permet que ces formes s'accommodent des détails identiques. La céramique porte toutes les caractéristiques d'une poterie de haute qualité artisanale. De ce groupe relèvent des pots à anses, plusieurs formes de cruches et plusieurs formes d'écuelles (Fig. 3, 4). La grande quantité de vaisselle fragmentée, concentrée sur un espace relativement petit, et surtout dans les fosses et devant les fours, indique qu'il s'agit de produits endommagés durant le processus de cuisson et rejetés par la suite. Etant donné que la majeure partie des vaisselles fragmentées n'a pas été vernissée, il est certain que les endommagements se produisirent durant la première cuisson. La deuxième cuisson aux fours se faisait après le vernissage, ce qui est indiqué par des traces de glasure sur les fours, par la présence d'un socle pour la séparation des écuelles plates vernissées etc. Le fait que dans le matériel rejeté il a y a très peu de fragments vernissés indique que des endommagements plus importants ne se produisaient pas au cours de la deuxième cuisson.

Pour ce qui est du deuxième groupe, désigné comme étant l'inventaire de l'atelier de poterie, à ce groupe appartiennent; deux coupes dont une est vernissée, un pichet avec le bord trilobé, quelques briques fragmentées, quelques cloches de terre fragmentées, un poids en forme de pyramide et plusieurs dizaines de supports à trois branches pour la séparation des

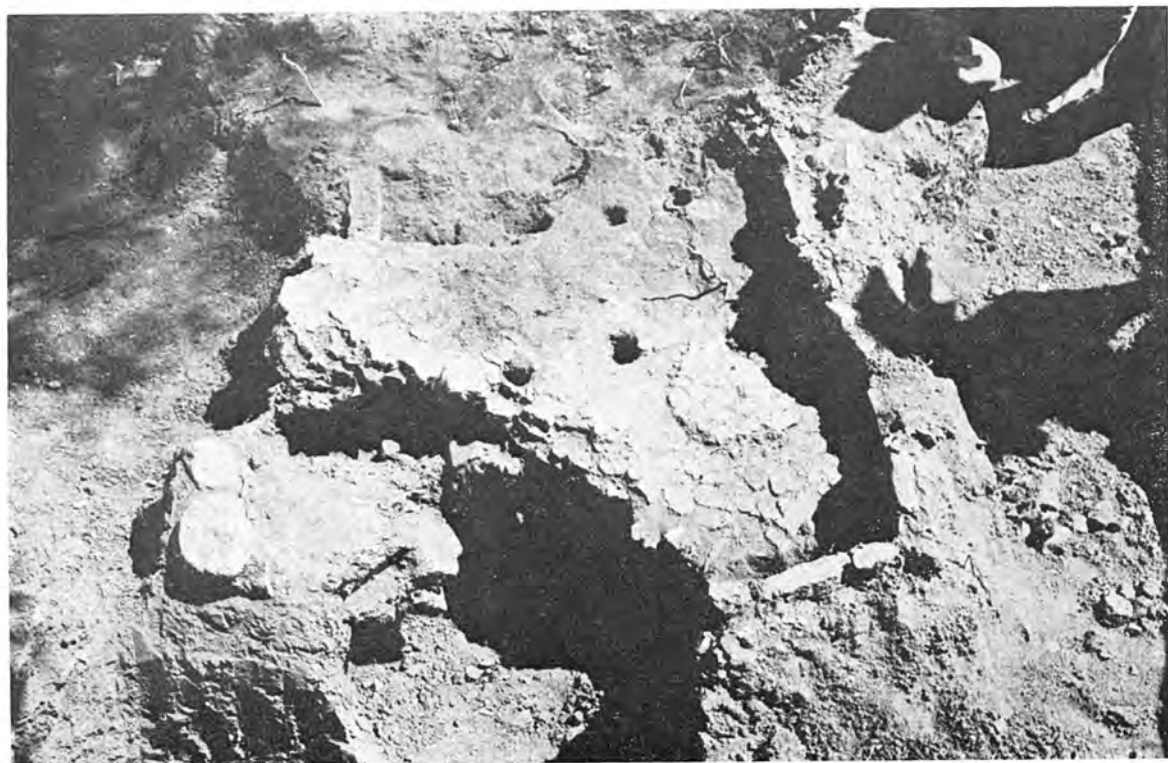
écuelles lors de la cuisson (fig. 5). Le pichet et les deux coupes diffèrent essentiellement de la poterie du premier groupe, tant en ce qui concerne la qualité de l'argile que le procédé général de travail et le vernis vert olive revêtant le pichet et la coupe en forme cylindrique. Sur le fond du pichet s'est conservée une importante quantité d'engobe en position de déversement, ce qui indique que le récipient servait pour la préparation de l'engobe liquide avec lequel on enduisait les produits finis dans l'atelier. Sont particulièrement intéressants les supports à trois branches, dont certains portent sur la partie inférieure des cachets ovoïdes qui furent certainement les signes des potiers.

Sur la base de la forme de la vaisselle céramique et en particulier sur la base de certaines formes individuelles des cruches, l'activité de l'atelier a été située globalement dans le cadre du XVIe siècle. C'est l'époque où Kruševac perd son rôle initial de capitale de l'Etat serbe et quand la vie de la localité, à en juger d'après les sources turques, évolue pour l'essentiel au-delà des enceintes de la ville. A cette époque, la forteresse est pratiquement inhabitée. Au XVIIe s., aux diers de E. Celebija, elle n'abritait que quelques maisons de pauvres et une garnison militaire. Ce n'est que dans de pareilles circonstances qu'un atelier de poterie pouvait s'y installer, car l'on sait que dans les agglomérations médiévales les ateliers de potiers se trouvaient toujours à la périphérie, au-delà des quartiers résidentiels.

Duška MINIC

Т. I — Керамичка пех I. — Pl. I — Four céramique I.

Т. II. Керамичка пећ II. — Pl. II. Four céramique II.

Мемишахова фочанска задужбина

У столећу омеђеном 1470. и 1575. годином, када је Фоча била средиште Херцеговачког санџака, доживело је ово старо место на Дрини нови привредни процват и упадљив замах грађевинарства. Тако је већ средином XVI века у Фочи постојао добро изграђен пословни центар, који је био смештен уз Цареву џамију — некадашњу цркву.¹ Око њега су се простирале многољудне стамбене четврти, махале, са шест џамија, три амама и неколико скромнијих ханова.² Најплоднија грађевинска епоха, међутим, захватила је Фочу у другој половини XVI века, када је у овом месту почео да делује и један интересантан оријентални скрипториј.³ У том периоду, чини се почетак поклала са подизањем репрезентативне Алаца џамије, настало је у Фочи неколико занимљивих махалских џамија, међу којима и задужбина херцеговачког назира Мемишах-бега.

Мемишахова или Назирова џамија налази се на југозападној периферији града, на старом путу што води за Брод на Дрини и, даље, за Дубровник. Међу грађевинама своје врсте у нашим крајевима она представља пример веће џамије (18 × 12 m) покривене четворосливним кровом и са лепо грађеним каменим минаретом (Сл. I, Т. I). Унутрашњи простор њеног главног дела (10,50 × 10,70 m) заклапају камени зидови дебљине 0,75 m, на којима су, изузев оног према трему, изведена по четири прозорска отвора. Сви прозори у горњем нивоу завршени су преломљеним луком, док она два према трему по-

кривају лепо токарени дрвени мушебаци. На југоисточном зиду, оријентисаном према Меки, изведена је једноставна михрабска ниша, коју уоквирује нешто богатије профилисан камени венац. Првобитни камени минбер и махфил, оштећени током последњег рата, замењени су дрвеним, али су старе базе и лепо обрађени камени капители махфила враћени на своје место (Т. II, 1, 2). Минарет, пажљиво зидан каменим квадерицама, прислоњен је уз десни зид молитвеног простора и показује успеле пропорцијске односе. Пространи трем (12,2 × 6 m) наткривен је заједничким четворосливним кровом, кога овде подухвата дванаест високих и витких дрвених стубића квадратног пресека. Над порталом није очуван уобичајени натпис са хроностихом који би говорио о времену подизања ове грађевине. Но, у овеликом џамијском дворишту, између неколико старих гробова, очувао се оснивачев надгробни нишан (Т. II, 3, 4).

Према подацима који су последњих година откривени у Дубровачком архиву, данас се доста добро може сагледати личност оснивача ове грађевине.⁴ Сада је извесно да се заим Мемишах-бег родио у Фочи и да је око двадесет пет година, све до оснивања Босанског пашалука, као и његов претходник — оснивач Алаца џамије, био назир Херцеговачког санџака.⁵ Захваљу-

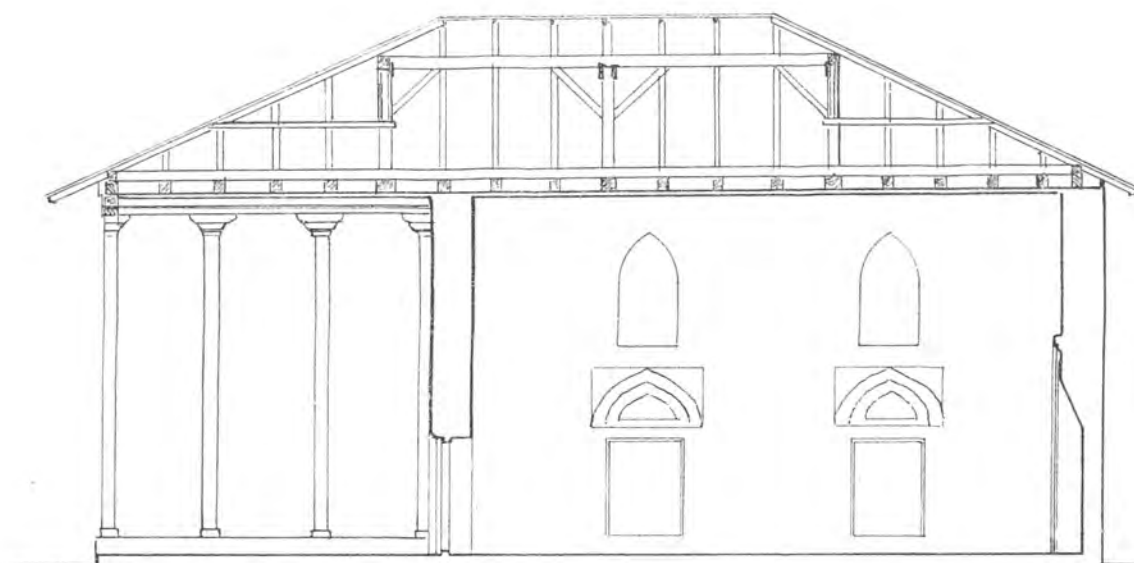
¹ Нове и изванредно обрађене податке о овом турском функционеру изнео је у једном чланку (Ејнеханова криза, Прилози за оријенталну филологију XIV—XV, Сарајево 1969, 51—69) и својој докторској дисертацији (Дубровник и Турска у XVI веку, Београд 1973, 242, 345) др Тома Поповић.

² Назир је у Османском царству био контролор или надзорник, који је, као стални орган централне финансијске управе у једном крају надгледао државну имовину и приходе убиране на царинама, трговинама, скелама, по рудницама и соланама, као и на другим царским добрима која су давана под закуп. Назир је био непосредни Портин службеник који је на одређеној територији контролисао и по-

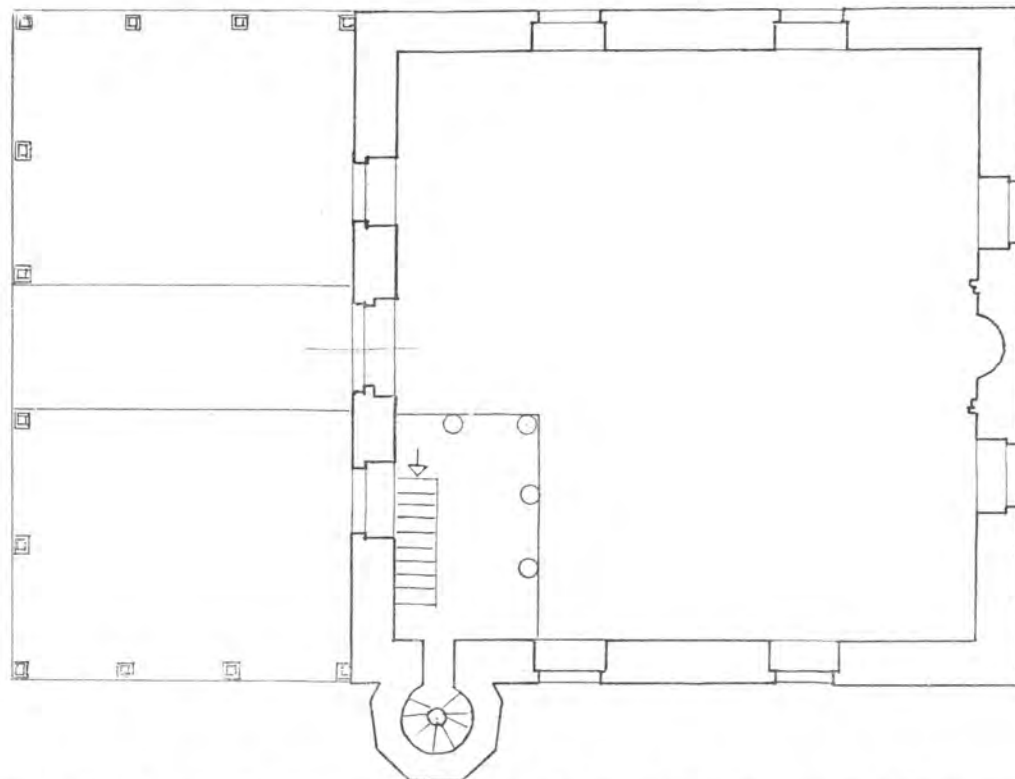
¹ A. Karszniewicz, Foča i fočanski kotar, Nada god. I, br. 18 (Sarajevo 1895) 342—343; A. Bejtić, Povijest i umjetnost Foče na Drini, Naše starine III (Sarajevo 1956) 49—50; Evlija Čelebi, Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama. Prevod i komentar H. Šabanovića, Sarajevo 1967, 400.

² A. Bejtić, нав. дело, 23—74.

³ K. Dobrača, Skriptorij u Foči u XVI stoleću, Analī Gazi Husrevbegove biblioteke knj. I (Sarajevo 1972) 67—75.

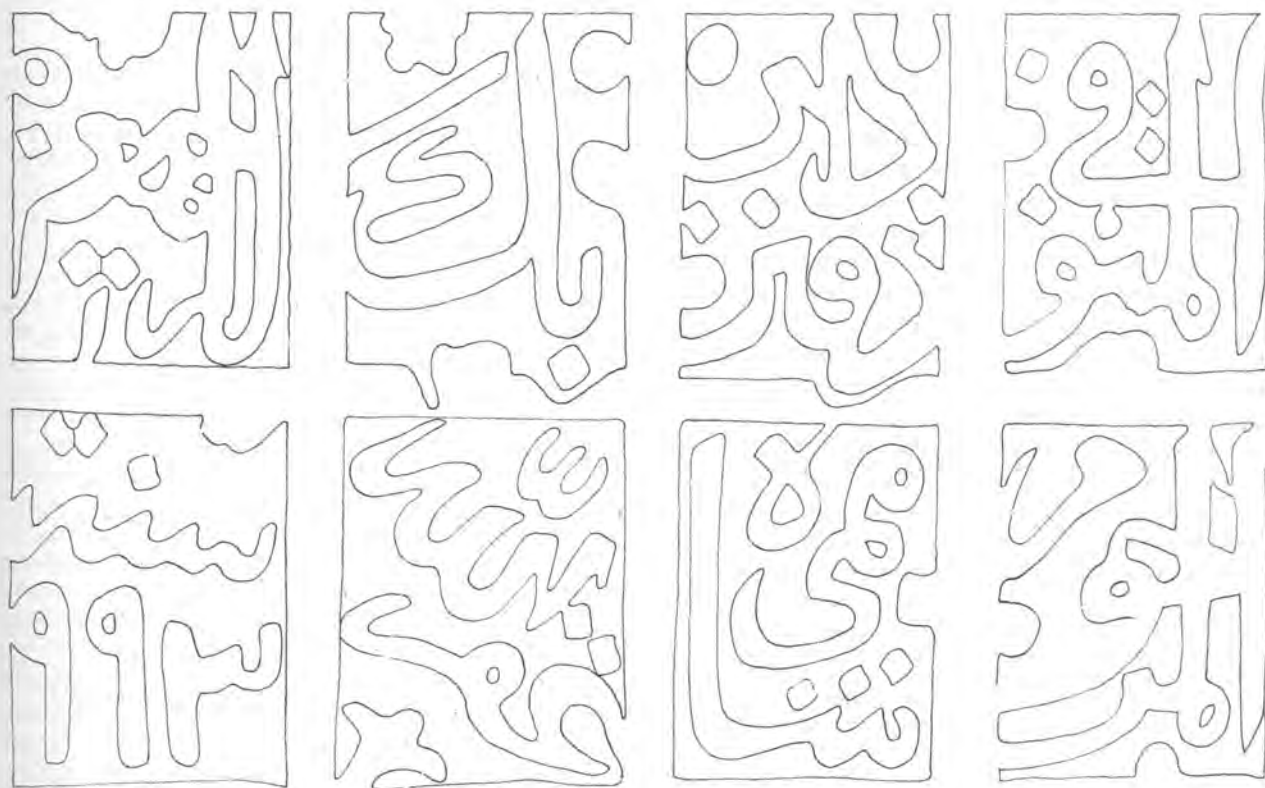
0 1 2 3 4 5 m

Сл. 1 — Основа и подужни пресек Мемичахове џамије. Fig. 1 — Base et section longitudinale de la Mosquée de Memichah.

јући његовим настојањима, Дубровачка Република је на Порти 1570. израдила повољан уговор у вези са могућношћу даље продаје своје соли на турским царинским трговима у Габели и Плочама, и уз повећање цене смањила турску царинску дажбину са половине на трећину од укупног прихода. Таквим дугогодишњим пословањем, које је ишло на руку и Дубровчанима, Мемишах-бег је стекао знатно богатство и већ

како са његовом многобројном родбином тако и са службеницима његове канцеларије.⁷ Мемишах-бегова повезаност са Дубровчанима и његовим заштитником Ферхад-пашом Соколовићем, осујетила је све акције које су на Порти против њега покретане и већ 1580. године, када је формиран Босански пашалук, он је постављен за његовог првог дефтердара.⁸ Само неколико година потом, 1585, Мемишах је умро и на његовом

Сл. 2 — Натпис на Мемишаховом надгробном споменику. (Цртеж арх. В. Матића). Fig. 2 — Inscription sur la tombe de Memichah (Dessin de l'architecte V. Matić).

1577. године против њега је поднета пријава, а једна тужба из 1583. године теретила га је за четрдесет товара акчи,⁹ колико се сматрало да је царска благајна у губитку. Са друге стране, дубровачка влада као да је делила профит са Мемишах-бегом, обасипајући га честим и пробравим даровима. Набављала му је у Млецима упадљиве количине тканина и остале робе, упућивала му своје емисаре и пажљиво неговала односе

словање нижих финансијских службеника — емина, амалдара и мутевелија — радећи независно од других представника турске власти.

⁹ Један товар је у XVI веку износио 100.000 акчи. Значи да се 1583. године Мемишах-бегу приписивао мањак од четири милиона акчи, односно, приближно 34.000 турских златника.

надгробном споменику у Фочи уклесано је лепим арапским словима: „Умрли, помиловани дефтердар Мемишах-бег. Нека Бог опрости њему и свима. Године 993“⁹ (Сл. 2).

⁷ Т. Поповић, Дубровник и Турска..., 242.

⁸ Дефтердар је био начелник финансија у некој провинцији — пашалуку. У свом пословању сарађивао је директно са главним дефтердаром у Цариграду, који му је давао све потребне инструкције. Дефтердари су награђивани путем додељеног хаса — већег феудалног поседа — који им је, зависно од значаја пашалука у коме су деловали, доносио одређене годишње приходе.

⁹ Превод М. Мујезиновића (Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV, Sarajevo 1953, 477—478).

Мемншах-бег је у оквиру своје шире задужбине, осим поменуће цамије, подигао и једну медресу са библиотеком и један амам. Они се, међутим, до данас нису очували. Цамија и медреса су подигнуте пре јуна, односно јула 1569. године, када се помнију у задужбинској повељи његове медресе.¹⁰ Из текста ове вакуфнаме види се да је Мемншах-бег 1569. године довршио медресу уз већ постојећу цамију, да је она имала шест одељења за становање софти и да је њена зграда имала, како се то изричито вели, „високе грађевинске одлике“.¹¹ За потребе ове медресе оснивач је завештао 320.400 дирхема,¹² од чије камате су, поред одржавања зграде и плаћања наставног особља, имали и ученици да добијају по два дирхема дневно као помоћ за издржавање. На положај првог мудериса оснивач је именовао „узор мудериса мевлану Мухјудина“.¹³ Он је — судећи према ономе како је, између других сведока, наведен на крају овог документа, као и према једном запису из 1588. године, где се јавља међу преписивачима једног значајног оријенталног правног дела¹⁴ — истовремено био и хатиб Мемншах-бегове цамије.¹⁵

Године 1575. Мемншах-бег је опет дограђивао своју задужбину, пошто је јануара те године дубровачка влада одлучила да му у Фочу пошље „онолико мајстора зидара колико је тражио“.¹⁶ Тада је свакако грађен Мемншах-бегов амам, за

¹⁰ У вакуфнама недостаје ред са оснивачевим именом, но да се она односи на Мемншах-бегову, а не неку другу медресу доказао је већ А. Бејтић (нав. дело, 64—65). Медреса је функционисала до пред 1845. годину, када се помиње „муалим Мемншах-бегове медресе“, дакле учитељ мектеба — исламске основне школе.

¹¹ Исто, 65.

¹² Дирхем је турска новчана јединица која је у XVI веку била једнака вредности од четири акче.

¹³ Мудерис је био наставник или професор медресе који је, према закону из времена Сулејмана Величанственог, у свом развојном путу од почетног до врховног положаја, могао прећи четрнаест узлазних степеника. Зависно од ранга медресе на којој је предавао мудерис је у XVI веку могао бити плаћен између 20 и 100 акчи на дан. (в.: Р. Тричковић, Исламске школе у нашим земљама, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 249—252).

¹⁴ К. Добрача, нав. дело, 73. Иначе, десетак вредних рукописа из Мемншах-бегове медресе данас се чува у Гези Хусревбеговој библиотеци у Сарајеву.

¹⁵ Хатиб је проповедник који у исламској богомољи петком и о великим празницима одржава проповед (хутбу) са минбера.

¹⁶ Т. Поповић, Кад је седиште Херцеговачког санџака премештено из Фоче у Пљевља, Прилози за оријенталну филологију X—XI (Сарајево 1961) 269; Исти, Управна организација Херцеговачког санџака у XVI веку, Прилози за оријенталну филологију XII—XIII (Сарајево 1965) 94.

чије је подизање, нарочито оних осетљивијих партија — сводова и купола — морао бити добављен одређен број вештих дубровачких ђајстора. Амам, који данас више не постоји, био је највероватније подигнут у средишту Фоче, близу некадање Џафер-бегове цамије, јер се у једном каснијем попису Џафер-беговог вакуфа помиње годишњи приход од „земљишта старог амама“.¹⁷ И, заиста, када су 1953. године постављани на том месту темељи за модерни Дом армије, нађени су остаци овог амама.¹⁸

Једини до данас очувани објект Мемншах-бегове шире задужбине — цамија у Фочи — по свом архитектонском типу припада широко распрострањеној групи турских цамијских грађевина какве се у Анадолији, а нарочито околини Анкаре, јављају још од XIII века.¹⁹ То су обично биле грађевине правоугаоне основе, чију је лепо обрађену дрвену таваницу наткривао четворосливни или раван (понекад земљани) кров, а много ређе је њихова кровна конструкција извођена тако да са доње стране имају дрвени полуобличасти свод или дрвеним летвицама изведену куполу. Уместо уобичајених солидно зиданих трмова, ту се такође јављају дрвени трмови без куполица, док се остали архитектонски елементи готово и не разликују од оних монументалнијих цамија које су грађене са куполом. Непуних четврт столећа по турском освојењу древне византијске престонице тај тип цамије се јавио и у Цариграду. Ту је велики везир Мехмеда Освајача Цандарли Ибрахим-паша 1477. године подигао овакву велику цамију, наложивши градитељима да под гредама њених кровних грбина изведу огромну дрвену калоту.²⁰ Са даљим турским надирањем у Европу овај тип цамије се пренео и на Балканско полуострво, па се већ првих дана турске владавине јавља не само на

¹⁷ А. Бејтић, нав. дело, Наше старине IV (Сарајево 1957) 35. То би значило да је Џафер-бег изнајмио под закуп земљиште другом задужбинару — Мемншах-бегу — да на њему подигне свој амам. Таквих примера, издавања вакуфског земљишта под закуп за подизање других задужбинских објеката, било је повремено у нашим крајевима под Турцима и на другим местима (в.: М. Беговић, Вакуфи у Југославији, Београд 1963, 65—66).

¹⁸ А. Бејтић, наведено место. Данас је, иначе, код фочанског становништва још врло живо предање да је Мемншах-бег ту извео неколико чесама, за које је посебним водоводом довео воду.

¹⁹ K. Otto-Dorn, Seldschukische Holzsäulenmoscheen in Kleinasien, Festschrift Ernst Kühnel, Berlin 1959, 59—88; G. Öney, Ankara'da Türk devri Yapıları, Ankara 1971; Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler, Ankara 1972, 328—455.

²⁰ G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, 165.

грчком и бугарском тлу,²¹ већ и у нашим крајевима. Ова врста џамија код нас се понекад сводила и на сасвим поједностављена, локална решења, извођена у бондруку, од ћерпича или брвана, са каменним плочама, шиндром или ћерамидом као покривачем и скромним дашчаном минаретом,²² али је очувано и доста примера овако концептованих џамија које су извођене са већим градитељским амбицијама. Међу њима су каменом и опеком лепо зидане џамије које су све до наших дана под четворосливним кровом сачувале дрвену куполу. Из ове групе данас се издавају: Шарена џамија у Тетову (1495),²³ Џејван-Њеџина у Мостару (1552),²⁴ Турали-Бегова у Тузли (око 1570),²⁵ Табачица у Мостару (XVI в.)²⁶ Газанферагина у Бања Луци (са краја

XVI в.)²⁷ и Ханданија џамија у Пруцу (1617).²⁸ Далеко је већи број џамија са четворосливним кровом и каменним минаретом које имају само једноставну, равну таваницу. Тој групи припада и Мемишах-Бегова џамија у Фочи.

С обзиром на тесне везе оснивача ове џамије, Мемишах-Бегова, са Дубровником, као и на чињеницу да му је дубровачка влада слала у Фочу своје зидаре 1575. године, може се са доста основа претпоставити да су и његову џамију, негде пре 1569. године, радили такође дубровачки мајстори. Могуће је да је на њеном подизању учествовао и неко ко је тих година у Херцеговачком санџаку био ангажован на неком другом већем објекту. Могао је то бити неко из дружине од дванаест дубровачких зидара који су јула 1568. године упућени херцеговачком санџакбегу ради изградње моста Мехмед-паше Соколовића на Требишњици,²⁹ или неко из оне велике групе разнородних дубровачких мајстора који се септембра исте године у документима помињу у вези са подизањем моста на Дрини Мустафа-паше Соколовића у оближњем Горажду.³⁰

²¹ H. Mineti, *Osmanische provinzial Baukunst auf dem Balkan*, Hannover 1923, 15—18; M. Kiel, *Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace*, Belleten Türk Tarih Kurumu XXXVIII—152 (Ankara 1974) 650—652.

²² Код таквих сеоских џамија дрвени минарет често израста из самог крова, као што је случај код џамије у Гусињу (А. Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд 1974, 38, сл. 38).

²³ Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, Београд 1940, 43—63; Н. Здравковић, *Избор грабе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964, 96—100.

²⁴ Н. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvan Kethode u Hercegovini*, *Prilozi za orijentalnu filologiju V* (Sarajevo 1955) 278.

²⁵ Н. Kreševljaković, *Turalibegova džamija i vakuf u Tuzli*, *Glasnik islamskog vjerskog starješinstva IX—I* (Sarajevo 1940) 12—13.

²⁶ Н. Hasandedić, *Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, *Prilozi za orijentalnu filologiju X—XI* (Sarajevo 1961) 149.

²⁷ A. Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom*, *Naše starine I* (Sarajevo 1953) 110.

²⁸ Isti, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, *Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV* (Sarajevo 1953) 246.

²⁹ В. Ђурић, *На Требишњици мост*, „Политика“ I, V 1964, 16; Д. Ђелић — М. Муџезиновић, *Стари mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1969, 245—246.

³⁰ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, *Зборник Константина Јиречека I*, Београд 1959, 300.

Андреј АНДРЕЈЕВИЋ

LA FONDATION DE MEMICHAH A FOČA

Centre du sandjak de Herzégovine de 1470 à 1575, la localité de Foča sur la Drina connut un nouvel essor sur le plan économique et constructif. A côté des bâtiments à coupole, on y a construit plusieurs mosquées de mahala, dont se distingue plus particulièrement la fondation de Memichah.

Selon des données retracées ces quelques dernières années dans les Archives de Dubrovnik, on sait à présent que Memichah-beg a passé un quart de siècle à Foča, y exerçant les fonctions d'inspecteur des finances, des biens et des revenus impériaux en Her-

zégovine. Il s'est fait une fortune considérable, ayant été chargé pendant des années de percevoir les droits de douane sur le sel que Dubrovnik plaçait sur les marchés turcs à Gabela et à Ploče. Un acte d'accusation de 1583 le charge d'un détournement de quatre millions d'akhis, cette somme ayant représentée les pertes estimées de la caisse impériale à Istambul. Toutefois, ses liens avec le gouvernement de Dubrovnik, qui l'accablait de cadeaux fréquents et raffinés, ainsi que la protection de Ferhad-pacha Sokolović, font qu'il soit nommé premier defterdar du Pachalouk de Bosnie nouvellement formé. Sa mort intervient quelques an-

nées plus tard, en 1585, ce dont témoigne l'inscription sur son monument funéraire.

La Mosquée de Memichah, le seul ouvrage qui soit resté de sa fondation (la medresse et l'hammam ayant été détruit au fil des temps), représente pour nous l'exemple d'une mosquée assez grande, recouverte d'un toit à quatre pentes et avec un beau minaret de pierre. D'après le type, elle appartient au groupe de mosquées turques largement répandues, à l'instar de celles qui apparaissent en Anadolie dès le milieu du XIIIe siècle. Aussitôt après la conquête turque de Constantinople, le grand vezir Jandarli Ibrahim-pacha fait construire dans la nouvelle capitale une mosquée de ce type aux dimensions monumentales. Les percées osmanlies postérieures en Europe transposent ce type de mosquée dans les Balkans. Dès les premiers jours du règne turc, ce type de mosquée ap-

paraît en Grèce et en Bulgarie, ainsi que dans les régions de la Yougoslavie.

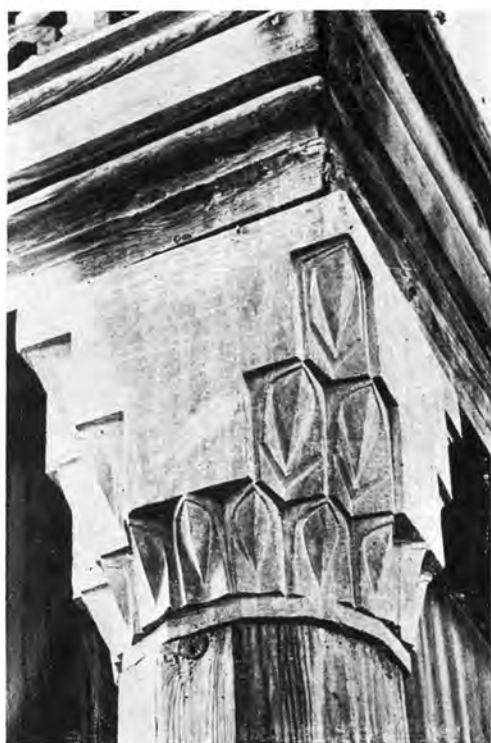
Etant donné les rapports étroits de Memichahbeg avec Dubrovnik et le fait que le gouvernement de Dubrovnik lui envoya en 1575 «autant de maîtres en bâtiment qu'il en aurait besoin», on peut supposer que sa mosquée à Foča, soit avant 1569 — date à laquelle elle est mentionnée dans sa charte de fondation pour la medresse — aurait été également construite par des maîtres de Dubrovnik. Il se pourrait aussi que ces travaux aient joui du concours d'une des équipes de bâtisseurs de Dubrovnik, qui sont mentionnées dans les documents d'archives de juin, voire de septembre 1568, comme ceux qui avaient pris part à la construction du pont de Mehmed-pacha Sokolović sur la Trebišnjica, voire du pont de Mustafa-pacha Sokolović dans Goražde voisine.

Andrej ANDREJEVIC

Т. I — Мамишахова џамија, источни изглед.

Pl. I — Mosquée de Memichah, vue de l'Est.

1

3

2

4

Т. II. 1 — Капител са махфила. 2 — База махфилског стуба. 3 — Нишан оснивача џамије. 4 — Завршни део натписа са нишана.

Pl. II. 1 — Chapiteau du mahfil. 2 — Base de la colonne du mahfil. 3 — Nishan du fondateur de la mosquée. 4 — Partie finale de l'inscription de nishan.

Резултати истраживања праисторијских некропола и насеља на подручју Подриња 1974—1977.

У периоду 1974. до 1977. године извршена су археолошка истраживања на једном броју некропола и насеља која леже на левој обали реке Дрине. Истраживања су обављена у оквиру рада на пројекту „Археолошка истраживања праисторијских култура на подручју Подриња“.¹

Радови на пројекту имали су основни циљ да се предеона целина Подриња шире археолошки истражи, а самим тим, да се даље употпуне сазнања о економско-друштвеном развоју и континуитету живота праисторијских популација.

Како некрополе са хумкама, на обе обале реке Дрине представљају, за сада, најистраженију врсту археолошких налаза,² то се радовима на пројекту приступило како истраживању даљих некропола тако и истраживању праисторијских насеља. У току рада извршена су истраживања хумки које леже на некрополама у: Зелињу, Шошарима и Доњем Бачићу.

Упоредо са овим истраживањима вршена су и сондажна испитивања насеља која леже на подручју средњег и доњег подриња и то: на локалитету „Крчевине“ у Трновици; на локалитету

„Бабића Брдо“ у Главичицама; на локалитету „Остјенак“ у Доњим Грбавцима; на локалитету „Подцрквине“ у Михаљевићима и на локалитету „Црквиште“ у Вранешевићу (Сл. 1).

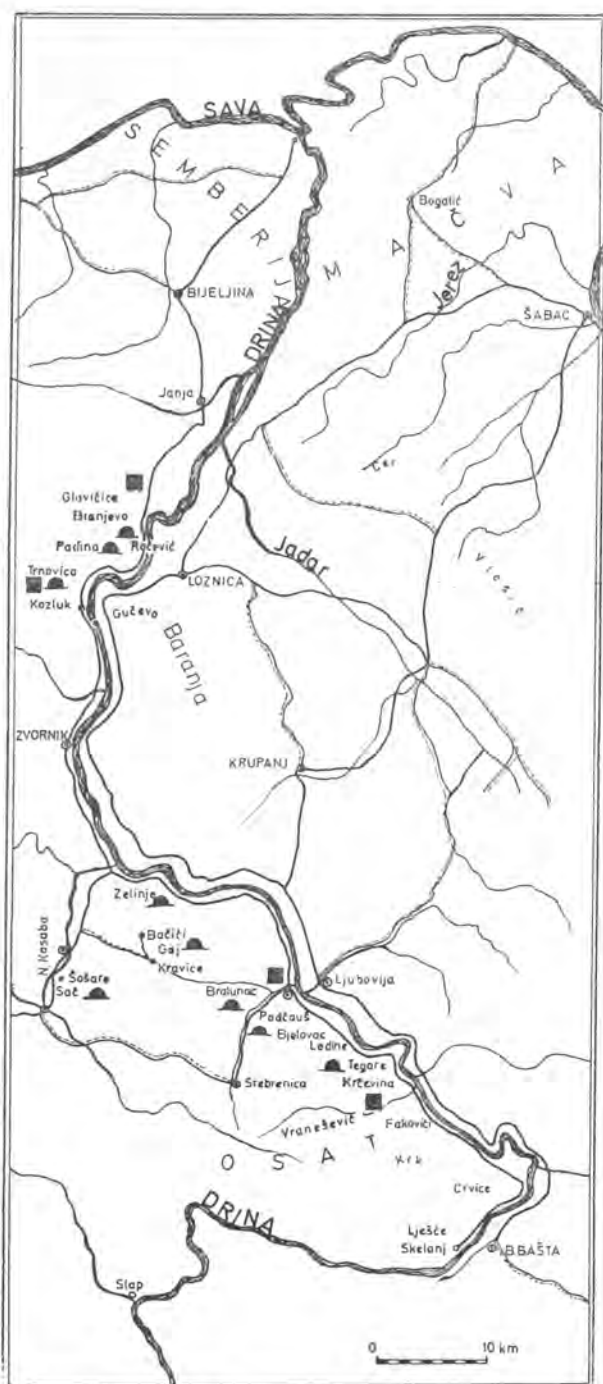
НЕКРОПОЛА КРЧЕВИНЕ У ЗЕЛИЊУ

Праисторијска некропола са хумкама у селу Зелињу, (СО Зворник) откривена је 1973. године, када је извршено рекогносцирање једног дела територије СО Зворник.

Некропола је смештена на благом узвишењу које је удаљено око 3,5 m јужно од пута који од Дрињаче, поред Дрине води за Братунац (Сл. 2). Према подацима до којих се дошло на терену, некада је на овоме простору било много више хумки. Међутим, велики број је уништен нивелацијом терена, тако да су сада хумке сконцентрисане само на појединим деловима некрополе. Хумке леже у школском воћњаку, затим јужно од школе, на удаљености од око 70 m, у шуми и на ливади, иза саме шуме. У школском воћњаку лежи 5 хумки, које су претежно развучене и оштећене. Пречника су између 12 и 16 m, а висине од 0,80 m до 1 m. У шуми лежи 9 хумки. Пречника су између 12 m и 30 m, а висине од 0,80 m до 2 m. На ливади иза шуме леже 3 хумке, од којих је једна боље очувана, димензије: пречник 12 m, висина 0,90 m. Друге две хумке су потпуно развучене. Југоисточно од хумки у шуми и на ливади, на удаљености од око 10 m на левој страни сеоског пута такође у шуми, леже 4 хумке. Хумке су обрасле густим шибљем и шумом и тешко су приступачне. Пречника су око 16 m, а висине око 1 m. Поред наведених хумки, лево поред пута који води за школу, на појединим окућницама, према заталасаној повр-

¹ Радови су финансирани од стране Заједнице за научни рад СР БиХ и уз одређено учешће Музеја источне Босне у Тузли.

² М. и Д. Гарашанин, Ископавање тумула у Белотићу у Белој Цркви, Зборник Нар. муз. I, 1956—57, 17; исти, Зборник Нар. муз. III, 1962, 47; исти, Зборник Нар. муз. V, 1967, 5; М. Kosorić — D. Krstić, Iskopavanje praistorijskih humki u Padinama i Ročeviću, Clanci i grada VIII, Tuzla 1970, 23; isti, Clanci i grada IX, Tuzla 1972, 9; М. Kosorić, Iskopavanje humki na lokalitetu Međa u Podčaušu, Clanci i grada IX, 1972, 33; ista, Istraživanje praistorijskih humki u Bratuncu, Clanci i grada IX, 1972, 75; ista, Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja, Clanci i grada XI, 1975, 5; ista, Istraživanje praistorijskih humki na području Padine—Trnovica, Clanci i grada XI, 1975, 15; ista, Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja, Tuzla—Beograd 1976.

Сл. 1 — Некрополе и насеља на подручју Подриња.
Fig. 1 — Nécropoles et agglomérations dans la région de Podrinje.

шини терена, запажају се трагови хумки, које су заравнене.

Први радови на археолошком ископавању хумки отпочели су у току 1974. године. Том при-

ликом истражене су две хумке које леже у школском воћњаку и то: хумке I и хумка II. Дали, систематски радови на истраживању настављени су у 1975. и 1977. години. У току 1975. године истражена је хумка III, на ливади иза шуме и хумка IV, у школском воћњаку.

У 1977. години испитане су две хумке у шуми, хумка V и хумка VI.

Стратиграфија истражених хумки углавном је истоветна. Испод танког слоја хумуса настаје слој насипа, где је земља растресита, браон боје. Дебљина насипа варира. Слој насипа постепено прелази у слој мешане компактне земље, са светлијим и тамнијим мрљама испод које настаје здравница, земља беличасте боје, тврда.

Хумка I (Т. I, 1)

Лежала је у источном делу школског воћњака. Димензије су: 12×12 m, а висина 1 m. У хумци су откривена два гроба, гроб 1 и гроб 2. Поред гробова откривени су и мањи фрагменти праисторијске керамике, претежно атипичне.

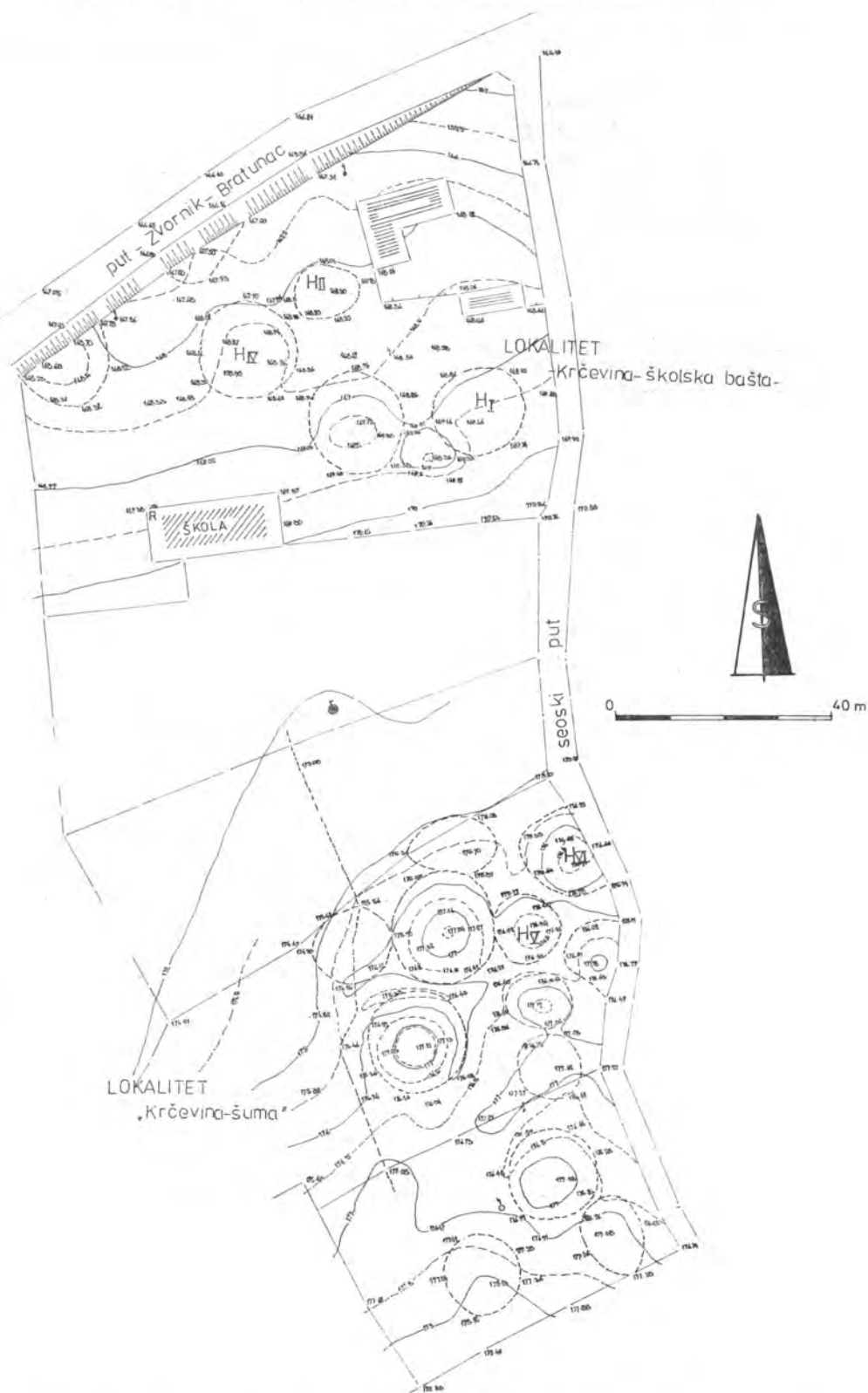
Гроб 1. Лежао је у југозападном делу хумке, на дубини од 0,20 m. Гробна конструкција правоугаоног облика, била је поремећена жилама од дрвећа. Изграђена је од слоја ситног камена. Њене димензије износиле су: $1,90 \times 0,60$ m. Оријентација: И—З. Дно гроба лежало је на слоју насипа. У гробу нису откривени остаци скелета. Прилога није било.

Гроб 2 (Т. II, 1). Лежао је у северозападном делу хумке на дубини од око 0,80 m. Правоугаона гробна конструкција била је изграђена од слоја шљунка и ситног камена, дебљине је око 12 cm. Димензије конструкције износиле су: $2 \times 0,50$ m. Гроб је оштећен. Оријентација: И—З. Дно гроба је лежало на слоју беле, тврде земље, на дубини око 0,90 m. У гробу, на слоју шљунка, установљени су остаци скелета у стању потпуног распацања. Од прилога у гробу су нађени фрагмент обода и врата суда, и фрагмент рамена суда украшен пластичном траком на којој је орнамент изведен отиском прста (Сл. 3).

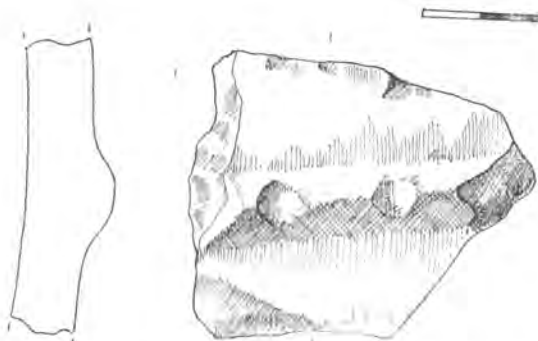
Хумка II (Т. I, 2)

Лежала је у северозападном делу школског воћњака. Њене димензије су износиле: 8×8 m, а висина 0,80 m. Хумка је развучена, и на јужном делу оштећена приликом копања и вађења земље. У хумци је откривен један гроб. У току радова спорадично се наилазило на камење и на трошне фрагменте керамике.

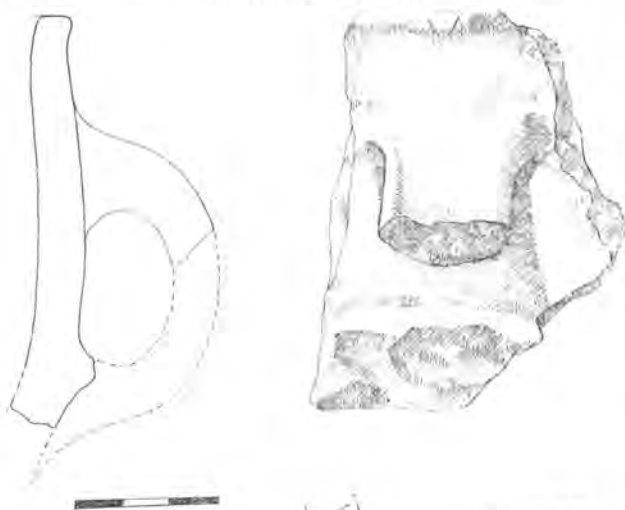
Гроб 1. Лежао је у северозападном делу хумке, на дубини од око 0,50 m. Правоугаона гробна конструкција изграђена је од речног шљунка, дебљине око 15 cm. Димензије су износиле: $2,30 \times 0,50$ m. Оријентација: И—З. Камена конструкција је делимично оштећена. Лежала је на слоју беле, тврде земље, на дубини 0,70 m. У гробу су констатовани делови скелета који су били у стању потпуног распацања. Од прилога, нађени су фрагмент обода и рамена суда, са делом тракасте дршке, која полази

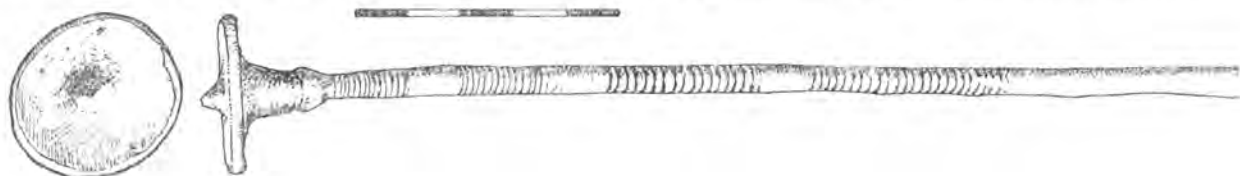
Сл. 2 — Зелиње, „Крчевине“. Ситуациони план некрополе. — Fig. 2 — Zelinje, »Krčevine«. Plan de la nécropole.

Сл. 3 — Зелиње, „Крчевине“. Керамика из хумке I, гроб 2. Fig. 3 — Zelinje, „Krčevine“. Céramique du tumulus I, tombe 2.

Сл. 4 — Зелиње, „Крчевине“. Керамика из гроба I, хумка II. Fig. 4 — Zelinje, „Krčevine“. Céramique de la tombe I, tumulus II.

Сл. 5 — Зелиње „Крчевине“. Игла из гроба I, хумка III. Fig. 5 — Zelinje, „Krčevine“. Aiguille de la tombe I, tumulus III.

испод обода; фрагмент трбуха суда са малим брадавичастим украсом и више атипичних фрагмената керамике (Сл. 4).

Хумка III

Лежала је на ливади иза шуме. Димензије су износиле: 12×12 m, а висина 0,90 m. У хумци су откривена два гроба. У југозападном делу сегмента III, на дубини од 0,59 m као усамљен налаз, откривен је мали, фрагментовани гвоздени нож (Т. II, 2). Спорадично, су налажени и фрагменти керамике као и дислоцирано, мање камење.

Гроб 1 (Т. II, 3). Лежао је у северном делу хумке, на дубини 0,63 m. На овој дубини откривени су спаљени остаци покојника који су лежали на мрко-црвеној земљи. Нађени су делови угљенисаних костију, угљевље и трагови гари. Дно гроба лежало је на дубини 0,80 m, на земљи пуној влаге. Од прилога, у гробу је откривена бронзана игла са коничном главом, која је лежала у правцу И—З (Сл. 5). Дужина игле износила је 0,69 m. Поред игле нађени су фрагменти салталеона и фрагменти керамике.

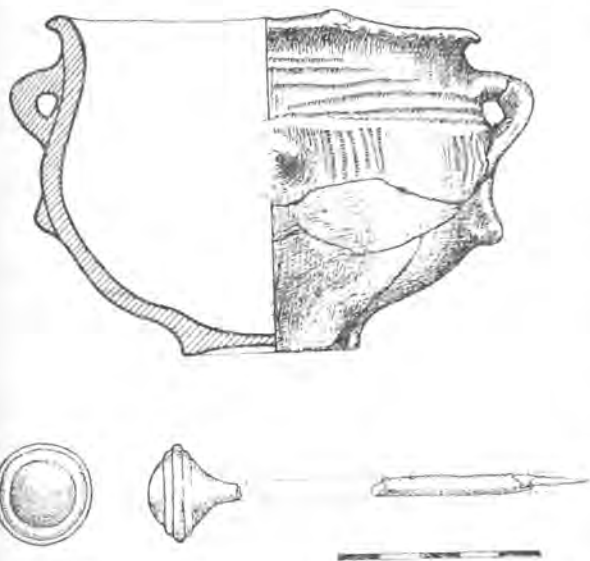
Гроб 2. Лежао је јужно од центра хумке на дубини 0,78 m. Гроб је ограђен камењем. Правоугаоног је облика, димензија $1,23 \times 0,60$ m. Оријентација: И—З. На слоју мрке земље нађени су само делимични остаци скелета у стању потпуног распадања. Дно гроба лежало је на влажној здравици. Од прилога у гробу нађени су фрагмент суда са делом тракасте дршке црвене боје, грубе фактуре; фрагмент наглашеног дна и дела трбуха суда, мрке боје, грубе фактуре и неколико фрагмената трбуха суда.

Хумка IV

Лежала је у југозападном делу школског воћњака. Доста је заравњена и оштећена. Радови су извршени само на југозападном делу који је био боље очуван. У истраженом делу хумке откривен је један гроб. Поред гроба, у хумци су откривени фрагменти атипичне керамике.

Гроб 1. Лежао је у југозападном делу хумке на дубини 0,68 m. У слоју црвеномрке, гореле земље нађени су делови од угљенисаних костију, честице угљевља и гари. У слоју гари откривен је фрагментовани биконични судић, у коме су такође нађени трагови угљенисаних костију и гари. Поред суда, као прилог, лежала је фрагментована бронзана игла

са кугластом главом и спирална наруквица јако оштећена. Дно гроба лежало је на здравици на дубини 0,78 m (Сл. 6).

Сл. 6 — Зелиње, „Крчевине“. Прилози из гроба 1, хумка IV. Fig. 6 — Zelinje, „Krčevine“. Inventaire de la tombe 1, tumulus IV.

Хумка V (Сл. 7)

Лежала је у шуми на источном делу некрополе. Димензије хумке износиле су: 12×12 m, а висина 1 m. У хумци су откривена четири гроба, који су били јако оштећени од корења и жила дрвећа. У току радова у насипу хумке нађени су фрагменти керамике, претежно атипичне, као и кремни ножићи.

Гроб 1. Лежао је северно од центра хумке, на дубини 0,49 m. На овој дубини, на површини од $0,70 \times 0,55$ m откривен је гроб са спаљеним остацима покојника. Нађене су честице горелих костију, траговима гари, пепела и угљевља. Спаљени остаци покојника положени су на земљу, на дубини 0,59 m. Од прилога, нађени су фрагменти керамике, и то: фрагменат суда са језичастом дршком, фрагменат разгнутог обода суда; фрагменат врата и рамена суда са тракастом дршком. На фрагменту се налази орнамент изведен урезаним линијама (Сл. 8).

Гроб 2. Лежао је северно од гроба 1, на дубини 0,71 m. На површини од 1 m у пречнику, нађени су трагови, угљевља, пепела, честице нагорелих костију и грумење окера. Међу спаљеним остацима покојника, нађено је и мање камење. Спаљени остаци покојника лежали су на слоју тврде, беличасте земље на дубини 0,81 m. Прилог гроба чинили су мањи фрагменти судова (Сл. 9).

Гроб 3. Лежао је у западном краку хумке, на дубини 0,77 m. Спаљени остаци покојника, честице горелих костију, трагови гари, пепела и угљевља, лежали су на површини од $0,40 \times 0,20$ m. Дно гроба лежало је на дубини 0,94 m на беличастој земљи. Прилога у гробу није било.

Гроб 4. Лежао је у центру хумке, на дубини 0,19 m, на земљи мрке боје. На овој дубини откривени су лоше очувани мањи делови скелета. Од прилога, у гробу је нађено фрагментовано гвоздено копље и део гвоздене пинцете. Поред нађених прилога лежао је већи камен (Сл. 10).

Хумка VI (Т. I, 3)

Лежала је у шуми, североисточно од хумке V. Површина хумке је оштећена и делом засечена. Садашње димензије хумке износе: 8×12 m, а висина 1,20 m. У хумци су откривена три гроба. Поред откривених грובה, у насипу је нађено доста керамичког материјала, и то: фрагменти дна судова; фрагменат врата и рамена суда; фрагментоване тракасте дршке; двојна брадавичаста дршка, као и атипични фрагменти керамике.

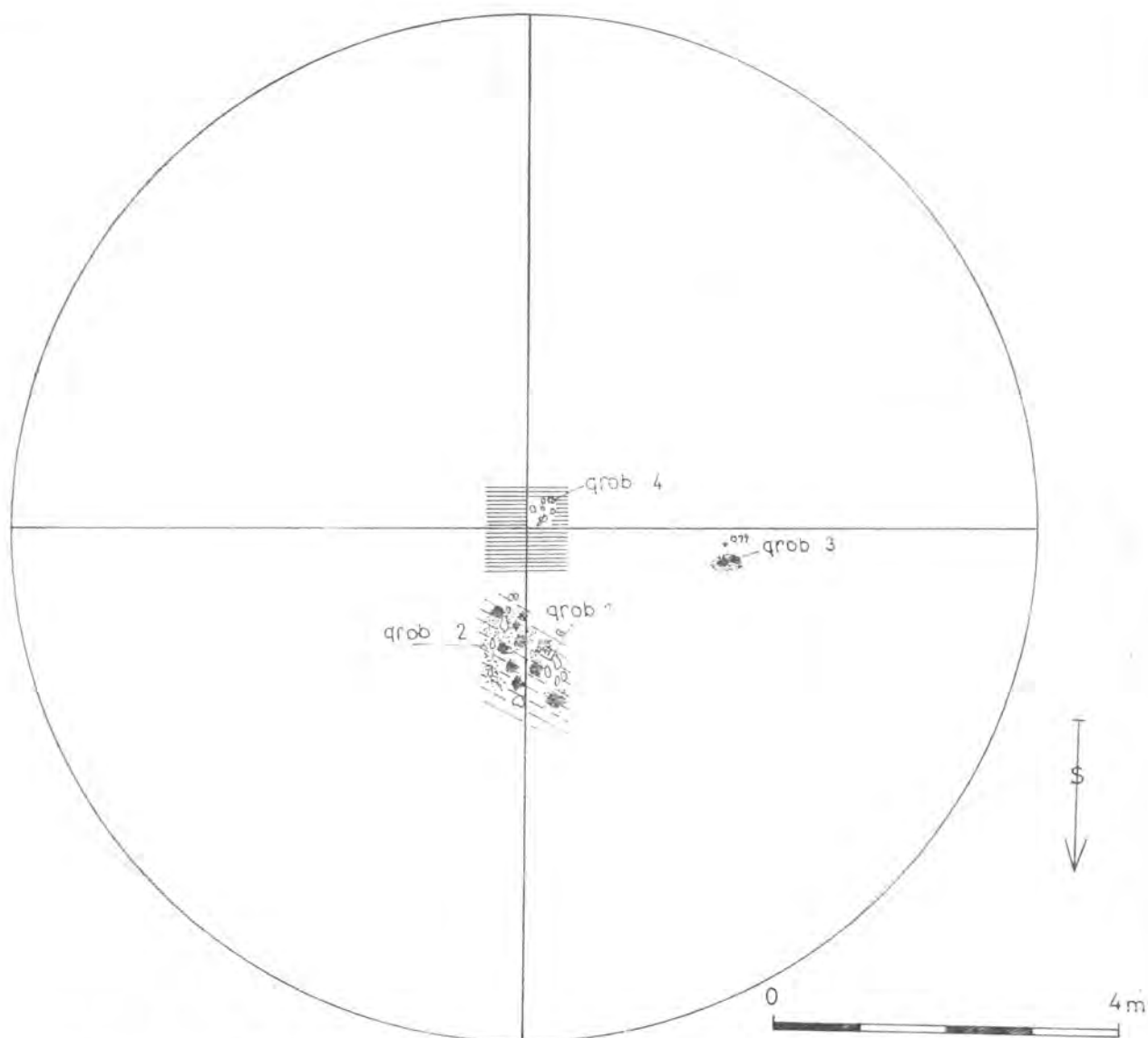
Гроб 1. Лежао је у северном делу хумке у близини центра, на дубини 0,68 m. У гробу су откривени спаљени остаци покојника, који су лежали на самој земљи и у малом биконичном судићу (Сл. 11). Поред суда нађени су делови горелих костију, трагови гари, пепела, чија је дебљина била око 10 cm, грумење црвене земље. Земља на којој су лежали спаљени остаци је мркоцрвена, горела. У гробу је нађено неколико камена и приличан број фрагмената керамике, и то: фрагменти судова са пластичним, брадавичастим и тракастим дршкама. Посебно се истиче већа тракаста дршка, грубе фактуре, црвене боје. Затим фрагмент биконичног суда са брадавичастим украсом; фрагменат врата; фрагменат разгнутог обода; фрагменат прстенастиг дна суда и више фрагмената трбуха суда. Нађени фрагменти судова претежно су грубе фактуре, црвеномрке боје. Дно гроба лежало је на слоју беличасте земље, на дубини 1,15 m.

Гроб 2. Лежао је јужно од гроба 1, на удаљености око 0,50 m. На дубини од 0,68 m откривени су спаљени остаци покојника који су лежали на слоју црвеномрке гореле земље и у малом фрагментованом судићу (Сл. 12). Нађени су остаци угљенисаних костију, гари, пепела и угљевља. Местимично је налажено и мање камење. Поред малог суда у гробу су нађени и фрагменти од других судова, као: фрагменат обода и врата суда, мрке боје, грубе фактуре, фрагменат разгнутог обода; фрагменат прстенастиг дна суда, део пластичне дршке; фрагменат трбуха суда. Један од нађених фрагмената орнаментисан је урезаним паралелним линијама.

Гроб 3. Лежао је северно од гроба 1, на дубини од око 1,02 m. На површини од $0,60 \times 0,80$ m откривена је мркоцрвена, горела земља на којој су лежали делови угљенисаних костију, трагови гари, угљевља, пепела и грумење црвене земље. Дно гроба лежало је на дубини 1,20 m, на здравици. У гробу, као прилог нађен је фрагменат обода и врата суда и неколико фрагмената од трбуха суда. Нађени фрагменти су грубе фактуре, мркоцрвене боје.

Инвентар откривених грובה чине највећим делом керамички налази. Метални објекти су малобројни.

У гробу 2. хумке I, и у гробу I, хумке II, откривени су фрагменти керамике чија се хронолошка припадност не може прецизно одредити.

Сл. 7 — Зелиње, „Крчевине“. Основа хумке V. Fig. 7 — Zelinje, „Krčevine“. Base du tumulus V.

Керамика је мркоцрвене боје, доста грубе фактуре. Фрагменат обода суда са делом тракасте дршке из гроба 1, хумке II, показује извесну типолошку сродност са облицима дршки раног бронзаног доба³ (Сл. 3, 4).

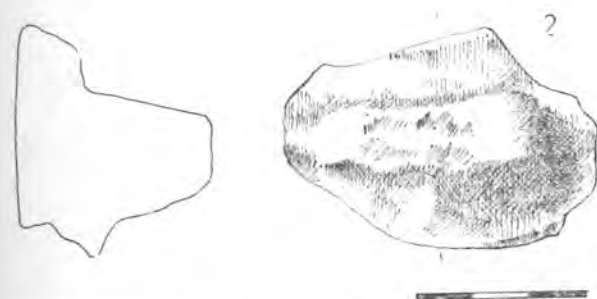
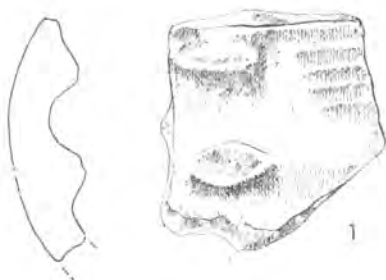
Гроб 1 из хумке III имао је као прилог велику бронзану иглу, фрагменте салталеона и фрагменте керамике и то: фрагменте трбуха суда, фрагментовану тракасту дршку, фрагменат суда са брадавичастом дршком. Датовање гроба

омогућује нађена бронзана игла (Сл. 5). Игла припада типу игле са коничном профилисаном главом. У горњем делу орнаментисана је сноповима урезаних линија, распоређених у зоне. Блиске аналогije налазимо у примерцима игли које потичу из некропола са хумкама на потезу Пађине—Роћевић⁴ и са некрополе у Белотићу.⁵ Према типолошким својствима игла се може да-

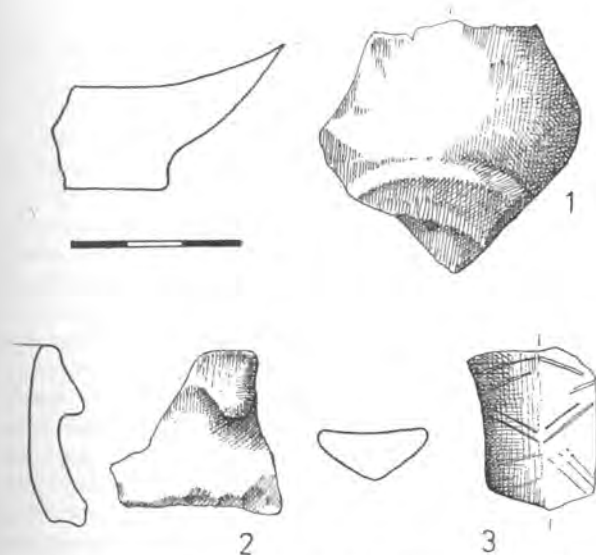
³ B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM XX, 1965, 27, T. V, 9, VIII, 8, XXI, 2.

⁴ M. Kosorić—D. Krstić, Članci i građa IX, 1972, T. V, VI, 3; M. Kosorić, Članci i građa XI, 1975, 15, T. II, 5.

⁵ М. и Д. Гарашанин, Зборник Нар. муз. III, Београд 1962, сл. 16а.

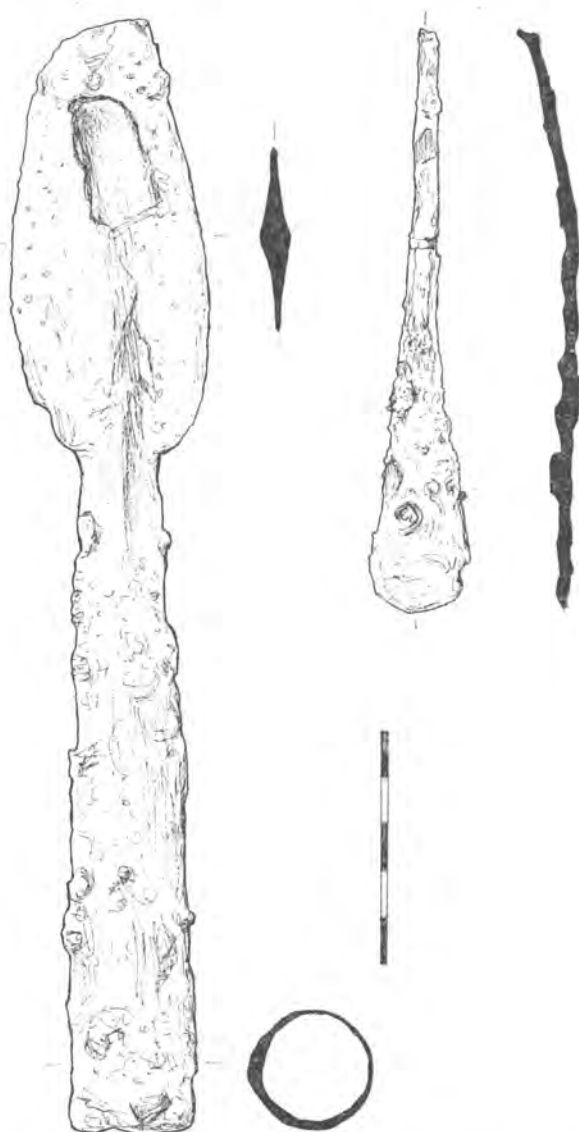
Сл. 8 — Зелиње, „Крчевине“. Керамика из гроба 1, хумка V. Fig. 8 — Zelinje, »Krčevine«. Céramique de la tombe 1, tumulus V.

Сл. 9 — Зелиње, „Крчевине“. Керамика из гроба 2, хумка V. Fig. 9 — Zelinje, »Krčevine«. Céramique de la tombe 2, tumulus V.

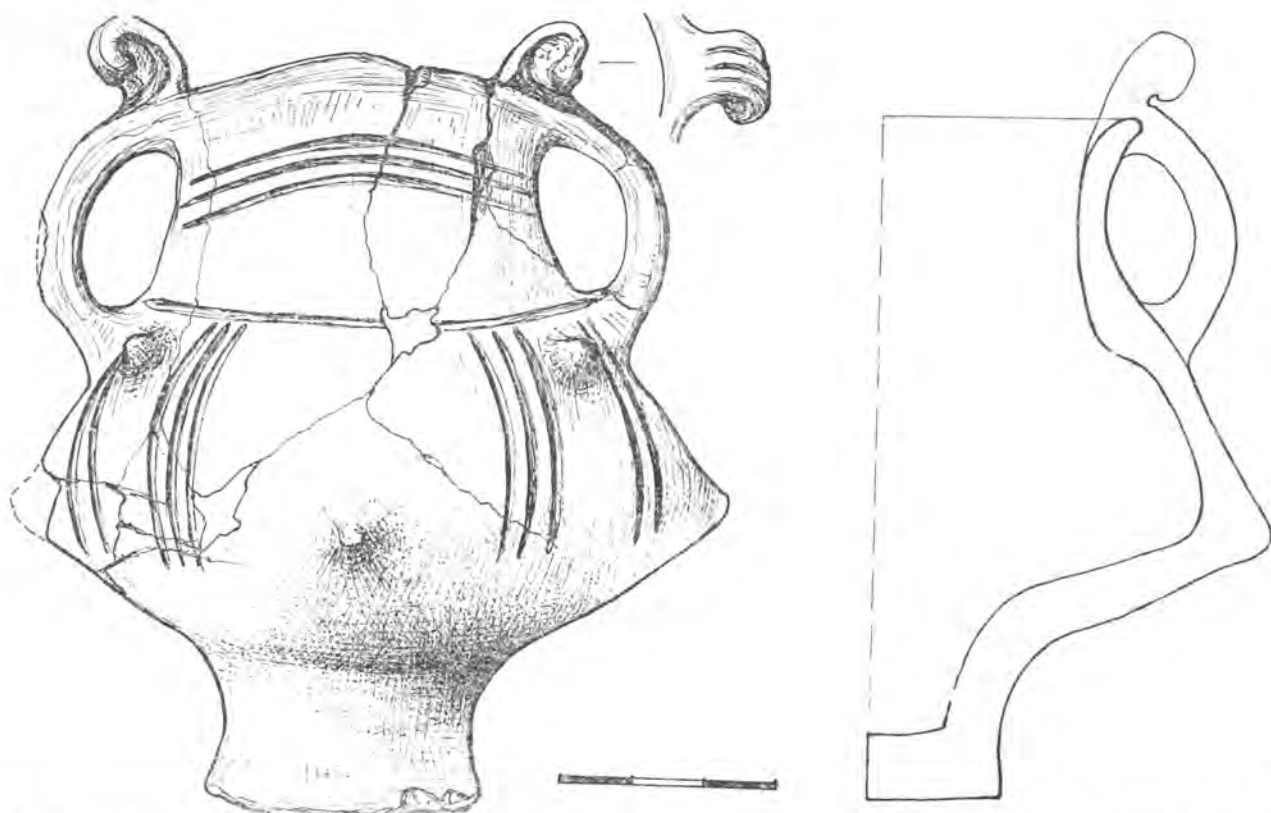
товати у развијено бронзано доба. Нађени делови салталеона не представљају поуздане елементе за датовање. Такође, откривени фрагменти керамике не могу послужити за ближе хронолошко опредељење гроба.

Гроб 1, из хумке IV, пружио је елементе за његово хронолошко опредељење. Поред малог суда, нађена је и фрагментована бронзана игла са кугластом главом. Игле овога типа представљају карактеристичне облике за бронзано доба, D.⁶ Откривени судић је биконичног облика, са кратким цилиндричним вратом, наглашеним трбухом и са два малим дршкама, које везују врат са раменом суда. На трбуху се налазе и четири брадавичаста украса. Суд је на врату

Сл. 10 — Зелиње, „Крчевине“. Прилози из гроба 4, хумка V. Fig. 10 — Zelinje, »Krčevine«. Inventaire de la tombe 4, tumulus V.

⁶ М. Гарашанин, Једна скица хронологије металног доба у Србији, Ист. гласник 1951, 3—4, 63.

Сл. 11 — Зелиње, „Крчевине“. Суд из гроба 1, хумка VI. Fig. 11 — Zelinje, »Krčevine«. Récipient de la tombe 1, tumulus VI.

украшен хоризонталним линијама, а на трбуху сноповима вертикалних, урезаних линија. Типолошки суд представља облик који је карактеристичан за средње бронзано доба, међутим, судови овога типа појављују се и у периоду касног

Сл. 12 — Зелиње, „Крчевине“. Суд из гроба 2, хумка VI. Fig. 12 — Zelinje, »Krčevine«. Récipient de la tombe 2, tumulus VI.

бронзаног доба.⁷ Оваквом датовању иде у прилог и налаз игле у гробу (Сл. 6).

⁷ М. Kosorić—D. Krstić, Članci i građa VIII, 1970, 30, T. V, 4.

Керамички материјал из гроба 1 и гроба 2 хумке V, не пружа поуздане елементе за хронолошко опредељење. На извесну типолошку средност са посућем ватинске варијанте унеколико указује фрагменат рамена суда, орнаментисан хоризонталним паралелним линијама (Сл. 8, 1). Из гроба потиче и фрагменат са пластичном дршком (Сл. 8, 2). У гробу 2, као прилог, нађен је фрагменат прстенастог дна суда (Сл. 9, 1), фрагменат обода са делом дршке (Сл. 9, 2) фрагментована тракаста дршка суда, орнаментисана урезаним линијама (Сл. 9, 3) и делови трбуха и дна суда. Нађени керамички материјал је претежно мркоцрвене боје, рађен од недовољно пречишћене земље. У гробу је нађено и грумење окера.

Гроб 4 својом стратиграфијом, у односу на претходна три гроба указује да је накнадно укопан. Његово ближе хронолошко опредељење омогућавају нађени гробни прилози (Сл. 10). Аналогни примерак гвозденом копљу налазимо у некрополи у Белој Цркви.⁸

⁸ М. и Д. Гарашанин, Зборник Нар. муз. I, 1956—57, 29, сл. 8.

У хумци VI откривена су три гроба са спаљеним остацима покојника.

Биконични судић из гроба I типолошки се може сврстати у облике судова панонске керамике. Суд је са цилиндричним вратом, наглашеним трбухом и цилиндричном ногом. Две дршке везују врат са ободом и завршавају се волута-сто. На трбуху се налазе брадавичасти украси. Врат и део трбуха украшени су системом урезаних, паралелних линија (Сл. 11). Својим обликом, суд је близак керамичком материјалу карактеристичном за средње бронзано доба, чије облике налазимо у остави у Ловасу и Вуковару.⁹ Типолошки је близак и примерак суда нађен на некрополи у Тегарама.¹⁰

Суд из гроба 2 биконичног је облика са наглашеним прелазом из цилиндричног врата у полуплохасту трбух и равно дно. На трбуху суда налазе се два наспрамно постављена брадавичаста украса (Сл. 12). За овај судић тешко је наћи директне аналогије. Стратиграфска разматрања показала су да су оба гроба лежала на истом нивоу, на незнатној удаљености. Овај податак би евентуално могао ићи у прилог претпоставци да у хронолошком погледу не постоје битне разлике.

Нађени прилози у гробу 3 не дају нам могућност за његово ближе хронолошко одређење. Гроб је лежао на знатно нижем нивоу у односу на гроб 1 и гроб 2. Сам начин полагања спаљених остатака покојника на земљу, без стављања у урну, ишао би у прилог хронолошког издвајања овога гроба, у нешто старији период, у односу на гроб 1 и гроб 2.

Досадашњи резултати добијени истраживањима хумки на некрополи Крчевине у Зелињу, пружили су податке на основу којих можемо рећи да је сахрањивање на некрополи било двојак: сахрањивање спаљених остатака покојника и скелетно сахрањивање. Код скелетног сахрањивања сусрећемо два начина полагања покојника. Полагање покојника на првоугаоно камено постоље, изграђено од слоја шљунка и полагање покојника на земљу. Код гроба, у коме је покојник положен на земљи налазио се камен који је постављен дуж обе бочне стране гроба. Гробне конструкције изграђене од речног шљунка, сусрећу се и у појединим гробовима на некрополама, које леже на потезу Паћине—Роћевић. Код гробова са спаљеним остацима покојника уочено је сахрањивање спаљених остатака покојника без полагања у урну и сахрањивање остатака покојника у урни.

Извршена типолошка анализа покретног материјала у гробовима пружа податке о дугом временском распону у коришћењу некрополе. Период њеног настанка свакако се може везати за период раног бронзаног доба. Даље коришћење некрополе је у периоду средњег и касног бронзаног доба. Прилози у гробу 4, хумке V, указују и на њено коришћење током пуног халштатског периода.

НЕКРОПОЛА САЧ У ШОШАРИМА

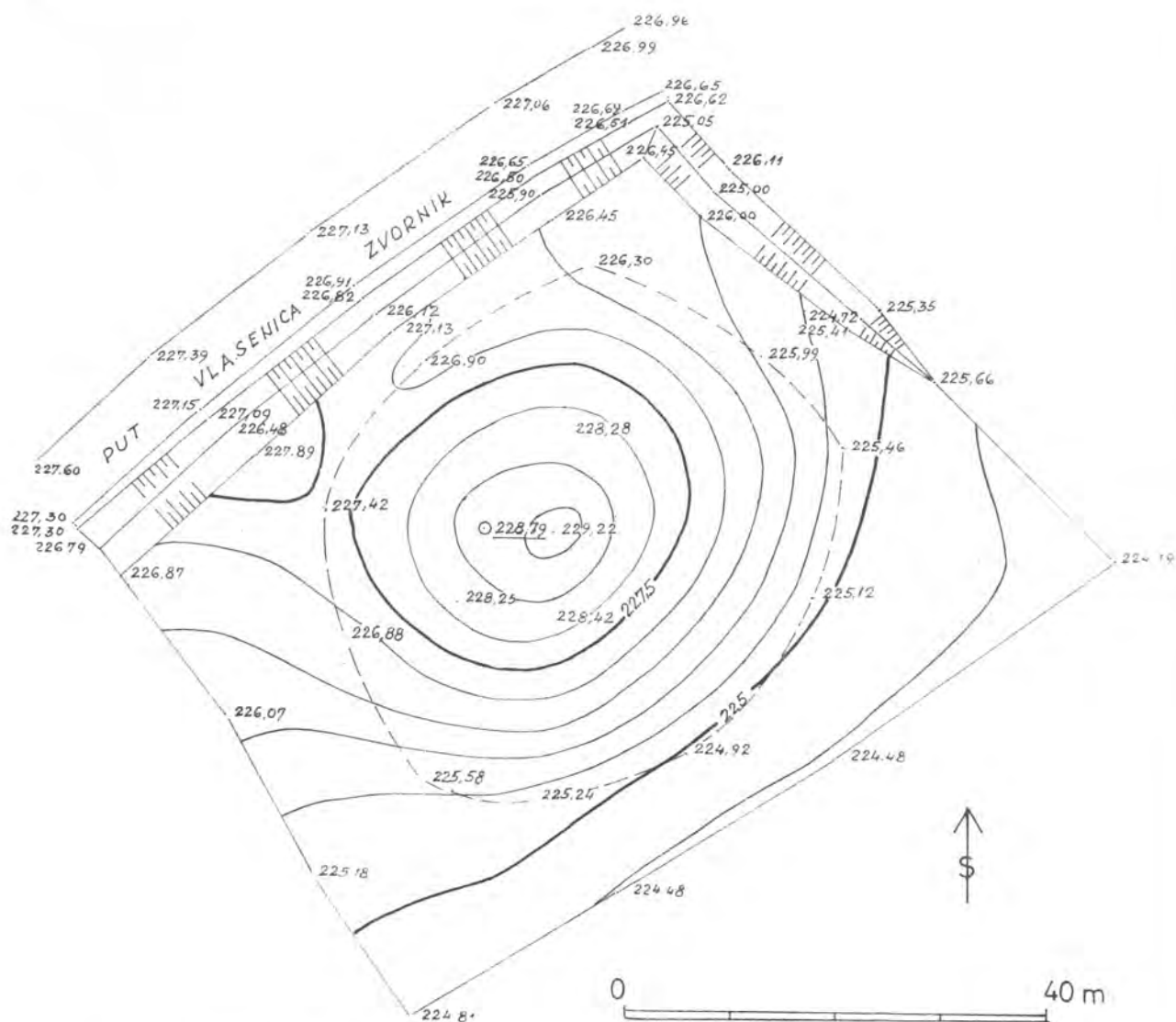
Некропола Сач лежи у селу Шошарима (СО Власеница), на имању Пољопривредне задруге из Власенице. Налази се на десној страни пута који води од Власенице према Зворнику. Поред самога пута лежи велика хумка пречника 30 m, а висине око 2,50 m. Површина хумке је доста оштећена и делимично развучена агрикултурним радовима. Источно од ње, на удаљености од око 50 m тече река Јадар. У близини реке лежи група стећака, поремећених и утонулих. Приликом рекогносцирања терена у близини реке уочени су трагови развучених и потпуно уништених мањих хумки (Сл. 13).

Археолошки радови на хумци извршени су у току 1975. године.

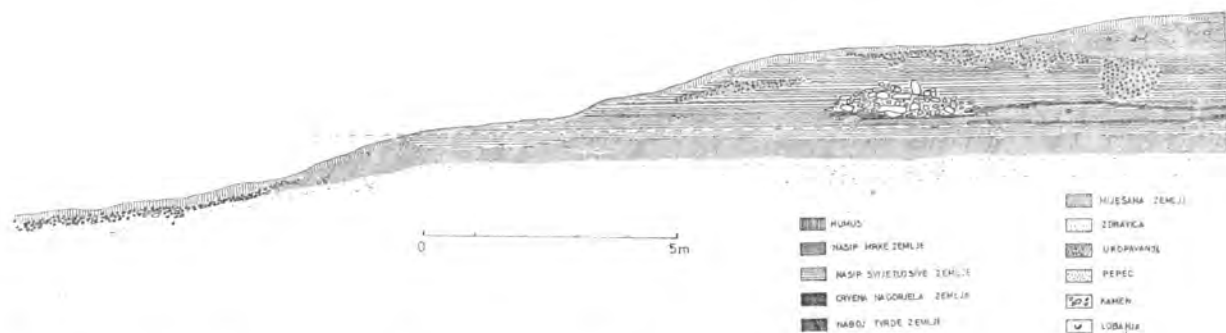
Стратиграфија хумке је следећа: испод танког слоја хумуса настаје слој мрке земље — насип. На дубини од око 1. m у слоју насипа запажа се нешто светлија боја земље, која се појављује од 2 до 6 m од центра хумке. Слој светлије земље дебљине је око 10 до 20 cm. Даље настаје слој мрке земље која постепено прелази у слој мркоцрвене земље, у којој се налазе остаци гари, пепела, угљевља и трагови окера. Изразито мркоцрвена земља са траговима горења и пепелом, налази се у северозападном делу хумке, од центра до 4 m. Испод насипа настаје слој беличасте, тврде земље, која прелази у здравичу (Сл. 14). У хумци су откривени гробови из праисторијског и средњовековног периода. Било их је укупно 31. Поред гробова установљени су и остаци спалишта. У насипу хумке налажени су расути фрагменти праисторијске керамике. Поред претежно атипичних фрагмената нађени су и примерци обода, рамена, дна и дршки судова (Сл. 15), део коничне ноге суда, фрагмент тага, орнаментисаног низом кружних убода, затим, камена секира, кремени ножићи, нуклеуси и камена кугла. У току радова наилазило се и на спорадично камење, као и на мање групе дислоцираног камена. На источном делу хумке ка периферији, установљени су остаци каменог венца од неправилно поређаног камена — шљунка. Постављен је на слоју песковите земље. Откри-

⁹ Z. Vinski, *Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar*, *Vjesnik arh. muz. u Zagrebu* I, 1958, 1.

¹⁰ M. Kosorić, *Clanci i grada XI*, 1975, 5.

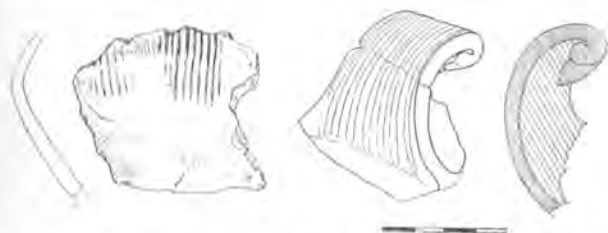

Сл. 13 — Шошари, „Сач“. Ситуациони план хумке. Fig. 13 — Šošari, „Sač“. Plan du tumulus.

Сл. 14 — Шошари, „Сач“. Северни профил хумке. Fig. 14 — Šošari, „Sač“. Section septentrionale du tumulus.

вени делови су поремећени, али је и поред тога, местимично установљена његова ширина и до 3 m.

Сл. 15 — Шошари, „Саџ“. Налази ван гробова. Fig. 15 — Sošari, „Sač“. Trouvailles en dehors des tombes

Гроб 1. Лежао је уз северни профил, источног крака, у слоју мрке земље, на дубини 0,47 m. Костур покојника лоше је очуван. Положен је био на земљу, поред лобање лежала су два већа камена. Оријентација гроба: И—З. Од прилога, у гробу су пронађена два фрагмента, атипичне керамике, који по фактури припадају средњовековном периоду.

Гроб 2. У сегменту I, на дубини од око 0,96 m на земљи нешто светлије боје, откривени су трошњи остаци костура покојника. У гробу су нађени мањи, атипични фрагменти керамике, који по својој фактури припадају средњовековном периоду.

Гробови 3, 4, 5. У сегменту I, на дубини од око 1 m откривени су делови костура од три сахрањена покојника. Гробови су били укупани у слој камена који је припадао конструкцији гроба 7. Прилози нису нађени.

Гроб 6. Лежао је у непосредној близини гробова 3, 4 и 5, у слоју камена на дубини 1,25 m. Доста добро очуван костур покојника био је положен у правцу И—З, са лицем окренутим ка истоку и са прекрштеним рукама. Прилога није било.

Гроб 7 (Т. III, 1). На слоју беличасте земље, на дубини 1,60 m откривена је правоугаона камена конструкција, изграђена од слоја камена чија је дебелина износила око 0,30 m. Изнад слоја камена долазио је ред шљунка, дебљине око 10 cm. Око овако изграђеног каменог постоља подигнут је камен венац, од једног реда крупнијег камена. Димензије гроба износиле су: 1,70 × 0,70 m. Костур покојника је лоше очуван. Положен је био на леви бок, са благо повијеним рукама у лакту и окренутим ка лицу. Оријентација: И—З. После сахране покојника, гроб је покривен високом наслагом крупног камења, висине око 0,90 m. Камени покривач гроба поремећен је приликом укопавања гробова: 3, 4, 5. и 6. У гробу нису нађени прилози. У каменој наслаг, изнад гроба нађени су фрагменти праисторијске керамике, и то: фрагменат суда са пластичном, двојном дршком, црвене боје, грубе фактуре: два рамена суда; две пластичне дршке; неколико атипичних фрагмената суда и кремни ножић. Дно гроба лежало је на дубини 1,90 m на слоју тврде земље.

Гроб 8 (Т. III, 2). На дубини 1,42 m откривен је камен сандук, изграђен од шкриљастих плоча. Димензија: 1,70 × 0,60 m. Оријентација: СИ—ЈЗ. Одо-

го је био покривен каменом плочом. У сандуку је откривена делимично очувана лобања покојника. У унутрашњости сандука, поред лобање северно, налазио се мали камен банак. Од прилога нађена су два атипична фрагмента керамике која по фактури припадају средњовековном периоду.

Дно гроба лежало је на слоју црвеномрке земље, где је, у непосредној близини откривен мали део од поремећене камене конструкције, изграђене од слоја шљунка. Очувани део износио је: 1 × 0,30 m. Поред слоја шљунка, нађени су фрагменти керамике, која је по фактури праисторијска. На једном од нађених фрагмената налази се орнамент изведен отиском прста. Нађен је и кремни ножић.

Гроб 9. Лежао је на дубини 1,65 m. Откривен је део гробне конструкције, димензија: 1,50 × 1 m која је била изграђена од слоја речног шљунка, дебљине око 10 cm. На постољу су установљени само делимично очувани остаци костура покојника, који су били у стању распадања. Оријентација гроба: СИ—ЈЗ. Поред гроба, на слоју мркоцрвене земље, нађени су фрагменти судова и то: фрагменат суда са орнаментом изведеним отиском; два фрагмента обода; раме суда са пластичном дршком, фрагменат рамена малог, биконичног судића и доста атипичних фрагмената, грубе фактуре. Нађен је и кремни ножић (Т. IV, 1), а запажени су и трагови окера.

Гроб 10. Лежао је на дубини 1,51 m. Покојник је био положен на дасци која је угњетисана и само делимично очувана. Очувана дужина износила је: 1,80 m, а ширина, између 0,30 и 0,45 m. Оријентација гроба: И—З. Остаци покојника нађени су у стању потпуног распадања. Прилога није било.

Гроб 11. Налазио се на удаљености од око 1 m источно од гроба 10. Лежао је на дубини 1,28 m. Остаци од костура покојника, који су били у стању потпуног распадања, лежали су на слоју мрке песковите земље. Оријентација: И—З. У гробу је нађено неколико атипичних фрагмената керамике.

Гроб 12 (Т. III, 3). На дубини 1,62 m откривен је камен сандук, изграђен од шкриљастих плоча, димензија: 1,14 × 0,40 m. На дну сандука налазила се угњетисана даска. Унутрашњост сандука скраћена је са два бочним, косо постављеним каменним плочама, које су затварале простор од 0,50 × 0,65 m. У овоме простору установљени су трошњи остаци од костура сахрањеног покојника. Оријентација: СИ—ЈЗ. Сандук је био укопан у постоље изграђено од слоја речног шљунка, које је постављено на слоју мркоцрвене, гореле земље на којој су пронађени фрагменти, атипичне керамике и кремни ножић.

Гроб 13. Лежао је источно на удаљености од око 3 m од гроба 12. На дубини од 2 m откривен је делимично очуван костур покојника који је био положен на дасци. У гробу је нађен фрагментован гвоздени предмет, који је јако кородирао, па се не може одредити облик. Оријентација гроба: СИ—ЈЗ. Димензије гроба износиле су: 1,90 × 0,65 m. Гроб је лежао на слоју мркоцрвене земље, у којој су нађени фрагменти керамике и то: фрагменат обода и рамена суда са орнаментом пластичне траке на рамену и орнаментом отиска на ободу (Т. IV, 2), фрагменат равног обода и врата суда, мала тунеласта дршка, фрагменти равног обода суда. Нађен је и кремни ножић.

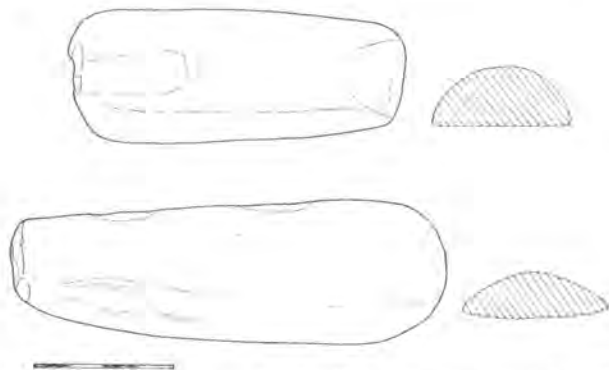
Гроб 14. Лежао је на дубини 1,67 m на мркоцрвеној земљи. Налазио се источно од гроба 12 на удаљености од око 0,50 m. Гроб је доста оштећен. Нађени су трагови угљенисаног дрвета — од даске и фрагменти костију у стању распадања. Прилога у гробу није било.

Гроб 15. Лежао је на дубини 1,96 m на слоју мркоцрвене земље. Површина у пречнику од 1. m покривена је била слојем ситнога камења. На њој су откривене честице од угљенисаних костију, доста гари, угљевља и трагови пепела. Од прилога нађени су фрагменти судова и то: фрагменат профилисаног обода и рамена суда са орнаментом изведеним у виду пластичне траке са отисцима; фрагменат прстенастог дна суда; фрагменат обода и дела рамена суда, орнаментисан широким канелурама; фрагменат тракасте дршке суда, као и фрагменат керамичког приљепка (Т. IV, 3—5).

Гроб 16. На дубини 1,25 m у слоју мрке земље, откривени су остаци костура покојника у стању потпуног распадања. Оријентација: И—З. Од прилога, у гробу су нађена два мала фрагментована бронзана дугмета, лоптастог облика.

Гроб 17. Лежао је на дубини 1,24 m. На слоју поремећеног шљунка који је постављен на мркоцрвеној земљи, откривена је фрагментована лобања и део бутне кости. Оријентација: И—З. Димензије: $0,70 \times 0,20$ m. У гробу су нађени атипични фрагменти керамике и део кремена.

Гроб 18 (Т. III, 4). Откривен је на дубини 1,74 m. Део од очуване камене конструкције израђен је био од слоја ситног камења, који је постављен на слоју тврде земље, на дубини 1,89 m. Димензије конструкције износе: $2 \times 0,90$ m. Оријентација: И—З. У гробу нису установљени остаци од сахрањеног покојника. Од прилога, нађени су фрагменти керамике и то: фрагментована тракаста дршка суда која полази од обода; фрагменат суда са пластичном траком и атипични фрагменти керамике.

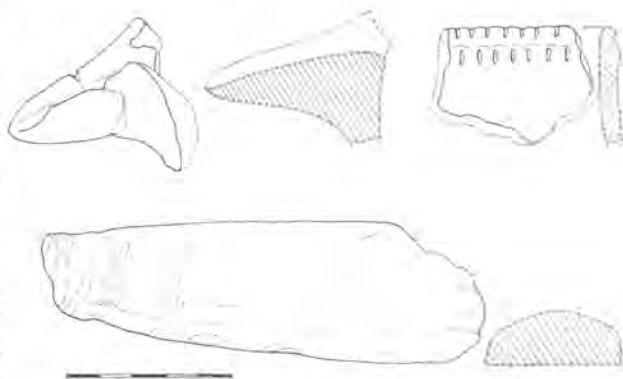

Сл. 16 — Шошари, „Сач“. Прилози из гроба 19.
Fig. 16 — Šošari, „Sač“. Inventaire de la tombe 19.

Гроб 19. Лежао је на дубини 1,77 m. На овој дубини откривена је конструкција, израђена од ситног камења. Димензије су износиле: $2,50 \times 1$ m. Дно гроба лежало је на слоју светлотврде земље, на дубини 1,96 m. На каменој конструкцији откривени су остаци угљенисаних костију, трагови гари и угљевља. Од прилога нађени су фрагменти керамике;

фрагменат обода суда, орнаментисан урезима, пластична дршка, део дна суда и атипични фрагменти. На јужном и источном делу камене конструкције лежала је по једна секира, језичастог типа, израђена од белог лаганог камења (Сл. 16).

Гроб 20. На дубини 1,81 m откривена је камена конструкција израђена од ситног и крупнијег камења. Камена конструкција је местимично поремећена, а на средини потпуно уништена. Димензије очуваног дела износиле су: $0,90 \times 0,80$ m. Остаци покојника нису установљени. На очуваним деловима конструкције нађени су трагови гари и фрагменти керамике и то: фрагментована тракаста дршка, део суда са двојном пластичном дршком, фрагменат обода суда, део сиска за изливаче, фрагмент трбуха и дна суда. Такође, нађена су и два нуклеуса и две фрагментоване камене секире. Фрагменти керамике нађени су и поред делова камене конструкције, у слоју мркоцрвене земље. Дно гроба лежало је на слоју мешане земље. (Сл. 17).

Сл. 17 — Шошари, „Сач“. Прилози из гроба 20.
Fig. 17 — Šošari, „Sač“. Inventaire de la tombe 20.

Гроб 21. На дубини 1,74 m установљени су сахрањени остаци покојника. На површини од $0,30 \times 0,20$ m у слоју мркоцрвене земље, откривени су остаци гари, пепела и остаци угљенисаних костију. Од прилога нађени су фрагменти керамике и то: фрагменат обода суда са орнаментом уреза, фрагменат пластичне дршке, фрагменат врата и рамена суда који је орнаментисан широким канелурама. Поред керамике нађен је и део кремена и фрагменат камене секире, беле боје (Т. IV, 6).

Гроб 22. На дубини од 2 m откривени су остаци покојника, делимично очувани. Положени су били на земљи, беличасте боје. Поред лобање налазило се камење. Оријентација гроба била је: И—З. На земљи, поред гроба нађен је кремени ножић, дучно савијен (Т. IV, 8).

Гроб 23. На дубини 0,79 m откривени су делимично очувани остаци од костура покојника, који су били положени на слоју мрке земље. Од прилога, гроб је имао оштећене гвоздене мамузе и две бронзане копче, четвртастог облика, са преџицама које су на бочним странама украшене урезима.

Гроб 24. Лежао је на дубини 1,28 m. У слоју црвеномрке земље откривен је слој гари и пепела у

коме су нађене угљенисане честице костију. Од прилога, нађени су фрагменти керамике и то: врат суда орнаментисан кружним убудима, фрагменат рамена суда, фрагменат трбуха и дела дна суда а нађен је и кремени ножић (Т. IV, 7).

Гроб 25. На дубини 1,50 m откривени су спаљени остаци покојника, који су били положени на слој неvezаног ситног камења постављеног на мркоцрвеној земљи. Поред честица угљенисаних костију, нађено је доста гари и пепела. Од прилога нађена је камена секира, калупастог облика и фрагменат равнoг обода и дела трбуха суда као и атипичних фрагмената керамике (Т. IV, 9).

Гроб 26. Лежао је на дубини 1,40 m. Спаљени остаци покојника положени су на слој ситног камења, које је лежало на мркоцрвеној земљи. Поред остатака угљенисаних костију, трагова пепела, гари и угљевља, нађен је и део биконичног суда, фрагменат тега, атипични фрагменти керамике и три кремена ножића.

Гроб 27. Лежао је на дубини 1,43 m. На слоју црвеномрке земље, измешане са ситним каменом, налазили су се остаци угљенисаних костију, гар, угљевље и пепео. Запажени су и трагови окера. Дно гроба лежало је на дубини 1,74 m. Прилог гроба чинио је фрагменат обода суда, део тракасте дршке и фрагменат тега, као и кремени ножић.

Гроб 28. Лежао је на дубини 1,67 m. На површини од 1 × 0,80 m откривени су спаљени остаци покојника. Нађени су угљенисани делови костију, гар и пепео и трагови окера. Дно гроба лежало је на дубини 1,96 m на мркоцрвеној земљи. Од прилога у гробу је нађен фрагменат суда са тунеластом дршком, фрагменат обода и трбуха суда, фрагменат врата, део дна суда, део тега и камена секира, калупастог облика (Т. IV, 10).

Гроб 29. Лежао је на слоју мркоцрвене земље, на дубини 1,67 m. Откривени су остаци угљенисаних костију, гар и пепео. Дно гроба лежало је на дубини од 1,96 m. У гробу је као прилог нађен фрагменат обода суда, фрагменат трбуха суда и неколико атипичних фрагмената.

Гроб 30. Лежао је на дубини од око 1,15 m. На површини од 1. m у пречнику, лежали су расути остаци гари, угљевља, пепела, честице угљенисаних костију и трагови окера. Нађено је и дислоцирано камење. Прилози нису откривени.

Гроб 31. Лежао је на дубини од 1,50 m. На слоју мркоцрвене, гореле земље лежали су остаци угљенисаних костију, трагови гари, пепела и угљевља. Запажени су и трагови окера. У гробу је откривена фрагментована камена секира, беле боје и неколико атипичних фрагмената керамике.

Спаљениште

У северозападном делу хумке на дубини од око 1,90 m изнад здравнице, на слоју мешане земље налазио се слој тврде гореле земље. Овај слој обухватао је површину четвртастог облика и простирао се од садашњег центра хумке у пречнику од 16 m. Изнад ове земље у којој се запажају изразити трагови горења, долазио је слој пепела, дебљине од око 8–10 cm. Слој пепела је прелазио у слој мркоцрвене

не гореле земље у којој је нађено много остатака гари и угљевља као и трагови пепела. Даље у настипу хумке, који је у доњим слојевима био нешто светлији, а затим мрке боје установљена су два реда камена, међусобно одвојена. Појављују се на дубини од 0,50 m и на дубини 1,20 m од површине. Откривено камење неправилно поређано, простирало се од центра хумке западно и северно, у правцу простирања површине са остацима горења. Камење је различитог облика, пласнатог и у облику плоча. Величине је између 0,10 m и 0,30 m. Од слоја мркоцрвене гореле земље, на дубини од око 1,50 m

Сл. 18 — Шошари, „Сац“. Статуета из спаљеништа.
Fig. 18 — Šošari, „Sač“. Statuette du lieu d'incinération.

па до другог реда камена, налажен је доста бројан керамички материјал и то: фрагменат трбуха суда са тунеластом дршком, фрагменат трбуха и рамена суда, фрагменат са орнаментом у виду кружних отисака фрагменат заобљеног обода, фрагменат биконичног суда и тракасте дршке. Поред наведених облика нађени су и атипични фрагменти керамике. На дубини од око 1,48 m откривена је и фрагментована статуета. Очуван је горњи део са наглашеним пластичним грудима и рукама у виду патрљака. Глава и доњи део недостају (Сл. 18).

Поред керамичког материјала, у слоју црвеномрке земље пронађено је и неколико кремених ножића (Т. IV, 11).

Резултати до којих се дошло у току истраживања пружили су податке на основу којих можемо рећи да је хумка подигнута у току праисторијског периода. Међутим, према налазима, хумка је коришћена за сахрањивање и касније, у току средњовековног периода.

Према малобројним гробним прилозима, затим на основу начина сахрањивања или према оријентацији, гробови: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 16 и 23. вероватно припадају средњовековном периоду. Коришћење хумке за сахрањивање у току средњовековног периода довело је до њеног знатног оштећења и поремећаја првобитних гробова. Ово се сасвим јасно уочава код гробова 3, 4, 5. и 6, који су били укопани у камени покривач гроба 7. Самим тим, дошло је до развлачења камена и поремећаја доњег гроба. Гроб 8 и гроб 13 постављени су били на слоју мркоцрвене

не земље, у којој су пронађени фрагменти праисторијске керамике и кремни ножић. Поред гроба 8 откривен је и део од поремећене конструкције, изграђене од шљунка, која је вероватно припадала старијем гробу. Код наведених гробова, за које претпостављамо да су накнадно укопани, заступљено је скелетно сахрањивање покојника. Полагање покојника вршено је на дасци, у сандуку од камених плоча или директно на земљи. Гробови су оријентисани претежно у правцу И—З. Међутим, у појединим гробовима полагање покојника било је и у правцу СИ—ЈЗ. У гробу 6 покојник је био сахрањен у испруженом положају, са прекрштеним рукама на грудима. Гробови из овога периода лежали су на различитим дубинама, углавном од 0,40 до 1,70 m.

Гроб 12 не пружа довољно података за основно хронолошко опредељење. У току радова установљено је да је овај гроб био укопан на постољу изграђеном од шљунка, које је лежало на слоју мркоцрвене земље у којој су пронађени атипични фрагменти праисторијске керамике и кремни ножић. Ово наводи на претпоставку да је укопан у неки од старијих гробова. У самој гробу нису откривени прилози. Облик каменог сандука упућује на скоро идентичне облике сандука који су откривени у хумкама на подручју реке Цетине.¹¹ Обичај сахрањивања покојника у каменим сандуцима, у периоду раног бронзаног доба, познат је из гробова који су откривени у Бараковцу и Семизовцу.¹² С обзиром на констатовано накнадно уповавање на хуми, ове паралеле не могу бити поуздани ослонац за датовање гроба 12.

Гроб 17 био је оријентисан у правцу И—З. Костур покојника лежао је на поремећеном слоју шљунка, па се може претпоставити и да је гроб укопан у неки од гробова старијег периода.

На основу анализа покретног материјала и начина сахрањивања, гробови: 7, 9, 15, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30 и 31 несумњиво припадају праисторијском периоду. Лежали су на различитим нивоима, претежно од 1,28 m, па до 1,88 m а и до 2 m. Инвентар гробова углавном чини керамички материјал. Нађени су и кремни ножићи и камене секире. Скелетни начин сахрањивања констатован је само у гробовима 7, 9 и 22. Сам начин полагања покојника у овим гробовима је различит.

¹¹ I. Marović, *Iskopavanje kamenih gromila oko vrela rijeke Cetine*, *Vjesnik arh. hist. dalm.* LXI, 1959, T. II, 6.

¹² C. Truhelka, *Običaj maceriranja mrtvaca u jednoj predhistorijskoj gromili kod Foče*, *GZM* 1890, 104; B. Cović, *Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine*, *GZM* XII, 1957, 241.

Гроб 7 имао је правоугаоно постоље изграђено од слоја крупног камена, преко кога је долазио слој шљунка. Околу је било уоквирено венцем од крупног камена (Т. III, 1). Овако изграђено постоље, које је имало облик сандука, после полагања покојника, било је покривено дебелим слојем наслаганог крупног камена. Покојник је био положен на леви бок, у благо савијеном положају. Начин сахрањивања у овој гробу и начин изградње гробне конструкције је истоветан у откривеном гробу 1, хумка IV на некрополи „Каравлашке Куће“ у Пабинама, који је, према гробним прилозима, датован у период касног бронзаног доба.¹³ Међутим, покретни материјал откривен у близини гроба и у хумци, не пружа одређене потврде.

У гробу 9 покојник је био положен на постољу изграђеном од речног шљунка. Поред фрагмената керамике, који су чинили прилог гроба, откривени су и трагови окера.

У гробу 22 покојник је сахрањен на самој земљи, на дубини од 2 m. Поред лобање покојника налазило се поређано камење. Осим кременог ножића (Т. IV, 8) других прилога у гробу није било.

Код гробова са спаљеним остацима покојника сусрећемо два начина у сахрани. У гробовима: 15, 19, 25, 26, 27 и 30 спаљени остаци положени су на слоју ситног камена или шљунка, који је лежао на мркоцрвеној земљи. Међутим, у гробовима: 21, 24, 28, 29 и 31, спаљени остаци покојника положени су на слоју мркоцрвене земље. С обзиром да су претежно сви гробови са спаљеним остацима покојника положани на слоју мркоцрвене земље, то се може претпоставити да је претходно вршено насипање хумке са овом земљом.

Откривена површина у северозападном делу хумке, са изразитим траговима паљења ватре и са остацима пепела, гари и угљевља, вероватно представља остатке од спалишта, са кога су остаци покојника одмах преношени и положани на земљу или на постоља од шљунка или ситног камена.

Поред керамичког материјала, у спалишту је нађен и примерак фрагментоване статуе (Сл. 18) која показује типолошку сличност са статуом из Агатовца.¹⁴ Инвентар највећег броја гробова чине претежно фрагменти керамике, затим кремни материјал и камене секире.

¹³ M. Kosorić—D. Krstić, *Članci i građa VIII*, 1970, T. I, 1, 2.

¹⁴ S. Dimitrijević, *Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture*, *Opusc. archaeologica I*, Zagreb 1956, T. XII, 79.

Керамички материјал претежно је грубе фактуре, мркоцрвене боје. Облици су конични и биконични. Наћен је и примерак сиска. Поједини примерци украшени су пластичним тракама са отисцима, мотивом уреза као и орнаментом у виду кружних удубљења. На основу извршене типолошке анализе керамички материјал показује и извесне традиције старијих култура, а поједини облици садрже и елементе који указују на везе са млађим културним групама. Из гроба 15 потиче примерак суда који је на рамену украшен пластичним ојачањем са отисцима. Из овога гроба је и примерак обода и рамена суда са орнаментом изведеним широким канелурама. Орнаментални мотив у виду наглашених канелура сусреће се и на примерку зделе из гроба 21 (Т. IV, 5). Из гроба 19 је и примерак суда орнаментисан мотивом уреза.

Керамички материјал из наведених гробова по својим типолошким и стилским одликама упућује на сличност са материјалом Чернавода III.¹⁵ На сродност указују облици судова са орнаменталним мотивима у виду наглашених канелура и орнаментом изведеним отисцима и урезима. Блиске аналогije у облицима и орнаменталним мотивима налазе се и у материјалу који потиче са локалитета Брза Врба, на коме су такође констатовани елементи ове културне групе.¹⁶ Облици судова са орнаментом косих канелура налазе паралеле и у примерцима судова из Доње Слатине.¹⁷ Фрагменат суда, из гроба 24 са орнаментом кружних убода везује се за материјал баденске групе.¹⁸

Поред керамичког материјала, у појединим гробовима, откривене су и секире израђене од белог камена (Т. IV, 9, 10).

Констатовани начин сахрањивања покојника, на слоју шљунка или на ситном камену, познат је и са локалитета Пилишмарот у Мађарској.¹⁹

Према анализи керамичког материјала из појединих гробова хумке, затим налазима камених секира и кремних ножића, појави окера и самом начину сахрањивања спаљених остатака покојника, на земљи без употребе урне, гробо-

ви: 9, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30 и 31 припадају периоду прелаза у метално доба. Ови гробови су истовремено и најстарији гробови под хумкама на овоме подручју. Констатовани гробови овога периода представљају и нови моменат у праћењу хронолошког континуитета сахрањивања под хумкама у области Подриња. Њихова појава на подручју Подриња свакако стоји у вези са променама и кретањима која су настала крајем неолитског периода као одраз померања и кретања степских племена.²⁰ Појава трагова окера у гробовима,²¹ налази кремних ножева,²² као и начин сахрањивања покојника, представљају неке од установљених елемената које карактеришу настале промене.²³ На кретања и продоре елемената степских култура указују и налази из тумула у Војловици,²⁴ као и налази из истражених хумки код Крагујевца,²⁵ које пружају податке о постојању временског периода у продирању и ширењу елемената степске културе.

НЕКРОПОЛА ГАЈ У ДОЊИМ БАЧИЋИМА

Некропола лежи на платоу једне косе под шумом која се северно од села Кравице протеже до села Доњих Бачића, (СО Братунац). Од села Кравице које лежи поред пута Братунац—Власеница, удаљена је око 3 km. На некрополи налази се око 10 хумки различитих димензија, пречника између 4 и 16 m, а висине око 0,50 до 0,90 m. Развучене су и бујицама оштећене.

Први радови на истраживању хумки започели су у току 1976. године. Даљи радови настављени су и у 1977. години. У току радова истражене су три хумке, од којих је била само хумка I најбоље очувана.

Истраживања су вршена по уобичајеном методу рада. Стратиграфски подаци су истоветни. Испод слоја хумуса настаје слој насипа, земља

²⁰ M. Gimbutas, Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-Grave Culture, L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, 1961, 193—200; G. Childe, Prehistoric Migrations in Europe, 1950, 149.

²¹ M. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 39. Bericht RGZM, 1958, 51; исти, Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији, Старијар IX—X, 1958—59, 20.

²² A. Benac, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo 1964, 59.

²³ M. Garašanin, Pontski i stepski uticaji u doњem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba, GZM XVI, 1961, 5—26.

²⁴ Б. Јовановић, Тумули степске културе гробова јама у Подунављу, Старијар XXVI, 1975, 9.

²⁵ D. Sreјović, Humke stepskih oblika na teritoriji Srbije, Godišnjak CBI XIII, 1976, 117—130.

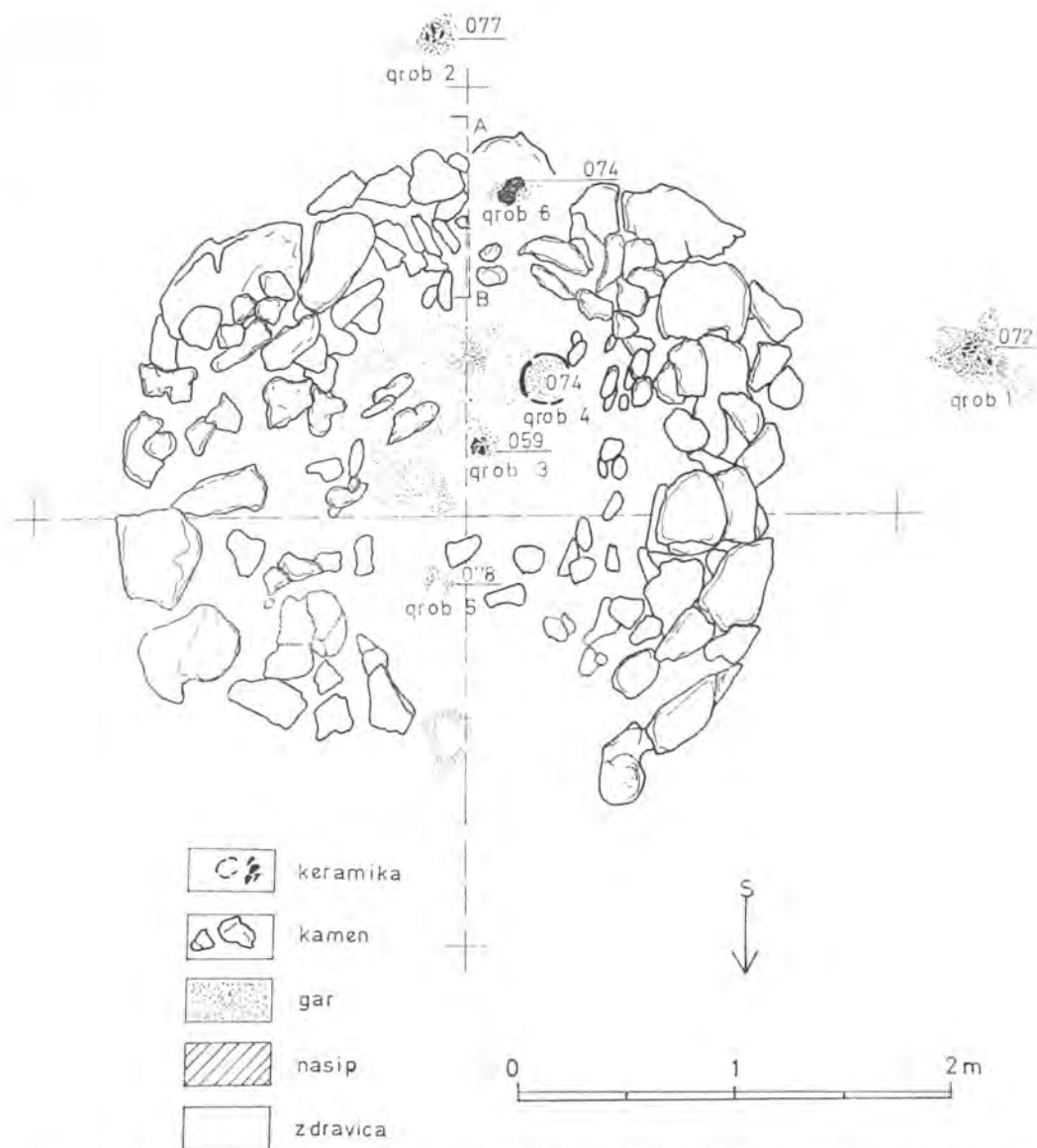
¹⁵ S. Morintz—P. Roman, Aspekte des Ausgangs der Aneolithikum und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum zur Niederdonau, Dacia XII, 1968, 45, Abb. 36, 1, 37, 1—12, 40, 41, 46.

¹⁶ P. Medović, Die Cernavoda III-Kultur in Jugoslawischen Donauegebiet, Istraživanje 5, 1976, 105.

¹⁷ Д. Гарашанин, Ископавања на Гумништу — Дачком Риту у Доњој Слатини, Старијар IX—X, 1958—59, 257.

¹⁸ М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије I, 1973, 230.

¹⁹ I. Torma, Die Boleraz-gruppe in Ungarn, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Bolerazkultur 1973, 483, T. 9, 10, 3.

Сл. 19 — Доњи Бачићи, „Гај“. Хумка I. Fig. 19 — Donji Bačići, »Gaj«. Tumulus I.

мрке боје, растресита, са бројним остацима корења и жила дрвећа. Слој насипа у коме се запажају остаци конструкције од каменог венца, прелази у жуту, камениту земљу, здравицу.

Хумка I (Сл. 19)

Димензије хумке износила су: 16×16 m а висина 0,90 m. У централном делу хумке, на дубини од око 0,30 до 0,50 m откривен је каменити венац, кружног облика. На северној страни венац је прекинут. Димензије су: $3,10 \times 2,50$ m. Висине је око 0,20 до 0,30 m. Израђен је од крупног и нешто ситнијег камена, неправилног облика, поређаног у три

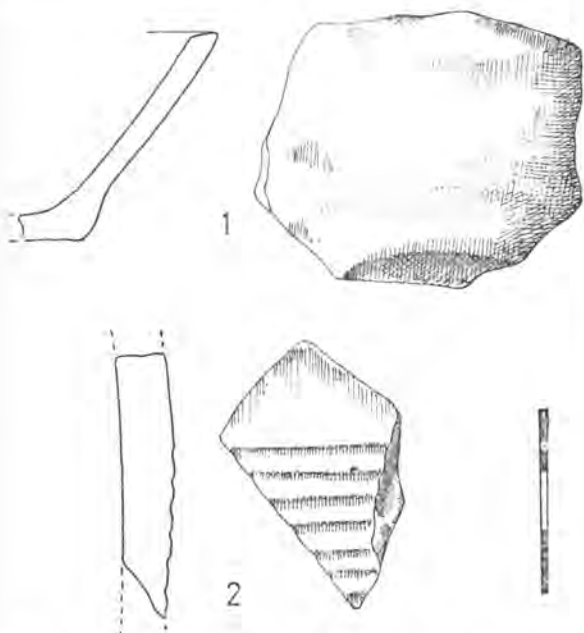
реда. У хумци је откривено шест гробова, од којих су два лежала изван каменог венца, а остала четири у кругу који је венац захватао.

Гроб 1. Лежао је на дубини од 0,72 m. Од центра хумке био је удаљен око 2,50 m западно. Налазио се изван каменог венца. На површини од $0,40 \times 0,20$ m откривени су остаци спаљених угљенисаних костију, трагови гари, угљевља и пепела. Од прилога нађени су фрагменти атипичне керамике, на којима се запажају трагови ватре.

Гроб 2. Налазио се јужно изван каменог венца, од центра хумке био је удаљен око 2,25 m. На дубини од 0,77 m откривени су остаци уништеног гроба, у коме су установљени остаци од угљенисаних

костију, трагови гари, пепела и угљевље. Од прилога, нађени су мали фрагменти, атипичне керамике, на којој се виде трагови горења.

Гроб 3. Откривен је на дубини 0,52 m. Лежао је унутар каменог венца. На већем камену постављена је урна, суд коничног облика на коме се налазе трагови од горења. У урни су нађени делови угљенисаних костију и остаци гара. Около урне, на површини од 1. m у пречнику, земља је мркоцрвене боје, горела, са гаром, траговима пепела и угљевљем. Поред урне нађени су и делови од другог суда, међутим, сви делови су били трошњи, тако да се облик није могао ближе одредити.

Сл. 20 — Доњи Бачићи, „Гај“. Фрагменти судова из гроба 4, хумка I, и из хумке III. Fig. 20 — Donji Bacići, „Gaj“. Fragments des récipients de la tombe 4, tumulus I, et du tumulus III.

Гроб 4. Лежао је на дубини 0,74 m југозападно од гроба 3, на удаљености од око 0,20 m. Откривена је урна облика коничне зделе. У урни су нађени угљенисани остаци костију, гар, пепео и угљевље. Откривена урна била је у трошном стању, па се није могла сачувати (Сл. 20, 1).

Гроб 5. Лежао је на дубини 0,78 m. На слоју жуте земље положени су били остаци угљенисаних костију, гар, пепео и угљевље. Од прилога, нађено је неколико мањих атипичних фрагмената керамике, на којима се виде трагови од горења.

Гроб 6. Лежао је западно од гроба 4 на дубини од 0,74 m. Једним делом је залазио испод каменог венца. У слоју мркоцрвене, гореле земље нађени су трагови гари, пепела, угљевља и делови угљенисаних костију. Од прилога, у гробу је откривен фрагмент дна суда са траговима горења и неколико атипичних фрагмената керамике.

Хумка II

Налазила се јужно од хумке I, на удаљености од око 39 m. Димензије хумке износиле су 10×10 m а висина 0,50 m. Хумка је заравњена и оштећена.

У току радова, у хумци је откривен само делимично очуван камени венац, пречника око 2,50 m. Према очуваном делу био је кружног облика. У унутрашњости венца нађен је обрушени камен. На дубини 0,40 m у центру венца, откривен је слој гари и неколико мањих, атипичних фрагмената керамике. Других налаза у хумци није било.

Хумка III

Лежала је јужно од хумке I, на удаљености од око 20 m. Хумка је оштећена и развучена. Садашње димензије износе: 8 × 8 m а висина 0,30 m.

У хумци су откривени делови каменог венца, висине око 10 до 20 cm, ширине од 0,50 до 0,70 m. Венац је постављен на земљи мрке боје, испод које долази каменито тло. У хумци нису откривени гробови, али су нађени трагови гари која је расута лежала на појединим деловима хумке. У току радова, местимично су налажени делови угљенисаних костију, као и трагови црвене, гореле земље. Поред неколико атипичних фрагмената керамике, у хумци је нађен и мали фрагмент трбуха суда са орнаментом изведеним у виду урезаних линија (Сл. 20, 2).

Откривени керамички материјал у хумкама не представља карактеристичне форме судова на основу којих би се могло извршити хронолошко опредељење гробова. Нађени керамички материјал је у лошем стању очуваности. На већем броју примерака запажају се трагови ватре.

Основне податке о сахрањивању пружа хумка I. У овој хумци откривено је шест гробова са спаљеним остацима покојника. У хумци је констатован камени венац. Остаци од каменог венца делимично су установљени и у хумци II и хумци III. Камени венац у унутрашњем централном делу хумке, за сада, у односу на истражене хумке на овоме подручју, пружа нови податак о систему изградње хумки.

Сви откривени гробови у хумци I, осим гроба 3, лежали су на приближном нивоу. Гроб 1 и 2 налазили су се изван каменог венца, док је гроб 6 делимично залазио испод каменог венца. Овај податак указује да је покојник вероватно сахрањен пре подизања каменог венца. У гробу 3, који је лежао на дубини од 0,52 m, откривена је оштећена урна са остацима угљенисаних костију и гаром. Поред урне, у пречнику од 1. m откривен је слој интензивно мркоцрвене гореле земље са остацима гари, пепела и угљевља. Према овоме, покојник је вероватно био спаљен на самоме месту сахране. Како је гроб 4 лежао испод спалишта гроба 3, то је свакако старији од гроба 3.

НАСЕЉЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ КРЧЕВИНЕ У ТРНОВИЦИ

Локалитет је смештен на једноме платоу, изнад најниже терасе реке Дрине на којој су фиксирани хумке некрополе Шундиноваче у селу Паџинама. Од пута Зворник—Бијељина удаљена је око 200 m. Ниже локалитета, поред пута лежи некропола „Крчевине“ на којој се налазе три хумке. Локалитет је једним усеком подељен на јужни, знатно виши део и северни, који је нижи, а који се простире до сеоског пута за Трновицу и истовремено одваја подручје села Трновице од подручја села Паџине (СО Зворник). На западном делу налази се поток зван „Крагујевачки“.

Постојање насеља на локалитету установљено је 1968. године, приликом радова на истраживању хумки у селу Паџинама. Том приликом, као и накнадним рекогносцирањима, на површини локалитета нађено је доста керамичког материјала који је доспео на површину услед агрикултурних радова. Године 1975. на локалитету су извршени мањи сондажни радови. У току 1976. године радови на археолошком истраживању обављени су у већем обиму. Том приликом локалитет је истражен са осам сонди, различитих димензија. Четири сонде постављене су на јужном, узвишеном делу. Од ових сонди, западно, на удаљености 0,5 m постављена је сонда V и VI, а од њих североисточно, сонда VII и сонда VIII. Укупно је истражена површина од око 153 m².

Стратиграфија насеља

Вертикални профили истражених сонди пружају следеће податке: слој хумуса, дебљине око 0,20 m уствари је преоран агрикултурним радовима, па се у првим слојевима појављују остаци материјалне културе. Следећи слој, мрке земље, поред покретног инвентара, пружају и податке о остацима грађевинске делатности. Овај слој, постепено, са дубином од око 0,70 до 0,90 m прелази у стерилни слој, земљу жуте боје — здравницу.

Грађевински остаци

Према добијеним подацима, на насељу је постојао један хоризонт становања. Откривени остаци у виду аморфног кућног лепа, малих делова кућног пода и нађени остаци огњишта, пружају податке о изгледу грађевина на овом насељу. Према овим налазима, на насељу су биле подигнуте надземне куће, грађене на уобичајени начин, са арматуром од дрвене конструкције и премазом од иловаче. Остаци надземних кућа, установљени у сондама, I, II, III и IV пружили су податке, иако непотпуне, о њиховој грађњи и простирању. Из сонде I и II, поред остатака кућног лепа са траговима коља, нађе-

ни су и остаци стубова, са траговима угљенисаног дрвета, од којих су два дијагонално лежали, на растојању од око 3,50 m у југоисточном и североисточном делу. Ови стубови као и остаци од два мања стуба, у средишњем делу овог простора, припадали су свакако грађевини која се простирала у правцу СИ—ЈЗ. У северозападном делу грађевине откривено је делимично очувано огњиште, фундирано ситном каменом арматуром, изнад кога је долазно слој лечене иловаче са остацима гари и угљенисаних делова дрвета. Огњиште је било оивичено кружним камењем. Очувана површина износи: 0,80 × 0,60 m. Поред огњишта лежали су фрагменти суда грубе фактуре, са траговима горења, и делови животињских костију (Сл. 21).

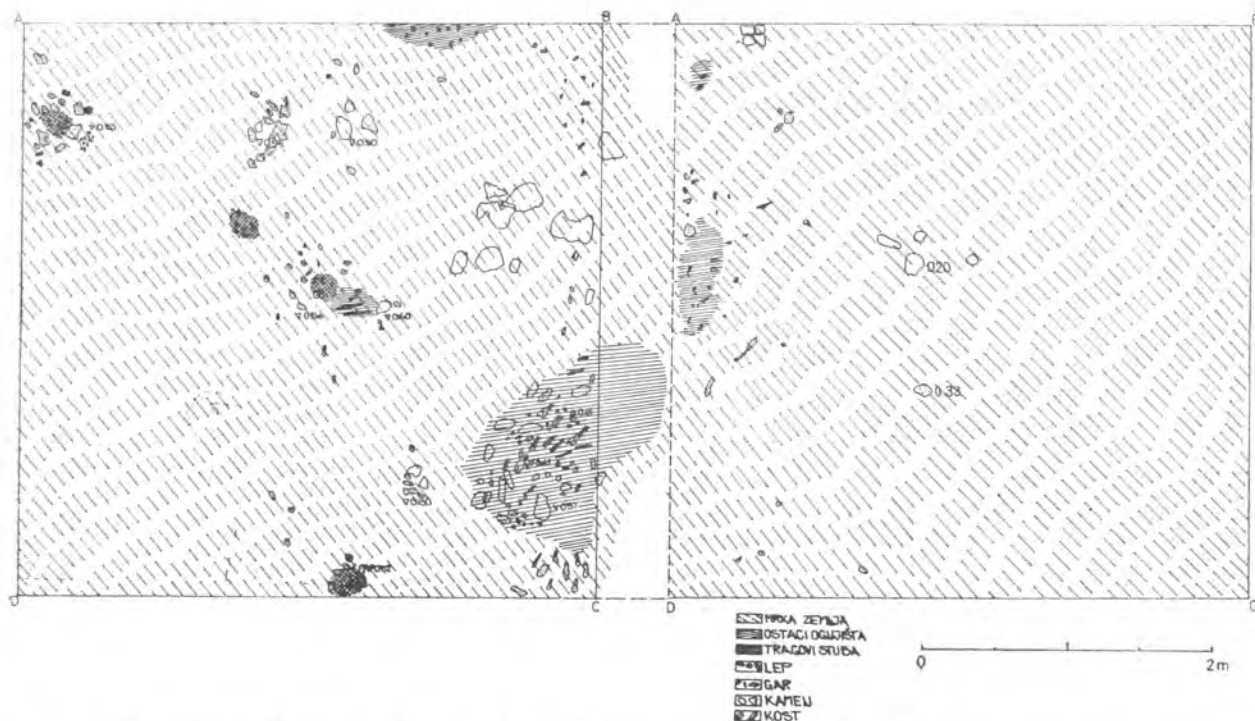
Непотпуни грађевински остаци констатовани су и у сонди III и IV. Поред мањих комада лепа, од којих су неки са остацима од коља, установљени је и део поремећеног подног лепа, као и остаци од два стуба, пречника око 0,10 и 0,20 m. Такође, установљени су остаци од веће угљенисане греде. У источном делу сонди и у проширењу, откривени су остаци огњишта које је лежало на дубини 0,86 m, на слоју здравнице. Дно је било фундирано слојем иловаче, преко кога је долазила печена иловача са премазом. Око огњишта, на северозападном и југозападном делу подигнут је био зид од неправилно поребаног камена, у облику полукружног венца, који је на источној страни био отворен. Висина очуваног каменог венца износила је око 0,40 m. На огњишту, као и поред њега на ширем простору, налазили су се остаци гари, угљенисаног дрвета и пепела. Поред огњишта лежали су фрагменти керамике, грубе фактуре и део каменог жрвња. Источно од остатака огњишта у слоју развученог гара, на удаљености од 0,40 m откривено је 6 камених секира, израђених од лаганог, белог камена. Од огњишта, на удаљености од 0,50 m јужно, установљени су остаци угљенисане греде, дужине око 1,40 m (Т. V, 1).

У сонди V, на дубини између 0,60 и 0,69 m откривени су остаци од пет стубова, пречника око 20 cm. Угљенисани остаци дрвета, облепљеног са лепом били су укопани до дубине 0,85 и до 0,90 m. Четири стуба простирала су се у правцу И—З, средином сонде, на приближним растојањима, док је пети стуб лежао северно (Сл. 22).

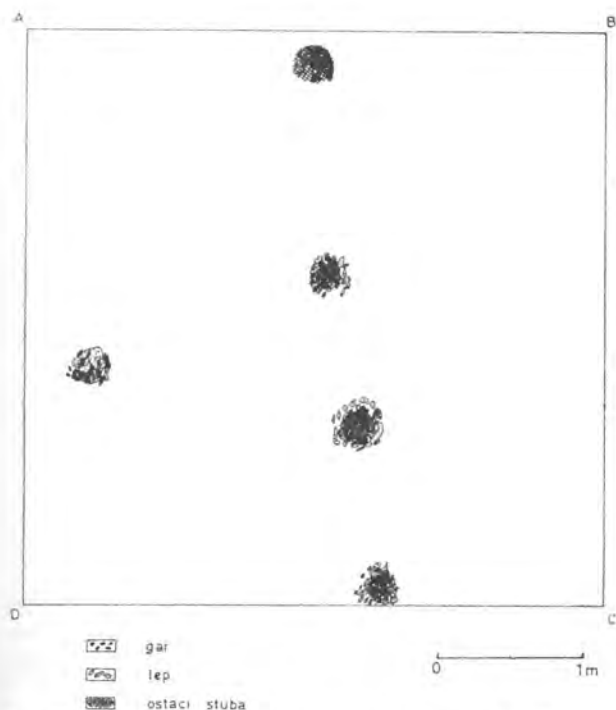
Покретни материјал

Најбројније налазе на насељу представљају облици керамичких посуда. Камени објекти су малобројни. Коштани објекти на истраженом делу локалитета, нису установљени.

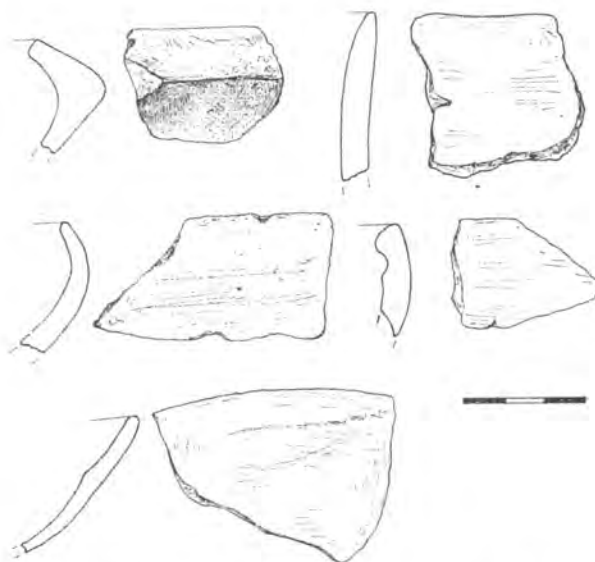
Керамички материјал претежно је грубе фактуре, рађен од делимично пречишћене земље са ситним зрнцима песка или од изразито непречишћене, песковите земље. Боја судова углавном је мрка и сива. Судови, рађени од нешто боље, пречишћене земље, заступљени су претежно облицима биконичних и коничних здела (Сл. 23; Т. V, 2—4), које се појављују у различитим варијантама, дубље и плиће, оштрог прелома и благог заобљења. Заступљен је и примерак коничног плитког суда — тањира, са ободом повијеним на унутрашњу страну (Т. V, 5). Код судова изразито грубе фактуре боја варира од тамнокрке до црне. Неуједначено су печени. Претежно су коничног облика са равним, заобљеним и разгнутим ободом. Појављује се и облик суда са сиском за изливање (Т. V, 6). Орнаментални мотиви

Сл. 21 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Део основе куће. Fig. 21 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Partie de la base de la maison.

Сл. 22 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Остаци стубова у сонди V. Fig. 22 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Vestiges de colonnes dans la sonde V.

Сл. 23 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Облици судова. Fig. 23 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Formes de récipients.

су малобројни и не тако разноврсни. На неколико примерака судова боље фактуре, уочен је орнамент канелура, плитких и дубљих (Сл. 24, Т. V, 7). Појављује се и орнамент изведен урезаним паралелним линијама (Т. V, 8). На судовима грубе фактуре заступљен је орнамент изведен отисцима (Т. VI, 1), или пластичном траком са отисцима (Сл. 25). Сусреће се и украс у виду полукружне пластичне траке (Сл. 26).

Уочена је и појава неколико фрагмената грубе фактуре, са барботино-орнаментом, изведеним прелачењем прстију по свежој глинци (Т. VI, 2).

Дршке су претежно тунеластог облика (Т. VI, 3), али се појављују и тракасте и пластичне (Сл. 27, 28). Дна судова су претежно равна, а заступљен је и примерак благо профилисаног (Сл. 29).

У целом културном слоју запажена је појава кременог оруђа, ножића и нуклеуса (Т. VI, 4). Камене секире су ребе. Из слоја потиче примерак камене секире калупастог типа, сиве боје (Т. VI, 5). Камене секире, нађене поред огњишта, из сонде III и IV (Т. VI, 6—9) израђене су од лаганог белог камена, односно од дијатомејске земље (силицијског сегмента).²⁶

На основу стратиграфских података, на насељу је постојао један хоризонт становања. Према откривеним остацима грађевина, куће су биле правоугаоног облика, оријентације СИ—ЈЗ. Грађене су од дрвене конструкције, плетара и земљаног премаза. Остаци угљенисаних греда указују на пожар који је и био узрок престанка живота на насељу.

Откривени керамички материјал носи одлике винчанске културе²⁷ и везује се за период позног неолита. Заступљени примерци здела коничног и биконичног облика представљају и основне облике у керамичком материјалу насеља. Паралеле се налазе и у материјалу истовремене културе Поморавља.²⁸ Међу откривеним примерцима керамике запажају се и облици обода са цилиндричним вратом, са орнаментом уреза на ободу и са канелурама на врату (Т. V, 9). Нађен је и примерак плитког тањира са задебљаним ободом, као и примерак суда који је на ободу и рамену украшен кружним удубљењима (сл. 28).

Из сонде I, ископног слоја 1 и 3 потичу и неколико примерака керамике са елементима барботино технике. Нађена керамика указује на постојање старчевачке културе на локалитету. Керамика ове културе налажена је и на површини ораница које леже на северном делу локалитета. У обиму извршених радова тешко је дати неки одређенији закључак о појави елемената ове културе. Међутим, одређеније податке свакако би пружили даљи радови који би обухватили и већу површину локалитета.

²⁶ Анализу је извршио др Предраг Ристић, професор рударског факултета у Тузли, на чему се овде захваљујем.

²⁷ М. М. Васић, Винча IV, Београд 1941.

²⁸ Б. Стало, Градац, неолитско насеље, 1972.

ЛОКАЛИТЕТ БАБИБА БРДО У ГЛАВИЧИЦАМА

Локалитет се простире на високој речној тераси Дрине. Знатно се издиже од осталог терена на левој обали, од које је одвојен једним ровом. Како локалитет захвата и саму обалу, то је велики његов део однесен реком, која га поткопава.²⁹

Археолошка пробна ископавања обављена су на локалитету у току 1975. године. Том приликом на највисочијем делу терена истражена је површина од 9 m².

Радови су показали да је горњи хумусни слој, преоран па се одмах налази на керамички материјал и на остатке кућног лепа. Непосредно испод овога слоја, на дубини између 0,20 до 0,50 m у слоју мрке земље, појављују се компактни комади кућног лепа. Са дубином од око 1,40 m долази се до слоја жуте земље — здравце. На истраженој површини констатована је и једна јама (Сл. 30).

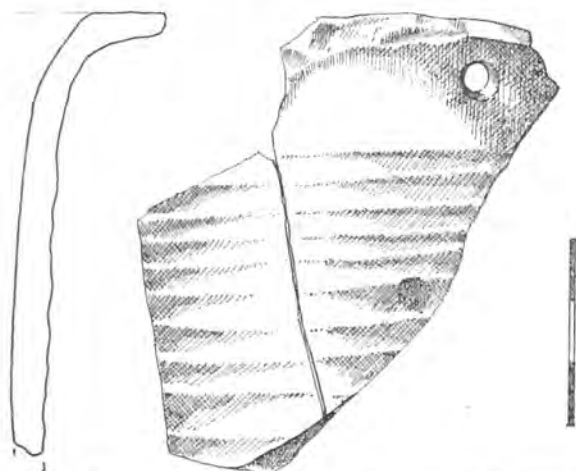
У слоју хумуса нађен је и малобројан керамички материјал који припада средњовековном периоду.

Откривени грађевински остаци у културном слоју јасно издавају хоризонт надземних грађевина. Њега карактерише гомила компактног кућног лепа од порушених зграда. На дубини од 1. m откривени су углови од две зграде, које су лежале на растојању од 1. m. Остаци су у виду компактне масе, црвеночерног лепа, а нађени су и делови пода. На неким комадима лепа налазе се и отисци од стуба и колаца. У делу зграде која је лежала код профила АВ сонде откривен је камени жрвањ (Сл. 31).

Остаци од друге грађевине лежали су на нешто нижем нивоу. На дубини од око 1,10 m установљени су фрагменти кућног пода са траговима од греда. Одмах, ниже остатака кућног пода укопавала се једна јама до дубине од око 2,26 m. На дну јаме откривено је више фрагмената од великих судова — питоса, грубе фактуре.

Најбројније налазе на насељу представљају облици керамичких посуда. Битне разлике у откривеном материјалу не могу се уочити. Рабене су од пречишћене земље и од земље која садржи ситнија и крупнија зрна песка. Боја варира од сиве, мрке до црне. Судови боље фактуре заступљени су у облику коничних и биконичних здела, са равним и увученим ободом. Појављују се и примерци судова са ниским цилиндричним вратом и облици са разгнутим ободом (Сл. 32; Т. VII, 1, 2). Дршке су тракастог и

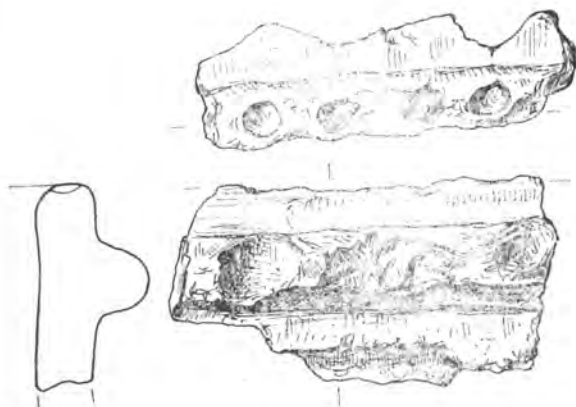
²⁹ На сарадњи и помоћи у вођењу сондажних радова и рекогносцирања у 1975 г. захваљујем овде др Војиславу Трбуховићу и мр. Лепи Трбуховић.

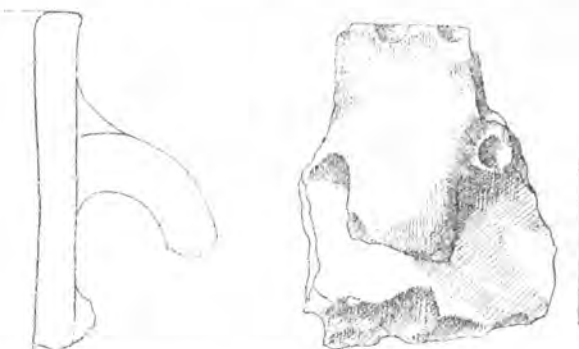
Сл. 24 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Фрагмент обода. Fig. 24 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Fragment de bordure.

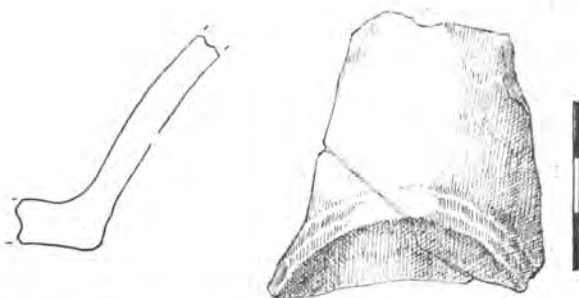
Сл. 27 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Фрагмент пластичне дршке. Fig. 27 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«, Fragment d'anse plastique.

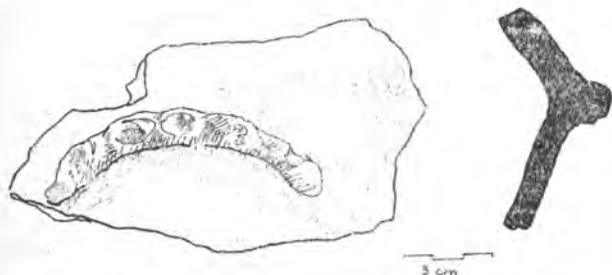
Сл. 25 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Фрагмент суда са пластичном траком. Fig. 25 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Fragment de récipient avec ruban plastique.

Сл. 28 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Фрагмент суда са тракастом дршком. Fig. 28 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Fragment de récipient avec anse en forme de ruban.

Сл. 29 — Трновица, „Крчевине—Лединџи“. Фрагмент дна суда. Fig. 29 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Fragment de fond de récipient.

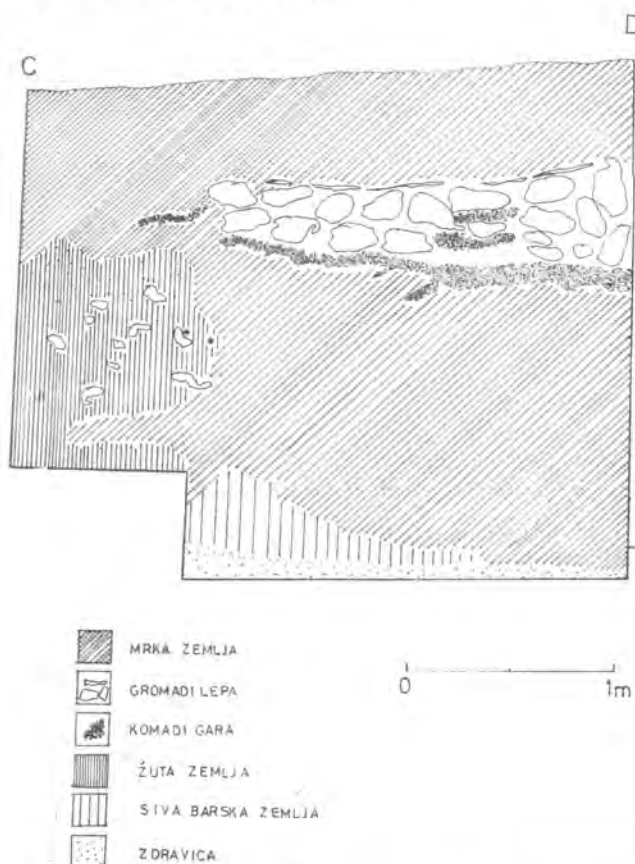

Сл. 26 — Трновица, „Крчевине—Лединџи.“ Фрагмент суда са полукружном траком. Fig. 26 — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. Fragment de récipient avec bande semi-ovale.

пластичног типа. Судови грубе фактуре, неуједначено су печени. Најбројније су заступљени облици са равним и разгрнутим ободом. Дршке су тунеластог типа (Т. VII 3), а појављују се и пластичне и дугмастог облика (Сл. 33). Из профила локалитета потиче и налаз малог суда и зделе на високој нози (Т. VII, 4, 5).

На судовима боље фактуре сусреће се канеловани орнамент (Сл. 34). Најчешће су заступљени хоризонтални, коси и вертикални снопови

канелура. Украсни мотиви изведени су и у виду урезаних линија испуњених убудима (Т. VII, 6). Код посућа грубе фактуре карактеристични орнамент чине удубљења изведена прстом, или коси зарези (Т. VII, 8). Такође заступљен је и украс у виду пластичне траке са отисцима прста (Т. VII, 7). Орнаменти се налазе у хоризонталном низу на ободу испод обода или на прелазу из рамена у трбух суда.

Сл. 30 — Главичице. Профил сонде. Fig. 30 — Glavičice. Profil de la sonde.

Објекти израђени од камена нађени су у малом броју. Откривен је примерак камене секире, језичастог типа. Нађен је и један фрагментовани коштани објекат са кружним отвором, који је вероватно део дршке од неког сечива.

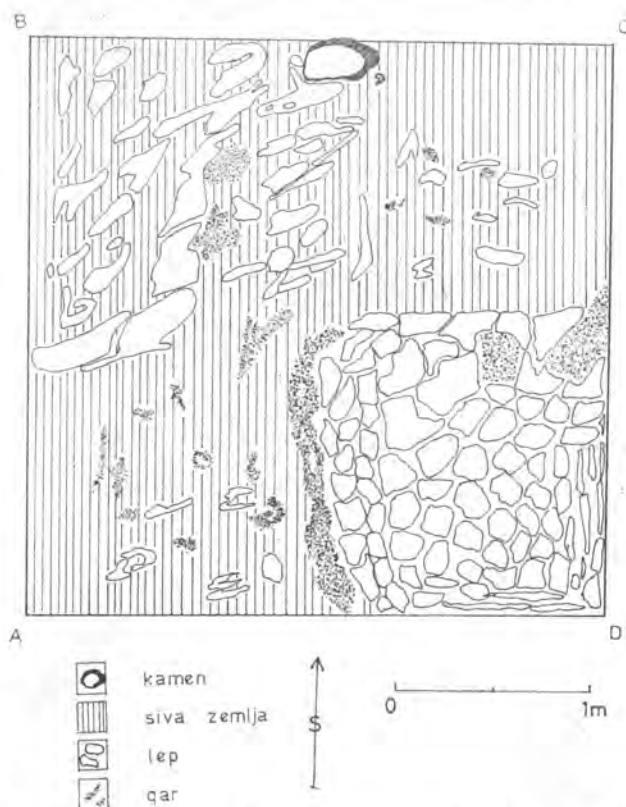
Керамички материјал откривен у јами, такође не показује типолошке разлике. Малобројни примерци материјала рађени су од пречишћене земље, боје црвенкастомрке и црне. Заступљен је и примерак коничног суда са разгнутим ободом, затим коничне зделе и примерак суда са равним ободом, црне боје са траговима глачања. Украшен је системом канелура и кружних удубљења. Судови грубе фактуре рађени су од

мрке, непречишћене земље. То су облици већих судова са равним дном. Ободи су орнаментисани зарезима, или је испод обода орнамент изведен отиском прста. Дршке су тунеластог облика, а појављују се и пластичне.

Извршена истраживања пружила су основне податке. Откривени остаци компактног лена, подница и стубова, говоре о развијеној грађевинској делатности. С обзиром на обим истражене површине, не можемо говорити о величини зграда. Дебел слој рушевина, затим остаци гари, трагови угљенисаног дрвета указују да је насеље уништено пожаром.

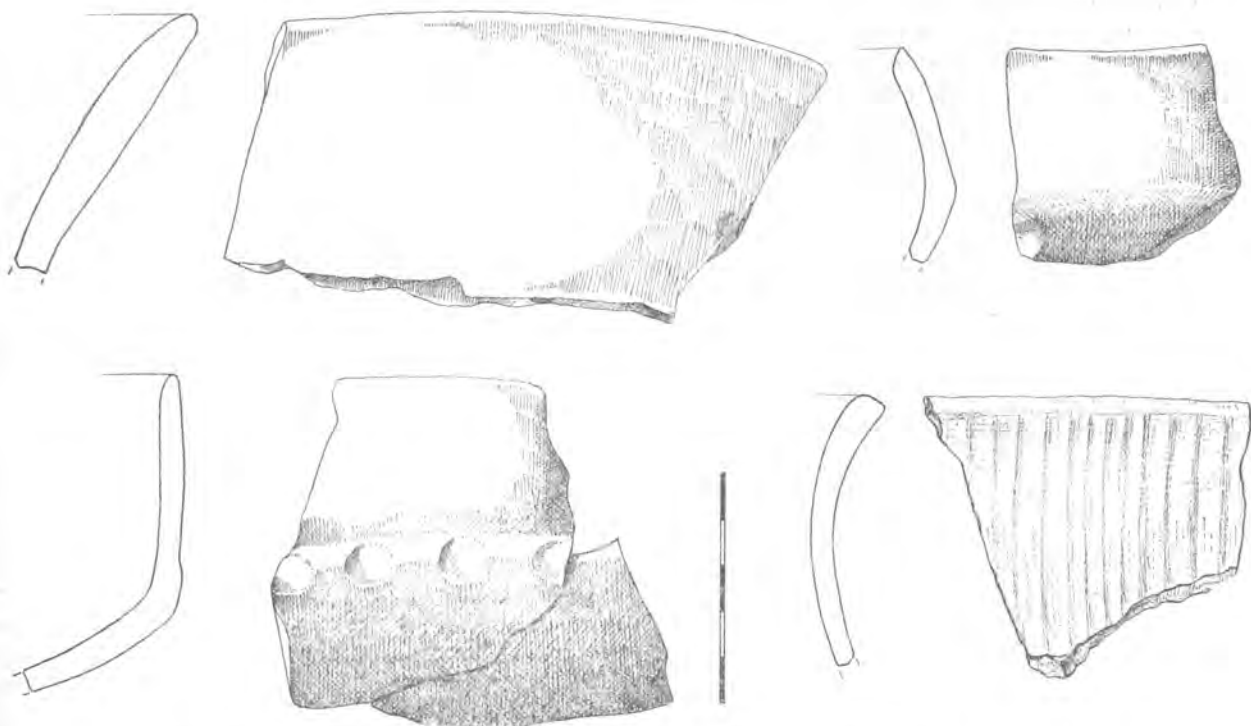
Покретни материјал откривен са истражене површине заступљен је најбоље керамичким налазима. На основу типолошке анализе керамичког материјала насеље припада позном неолиту и везује се уз млађе стратуме неолитских насеља винчанске културе североисточне Босне.^{29a}

Поред тога што је насеље просторно истражено у малом обиму откривени покретни инвентар пружа два основна податка о животу њего-

Сл. 31. Главичице. Основа сонде А. Fig. 31 — Glavičice. Base de la sonde A.

^{29a} А. Бенац, Неолитски телови у североисточној Босни и неки проблеми босанског неолита, ГЗМ, XVI, 1961, 39—78.

Сл. 32 — Главичице. Облици судова. Fig. 32 — Glavičice. Formes de récipients.

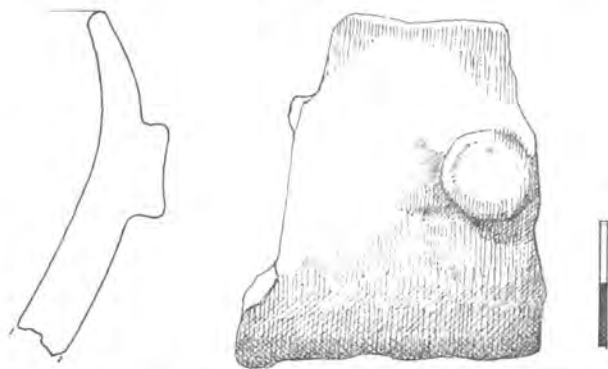
вих становника. Налаз каменог жрвња и налаз животињских костију упућује да је основа његовог економског живота била земљорадња и гајење домаћих животиња.

НАСЕЉЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ОСТЈЕНАК У ДОЊОЈ ГРБАВИЦИ

Локалитет лежи на подручју села Доњи Грбавци (СО Зворник). Налази се са десне стране старог мајевичког пута Зворник—Лопаре. Локалитет је смештен на једном брежуљку који се на северном делу завршава оштрим седлом. Најприступачнији је са јужне стране. Са његове западне стране тече река Сипна. Од локалитета С—3, на удаљености од око 500 m лежи антички локалитет у селу Дардаганима.³⁰ На источној падини брежуљка спорадично се налази на обрнуто камење.

У току 1975. године упоредо са рекогносцирањем локалитета и околине извршено је и пробно ископавање. Једном сондом, постављеном у правцу ЈИ—СЗ на ивици платоа, истражена је површина од 10 m².

Радови су показали да је хумусни слој уништен. У првом откопном слоју, са којим уствари почиње културни слој, нађени су атипични фрагменти керамике. Дебљина, делимично очу-

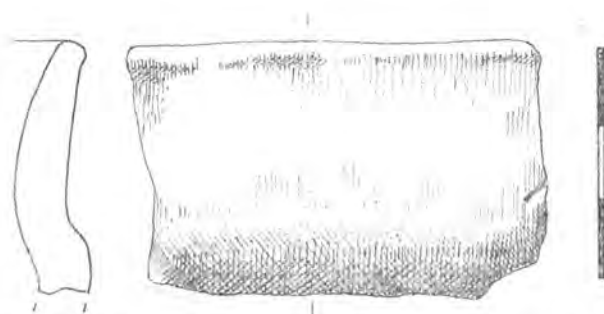

Сл. 33 — Главичице. Фрагмент суда са дугметастом дршком. Fig. 33 — Glavičice. Fragment de récipient avec anse en forme de bouton.

ваног културног слоја износи око 0,40 m. Слој належе на кречњачку стеноу. Нађени керамички материјал у културном слоју грубе је фактуре, рађен од песковите земље, са мање и више примеса зрнаца песка. Боја варира од сиве до црвен-

³⁰ М. Kosorić, Spomenik Mitrinog kulta iz okoli-
ne Zvornika, Clanci i grada VI, 1965, 49.

кастомрке. Од малобројних нађених фрагмената керамике можемо издвојити део равног обода суда са цилиндричним вратом, (Сл. 35), затим део коничне плитке зделе, као и фрагменат обода са пластичном дршком. Два нађена фрагмента суда орнаментисана су урезаним паралелним линијама у комбинацији са мотивима троугла и цик-цак линијама (Т. VIII, 1). Са истражене површине потиче и керамички објекат у виду калема (Т. VIII, 2). Објекти израђени од камена заступљени су са једним примерком камене алатке — каменог бата, израђеног од грубог пешчара (Т. VIII, 3).

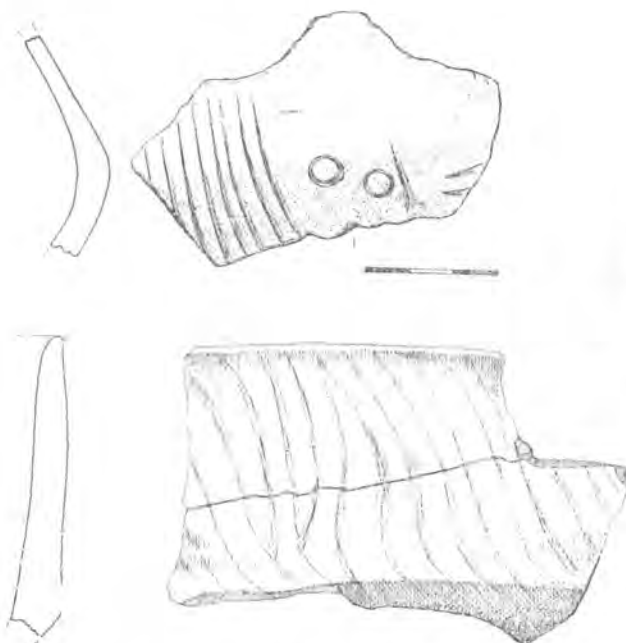
Сл. 35 — Доња Грбавица, Остјенак. Фрагмент обода суда. Fig. 35 — Donja Grbavica, Ostjenak. Fragment de bordure de récipient.

НАСЕЉЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ЦРКВИШТЕ У ВРАНЕШЕВИЋУ

Локалитет лежи на високој тераси изнад усека Грабовичке реке, десно од пута Братунац—Скелани (СО Братунац). Плато се пружа у правцу Дрине ка истоку, са стрмим падом према реци. На западној страни, терен се диже према брду Гај. На крајњем, источном делу локалитета лежи неколико стећака.

У току 1975. године на локалитету су извршени мањи пробни радови.

Према стратиграфским подацима, хумусни слој је уствари преоран агрикултурним радовима. Стога се већ у хумусном слоју појављују малобројни остаци материјалне културе. Земља је мрке боје. Местимично се запажају честнице ле-

Сл. 34 — Главицице. Фрагменти са канелурама. Fig. 34 — Glavičice. Fragments à canelures.

Насеље на локалитету Остјенак смештено на брду, у близини реке, са доста стрмим странама, имао је и природан положај погодан за безбедније услове живота. Спорадични налази обрнутог камена, указују на могућност постојања сухозида, који је свакако временом развучен.

Откривени малобројни остаци материјалне културе недовољни су за нека ближа разматрања живота на насељу. Заступљени орнаментални мотиви, изведени техником дубоког урезивања, носе у себи карактеристике вућедолске културне групе.³¹

³¹ R. Schmidt, Die Burg Vučedol, 1945, Т. 44, 45, 47.

Сл. 36 — Вранешевић, „Црквиште“. Фрагменти обода судова. Fig. 36 — Vranešević, „Crkvište“. Fragments de bordures de récipients.

па. Дебљина културног слоја износи 0,80 m. На једном делу истражене површине установљена је јама, која се пружала до дубине 0,90 m.

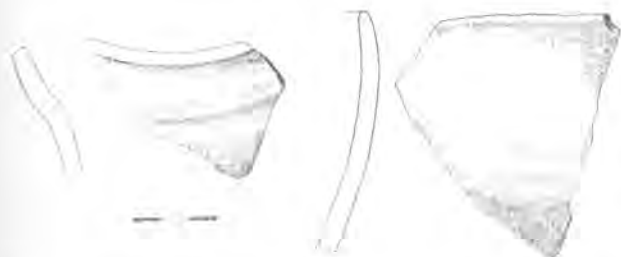
У току радова нађено је нешто мало керамичког материјала и грумења лепа. Керамички материјал је углавном уједначене фактуре. Рађен је претежно од недовољно пречишћене земље која садржи мање и више зрнаца песка. Боје је мркоцрвене и црне. Од нађеног керамичког материјала могу се издвојити неколико примерака коничних здела, судова са разгнутим и равним ободом и цилиндричним вратом (Сл. 36). Дна су равна.

У културном слоју нађена су и два примерка секира од белог камена, типа калупастог и језичастог (Т. VIII, 4).

Малобројни керамички материјал, до кога се дошло у току извршених пробних радова, показује карактеристике винчанске културне групе, па се насеље може одредити кругу неолитских насеља северноисточне Босне.³²

ЛОКАЛИТЕТ ПОДЦРКВИНА У МИХАЉЕВИЋИМА

Локалитет је смештен на брду Хрићу, које се налази између Братуначке котлине и кањона Дрине, на левој страни од пута који води из Братуница за Љубовију. Брдо је доста високо. У подножју брда, приликом радова на вађењу камена, налажени су фрагменти керамике.

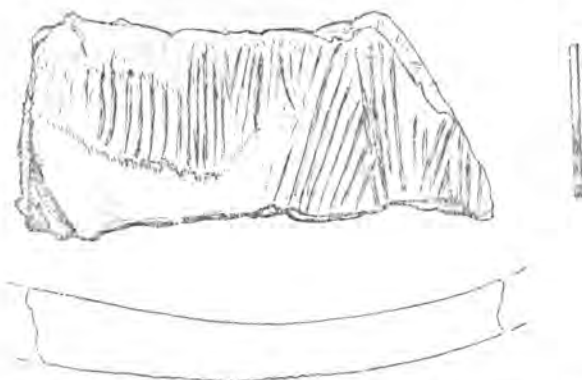

Сл. 37 — Михаљевићи, Подцрквине. Фрагменти латенске керамике. Fig. 37 — Mihaljevići, Podcrkvine. Fragments de la céramique latène.

Према подацима добијеним у току рекогносцирања, на брду су некада постојали остаци од цркве, чији је камен временом развучен.

У току 1975. године на локалитету су извршени мањи сондажни радови којим је истра-

жен део платоа. Истраживања су показала да је културни слој уништен. На источној страни платоа откривен је део зида који је био изграђен од каменних блокова везаних малтером. Откривени зид уствари представља доње делове темеља од неке грађевине, који би евентуално могли бити остаци од некадашње цркве.

Сл. 38 — Михаљевићи, Подцрквине. Фрагмент суда са чешљастим орнаментом. Fig. 38 — Mihaljevići, Podcrkvine. Fragment de récipient avec ornement en forme de peigne.

У току рекогносцирања, у усеку пута који води у село Михаљевиће, нађени су фрагменти керамике. Поред атипичних фрагмената, који се по фактури могу приписати праисторијском и средњовековном периоду, нађени су и фрагменти керамике који, по својим типолошким карактеристикама, припадају Латенском периоду (Сл. 37). Осим фрагмената керамике сиве боје, добре фактуре, пронађени су и фрагменти грубе фактуре, мрке боје, са чешљастим орнаменталним мотивом (Сл. 38).

* * *

Резултати добијени са извршених истраживања на некрополама и насељима у области Подриња, пружили су потпуније податке за познавање културе сахрањивања под хумкама а и основне податке о карактеру једног броја насеља. Истражене хумке у Зелњу показују истовестност са истраженим хумкама бронзаног доба Подриња. Гробови из хумке у Шошарима дају податке о постојању сахрањивања под хумкама у овој области у периоду прелаза у метално доба.

Пробна истраживања на насељима, поред основних података, пружају и податке о распрострању како винчанске културе у области средњег и доњег Подриња, тако и о појави вучедолске и Латенске културе у области средњег Подриња.

Милица КОСОРИЋ

³² А. Benac, Neolitski telovi u severoistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita, GZM 1961, 39—78; isti, Dve neolitske stanice kod Goražda, Članci i građa III, 1959, 55; B. Cović, Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u gornjoj Tuzli, GZM XVI, 1961, 79—139; M. Kosorić—B. Stalić, Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine, Članci i građa VII, 1967, 21; M. Kosorić, Neolitsko naselje na lok. Dobovac, Članci i građa VIII, 1970, 9.

LES NECROPOLES ET AGGLOMERATIONS PREHISTORIQUES DANS LA REGION DE PODRINJE

Dans la période de 1974 à 1977 des fouilles archéologiques ont été effectuées sur un certain nombre de nécropoles et d'agglomérations se situant sur la rive gauche de la Drina. Les travaux dans le cadre de ce projet ont porté sur six tumuli à Zelinje, un tumulus à Sošari et trois tumuli à Donji Bačići. Parallèlement, on a fait des explorations par sondage des agglomérations d'habitation se déployant dans les villages de la région du Podrinje moyen et supérieur, à savoir: à Trnovica, à Glavičica, à Donja Grbavica, à Mihailevići et à Vranešević.

Nécropole de Krčevina à Zelinje

La nécropole se situe sur une pente douce à 3,5 m. au sud de la route allant de Drinjača le long de la Drina vers Bratunac.

Dans les tumuli explorés on a constaté un double mode d'inhumation: à squelettes et aux vestiges incinérés de défunts. Dans le cas d'enterrement à squelette le défunt est posé sur un socle rectangulaire construit de couche de gravier et sur la terre directement. Dans le cas des tombes à vestiges incinérés, ceux-ci sont posés sur la terre ou placés en urnes. L'analyse typologique du matériel mobile des tombes fournit des données sur un long diapason chronologique de l'utilisation de la nécropole, depuis l'âge de bronze ancien jusqu'au Hallstat moyen.

La nécropole Sač à Sošari

La nécropole se situe au bord même de la route Vlasenica—Zvornik. On y a exploré un grand tumulus: diamètre 30 m. hauteur 2,50 m. On y a découvert 31 tombes et des vestiges du lieu d'incinération.

L'emploi du tumulus a des fins d'inhumation au cours du moyen âge a causé l'endommagement et la perturbation des tombes initiales. Selon le mode d'inhumation et l'inventaire des tombes, un certain nombre de tombes peut être daté avec certitude dans la période préhistorique. Dans le cas de ces tombes, on appliquait pour l'essentiel le système d'enterrement des vestiges incinérés des défunts, posés sur une couche de terre rouge-brun ou sur une mince couche de petites pierres et de gravier. Dans le cas des tombes à inhumation de squelette, le défunt fut posé sur la terre, sur une couche de pierres ou sur une construction de pierre spécifique, recouverte après l'inhumation par une rangée de pierres. L'inventaire de ces tombes est constitué pour l'essentiel de matériel céramique, de couteaux silex et des haches en pierre. Dans certaines tombes on a relevé des traces d'ocre.

Selon l'analyse du matériel mobile et des parallèles et caractéristiques relevées, un certain nombre des tombes peut être daté chronologiquement dans la période de passage à l'âge de fer. Les éléments relevés signalent l'influence possible de phénomènes culturels nouveaux dans cette période, qui se manifestent dans le caractère de la culture matérielle et le mode d'inhumation, tout en confirmant la pratique d'inhumation sous tumuli dans cette partie de la région de Podrinje.

La nécropole de Gaj à Donji Bačići

La nécropole se situe sur le plateau d'un versant boisé, à l'entrée du village de Donji Bačići. La nécropole se compose de dix tumuli, endommagés par les eaux torrentielles.

Trois tumulis ont été explorés, dont le tumulus n. I a été le mieux préservé. Dans la partie centrale du tumulus, à une profondeur de 0,30 m à 0,50 m on a découvert une couronne de pierres de tailles différentes: petites et grandes. A l'intérieur du tumulus on a découvert six tombes avec des restes incinérés des défunts. Sur les tombes découvertes, deux se situaient en dehors de la couronne, et quatre à l'intérieur du cercle de la couronne. L'inventaire des tombes est constitué de matériel céramique, très mal préservé si bien qu'on ne peut pas en faire une datation chronologique précise.

Agglomération d'habitation sur la localité de Krčevina à Trnovica

La localité est située sur un plateau, au-dessus de la plus basse terrasse de la Drina sur laquelle sont fixés les tumuli de la nécropole de Šundinovača. Elle se trouve à 200 m. de la route Zvornik—Bijeljina.

On y a exploré environ 153 m² de la localité et découvert des vestiges de torchis compacts, de plancher et de colonnes. On a relevé les vestiges de deux âtres, dont un fut entouré d'une couronne de pierres semi-circulaires.

La céramique découverte porte les caractéristiques de la culture de Vinča de la période néolithique récente.

Localité de Babića Brdo à Glavičice

La localité se déploie sur la haute terrasse fluviale de la Drina.

Les explorations ont fourni des données élémentaires sur les opérations de construction sur la localité. Le matériel mobile, dont les trouvailles céramiques ont été les plus nombreuses, présente les caractéristiques de la culture de Vinča du néolithique récent.

Site d'habitation sur la localité de Ostjenak à Donja Grbavica

La localité est située sur un versant d'une colline. Elle est la plus accessible du côté sud. La couche culturelle, partiellement préservée, a une épaisseur d'environ 0,40 m. Les trouvailles peu nombreuses de vestiges de la culture matérielle ne suffisent pas pour une exploration chronologique plus précise de la vie sur l'agglomération. Le matériel céramique trouvé a été fabriqué en terre insuffisamment purifiée. Le phénomène des motifs ornementaux, exécutés dans la technique de l'incision profonde indique à la diffusion d'éléments de la culture de Vučedol.

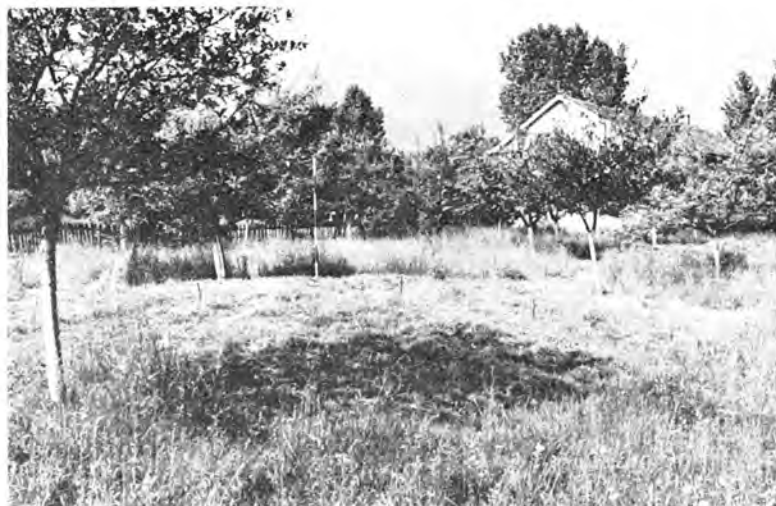
*L'agglomération sur la localité de
Crkvište à Vranešević*

La localité se déploie sur la haute terrasse surplombant le méandre de la Grabovička reka, à droite de la route Bratunac—Skelane. On a constaté l'existence d'une agglomération d'habitation avec une couche culturelle d'environ 0,80 m. Les trouvailles céramiques peu nombreuses appartiennent de par leurs caractéristiques typologiques à la culture de Vinča. On a trouvé deux haches blanches.

La localité de Podcrkvina à Mihaljevići

La localité se situe sur le mont de Hridj qui domine les alentours. Une carrière se trouve au bas du mont. Durant les travaux dans la carrière on a trouvé des fragments de céramique. Lors de l'exploration de la localité on n'a pas découvert de couche culturelle. La reconnaissance de la localité nous a fait découvrir des fragments de céramique, de la période médiévale et de la période La Tène. De même, on a trouvé des fragments céramiques ne pouvant être datés avec précision, mais qui est préhistorique de par sa facture.

Milica KOSORIĆ

1

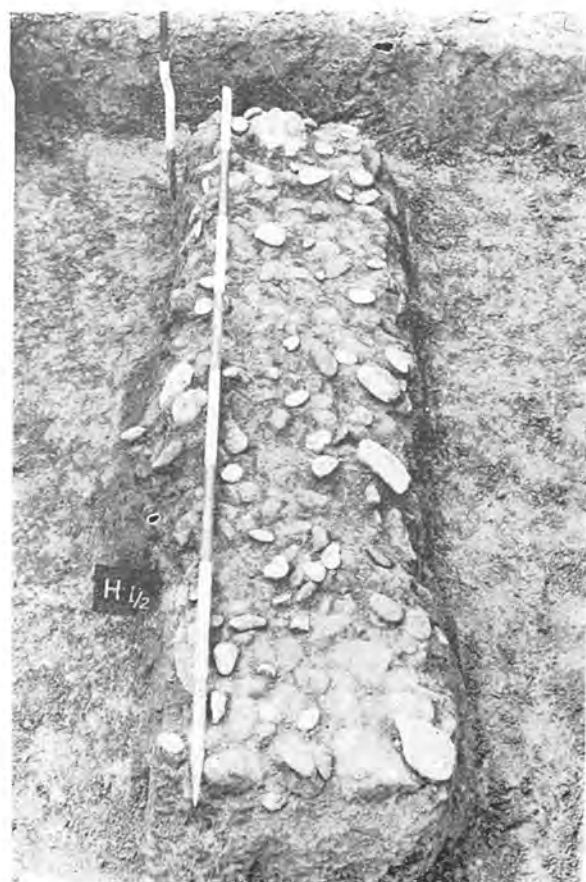
2

3

Т. I — Зелиње, „Крчевине“. 1 — Хумка I. 2 — Хумка II.
3 — Хумка VI.

Pl. I — Zelinje, »Krčevine«. 1 — Tumulus I. 2 — Tumulus II.
3 — Tumulus VI.

1

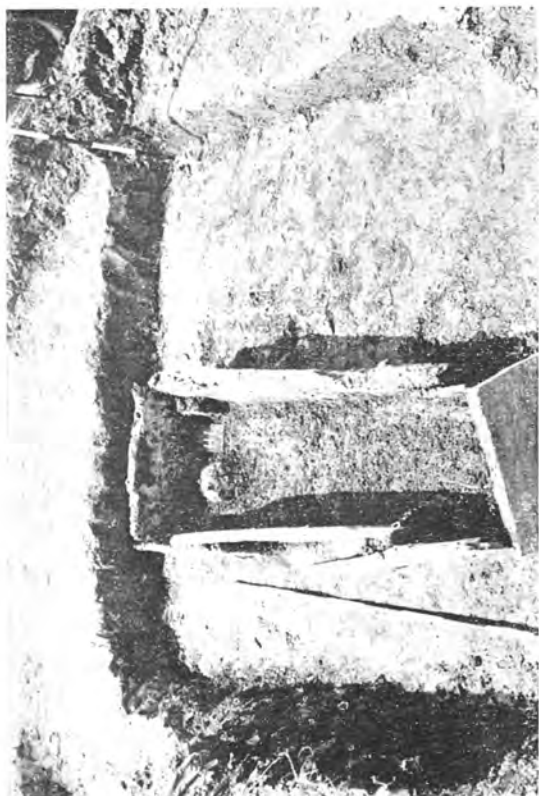
2

3

Т. II — Зелиње, „Крчевине“. 1 — Гроб 2 у хумци I. 2 — Усамљени налаз из хумке III. 3 — Гроб 1 у хумци III.

Pl. II — Zelinje, »Krčevine«. 1 — Tombe 2 dans le tumulus I. 2 — Trouvaille isolée du tumulus III. 3 — Tombe 1 dans le tumulus III.

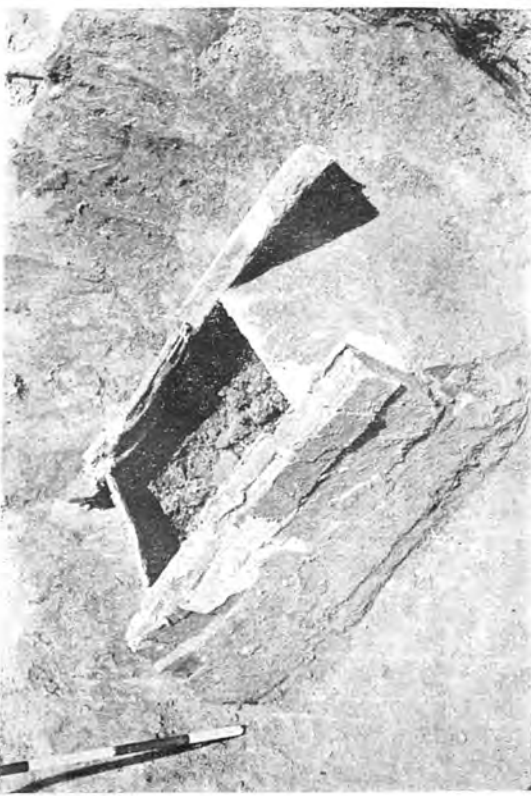
2

4

1

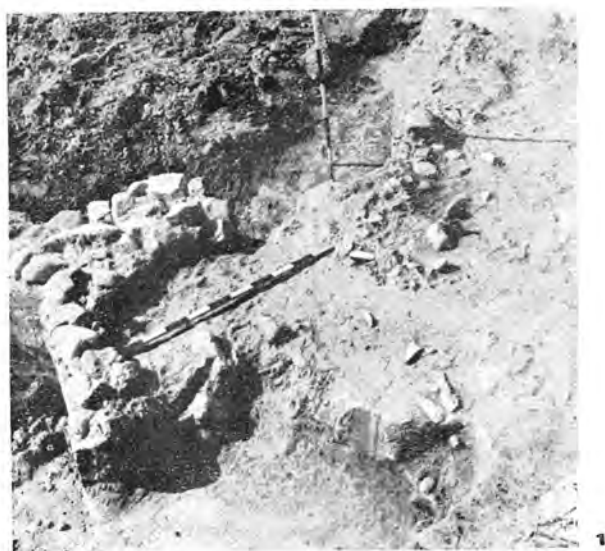
3

Т. III — Шошари, Сач. 1 — Гроб 7. 2 — Гроб 8. 3 — Гроб 12. 4 — Гробови 18, 19 и 20.
Pl. III — Šošari, Sač. 1 — Tombe 7. 2 — Tombe 8. 3 — Tombe 12. 4 — Tombes 18, 19 et 20.

Т. IV — Шошари, Сач. Налази из гробова. 1 — Гроб 9. 2 — Гроб 13.
3—5 — Гроб 15. 6 — Гроб 21. 7 — Гроб 24. 8 — Гроб 22. 9 — Гроб 25.
10 — Гроб 28. 11 — Спалиште.

Pl. IV — Šošari, Sač. Inventaire des tombes. 1 — Tombe 9. 2 — Tombe 13.
3—5 — Tombe 15. 6 — Tombe 21. 7 — Tombe 24. 8 — Tombe 22. 9 — Tombe
25. 10 — Tombe 28. 11 — Lieu d'incinération.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Т. V — Трновица, Крчевине—Лединџи. 1 — Огњиште. 2—9 — Фрагменти керамике.
Pl. V — Trnovica, »Krčevine—Ledinjci«. 1 — L'âtre. 2—9 — Fragments de céramique.

T. VI — Трновица. Крчевине—Лединџи. 1—3 — Фрагменти керамике. 4 — Крмени ножић.
5—11 — Камене секире.

Pl. VI — Trnovica. »Krčevine—Ledinjci«. 1—3 — Fragments de céramique. 4 — Petit couteau
en silex. 5—11 — Haches en pierre.

Г. VII — Главичице. 1—8 — Керамика.

Pl. VII — Glavičice. 1—8 — Céramique.

1

2

3

4

T. VIII. 1—3 — Доња Грбавица. Остјенак, керамика и камени бат.
4 — Вранешевци, „Црквиште“. Камена секира.

Pl. VIII. 1—3 — Donja Grbavica. Ostjenak. Céramique et hache en pierre.
4 — Vraneševici, „Crkvište“. Hache en pierre.

Средњовековно насеље у Поповици код Неготина

Испитивања средњовековног локалитета у Поповици обухватила су мање сондажно ископавање на локалитету Градиште и систематска ископавања једног дијела овог локалитета на мјесту које се зове Буљино гнездо.¹ Локалитет Градиште се налази у широј околини планине Дели Јован, на једном од њених даљих обронака који се спушта у валовиту висораван подручја званог Поповица (Т. I, 1). Сама локација Буљино гнездо је мањи (источни) дио висоравни Градиште, која се управо од овог мјеста спушта према долини мањег потока који извире двадесетак метара испод локалитета и улијева се након кратког тока у Селиштанску ријеку. Ова тече долином источно од насеља и у даљем току протиче подножјем Градине, која је природно узвишење стрмих падина према Селиштанској ријеци, а на удаљености око 100 m према истоку од Градишта. На Градини су установљени антички остаци: керамика и оштећене римске бронзе.

На постојање средњовековног локалитета на овом простору указали су површински археолошки налази (уломци керамике, пршљенци, фрагменти наруквица и друго). Такође је и сам топоним овог локалитета врло индикативан.

Сондажна ископавања на локалитету Градиште извршена су постављањем четири сонде на најузвишенијем дијелу (сонде А—D). Глобално се може претпоставити, на основу резултата добијених овим испитивањем, да се на цијелом простору који ограничавају ове четири сонде (површини око 1000 m²) налази средњовјековни културни слој од црне, растресите земље, у коме је налажено покретног археолошког материјала: фрагмената керамичког посуђа, наруквица од стаклене пасте, комада металне згуре и друго. Према површинским налазима претпоставља

се да се сличан слој налази и на осталом дијелу висоравни Градиште, што указује да се овдје ради о једном већем средњовјековном насељу. Слој је дебљине око 0,40—0,50 m, осим на западним падинама Градишта, гдје је, вјероватно услед спирања слоја са узвишенијег дијела, слој нешто дебљи и износи око 1 m. Осврћући се на типологију археолошког материјала пронађеног на Градишту и његове аналогије у материјалу са Буљиног гнезда, може се подвући да културно и временски налази имају исте вриједности на оба локалитета.

Карактер систематског испитивања имала су ископавања на Буљином гнезду, мјесту које се налази на улегнутом предјелу на посљедњој источној ивици висоравни, изнад долине Селиштанске ријеке. Сондажним ископавањем на овом мјесту обухваћена је површина од око 300 m², заправо подручје на коме су установљени значајни остаци насеобинских објеката. Откопане су четири основе стамбених објеката-кућа, које су постављене дужом осом у смјеру И—З. Њихови тлоцрти констатовани су откривањем остатака подова и јама за стубове. Подови су израђени од чврстог набоја пјесковите земље, дебљине око 5—10 cm (Т. I, 2). Јаме су укопане у здравицу и у њих су били постављени дијелови дрвене конструкције зидова.

Најцјеловитије очуван је тлоцрт куће 1 (Т. II, 1, 2) чији остаци подница од набоја указују на приближну величину основе објекта 4,30 × 3,70 m.

Подница ове куће, постављена на слој црне земље 0,10—0,20 m изнад нивоа здравнице. О изгледу зидова куће може се само претпостављати. У овом погледу најкориснија је ситуација уочена око поднице ове куће. Како се подница налази око 0,20 m изнад нивоа здравнице, могуће је да су вертикални стубови (на мјесту гдје њихови укопи нису уочени у здравници) били укопа-

¹ Уп. Z. Žeravica, Buljino gnezdo, Popovica, Arh. Pregled 12, 1971, 169.

ни у слоју црне земље (првобитни хумус) и ојачани камењем, а само мјестимично, у дијеловима основе источног и јужног зида, гдје се првобитни терен пење, укопи за вертикалне стубове достигли су ниво здравице у којој се оцртавају као плитке округле јаме. Да вертикални стубови нису били дубоко укопани у здравицу показују и налази камења по ивици западног зида куће 1, које је учвршћивало конструкцију зида. Вертикални стубови-носачи зидне конструкције, су највјероватније били повезани извјесним бројем хоризонталних греда, а међупростори су били испуњени слабијом дрвеном конструкцијом и плетером, који је био облепљен блатом што показују налази лијепа. У разматрањима начина градње куће 1 важно је навести да је око куће било и већих гвоздених клинова, који указују да су греде спајане и на овај начин, а вјероватно је примјењиван и начин спајања засјецањем спојева за греде.

Културни слој око куће је од црне растресите земље, са доста трагова распадања органских материја и поломљених животињских костију. У слоју је било комада кућног лијепа. У самом слоју је налажено много покретног археолошког материјала: уломака керамичког посуђа, наруквица од стаклене пасте и обрабених кости-алатки. Свакако дио ових предмета представља инвентар куће.

Јужно од куће 1 распознаје се по очуваном дијеловима поднице и утврђеним јамама у здравици основа куће 2, која је по тлоцрту слична кући 1. Њене димензије су приближно 5,50 × 3,40 m. Подница је очувана у западном дијелу куће, постављена такођер на слоју црне земље, око 0,15 m изнад нивоа здравице (Т. II, 4). Друга битна сличност са конструкцијом куће 1 су укопи за стубове у здравици. Нови детаљ у овој кући представља остатак пећи калотастог облика која се налази у унутрашњости куће уз јужни зид (у југоисточном углу), (Т. II, 3). Зидови пећи су дебљине око 0,10 m а израђени су од пјесковите земље са доста примјеса глине. Требало би се због прецизних аналогја прикључити тумачењима пећи овог типа као хлебних пећи.²

Археолошки инвентар куће 2 представља у првом реду много уломака глиненог посуђа, затим метални ножеви и једна жељезна кука у облику слова „S“, која је могла служити за вјешање посуђа. Надаље су ту предмети од обрабене кости (најчешће игле) и рогова (шила), нарукнице од стаклене пасте и два византијска чанкаста новца. Налажено је такођер жељезних кованих клинова.

Јужно од куће 2 пружа се и даље културни слој, само знатно тањи. У том дијелу слоја је откривен остатак набоја жуте пјесковите земље, што је дио поднице куће 3 која је по дужиој оси била паралелна са кућом 2. Тлоцрт куће 3 није могао бити у потпуности одређен. Подница ове куће налазила се такођер на слоју црне земље.

Источно од куће 1 налази се културни слој са свим карактеристикама у саставу као и садржају покретног археолошког материјала као слој у осталом дијелу насеља. На овом простору је налажено нешто више животињских кости и уломака глиненог посуђа, а такођер је нађено доста металне згуре. Од покретног материјала налажено је још много комада наруквица од стаклене пасте, неколико наруквица од уплетене бронзане жице, један предмет од обрабене кости и једна игла од кости. Остаци архитектуре (првенствено подница) указују да се овдје налазио објект који означавамо као кућу 4. Подница је дебљине око 0,10 m, а испод ње је нешто тањи слој црне земље, потом опет један ниво поднице. Испод ове доње поднице је до здравице слој црне земље. Оваква ситуација указује да је првобитна подница куће 4 била оштећена, након чега је насута слојем црне земље, на који је постављена нова подница. Источно од очуваног дијела поднице куће 4 откривено је мање огњиште, начињено од полираног лијепа. Огњиште се такођер налазило 0,10 m изнад нивоа здравице, на слоју црне земље, на којој је још тања подлога жуте пјесковите земље. Огњиште је према томе припадало првој подници куће 4. Непосредно изнад нивоа здравице источно од огњишта нађено је камење, доста правилно распоређено и може се претпоставити да оно представља остатке урушене конструкције источног зида ове куће. Међу камењем су откривени ковани жељезни клинови, који су употребљавани при изради зидова куће.

О материјалу од којег је био израђен кров кућа у Поповици није могуће донијети прецизне закључке, а претпоставке би се могле кретати у оквиру резултата етнолошких испитивања о архитектури сеоских кућа новијих периода, које су најчешће покривене у зависности од материјала који се налази у природи: кором од дрвета, даском, трском и слично.³ С обзиром на релативно мале димензије кућа из Поповице најреалније је претпоставити да су ове куће имале кров на двије воде, начињен од лакше кровне конструкције.

² Р. Веселиновић, Старосрпско насеље на Бостаништу код Мошорина у Бачкој, Рад Војв. муз. 2, 1953, 27 и даље.

³ Б. Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић и Р. Веселиновић, Заштитно ископавање код Панчева, Музеји 1, 1948, 78 и даље.

На овом локалитету је испитивана површина око 5 m западно од западног зида куће 1 и утврђено је да се тамо налази нешто дебљи културни слој (дебљине око 0,60—0,70 m) у коме је било доста пепела и аморфних комада лијепа. Уједно, у овом дијелу слоја је налажено знатно више уломака глиненог посуђа, животињских кости, наруквица од стаклене пасте, металне згуре, жељезних клинова и ножева. У овом дијелу слоја је пронађена и мања минђуша од сребра. У дијелу насеља северозападно од куће 1 налазе се природне стијене које представљају крај насеља у том правцу.

Оваква ситуација у културном слоју и општим детаљима је и западно од куће 2, гдје данашњи и првобитни ниво такођер знатно пада. На удаљености око 1,5 m од западног зида куће 2, у дијелу гдје се здравица знатније спушта, налажено је много камења, лијепа, комада римских цигли (које су овдје донесене са оближњег локалитета на Градини и секундарно употребљене), уломака керамичког посуђа, металне згуре и животињских кости. Овдје је концентрација покретног археолошког материјала велика, тако да се може претпостављати, као и за слој западно од куће 1, да је овдје одбациван материјал, који је једно вријеме био инвентар куће. Инвентар куће су сачињавали, како се закључује по налазима у овом дијелу слоја, поред керамичког посуђа, још обрађене кости-алатке (између осталог коштане игле, шила, корице ножева), жељезни ножеви, керамички пршљенци (као доказ дјелатности предења вуне), а у слоју је налажено и доста уломака наруквица од стаклене пасте.

Аналогије типу кућа какве су грађене у Поповици налазе се у Диногечији у Румунији, са којим локалитетом насеље у Поповици има великих сличности и у типологији покретног археолошког материјала. Надземне куће другог типа из Диногечије су приближних димензија као куће из Поповице.⁴ Последње насеље у Диногечији, са којим насеље у Поповици има врло јасне и бројне аналогије, настало је крајем деветог и почетком десетог вијека, а крај му је одређен новцем Јована II Комнина.⁵

Територијално и културно, најближе аналогије кућама из Поповице налазе се на локалитету Ушће Поречке реке, гдје је и иначе констатована врло слична ситуација, са културним слојем дебљине око 0,40—0,60 m.⁶

⁴ Ch. Stefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia*, Bucureşti 1967. Настамба 95 из сектора Е величине је 4,24 × 2,75 m.

⁵ Ibid., 390.

⁶ D. Minić, *Ušće Porečke reke*, *Arh. Pregled* 12, 1971, 62—64.

О пећима у оквиру кућа из Поповице може се нешто више рећи користећи се аналогијама. У основном изгледу пећ из куће 2 у Поповици веома је слична типу калотастих пећи из Диногечије.⁷ Наша калотаста пећ имала је елипсондан облик, унутрашњег пречника 0,70 × 0,50 m. Највиша тачка калоте није могла бити измерена.

У кући 4 откривено је огњиште од набоја чисте глине, добро полирано, без остатака оградних зидова или калоте, па се вероватно ради о отвореном огњишту које се налази на нивоу поднице.

*

Покретни археолошки материјал са овог насеља сачињава: А) керамичко посуђе и други предмети од глине (пршљенци за вретено); В) израђевине од кости (шила, игле, корице ножева); С) израђевине од метала (жељезни ножеви, врхови стријела, ковани клинови, наруквица, затим бронзани украси, сребрна наушница); Д) предмети од стаклене пасте (разни типови наруквица).

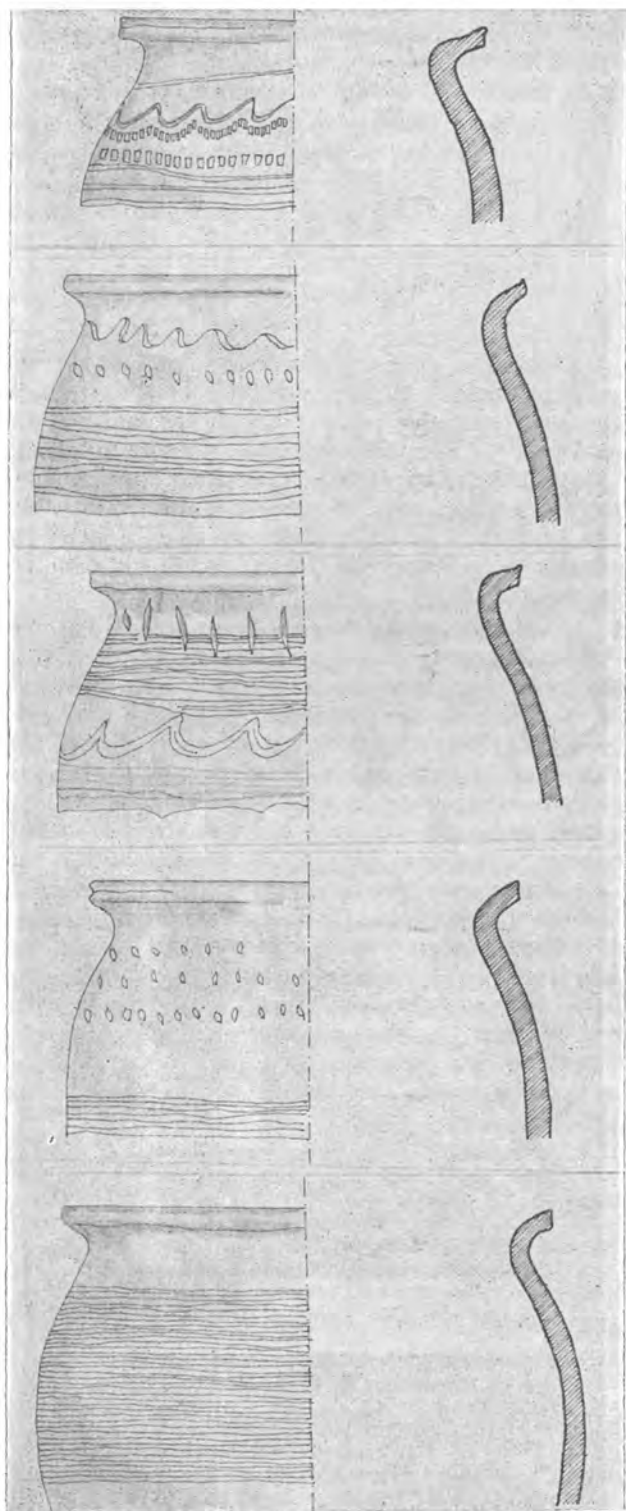
А) Керамички материјал са насеља у Поповици је многобројан. Керамика показује велику сличност у облицима, фактури и орнаментици са материјалом из Преслава, Плиске, Диногечије-Гарван, *Răscău* lui Soare, те низа других локалитета из Бугарске и Румуније, а на подручју Југославије са налазиштима која су у последње вријеме испитивана.⁸ Већина посуђа из Поповице је рађена на ручном, усавршенијем витлу. Примјењивана је и техника израде посуђа без примјене витла. Посуде су углавном добре фрактуре, добро печене.⁹ Међу керамиком издвајају се следећи облици посуда: 1. Лонци, који по облику припадају једној типолошкој категорији. Имају у основи косо разгнут, често профилиран обод, врло мало наглашен врат, укошено раме и равно дно. Профилација обода, осим

⁷ *Dinogetia*, sl. 71. У Диногечији су пронађене три такве пећи које су опредељене као грнчарске пећи. То се није могло и за пећ из куће 2 у Поповици која, како је показано, прије је могла бити хлебна пећ.

⁸ Z. Žeravica, *Die Keramik d. XI und XII Jahr. aus der Ansiedlung in Popovica in der negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zuteilung den Slawen*, *Balkanoslavica* 3, 1974, 121 i dalje; Đ. Janković, *Srednjovekovna грнчарија donjeg srpskog Podunavlja*, *Balkanoslavica* 3, 1974, 89 i dalje; M. Janković, *The ceramic ware of the Lower Danube Basin culture in the ninth-eleventh centuries in the territory of Timočka Krajina*, *Balkanoslavica* 3, 1974, 75 i dalje; D. Minić, *Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica*, *Balkanoslavica* 3, 1974, 59 i dalje.

⁹ Уп. Z. Žeravica, *Balkanoslavica* 3, 123 i dalje.

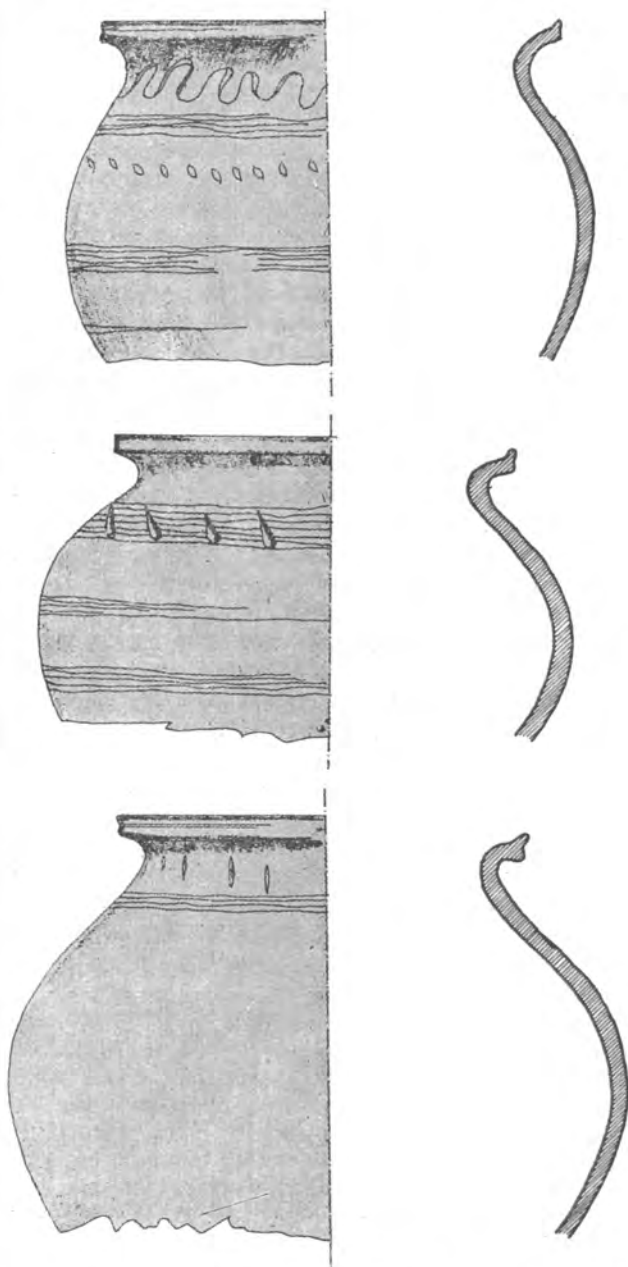
оних који су само благо заобљени, састоји се од хоризонталног жљеба на спољној страни обода и профилације на унутарњој страни у коју је

Сл. 1 — Лонци, подтип I. Fig. 1 — Pots, sous-type I.

налијегао поклопац. Лонци се дијеле на два под-типа према типолошкој систематизацији профи-ла зидова и обода лонаца:

— Први подтип су лонци са косо разгнү-тим и по правилу непрофилисаним ободом. Зи-дови су им издужени и орнаментирани скоро по целој површини. У техници израде овај је под-тип нешто простији, рађен на споријем ручном витлу. У фактури има више примјеса пијеска. Орнаменти су извођени мање брижљиво и нај-чешће се састоје од неправилних хоризонталних

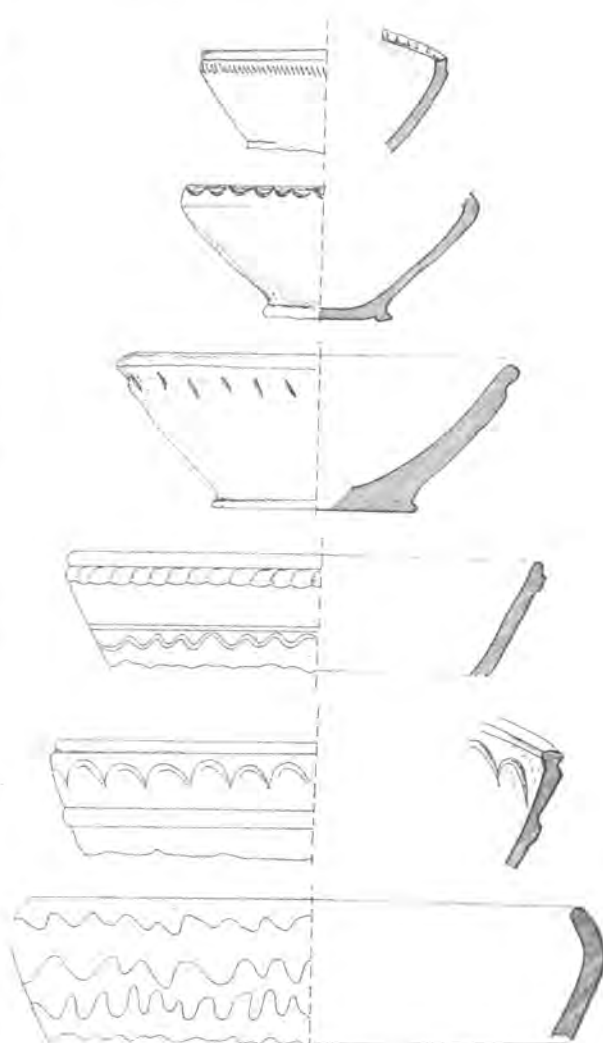
Сл. 2 — Лонци, подтип II. Fig. 2 — Pots, sous-type II.

линија у комбинацији са валовницом и утиснутим удубљењима троугластог облика. Временски овај подтип би се појављивао од XI вијека (Сл. 1).

— Други подтип чине лонци са косо разгнутим ободом, који је јаче профилисан и има жлеб са спољне стране. Трбух им је наглашен, а правилно компоновани орнаменти се налазе углавном на горњој половини лонца и често испод обода (Сл. 2). Овај подтип карактеришу лонци рабени на усавршенијем витлу, од глине боље фактуре, са јако иситњеним зрнцима кварца. Код најбољих примјерака овог подтипа орнаменти су симетричније постављени, прецизније изведени и налазе се у различитим комбинацијама. Посебни облик лонца који се разликује од претходних чине лонци са високим, скоро вертикалним вратом. Врат без наглашавања и профилације прелази у обод који је само косо засјечен према унутрашњости. Од обода или испод њега постављена је тракаста дршка, која обод спаја са раменом лонца. Овакви лонци су без изузетка украшени густо постављеним, хоризонталним, уским линијама. Орнамент је често комбинован низом ситних убода испод обода. Међу лонцима се може посебно издвојити и облик лонца већих димензија, дебљих зидова. На зидовима су отвори који су служили за провлачење конопца на ком је суд ношен или вјешан.

Слиједeћи облик посуђа су здјеле, које по фактури и орнаментацији одговарају осталом посуђу локалне производње у Поповици. Према облику здјеле могу бити коничне и мање плитке здјеле. Коничне здјеле су редовито украшене са спољне стране али често и са унутрашње. Украшаване су хоризонталним линијама, валовницама или ситнијим и крупнијим убодима чији је низ ограничен на узани појас поред обода (Сл. 3). Мање плитке здјеле, широког дна, са готово вертикалним зидовима, су без икаквог украса (Сл. 4). Ове здјеле су израђиване руком од глине грубље фактуре са крупнијим зрнцима пијеска као примјесом. Печене су на нижој температури.

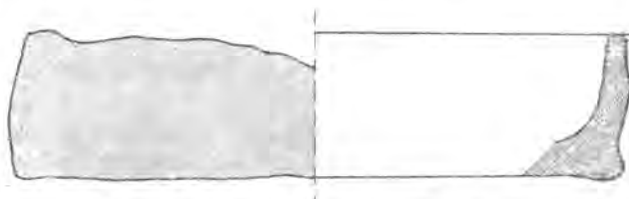
Импортована керамика представља посебну категорију. У прву групу импортоване керамике спада зелено глеђосана керамика са судовима у облику амфоре, трбушастих, високог врата. Израђени су од сиво печене земље, добре фактуре, на брзом ножном витлу. На укошеном рамену украшене су косим и хоризонталним линијама и урезима, изведеним пре глеђосања. У Поповици ови примерци се могу ставити у XI—XIII век. У другу групу спада посуђе у облику амфора, црвено печено, рабено на витлу, са премазом који даје лискунасти сјај. Украшено је

Сл. 3 — Зделе. Fig. 3 — Ecuellles

сликањем геометријских орнамената тамно црвеном бојом. О питању поријекла ове импортоване керамике већ је расправљано на другом месту.¹⁰

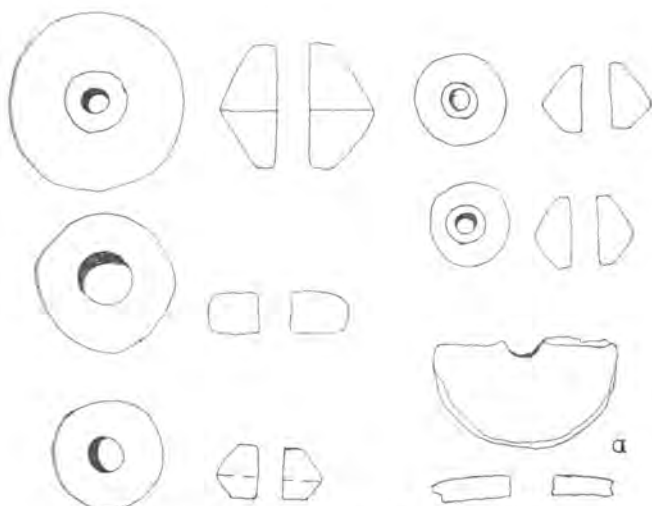
Остале израђевине од глине чини велики број керамичких пршљенака. По типологији у Поповици су најчешћи двоконусни пршљеници

Сл. 4 — Здела. Fig. 4 — Ecuelle.

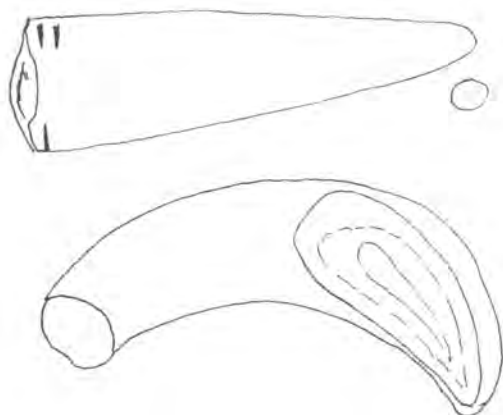
¹⁰ Ibid., 143, Т. XII, 5.

(Сл. 5) а јављају се и пршљенци израђени од фрагмената керамичког посуђа, заобљени и пробушени (Сл. 5а).

Сл. 5 — Пршљенци. Fig. 5 — Vertèbres.

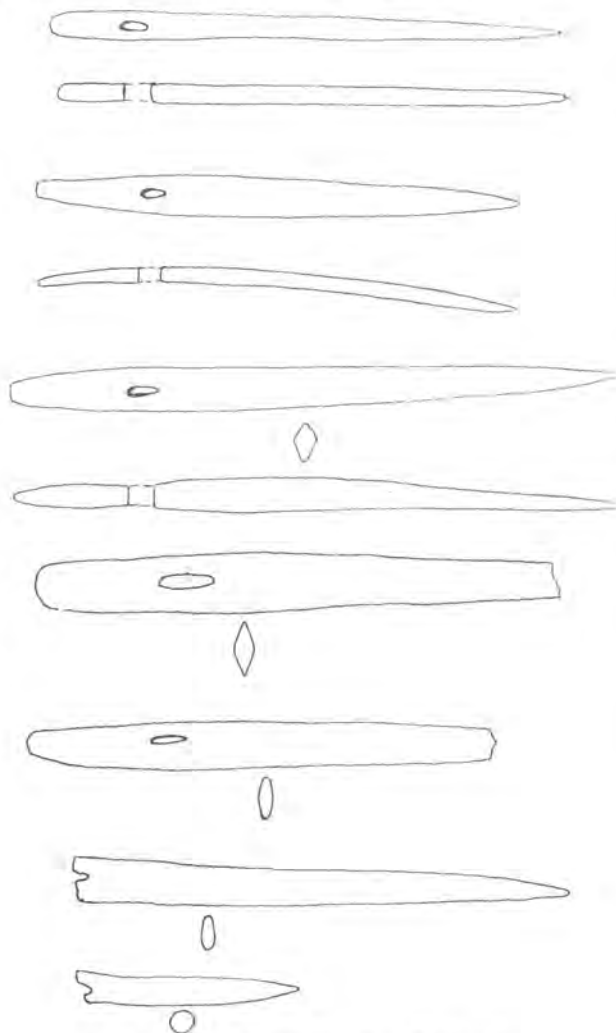
В) Предмети од рогова и кости на овом локалитету су релативно бројни. Најчешће су израђивани предмети од јелењих рогова, а затим од костију говечета, а много рјеђе од кости живине и зуби дивље свиње. Углавном су налажене разне алатке или коштани предмети који су били дијелови оплата алатки.¹¹

Сл. 6 — Бодље од рога. Fig. 6 — Epines de corne.

¹¹ Већ је установљено, а што је нормално с обзиром на функционалну намјену предмета ове групе, да су на широком пространству које су насељавали Словени ти предмети више налажени на насељима него на некрополама. Уп. Vilém Hrubý, *Slovenské košťěné předměty a jejich výroba na Moravě, Památky archeologické* 1, 1957, 118.

Израђевине од кости и рога са локалитета Буљино гнездо могу се грубо подијелити на утилитарне и украсне предмете. Међу утилитарне предмете спадају бодље од рога (Сл. 6), игле (Сл. 7), шила (Сл. 8) и дршке од ножева (Сл. 9), док су украсни предмети од кости претежно богато орнаментисане оплате (Сл. 10).

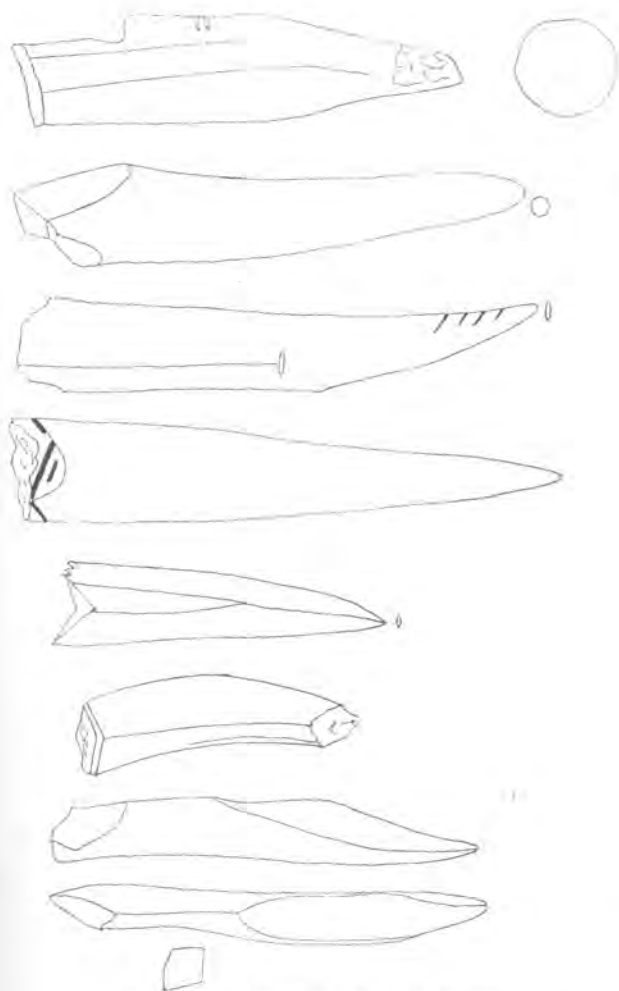

Сл. 7 — Игле. Fig. 7 — Aiguilles.

Предмети од кости налажени су на локалитетима широм словенског подручја и могуће је навести бројне аналогije овим из Поповице. На територији Бугарске у Калето шила од кости су најчешћи инвентар међу предметима од кости, а такођер су откривене оплате за ножеве, дршке од јеленског рога и друге.¹² Слична ситуација са

¹² А. Милчев, С. Ангелова, *Разкопки и проучавања в м. „Калето“ при с. Нова Черна, Археологича* 3, 1969, 31—48.

налазима ове врсте је и на многим другим локалитетима у Бугарској.¹³ Предмети од кости су у великом броју налажени и на подручју Румуније и својом су намјеном и облицима врло слични онима из Поповице.¹⁴

Сл. 8 — Шила. Fig. 8 — Poinçons.

Према садашњем стању истраживања може се рећи да је радионица за обраду рогова била

¹³ Ж. Вжарова је нашла у Цецови коштану шиљу, те апликације од кости, правоугаоне форме, украшене „птичјим очима“. Уп. Ж. Вжарова, Славенски и славенобугарски селишта в бугарските земи от крај VI—XI в. Софија 1965, 107. сл. 37. Орнамент се састоји од по два концентрична круга са тачком у средини. Кругови су распоређени у групама од по два или три. Овакви предмети су по орнаментацији слични налазима из Поповице и показују да су такви мотиви били слични на великом подручју у нашем временском периоду.

¹⁴ *Dinogetia, passim.*

у Гинезну у XI и XII вијеку.¹⁵ Радионице других предмета од кости констатоване су на територији Њемачке, СССР-а, Чехословачке и Румуније.¹⁶ Поповици је најближа радионица у Гаврану, а како и остали предмети указују на велике типолошке сличности са налазима са тог локалитета, могуће је предпоставити да су са поменутог подручја Румуније у наше крајеве стигле и занатске израђевине од кости.

С) Од метала у Поповици су пронађене израђевине од жељеза, бронзе и сребра. На локалитету није нађено трагова ковачке радионице, али је индикативна велика количина металне згуре која се налази на цијелом подручју Градишта.

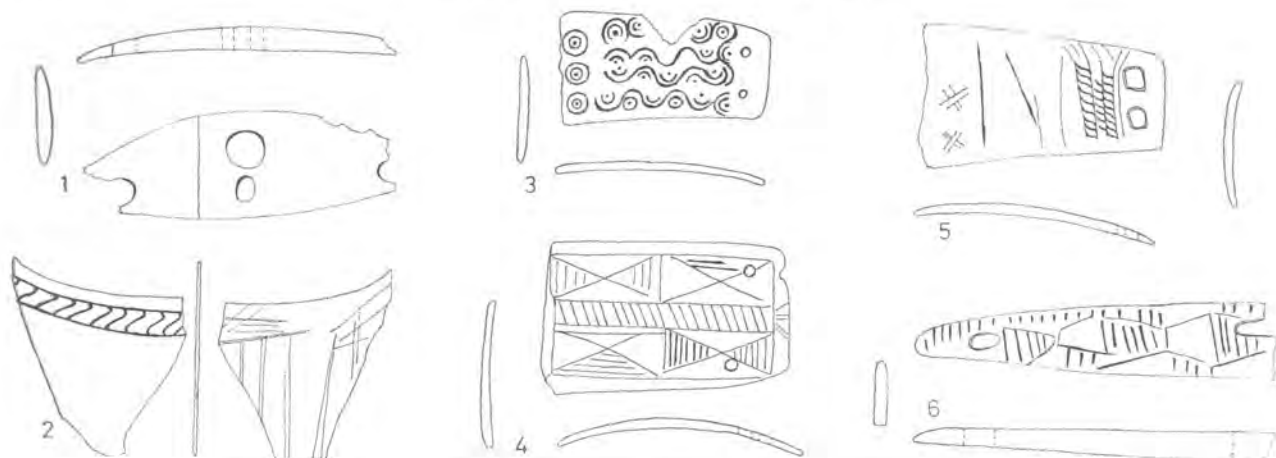

Сл. 9 — Дршке од ножева. Fig. 9 — Manches de couteaux.

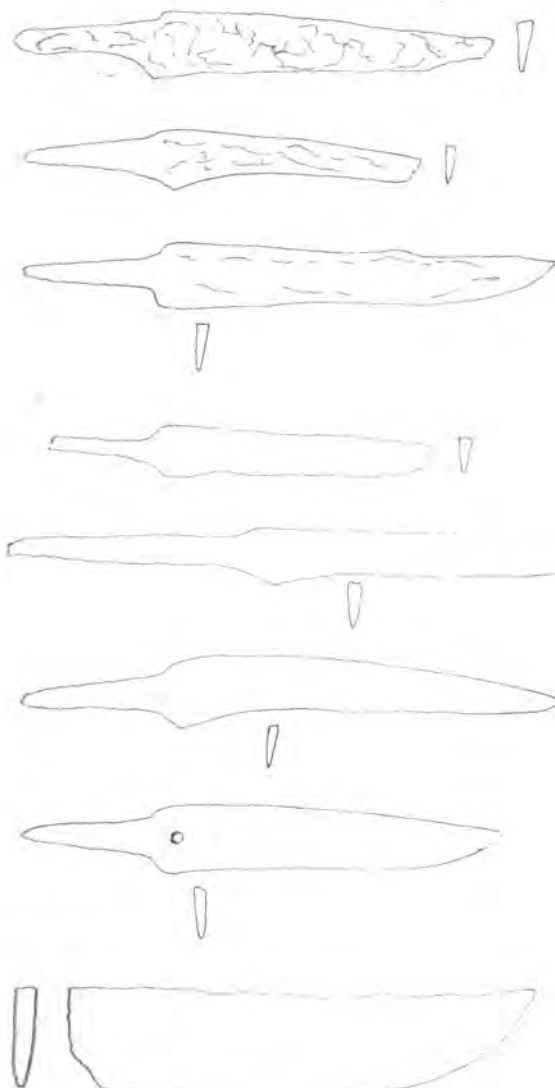
Од жељеза откривени су ножеви, куке, алат за обраду керамике, врхови стријелица и клинови. Ножеви су углавном мањих димензија са издуженим сочивом троугаоног пријесека и трном (Сл. 11). Треба истаћи и прстен или алку чији

¹⁵ V. Hrubý, *op. cit.*, 201 са литературом.

¹⁶ *Ibid.*

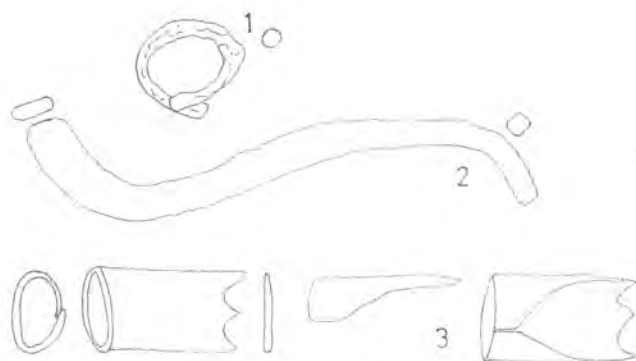

Сл. 10 — Украшене оплате од кости. Fig. 10 — Revêtements d'os ornés.

Сл. 11 — Ножеви. Fig. 11 — Couteaux.

су крајеви прекрштени (Сл. 12, 1), кук у облику слова „S“ (Сл. 12, 2) као и предмет са тупцем за насађивање (Сл. 12, 3). Жељезне стрижнице (Сл. 13) могу имати облик издуженог троугла са тупцем који је израђен од дебљег лима, чији се крајеви преклапају, или им је основни дио врло издужен и узак, као и сам тупац.

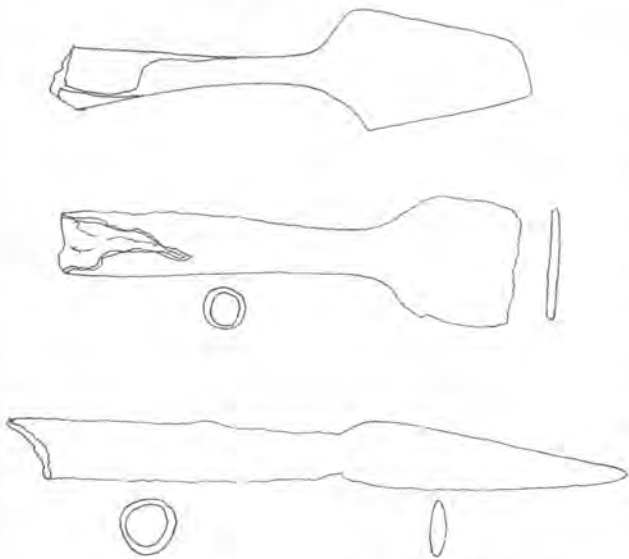

Сл. 12 — Предмети од гвожђа. Fig. 12 — Objets en fer.

Бронза је кориштена за израду накита. То су претежно нарукнице са отвореним крајевима, од бронзане траке или уплетене бронзане жице. Крајеви једне нарукнице од бронзане траке (Сл. 14, 1) завршавају се једноставно, без профилације, док је друга, фрагментована, нешто боље обрађена и на једном крају сужена и пробушена.¹⁷ Нарукнице од уплетене бронзане жице израђене су од четири густо уплетене жице (Сл. 14, 2). Овај тип се често налази на подручју

¹⁷ Уп. Dinogetia, fig. 172/15 где се сличне нарукнице датују у период коме припада и насеље у Поповици.

Србије, најчешће на некролама.¹⁸ Како је показано у досадашњој литератури, ареал распрострањености овог типа наруквица је доста широк, тако да се на југу налазе на подручју Ма-

Сл. 13 — Стрелице. Fig. 13 — Flèches.

кедоније, а на истоку и сјеверу на територији Бугарске и Румуније.¹⁹ На цијелом том подручју се датују углавном у распон од X—XIII вијека. Утврђена је правилност да се наруквице од плетене жице налажене на територији Србије разликују по својим завршцима од оних са подручја Паноније.²⁰ Са сигурношћу се може констатовати да налази уплетених наруквица, чији су завршци у облику петље са двије пререзане жице у средини, представљају специфичан производ карактеристичан за подручје Србије, Македоније и Бугарске. Надаље, тракасте наруквице, као и наруквице од стаклене пасте су културно добро уже Србије, Македоније и Бугарске, док је аналогијама које су навођене по налазима из Поповице, овом кругу прикључен и дио Румуније. Наиме, утврђено је навођењем аналогија и за остали археолошки материјал да је претежан дио налаза из Поповице прилично стандардан и да га налазимо у склопу раносредњовјековних налазишта на ширем подручју које обухвата дијелове Румуније, Бугарске и Србије,

што би упућивало на извјесно културно, а вјероватно и шире јединство овог подручја у периоду X—XII вијека. Прелиминарно је већ издвојен културни хоризонт у дијелу Србије јужно од Дунава који се временски може ограничити од X вијека до завршетка XII вијека.²¹ У тај културни хоризонт би се, особито у односу на горњу границу, на основу резултата анализа материјала уклапало и насеље у Поповици.

Од бронзе је израђен и примјерак једне половине орнаментираниг локота, обликованог у виду стилизованог пса (Сл. 14, 3). Предмет је случајан налаз. Сасвим сличан предмет, са извесном разликом у композицији орнаmenta, нађен је у Диногетији.²² Примјерак локота из Поповице, као и онај из Диногетије, представља највероватније импорт са истока.²³

Једини предмет од сребра са овог локалитета је лијевана наушница која припада групи наушница означених као наушнице са кољенима.²⁴ Како је до сада утврђено, на подручју Србије јужно од Дунава постоји на свакој систематски испитаној некрополи по неки примјерак наушница са кољенима.²⁵ Ове наушнице се налазе на широком подручју од Далмације и Хрватске,²⁶ Босне,²⁷ Македоније,²⁸ Бугарске.²⁹ С обзиром да се ове наушнице датирају у вријеме од X вијека до закључно у XII вијек добијена је још једна потврда за датирање насеља у Поповици, односно са друге стране дошло се до сигурнијих доказа о појављивању овог типа наушница у XII вијеку, јер су у овом раду наведени други докази на основу којих се насеље у Поповици опредељује у овај период.³⁰

Д) Израђевине од стаклене пасте су представљене налазима наруквица у изузетно великом броју у свим дијеловима насеља. Наруквице су свјетло зелене, тамно зелене, тамно плаве, смеђе и бијеле боје. Различитих су величина и облика. Пресеци су овалног, кружног, четвороугаоног, троугаоног и код љепших примјерака

¹⁸ Ibid., 48.

¹⁹ Dinogetia, sl. 41/10.

²⁰ Ibid., 78, nap. 35.

²¹ С. Ерцеговић-Павловић, Старијар XXI, 43, сл. 4.

²² Ibid., 43; Уп. М. Јанковић, Старијар XXIV—XXV, 237, nap. 47.

²³ D. Jelovina, Statistički, tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske, Starohrvatska prosvjeta III, sv. 8—9, 1963, 101 i dalje, Tab. II, karta II.

²⁴ N. Miletić, Nakit i oružje u nekropolama BiH, GZM, n. s. XVIII, 1969, 173, sl. 1, 4.

²⁵ B. Aleksova, Demir Kapija, Beograd—Skopje 1966, 52—53, 71—73.

²⁶ B. Velkov, Висока Могила, Известија БАИ III, 1933, 418.

²⁷ С. Ерцеговић-Павловић, Старијар XXI, 43.

¹⁸ Уп. М. Јанковић, Две средњовековне некрополе, Старијар н. с. XXIV—XXV, 1973—74, 237, са побројаним локалитетима и литературом.

¹⁹ Ibid., 273, nap. 71.

²⁰ С. Ерцеговић-Павловић, Прилог проучавању наушница у Србији од IX до XIII столећа, Старијар н. с. XXI, 1970, 41—58.

Сл. 14 — 1—2. Бронзане наруквице; 3. Локот од бронзе. Fig. 14 — 1—2. Bracelets en bronze; 3. Cadenas en bronze.

ребрастог облика. Неке наруквице су начињене тордирањем више трака од исте стаклене пасте или трака од стаклене пасте различитих боја. На наруквицама са ребрастим пресеком најчешће је украс аплициране бијеле или црвене нити, или више оваквих у комбинацији.³¹ Ова врста накита је чест налаз на средњовјековним некрополама и насељима у Бугарској и Румунији у периоду датованом од IX до XIV вијека. Наруквице од стаклене пасте су често налажене и на средњовјековним налазиштима у Југославији.

*

Изнесена разматрања потврђују да је истражено насеље било смјештено у мањој ували међу стијенама, на подручју које је имало природне увјете за подизање насеља (оцједитост терена и извјесна заклоњеност од вјетрова). Укупна ширина насеља у правцу С—Ј је 18—20 m. Код сваке од ових надземних кућа у насељу подница је постављена на слој црне растресите земље. Подница се налазила у просјеку око 0,20 m изнад нивоа здравнице, чиме је била обезбјеђена дјелимична топлотна изолација а свакако и заштита од влаге. Куће су биле надземне, правоугаоног тлориса, са једном просторијом. Зидови су били начињени од дрвене конструкције преко које је био нанесен лијеп.

Сагледавајући увјете за економику, а проширујући разматрање географских и топографских услова на нешто ширу околину налазишта, може се претпоставити да је долина Селиштањске ријеке била кориштена за земљорадњу, као и извјесни дијелови висоравни, особито оцједи-

то тло за узгој житарица. Надаље, данас су на ширем простору атара Поповице бројне ливаде, а у вишим дијеловима шуме, а и Дели Јован је изразито карпатска планина са великим богатством шума, те уколико с обзиром на конфигурацију тла претпоставимо сличну флору и у средњем вијеку, можемо очекивати да су шуме пружале добре услове за искориштавање флоре и фауне, а ливаде су биле кориштене за испашу. Потврду да су се становници насеља бавили сточарством, али свакако и ловом, налазимо у археолошком инвентару и остеолошком материјалу са локалитета Буљино гнездо (стријелице, кости домаћих и дивљих животиња).

Досадашњим радом обухваћени су резултати анализе материјалне културе са средњовјековног насеља у Поповици, који омогућавају и доношење закључка о датирању и етничком опредјељењу овог насеља. Проблем датирања и етничког опредјељења, користећи се керамичком грађом, расправљен је на другом мјесту.³² Анализа осталог покретног материјала потврђује поставке и резултате ранијих разматрања, према којим је утврђено да се овдје ради о сеоском насељу из периода XI и XII вијека. Одређивање хронологије овог насеља, уз поменути анализу и аналогии материјала, омогућено је налазима два чанкаста новца, откривена у слоју, као и налазом оставе чанкастог новца, пронађене на локалитету Градиште. С обзиром да су новци пронађени у насељу прилично оштећени при првом њиховом одређивању описани су као новци Јована II Комнина.³³ Након поновљеног читања изнесена је могућност да новац припада Нишфору III Вотанијату.³⁴ У последње вријеме код

³¹ Z. Žeravica, *Glasgegenstände der Lokalität Popovica aus dem XI—XII Jahrh.*, Зборник радова „Средњовјековно стакло на Балкану“, Београд 1975.

³² Z. Žeravica, *Balkanoslavica* 3, passim.

³³ Z. Žeravica, *Arh. Pregled* 12, 169.

³⁴ Z. Žeravica, *Balkanoslavica* 3, 143.

аутора је преовладао мишљење да се ипак ради о новцу Јована II Комнина, али без обзира на ову дилему, анализа осталог покретног материјала и резултати ископавања у целини дозвољавају да се доња граница материјала из насеља одреди у крај XI вијека. Што се тиче горње границе насеља, утврђено је да су најмлађи примјерци чанкастог новца из поменуће оставе новца Исака II Анбела, те ако закопавање оставе повежемо са напуштањем насеља, онда се његово постојање може одредити до пред крај XII вијека. То потврђује и типологија материјала који се највећим дијелом може везати за период XII вијека.

На крају да наведемо да, пошто се на Буљином гнезду ради о налазишту са остацима надземних кућа и богатим покретним археолошким материјалом, датирање насеља постаје тим значајније јер омогућује одређене анализе и изналажење одговарајућих аналогија за остали средњовјековни материјал са ширег подручја. Цјелокупни карактер материјалне културе са налазишта у Поповици сасвим се уклапа у јединство које је у материјалној култури владало у периоду XI и XII вијека на подручју које су запосјели Јужни Словени.

Зденко ЖЕРАВИЦА
Лидија ЖЕРАВИЦА

AGGLOMÉRATION MÉDIÉVALE A POPOVICA PRÈS DE NEGOTIN

Les fouilles sur la localité de Gradište (secteur plus étroit de cette localité: Buljino gnezdo) près de Negotin ont révélé des vestiges de quatre petits bâtiments d'habitation — des maisons du type cabane, et une couche culturelle riche en matériel archéologique. La localité de Gradište se situe sur un haut plateau dans le complexe de la montagne de Deli Jovan. L'environnement est riche en eau — nombreuses sources d'eau et la rivière Selištanska, coulant au bas de Buljino gnezdo. Des vestiges de matériel archéologique ont été constatés sur l'ensemble de la surface de la localité de Gradište. Buljino gnezdo est en fait la partie orientale, intégrante, de la localité de Gradište, et c'est là que des fouilles systématiques ont été effectuées, sur une superficie d'environ 300 m². On y a confirmé l'existence d'un site d'habitation d'une seule couche, dont le matériel archéologique constitue une entité chronologique et culturelle. L'épaisseur de la couche culturelle est d'environ 0,50 m. On a dégagé quatre bâtiments d'habitation, dont l'axe plus long suit la direction Est-Ouest. Les plans de ces habitations ont été constatés par le dégagement des sols construits en terre sablonneuse battue, ainsi que d'après les fossettes creusées dans le fondement dans lesquelles furent vraisemblablement posés les éléments de construction des murs en bois. Les planchers des maisons sont posés sur une couche de terre noire, à environ 0,10—0,20 m. au-dessus des fondements. Les murs de la maison étaient renforcés à la base par une rangée de pierres, posées en longueur du côté des murs. Les murs des maisons étaient bâtis de colonnes-soutiens verticales, liées entre elles par un certain nombre de poutres horizontales, tandis que l'espace entre les poutres étaient rempli de baguettes en bois et de vannier, enduit de boue d'argile (ce qui est prouvé par la trouvaille de morceaux de boue portant les empreintes des branches). Outre la technique d'incision pour la jointure des poutres, on employ-

ait également des coins de fer forgés pour structurer la construction en bois des maisons. Les dimensions de base des maisons sont: 4,30 × 3,70 m. à 5,5 × 3,4 m. A l'intérieur de la maison on a découvert des fours à calotte, voire des âtres ouverts d'argile poli, celles-ci ne devant pas être les formes uniques de ce genre de constructions, vu que les sols de toutes les maisons ont été plus ou moins endommagés, si bien qu'on ne possède pas de données sur le nombre et la forme de toutes les structures de cette destination dans les maisons de cette localité.

L'inventaire des maisons est constitué pour l'essentiel de poterie d'argile, de différents objets en os, objets en métaux, et de nombreux os d'animaux ont été trouvés dans la couche, ainsi que des objets en pâte de ver, des bracelets pour l'essentiel, le tout constituant le matériel archéologique mobile de base apparaissant dans cette localité d'habitation.

Les habitants s'occupaient de l'élevage, cette conclusion se basant sur les conditions de l'environnement naturel et sur les vestiges ostéologiques correspondants. Quant aux produits de l'élevage, des moutons pour l'essentiel, les habitants y transformaient la laine. L'agriculture était pratiquée également sur les étendues du haut plateau. Il y a lieu de supposer qu'on fabriquait aussi de la céramique dans le cadre de la surface habitée de la localité de Gradište. On y fabriquait, du moins en partie, des outils en os. Selon certains indices, insuffisants toutefois pour argumenter l'hypothèse, les habitants s'occupaient de la transformation la plus primitive du minerai de fer (en témoignage de nombreuses trouvailles de scories).

L'analyse de l'ensemble du matériel archéologique mobile et les analogies comparatives avec les trouvailles des autres sites, ont établi que cet inventaire archéologique est caractéristique pour la période du XIe—XIIe siècles, époque à laquelle est datée le site d'habitation à Popovica. Dans l'établissement de la

chronologie de cette agglomération, des données pour la limite inférieure ont été obtenues par la trouvaille sui les lieux de deux scyphates, lesquels, suivant les toutes récentes interprétations, appartiennent à la monnaie de Jean II Comnène. La limite supérieure peut être établie en faisant appel au fait que c'est sur la localité même de Gradište que l'on a découvert un trésor de scyphates dont les exemplaires les plus récents appartiennent à Issak II Ange. Si l'enfouissement du trésor est mis en rapport avec l'abandon de l'agglomération, alors la datation de la limite su-

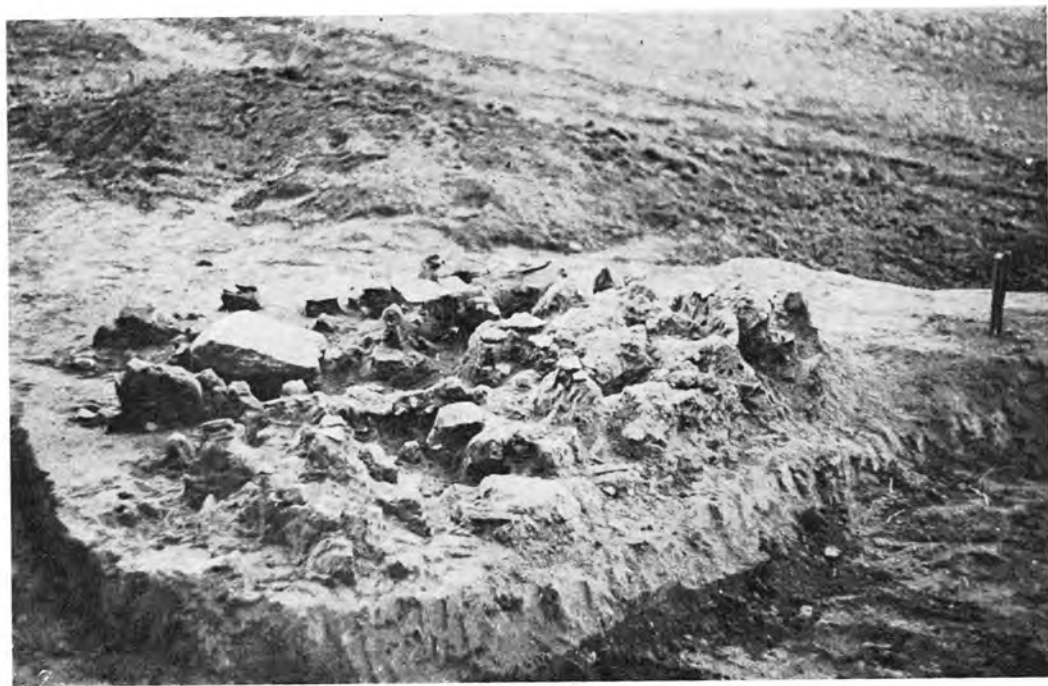
périeure à la fin du XIIe siècle est tout à fait justifiée.

Le caractère global de la culture matérielle de cette localité cadre bien avec l'unité de la culture matérielle des XIe et XIIe siècles dans la région peuplée par les Slaves du Sud, de sorte que la question de l'appartenance ethnique de l'agglomération peut être résolue par son attribution aux Slaves.

Zdenko ŽERAVICA
Lidija ŽERAVICA

1

2

Т. I. 1 — Локалитет Градиште. 2 — Буљино гнездо, под куће.
Pl. I. 1 — Localité de Gradište. 2 — Buljino гнездо, plancher de la maison.

1

2

3

4

Т. II. 1, 2 — Буљино гнездо, кућа 1. 3, 4 — Буљино гнездо, кућа 2.
Pl II. 1, 2 — Buljino gnezdo, maison n. 1. 3, 4 — Buljino gnezdo, maison n. 2.

Капије Смедеревског града

Међу споменицима српске средњовековне фортификационе архитектуре посебно место припада Смедеревском граду. У свом развоју српска фортификација, изградњом Смедеревског града, достиже врхунски домет да би убрзо затим, губитком државне самосталности, тај развој био прекинут. Грађена је са циљем да после губитка Београдског града постане центар државе и гаранција њеног опстанка. У том смислу је изградњи Смедеревског града била посвећена посебна пажња. Брижљиво је одабрано место на обали Дунава, још увек далеко од претелих турских продора са југа, а веома близу Угарске на чију се помоћ рачунало. Одабрани положај на ушћу Језаве у Дунав је предодредио тип утврђења, и облик његове основе. При томе несумњиви утицај, због сличне концепције одбране, имао је облик Цариградског утврђења. По површини коју захвата Смедеревски град представља, после Београдског града, највеће утврђење средњовековне Србије, и једно од највећих утврђења на југоистоку Европе. Одбрамбена концепција утврђења била је заснована првенствено на употреби хладног оружја, што је последица усвајања традиционалних решења византијске и српске фортификационе архитектуре, пре појаве топова. Управо у доба изградње Смедеревског града започиње масовна употреба артиљерије, што на западу Европе доводи до појаве нових типова утврђења. То, међутим, неће битно утицати на одбрамбену концепцију Смедеревског града, што представља његову основну слабост.

Хронологија настанка утврђења Смедеревског града је у току досадашњих истраживања већ сасвим поуздано утврђена.¹ Првобитно је из-

грађен Мали град, у времену од 1428. до 1430. године, као самостално утврђење са двоструким бедемима, и циљем да пружи уточиште двору деспота Бурђа Бранковића. Одмах затим приступило се изградњи Великог града која је вероватно завршена до 1439. године. Изградњом Великог града Мали град је изгубио своју првобитну функцију самосталног утврђења, и постао само посебно брањени део новоизграђеног утврђења у целини. После обнове Деспотовине, у периоду од 1444. до 1459. године, изграђене су на Дунавском бедему, који је првобитно имао само једну кулу, још четири куле. После турског освајања града 1459. године чине се покушаји да се утврђење оспособи за одбрану ватреним оружјем. Крајем осме деценије XV века Турци граде, на угловима утврђења, три полигоналне топовске куле. Истовремено је постојећи систем двојних бедема Малог града проширен и на Велики град. После турских освајања угарских територија на северу, у првој половини XVI века, Смедеревски град губи свој некадашњи стратегијски значај, што је резултирало стагнацијом, и обуставом даљих радова на његовом утврђивању.

Смедеревски град, са својом сложеном проблематиком, као владарска резиденција и утврђени средњовековни град, а у исто време војно упориште и последња одбрана умируће државе, отвара читав низ проблема које треба тек решавати. Не улазећи у комплексно решавање ових питања задржаћемо се само на обради капија утврђења, које нам се чине посебно значајним. Свој допринос у томе смислу су већ дали ранији истраживачи, арх. П. Поповић² и арх. А. Дероко.³ Међутим, сада после обимних археолошких

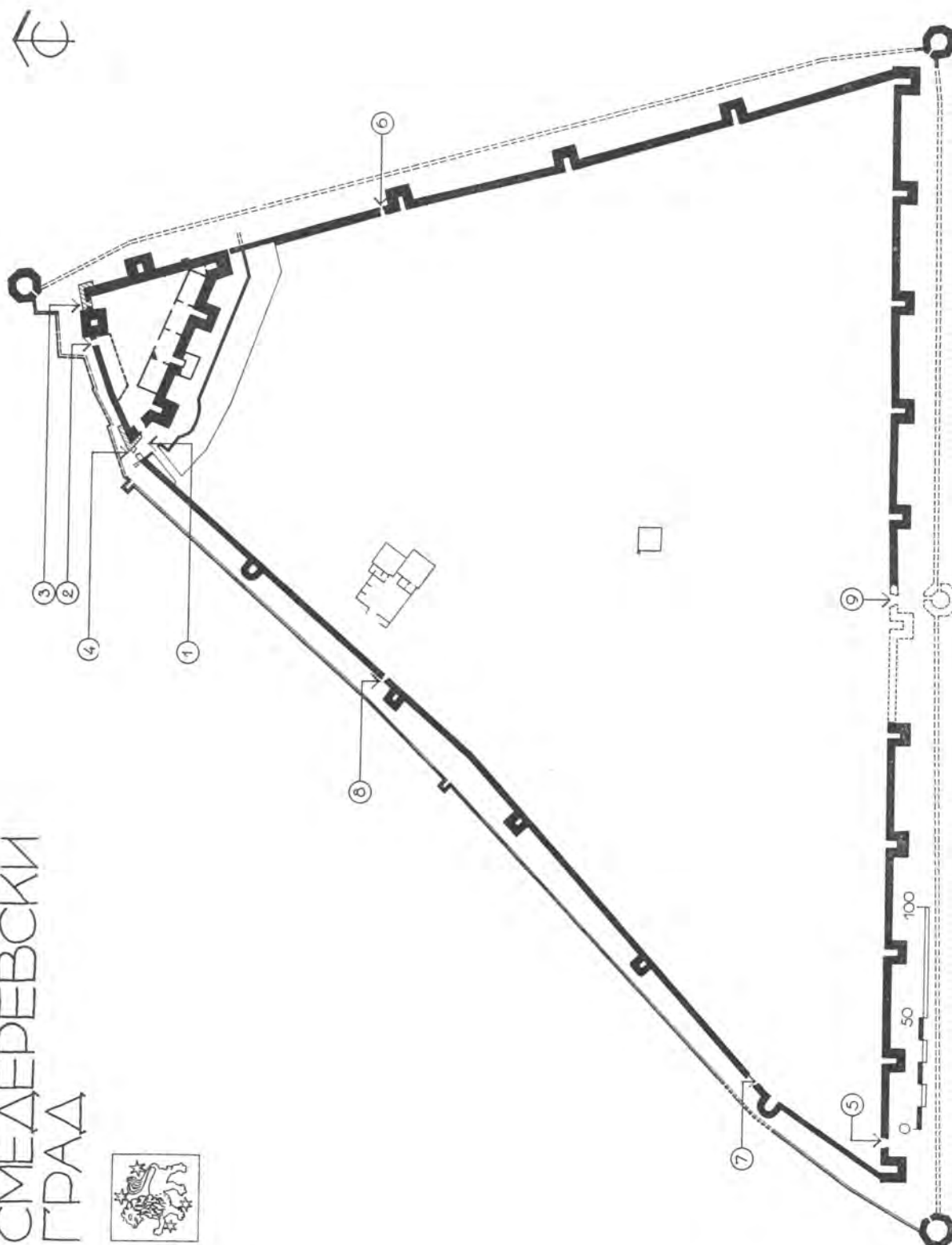
¹ П. Поповић, Споменица петстогодишњице Смедеревског града, Бгд. 1930; Б. Бошковић, Приказ Споменице петстогодишњице Смедеревског града, Старице VIII—IX, Бгд. 1933—34, 326; А. Дероко,

Смедеревски град, Старице II, нова серија, Бгд. 1951, 60; Ј. Нешковић, Смедеревски град, Смедерев 1975.

² П. Поповић, *op. cit.*

³ А. Дероко, *op. cit.*

СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД

СА. 1 — Ситуациони план Смедеревског града са положајем капија: 1. Комплекс главне капије Малог града; 2. Дунавска капија III; 3. Дунавска капија IV; 4. Дунавска капија V; 5. Варошка капија I; 6. Варошка капија II; 7. Варошка капија III; 8. Варошка капија IV; 9. Варошка капија V. — Fig. 1 — Plan d'ensemble de la Forteresse de Smederevo avec l'emplacement des portes: 1. Complexe de l'entrée principale de la Petite Forteresse; 2. Porte danubienne III; 3. Porte danubienne IV; 4. Porte danubienne V; 5. Porte de la ville II; 6. Porte de Jezava; 7. Porte danubienne I; 8. Porte danubienne II; 9. Porte de la ville I.

ископавања⁴ располажемо читавим низом нових података, који омогућавају сагледавање овога проблема у целини. У нашем излагању ћемо се хронолошким редом задржати прво на анализи капија Малог града, а затим капија Великог града.

Капије Малог града

У оквиру утврђења Малог града се налазе четири капије и то три првобитне: Главна капија Малог града, Дунавска капија III и Дунавска капија IV, и накнадно изграђена Дунавска капија V.⁵

Комплекс главне капије Малог града налази се у оквиру Јужног бедема уз Јеринину кулу (кула 2). С обзиром да се ради о двоструком бедему комплекс се састоји од две капије, унутрашње и спољне, грађене истовремено у оквиру јединственог система одбране. Обе капије су порушене приликом немачког бомбардовања тврђаве из мерзера, октобра 1915. године. Откривене су и истраживане у више наврата 1956/57, 1968. и 1976. године. На основу резултата археолошких ископавања, као и према неким фотографијама из времена пре рушења, могуће је у основним цртама сагледати првобитни изглед комплекса ове капије.

Унутрашња капија је ширине 3,74 m, између довратника 3,20 m. Праг капије лежи на коти 70,98. Очувани су доњи делови довратника до висине од 1,30 m, и бочне стране капије до висине 1,60 m. У функцији дела западног довратника налази се једна римска стела без натписа, уграђена као *sproil*. Пролаз капије био је поплочан већим каменним плочама, које су лежале на дебљем слоју кречног малтера. Плоче су очуване само на делу према прагу капије. Испод плочника капије откривени су остаци канала, рабеног од каменних плоча, који се изливао у ров испред капије. Функција овог канала није у пот-

пуности јасна, јер се не продужава даље према унутрашњости Малог града. Има се утисак да је канал прихватао површинске воде, које су се сливале из унутрашњости Малог града према капији да би се спречило њено засипање. У каменним плочама капије, уз довратнике, налазе се издубљена лежишта за осовине двокрилних вратница. У бочним странама капије, око 40 cm изнад нивоа прага, налазе се отвори за греду-мандал. Овакав положај претпоставља постојање још једног места за греду-мандал у вишим зонама капије. Спољни, фасадни лук капије био је полукружан, рабеног од прецизно клесаних каменних блокова. Приликом археолошких ископавања нађена су у шуту три камена блока, која припадају спољном луку. На једном фотоснимку Јужног бедема Малог града, из 1910. године, делимично сагледава унутрашња капија са полукружним луком.⁶ На једној, недавно пронађеној фотографији из 1911. године, види се западни део капије снимљен из унутрашњости Малог града.⁷ Према овоме снимку се може закључити да је капија имала свод рабеног од каменних тесаника. Примећује се да је свод био распукао и делимично смакнут. Та се пукотина види и на унутрашњем лицу бедема изнад капије. Судећи према подацима, које је забележио арх. П. Поповић, у бедему изнад капије се налазила једна просторија.⁸ На једном цртежу Смедеревског града, из 1861. године, изнад капије се запажа конструкција која личи на машинкулу.⁹ На основу ових података могло би се претпоставити да је изнад капије постојао одбрамбени балкон-машинкула, који се вероватно налазио испод нивоа пешне стазе, слично аналогној појави на бедемима утврђења манастира Манасије.

Спољна капија је ширине 3,35 m, а између довратника 3,00 m. Праг капије лежи на коти 71,15. Бочне стране капије су очуване до висине од 1,10 m. Од довратника су очувани само отисци у зидај маси. Пролаз капије је, између унутрашњег и спољнег прага, калдрмисан. У поду капије, уз довратнике, се налазе очувана лежишта осовина двокрилних вратница. Испод прага је благо закошена камена ескарпа која чини подзид према рову. Из ескарпе излазе два камена блока — конзоле, које су служиле као основа за греду моста. Конзоле не леже на истој висини, тако да је једна за 32 cm, а друга за 40 cm нижа од прага.

⁴ А. Дероко, *op. cit.* сл. 9.

⁵ Снимак у документацији Завода за заштиту споменика културе града Београда. Снимак је пронашао и уступио на коришћење Н. Јоцић, на чему најлепше захваљујем.

⁶ П. Поповић, *op. cit.*, 47.

⁷ Цртеж репродукован, Ј. Нешиковић, *op. cit.*, 5.

⁸ Систематска археолошка ископавања вршена су са прекидима од 1957. до 1976. г. Године 1957—58 ископавања изводио Савезни институт за заштиту споменика културе, радовима руководио А. Дероко и И. Здравковић (публиковано у Зборнику заштите споменика културе IX, 1958). Године 1961 и 1968—1971. ископавања изводио Војни музеј, радовима руководио др Д. Прибаковић (резултати ископавања 1961. публиковани у Веснику Војног музеја ЈНА 8—9, 1963. Резултати ископавања 1968—71 нису публиковани). Године 1973. и 1976. ископавања вршио Завод за заштиту споменика културе града Београда, радовима руководио М. Поповић (публикован извештај у Археолошком прегледу 18, 1976).

⁹ Код Дунавских капија којих има укупно пет, ознаке су усвојене према редоследу откривања за Смедеревски град у целини.

Испред капије, преко рова, се налазио мост на храстовим шиповима. Приликом археолошких ископавања¹⁰ откривени су шипови, који припадају конструкцијама три моста. Конструкција најмлађег моста би се могла датovati у прву половину XIX века. Тај мост је имао у седам редова по три шипа, и према његовим остацима је извршена реконструкција садашњег моста пред Малим градом.¹¹ За старија два моста се не може у потпуности реконструисати распоред шипова, нити дати хронолошка детерминација. Може се само претпоставити да неки од овде откривених шипова припадају конструкцији првобитног моста.

Захваљујући једном недавно откривеном фотоснимку из октобра 1915. године,¹² снимљеном непосредно пре рушења спољне капије, могуће је делимично реконструисати њен првобитни изглед. На снимку је приказана унутрашња страна капије. Детаљном анализом снимка у односу на очуване остатке капије и околне архитектуре, добијени су релативно тачни мерни односи на основу којих је извршена графичка реконструкција унутрашњег изгледа капије. Капија је била засведена полуобличастим сводом од делимично обрађених каменних тесаника неједнаке величине. Висина темена свода у односу на праг капије износила је око 4,60 m. Спољни лук капије, чија висина износи око 3,00 m лежао је на профилисаним конзолама. Са унутрашње стране овог лука се налазила очувана надвратна греда. Према једном податку, који је из причања очевидаца забележио арх. П. Поповић, у конструкцији ове капије се налазило „гвожђе са сечивом утврђено на вођице од храстових греда“, за које он претпоставља да је могло представљати решетку, која се спуштала испред капије.¹³ Овај интересантан податак би се, по нашем мишљењу, пре могао односити на унутрашњу капију него на спољну капију, у коју би се тешко могао уклопити један овакав елемент.

Између унутрашње и спољне капије налази се калдрмисани пут, чији се један крак одваја према Дунавској капији V. Ова калдрма није настала истовремено са изградњом капије, јер на истраженом делу испред Дунавске капије V лежи на слоју I хоризонта.¹⁴ На основу тога на-

станак калдрме се може датovati у прву половину XVI века.

Комплекс главне капије Малог града је настао истовремено са изградњом Јужног бедема Малог града, и може се датovati у период између 1428. и 1430. године. Капија је, за све време свога постојања, остала у функцији главне и једине везе између Малог и Великог града.

Дунавска капија III се налази у оквиру Дунавског бедема Малог града, непосредно уз Донжон кулу, односно, 2 m западно од ње. Капија је до 1957. године била заздана, и са спољне стране затрпана. Те године је делимично истражена, отворена и ослобођена насипа са спољне стране.¹⁵ Детаљно је истражена приликом археолошких ископавања 1976. године.¹⁶ С обзиром да капија није у целини сачувана у свом првобитном облику, у току испитивачких радова добијени су подаци који омогућују замишљену реконструкцију њеног првобитног изгледа.

Капија је ширине 1,74 m. Праг капије се налази на коти 70,84. Висина капије, од прага до темена свода, износи 3,20 m. Капија има полуобличасти свод рађен од танких опека, са каменним сводарима, само у темену. Свод капије лежи на профилисаном венцу, који у односу на бочне стране капије, испада за по 11 cm. Са унутрашње стране фасадни део свода капије је рађен у алтернацији петшест танких опека и каменних сводара. Спољни лук капије, као и део зида изнад ње, је порушен. Остао је сачуван *in situ* само доњи део источног довратника и дислоцирани део западног довратника, који је нађен у зидној маси заздане, спољне стране капије. По очуваном отisku у малтеру овај део довратника је могуће вратити у првобитни положај. Очувани остаци довратника испадају, у односу на бочне стране капије, свега шест сантиметара чинећи тако веома плитак квент. Графичком анализом порушеног спољног лука капије, у односу на надвратну греду чији је отисак сачуван, дошло се до закључка да је лук био полукружан. Изнад каменог лука могао се налазити један ред танких опека, слично аналогној појави на Дунавској капији IV. Теме лука се у односу на праг капије, према овој анализи, налазило на висини од 2,30 m. Праг капије је био рађен од једног блока камена који се распукао услед нагињања бедема и деформација, које је том приликом капија претрпела. У прагу, са западне стране, налази се удубљење за лежиште осовине врата.

¹⁰ Ископавања Војног музеја ЈНА 1968. године (није публиковано).

¹¹ Реконструкција моста извршена 1976. г. према пројекту инж. М. Гојковића.

¹² Фотоснимак из збирке Музеја у Смедереву који ми је уступио на коришћење М. Вулетић на чему најлепше захваљујем.

¹³ П. Поповић, *op. cit.*, 47.

¹⁴ Археолошка ископавања 1976. г., непубликовано.

¹⁵ А. Дероко—И. Здравковић, Заштита остатака двора деспота Бурђа, Зборник заштите споменика културе IX, Бгд. 1958, 49—76.

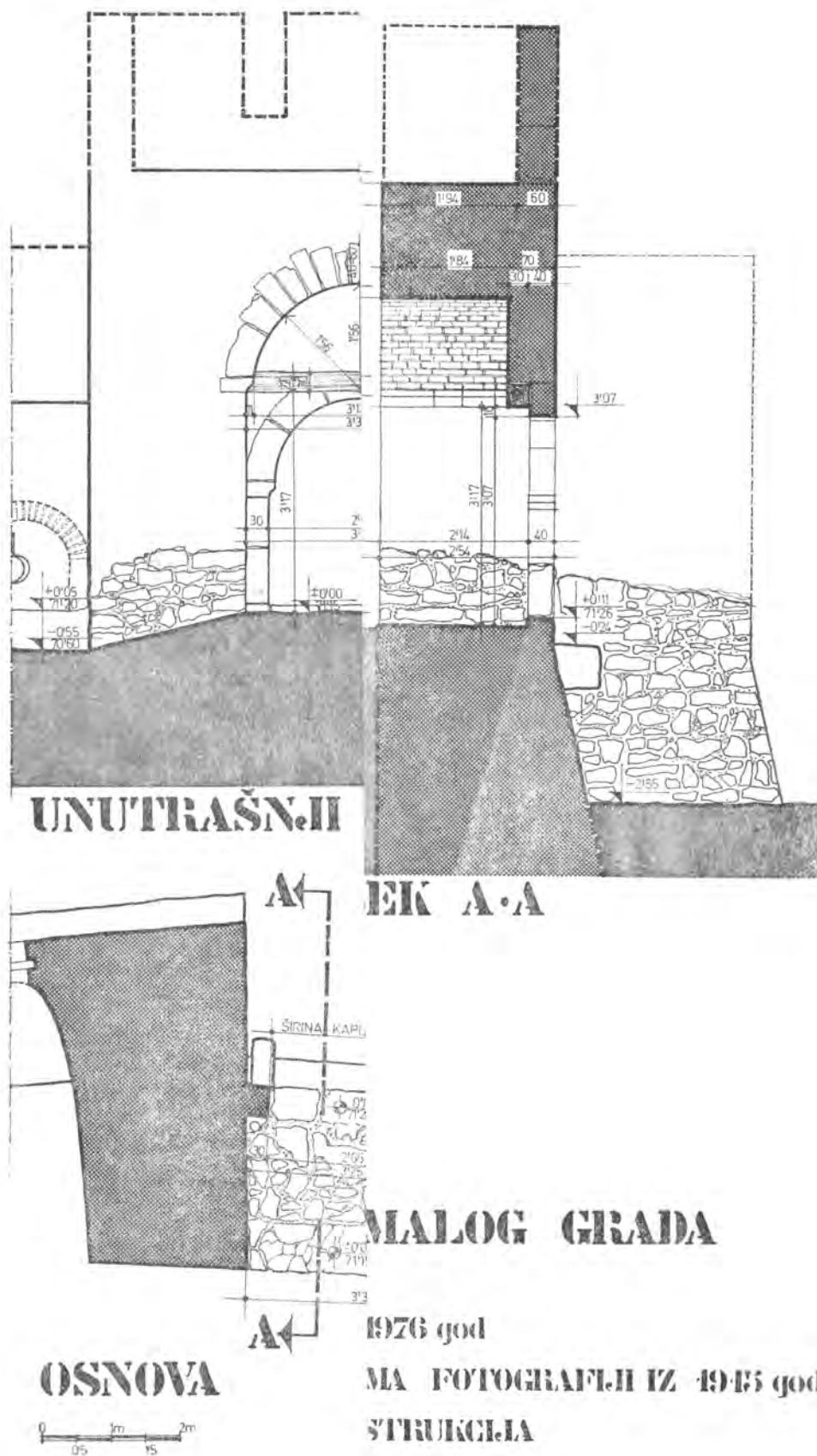
¹⁶ М. Поповић, *Smederevska tvrđava — Mali grad*, *Arheološki pregled* 18, 1976, 115—121.

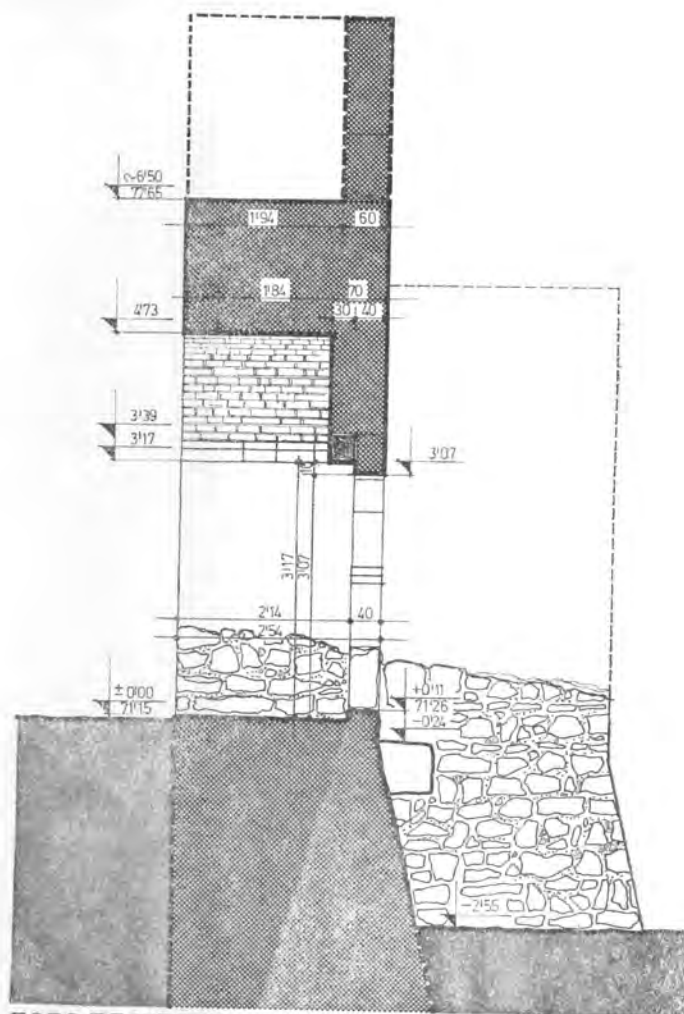
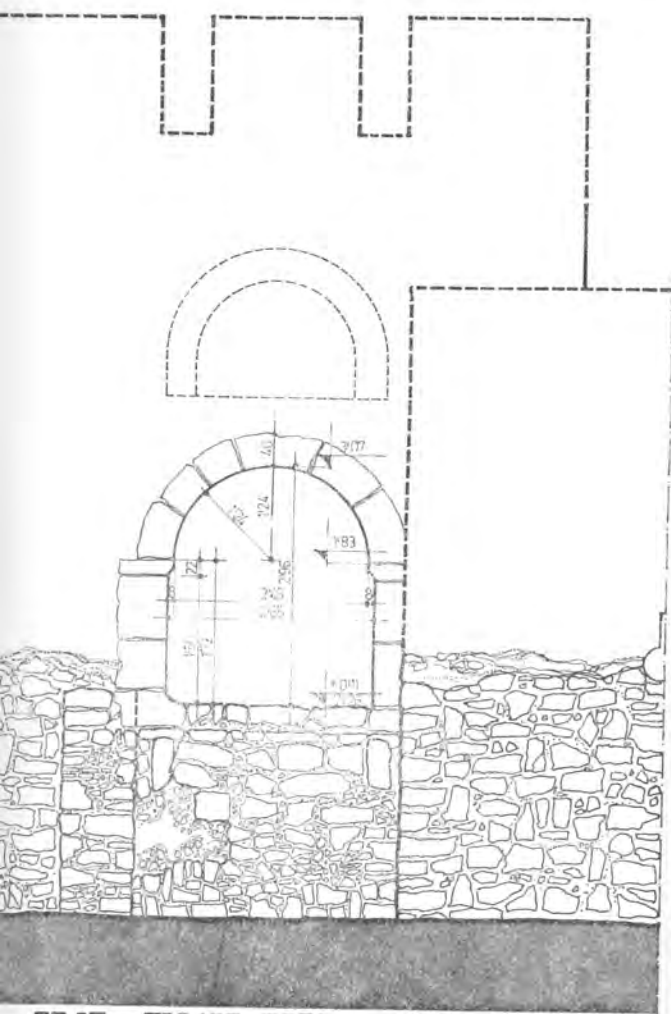
тек-
леф-
след

унав-
увати
је у
пре-
зази-
. Пр-
пије,
врат-
е по-
воиз-
нису
а чи-
уван
да су
г за-
уноу-
урни
игур-
века.
урми-
поло-
зање,
зид-
прве
у ко-
не су
едно
ован
XIX
уше-
мену
, ко-
зског
радо-
бег и

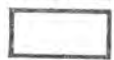
о од
беде-
ћим
при-
пне,¹⁷
извр-
тног
пија
ција-

лежи
ен, а
При-
врат-
оста-

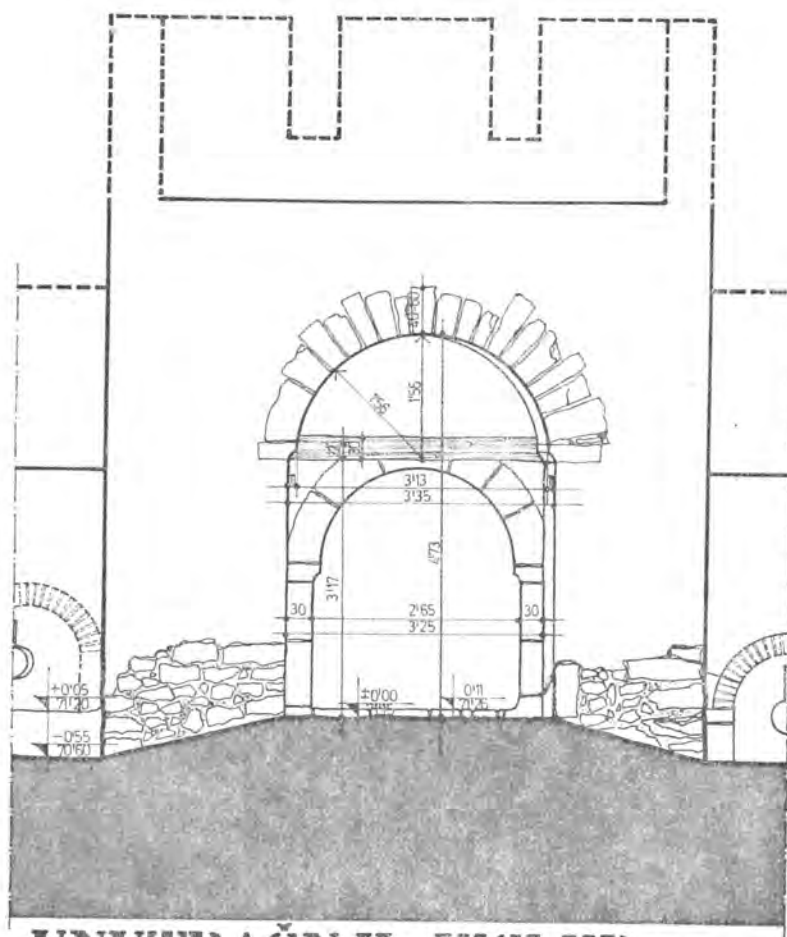

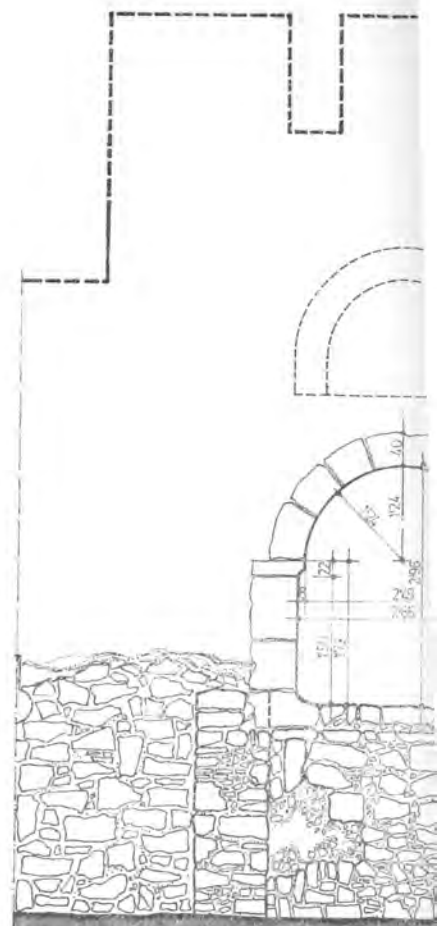
SPOLJNA KAPLA MALOG GRADA

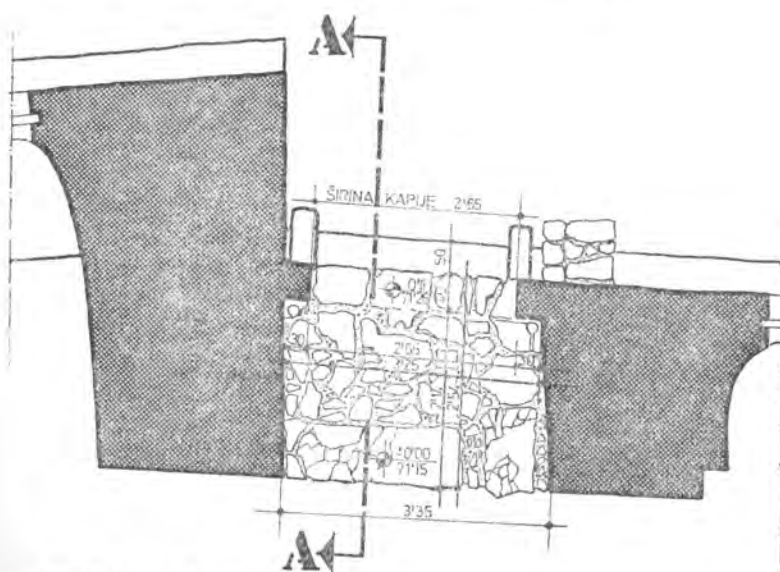
на капија (снимила и обрадила арх. Г. Јанковић). — Fig.
 1. vue extérieure (prise de vue et retouche, arch. G. Janković).

UNUTRAŠNJI IZGLED

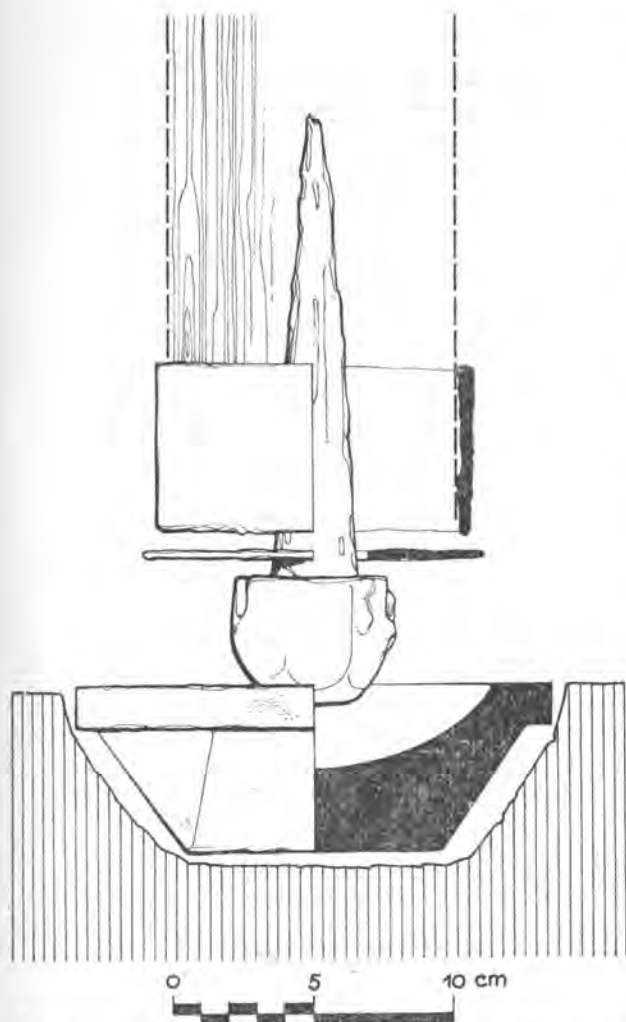
SPOLJNI IZGLED

OSNOVA

Сл. 3. Мали град, спољна капија (снимила и обр.
3. Petite Forteresse, porte exterieure (prise de vu

Сл. 2 — Мали град — Дунавска капија III, детаљ лежишта са осовином врата (цртеж Н. Степановић).
 Fig. 2 — Petite Forteresse. Porte danubienne III, détail du coussinet avec l'axe de la porte (Dessin: N. Stepanović)

Приликом археолошких ископавања 1976. године, откривено је *in situ* лежиште и доњи део осовине врата. У каменом удубљењу прага налазило се северно издубљено лежиште осовине врата, ливено од бронзе. У лежишту је откривен гвоздени оков осовине врата, који се састојао од једног већег клина са полукружном главом која је улазила у северно лежиште. На клину се налазила једна кружна плоча и прстен који је ојачавао дрвени део осовине врата. Судећи по овом налазу може се закључити да су врата била једнокрилна. Пролаз капије је био поплочан каменом утопљеним у кречни малтер. На бочним странама капије се налазе отвори за греду — мандал. У зиду источне бочне стране капије налази се, као *spolia*, узидана једна рим-

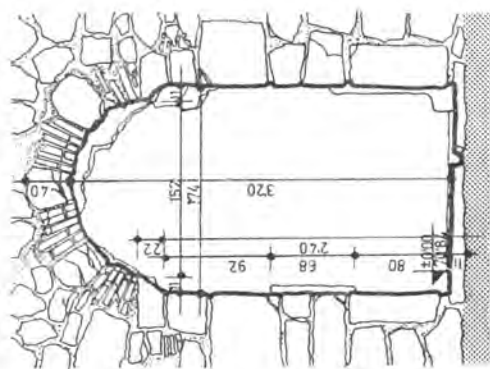
ска стела са шест портрета покојника, и текстом који је само фрагментарно читљив. Релефна представа и текст су знатно оштећени услед дејства ватре.

Капија је изграђена истовремено са Дунавским бедемом Малог града, и може се датовати у период између 1428—1430. године. Била је у употреби током целог XV века. У XVI веку престаје употреба ове капије, и почиње њено зазиђивање код кога се јасно издвајају две фазе. Првобитно је зазидана само спољна страна капије, којом приликом су поваћени обрађени доворотници и порушен фасадни лук. Један, раније поменути, комад доворотника је узидан у новоизграђени зид. Дрвена врата том приликом нису била уклоњена. Овај закључак заснивамо на чињеници да је метални део осовине врата очуван у свом првобитном положају, што значи да су врата на том месту иструлила. После првог зазиђивања у незазиданом делу капије, према унутрашњости Малог града, формирао се културни слој са керамичким материјалом који се сигурно може датовати у прву половину XVI века. Дебљина слоја износи око 50 cm. После формирања овог слоја, највероватније у другој половини XVI века, извршено је друго зазиђивање, које је обухватило пуну ширину капије. Та зидна маса је лежала на поменутом слоју из прве половине XVI века. Са спољне стране, у зиду који припада првој фази зазиђивања, запажене су накнадне поправке. У доњој зони, непосредно изнад прага, један део је накнадно преблокован опекама аустријског формата, вероватно у XIX веку. Горњи део истог зида, на месту порушеног спољног лука капије, президан је у камену са цементним малтером. Ова интервенција, која се запажа и на другим деловима Дунавског бедема извршена је 1912. године, у време радова на насипању простора између унутрашњег и спољњег Дунавског бедема.

Дунавска капија IV се налази источно од Донжон куле, односно, на делу Дунавског бедема између ове куле и Језавског бедема. Већим делом је порушена и зазидана. Откривена је приликом археолошких ископавања 1976. године.¹⁷ На основу откривених остатака, могуће је извршити замишљену реконструкцију првобитног изгледа капије. Посматрана у целини ова капија је била веома слична, по облику и пропорцијама, Дунавској капији III.

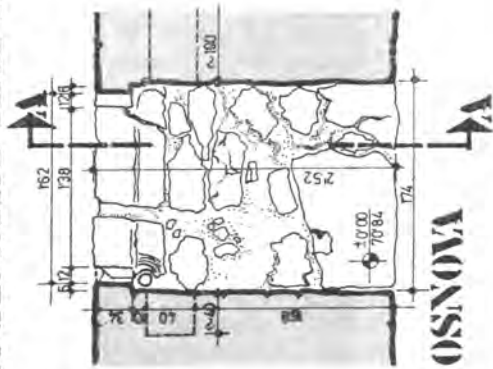
Капија је широка 1,96 m. Праг капије лежи на коти 70,94. Цео свод капије је порушен, а бочне стране су очуване до висине 1,60 m. Приликом зазиђивања уклоњени су камени доворотници и спољни лук капије. У зидној маси оста-

¹⁷ Ibid.

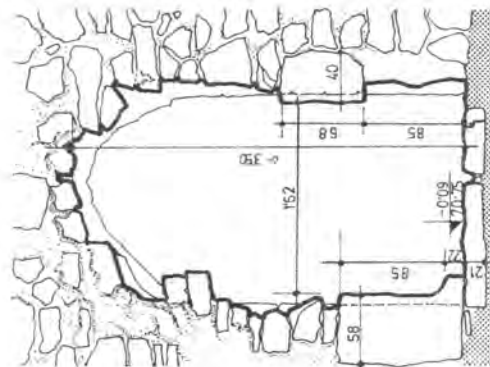
UNUTRAŠNJI IZGLEĐ

DUNAVSKA KAPLJA III

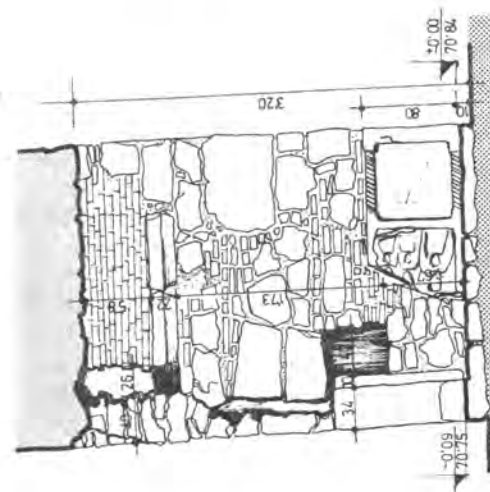

OSNOVA

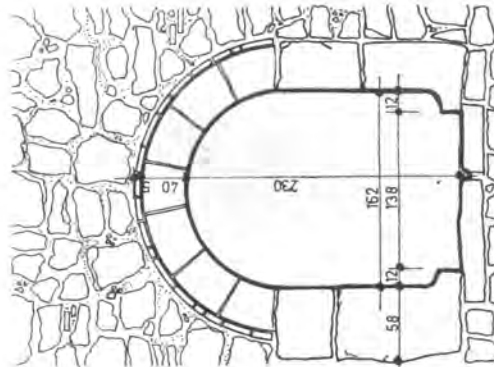
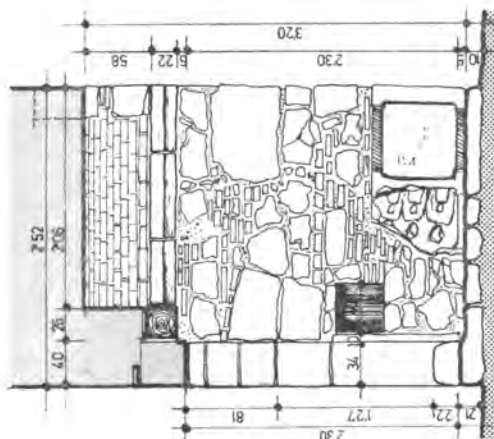
0 05 1m 15 2m

SPOLJNI IZGLEĐ

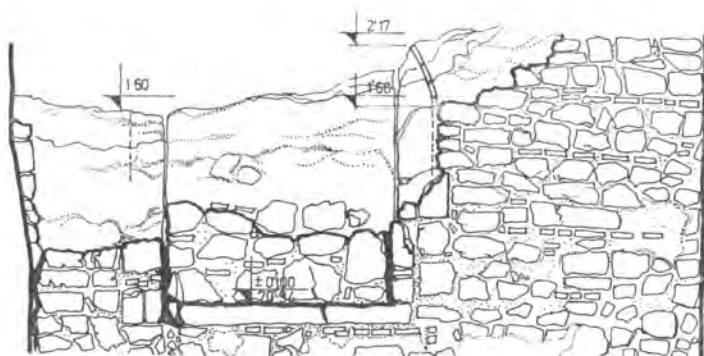

PRESEK A-A

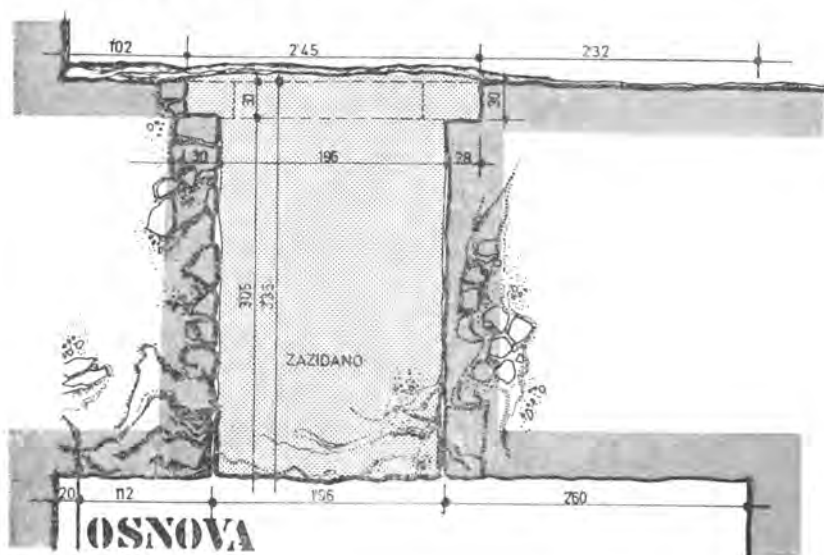
SPOLJNI IZGLEĐ
rekonstrukcijaPRESEK A-A
rekonstrukcija

Сл. 4 — Мали град — Дунавска капља III (снимла и обрадила арх. Г. Јанковић). Fig. 4 — Petite Forteresse. Porte danubienne III (prise de vue et retouche: arch. G. Janković).

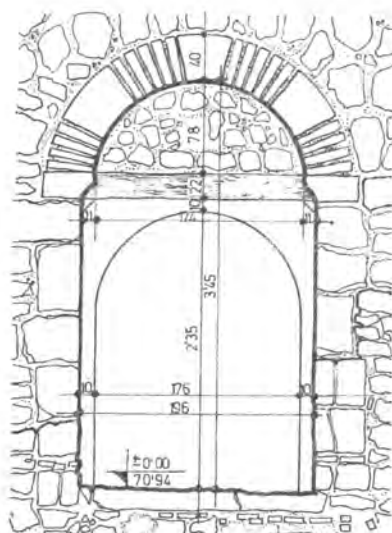
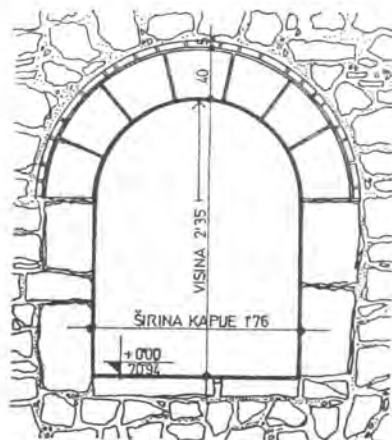
DUNAVSKA KAPIJA IV

UNUTRAŠNJI IZGLED

0 05 1m 15 2m

UNUTRAŠ. IZGLED
rekonstrukcijaSPOLJNI IZGLED
rekonstrukcija

Сл. 5 — Мали град — Дунавска капија IV (снимила и обрадила арх. Г. Јанковић). Fig. 5 — Petite Forteresse. Porte danubienne IV (prise de vue et retouche: arch. G. Janković).

ли су сачувани само отисци уклоњених камених довратника. Може се претпоставити да су довратници, у односу на бочне стране капије, испадали за око 10 cm. На источној страни, у зидној маси, очуване су *in situ* три танке опеке, које су се налазиле изнад камених сводара спољног лука. На основу положаја ових опека може се реконструисати облик и висина спољног лука. Лук је био полукружан, а његово теме се налазило на висини од око 2,35 m у односу на праг

капије. Теме свода капије, према графичкој реконструкцији, могло се налазити на висини од око 3,50 m у односу на праг. Конструкција свода је вероватно била слична своду Дунавске капије III. Услед нагињања и рушења дела Донжон куле остаци капије су испуцали, и претрпели знатне деформације.

Капија је изграђена истовремено са Донжон кулом и одговарајућим делом Дунавским бедемом Малог града, према чему се може дато-

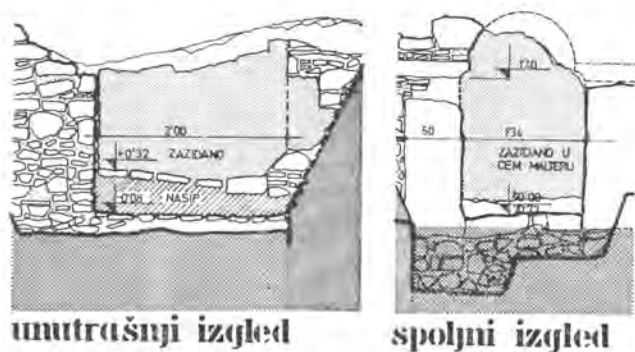
вати у период између 1428—1430. године. Зази- дана је приликом изградње угаоног ојачања на споју Дунавског и Језавског бедема. Ова доград- ња се наслања на источну бочну страну Донжон куле, и затвара цело спољно лице Дунавског бе- дема, уз које је призидана од Донжон куле до источног угла Малог града. Истовремено са из- градњом овог ојачања зазидана је Дунавска ка- пија IV. Зидна маса која затвара капију била је у директној грађевинској вези са зидном ма- сом угаоног ојачања. Сада ове зидне масе раз- дваја једна неправилна пукотина настала услед нагињања Донжон куле и дела првобитног Ду- навског бедема. У зидној маси, којом је зази- дана капија, откривен је један гвоздени шлем, западног порекла, који се са сигурношћу може датовати у половину XV века. Шлем је несум- њиво припадао српској посади тврђаве, пошто тај облик шлема Турци не користе. Овај налаз нам даје *terminus post quem*, за датовање из- градње угаоног ојачања и зазиђивања капије. Можемо претпоставити да су ови радови изве- дени крајем шесте деценије XV века, у оквиру припрема за одбрану, непосредно пре турског заузимања града 1459. године. Није искључена могућност да се ради о ојачањима изведеним не-

посредно после турског освајања. Када је овај део Дунавског бедема, са капијом и касније из- грађеним угаоним појачањем, порушен тешко је рећи. Можемо само предпоставити да је до овог рушења дошло 1915. године, када је приликом немачког бомбардовања из мерзера Мали град претрпео тешка разарања.

Дунавска капија V се налази у оквиру нак- надно изграђеног зида који, у равни са Дунав- ским бедемом, преграђује скривени пут између унутрашњег и спољног Јужног бедема Малог града. Овај зид се ослања на призидано Западно угаоно ојачање Малог града. Капија је делимич- но порушена и зазидана. Откривена је и истра- жена приликом археолошких ископавања 1976. године.¹⁸

Ширина капије, са унутрашње стране, изно- си 2 m. Према спољној страни капија се сужа- ва, тако да ширина између доватника износи свега 1,34 m. Праг капије лежи на коти 70,72, што углавном одговара првобитном нивоу тере- на на том делу скривеног пута. Бочне стране ка- пије су сачуване до висине 1,60—1,80 m. На ос- нову очуваних остатака не може се прецизно утврдити да ли је капија била засведена, или ар- хитравно завршена таваницом од дрвених гре- да. С обзиром на скромне димензије капије, из- гледа нам прихватљивија друга претпоставка. Са спољне стране очувани су доватници са почет- ком фасадног лука. Довратнике чине два већа обрабена камена блока. Изнад доватника су се налазиле профилисане конзоле које, у односу на бочне стране доватника, испадају по 10 cm. Ове конзоле чине базу фасадног лука од кога је сачуван само један камени блок, према коме је могуће извршити његову тачну реконструк- цију. Теме лука се у односу на праг капије на- лазило на висини од 2,20 m.

Питање датовања ове капије се мора посма- трати у контексту доградњи Смедеревског гра- да, у раном турском периоду. Зид са капијом се наслања на западно угаоно ојачање Малог гра- да, које смо датовали аналогно источном угао- ном ојачању, испред Дунавске капије IV, у ше- сту, односно седму деценију XV века. То значи да је зид са Дунавском капијом V могао наста- ти само нешто касније. Крајем осме деценије XV века Турци предузимају обимне радове на утврђивању Смедеревског града у целини. Том приликом је постојећи систем двојних бедема Малог града проширен и на Велики град. Ради повезивања скривеног пута Дунавског бедема Малог града, са новоформираним скривеним пу- тем истог бедема Великог града, порушен је део спољног јужног бедема Малог града који је по-

DUNAVSKA KAPIJA V

Сл. 6 — Мали град — Дунавска капија V (снимила и обрадила арх. Г. Јанковић). Fig. 6 — Petite Forteresse — Porte danubienne V (prise de vue et retouche: arch. G. Janković).

¹⁸ Ibid.

воформирани, скривени пут преграђивао. У новонасталој ситуацији се несумњиво указала потреба за повезивањем Дунавског бедема Малог града, са истим бедемом Великог града, у циљу добијања јединствене одбрамбене линије унутрашњег Дунавског бедема утврђења у целини. Према напред изложеном, може се закључити, да је Дунавска капија V са зидом који повезује поменуте бедеме изграђена у то време, односно око 1480. године.

Зид са капијом је укопан у слој првог I—а хоризонта који се, на простору скривеног пута, формирао у раздобљу од краја треће до почетка седме деценије XV века. Дебљина овог слоја износи око 10 cm. После изградње капије, са ње не унутрашње стране, и у самом пролазу капије, извршено је наслојавање слоја тамномрке земље дебљине око 40 cm, који се по откривеном археолошком материјалу може датovati у прву половину XVI века. На томе слоју лежи калдрма, која се повезује са калдрмом у простору комплекса Главне капије Малог града. Интересантан је налаз једне камене топовске кугле пречника око 40 cm, која се налазила поред капије са унутрашње стране. Кугла је већим делом била засута формирањем поменутог слоја тамномрке земље. Приликом изградње калдрме кугла је остала на свом месту, уграђена у калдрму. Само је горња површина кугле, која је излазила изнад калдрме, заравњена. Капија је зазидана зидом рабеним од камена повезаног цементним малтером, који лежи директно на калдрми. Ово зазиђивање је извршено 1912. године у исто време са насипањем простора између унутрашњег и спољног Дунавског бедема. Том приликом је капија, са спољне стране, скоро у потпуности затрпана. Три године касније, октобра 1915. године, зид са Дунавском капијом V је у већој мери порушен.

*

Посматране у целини капије Малог града, сем накнадно изграђене Дунавске капије V, одражавају првобитну концепцију Малог града као самосталног утврђења. У том смислу се може разматрати њихов положај и функција, као и измене до којих је дошло услед напуштања првобитне концепције. Комплекс Главне капије Малог града, који се првобитно налазио у првој линији одбране новоизграђеног утврђења, је сходно томе добио посебан третман. Положај капије, на крају Јужног бедема у непосредној близини угла са Дунавским бедемом и обале, вероватно је био условљен положајем главне приступне приобалне комуникације. Њен положај ће касније такође предодредити место Главне

капије Великог града, а око ове комуникације ће се формирати подграбе испред утврђења, као прстеча данашњег насеља. Не располажемо довољним подацима о овој комуникацији пре изградње Смедеревског града. Њена траса углавном одговара правцу дела римског пута, који је водио обалом Дунава од *Augeus Mons*-а (данашњи Орешац), преко Смедерева према *Margum*-у. Континуитет ове комуникације на делу од Орешца до Смедерева сачуван је до данас. На најстаријим сачуваним плановима Смедерева из XVIII века, који када је у питању насеље, одражавају знатно старије стање, запажамо да је насеље оријентисано према обали Дунава и груписано око поменуте приобалне комуникације.¹⁹ Њен правац води, према тада већ зазиданој варошкој капији II и даље, према капији Малог града.

Положај осталих капија Малог града, односно Дунавске капије III и Дунавске капије IV, условила је потреба комуницирања са речном обалом ради приступа флоти. Међутим, у извесном смислу је нелогична истовремена појава ове две, по димензијама и конструкцији, готово идентичне капије у непосредној близини. Мишљења смо да су поменуте капије ипак имале различиту намену, што је условило њихову изградњу. Са доста вероватноће се може претпоставити да је Дунавска капија III била функционално повезана са зградом Дворане. Овај објект, чији се изглед и габарит на основу очуваних остатака не могу у потпуности реконструисати, био је грађен од дрвета и прислоњен уз Дунавски бедем, користећи га као један од својих зидова. Од њега су у бедему остала сачувана четири велика дводелна прозора исклесана у камену са готичким луцима. Зграда је припадала комплексу Двора. У њој се налазила велика дворана за пријем и једна просторија која је могла бити коришћена за боравак самог деспота.²⁰ С тим у вези се може претпоставити да је капија, будући да се налазила уз једну од зграда Двора, служила деспоту за тајно напуштање града у случају опасности. Посматрана у овом контексту, Дунавска капија IV представља једину јавну комуникацију утврђења Малог града са обалом Дунава, коју је могла користити градска посада.

Испред Дунавске капије III и Дунавске капије IV, у спољном бедему су се морале налазити одговарајуће капије, или можда само једна капија кроз коју се излазило на обалу. Нажалост, спољни бедем испред Дунавске капије III је до темеља порушен, а испред Дунавске капије

¹⁹ Планови из Бечког ратног архива: *Austl. III* № I, G I h 194, H III e 3335—37.

²⁰ J. Нешковић, *op. cit.*, 21.

је IV није истражен, тако да нерасполажемо никаквим подацима о евентуалном изгледу и месту претпостављених спољних капија.

У измењеној ситуацији, после изградње Великог града, главна капија Малог града губи свој првобитни фортификациони значај, али остаје у функцији капије која спаја два дела утврђења. Нешто касније губи функцију Дунавска капија IV, која је због ојачавања источног угла Малог града морала бити зазидана. Њену функцију, крајем XV века, преузима новоизграђена Дунавска капија V. Изгледа да Дунавска капија III задржава током XV и у првој половини XVI века функцију капије зграде Дворане, односно каснијег објекта изграђеног на том месту у раном турском периоду. Рушење овог објекта и зазибивање Дунавске капије III се хронолошки подударају, па се може претпоставити да је управо због тога капија изгубила своју функцију.

По конструкцији и декоративној обради капије Малог града се делимично разликују од капија Великог града. То се првенствено уочава у појави полукружног, спољног, фасадног лука. У целини посматране, капије Малог града настављају традиције српске фортификационе архитектуре из времена деспота Стефана Лазаревића. Усвојена решења, која срећемо на капијама двојних бедема Београдског града, понављају се у решењу главне капије Малог града. Најближу аналогију унутрашњој капији комплекса Главне капије Малог града, представља капија утврђења манастира Манасије. Спољна капија Малог града по начину градње је веома блиска Источној (Деспотовој) капији Горњег града Београдске тврђаве. На извесни византијски утицај, код обликовања капија, указује појава свода од опеке, и обрада унутрашњег лука у алтернацији опеке и камених сводара код Дунавске капије III.

Капије Великог града

Велики град има, односно имао је, пет капија које су у зависности од свога положаја означене називима: Варошка капија I и II, Дунавска капија I и II и Језавска капија. Те називе смо, као нове, усвојили стога што не располажемо подацима о првобитним и историјским називима ових капија.

Варошка капија II се налази у оквиру јужног бедема Великог града, уз угаону кулу 20 на споју са Дунавским бедемом. Представља најлепшу и најбоље очувану капију Смедеревског града. Зазидана је и делимично засута са унутрашње стране. Капија је истражена у оквиру археолошких ископавања 1969. године.

Са унутрашње стране капија је широка 4 m. Према спољној страни се благо сужава, тако да јој ширина између довратника износи 3,12 m. Праг капије лежи на коти 71,88. Висина капије од прага до темена свода износи 6,80 m. Засведена је полубличастим сводом рађеним од танких опека. Фасадни део свода, са унутрашње стране, рађен је од камених тесаника. Свод лежи на профилисаном венцу који, у односу на бочне стране капије, испада по 15 cm. У висини венца налази се добро очувана храстова надвратна греда. У зиду, изнад надвратне греде, налазе се три канала правоугаоног пресека, који се завршавају у горњем делу квадратним отворима у лицу зида непосредно испод свода, а у доњем делу отворима у самој надвратној греди. Можемо претпоставити да су ови канали припадали конструкцији клизеће решетке за затварање капије, која се налазила између спољног лука и вратница капије. Међутим, начин коришћења ове претпостављене решетке није у потпуности јасан. Графичком анализом дошло се до закључка да се спуштањем те решетке није могао запречити, у целини, спољни отвор капије. Решетка се, у најбољем случају, могла спустити само до висине конзола спољног лука, остављајући при томе незапречен отвор капије у висини од 2 m. У том случају би се могао спречити улаз само коњанику. Клизећа решетка, коју је имала ова капија, а судећи по напред изнетом забележеном податку и Главна капија Малог града, представља новину у српској фортификационој архитектури. Са спољне стране капија има преломљен готички лук, рађен од четири већа камена блока. Лук лежи на лепо профилираним каменним конзолама. Преко каменних блокова лука налази се један ред танких опека у декоративној функцији. Довратнике капије чине две монолитна камена блока, који не леже директно на прагу, већ на каменним одбојницима. У односу на бочне стране довратника одбојници испадају за 80 cm са сваке стране, сужавајући тако колски пролаз капије на свега 1,50 m. На делу поред капије, између кула 19 и 20, Јужни бедем има коси сокл рађен од обрађених каменних квадера. Сокл почиње на нивоу прага капије, а завршава се у висини конзола спољног лука капије, где прелази у вертикално лице бедема. Исти сокл има и угаона кула 20. Камени квадери сокла делимично прелазе преко довратника. С обзиром на конструкцију сокла праг капије испада, у односу на равни спољног лука, за 0,50 m. Испод прага капије прати се вертикално лице зида до коте 70,68, где почиње темељна зона. На овоме лицу зида налазе се два мања камена блока у функцији конзола за греду моста.

Изнад спољног лука капије налази се већа, плитка ниша са благо преломљеним луком који формирају камени тесаници онвичени једним редом танких опека. Доња ивица нише завршена је каменим профилисаним венцем. У унутрашњости нише се, вероватно, налазила фреска са ликом заштитника града. Очувана је само дерсована површина зида, без трагова фреско малтера.

У пролазу капије на коти прага налази се делимично очувана, првобитна калдрма утопљена у кречни малтер. Око 30 cm изнад ове налазила се млаба калдрма, која је у току археолошких ископавања уклоњена. Уз углове довратника, у нивоу првобитне калдрме, налазе се два камена блока са рупама за лежиште и каналима за увлачење осовина двокрилних вратница. На бочним странама капије налазе се очувани отвори за постављање греде-мандала.

Темељ бедема испод капије укопан је у слој сиво мрке глине са примесама песка — здравице. Дно темеља бедема лежи на коти 67,68. Темељна зона, која у односу на лице испада за око 20 cm, завршава се са обе стране бедема на коти 70,68. На истој коти се завршава и слој здравице. Са унутрашње стране, од ове коте до нивоа прага (кота 71,88), прати се слој насипа здравице формиран вероватно већ у току изградње бедема. Са спољне стране, изнад слоја здравице, односно нивоа темељне зоне, налази се компактна малтерна подница која означава првобитни ниво терена. То значи да је разлика између нивоа терена испред капије и прага износила 1,20 m. У вези са овим налазом поставља се питање на који се начин прилазило капији. Закључак у том смислу знатно отежава измењена ситуација у односу на првобитно стање простора испред капије, после изградње спољног турског бедема. Са доста вероватноће може се претпоставити да је истовремено са изградњом Јужног бедема Великог града испред њега прокопан ров који је повезивао Дунав и Језаву. Тај ров се није могао налазити одмах уз бедем, судећи по изнетим налазима, већ нешто даље, вероватно, на месту каснијег турског рова. То значи да је између бедема и рова постојао међупростор, на коти око 70,68, који је био плављен само при вишим водостајима. Може се претпоставити да се на том међупростору испред капије налазио низак „приземни“ мост, ослоњен на раније поменути конзоле, који се даље настављао на део моста преко рова.

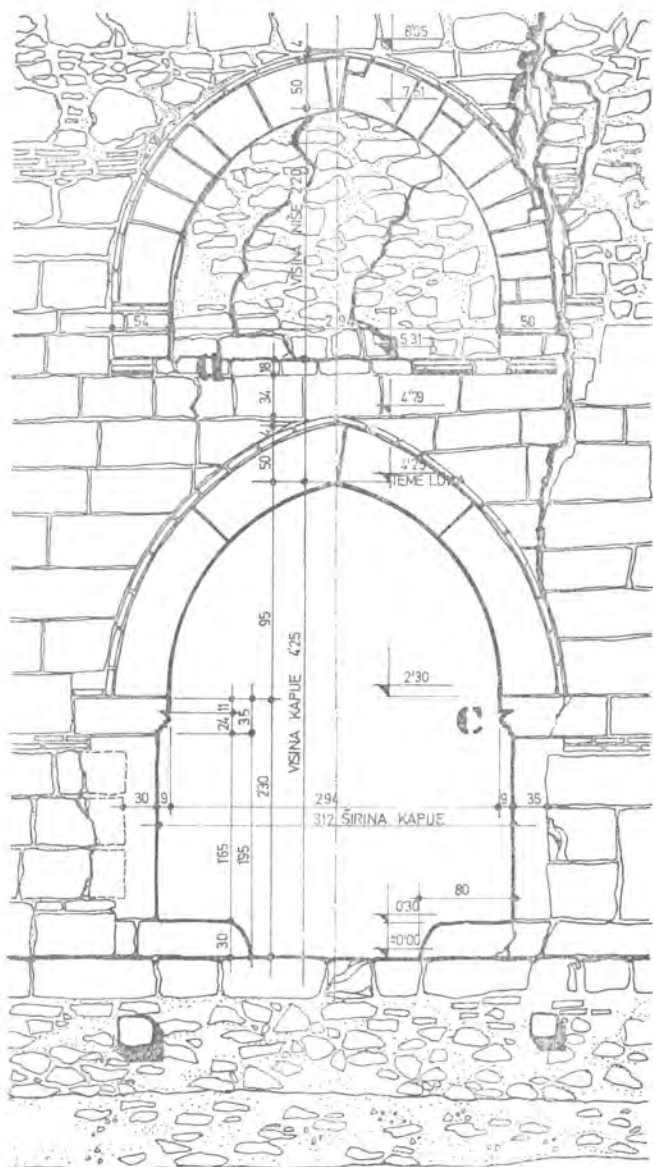
Варошка капија II изграђена је истовремено са Јужним бедемом Великог града, и може се датовати у време између 1430—1439. г. Могла је бити коришћена само до 1480. године, када њену функцију преузима Варошка капија I. Овај

закључак заснивамо на чињеници да се у оквиру спољног турског бедема, испред Варошке капије II, не налази одговарајућа капија, што би било неминовно да је и даље остала у функцији. Ни на једном сачуваном плану из XVIII века Варошка капија II није приказана, што допуњује овај закључак. То значи да је капија, вероватно, зазидана одмах после 1480. године. У том стању је била све до II светског рата, када је поново отворена. У коме обиму је била зазидана можемо само претпоставити. Према расположивој документацији стиче се утисак да јој је био зазидан само спољни лук. Године 1947. капија је поново зазидана у ширини спољног лука.

Језавска капија се налази у оквиру истоименог бедема Великог града уз кулу 7, односно 3 m северно од ње. Релативно је добро очувана и јако засута, нарочито са спољне стране. Истражена је, до нивоа темеља, приликом археолошких ископавања 1969. године.

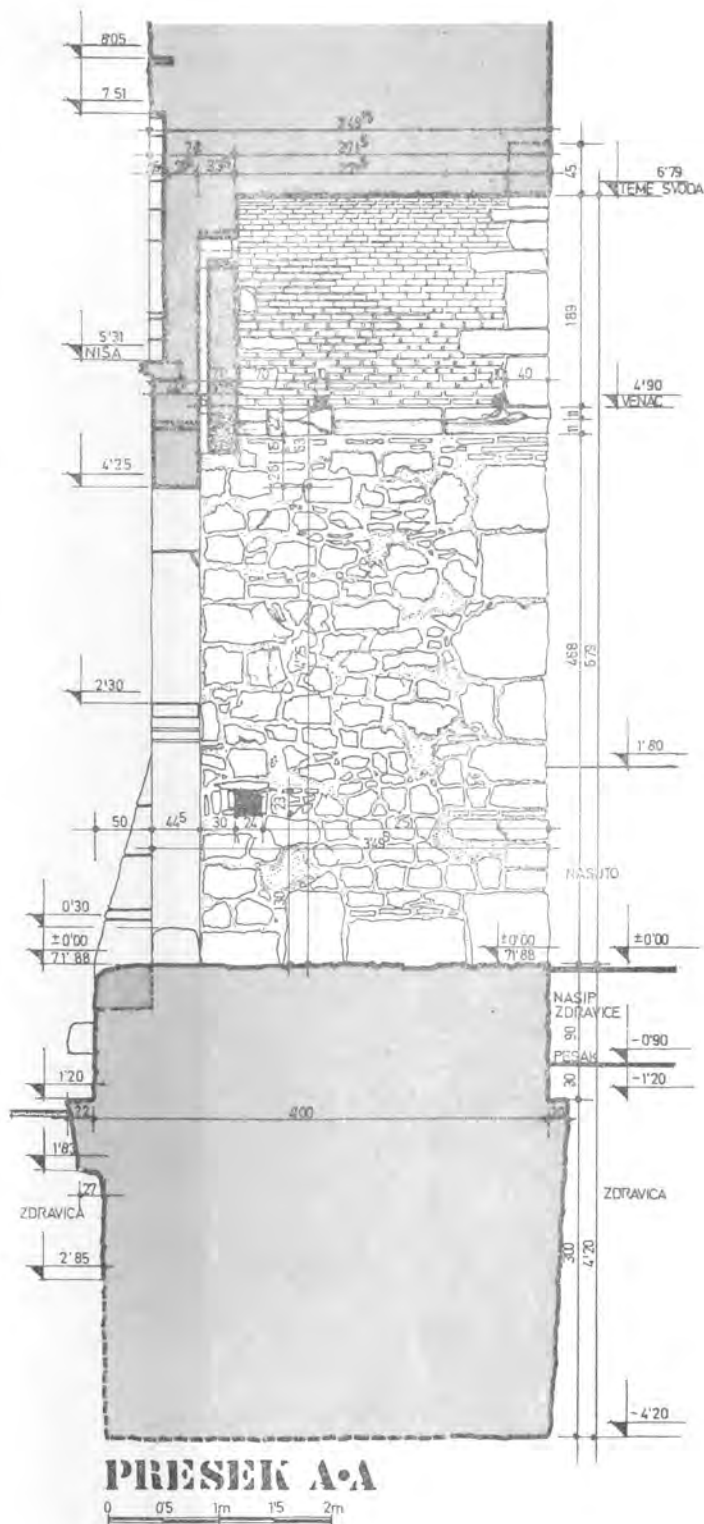
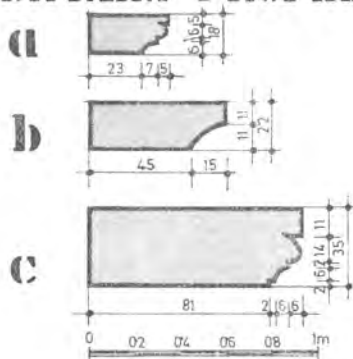
Капија је широка са унутрашње стране 2,45 m, а са спољне стране, између довратника 1,88 m. Праг капије лежи на коти 70,86. Висина капије од прага до темења свода износи 5,04 m. Засведена је полуобличастим сводом рабеним од танких опека. Фасадни део свода са унутрашње стране рабен је од камених тесаника. Свод лежи на профилисаном венцу који у, односу на бочне стране капије, испада за по 7 cm. У висини овога венца, уз спољни лук, налази се отисак надвратне греде која недостаје. Са спољне стране капија има преломљен готички лук, рабен од четири камена блока. Лук лежи на једноставно профилисаним конзолама. Довратнике чине по један већи, и један мањи лепо обрађен камени блок са сваке стране. Између довратника и конзола лука налазе се два реда танких опека, вероватно, у декоративној функцији. Висина спољног лука у односу на праг износи 3,40 m. Изнад спољног лука капије налази се плитка полукружна ниша. Лук нише је рабен у алтернацији камених блокова и четири до пет танких опека. Лице зида, у унутрашњости нише, рабено је од танких опека са косо засеченим спојницама, и вероватно није било малтерисано. Дубина нише је око 5 cm. Пролаз капије је поплочан каменим утопљеним у кречни малтер. У угловима уз довратнике налазе се камени блокови са удубљењима за лежишта осовина двокрилних вратница. У једној од рупа откривен је правоугаони комад гвожђа на који се ослањало дно осовине врата. На бочним странама капије налазе се отвори за греду-мандал.

Дно темеља бедема испод капије налази се на коти 68,36. Темељ је фундиран на два реда хоризонтално постављених храстових греда. Темељна зона бедема, која је у односу на унутра-

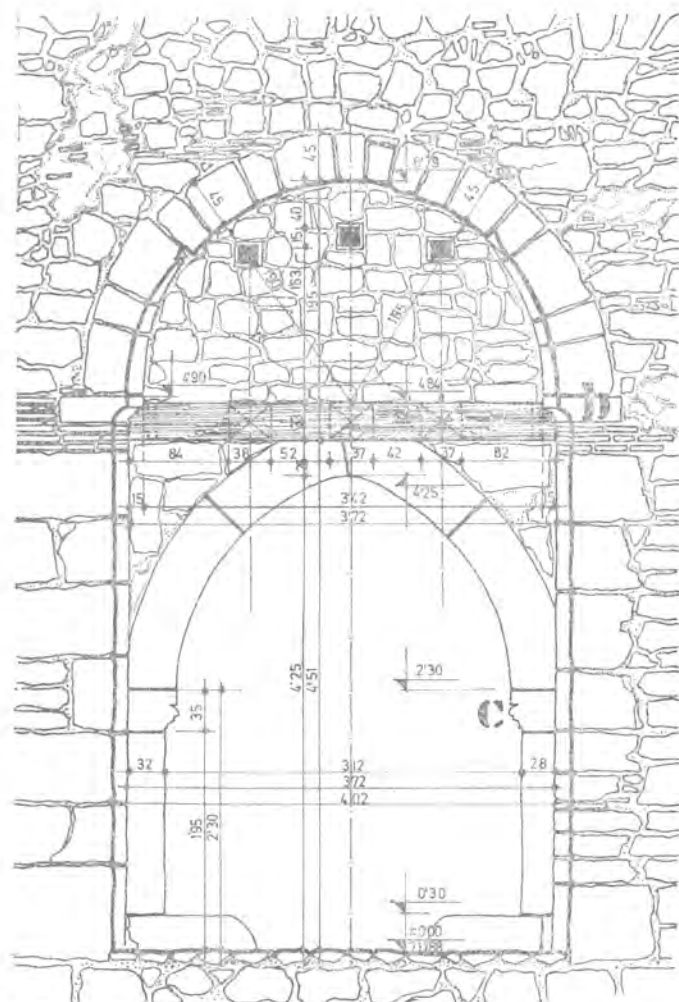

SPOLJNI IZGLED

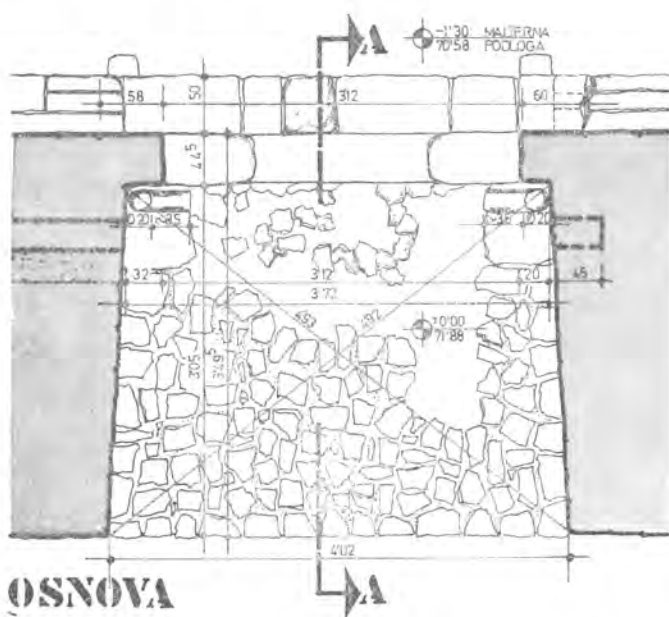
DETALJI PROFILA

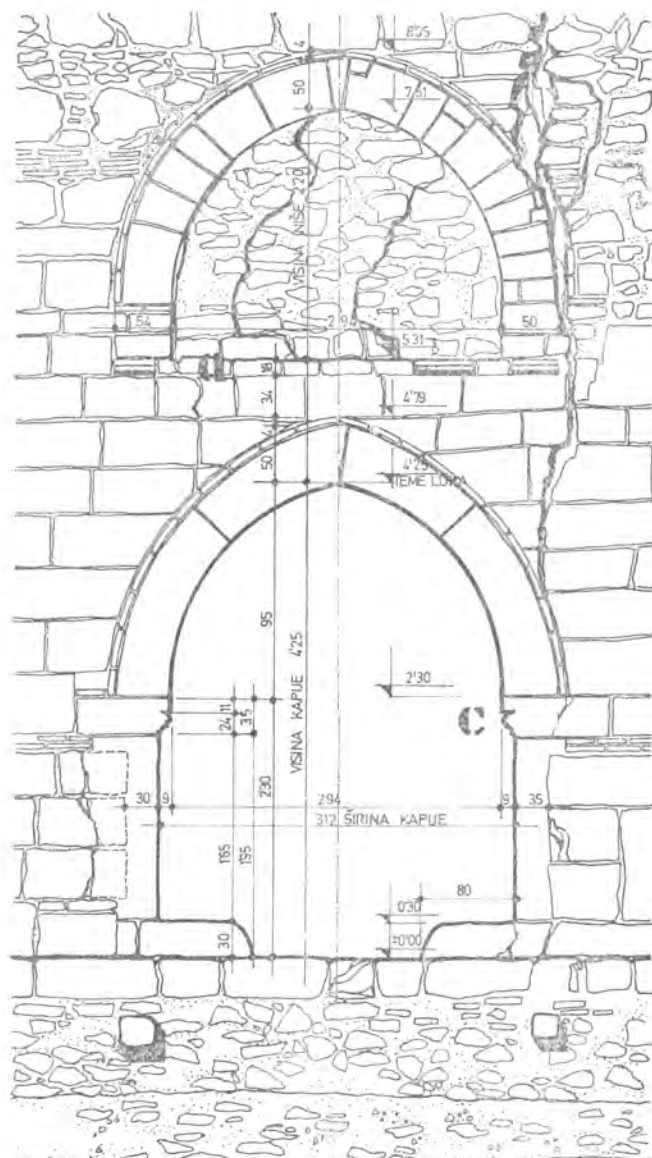
VAROŠKA KAPIJA II

UNUTRAŠNJI IZGLED

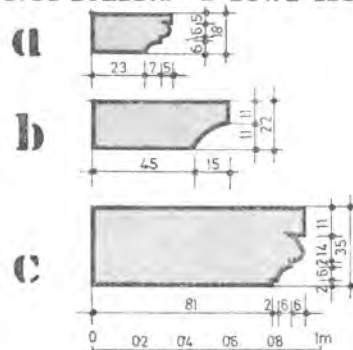

OSNOVA

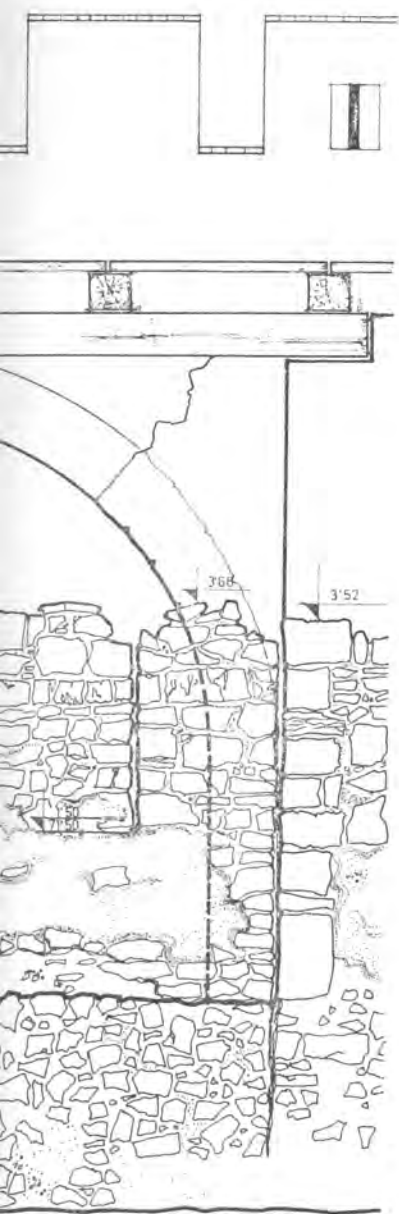

SPOLINI IZGLEJED

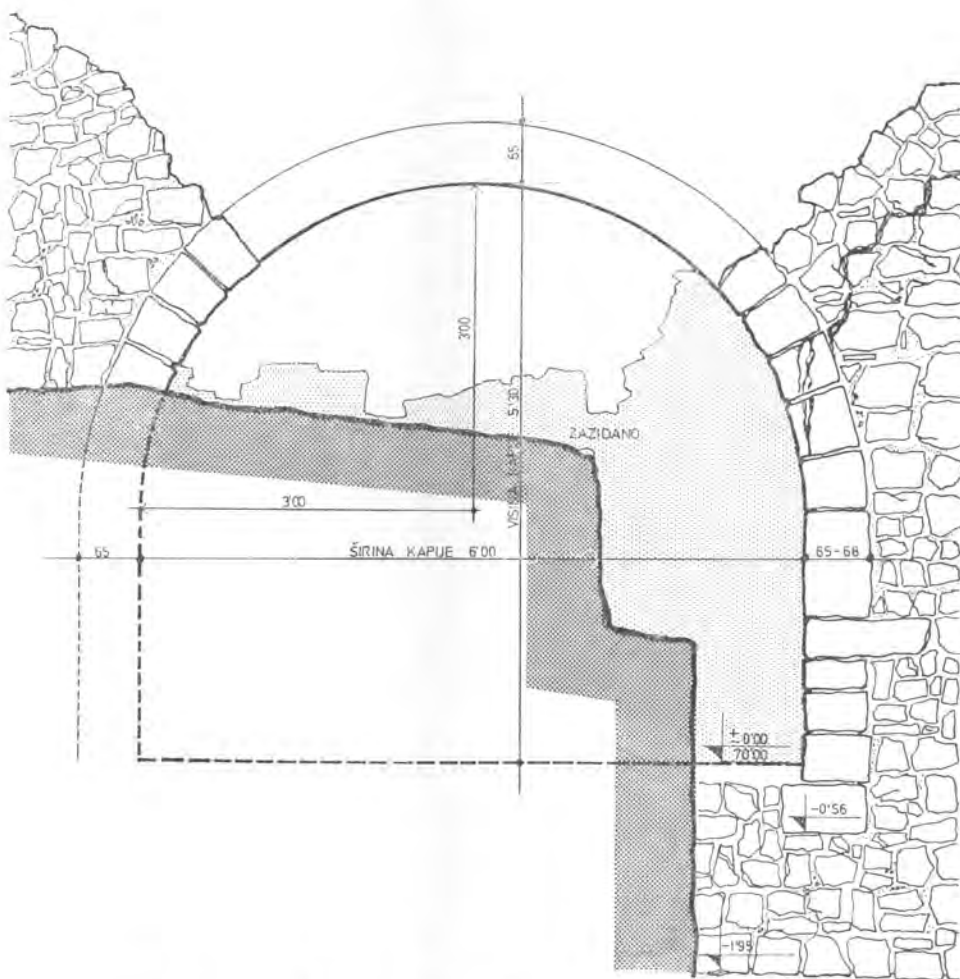
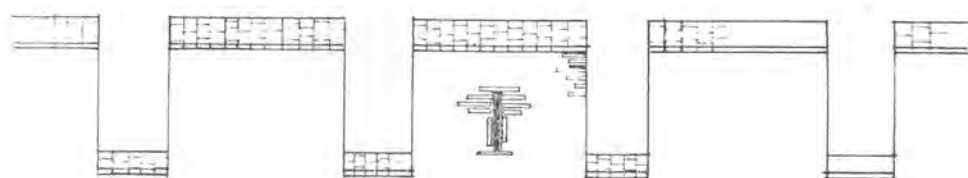
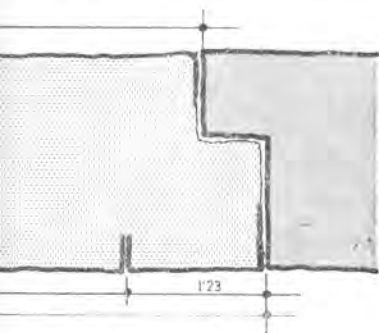
DETAIL PROFILE

Сл. 7. Велики град — Варошка капија II (снимила и обрадила арх. Г. Јанковић према документацији ископавања из 1969. г.). — Fig. 7. Grand resse. Porte de la ville II (prise de vue et retouche: arch. G. Janković, c. selon la documentation des fouilles de 1969).

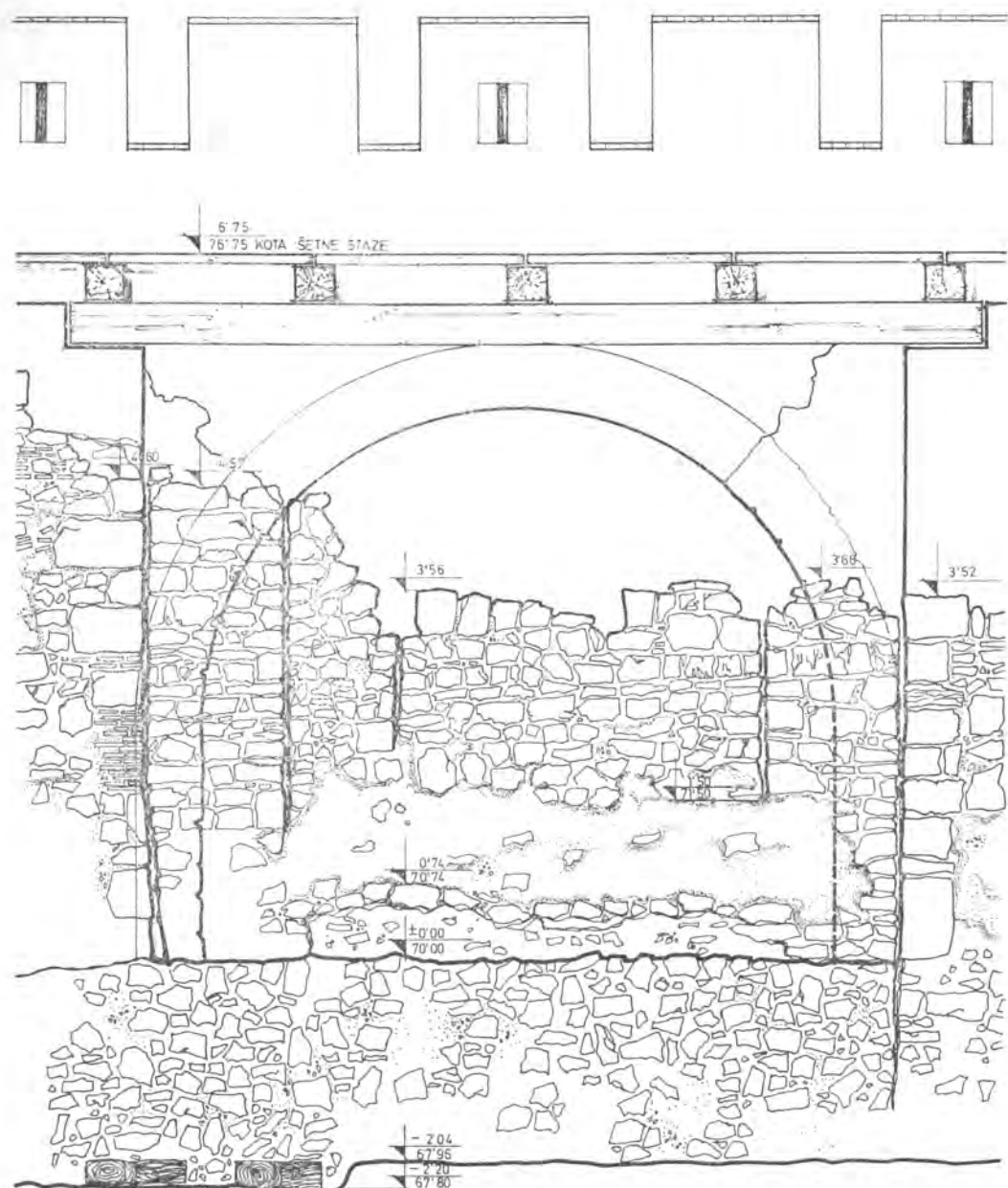
SA REKONSTRUKCIJOM

SPOLJNI IZGLED SA REKONSTRUKCIJOM

DUNAVSKA KAPIJA I

Велики град — Дунавска капија I (снимила и обрадила арх. Г. Јанковић, по према документацији ископавања 1969. г.). — Fig. 9. Grande Forteresse danubienne I (prise de vue et retouche: arch. G. Janković, complété suivant la documentation des fouilles de 1969).

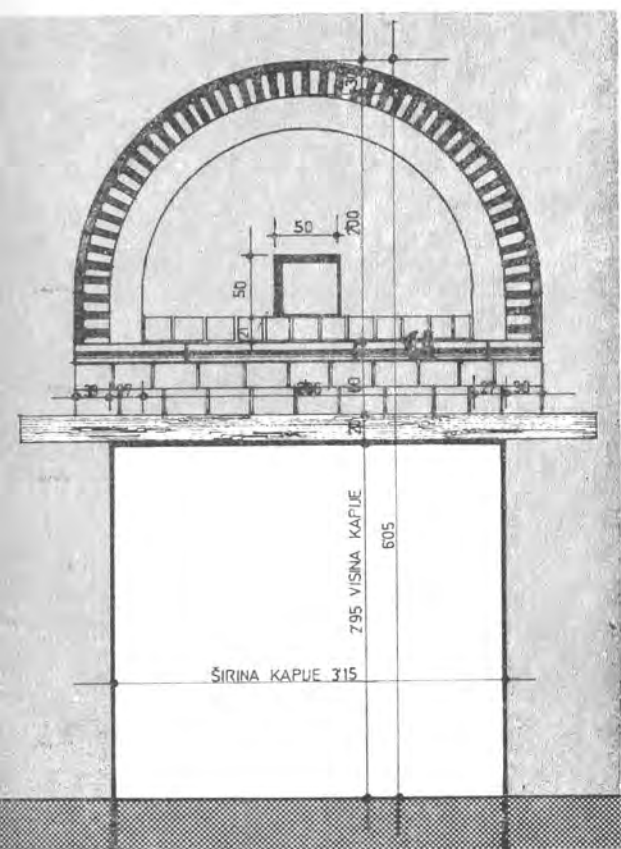

UNUTRAŠNJI IZGLED SA REKONSTRUKCIOM

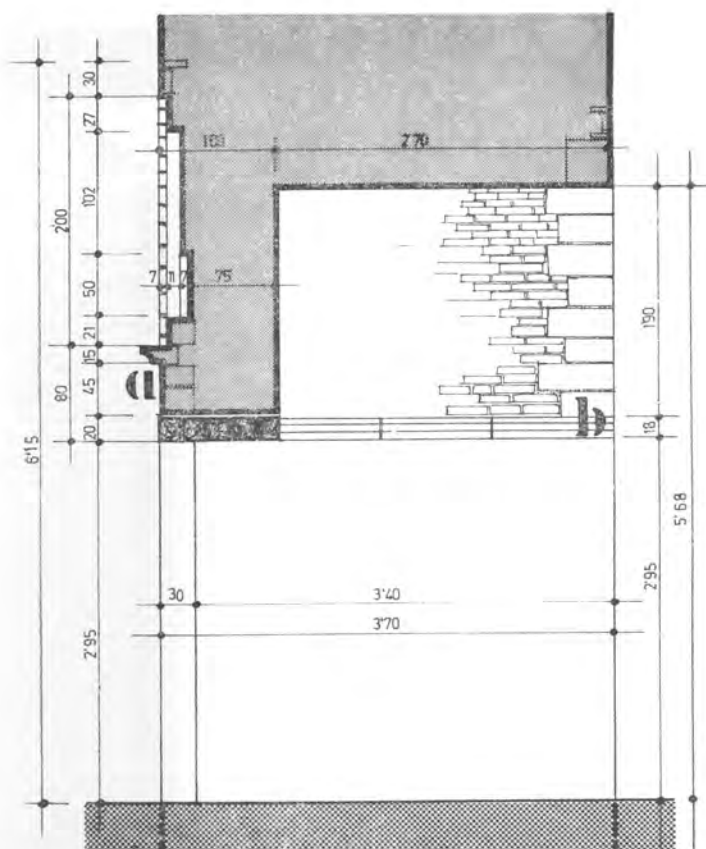

OSNOVA KAPIJE

Сл. 9. Велики град — Дунавска капија I (снимила и обрадила арх. допуњено према документацији ископавања 1969. г.). — Fig. 9. Grand Port de danubienne I (prise de vue et retouche: arch. G. Janković, compl. la documentation des fouilles de 1969),

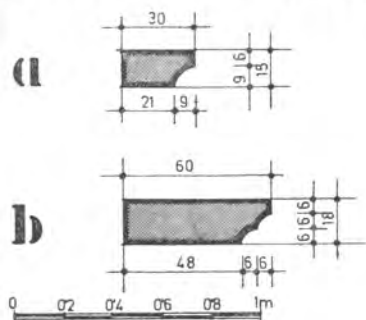

SPOLJINI IZGLED

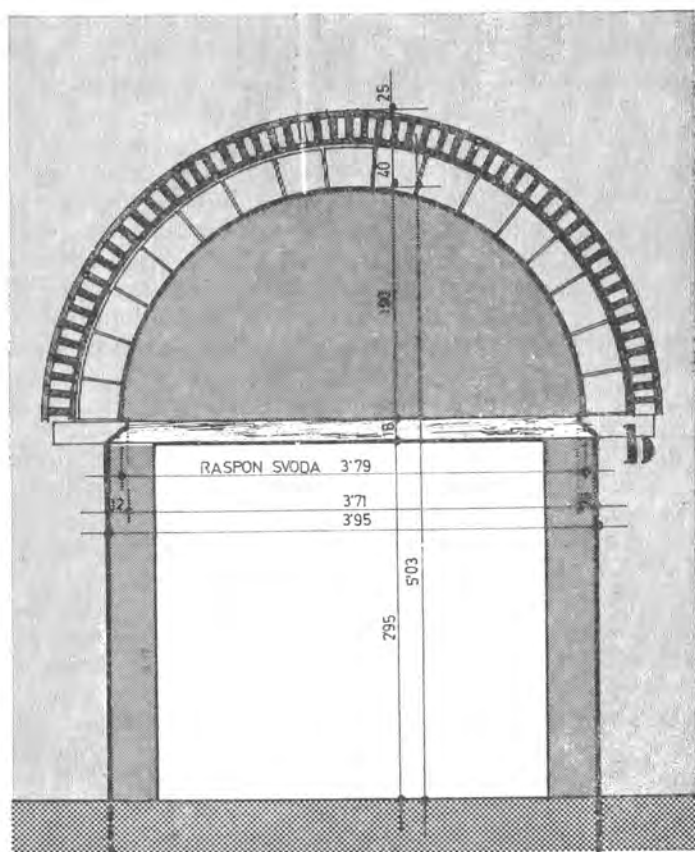
PRESEK A-A

DETALJI PROFILA

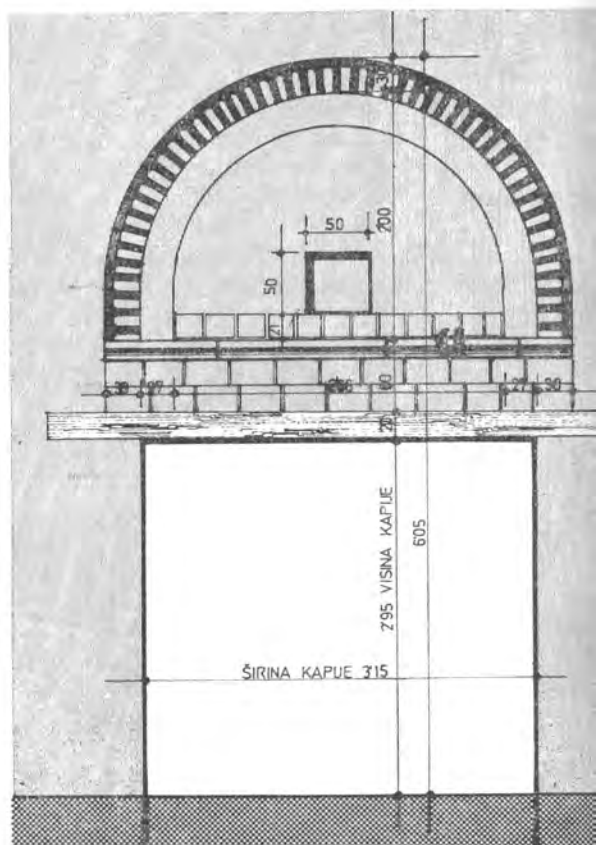

VAROŠKA KAPLJA I
PREMA CRTEŽU ARH. P. POPOVIĆA
(PORUŠENA 5. JUNA 1941 GOD.)

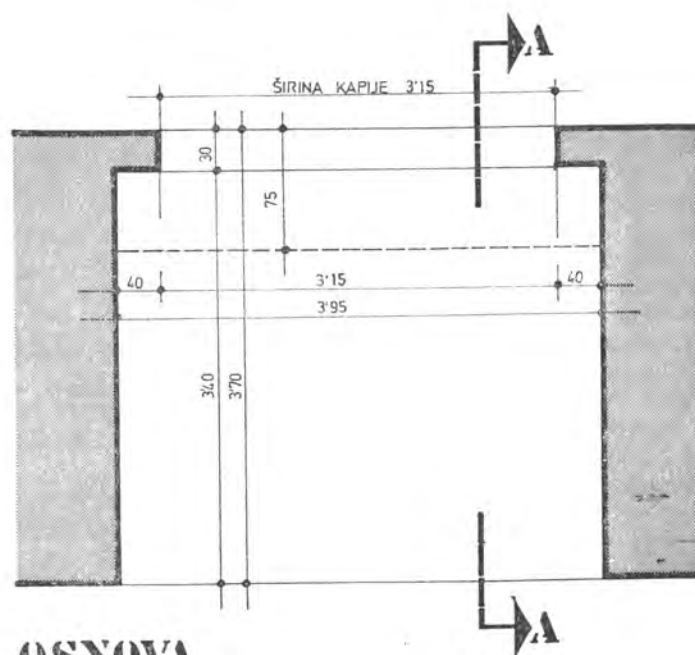
и град — Варошка капља I (обработила према снимку арх. П. Поповић). — Fig. 11. Grande Forteresse. Porte de la ville I (retouche la prise de vue de l'architecte P. Popović: arch. G. Janković).

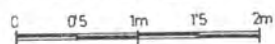
UNUTRAŠNJI IZGLED

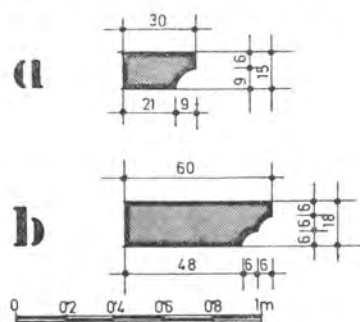
SPOLJNI IZGLED

OSNOVA

DETALJ PROFILA

Сл. 11. Велики град — Варошка капија I (обрадила према сн. вића, арх. Г. Јанковић). — Fig. 11. Grande Forteresse. Porte de selon la prise de vue de l'architecte P. Popović: arch. G.

шње лице увучена за око 20 cm, прати се до коте 69,63. На коти 68,63, уз темељ бедема, јавља се слој малтера који вероватно потиче од градње бедема. Испод овог слоја је чиста жута глиновита земља-зравица, а изнад до нивоа прага земља насипа квалитета зравице измешана са мало шута.

Капија је изграђена истовремено са Језавским бедемом Великог града, и може се датовати у време између 1430—1439. године. Приликом изградње спољног турског бедема, вероватно, није била изграђена одговарајућа капија испред Језавске капије. Сада је овај бедем делимично порушен и засут, тако да не располажемо подацима са терена. На аустријским плановима из XVIII века на спољном турском бедему нема приказаних капија. На основу овог се може изнети претпоставка да је после изградње спољног турског бедема Језавска капија остала у функцији комуникације између Великог града, и новоформираног скривеног пута. Ту функцију држава за све време коришћења утврђења и као таква је приказана на поменутим аустријским плановима. Према једном нереализованом пројекту из 1790. године, испред капије је била планирана изградња равелина.²¹ Почетком XX века, рад изградње ложонице, капија је засута са спољне стране око 1,90 m у односу на ниво прага.

Дунавска капија I се налази у оквиру Дунавског бедема Великог града уз кулу 21, односно 3 m источно од ње. Завијана је и делимично порушена, а са спољне стране је скоро потпуно засута. Капија је делимично истражена у току археолошких ископавања 1958.²² и 1969. године. На основу добијених резултата могуће је извршити анализу капије, утврдити њен првобитни облик и намену, као и фазе коришћења.

По свом облику, димензијама и функцији ова капија се битно разликује од осталих капија Смедерског града. Ширина капије са унутрашње стране износи 7,20 m, а са спољне стране између довратника 6 m. Праг капије лежи на коти 70,00 са унутрашње стране, док је са спољне стране за око 15 cm нижи. Очуване бочне стране капије су потпуно вертикалне без трага почетка свода. Западна бочна страна, која је боље очувана, прати се до висине од 4,60 m (кота 74,60) у односу на праг. Ниво шетне стазе бедема, који је очуван непосредно уз кулу 21, налази се на коти 76,75. Из односа наведених кота произлази закључак да капија није могла бити

засведена, већ само архитравно завршена таваницом од дрвених греда. Изнад ових дрвених греда налазила се конструкција шетне стазе бедема. Са спољне стране капија је имала лук рађен од већих каменних блокова, који је сада делимично порушен. Према графичкој реконструкцији висина спољног лука је, у односу на праг, износила 5,5 m. Изнад лука се налазио зид са зупцима. Његова дебелина је износила око 70 cm што, вероватно, одговара дебелини спољног лука. То се, међутим, није могло прецизније утврдити без рушења рецентних надградњи. Капија је вероватно имала масивне двокрилне вратнице.

Крај темеља бедема се налази на коти 67,96. Темелј је укопан у слој сиве, глиновите земље-зравице који се јавља одмах испод нивоа прага. Дно темеља лежи на роштиљу од хоризонтално постављених храстових греда пречника око 20 cm. Греде су постављене косо у односу на правац пружања бедема. Првобитни ниво терена, са спољне стране капије, према обали Дунава, није могао бити поуздано утврђен приликом археолошких ископавања. Може се претпоставити да је одговарао нивоу прага капије.

Капија је саграђена истовремено са Дунавским бедемом Великог града, и може се датовати у период између 1430—1439. године. Проблем посебне функције ове капије, у односу на остале капије, мора се посматрати у контексту положаја Смедерског града као приобалног утврђења и средишта речне флоте. Можемо са доста сигурности претпоставити, с обзиром на конструкцију и димензије, да је капија служила за извлачење бродова у брањени простор Великог града. Са тим у вези се може закључити да је на простору Великог града, вероватно у близини капије, постојало бродоградилште. Не располажемо подацима о бродоградилшту, пре турског освајања града 1459. године. У турским документима XVI века налазимо посредне податке о постојању бродоградилшта. Међу градском посадом појављује се изванредан број калафатџија,²³ људи који су радили на катранисању и поправци бродова. Такође се 1574/75. године помиње кајикхана, зграда за чување кајака, која се вероватно налазила у склопу бродоградилшта.²⁴ Чини нам се неприхватљива ранија претпоставка, изнета пре археолошких ископавања, да је ова капија бранила улаз у затворено пристаниште у оквиру бедема Великог града.²⁵ Приликом археолошких ископавања 1969. године, са унутрашње стране капије нису констатовани остаци пристаништа, односно не запажају се у страти-

²¹ План из Бечког ратног архива: Н III е 3335.

²² И. Здравковић—А. Дероко, Конзерваторско-испитивачки радови у Малом граду Смедеревске тврђаве 1958. г., Зборник заштите споменика културе X, 1959, 137—149.

²³ О. Зиројевић, Цариградски друм (1459—1688), Зборник историјског музеја Србије 7, Бгд. 1970, 123.

²⁴ Ibid.

²⁵ А. Дероко, op. cit., 72, Ј. Нешковић, op. cit., 24.

графији слојева. Такође у прилог овом закључку говори ниво прага на коти 70,00, и конструкција темељне зоне бедема испод прага, што онемогућава упловљавање бродова у простор Великог града, сем при високим водостајима.

Приликом изградње спољног турског бедема испред Дунавске капије I је изграђена одговарајућа капија. Нажалост, услед рушења тога дела спољног бедема њени остаци нису очувани. Једини податак о положају ове капије налазимо на аустријским плановима из XVIII века.

Са унутрашње стране капије јасно се издвајају три фазе зазиђивања, односно сужавања пролаза капије. Првобитно је, уз западну бочну страну капије, призидао један зид ширине 1,34 m чиме је пролаз капије са унутрашње стране сужен од 7,00 на 5,65 m. Праг капије је том приликом задржан на свом првобитном нивоу. Разлог овог асиметричног сужавања капије се није могао утврдити. Такође је нејасно када је то извршено. У наредној фази капија је симетрично сужена са унутрашње стране на ширину од 3,50 m, при чему је праг капије издигнут на коту 71,50, односно за 1,50 m у односу на првобитни праг. Са спољне стране, услед недовољне истражености, то зазиђивање се јасно не сагледава. На једном фотоснимку из времена пре рушења бедема на његовом спољном лицу се јасно види капија, архитравно завршена, чија ширина одговара овој фази зазиђивања. Архитравни завршетак се налази непосредно испод зида са зупцима, на основу чега би се могла претпоставити висина капије од око 5 m у односу на нови ниво прага. То наводи на закључак да је приликом ових преградњи морао бити делимично порушен, у ширини новог отвора, првобитни, спољни лук капије. Услед преградњи у овој фази капија губи своју првобитну функцију. Проблем датовања ових радова се може само хипотетично решити. На плановима утврђења из XVIII века Дунавска капија I је приказана по димензијама слично осталим капијама утврђења, што наводи на претпоставку да је у то време већ била преправљена и добила нову функцију.

У трећој фази капија је дефинитивно зазиђана. То зазиђивање би се могло датовати у XIX век. Капија је засута до садашњег нивоа терена 1912. г. У II светском рату, 5. јуна 1941. године, приликом експлозије муниције, капија је делимично порушена. Године 1947. преко остатака капије изграђен је привремени оградни зид.

Дунавска капија II се налази у оквиру Дунавског бедема Великог града уз кулу 24, односно око 2,50 m источно од ње. Зазиђана је и делимично засута. Капија је истражена са унутра-

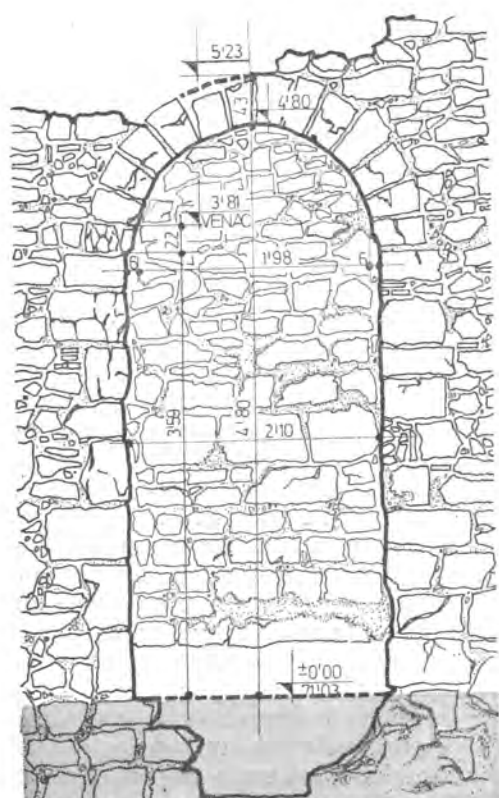
шње и спољне стране до нивоа темеља бедема приликом археолошких ископавања 1969. године.

Ширина капије износи 2,10 m. Ниво прага са унутрашње стране лежи на коти 71,03, а са спољне стране на коти 71,18. Висина капије, од унутрашњег прага до темења свода, износи 4,80 m. Капија има полуобличасти свод рађен од талких опека. Фасадни део свода са унутрашње стране рађен је од каменних тесаника. Свод капије лежи на профилисаном венцу који у односу на бочне стране испада за по 6 cm. Спољни лук капије је у потпуности уништен приликом зазиђивања. Може се претпоставити да је био сличан спољном луку Језавске капије с обзиром на уочљиву блискост, по димензијама и конструкцији, ових двеју капија.

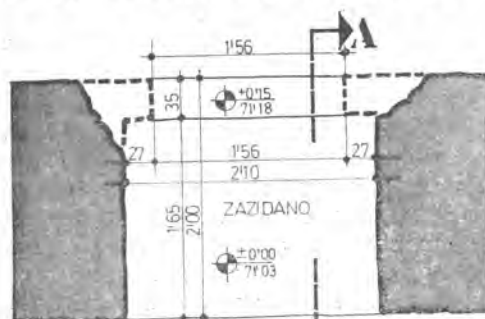
Са спољне стране, у нивоу прага капије, налази се сокл који у односу на спољно лице бедема испада за око 25 cm. Вертикално лице овога сокла се прати у дубину до коте 69,60, где почиње темељна зона бедема. Дно темеља лежи на коти 68,30. Испод темеља бедема налази се роштиљ од хоризонтално постављених храстових греда, дебљине 25—30 cm, које леже косо у односу на правац пружања бедема. Уз сокл се налази накнадно призидао зидна маса која чини неку врсту косе ескарпе, чија највећа ширина у односу на вертикалу сокла износи 60 cm. Ова призидао ескарпа почиње око 60 cm испод прага, а завршава се у нивоу где почиње темељна зона. Темelj бедема је укопан у слој сиве глишавите земље-здравнице. Изнад нивоа здравнице (кота 69,60) налази се слој тамномрке земље са мало шута који се прати до коте 70,65. Изнад ове коте, до садашњег нивоа терена, (кота 72,88) налази се слој насипа жутог песка из 1912. године. За поменути слој тамномрке земље није се са сигурношћу могло утврдити да ли представља сукцесивну наплавину или намерно насипање.

Са унутрашње стране капије, око 40 cm изнад нивоа прага, откривена је на коти 70,73 компактна малтерна подница дебљине 15 cm. Подница лежи на здравици и означава првобитни ниво терена, односно ниво грађења бедема. Почетак темељне зоне бедема са унутрашње стране лежи на коти 69,98. Изнад малтерне поднице је откривен слој тамномрке земље са шупом који се прати до коте 71,28. Изнад ове коте, до садашњег нивоа терена на коти 72,38, налази се слој рецентног насипа и шута.

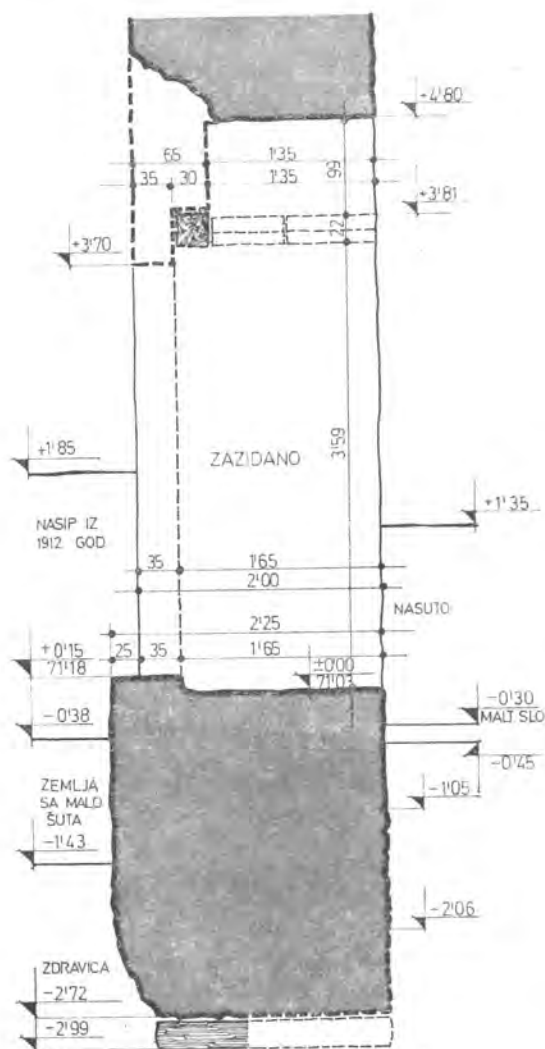
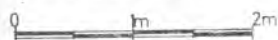
Посматрајући стратиграфску ситуацију и однос прага капије према првобитним нивоима терена, запажа се да је праг виши за око 30 cm у односу на првобитни терен изнутра и за око 1,60 m у односу на првобитни ниво терена спо-

UNUTRASNI IZGLED

OSNOVA

PRESEK A-A

DUNAVSKA KAPIJA II

Сл. 10 — Велики град — Дунавска капија II (снимила и обрадила арх. Г. Јанковић). Fig. 10 — Grande Forteresse. Porte danubienne II (prise de vue et retouche: arch. G. Janković).

ља. Издизање прага у односу на околни терен вероватно је условила могућност честих поплава. С обзиром на ову чињеницу, мора се претпоставити постојање дрвених конструкција, вероватно рампи, на прилазима капији. У том смислу драгоцене податке налазимо у путопису Ханса Дерншвама из 1553—55. године, који помиње у тврђави комуникације поплочане дрве-

ним талпама, а у подграђу и приземне мостове, наводећи да је тло услед честих поплава било подводно и блатњаво.

Капија је грађена истовремено са Дунавским бедемом Великог града и може се датовати у период између 1430—1439. године. До када је капија коришћена, односно када је зазидана, тешко је рећи. Капија је затворена једним зи-

дом у пуној својој ширини. Дно овог зида не лежи директно на прагу, већ на горњој површини поменутог слоја тамномрке земље (кота 71,33). То значи да је пре зазиђивања, на простору испред капије у унутрашњости утврђења и у самој капији, већ био формиран поменути слој. Нажалост, налази из овог слоја не омогућавају његово ближе датовање. Упоредном анализом аустријских планова из XVIII века можемо закључити да је капија, у то време, још увек била у употреби. Могла је, судећи по овим подацима, бити зазидана тек у XIX веку. Године 1912. зазидани део капије, на спољном лицу бедема, је поново преблокован уз употребу цементног малтера, а простор испред капије насут до садашњег нивоа.

Варошка капија I се налазила на средини Јужног бедема Великог града уз кулу 15. До те меља је порушена, приликом експлозије муниције, 5. јуна 1941. године. Једини сачувани, мада непотпуни, подаци о овој капији су опис и цртежи арх. П. Поповића из 1930. г.²⁶

Капија је са унутрашње стране била широка 3,95 m, а са спољне стране између довратника 3,15 m. Није познато на којој коти јој се налазио праг. Капија је имала полуобличасти свод рађен од танких опека. Фасадни део свода, са унутрашње стране, био је рађен од каменних блокова изнад којих се налазио декоративни лук рађен од танких опека. Свод је лежао на профилисаном каменом венцу, који је у односу на бочне стране испадао за по 12 cm. Спољни отвор капије био је архитравно завршен са пет греда хоризонтално постављених једна поред друге. Изнад капије са спољне стране се налазила велика, плитка, полукружна ниша. Ниша је изведена са два упада који образују спољни лук рађен у декоративном слогу танких опека и унутрашњи лук рађен од камена. Са доње стране ниша је била завршена профилисаним каменним венцем. На унутрашњој површини нише, при дну, налазило се квадратно удубљење у коме је могла стајати плоча са натписом, вероватно турским. Лице зида у ниши је било рађено од танких опека и заједно са каменом луком омалтерисано. На малтеру, пре рушења капије, су се још увек запажали трагови орнамената сликаних зеленом, црвеном и плавом бојом.

Питање датовања ове капије поставља се као веома сложен проблем, поготову што је капија срушена пре него што је детаљније истражена. Стога сви закључци у вези са овом капијом морају остати само у домену претпоставки. По облику у коме је затечена разликује се од осталих капија Смедеревског града. У том смислу је арх.

Пера Поповић, који је једини имао прилику да је проучи, закључио да капија није сачувана у свом првобитном облику, већ да је касније преправљена. Том приликом, по његовом мишљењу, капија је изгубила спољни лук. Графичком анализом и упоређивањем ове капије са Варошком капијом II дошли смо до закључка, да су обе капије по димензијама и извесним конструктивним и декоративним елементима веома сличне. При томе имамо у виду готово идентичне димензије у основи, исте сводове по димензијама и конструкцији, и скоро идентичне, по димензијама, спољне декоративне нише. Битна разлика постоји у висинама упоређених капија. У пропорцијском односу према Варошкој капији II ниво прага Варошке капије I би морао бити нижи, за око 1,80 m, од нивоа који је у капији снимљен 1930. године. Познато је да се данашњи ниво терена у Великом граду није битно изменио у односу на стање из 1930. године, када је ниво пролаза Варошке капије I одговарао нивоу околног терена. Приликом археолошких ископавања дошло се до закључка да је садашњи ниво терена у Великом граду, за око 1,50—1,80 m, виши у односу на првобитни у XV веку. То нас наводи на закључак да је капија 1930. године, услед сукцесивног насипања околног терена, већ била у већој мери засута. Издизање нивоа терена у капији је могло да има за последицу уклањање спољног лука капије и њено архитравно обликовање, чиме је повећана висина пролаза. Када је ова преправка могла бити извршена не може се утврдити.

Друго важно питање је да ли је капија, у свом првобитном облику, саграђена истовремено са бедемом или је пробијена касније. У овом случају се поред анализе конструктивних и декоративних елемената мора размотрити и положај капије у односу на Јужни бедем Великог града и приступне комуникације. Према сачуваним првобитним конструктивним елементима, као што је напред речено, капија је веома слична Варошкој капији II. Разликује се, међутим, богатијом обрадом спољне нише и унутрашњег лука свода, где се јавља декоративни слог опеке, као и сложенијим профилом венца у бази свода. Појава декоративних елемената изведених у слогу опеке у Смедеревском граду ближа је времену изградње дунавских кула (1444—1459. г.) и турских угаоних топовских кула (1479—1480. г.), него времену изградње бедема Великог града. Овде изузетак чини Језавска капија код које се срећу, у обради спољне нише, декоративни елементи које налазимо и код Варошке капије I. Према напред изнетом би се могло доћи до закључка да је капија грађена истовремено са Јужним бедемом Великог града.

²⁶ П. Поповић, *op. cit.*, 89.

Међутим сам положај капије, у оквиру овог бедема, намеће и другу претпоставку. Изгледа нелогична, у смислу одбране града, појава две капије на главном одбрамбеном бедему. То битно смањује одбрамбену ефикасност, јер капије увек представљају, посебно у средњовековној фортификацији, најслабију тачку одбране. Чини нам се, стога, да се на Јужном бедему првобитно могла налазити само једна капија и то на главном комуникационом правцу који је, као што смо из претходног излагања видели, највероватније ишао паралелно са обалом Дунава. То би у овом случају била Варошка капија II за коју је са сигурношћу утврђено да је изграђена истовремено са бедемом. Она по свом положају понавља већ раније усвојено решење код изградње Главне капије Малог града.

Измена концепције одбране је могла да проузрокује промену положаја капије на Јужном бедему. То се управо догађа 1479/80. године када се испред Јужног бедема гради спољни, нижи бедем са полигоналним топовским кулама на угловима и средини бедема.²⁷ Тако је формиран нови систем одбране у коме главну улогу имају батерије топова у полигоналним кулама. Према новој концепцији одбране у град се, са јужне стране, могло ући само кроз средњу полигоналну кулу и Варошку капију I. Ефикасну одбрану капије преузима средња полигонална кула, која истовремено има и функцију капије на спољном бедему. Овај систем одбране налазимо описан у путопису Х. Дерншвама из 1553—55. године, који истиче да се на средини бедема према вароши налази капија и да се у његовом склопу налазе три куле за одбрану топовима. Помиње, такође, и топ у бедему поред капије.²⁸

Према напред изложеном може се претпоставити да је у време изградње спољног турског бедема, у складу са новим захтевима одбране, у постојећем бедему изграђена Варошка капија I са функцијом главне капије утврђења. Ту функцију капија задржава све до рушења 1941. године. У том случају би, по димензијама и конструкцији, била грађена по узору на Варошку капију II чију функцију преузима.

У односу на обе изнете претпоставке, од којих свака има свог оправдања, чини нам се прихватљивијом друга претпоставка. Међутим, дефинитивни суд о овом проблему је тешко и скоро немогуће дати, с обзиром да капија више не постоји.

Распоред капија Великог града условила је главна приступна комуникација, јасно дефини-

сана приликом изградње Малог града, као и потреба комуницирања са обалама Дунава и Језаве. Сматрамо, као што се из претходног излагања види, да се Варошка капија II налази у функцији првобитне главне капије Великог града и утврђења у целини. Она, уствари, понавља положај раније изграђене Главне капије Малог града у односу према главној комуникацији и дефинише њен правац пружања на простору Великог града. Капија је поред пешачког била предвиђена за колски саобраћај као и одговарајућа капија Малог града, што је такође у зависности од положаја према главном комуникационом правцу. За разлику од Варошке капије II, као главне капије утврђења, капије на Језавском и Дунавском бедему, односно Језавска и Дунавска II, биле су предвиђене само за пролаз пешака и евентуално коњаника. То је логично када се има у виду да обе капије излазе на обалу, не настављајући се на даље сувоземне комуникационе правце. Поред ових капија, у специфичној функцији бродоградилшине капије, налазимо Дунавску капију I што представља једини познати пример у фортификационој архитектури средњовековне Србије.

После изградње спољног турског бедема, крајем осме деценије XV века, све капије Великог града, сем Дунавске I, губе своје првобитне функције. Уместо Варошке капије II, која бива зазидана, главном капијом утврђења постаје Варошка капија I, за коју претпостављамо да је тада изграђена. Услед ове промене мења се и положај главне приступне комуникације. Међутим, и поред тога као главна оса подграђа ван утврђења остаје напуштена приобална комуникација на правцу зазидане Варошке капије II. Та ситуација се прати све до краја XVIII века.

Остале капије Великог града, Језавска и Дунавска II, губе функцију излаза на речне обале, а остају у улози везе између Великог града и новоформираног скривеног пута. Своју првобитну функцију све до XVII века задржава Дунавска капија I. Она касније у XVIII веку, после извршених преградњи, уместо капије за извлачење бродова, постаје једина веза Великог града са обалом Дунава, захваљујући постојању одговарајуће капије на спољном турском бедему.

Капије Великог града, сем Дунавске I, по свом конструктивном склопу и декоративној обради представљају новину у фортификационој архитектури средњовековне Србије. Засведене су сводовима од опека што први пут срећемо код нешто старије Дунавске капије III у Малом граду. У фортификацији средњовековне Србије, где се сводови раде од камена, порекло ове појаве се може тумачити као византијски утицај.

²⁷ Ibid., 57.

²⁸ Путопис Ханса Дерншвама, према М. Влашићу, Братство XXI, Бгд. 1927, 98.

То се исто односи и на појаву декоративних елемената рађених у слогу опека.

За разлику од Малог града, где су капије имале спољни фасадни лук, функционално обликован, без посебно наглашених декоративних елемената, што је у духу традиција претходне епохе, код очуваних капија Великог града појављује се декоративно обрађен преломљени готички лук. Порекао ове појаве треба посматрати у контексту утицаја архитектуре нашег приморја, у овом случају првенствено Дубровника. Врло живе везе које је средњовековна Србија одржавала са Дубровником нису могле да остану без утицаја и на овом плану. Из једног документа који се налази у Дубровачком архиву сазнајемо да је деспот Бурџ Бранковић за рад на изградњи Смедеревског града ангажовао групу зидара из Дубровника.²⁹ Уколико се евентуално радило о клесарима то би могао да буде директни пут утицаја. Међу очуваним средњовековним капијама Великог града можемо навести капију Рибарнице (1381. г.) и унутрашња врата од Пила (1460. г.). Интересантна је чињеница да, сем ових појава чисто декоративног карактера, на утвр-

ђењима Смедеревског града се не запажа утицај фортификационе архитектуре приморја и у ширем смислу западне Европе. Утврђење је у потпуности засновано на традицијама византијске и српске фортификационе архитектуре, што се односи и на обликовање капија Малог града.

Систем одбране капија Малог града у целини је јединствен и доследно спроведен. Све капије су бочно брањене са по једном кулом за разлику од уобичајеног система одбране капија са две бочно постављене куле, као што је случај код утврђења манастира Манасије. Идентичан начин одбране је заступљен код нешто старијег утврђења Београдског града, што је могло да утиче, као што смо у претходном излагању навели, на решења усвојена при изградњи Смедеревског града.

Капије Смедеревског града посматране у целини представљају најлепше и, поред разарања у нашем веку, најбоље очуване примере те врсте у српској, средњовековној, фортификационој архитектури. Стога обавезују на даље напоре, како у смислу проучавања тако и предузимања неопходних конзерваторских радова у циљу њихове заштите.

Марко ПОПОВИЋ

²⁹ Цитирано према: М. Васић, Жича и Лазарица. Бгд. 1928, 121.

LES PORTES DE LA FORTERESSE DE SMEDEREVO

Parmi les monuments de l'architecture des fortifications serbes du moyen âge, une place de choix revient à la forteresse de Smederevo, celle-ci marquant le point culminant de l'évolution des fortifications serbes. Elle a été construite pour devenir, après la perte de la Forteresse de Belgrade, le centre de l'Etat et la garantie de sa survie. C'est pour cette raison que la construction de la forteresse de Smederevo a fait l'objet de soins et préoccupations particulières. Sa position choisie, au confluent de la Jezava dans le Danube, a prédestiné le type de la fortification et la forme de son plan. D'après la surface qu'elle couvre, la forteresse de Smederevo est après la forteresse de Belgrade la plus grande fortification de la Serbie médiévale et l'une des plus grandes dans le sud-est de l'Europe. La conception de défense de la fortification se base avant tout sur l'emploi des armes froides, ce qui est la conséquence de l'adoption des solutions traditionnelles de l'architecture des fortifications byzantine et serbe, avant l'apparition de l'artillerie.

Les recherches effectuées jusqu'à présent ont établi avec certitude la chronologie de la création de la fortification de Smederevo. Tout d'abord, c'est la pe-

tile fortification — la Petite Forteresse — qui a été érigée dans la période de 1428 à 1430, comme fortification autonome. Aussitôt après, on passe à la construction de la Grande Forteresse, achevée vraisemblablement autour de 1439. Après la restauration de la Despotovina, on construit dans la période 1444—1459 quatre nouvelles tours sur le rempart danubien. Après la prise de la ville par les Turcs, en 1459, dans la huitième décennie du XVe siècle est bâti le rempart extérieur de la Grande Forteresse, avec sur les angles trois tours à canons polygonales.

La forteresse de Smederevo et sa problématique complexe, car elle a été la résidence du souverain et une ville-forteresse médiévale, fortification militaire et le dernier point de défense de l'Etat agonisant, ouvre toute une suite de problèmes à résoudre. Sans aborder une étude complexe de ces problèmes, nous nous bornerons à traiter la question des portes de la fortification, celles-ci semblant être particulièrement importantes. Les chercheurs antérieurs ont déjà donné leur contribution à l'éclaircissement de cette question. Toutefois, nous disposons à présent, suite à des fouilles archéologiques importantes, d'une série

de données nouvelles qui permettent de considérer ce problème dans son ensemble. Notre exposé chronologique fera tout d'abord une analyse des portes de la Petite Forteresse et ensuite de celles de la Grande Forteresse.

Les portes de la Petite Forteresse

Dans le cadre de la fortification de la Petite Forteresse il existe quatre portes, à savoir: le complexe de la Porte principale, la Porte danubienne III, la Porte danubienne IV et la Porte danubienne V.

Complexe de la Porte principale — il fait partie du Rempart Sud de la Petite Forteresse. Etant donné qu'il s'agit d'un double rempart, le complexe se compose de deux portes, intérieure et extérieure. La porte a été bâtie en même temps que le rempart et peut être datée dans la période 1428—30. Elle a été détruite en majeure partie lors du bombardement allemand en octobre 1915.

La Porte danubienne III se trouve près de la Tour donjon, soit à l'Ouest de celle-ci. Elle a été bâtie ensemble avec le rempart danubien de la Petite Ville et est datée dans la période 1428—1430. Au XVIe siècle la porte a été fermée et recouverte de matériaux différents au fil du temps. Elle a été ouverte lors des fouilles en 1957. Elle est relativement bien préservée.

La Porte danubienne IV se trouve à l'Est de la Tour donjon. Elle a été bâtie en même temps que le rempart danubien de la Petite Forteresse et est datée dans la période 1428—30. Elle a été fermée et détruite en majeure partie, puis recouverte lors des fouilles en 1976. La porte a été fermée dans la sixième, voire la septième décennie du XVe siècle lors de la construction de la fortification orientale, angulaire de la Petite Forteresse.

La Porte danubienne V fait partie de la muraille bâtie plus tard qui au ras avec le rempart danubien sépare l'espace de la route cachée du double rempart sud de la Petite Forteresse. Elle a été bâtie à la fin de la huitième décennie du XVe siècle. En 1912, la porte est fermée et recouverte de l'extérieur, et en 1915 elle a été partiellement détruite.

Prises dans l'ensemble, les portes de la Petite Forteresse exception faite de la Porte danubienne V bâtie plus tard, reflètent la conception initiale de la Petite Forteresse comme fortification autonome. C'est dans ce sens que l'on peut étudier leur position et fonction ainsi que les modifications opérées après l'abandon de la conception de départ. La position de la Porte principale de la Petite Forteresse a été vraisemblablement conditionnée par sa fonction d'accès de communication principal, venant du côté du fleuve. Sa position prédestinera plus tard celle de la Porte principale de la Grande Forteresse et c'est autour de cette communication même, comme précurseur de l'agglomération résidentielle actuelle. La position des autres portes de la Petite Forteresse, voire de la Porte danubienne III et de la Porte danubienne IV, a été conditionnée par la nécessité de communiquer avec la rive du fleuve pour assurer l'accès de la flotte. Toutefois, le phénomène parallèle de ces deux portes pour ainsi dire identiques d'après les dimensions et leur construction, et ce dans une proximité immédiate, paraît peu logique. Nous estimons que les deux portes avaient une destination différente, et qu'elle avait conditionné leur construction. On peut supposer que la Porte danubienne III appartenait au bâtiment de la salle de la cour et servait exclusivement pour les besoins de la cour. Prise dans ce contexte, la Porte danubienne

IV représente la seule voie publique de communication entre la Petite Forteresse et la rive du Danube, que pouvaient emprunter les gens de service de la fortification. Une fois la Porte danubienne IV fermée, sa fonction est reprise par la Porte danubienne V nouvellement construite.

D'après la construction et le traitement décoratif, les portes de la Petite Forteresse diffèrent partiellement des portes de la Grande Forteresse. On le relève en particulier dans le phénomène de l'arc semi-circulaire extérieur sur la façade. Prises dans l'ensemble, les portes de la Petite Forteresse suivent la tradition de l'architecture des fortifications serbes du temps du despote Stefan Lazarević. Les solutions retenues, rencontrées sur les portes des doubles remparts de la Forteresse de Belgrade, sont reprises dans le cas de la Porte principale de la Petite Forteresse. L'influence byzantine quant à la forme des portes est signalée par la voûte en briques et le traitement de l'arc intérieur, soit dans l'alternance des briques et des voûtes en pierres dans le cas de la Porte danubienne III.

Les Portes de la Grande Forteresse

La Grande Forteresse avaient cinq portes qui, en fonction de leur position, ont été désignées comme: Portes de la Ville I et II, Portes danubiennes I et II et la Porte de Jezava.

La Porte de la Ville II fait partie du rempart sud de la Grande Forteresse, en flanc de la tour 20, sur la ligne de connexion avec le rempart danubien. Elle est la plus belle et la mieux préservée des portes de la Forteresse de Smederevo. Elle a été bâtie entre 1430 et 1439, est fermée autour de 1480, après la construction du rempart extérieur turc. A l'époque où elle fut utilisée elle servait comme porte principale de la Grande Forteresse.

La Porte de Jezava fait partie du rempart du même nom de la Grande Forteresse, en flanc de la tour 7. Elle est relativement bien conservée et recouverte de matériaux de construction, surtout du côté extérieur. Elle a été construite dans la période entre 1430 et 1439.

La Porte danubienne I fait partie du rempart danubien de la Grande Forteresse en flanc de la tour 21. Elle a été fermée et partiellement détruite, et recouverte pour ainsi dire entièrement du côté extérieur par des déblais. De par sa forme et ses dimensions elle diffère essentiellement des autres portes de la Forteresse de Smederevo. Elle avait la fonction de porte navale, c'est par elle que les embarcations étaient menées dans l'enceinte de la Grande Forteresse. Bâtie dans la période entre 1430 et 1439, elle avait été rétrécie à deux reprises, et perdit ainsi sa fonction initiale. Elle aurait été définitivement fermée au XIXe siècle.

La Porte danubienne II fait partie du rempart danubien de la Grande Forteresse en flanc de la tour 24. Fermée, elle a été partiellement recouverte de matériaux de construction. La porte a été construite entre 1430 et 1439, et fermée vraisemblablement au XIXe siècle, quand on a dû détruire vraisemblablement la voûte extérieure.

La Porte de la Ville I se trouvait au centre du rempart sud de la Grande Forteresse en flanc de la tour 15. Elle a été détruite jusqu'aux fondations lors d'une explosion de munitions en 1941. Après la construction du rempart turc extérieur et la fermeture de la Porte de la Ville II, elle reçoit la fonction de la porte principale de la Grande Forteresse qu'elle détient jusqu'à sa destruction. En 1930, quand elle a été photogra-

phée, elle n'avait déjà pas son aspect initial. La voûte de sa façade ayant été détruite, sa face extérieure recut la forme d'un architrave. Cette division a été conditionnée par la nécessité de redresser la hauteur du passage, réduite après la recouverture du niveau initial du seuil.

Quant à la question de la datation de cette porte, celle de savoir si elle a été construite parallèlement avec le rempart ou percée plus tard, elle pose un problème complexe quand on sait que la porte a été détruite avant d'avoir été explorée en détail. Outre les éléments de la construction et de la décoration, il convient d'étudier aussi la position de la porte par rapport au rempart sud de la Grande Forteresse et les communications d'accès. De par les éléments de sa construction et les dimensions, elle ressemble beaucoup à la Porte de la Ville II, ce qui permet de supposer qu'elle aurait pu être construite en même temps que le rempart. Toutefois, la position même de la porte dans le cadre du rempart impose une deuxième hypothèse. Du point de vue de la défense de la ville, il semble illogique d'avoir deux portes sur le rempart principal, car cela réduit l'efficacité de la défense. Aussi nous semble-t-il possible qu'il y ait eu, en un premier lieu, une seule porte dans le rempart sud, sur l'accès de communication principal. Ce serait dans ce cas la Porte de la Ville II, dont on a établi avec certitude qu'elle a été construite en même temps que le rempart. La modification de la conception de défense aurait pu occasionner la modification de la position de la porte principale dans le rempart sud. C'est ce qui se passe précisément autour de 1480 quand on entreprit la construction devant le rempart sud d'un rempart extérieur plus bas avec les tours à canons polygonales. Cela permet de supposer la construction, dans le rempart existant, de la Porte de la Ville I, et la Porte de la Ville II, ayant perdu sa fonction, est fermée.

En ce qui concerne les deux hypothèses énoncées, et chacune étant justifiées, il nous semble que la deuxième est plus acceptable. Toutefois, porter un jugement définitif sur le problème semble très difficile sinon impossible.

L'ordonnance des portes de la Grande Forteresse a été conditionnée par le principal accès de communication, nettement défini lors de la construction de la Petite Forteresse, ainsi que par la nécessité de communiquer avec les rives du Danube et de la Jezava. Nous

estimons que la Porte de la Ville II est en fonction de la porte principale initiale de la Grande Forteresse et de la fortification dans son ensemble. Outre pour la communication des piétons, la porte avait été prévue pour le passage des chariots et les portes sur le rempart du Danube et de la Jezava pouvaient servir en premier lieu pour le passage des piétons et, éventuellement, pour le passage des cavaliers. À côté de ces portes en fonction spécifique de la porte du chantier naval, se trouvait la Porte danubienne I.

Après la construction du rempart extérieur de la Grande Forteresse autour de 1480, les portes de la Grande Forteresse, à l'exception de la Porte danubienne I, perdent leurs fonctions initiales. À la place de la Porte de la Ville II, la fonction de la porte principale de la fortification revient à la Porte de la Ville I, et la Porte danubienne II et la Porte de Jezava deviennent la communication de liaison entre la Grande Forteresse et la nouvelle route cachée.

De par leur construction et le traitement décoratif, les portes de la Grande Forteresse représentent une innovation dans l'architecture des fortifications de la Serbie médiévale. À l'exception de la Porte danubienne I, elles ont toutes des voûtes en briques. Ce phénomène peut être interprété comme étant dû à l'influence byzantine. Le même s'applique aux phénomènes des éléments décoratifs exécutés dans la composition des briques.

Dans le cas des portes bien préservées de la Grande Forteresse on voit apparaître sur la face extérieure l'arc gothique brisé, dont le phénomène doit être observé dans le contexte de l'influence de l'architecture du littoral adriatique, et en premier lieu, dans ce cas précis, de l'architecture de Dubrovnik. Il est intéressant de noter, qu'à l'exception de ce phénomène de caractère purement décoratif, on ne relève pas sur les fortifications de Smederevo une influence soit de l'architecture des fortifications du littoral adriatique, soit de celle de l'Europe occidentale prise dans un sens plus large.

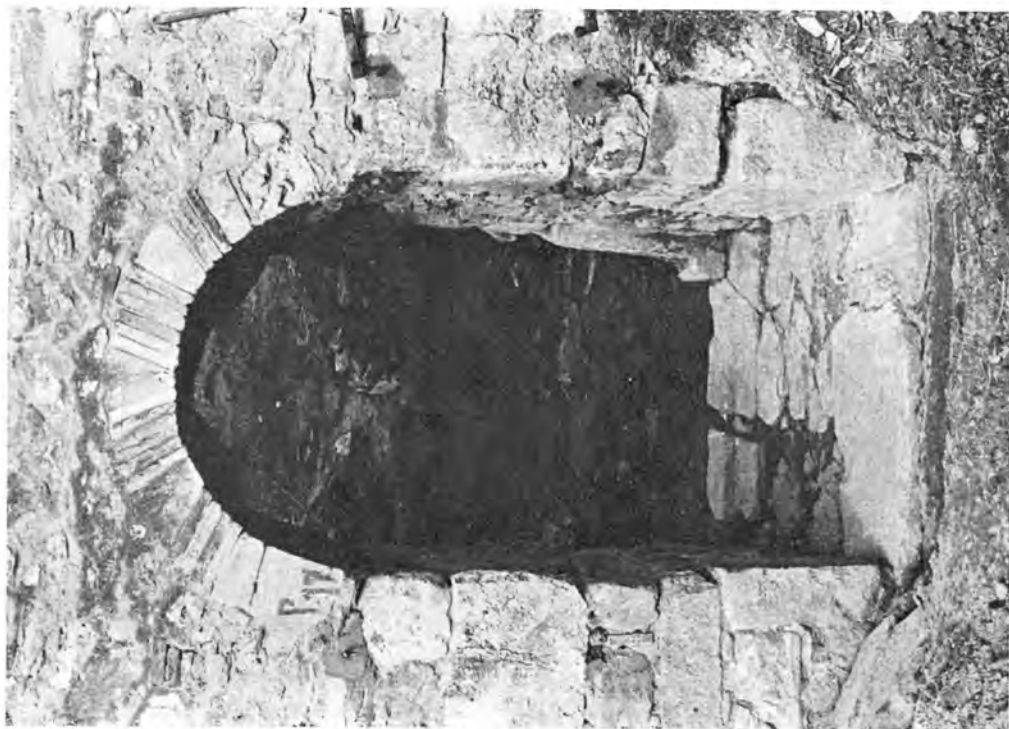
Les portes de la fortification de Smederevo, observées dans l'ensemble, représentent, en dépit des destructions subies au cours du XXe siècle, les exemples les mieux conservés de l'architecture des fortifications de la Serbie médiévale.

Marko POPOVIĆ

Т. I. 1 — Мали град — Комплекс главне капије (снимио М. Поповић).
2 — Мали град — Комплекс главне капије, Спољна капија пре рушења
октобра 1915. год., унутрашња страна.

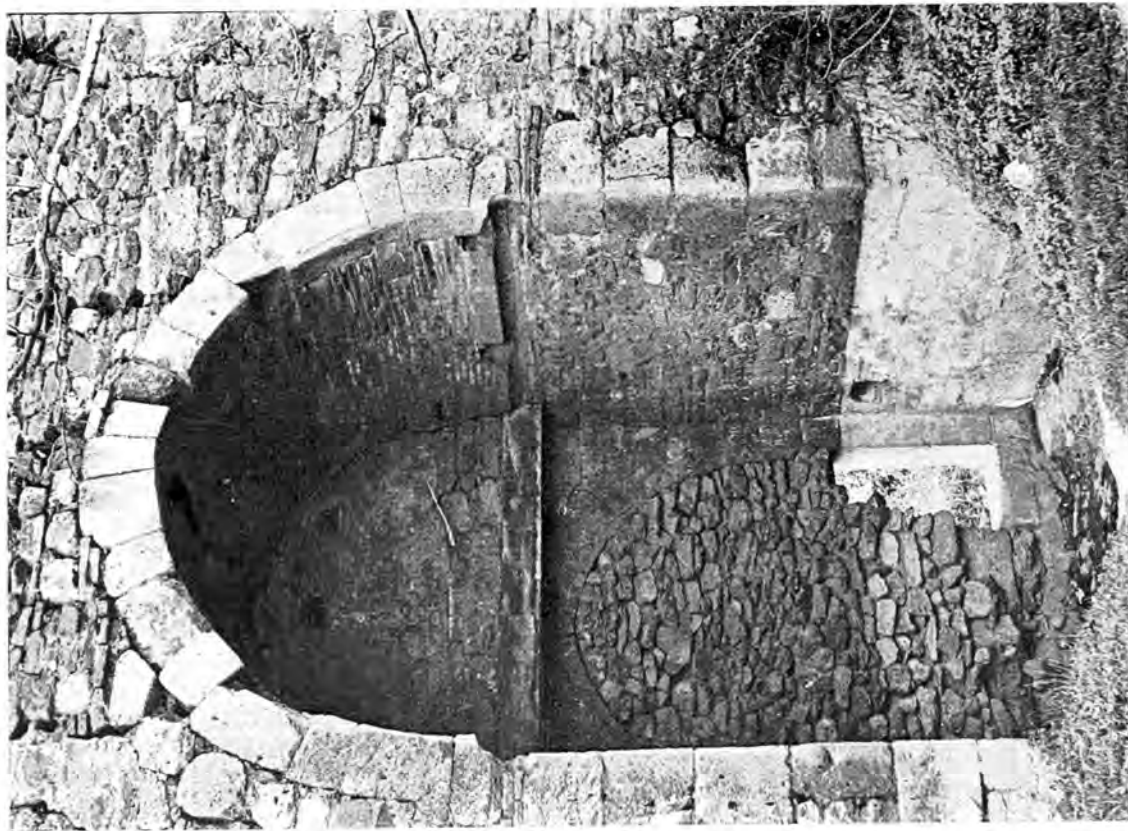
Pl. I. 1 — Petite Forteresse — Complexe de la porte principale (prise de vue:
M. Popović). 2 — Petite Forteresse. Complexe de la porte principale. Porte
extérieure avant sa démolition en octobre 1915, côté intérieur.

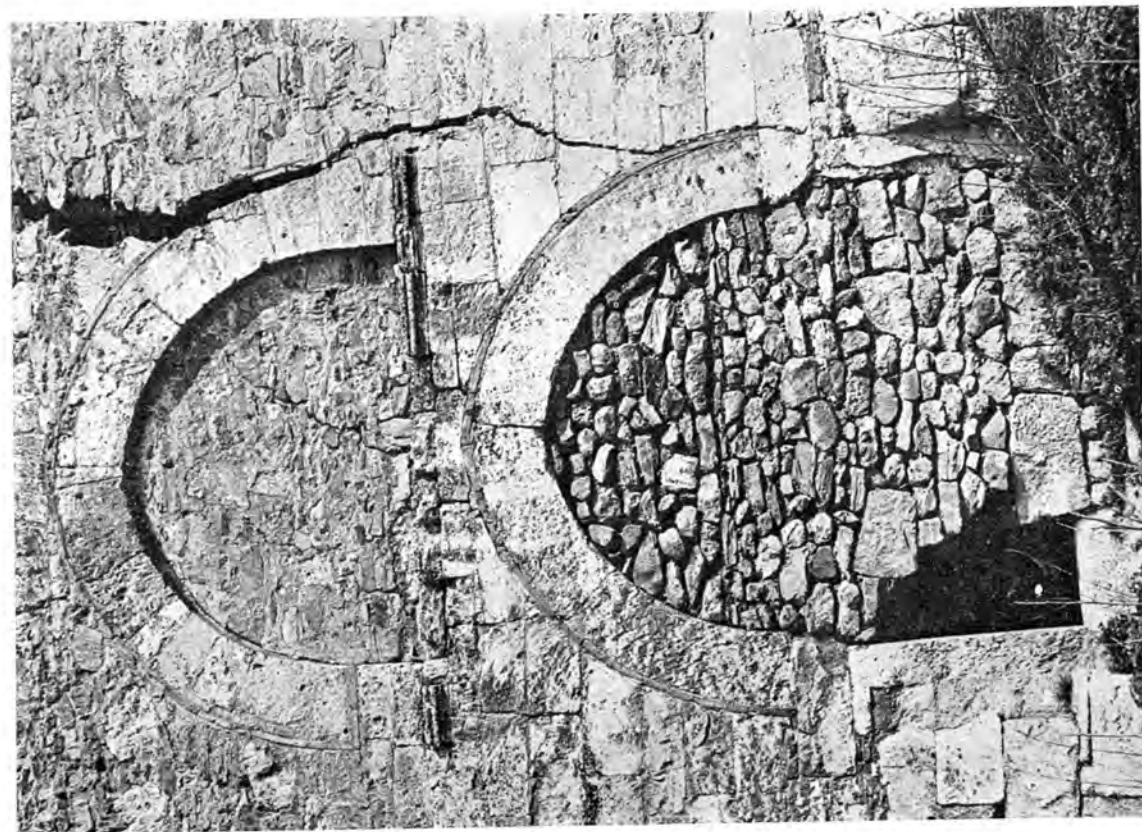
Т. II. 1 — Мали град — Дунавска капија III, унутрашња страна (снимио М. Поповић). 2 — Мали град — Дунавска капија V, спољна страна (снимио М. Поповић).

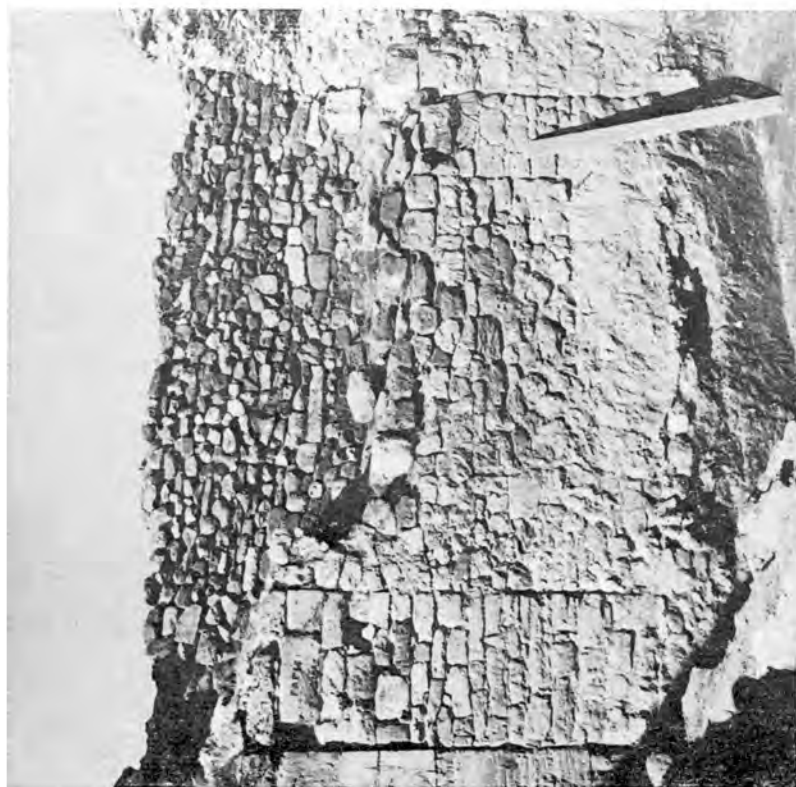
Pl. II. 1 — Petite Forteresse. Porte danubienne III, côté intérieur (prise de vue: M. Popović). 2 — Petite Forteresse. Porte danubienne V, côté extérieur (prise de vue: M. Popović).

Т. III. 1 — Велики град — Варошка капија II, спољна страна (снимко М. Поповић). 2 — Велики град — Варошка капија II, унутрашња страна (снимко М. Поповић).

Pl. III. 1 — Grande Forteresse. Porte de la ville II, côté extérieur (prise de vue: M. Popović). 2 — Grande Forteresse. Porte de la ville II, côté intérieur (prise de vue: M. Popović).

T. IV. 1 — Велики град — Дунавска капија I, унутрашња страна (снимно Д. Елезовић). 2 — Велики град — Дунавска капија II, унутрашња страна (снимно Д. Елезовић).

Pl. IV. 1 — Grande Forteresse. Porte danubienne I, côté intérieur (prise de vue: D. Elezović). 2 — Grande Forteresse. Porte danubienne, côté intérieur (prise de vue: D. Elezović).

Рекогносцирање лесковачког подручја

На иницијативу Народног музеја у Лесковцу а у сарадњи са Археолошким институтом у Београду започето је са систематским рекогносцирањем ширег подручја на коме ради и дјелује овај Музеј. Претходни извјештај о резултатима рекогносцирања у 1976. години већ је у штампи.¹ Овдје ћемо навести само нека запажања са рекогносцирања у 1977. години која сматрамо да заслужују посебну пажњу и која би дала нов подстрек за наставак оваквих и сличних радова у нас. Познато је да рекогносцирање као сигуран вид утврђивања појединих локалитета и одређивања његове временске припадности није довољан. Неопходно би било и надаље при оваквим радовима истовремено вршити и сондирање терена, макар и у минималним размјерама. Надаље сматрамо неопходним и учешће регионалног Завода за заштиту споменика културе, који треба да обезбједи потпуну техничку документацију. О заједничким радовима на рекогносцирању и сондирању Лесковачког краја постигнут је начелан договор са Заводом за заштиту споменика културе у Нишу. На овај начин будући радови ће се обављати ефикасније и технички потпуније.

Рекогносцирањем су обухваћене области Пусте Реке, долине Власине, Поречја и Горње Јабланице.

Досадашњим радовима убицирано је 27 локалитета од којих су само неки били познати. Сви локалитети имају углавном средњовјековно обиљежје. То су углавном разни положаји под називима: Црквиште, Црквина, Градиште, Градина, Турско гробље, Латинско гробље, Кулине, Каљаје и слично.

Овдје нам није намјера пружити цјелокупан увид у досадашње рекогносцирање са општом локалитета и њихових значајки. Задржали

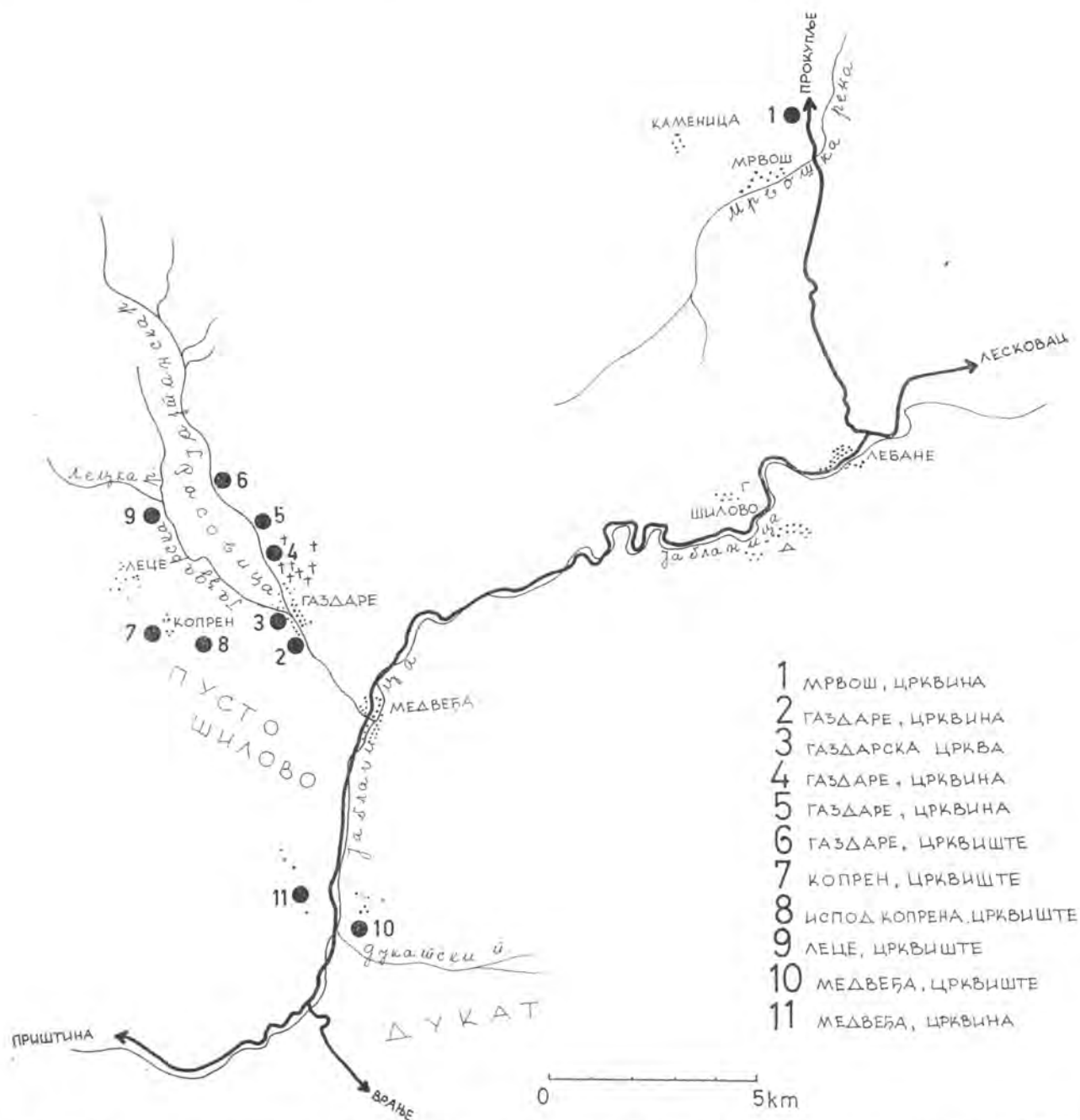
би се на једној за историју овог краја занимљивој чињеници. Наиме, у области Горње Јабланице у атарима мјеста Медвеђа, Газдаре, Пусто Шилово и Леце констатирали смо низ положаја са већим или мањим остацима цркава. Називи за ове положаје су махом Црквина или Црквиште (сл. 1). Све констатирани цркве су релативно малих димензија, ни једна није дужа од 11 m а шири од 6 m. То су једноставне кулне грађевине, често рабене веома рустично, углавном од необрађеног или добро притесаног камена, а овај се користио при зидању отвора, улаза, углова, слијепих ниша и апсиде уз већу или мању употребу опеке. Све цркве су зидане са малтером. Представљају углавном једнобродне храмове са једном апсидом полукружном са спољашње и унутрашње стране. Све су укупане а по неке имају и нартекс, малих димензија, по правилу истовремен са наосом.

Прва у низу цркава откривена је у области Пусте Реке. То је тзв. Мрвешка црква у засеоку Баце, атар села Драговац. Према подацима са којима располажемо, село Драговац је на овом подручју једно од најстаријих насеља. Назив Мрвешка црква добила је по засеоку Мрвош који јој је ближи, а заправо земљиште на којем се црква налази потпада под атар села Баце. Село Мрвеш помиње се у дефтеру из 1596/7. године, као *Karye-i Morives*.²

Усред ораница на благом узвишењу које је обрасло шипражјем налази се положај Црквина или Црквене ливаде. У овом густом растињу (таб. I, сл. 1—2) једва су се назирали остаци црквене архитектуре, која и данас представља култно мјесто. На гранама шибља и по остацима зидова висе ручници и иконе, а у апсидалном ди-

² Из необјављене турске грађе Историјског института: Фонд за историјско-географски речник средњовјековне Српске државе. Исписала и обрадила Душанка Лукач А Д 3952/25.

¹ С. Ерцеговић, Д. Костић, Лесковачки зборник (у штампи).

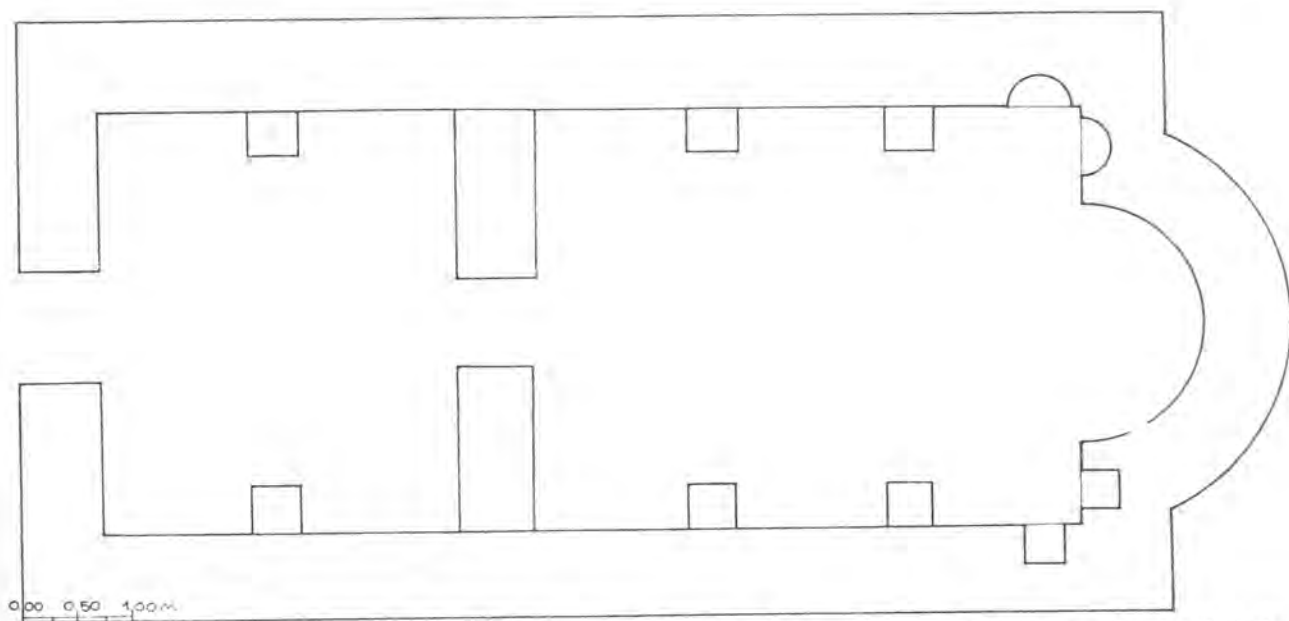
Сл. I — Топографска карта са убицираним локалитетима. Fig. I — Carte topographique avec les localités inscrites.

јелу на импровизираној трпези су остаци горења свијећа и новац. Очишћена је од шибља и растиња унутрашњост цркве и спољашњи дио иза апсиде (таб. I, сл. 2—3). Црква је укопана сса 0,70 m а на улазу су сачувана три степеника од притесаног камена. Димензије цркве су:

10,80 m × 5,70 m (сл. 2). Црква је једнобродна грађевина са првобитним нартексом и апсидом полукружном са спољашње и унутрашње стране (сл. 2). Зидана је од ломљеног и притесаног камена у малтеру. Полукружна апсида до висине прозорског отвора, мале полукружно засве-

дене нише на источној и сјеверној страни зида, као и пиластри зидани су од опека, а дебелина малтера износи 3—5 cm. Димензије опека су: $35 \times 35 \times 6$ cm. Под цркве је очишћен само на једном мјесту и могло се констатирати да је био поплочан опекама истих димензија. На бочним странама наоса добро су сачувана по два пиластра, а у нартексу по један. Распоређени су на истој удаљености и истих су димензија (47×43 cm). У сјевероисточном углу цркве, тачније у сјеверном и источном зиду цркве веома добро су сачуване двије мале нише лучно засведене, рађене у комбинацији притесаног камена и опе-

ке стране по један зупчасто декориран акантусов лист. Супротна страна капитела је истовјетна само недостаје криж. Бочне стране капитела не дјелују тако хомогено као чеоне. На бочним странама јастук је одвојен од закошене површине импоста која је орнаментирана акантусовим лишћем. Својим специфичним значајкама капител у Мрвешкој цркви представља изразити примјерак капитела домаћих радионица до сада познатих из Царићина, Рудара и Куршумлије,³ а припадају ранојустинијанском времену. Поред капитела у цркви је откривен и мањи дио каменог ступа.

Сл. 2 — Основа цркве на локалитету Црквина, село Мрвош. Fig. 2 — Base de l'église sur la localité de Crkvina, village de Mrvoš.

ке (таб. I, сл. 3). На супротној страни тј. у југоисточном углу су двије правоугаоне нише. Црква је била по свој прилици у цјелости живописана на што указују остаци живописа у наосу и веома мали остаци у нартексу. Најбоље је сачуван живопис у наосу између два пиластра на сјеверном зиду цркве, где су јасно видљиви остаци стилизоване палмете са бордуром (таб. I, сл. 4) и нешто источније до првог пиластра једва видљиви круг тамно плаве боје од којег се радијално шири неодређени орнамент у виду трака. На поду цркве у апсидалном дијелу као часна трпеза лежи клесарски добро урађен капител, димензија $70/55/42$ cm (таб. II, сл. 1—2). На чеоном дијелу капитела снажно су профилисане траке јако завијених волута. У средини је криж са продуженим једним краком, а са сва-

Локалитет Црквина у селу Газдаре налази се испод куће Милисава Ранђеловића. На благом узвишењу у густом шипражју откривени су остаци добро сачуване цркве, димензија $7,70\text{m} \times 7,70\text{m}$ (унутрашње мјере). Црква је једнобродна са једном полукружном апсидом и првобитним нартексом. Мјестимично сачувана висина износи до 5 m. На бочним зидовима цркве видљиве су рупе од сантрача као и узидани лонац, а дјеломично су уочљиви остаци бачвастог свода. Посебна занимљивост код овог објекта је начин зидања полукружно засведених ниша на сјеверном и источном зиду цркве. Ниша у сјеверном зиду рађена је од тесаног камена који је ради-

³ Б. Мано-Зиси, Старинар III/IV, Београд 1955, 137.

јално постављен а оивичен је хоризонтално постављеним опекама. Непосредно уз ову је ниша на источном зиду која је зидана од радијално постављених опека које су оивичене у овом случају редом хоризонтално постављених опека. Црква је укопана, зидана у малтеру, дебљине до 5 cm, веома рустична.

У центру села Газдаре, на малом брежуљку, налази се сеоска црква Св. Петке, која је обновљена прије 100 година на темељима старе цркве, чији зидови се називу на површини. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом са унутрашње стране. Црква је укопана, данас сва ојбукана, димензија 6 m × 4 m (унутрашње мјере). У олтарском дијелу као часна трпеза налази се на поду капител, димензија 80/80/40 cm. Капител представља изванредан примјер класарског умијећа јустинијанског времена (таб. II, сл. 3—4). Орнамент чеоне стране капитела састоји се од јако завијених и пластичних волута и велике розете у средини, а са страна је акантусово лишће. Супротна страна је истовјетна, само недостаје розета. На бочним странама капитела истиче се масивни јастук изнад којег је у плитким аркадама исклесано стилизовано акантусово лишће. Брежуљак на којем се налази црква веома је оштећен, дјелом пресецањем колског пута а дјелом вододеринама. У пресеченим профилима видљиви су дјелови скелета, што без сумње указује на постојање некрополе око цркве.

На домаку мјеста Медвеђе у засеоку Станушић биљежимо нови локалитет са називом Црквина. Налази се од Јабланичке ријеке према истоку сса 2 km у брду. На падини једног узвишења, које би такођер с обзиром на своју конфигурацију могло представљати један археолошки локалитет, налазе се остаци укопане цркве, зидане у малтеру. Црква је посвећена св. Петки, димензија 8,32 m × 3,75 m (унутрашње мјере). Зидана је од ломљеног камена са спорадичном употребом опеке. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом, (спољашња страна се налази сва под земљом па тако није било могуће установити да ли је апсида и са спољашње стране полукружна) и истовременим малим нартексом. Са сваке стране апсиде на источном зиду цркве налази се по једна квадратна ниша, а испод једне у оштећеном дијелу зида видљив је мркосиво печени лонац.

Такође на домаку Медвеђе изнад потока Марића, а испод кућа раштрканог села Мачедонце налази се локалитет Црквиште. Оваје констатирана у потпуности обновљена и омалтерисана црква посвећена св. Архангелу. Анкетом је утврђено да су темељи старе цркве били једва

видљиви и да је у цјелости обновљена прије отприлике 50 година. Црква се налази на брежуљку. Представља малу једнобродну грађевину, укопану са полукружном апсидом са спољашње и унутрашње стране. Димензија је 9,10 m × 5,10 m.

У селу Леце на локалитету Црквина налазе се остаци укопане цркве, димензија 10,20 m × 6,80 m. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом са спољашње и унутрашње стране и истовременим нартексом. У сјеверном зиду нартекса као сполна налази се орнаментирана камена плоча, палеовизантијског обиљежја.⁴ Данас је једва видљива, пошто ово мјесто служи као депонија смећа а дјелом је обрасло и густим шипражем.

У селу Газдаре биљежимо још три положаја која се називају или Црквина или Црквиште, али су без видљивих трагова архитектуре. На једном од ових положаја на ливади Манојла Милошевића а у близини куће Вучковића констатирано је веће необрађено камење на самој површини. На једном притесаном правоугаоном камену на ширем дијелу налази се урезан крж. Овај гробни белег је димензија 0,65 m × 0,25 m. Сасвим је могуће да је и остало необрађено камење имало функцију гробних белега. Надаље као археолошки локалитет познат је положај Црквина на почетку села Газдаре са лијеве стране пута Газдаре—Леце. Некадашњи власник ове оранице био је Бора Милошевић а данашњи Младен Ковић. Према анкети коју смо направили у селу на овом положају су били видљиви остаци архитектуре зидане од камена и опеке до прије отприлике 50 година. Као последњи локалитет у атару села Газдаре са називом Црквиште је онај у густој церовој шуми од села удаљен сса 3 km. Налази се на узвишењу поред Газдарског потока. Видљивих трагова архитектуре нема, али у гомили необрађеног камења са траговима малтера констатирано је више притесаног и профилисаног камења, који без сумње указују на постојање грађевинског објекта на овом положају.

У атару селу Пусто Шилово на брду Копрен или Копран налази се локалитет Црквиште. У густој храстовој шуми данас постоје обриси цркве подигнуте од мјештана у сухозиду а посвећена је св. Прокопију. По површинским налазима профилираних каменних плоча и дјеломично орнаментиране веома трошне камене пластике може се претпоставити да се на овом мјесту налазе остаци старе кулне грађевине. Као часна трпеза у апсидалном дијелу овог импровизира-

⁴ В. Петковић, Старице XIV, Београд 1939, 151—152.

ног објекта служи оштећена римска *ara*⁵ на којој се налази хоризонтално положена декорирана плоча новијег датума са потписом *МАЈСТОР Станко*, димензија 0,85 m × 0,85 m.

У подножју брда Копрена изнад куће Веселина Милићевића налази се локалитет под називом Црквиште и Турско гробље. Површински се ту и тамо називају остаци једног дијела зида правца исток—запад, што индицира на постојање сасвим извјесно кулне грађевине, јер су површински видљиви једноставни камени белези. На једном добро притесаном каменом белегу видљив је урезан криж, док је на другом који укопан лежи *in situ* видљив исклесан мањи криж.

Наведени локалитети са називима Црквиште или Црквина редовно су, као што се то изложеног кратког прегледа види, кулног карактера, било да су у питању видљиви остаци црквене архитектуре или камени гробни белези.

Опћените значајке свих црквених објеката о којима је овдје било ријечи су њихове релативно мале димензије, све су укопане, све имају исту једноставну основу са једном полукружном апсидом, ако имају нартекс он је истовремен са наосом и све су зидане веома рустично у малтеру. Можда се једино бољом и солиднијом техником издваја Мрвешка црква. Дакле, све су то одлике сеоских храмова који се у великом броју подижу послје обнове Пећке патријаршије.⁶

⁵ П. Петровић, *Старинар XV/XVI*, Београд 1966, 247, fig. 3.

⁶ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, Нови Сад 1965, 50—51.

Увидом у теренску ситуацију и бројем кулних објеката намеће се низ проблема које напредним сондирањем треба ријешити. На првом мјесту је питање да ли су све постојеће цркве подизане на темељима старијих кулних грађевина, што је било сасвим уобичајено у турско вријеме. Предвиђеним сондажним истраживањима утврдити ће се да ли су те старије цркве јустинијанског времена на што нас упућују налази посебне палеовизантијске камене пластике у Мрвешу, Газдарама и Лецу,⁷ или су то пак остаци нешто старијих средњовјековних цркава за што такође постоје индиције на локалитетима Црквина на брду Копрен или на локалитету Црквиште (види топографску карту под бр. 6) у селу Газдаре.

⁷ При овим разматрањима не треба губити из вида да је палеовизантијска камена пластика могла бити донешена са великих и не тако удаљених археолошких локалитета овог времена као што су то Царичин град и Злата.

Напомена. У 1978. години извршена су мања сондажна истраживања на слиједећим локалитетима: Црквина у Мрвешу, положај око цркве св. Петке у селу Газдаре, локалитет Црквиште испод Шупље стијене недалеко од Газдара као и локалитет Црквиште у селу Лецу. Резултате ових краткотрајних радова доњети ћемо у једном од слиједећих бројева *Старинара*.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ
Десанка КОСТИЋ

PROSPECTION ARCHÉOLOGIQUE DE LA REGION DE LESKOVAC

Le Musée national de Leskovac, en coopération avec l'Institut archéologique, a poursuivi des travaux de reconnaissance systématique de la région plus large relevant de la compétence du musée.

Toutes les localités enregistrées portent pour l'essentiel des caractéristiques médiévales. Il s'agit pour l'essentiel de sites divers, connus sous leur appellation: CRKVINA, CRKVISTE, GRADISTE, GRADINA, TURSKO GROBLJE, LATINSKO GROBLJE, KULINE, KALJAJE, etc.

Dans le cadre de ce bref résumé, nous nous attarderons sur un fait important pour l'histoire de la région. Dans la région de Gornja Jablanica et autour

des localités de Medveđa, Gazdare, Pusto Silovo et Lece, nous avons constaté plusieurs sites avec des vestiges d'églises plus ou moins grands. Ces sites sont appelées pour l'essentiel: Crkvina ou Crkviste. Toutes les églises constatées sont de dimensions relativement petites. Aucune n'est plus longue de 11 m, ni plus large de 6 m. Il s'agit de bâtiments de culte simples, exécutés souvent de manière très rustique, en pierres non travaillées ou bien taillées, ces dernières étant utilisées principalement pour la construction des ouvertures, des entrées ou des angles, des niches aveugles ou d'absides, avec un emploi plus ou moins important de la brique. Toutes les églises ont été con-

struites au mortier. Elle sont pour l'essentiel des églises à une nef avec une abside semi-circulaire à l'extérieur et à l'intérieur. Elles sont toutes endiguées. Certaines ont un narthex de petites dimensions, construit selon la règle à la même époque que le naos. Ce sont là des caractéristiques des églises villageoises construites en très grand nombre après le renouvellement de la Patriarchie de Peć. Les sondages postérieurs dans certaines localités nous permettront de con-

stater si ces églises ont été construites sur des fondements paléobyzantins, ce que nous font supposer les trouvailles de la plastique en pierre, ou sur des vestiges d'églises médiévales plus anciennes, certains indices existant à cette effet également.

Slavenka ERCEGOVIC-PAVLOVIC

Desanka KOSTIC

1

2

3

4

Т. I — Мрвешка црква. 1 и 2 — Поглед на апсиду цркве прије и после чистиња растања. 3 — Сјеверноисточни угао цркве са полукружно засведеним нишама. 4 — Остаци фресака на сјеверном зиду цркве.

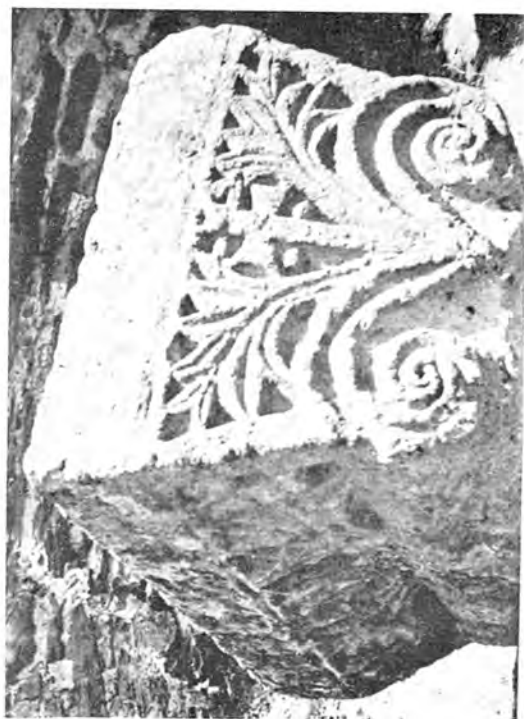
Pl. I — Eglise de Mrvoš. 1 et 2 — Vue sur l'abside de l'église avant et après le défrichage du terrain. 3 — Angle nord-est de l'église avec des niches en voûte semi-circulaire. 4 — Vestiges des fresques sur le mur septentrional de l'église.

2

4

1

3

Т. II. 1—2 — Kapihel из Мрвешке цркве. 3—4 — Kapihel из Газдарске цркве.

Pl. II. 1—2 — Chapitel de l'église de Mrvos. 3—4 — Chapitel de l'église de Gazdare.

Хемијски састав римског новца кованог у осам ковница Доње Мезије и Тракије у II и III веку

У време када је Балкан био у саставу Римске империје, постојао је у његовом источном делу велики број ковница новца.¹ У њима је, између осталог, кован новац од бакра и његових легура.

Ради проучавања хемијског састава легура тог новца, одабрали смо новац из три ковнице са територије Доње Мезије и пет ковница из Тракије. Оне су територијално тако распоређене да захватају практично цело подручје ове две провинције.² На основу њих је могуће, не рачунајући евентуалне изузетке, донети суд о саставу легура бакарног, бронзаног и месинганог новца, кованог у ове две провинције.

Испитиван је новац кован у II и III веку. Метода анализирања била је, као и раније,³⁻⁴ квалитативна и полуквантитативна рендгенска флуоресцентна анализа. Под „главним саставним елементима легуре“ сматрамо оне чија концентрација у легури је изнад 1—2%. Они су у легуру намерно стављени. Примесе (нечистоће) представљају они елементи, чија концентрација је од 0,1 до 1—2%. Они су у легуру доспели случајно, услед недовољног пречишћавања руде. Концентрације елемената мање од 0,1% нису мере.

¹ Н. Мушмов, Античните монети на Балканскија полуостров и монетит на балгарскит царе, Софија 1912.

² V. M. Simić, Differences between coins from Stobi and other Balkan mints, *Balkanica VII* (1976), 45—59.

³ V. M. Simić, Хемијски састав новца провинције Дакције и његова сличност са новцем кованим у Виминацијуму (Chemical composition of coins of the province of Dacia and the resemblance to the coins minted at Viminacium), *Balkanica VI* (1975), 23—36.

⁴ V. Simić, The chemical composition of coins minted from copper alloys which contain zinc in the roman colony of Viminacium, *Archaeologia Iugoslavica* 12 (1971), 55—63.

Добијени резултати

Комплетни подаци о саставу легура анализираних новца из Доње Мезије дати су у табели 1. Подаци о саставу новца из Тракије дати су у табели 2. У табелама симболи означавају следеће: (Cu, Sn, ...) = главни саставни елементи легуре; (+) = примесе; (—) = није идентификован.

Анализа резултата

Ради лакшег анализирања добијених резултата формирана је табела 3. У њој су приказани само главни саставни елементи легура, по ковницама, без обзира за ког владара су ковани. Добијени резултати се, укратко, могу овако коментарисати.

Ковница DIONYSOPOLIS. Анализирано је 7 примерака кованих за 3 владара, у периоду од 30—50 година, крајем другог и у првој половини трећег века. Примерци су састава CuZn, од којих неки садрже и доста олова. Састав је врло сличан саставу из других анализираних ковница.

Ковница MARCIANOPOLIS. Анализирано је 69 примерака, кованих за 8 владара у периоду од 30—50 година, крајем II и у првој половини III века. Највећи број примерака је састава CuZn (52 ком.). Од бакра је 10 примерака, а од бронзе 5 примерака. Сви примерци од бакра и бронзе су малих димензија (до 20 mm). Практично сви примерци који садрже Zn су великих димензија (већи од 24 mm).

Калаја, као једног од главних састојака легуре, готово и нема, док се као примеса јавља у 40% примерака. Олово је један од главних састојака у 10%, а примеса у 50% примерака. Сребро

је примеса готово у свим примерцима, а антимон у око 20% примерака. Појава Sb у два примерка као главног састојка легуре је случајна; вероватно је стављен уместо калаја. Стога су у табелу 3 уврштени као састав CuSn.

Ковница NICOPOLIS AD ISTRUM. Анализирана су 62 примерка, кована за 10 владара или чланова њихових породица, у периоду од 60—80 година, у другој половини II и у првој половини III века. За примерке из ове ковнице може се рећи практично исто што и за примерке из Маркијанополиса. Претежна већина је састава CuZn (43). Сем једног изузетка, сви примерци од бакра и бронзе су малих димензија. Само један мали примерак је састава CuZn.

Калај, као један од главних састојака нађен је у 10% примерака, а као примеса у 50% примерака. За олово важи приближно исто. Сребра као примесе има практично увек, а антимона у 20% примерака.

Ковница AUGUSTA TRAIANA. Анализиран је 21 примерак, кован за 6 владара или чланова њихових породица, у периоду од 70—100 година, у II и III веку. Готово сви примерци су састава CuZn. Карактеристично је да сва три примерка малих димензија садрже у легури Zn као један од главних састојака. Калаја, као једног од главних састојака има у петини примерака, а исто тако и као примесе. Олова има знатно мање. Сребра као примесе увек има, а антимона једва да има.

Ковница HADRIANOPOLIS. Анализирано је 46 примерака, кованих за 9 владара и чланова њихових породица, у току 80 година, у II и III веку. Претежна већина примерака (34) има састав CuZn. Бакарни и бронзани примерци (6) су малих димензија. Изузетно, један бронзани примерак је великих димензија, а један месингани примерак је малих димензија.

Калај, као један од главних састојака легуре, јавља се у 10% примерака, а као примеса у 40% примерака. Са оловом је слично. Сребра као примесе има практично увек, а антимона као примесе у 30% примерака.

Ковница PAUTALIA. Анализирано је 50 примерака, кованих за 8 владара и чланова њихових породица, у периоду од 60 година, крајем II и почетком III века. Претежна већина (35) је састава CuZn. Седам примерака је од бакра, а осам од бронзе. Од бронзаних примерака, 5 их има Zn у легури (на пример, састава CuPbZn, CuSnZn, CuSnPbZn). Мали примерци су различитог састава: CuZn, CuSn и CuSnPbZn.

Калај, као један од главних састојака легуре, нађен је у 15% примерака, а као примеса у 20% примерака. Олова има у нешто мањем бро-

ју примерака. Сребро као примеса нађено је практично увек, док антимон као примеса није нађен.

Ковница PHILIPPOLIS. Анализирана су 35 примерка, кована за 8 владара и чланова њихових породица, у периоду од 60—80 година, у II и почетком III века. Главнина примерака (24) је састава CuZn. Практично сви примерци од бакра и бронзе су малих димензија. Калај, као један од главних састојака легуре нађен је у седмини примерака, а као примеса у половини примерака. Олово је веома ретко. Сребра као примесе има практично увек, док је антимон као примеса нађен у 10% примерака.

Ковница SERDICA. Анализирана су 24 примерка, кована за 5 владара и чланова њихових породица, у периоду од 70—100 година, у II и III веку. Три четвртине примерака (18) су састава CuZn. Од бакра и бронзе два примерка су малих димензија, док су остали великих димензија. Бронзани примерци великих димензија ковани су за Галијена. У то време најчешће се и кују примерци таквог састава легуре и великих димензија.

Калај, као један од главних састојака легуре, нађен је у петини примерака, а као примеса у половини примерака. Олово је врло ретко. Сребро као примеса нађено је практично увек, а има и антимона као примесе.

Закључак

Посматран у целини, анализирани новац из три ковнице Доње Мезије кован је у периоду од 60—80 година, крајем другог и у првој половини трећег века. Практично истовремено са њим, у другој половини другог и првој половини трећег века, у периоду од око сто година, кован је и анализирани новац из пет ковница провинције Тракије. То је углавном новац од месинга (CuZn), без обзира у којој ковници и провинцији је кован, нарочито када је великих димензија. Новица састава CuZn нађено је око 75% од укупно анализираних примерака. Ако се узму у обзир сви примерци који садрже Zn као један од главних састојака легуре, тај број се пење на 80%. Примерака од бакра и различитих врста бронзе нађено је свега око 20% (64 ком.), прилично равномерно распоређених по свим ковницама. Од њих је око 85% (54 ком.) малих димензија, а од тог броја преко половине (30 ком.) је од бакра.

Примесе су распоређене приближно подједнако у анализираном новцу из свих ковница обе провинције. Уочава се изразито мала заступље-

ност калаја и олова, било као примесе било као главних састојака легуре.

Из наведеног се могу извући следећи закључци. Анализирани новац из 8 ковница Доње Мезије и Тракије је углавном од месинга када је великих димензија, а од бакра или различитих врста бронзе када је малих димензија. Ковнице су распоређене по целој територији ових провинција. То упућује на закључак да су и друге ковнице на тој територији вероватно ковале новац приближно истог састава легура. Коначно, то упућује на претпоставку да су се за прављење легура служиле рудом из истих лежишта. Вероватно су та рудна лежишта била или на територији ове две провинције, или у њиховој

близини. Западно од тих провинција^{2, 5-7} кује се новац различитог састава, па не треба очекивати да су ове ковнице набављале руду са те територије.

⁵ V. M. Simić, *Metallanalysen römischer Kolonialbronzen von Stobi*, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 24 (1974), 99—108.

⁶ V. M. Simić, M. R. Vasić, *La monnaie des mines romaines de l'Illyrie*, *Revue numismatique* 6e série, Tome XIX, 1977, 48—61.

⁷ В. Симић, Резултати испитивања хемијског састава бронзаног новца кованог у Виминацијуму (The results of the examination of the chemical composition of bronze coins minted in Viminacium), Зборник Народног Музеја VII (1973), 197—205.

Војислав СИМИЋ

CHEMICAL COMPOSITION OF ROMAN COINS FROM EIGHT MINTS IN MOESIA INFERIOR AND THRACIA IN THE SECOND AND THIRD CENTURIES A. D.

In the second and third centuries A. D. Roman mints in Moesia Inferior and Thracia produced coins of copper and copper alloys.¹ We examined the chemical composition of alloys from three mints in Moesia Inferior and five mints in Thracia. The geographic distribution of these mints embraces practically the entire area² of the two provinces so that the results obtained may provide a general picture of the alloy composition of the copper, bronze and brass coins struck in the two provinces during this period.

The examination was done by the qualitative and semiquantitative X-ray fluorescent method.³⁻⁴ The results obtained for the coins from Moesia Inferior are presented in table 1. Data on the composition of coins from Thracia are given in table 2. Symbols Cu, Sn... show the elements which are the main constituents of the alloys (concentration above 1—2%), sign (+) points to the concentration of impurities (0.1 to 1—2%) and sign (—) indicates an element which could not be identified. To give a clearer picture to the results obtained, table 3 presents only the main constituents of the alloys according to the respective mints, without mentioning the ruler for whom the coin was struck.

Generally considered, the analysed coins from three mints from Moesia Inferior and five mints of Thracia were produced in the second half of the second and the first half of the third centuries. A. D. Most of the coins (75%), especially the large ones, are of brass (CuZn) regardless of the mint in which they were struck. If one takes into account all the

specimens containing Zn, as the main constituent of the alloy, this percentage is even higher (80%). 20% of the finds (64 samples) are made of copper or various kinds of bronze and they are distributed rather uniformly over the mints investigated. 54 of the samples are of small size, of these more than half (30 samples) are of copper (Cu).

Impurities are found in equal quantities among the coins of all the mints investigated. It is characteristic that tin and lead do not appear frequently either as impurities or as the main constituents of the alloy.

One may draw the following conclusions from the results obtained: the analysed coins from eight mints in Moesia Inferior and Thracia are mainly of brass when they are of large size. Small coins are made of copper or various kinds of bronze. These mints are to be found over the entire area of the two provinces which means that other mints from this territory probably produced coins of the same alloy composition. Finally it leads to the supposition that the alloys were produced from ore taken from the same deposits. These ore deposits may have been situated on the territory of these two provinces or in their vicinity. West to Moesia Inferior and Thracia^{2, 5-7} coins of different chemical composition were produced so that our mints were probably not supplied with ore from this territory.

Војислав СИМИЋ

Табела 1: ХЕМИЈСКИ САСТАВ ЛЕГУРА У ИСПИТИВАНОМ НОВЦУ КОВАНОМ У ПРОВИНЦИЈИ ДОЊА МЕЗИЈА
 Table 1: CHEMICAL COMPOSITION OF ALLOYS IN EXAMINED COINS MINTED IN PROVINCIA MOESIA INFERIOR.

Ковница — Mint: DIONYSOPOLIS

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Septimius Severus	a—4	25	Cu	+	+	+	Zn	+
2.	Caracalla	a—3	26,5	Cu	—	+	+	Zn	—
3.	Gordianus III	a—5	26	Cu	—	+	—	Zn	—
4.	"	a—6	27	Cu	—	+	+	Zn	—
5.	"	a—7	28	Cu	+	Pb	+	Zn	—
6.	"	a—8	27	Cu	—	+	+	Zn	—
7.	"	a—10	30	Cu	—	Pb	+	Zn	—

Ковница — Mint: MARCIANOPOLIS

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Septimius Severus	570	25,5	Cu	—	+	+	Zn	—
2.	"	571	27	Cu	—	—	+	Zn	—
3.	"	572	27	Cu	—	—	+	Zn	—
4.	"	573	27	Cu	—	—	+	Zn	—
5.	"	574	27	Cu	—	—	+	Zn	—
6.	"	575	27	Cu	—	—	+	Zn	—
7.	"	576	27	Cu	—	—	+	Zn	—
8.	"	577	25	Cu	+	+	+	Zn	—
9.	"	578	20	Cu	+	—	+	—	—
10.	"	579	18	Cu	+	Pb	+	—	—
11.	"	580	28	Cu	—	—	+	Zn	—
12.	"	581	28	Cu	—	—	+	Zn	—
13.	"	582	25,5	Cu	+	—	—	Zn	—
14.	Caracalla	583	26	Cu	—	—	+	Zn	—
15.	"	584	28	Cu	—	—	+	Zn	—
16.	"	585	26	Cu	—	—	+	Zn	—
17.	"	586	25,5	Cu	—	—	+	Zn	—
18.	"	587	27,5	Cu	—	—	—	Zn	—
19.	"	588	17	Cu	+	+	+	—	—
20.	"	589	28,5	Cu	—	—	—	Zn	—
21.	"	590	26,5	Cu	+	—	+	Zn	—
22.	"	591	28,5	Cu	—	—	+	Zn	—
23.	"	592	28,5	Cu	—	—	+	Zn	—
24.	"	593	27,5	Cu	—	—	+	Zn	—
25.	Geta	594	17	Cu	+	—	+	—	—
26.	"	595	18	Cu	+	+	—	—	—
27.	"	596	17	Cu	+	—	+	—	—
28.	"	597	17	Cu	+	—	+	—	—
29.	Macrinus	598	26	Cu	+	—	+	Zn	+
30.	"	599	26	Cu	—	+	+	Zn	—
31.	"	600	27	Cu	+	—	+	Zn	—
32.	Diadumenianus	601	24	Cu	—	—	—	Zn	—
33.	"	602	23,5	Cu	+	—	+	Zn	—
34.	"	603	18	Cu	+	—	+	—	+
35.	Elagabalus	604	27,5	Cu	—	—	+	Zn	—
36.	"	605	28	Cu	—	—	+	Zn	—

37.	"	606	26	Cu	+	Pb	+	Zn	—
38.	"	607	26	Cu	+	—	—	Zn	+
39.	"	608	25,5	Cu	+	+	+	Zn	+
40.	"	609	26	Cu	—	—	+	Zn	—
41.	"	610	25	Cu	—	+	+	Zn	—
42.	"	611	25,5	Cu	—	—	+	Zn	—
43.	"	612	21	Cu	—	+	+	Zn	—
44.	"	613	17,5	Cu	—	—	+	—	—
45.	"	614	17,5	Cu	+	+	+	—	Sb
46.	"	615	17	Cu	+	+	+	—	Sb
47.	"	616	16,5	Cu	Sn	Pb	+	+	—
48.	"	617	17	Cu	+	+	+	—	+
49.	"	618	16,5	Cu	—	Pb	+	—	—
50.	"	619	16	Cu	+	+	+	—	+
51.	"	620	27	Cu	—	+	+	Zn	—
52.	"	621	28,5	Cu	+	—	+	Zn	—
53. Alexander Severus		622	26	Cu	—	+	+	Zn	—
54.	"	623	24	Cu	—	+	+	Zn	—
55.	"	624	26	Cu	—	+	+	Zn	—
56.	"	625	26	Cu	+	+	+	Zn	—
57.	"	626	26	Cu	—	—	+	Zn	—
58.	"	627	26	Cu	—	+	+	Zn	—
59.	"	628	27	Cu	+	+	+	Zn	+
60.	"	629	26	Cu	—	+	+	Zn	—
61.	"	630	27	Cu	—	—	+	Zn	—
62.	"	631	27	Cu	—	Pb	+	Zn	—
63.	"	632	25	Cu	—	+	+	Zn	—
64.	"	633	27	Cu	+	—	+	Zn	—
65. Gordianus III		634	27	Cu	—	+	+	Zn	—
66.	"	636	29	Cu	+	+	+	Zn	—
67.	"	637	27	Cu	—	—	+	Zn	—
68.	"	639	27	Cu	—	+	+	Zn	—
69. Philippus Pater		638	28	Cu	+	+	+	Zn	+

Ковница — Mint: NICOPOLIS AD ISTRUM

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1. Marcus Aurelius		640	21	Cu	+	—	+	Zn	—
2. Commodus		c—3	27,5	Cu	Sn	Pb	+	—	—
3. "		641	27	Cu	+	+	+	Zn	—
4. "		642	17	Cu	+	+	+	—	—
5. Septimius Severus		f—1	16	Cu	Sn	Pb	+	—	+
6. "		f—4	17,5	Cu	+	—	+	—	—
7. "		g—1	30	Cu	+	Pb	+	Zn	—
8. "		c—4	26	Cu	—	+	+	Zn	—
9. "		c—8	26,5	Cu	+	—	+	Zn	—
10. "		c—5	17	Cu	+	—	—	—	—
11. "		c—6	27	Cu	+	—	+	Zn	—
12. "		c—7	26,5	Cu	—	+	+	Zn	—
13. "		c—9	17	Cu	+	—	+	—	—
14. "		c—10	26	Cu	—	+	+	Zn	—
15. "		f—5	26,5	Cu	+	—	+	Zn	—
16. "		f—6	16	Cu	+	+	+	+	—
17. "		f—7	27	Cu	—	+	+	Zn	—
18. "		f—8	17	Cu	Sn	Pb	+	—	—
19. "		f—9	17,5	Cu	Sn	Pb	+	—	—
20. Julia Domna		g—10	29,5	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
21. "		g—8	16,5	Cu	+	Pb	+	—	—
22. "		g—9	26	Cu	+	+	+	Zn	—
23. "		g—4	26	Cu	—	+	+	Zn	—
24. "		g—5	24	Cu	—	—	+	Zn	—

25. Caracalla	g—5	26,5	Cu	+	—	+	Zn	—
26. "	a—10	28	Cu	+	—	+	Zn	—
27. "	a—5	27	Cu	—	—	+	Zn	—
28. "	a—4	27	Cu	—	+	+	Zn	—
29. "	a—2	27	Cu	—	+	+	Zn	—
30. Geta	f—2	27,5	Cu	—	+	+	Zn	—
31. "	b—3	29	Cu	+	+	+	Zn	—
32. "	b—2	16	Cu	+	+	+	—	—
33. "	a—10	27	Cu	—	—	+	Zn	—
34. "	a—9	26	Cu	+	—	+	Zn	—
35. Macrinus	c—8	24	Cu	—	+	+	Zn	+
36. "	c—7	25,5	Cu	—	—	+	Zn	—
37. "	c—1	26	Cu	—	+	+	Zn	—
38. "	b—9	27	Cu	+	+	+	Zn	+
39. "	b—8	27	Cu	—	—	+	Zn	—
40. "	b—10	26,5	Cu	+	+	+	Zn	+
41. "	c—3	26	Cu	+	—	+	Zn	+
42. "	c—4	27	Cu	—	—	+	Zn	—
43. Elagabalus	g—1	17	Cu	+	+	+	—	+
44. "	f—6	26,5	Cu	—	—	+	Zn	+
45. "	f—5	26	Cu	—	—	+	Zn	+
46. "	b—10	17	Cu	+	+	—	+	—
47. "	a—3	25,5	Cu	—	+	+	Zn	—
48. "	a—5	25,5	Cu	+	—	+	Zn	+
49. "	a—7	25,5	Cu	—	+	+	Zn	+
50. Diadumenianus	d—5	25	Cu	—	+	+	Zn	—
51. "	d—6	18	Cu	+	—	—	Zn	—
52. "	d—8	16	Cu	+	+	+	—	—
53. "	e—2	19	Cu	+	—	—	—	—
54. "	g—8	18	Cu	+	—	+	—	—
55. Gordianus III	b—7	29	Cu	—	+	+	Zn	—
56. "	b—3	27	Cu	—	+	+	Zn	—
57. "	b—5	27	Cu	—	—	+	Zn	—
58. "	b—1	27	Cu	—	+	+	Zn	—
59. "	b—2	26,5	Cu	—	+	+	Zn	—
60. "	b—4	27,5	Cu	+	Pb	+	Zn	+
61. "	b—6	27,5	Cu	—	+	+	Zn	—
62. "	b—9	27	Cu	+	+	+	Zn	+

Табела 2: ХЕМИЈСКИ САСТАВ ЛЕГУРА У ИСПИТИВАНОМ НОВЦУ КОВАНОМ У ПРОВИНЦИЈИ ТРАКИЈА.

Table 2: CHEMICAL COMPOSITION OF ALLOYS IN EXAMINED COINS MINTED IN PROVINCIA THRACIA

Ковница — Mint: AUGUSTA TRAIANA

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1. Faustina II	f—3		24,5	Cu	—	—	—	Zn	—
2. "	l—4		26	Cu	—	—	—	Zn	—
3. "	f—5		25	Cu	—	+	—	Zn	—
4. "	f—6		24,5	Cu	+	—	+	Zn	—
5. Septimius Severus	f—7		30	Cu	+	—	+	Zn	—
6. "	f—8		29	Cu	—	—	+	Zn	—
7. Julia Domna	f—9		24,5	Cu	+	—	+	Zn	—
8. Caracalla	g—1		29,5	Cu	—	—	+	Zn	—
9. "	g—4		30	Cu	—	—	+	Zn	—

10.	"	g—5	31,5	Cu	—	—	+	Zn	—
11.	"	g—6	29,5	Cu	—	—	+	Zn	—
12.	"	g—7	30	Cu	—	—	+	Zn	—
13.	"	g—9	30,5	Cu	+	—	+	Zn	+
14.	"	g—10	29	Cu	—	—	+	Zn	—
15.	Geta	a—1	19	Cu	+	—	+	Zn	—
16.	"	a—3	30	Cu	—	+	+	Zn	—
17.	"	a—4	17	Cu	Sn	+	+	Zn	—
18.	"	a—5	19	Cu	Sn	+	+	Zn	—
19.	"	a—6	30	Cu	—	Pb	+	Zn	—
20.	Gallienus	a—7	23	Cu	Sn	Pb	+	—	—
21.	"	a—8	22,5	Cu	Sn	Pb	+	—	+

Ковница — Mint: HADRIANOPOLIS

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Sabina	c—2	25,5	Cu	Sn	Pb	+	+	—
2.	Marcus Aurelius	c—3	23,5	Cu	—	—	+	Zn	—
3.	Faustina II	c—4	22	Cu	—	—	+	Zn	—
4.	"	849	24	Cu	Sn	—	+	Zn	—
5.	Lucius Verus	c—5	18,5	Cu	+	—	+	Zn	+
6.	Commodus	c—6	23	Cu	+	—	+	Zn	—
7.	"	850	17	Cu	Sn	+	+	—	—
8.	Septimius Severus	c—7	27	Cu	—	+	+	Zn	—
9.	"	c—8	17	Cu	Sn	+	Ag	+	—
10.	"	851	27	Cu	—	+	+	Zn	—
11.	"	852	27	Cu	+	—	+	Zn	+
12.	"	853	26,5	Cu	+	—	+	Zn	—
13.	"	854	27	Cu	—	—	—	Zn	—
14.	"	855	27	Cu	+	—	+	Zn	—
15.	Caracalla	d—1	27,5	Cu	—	—	—	Zn	—
16.	"	d—3	27	Cu	+	—	+	Zn	+
17.	"	d—4	30	Cu	—	—	—	Zn	—
18.	"	d—5	28	Cu	+	+	+	Zn	+
19.	"	d—7	26	Cu	—	—	+	Zn	—
20.	"	d—8	26,5	Cu	+	—	+	Zn	+
21.	"	d—10	28,5	Cu	—	—	+	Zn	—
22.	"	856	26	Cu	—	—	+	Zn	—
23.	"	857	27,5	Cu	—	—	+	Zn	—
24.	"	858	27	Cu	+	—	+	Zn	—
25.	"	859	27	Cu	—	—	+	Zn	—
26.	"	860	18	Cu	+	—	—	—	—
27.	"	861	16	Cu	+	+	+	—	—
28.	"	862	18	Cu	—	—	+	—	—
29.	"	863	19,5	Cu	+	+	+	—	+
30.	"	864	27	Cu	+	—	+	Zn	+
31.	Geta	865	30	Cu	—	—	+	Zn	—
32.	Gordianus III	866	25	Cu	Sn	+	+	Zn	—
33.	"	867	27	Cu	—	+	+	Zn	+
34.	"	868	25	Cu	—	+	+	Zn	+
35.	"	869	26,5	Cu	—	—	+	Zn	—
36.	"	870	26,5	Cu	—	+	—	Zn	—
37.	"	871	25	Cu	+	+	+	Zn	—
38.	"	872	27	Cu	—	Pb	—	Zn	—
39.	"	873	26	Cu	—	Pb	+	Zn	+
40.	"	874	25	Cu	+	+	+	Zn	—
41.	"	875	27,5	Cu	+	+	+	Zn	+
42.	"	876	25,5	Cu	+	+	+	Zn	—
43.	"	877	25,5	Cu	—	+	+	Zn	—
44.	"	878	25,5	Cu	+	Pb	+	Zn	+
45.	"	879	25	Cu	+	+	+	Zn	—
46.	"	880	27	Cu	+	+	+	Zn	+

Ковница — Mint: PAUTALIA

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Marcus Aurelius	c—3	25	Cu	—	—	—	Zn	—
2.	"	c—5	30	Cu	+	—	—	Zn	—
3.	"	g—10	22	Cu	Sn	Pb	+	—	—
4.	"	884	24	Cu	+	—	+	Zn	—
5.	"	885	31	Cu	—	—	+	Zn	—
6.	"	886	32	Cu	—	Pb	+	Zn	—
7.	Faustina II	c—5	22,5	Cu	—	—	—	Zn	—
8.	"	c—8	21	Cu	Sn	+	—	Zn	—
9.	"	c—9	22	Cu	+	—	+	Zn	—
10.	"	d—1	22	Cu	—	—	—	Zn	—
11.	"	e—10	21	Cu	—	+	—	Zn	—
12.	"	887	23	Cu	—	—	—	Zn	—
13.	"	888	21,5	Cu	+	+	—	Zn	—
14.	"	889	21	Cu	+	—	+	Zn	—
15.	Commodus	d—3	22	Cu	+	—	+	—	—
16.	"	d—4	18	Cu	+	—	+	—	—
17.	"	d—5	30	Cu	+	—	+	Zn	—
18.	"	e—4	26	Cu	Sn	Pb	+	—	—
19.	Septimius Severus	d—6	30	Cu	—	—	+	—	—
20.	"	d—7	20	Cu	Sn	—	+	—	—
21.	"	d—8	21	Cu	—	—	—	—	—
22.	"	d—9	31	Cu	—	—	+	Zn	—
23.	"	d—10	29,5	Cu	—	—	+	Zn	—
24.	"	e—1	18,5	Cu	+	+	—	—	—
25.	"	e—3	26,5	Cu	Sn	—	—	Zn	—
26.	"	e—4	28,5	Cu	—	—	+	—	—
27.	Julia Domna	e—5	23,5	Cu	—	—	+	Zn	—
28.	"	e—6	28,5	Cu	—	—	+	Zn	—
29.	"	919	24	Cu	—	—	+	Zn	—
30.	"	920	23	Cu	+	+	+	Zn	—
31.	Caracalla	d—2	17	Cu	—	—	+	Zn	—
32.	"	f—2	29,5	Cu	—	—	+	Zn	—
33.	"	f—3	30,5	Cu	—	+	+	Zn	—
34.	"	f—8	30	Cu	—	—	+	Zn	—
35.	"	f—9	29	Cu	—	—	+	Zn	—
36.	"	f—10	28,5	Cu	—	—	+	Zn	—
37.	"	g—8	18,5	Cu	—	—	+	Zn	—
38.	"	g—9	19	Cu	—	+	+	Zn	—
39.	"	e—8	29	Cu	—	—	+	Zn	—
40.	"	e—9	29,5	Cu	—	—	+	Zn	—
41.	"	f—1	29,5	Cu	—	—	+	Zn	—
42.	"	f—4	28,5	Cu	—	+	+	Zn	—
43.	"	f—6	30	Cu	—	—	+	Zn	—
44.	Geta	g—2	19	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
45.	"	g—3	30	Cu	—	—	+	Zn	—
46.	"	915	27,5	Cu	—	—	+	Zn	—
47.	"	916	30,5	Cu	—	—	+	Zn	—
48.	"	917	18	Cu	+	+	+	—	—
49.	"	918	18	Cu	Sn	Pb	+	Zn	—
50.	Elagabalus	g—4	30	Cu	—	—	+	Zn	—

Ковница — Mint: PHILIPPOLIS

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Antoninus Pius	9A7	19	Cu	Sn	+	+	—	—
2.	"	9A8	33,5	Cu	—	—	—	Zn	—
3.	"	9A9	20	Cu	Sn	Pb	+	—	—
4.	"	9A10	24,5	Cu	+	—	+	Zn	+
5.	"	9B1	32	Cu	+	—	+	Zn	—
6.	"	9B2	32	Cu	+	—	+	Zn	+
7.	"	9B3	30	Cu	+	—	+	Zn	—
8.	"	9B5	16,5	Cu	+	—	+	—	+
9.	Marcus Aurelius	9B4	25	Cu	+	—	+	Zn	+
10.	"	9B6	20	Cu	Sn	—	—	—	—
11.	Faustina II	9B7	23,5	Cu	+	—	—	Zn	—
12.	Commodus	9B8	30	Cu	+	—	—	Zn	—
13.	"	9B9	32	Cu	—	—	—	Zn	—
14.	"	9B10	17,5	Cu	Sn	Pb	+	—	—
15.	"	9C1	24,5	Cu	—	+	+	Zn	—
16.	"	9C2	19,5	Cu	Sn	—	+	—	—
17.	"	9C3	28	Cu	—	—	+	Zn	—
18.	"	9C4	30	Cu	+	+	+	Zn	—
19.	Crispina	9C5	24	Cu	+	+	+	Zn	—
20.	Septimius Severus	9C6	22	Cu	—	—	+	—	—
21.	"	9C7	29,5	Cu	+	+	+	Zn	—
22.	Caracalla	9C8	30	Cu	—	—	+	Zn	—
23.	"	9C10	30	Cu	+	—	+	Zn	—
24.	"	9C9	30	Cu	—	—	+	Zn	—
25.	"	9D1	30	Cu	—	—	+	Zn	—
26.	"	9D2	30	Cu	—	+	+	Zn	—
27.	"	9D3	29,5	Cu	—	—	+	Zn	—
28.	"	9D4	23,5	Cu	—	—	+	Zn	—
29.	"	9D5	19	Cu	+	—	—	—	—
30.	Elagabalus	9D6	29	Cu	+	—	+	Zn	—
31.	"	9D7	18	Cu	+	—	—	—	—
32.	"	9D8	28,5	Cu	+	+	+	Zn	—
33.	"	9D9	27	Cu	—	—	+	Zn	—

Ковница — Mint: SERDICA

No	Владар Ruler	Nat. Museum Belgrade, inv.	Пречник Diameter (mm)	Хемијски састав Chemical Composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Marcus Aurelius	941	20,5	Cu	Sn	—	—	—	—
2.	"	942	21	Cu	Sn	+	—	Zn	+
3.	"	943	24,5	Cu	+	—	—	Zn	—
4.	Julia Domna	956	29	Cu	—	—	+	Zn	—
5.	"	957	24	Cu	+	—	+	Zn	—
6.	Caracalla	c—3	30	Cu	—	—	+	Zn	—
7.	"	c—6	29	Cu	—	—	+	Zn	—
8.	"	c—7	29	Cu	+	—	+	Zn	—
9.	"	c—9	29	Cu	+	—	+	Zn	—
10.	"	d—1	30	Cu	+	—	+	Zn	—
11.	"	d—4	29	Cu	+	—	+	Zn	—
12.	"	d—8	29	Cu	—	—	+	Zn	+
13.	"	e—3	28	Cu	+	+	+	Zn	—
14.	"	e—4	23,5	Cu	+	—	+	Zn	—

15.	"	e—8	30	Cu	—	—	+	Zn	—
16.	"	f—3	20	Cu	+	+	+	—	—
17.	Geta	f—4	31	Cu	—	—	+	Zn	—
18.	"	f—5	30	Cu	—	—	+	Zn	—
19.	"	f—6	30,5	Cu	+	—	+	Zn	—
20.	"	f—7	29	Cu	+	—	+	Zn	—
21.	"	g—2	30	Cu	—	—	+	Zn	—
22.	Gallienus	f—9	24	Cu	Sn	Pb	+	—	+
23.	"	f—10	25	Cu	Sn	Pb	+	—	+
24.	"	g—3	28	Cu	Sn	Pb	+	—	+

Табела 3: САСТАВ ГЛАВНИХ КОМПОНЕНАТА ЛЕГУРА У АНАЛИЗИРАНОМ НОВЦУ КОВАНОМ У ИСПИТИВАНИМ КОВНИЦАМА.

Table 3: COMPOSITION OF MAIN COMPONENTS OF ALLOYS IN ANALYSED COINS MINTED IN EXAMINED MINTS.

Провинција Provincia	Ковница Mint	Састав легуре Composition of Alloy	Број анализираних примерака Number of analysed examples							Укупно Total
			Cu	Cu Sn	Cu Pb	Cu Sn Pb	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	
Moesia Inferior	Dionysopolis		—	—	—	—	5	—	2	7
	Marcianopolis		10	2	2	1	52	—	2	69
	Nicopolis ad Istrum		11	—	1	4	43	—	2	62
Thracia	Augusta Traiana		—	—	—	2	16	2	1	21
	Hadrianopolis		4	2	—	1	34	2	3	46
	Pautalia		7	1	—	2	35	2	1	50
	Philippopolis		4	3	—	2	24	—	—	33
	Serdica		1	1	—	3	18	1	—	24
Укупно Total			37	9	3	15	227	7	11	312

Људски скелети из пећине у подграђу Раса

У току вишегодишњих систематских археолошких ископавања на подручју Раса у организацији Републичке комисије за истраживања комплекса града Раса, вршена су ископавања и у Пећини-испосници која се налази у браду Градини испод самог утврђења Рас, а изнад тока Себечевске реке, која се улива у Рашку око 150 m од Пећине. Ископавања је вршила екипа Археолошког института из Београда под руководством професора Бурђа Бошковића, Славенке Ерцеговић-Павловић и Мирка Ковачевића. Рад на проучавању пећине је започео 1972. год., а ископавања су завршена лета 1977. год. Приликом ископавања Пећине и платоа испред ње откривени су људски скелети. Неки су сахрањени у сандуцима, неки без ових, а поједине људске кости нађене су на гомили, вероватно пошто су претходно били прекопани ранији гробови. Детаљан опис Пећине и археолошких налаза изнет је у извештају археолошке екипе, која је вршила ископавања,¹ док ће се у овом приказу изнети само антрополошке карактеристике остатака људских скелета нађених приликом ископавања. У цркви и поред ње вршено је сахрањивање највероватније калуђера, мада је нађен и један скелет одрасле особе женског пола, као и остаци скелета седморо деце. Очуваност скелета је била углавном лоша, па је уочавање њихових антрополошких карактеристика било знатно отежано, док низ антропометријских димензија није уопште могао бити измерен. Добијени подаци су ипак довољни да се може стећи антрополошка слика популације којој су ови скелети припадали.

¹ Ђ. Бошковић, *Arheološki pregled* 16, Beograd 1974, 139—141; Ђ. Бошковић, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 141—142.

Материјал и методе рада

Ископавања људских скелета, чишћење костију и снимање *in situ* вршила је археолошка екипа у току систематског ископавања. Сваки гроб и сваки налаз унет је у план налазишта и приказан у дневнику. После обраде од стране археолога скелети су подизани из гробова, кости очишћене од земље прањем, осушене и припремљене за антропометријска мерења и антрополошку обраду.

Антропоскопски преглед и антропометријска мерења вршени су у приручној лабораторији организованог у просторијама мотела испод Градине, уз помоћ теренских антрополошких инструмената, по стандардним антрополошким методама.^{2, 3, 4} Сви подаци су уношени у антрополошки записник, да би после били статистички обрађени. За сваку димензију одређивана је средња вредност (M), распон варијација, стандардна девијација (SD) и средња грешка (SE). Подаци су затим сврставани у табеле и извођени су закључци. Палеопатолошко и рендгенолошко испитивање костију на којима су нађени знаци оболења вршено је у Антрополошкој лабораторији у Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital у Лондону.

Сахрањивање у Пећини и на платоу испред ње није вршено често и број нађених индивидуалних гробова или група костију које су садржавале остатке више особа није био велики. Укупан број идентификованих особа је износио 34. Детаљни подаци о броју, полу и узрасту у

² Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie*, Zweiter Band, Gustav Fisher, 1928, Jena.

³ Живановић, С.: *Основи остеологије и антропометрије*, Научна књига, 1964, Београд.

⁴ Vallois, H. V.: *Anthropometric Techniques*, *Current Anthropology*, 1965, 6:127—143.

моменту смрти изнети су у табели 1. Из ове табеле се види да су у некрополи сахрањиване углавном одрасле особе мушког пола, највероватније свештеника и калуђера који су живели у манастиру, мада је нађен и један скелет који је припадао одраслој особи женског пола. Поред ових нађени су и остаци скелета петоро веома мале и двоје одраслије деце. Три скелета су била толико оштећена да није било могуће са сигурношћу утврдити њихове полне карактеристике. Према изгледу фрагмената највероватније су и те кости припадале особама мушког пола, али због несигурности полних карактеристика сврстана су ова три скелета у групу оних непознатог пола. Са изузетком поменуте деце може се закључити да су у овој некрополи углавном сахрањиване одрасле особе (*maturus*) и четири старца (*Senilis I*). Млађих особа није било.

Опште карактеристике скелета

Приликом антропоскопског проучавања нађених скелета стиче се утисак да сви скелети поседују углавном исте основне антрополошке карактеристике и да сви припадају истој расној групи. Епигенетске карактеристике лобања⁵ које су својствене испитиваној групи скелета по својим облицима и учестаности одговарају налазима у другим српским некрополама из истог периода.⁶ Детаљни подаци о епигенетским карактеристикама лобања изнети су у табели 2.

Посматрајући морфолошке карактеристике лобања запажа се да надвећни луци нису били јако развијени и да су одговарали другом или трећем ступњу развијености (Врса II или III). Glabella је била увек у ниском положају и слабо изражена. Чеони шав (*Sutura metopica*) није нађен ни на једној лобањи. Чеоне кврге су биле слабо развијене. Сагитална елевација лобања није уочена. У затиљном пределу се налази спољашња кврга у пределу Inion-а мањих димензија. Затиљни гребен (*Torus occipitalis*) није био развијен ни на једној лобањи. У пределу Lambda-е увек је постојала слабија спљоштеност. Os Incae није нађена ни на једној лобањи. У шавовима костију свода лобање ретко се налазе пре-

кобројне кости (*Ossa suturagum*). Ове кошчице су нађене једино на лобањи женског пола и то у великом броју између љуске затиљне кости и обе темене кости. Мастоидни наставци слепоочних костију су увек били симетрични и средње величине. На свим лобањама обострано недостаје шав између љуске чеоне кости и љуске слепоочне кости, па је Pterion увек у облику слова „Н“. Отвори очних дупљи су на свим лобањама били квадратног облика и симетрични. На горњој ивици улаза у очну дупљу налазио се увек по један супраорбитални отвор и обично по један супрафронтални усец. Испод улаза у очну дупљу, на предњој страни горње вилице увек се налазио по један инфраорбитални отвор. Јабучне кости су биле средње величине, са средње развијеним наставцима. Избоченост јабучних костију бочно и унапред била је средње изражена. Прелаз чела у носни корен је увек био туп, а корен носа је био релативно узан, са хрбтом средње величине и конвексним профилом пољине носа. Носна бодља је постојала на свим лобањама и била је средње развијености. Субназалне јаме су биле плитке, а очњачке јаме средње дубине. Прогнација вилица није била изражена. На свим горњим вилицама лобања одраслих особа секутићне кости су у целини срасле. Зубни луци су имали облик латинског слова „U“, тј. били су у облику параболе са приближно паралелним крацима. Доње вилице су биле мале до средње величине, са уским виличним гранама и средње дубоким усецима грана, са ниским или средње високим телом и правим или тупим угловима. Брадно испупчење (*Protuberantia mentalis*) је увек било средње величине. Ментални отвори су се са сваке стране налазили испод првог предкућњака и увек се налазио само по један отвор са сваке стране. Такође је нађен и по један алвеоларни ментални отвор са сваке стране. На свим вилицама су биле изражене брадне бодље (*Spinae mentales*) и то у облику две горње и једне доње квржице.

Кости раменог и карличног појаса и кости удова су биле масивне и робустне, сем на скелетима деце и на једном женском скелету. Кључњаче су биле релативно грацилније од осталих костију раменог појаса и горњих удова. Грудни кош је био релативно грацилан. Кичмени стуб је на свим скелетима био у извесној мери деформисан, као последица реуматичних процеса у току живота. Све особе чији су скелети испитивани показивале су знаке слабије или јаче кифозе или сколиозе.

Краниометријске мере и индекси лобања приказани су у табели 3, а антропометријске мере и карактеристични индекси дугих костију

⁵ Berry, C. A., Berry, J. R.: Epigenetic Variations in the Human Cranium, *J. Anat.* 1967, 101:361—379.

⁶ Живановић, С.: Антрополошка испитивања скелета из средњовековних српских некропола у Трњану код Пожаревца, Калемегдану у Београду, и на Пазаришту код Раса су у току и још нису објављени резултати, али се на основу прикупљених података и првих резултата може рећи да су опште карактеристике скелета на свим овим налазиштима веома сличне или чак идентичне.

удова приказани су у табели 4. Све ове мере и индекси у потпуности одговарају просечним вредностима одговарајућих карактеристика на лобањама и дугим костима скелета нађених на другим словенским-српским некрополама у нашој земљи.^{7, 8, 9}

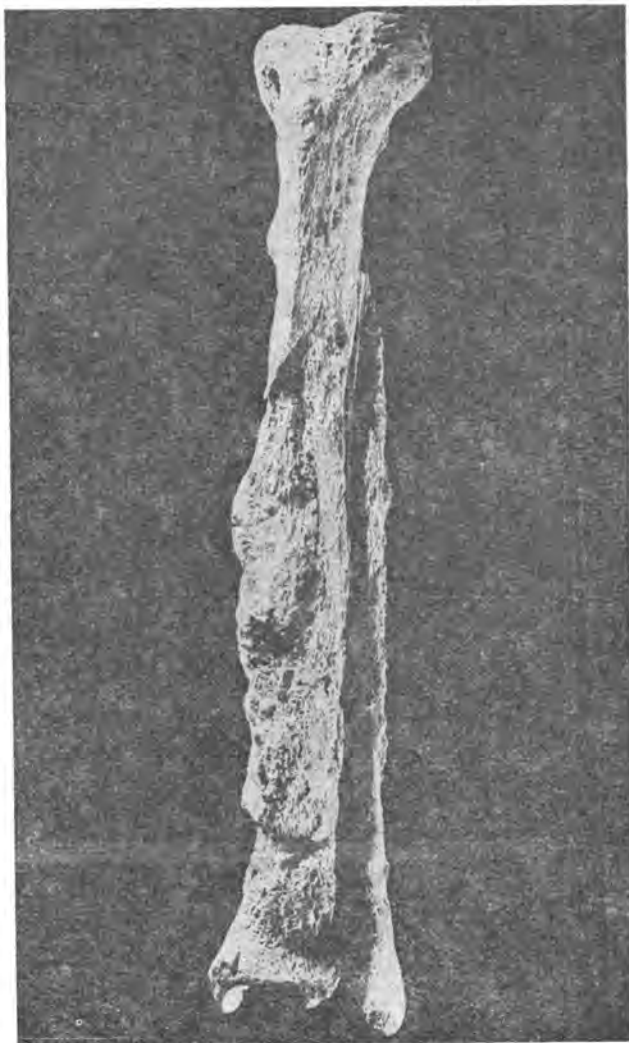
Телесна висина

Висина тела особа којима су припадали скелети нађени на овом налазишту израчунавана је помоћу класичних Pearson-ових формула и показује да су све ове особе припадале групи средње високих људи, али су нижи од просека за ову групу. Просечна висина мушкараца износила је око 165 cm, што углавном одговара просечној висини људи који и данас насељавају подручје Раса (Табела 5). Једини скелет женске особе, нађен заједно са скелетима два детета и са остацима једне старе особе мушког пола (Senilis I) био је тако слабо очуван да се није могла израчунати телесна висина. Просечна висина тела особа сахрањених у пећини не одступа од вредности добијених на другим одговарајућим налазиштима у нашој земљи.^{8, 9}

Палеопатолошки налаз

На више костију скелета из Пећине запажају се промене настале као последица разних оболења. Пре свега стање зуба је било изразито лоше. Каријес је нађен на 14 од 15 испитиваних вилица. У три случаја се виде последице пурulentног процеса који се развијао на вилици, вероватно као последица оболења зуба које је довело до стварања фистула. На свим лобањама је запажена неправилна абразија гризних површина зуба. Периодонталне екзостозе су нађене у девет од петнаест испитиваних вилица. Најизразитије патолошке промене су нађене на скелету бр. 1 који је припадао зрелој особи мушког пола. Кичмени стуб ове особе је био изразито деформисан у виду кифосколиозе (Kyphoscoliosis) са највећим променама и изразитом деформацијом у вратном пределу, где су пршљенови од С₂ до С₄ неправилно срасли и деформисани. На овом скелету се запажају бројне екзостозе,

опет најизразитије баш на кичменим пршљеновима. Нађен је и изванредан број остеофита. Постојао је и прелом грудног коша дуж предње пазушне линије са десне стране. Сва десна ребра од 4 до 7 су била поломљена и доцније неправилно срасла. Нађен је и један случај прелома подколенице који је неправилно срастао после дуготрајног запаљивог процеса који је знатно оштетио коштану ткиво и довео до нагомилавања запаљених калозних маса. Те калозне масе су

Сл. 1 — Попречни прелом голеначе и лишњаче.
Fig. 1 — Fracture horizontale du tibia et du péroné.

⁷ Ivaniček, F.: Staroslovenska nekropola u Ptuj, 1951, Ljubljana.

⁸ Гавриловић, Ж.: Краниометријска испитивања средњовековног човека са Новог Брда у Србији, Гласник АДЈ, 1964: 145—148.

⁹ Живановић, С.: Резултати антрополошких проучавања скелета из некрополе у Врбасу. Рад Војвођанских Музеја, 1966—68, 15—17: 133—146.

доцније неправилно окоштале. Сличне насlage се запажају на рентгенским снимцима и то унутар средишњег канала кости. Значи да је запаљиви процес захватио и дубину кости. Преломи потколенице овакве врсте били су чести код ко-

њаника које је нападао и повредио пешак у борби¹⁰ (Сл. 1).

Закључак

Скелети нађени приликом систематских археолошких ископавања Пећине-испоснице и платоа испред ње на брду Градина испод Раса по својим морфолошким и антрополошким карактеристикама припадају средњовековном српском живљу. Ови скелети поседују исте антропометријске и антрополошке карактеристике као и скелети који су нађени на Пазаришту испод Градине, а такође одговарају по својим ка-

¹⁰ Wells, C.: *Bones, Bodies and Disease*, Thames & Hudson, 1965, London.

рактеристикама и скелетима са осталих српских некропола из истог периода.

Испитивани скелети из Пећине чине целину са скелетима са Пазаришта, па их у том контексту треба даље антрополошки посматрати. У Пећини и на платоу испред ње није нађен ни један скелет који би се по својим антрополошким особинама разликовао од осталих, па се може рећи да је група била хомогена и да су цркву и гробље поред ње користили становници Пазаришта, или су ту пак сахрањиване особе — вероватно калуђери који су потицали од исте групе људи од које су потицали и становници Пазаришта. Они су такође боловали и од истих оболења, па су им вероватно и животни услови били слични.

Србољуб ЖИВАНОВИЋ

LES SQUELETTES HUMAINS DE LA GROTTTE DU SUBURBIUM DE RAS

Au cours des fouilles archéologiques systématiques effectuées par une équipe de l'Institut archéologique de 1974 à 1977, de la Grotte et du plateau devant elle dans la colline de Gradina, qui se trouve sous la fortification de Ras et au-dessus de la Sebečevska Reka, à environ 150 mètres de son embouchure dans la rivière Raška, on a découvert 34 squelettes humains (n. 1). Un squelette était celui d'une femme, sept d'enfants et les autres étaient de sexe mâle. Les examens anthropométriques et anthropologiques des squelettes ont démontré qu'ils appartiennent tous à une même race et qu'ils étaient ceux de la population serbe du moyen âge. D'après leurs caractéristiques morphologiques et anthropologiques, ces squelettes font une

entité avec les squelettes trouvés dans les nécropoles du site voisin de Pazarište. Les constatations paléopathologiques sur les squelettes de la Grotte ressemblent de près aux constatations correspondantes pour les squelettes de Pazarište. La surface d'inhumation est très petite, et partant le nombre des squelettes trouvés. Certaines tombes ont été utilisées à plusieurs reprises, car on a trouvé un certains nombres d'os appartenant à des individus différents, inhumés à part en tas, ce qui indique nettement que les tombes précédentes ont été ouvertes et les os rassemblées sur un tas.

Srboljub ŽIVANOVIĆ

Табела 1. ПОЛ И УЗРАСТ

Узраст	Мушки	Женски	Непознат
Infans I	—	—	5
Infans II	—	—	2
Juvenilis	—	—	—
Adultus	1	—	—
Maturus	18	1	3
Senilis I	4	—	—
Senilis II	—	—	—

Укупно 34 индивидуална скелета

Табела 2

ЕПИГЕНЕТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛОБАЊА
(ПОЛ МУШКИ)
N = 5

Карактеристика	Присутна	Одсутна
Linea nuchae suprema	0	5
Os suturarum у пределу Lambdae	5	0
Ossa suturarum occipitale	3	2
Foramen parietale	лево 0 десно 1	5 4
Os suturarum na Bregmi	0	5
Sutura metopica	0	5
Ossa suturarum coronaria	1	4
Os epiptericum	лево 0 десно 0	5 5
Sutura fronto-temporalis	лево 0 десно 0	5 5
Os incisurae parietalis	лево 0 десно 0	5 5
Os на Asterionu	лево 0 десно 0	5 5
Torus auditorius	лево 0 десно 0	5 5
Foramen Huschkae	лево 0 десно 0	5 5
Foramen mastoideum exsuturale	лево 0 десно 0	5 5
Foramen mastoideum	лево 0 десно 0	5 5
Canalis condiloideus	лево 4 десно 5	1 0
Удвојена зглобна површина окципиталног кондила	лево 0 десно 0	5 5
Tuberculum praecondyloideum	лево 0 десно 0	5 5
Удвојен предњи кодиларни канал	лево 0 десно 0	5 5
Непотпун foramen ovale	лево 0 десно 0	5 5
Отворен foramen spinosum	лево 5 десно 5	0 0
Foramina palatina minora	лево 5 десно 5	0 0
Torus palatinus	0	5
Torus mandibularis	0	5
Foramen zygomatico-faciale	лево 5 десно 5	0 0
Супраорбитални усек претворен у отвор	лево 5 десно 5	0 0
Incisura или foramen frontalis	лево 5 десно 0	0 2
Foramen ethmoidale exsuturale	лево 0 десно 0	2 2
Foramen ethmoidale posterius	лево 3 десно 3	0 0
Foramen infraorbitale accessorium	лево 0 десно 0	5 5

Табела 3

КРАНИОМЕТРИЈСКЕ МЕРЕ И ИНДЕКСИ у cm 3

Димензија или индекс	N	M	SD	SE	Распон
Gl — Op	2	18.1	—	—	18.0 — 18.2
Eu — Eu	2	15.2	—	—	15.1 — 15.2
Ba — Br	2	13.2	—	—	13.2
Zy — Zy	2	14.5	—	—	14.5
Висина орбите	2	3.5	—	—	3.3 — 3.6
Ширина орбите	2	4.0	—	—	4.0
Дубина орбите	2	5.4	—	—	5.1 — 1.6
La — La	2	2.2	—	—	1.6 — 2.7
Кефалични	2	83.45	—	—	83.00 — 83.89
Висинско-ширински	2	87.13	—	—	86.84 — 87.42
Висинско-дужински	2	72.93	—	—	72.53 — 73.33

Табела 4

МЕРЕ (у cm) И ИНДЕКСИ КОСТИЈУ ГОРЊИХ И ДОЊИХ УДОВА (ДЕСНО) ♂

Димензија или индекс	N	M	SD	SE	Распон
Humerus					
максимална дужина	5	32.00	2.83	1.26	28.80— 36.50
максимални дијаметар	5	2.48	0.27	0.12	2.20— 2.90
минимални дијаметар	5	1.96	0.13	0.06	1.80— 2.10
најмањи обим	5	7.60	0.84	0.37	7.00— 9.00
Индекс попречног пресека	5	79.34	6.47	2.89	72.40— 87.50
Дужинско-дебљински индекс	5	23.95	4.11	1.83	21.36— 31.20
Femur					
максимална дужина	4	44.92	3.74	1.87	40.00— 49.00
сагитални дијаметар	6	3.11	0.34	0.14	2.60— 3.60
трансверзални дијаметар	6	3.00	0.29	0.12	2.60— 3.50
обим	5	9.56	1.02	0.45	8.30— 11.00
горњи трансверзални дијаметар	6	3.61	0.44	0.18	3.10— 4.20
горњи сагитални дијаметар	6	2.80	0.28	0.11	2.40— 3.20
Пиластрични индекс	6	101.72	8.24	3.36	93.55—117.24
Платимерични индекс	6	77.59	2.32	0.94	76.19— 81.25
Tibia					
максимална дужина	7	36.22	2.88	1.08	32.50— 42.00
сагитални дијаметар	9	3.46	0.41	0.13	3.00— 4.10
трансверзални дијаметар	9	2.55	0.26	0.09	2.20— 2.90
најмањи обим	6	7.93	0.70	0.28	7.20— 8.80
Кнемични индекс	9	73.23	6.87	2.29	61.20— 80.56
Дужинско-дебљински индекс	6	22.17	1.08	0.44	21.00— 24.44

Табела 5

ТЕЛЕСНА ВИСИНА МУШКИХ ОСОБА у cm,
(ПО PEARSON-у)

N	M	SD	SE	Распон
8	164.24	5.11	1.80	155.30 — 173.42

О хронологији старијег гвозденог доба у Србији

На проучавању старијег гвозденог доба у Србији, па тако и на одређивању хронологије овог периода у тој области, није било много урађено све до завршетка другог светског рата. Неколико година после рата објавио је М. Гарашанин први синтетички рад о хронологији металног доба у Србији којим је обухваћено и старије гвоздено доба, где је аутор на основу ретких и несистематски учињених налаза из овог периода одредио две фазе старијег гвозденог доба у Србији: халштат С и халштат D.¹ Овакве своје закључке он је засновао на веома много примењиваној периодизацији металног доба у Средњој Европи коју је поставио П. Рајнеке почетком овог века, изделивши бронзано и старије гвоздено доба на по четири фазе (бронза A—D и халштат A—D).² Касније, међутим, располагајући новим материјалом ове епохе из Србије, али такође упоређујући ове налазе са материјалом суседних области, нарочито са налазима са висоравни Гласинац у источној Босни, веома богатој у материјалу старијег гвозденог доба, М. Гарашанин је израдио своју хронолошку поделу гвозденог доба у Србији, одредивши четири основне фазе у развоју гвозденог доба на овој територији.³ Овакав свој став он је задржао и у каснијим радовима на ту тему.⁴

¹ М. Гарашанин, Једна скица хронологије металног доба Србије, *Историски гласник* 3—4, 1951, 45—69.

² Ibid., 45—46.

³ М. Garašanin, Chronologische und Ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan, *Atti del VI Congresso Inter. d. Sc. Preist. e Protoist. I*, Roma 1962, 179—195.

⁴ М. Гарашанин, Ка хронолошком систему гвозденог доба у Србији и Македонији, *Зборник Филоз. фак. у Београду* VIII/1, 1964, 39—47; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 401—406; М. Garašanin, La Chronologie préhistorique du sud-est européen, *Actes du IIe Congrès inter. d. etudes du sud-est européen II*, Athènes 1970, 21—23.

Гвоздено доба I = Reinecke Hallstatt A—B = XII—VIII в. пре н. е.

Гвоздено доба II = Reinecke Hallstatt C = VIII — крај VI в. пре н. е.

Гвоздено доба III = Reinecke Hallstatt D = крај VI—крај IV в. пре н. е.

Гвоздено доба IV = Latène II—III = крај IV в.—почетак н. е.

Сваку од ових фаза М. Гарашанин је везао за извесне друштвено-економске и историјске промене на овој територији: I — за егејску сеобу; II — за стабилизацију племенских група на овој територији; III — за уздизање племенске аристократије; IV — за насељавање Келта.

Поред Гарашанинове хронолошке поделе гвозденог доба у Србији, која се не односи само на читаву територију Србије него делом и на западну Бугарску, Македонију и источну Босну,⁵ постоје и друге хронолошке табеле гвозденог доба у Србији које обухватају само материјал одређених мањих подручја у оквиру СР Србије. Најзначајнија од њих је несумњиво периодизација старијег гвозденог доба у Срему и делом источној Славонији, коју је израдио Н. Тасић на основу стратиграфских запажања на локалитету Гомолава у селу Хртковцима.⁶ Варирајући у извесној мери своје прве поставке по том питању, Тасић у последњим радовима⁷ долази до закључка да у периоду од 850. до 300. г. пре н. е., када

⁵ М. Garašanin, *Atti del VI Congresso...* Cf. D. Garašanin, *Okviri gvozdenodopske hronologije Balkana*, *Materijali ADJ VII*, Slavonski Brod 1970, 41—59.

⁶ Н. Tasić, *Stratigrafska zapazanja na Gomolavi i problem periodizacije starijeg gvozdenog doba u Sremlu i Slavoniji*, *Godišnjak Balk. centra u Sarajevu XIII*, 1976, 153—162.

⁷ Idem; Н. Tasić, *An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava*, *Arch. Jugoslavica XIII*, 27—37; Н. Тасић, *Налази гвозденог доба на Гомолави*, *Рад Војв. муз.* 21—22, 1972/73, 99—123.

он датује старије гвоздено доба у Срему, могу да се разликују три хронолошке фазе у овој области:

Фаза I = пребасараби хоризонт босутске групе = 850—650. г. пре н. е.

Фаза II = басараби хоризонт босутске групе = 650—500. г. пре н. е.

Фаза III = канелована керамика = 500—300. г. пре н. е.

Вредна помена је и подела гвозденог доба у Србији Ј. Тодоровића, који се, истина, претежно бавио млађим гвозденим добом ове области.⁸ Најстарија фаза млађег гвозденог доба у Србији, тзв. предкелтски латен по Тодоровићу (400—323. г. пре н. е.) обухвата у суштини позну фазу старијег гвозденог доба на овој територији. Период пре млађег гвозденог доба — старије гвоздено доба — Тодоровић широко дели на период кимерских утицаја (пре 500. г. пре н. е.) и период скитских утицаја (после 500. г. пре н. е.), но без детаљније анализе.⁹

*

Наша хронолошка подела старијег гвозденог доба у Србији унеколико се разликује од ових горе наведених. По нашем мишљењу тренутна ситуација на пољу истраживања на овом проблему допушта јасну поделу материјала на старије и млађе гвоздено доба. Почетак старијег гвозденог доба на овој територији може се релативно добро издвојити од хронолошки ранијег прелазног периода између бронзаног и гвозденог доба. Старије гвоздено доба настаје онда када се гвоздени предмети почињу да јављају редовно и у знатним количинама у материјалној култури, означавајући значајне промене у друштвеном и економском развоју локалне културе. Целокупна материјална култура у многоме се мења и релативно јасно издваја од ранијег периода, упркос читавом низу облика који се задржавају из претходног периода и даље и указују на извесан континуитет у културном развоју између старог и новог.

На сличан начин могуће је одредити крај старијег гвозденог доба у Србији и раздвојити га од почетка млађег гвозденог доба. Почетак млађег гвозденог доба на Балкану карактерише појава Келта и прихватање у великој мери њихове материјалне, тзв. латенске, културе од стране

локалног становништва. Истина је да неки облици старијег периода и даље остају у употреби, неки чак постају интегрални део материјалне културе новог периода, али је њихов број у поређењу са латенским формама сразмерно ограничен. Тачно је такође да се неке латенске форме појављују на овој територији пре долаaska келтских племена крајем IV века, но оне су нађене увек заједно са облицима локалне културе који указују веома јасно на континуирани развој локалних типова старијег гвозденог доба. Треба ипак истаћи да су неке области — нпр. југозападна Србија и Косово — где је келтска пенетрација мање видљива — могле у извесној мери наставити локални културни развој. Ово питање, међутим, захтева боље познавање материјала млађег гвозденог доба са терена, али ће вероватно и будући налази показати да се култура и ових области изменила у том периоду у знатној мери, како под утицајима келтске, тако и грчке и италске културе, које су у то време све присутније у културном развоју Балкана.

За разлику од горе наведених подела материјала старијег гвозденог доба у СР Србији које разликују две или три хронолошке фазе у оквиру овог периода, нама се чини да садашње познавање материјала ове епохе у Србији допушта детаљнију поделу овог дугог периода од неких петстотина година. У том смислу писали смо недавно и покушали да у оквиру гвозденог доба II М. Гарашанина утврдимо старију и млађу фазу.¹⁰ На овом месту ми предлажемо поделу материјала старијег гвозденог доба на територији СР Србије на четири различита хронолошка хоризонта који се настављају један на други. Сваки хоризонт се карактерише типовима предмета који су у највећем броју случајева нађени заједно и тако су вероватно истовремени.

Оваква подела материјала ствара свакако извесне тешкоће: неки типови због дуге употребе јављају се у два различита хоризонта; нека налазишта садрже предмете из више хоризоната који се не могу увек јасно међусобно раздвојити; ретки или потпуни недостатак налаза овог периода у појединим подручјима СР Србије; несигурна обавештења о условима открића појединих важних налаза; велика количина необрађеног и непубликованог материјала који припада овом добу, итд. Посебна примедба може да се стави на чињеницу да смо овде принуђени да оперишемо претежно са металним предметима, а мање са керамиком, због тога што су кључна налазишта овог периода са бројном халштат-

⁸ J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 1968, 117—123; J. Todorović, *Skordisci*, Novi Sad—Beograd 1974, 112—114; J. Todorović, *Periodizacija predkeltskog latena u jugoslovenskom Podunavlju*, *Materijali ADJ VII*, 133—142.

⁹ J. Todorović, *Каталог прасторијских металних предмета, Музеј града Београда 1971*, 75—80.

¹⁰ Р. Васић, Нека питања хронологије старијег гвозденог доба северног Балкана, *Старинар н. с. XXII*, 1971, 35—52.

ском керамиком — Гомолава у Хртковцима и Градина на Босуту, као и низ насеља на Бердапу — претежно непубликована и још не пружају могућности за детаљнију анализу. Ипак треба имати на уму да керамика старијег гвозденог доба не показује (сем у случају Басараби керамике) онакво богатство облика и орнаментике као у бронзано доба, па су и промене у развоју керамике мање уочљиве него код накита. Због тога керамика сама за себе не мора да буде од пресудног значаја за финију хронолошку детерминацију иако ће комбинована са осталим облицима материјалне културе пружити у будућности драгоцене податке.

Из свих ових разлога треба подвући да се наша подела материјала старијег гвозденог доба у Србији на четири хоризонта, могућа како се нама чини у овом тренутку, не може прихватити као дефинитивна него ће вероватно захтевати ревизију у будућности, нарочито у погледу финијег хронолошког раздвајања самог материјала. О томе ће бити још речи у току даљег излагања.

Хоризонт I

Најстарији налази гвозденог доба у Србији одликују се, како смо рекли, обилатом употребом гвожђа у изради оружја, оруђа и накита. Међу налазима тзв. прелазног периода у Србији нађен је само један гвоздени предмет, но постоје оправдане сумње да та гвоздена шипка не припада остави из Бежаније него је касније придодата бронзаним предметима.¹¹ Чак када би тај комад гвожђа и припадао овој остави, треба рећи да појава појединачних гвоздених предмета у прелазном периоду није необична, али њихов релативно мали број управо показује да у то време гвожђе још није ушло у сталну употребу код становништва, да гвоздена ере у правом смислу те речи још није наступила.¹² Интензивна употреба гвожђа у Европи па и на северном Балкану ставља се у период халштат В 3/С 1, који одговара VIII веку пре н. е., па смо ово време и ми узели за почетак гвозденог доба на територији СР Србије.

Налази првог хоризонта старијег гвозденог доба у Србији су бројни али разноврсни тако да за сада не пружају потпуно јединствену слику. У Срему овом хоризонту би припадали најстарији

ји слојеви гвозденог доба насеља на Гомолави¹³ и градини на Босуту,¹⁴ као и два колективна гроба са више десетина скелета са Гомолаве.¹⁵ Даље овде вероватно спада остава из Адашеваца,¹⁶ као и појединачни налази из Сремске Раче, Карловчића, и Нових Бановаца.¹⁷ Из Бачке овом хоризонту припада већи број гробова са гвозденим предметима из некрополе у Дорослову¹⁸ као и две оставе из Музеја у Мајнцу „Бачка I“ и „Бачка II“, о којима је писао С. Фолтини.¹⁹ У западној Србији у овај хоризонт спадају гробни налази или оставе из Рожанаца,²⁰ Жировнице,²¹ Рудоваца,²² Будишића,²³ Синошевића,²⁴ Барајева,²⁵

¹³ Н. Тасић, Позноенеолитски, бронзанодобни и слој старијег гвозденог доба на Гомолави, Рад. Војв. муз. 14, 1965, 177—228. Такође, Н. Тасић, Bosutska grupa — nova kultura starijeg gvozdenog doba na području Vojvodine i uže Srbije, Materijali ADJ VII, 64—65; Н. Тасић, The Bosut Group of the Basarabi Complex and the «Thraco-Cimmerian» finds in Yugoslav regions along the Danube and in the central Balkans, Balcanica II, 1971, 33.

¹⁴ Н. Тасић, Materijali ADJ VII, 63—64; Н. Тасић, Balcanica II, 32—33.

¹⁵ Н. Тасић, Arch. Jugoslavica XIII, 27—37; Н. Тасић, Рад. Војв. муз. 21—22, 99—123.

¹⁶ S. Ljubić, Popis arheološkoga odjela Nar. zem. muz. u Zagrebu I, 1889, 74—76, Т. X—XI; З. Вински, „Трачко-киммерijski“ налаз Адашеви у Сријему, Рад. Војв. муз. 4, 1955, 27—42.

¹⁷ Сремска Рача: Z. i K. Vinski, O utjecajima istočno-alpske halštatske i balkanske ilirske kulture na slavonsko srijemsko Podunavlje, Arheološki radovi i rasprave II, 1962, 272, sl. 67; Нови Бановци: Ibid., sl. 99, 112; Карловчић: М. Јевтић, Калуп за ливење бронзаних предмета из Карловчића, Старинар н. с. XXVI, 1975, 151—154.

¹⁸ Ћ. Трајковић, Halštatska nekropola kod Doroslava, Gradski muzej Sombor 1977, Katalog izložbe.

¹⁹ S. Foltiny, Ueber die Fundstelle und Bedeutung der angeblich aus Kisköszeg stammenden hallstattzeitlichen Bronzen des Römisch-Germanischen Zentralmuseum in Mainz, Jahrbuch RGZM 8, 1961, 175—189.

²⁰ Ј. Тодоровић, Каталог праисторијских металних налаза, 25—27, Т. XVI, 1—11.

²¹ М. Валтровић, Бакрене и бронзане старине из Србије, Старинар VII, 1890, 79, Т. VIII; Д. Гарашанин, Каталог метала, Народни музеј у Београду 1954, 34, Т. XX, 1—9; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије 485—487, Т. 104.

²² F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, Marburg/Lahn 1951, 11, Т. 20; Д. Гарашанин, Каталог метала, 37—39, Т. XXV—XXVII; Д. Гарашанин, Такозвани тарко-киммерски елементи у материјалној култури металног доба Србије, Старинар н. с. V—VI, 1958/59, 37—42; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, 456 sqq. Т. 96.

²³ F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, 12, Т. 20; Д. Гарашанин, Каталог метала, 33, Т. XVIII; Д. Гарашанин, Старинар н. с. V—VI, 337—342; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, 456 sqq. Т. 94—45.

²⁴ З. Вински, Рад. Војв. муз. 4, 32, сл. 14.

²⁵ М. Валтровић, Старинар VII, 1890, 92—93, Т. IX, 12; Д. Гарашанин, Каталог метала, 71—72 и 80, Т. LI, 6.

¹¹ Праисторијске оставе у Србији и Војводини I, Fontes archaeologiae Serbiae I, Београд 1975, 21.

¹² W. Kimmig, Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur, Studien aus Alteuropa I, 1964, 274 sqq.; Cf. A. M. Snodgrass, Barbarian Europe and Early Iron Age Greece, PPS XXXI, 1965, 229—235.

и вероватно Вранова,²⁶ а у источној Србији Бру-
сник,²⁷ Рујиште,²⁸ Манастирица,²⁹ Аљудово,³⁰
Стари Костолац,³¹ Врмца,³² Станчење,³³ можда
Шарбановац,³⁴ као и поједини предмети из Злот-
ске пећине.³⁵ Из јужне Србије овом добу припа-
дају само налази из Конопнице код Власотина-
ца³⁶ и Моштанице код Врања.³⁷ Са Косова поти-
чу две оставе из Јањева: Јањево I у Народном
музеју у Београду³⁸ и Јањево II у Природњач-
ком музеју у Бечу,³⁹ као и некропола под туму-
лима у Широком код Суве Реке.⁴⁰

Од суседних области које пружају паралел-
лан материјал, највише налаза потиче из југоза-
падне Румуније. Овде је констатована серија оста-
ва из овог хоризонта, од којих су најзначајни-
је Биљанешти⁴¹ и Винцул де Жош,⁴² које су по
материјалу веома блиске оставама из Србије.
Овом времену припада и група некропола са ту-

²⁶ М. Валтровић, *Старинар VII*, 1890, 84, Т. VI, 5—8; Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 34, Т. XIX.

²⁷ А. Лаловић, *Праисторијске оставе из Народног музеја у Зајечару*, *Старинар н. с. XXVI*, 1975, 146, Т. VII.

²⁸ *Ibid.*, 143—146, Т. I—VI.

²⁹ М. Косорић, Два нова депоа у музеју у Пожаревцу, *Старинар н. с. XI*, 1960, 195—196, сл. 3—6.

³⁰ *Ibid.*, 193—195, сл. 1—2.

³¹ Г. Орлов—В. Трбуховић, Гроб металног доба у Старом Костолацу, *Старинар н. с. IX—X*, 1958/59, 277—279.

³² Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 36, Т. XXIV; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, 469, Т. 98.

³³ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 39, Т. XXXII, 1, 2.

³⁴ F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Т. 4, 18—26 (фибула са кугластим луком не припада Шарбановцу него налазу Дуб—Ново Село); М. Гарашанин, *Историјски гласник* 1951, сл. 3; *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Народни музеј Ниш 1971, *Каталог изложбе*, 80, No 422—431.

³⁵ N. Tasić, *Materijali ADJ VII*, сл. 34.

³⁶ М. Гарашанин—В. Ивановић, *Праисторија лесковачког краја*, Лесковац 1958, 30, Т. XI, 1—3.

³⁷ М. Јовановић, Неколико жељезнодобних налаза из околине Врања, *Врањски гласник* 2, 1966, 247—253; *isti*, *Arh. pregled* 11, 1969, 72—74.

³⁸ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 35, Т. XXI, LVIII; Д. Гарашанин, Остатак из Јањева на Косову, *Старинар н. с. IX—X*, 1958/59, 37—42; R. Galović, *Halštatski depo iz Janjeva*, *Glasnik Muz. Kos. IV—V*, 1959/60, 255—269.

³⁹ З. Вински, *Рад Војв. муз.* 4, 39; S. Gabrovec, *Dvoznakaste ločne fibule*, *Godišnjak Balk. centra u Sarajevu VIII*, 1970, Т. 17.

⁴⁰ N. Đurić, *Ilirski tumuli kod Suve reke*, *Glasnik Muz. Kos. IX*, 1964, 537—553; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, 481—485, Т. 99—103; K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Aegaeis und Adria*, *Prach. Zeitschrift* 50, 1975, Т. 67—74.

⁴¹ D. Berciu, *Arheologia preistorica a Olteniei*, Craiova 1939, 174—176.

⁴² A. Popa—I. Berciu, *Contribution à l'étude des dépôts d'objets hallstattiens*, Dacia n. s. VIII, 1964, 87—100; *isti*, Un deposit de obiecte hallstattiene de la Vintul de Jos, *Apulum V*, 1965, 51—70.

мулима на левој обали Дунава: Басараби—Балта Верде—Островул Маре—Молдова Веке, са сличним мада можда нешто млађим материјалом.⁴³ Из северозападне Бугарске једино налаз из Даржанице може да се стави цео у овај хоризонт.⁴⁴ Са Гласинца аналогije нису онако бројне као у идућим хоризонтима. Више паралела пружа Славонија, где поред појединачних гробова или налаза из некропола у Даљу, Вуковару и Батини,⁴⁵ нарочито је важна остава из Шаренграда.⁴⁶

Један део карактеристичних облика овог хоризонта наставља живот из ранијег прелазног периода и на тај начин јасно указује на делимичан континуитет културног развоја на овој територији. То су наочарасте фибуле са осмицом у средини, фалере, крстасто пробијене кружне плоче, глатки и тордирани торквеси, наруквике спиралне и са пребаченим крајевима, различита дугмад, привесци различитог облика, итд. С друге стране већи број облика материјалне културе сада се први пут јавља и очито говори о настајању новог времена: наочарасте фибуле без осмице у средини, двоветласте фибуле са глатким или тордираним луком и троуглом ногом или ногом у облику тзв. пешчаног сата, двоветласте фибуле са кугластим или гусеничастим луком, тордирани торквеси са крајевима у облику слова „Г“, бронзани делови коњске опреме, гвоздено оружје и оруђе, гвоздени делови фибула као и целе гвоздене фибуле, гвоздене затворене наруквике, итд.

Не може се свакако претпоставити да је овај разноврстан материјал био истовремен на читавој територији СР Србије: извесне регионалне и хронолошке разлике су свакако постојале. Изгледа доста логично да се претпостави, на пример, да колективни гроб II са Гомолаве са материјалом искључиво везаним за ранији прелазни период и неколиким предметима од гвозда треба сматрати старијим од некрополе у Широком на Косову која обилује претежно новим облици-

⁴³ *Басараби*: V. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du Premier âge du fer de Basarabi*, Dacia n. s. XII, 1968, 177—260; *Балта Верде*: D. Berciu — E. Comşa, *Sapaturile de la Balta Verde și Gogoșu*, *Materiale și cercetări II*, 1956, 320—399. *Островул Маре*: D. Berciu, *Catalogul Muzeului Arheologic din Turnu-Severin*, *Materiale Arheologice I*, 1953, 623—626, Т. 36—41; материјал из *Молдаве Веке* још није публикован.

⁴⁴ В. Миков, *Халштатски находки од Даржаница*, *Видинско и Рибново, Неврокапско*, *Известија Балг. Арх. Инст. XII*, 1938, 341—348.

⁴⁵ Z. i K. Vinski, *Arheološki radovi i rasprave II*, сл. 42—61, 62—66, 80—81, 95—96 итд.

⁴⁶ *Ibid.*, сл. 1—41; J. Brunšmid, *Prehistorijski predmeti željeznoga doba iz Šarengrada u Srijemskoj županiji*, *Vjesnik hrv. arh. društva* 4, 1899/1900, 59—70.

ма. Ипак за једну сигурнију анализу ових питања потребно је располагати са више материјала са појединих мањих подручја који би допустно сагледавање прецизније и финије хронолошке поделе у оквиру тих мањих подручја. Из тих разлога даљу и дубљу хронолошку анализу овог занимљивог материјала оставићемо за другу прилику када нови налази буду омогућили сигурније закључке.

Хоризонт 2

Хоризонт 2 јасно се разликује по материјалу од хоризонта 1 јер су водећи типови овог периода различити од оних из претходног. Истина је да се ту и тамо јављају поједини облици из претходног хоризонта и сада, но они се налазе увек заједно са новим материјалом што недвосмислено говори о потреби њиховог каснијег датовања.

Главни налази из Срема су и даље Гомолава и градина на Босуту које дају доста керамике али мало металних налаза.⁴⁷ Овде спадају такође скелетни гроб из Хртковаца, дакле у непосредној близини Гомолаве,⁴⁸ и појединачни налази из Јарка и Земун.⁴⁹ У Бачкој овом хоризонту припада део некрополе у Дорослову — нарочито гробови са ископавања 1957.⁵⁰ У западној Србији истовремени су са овим периодом гроб из Гривца код Крагујевца⁵¹ и вероватно гроб 12 из некрополе у Ритопеку („Далековод“),⁵² док су нарочито бројни налази око Титовог Ужица: Ражана, Средња Добриња, Пилатовићи, Узићи, Крива Река итд.⁵³ од којих многи садрже мате-

ријал и идућег хоризонта. Из источне Србије овом времену припада највећи део материјала из Злотске пећине,⁵⁴ налази из Вртношта,⁵⁵ Дуба — Новог Села⁵⁶ као и неки појединачни налази: нпр. наруквице из Дубравице или привесак у облику птице из Горње Љубате.⁵⁷ Са Косова овом хоризонту припадају неки налази са насеља — градина на Белаћевцу⁵⁸ и Хисару код Суве Реке,⁵⁹ као вероватно и најстарији гробови из Ромаје код Призрена и Прчева код Клинџе.⁶⁰

Паралеле овом хоризонту постоје пре свега у гласиначкој групи у источној Босни (Гласинац, Штрпци)⁶¹ и у северној Црној Гори (Готовуша, Лушац).⁶² У северној Босни аналогије пружају неки налази из Дворова код Бијелине⁶³ као и поједини гробови из Доње Долине,⁶⁴ док је у Славонији истовремена али без уочљивих паралела у материјалу некрополе у Каптолу код Славонске Пожеге.⁶⁵ Поједини налази из некрополе

in Pilatovići near Požega and some Characteristics in the Way of Burying the Dead, Arch. Jugoslavica XV, 1974, 27—32; М. Зотовић, Метално доба на тлу југозападне Србије, Народни музеј, Титово Ужице 1976, Каталог изложбе, 21—27, 30. *Средња Добриња* није публикована, Музеј у Титовом Ужицу.

⁵⁴ Н. Тасић, Злотска пећина, Народни музеј Бор 1968; Н. Тасић, Osnovni rezultati istraživanja u Zlotској пећини i nalazišta na Đerdapu, Materijali ADJ VI, 71—80. Cf. такође Н. Тасић, Arh. pregled 10, 1968, 22—24 i 11, 1969, 36—38.

⁵⁵ Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, No 458—480.

⁵⁶ Д. Срејовић, Три праисторијске оставе из источне Србије, Старијар н. с. XI, 1960, 62, сл. 28.

⁵⁷ *Дубравица*: Д. Гарашанин, Каталог метала, 63, Т. XXXIX, 2, 3. *Горња Љубата*: В. Миков, Материјали от жељазната епоха, Известија арх. Инст. Софија XXI, 1957, 295, сл. 2; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, 488—489.

⁵⁸ Н. Ђурић, Gradina kod Belačevca, Glasnik Muz. Kos. X, 1965—1970, 281—303.

⁵⁹ Ј. Тодоровић, Die Grabung Hissar, Arch. Jugoslavica IV, 1963, 25—29.

⁶⁰ Н. Ђурић—Ј. Глишић—Ј. Тодоровић, Праисторијска Ромаја, Београд—Призрен 1975; За Прчево, Н. Тасић, Arh. pregled 15, 1973, 36—38.

⁶¹ А. Бенас—В. Ћовић, Glasinac 2, Sarajevo 1957, Т. V, VIII, XXII—XXV итд.; F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung präh. Grabhügel in Südostbosnien im Jahre 1897, WMBH VI, 1899, 53—59.

⁶² Ч. Марковић, Илирска некропола у Готовуши, Старије Црне Горе III—IV, 215—229; В. Ћовић, Tumuli u Gotovuši (Plevlja), Clanci i grada VII, 1967, 33—40; Ч. Марковић, Метални налаз из илирске хумке у селу Лушцу код Иванграда, Старије Црне Горе V, 229—233.

⁶³ З. Марић, Праисторијски налази и локалитети из Тријежнице и Дворова код Бијелине, Clanci i grada IV, 1960, 43—67.

⁶⁴ С. Трухелка, Die vorgeschichtliche Pfahlbau in Savebette bei Donja Dolina, VMBH IX, 1904, Т. XL, LX, 9—10, 24—38, LXXVII, 10—21 итд.

⁶⁵ В. Вејвода—И. Мирник, Истраживања праисторијских тумула у Каптолу крај Славонске Пожеге, Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu V, 1971, 183—210.

⁴⁷ Види напомене 13 и 14.

⁴⁸ Z. i K. Vinski, Arheološki radovi i rasprave II, 271, sl. 70—74.

⁴⁹ *Јарак*: S. Ljubić, O nepravilnosti naziva »ugarски« ili »ugarsko-skandinavski skup« u dielbi predhistoričkih predmeta iz bakrene dobe, Vjesnik Hrv. arh. društva VI, 1, 1884, 1—14, Т. II, 4; S. Ljubić, Popis arheološkoga odjela ... Т. XXII, 76. *Земун*: Ј. Тодоровић, Каталог праисторијских металних налаза, Т. XL, 2, 3, 5; XLVI—XLVIII итд.

⁵⁰ О. Брукнер, Халштатска некропола код Дорослова, Грађа за проуч. спом. култ. Војводине III, 1959, 5—17.

⁵¹ М. Богдановић, Прилог проучавању бронзаног и старијег гвозденог доба на подручју централне Србије, Старијар н. с. XXII, 1971, 145—156.

⁵² Ј. Тодоровић, Праисторијске некрополе у Ритопеку, Старијар н. с. XVII, 1966, 153—161, Т. II, 10—13, III, 5.

⁵³ *Крива Река и Ражана*: М. i D. Garašanin, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien, Arch. Jugoslavica II, 11—18; Д. Гарашанин, Илири у халштату Србије, Зборник Нар. Муз. у Београду V, 1967, 31—40; Д. Гарашанин, Ражана, Крива Река и гласиначки комплекс, Зборник Нар. Муз. у Београду V, 41—45; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, 470—481. *Пилатовићи и Узићи*: М. Зотовић, The Necropolis

у Даљу такође припадају овом хоризонту.⁶⁶ У Мађарској се више налаза може сматрати истовременим са овим периодом: Сегедин, Седвиц, Доба итд.⁶⁷ У југозападној Румунији овом хоризонту би одговарао највећи део материјала из некрополе у Гогошу⁶⁸ као и неки налази из Груже,⁶⁹ док се у северозападној Бугарској читав низ налазишта може приписати овом времену: Алтимир,⁷⁰ Бели Извор,⁷¹ Видин,⁷² Влашко Село,⁷³ Градец,⁷⁴ Криводол,⁷⁵ Кунино,⁷⁶ Мисија,⁷⁷ Моравица,⁷⁸ Палилула,⁷⁹ Софрониево,⁸⁰ Дебнево код Тројана,⁸¹ и Кадин Мост код Бустендила.⁸²

Карактеристични типови овог хоризонта су двоветласте фибуле са троуглом ногом и ногом у облику беотског штита (назване покаткад „гласнички тип“), двоветласте фибуле од бронзаног лима са троуглом ногом, лучне фибуле са четвртастом ногом и дугметом на крају, наруквице, често богато украшене, са прекрштеним крајевима у облику печата кружног или квадратног, пробијени или ажурирани појасеви, украсне плоче у истом стилу као појасеви, гвозде-

⁶⁶ Z. i K. Vinski, *Arheološki radovi i rasprave* II, sl. 75—77, 79, 82; вероватно и Сотин, *ibid.*, sl. 87—93.

⁶⁷ S. Gallus—T. Horvath, *Un peuple cavalier pré-éthylique en Hongrie*, Budapest 1939, T. XLVIII (Szeged—Óthalom), LX, LXI, 1 (Sedviz), XLI, 2—4, LXII—III (Doba), LXIV, 2—4, LXV (Nagybarati).

⁶⁸ D. Berciu — E. Comşa, *Materiale şi cercetari* II, 407—459.

⁶⁹ V. Pravan, *Considerations sur les sepulture celtiques de Gruia, Dacia I*, 1924, 35 sqq., sl. 5—8.

⁷⁰ Б. Николов, Тракијски паметници в Врачанско, *Известија арх. Инст. XXVIII*, 1965, 171—172, сл. 13.

⁷¹ *Ibid.*, 164—166, сл. 1—3.

⁷² Р. Попов, Гробни находки от халштатската епоха, *Списание на Балг. акад. на науките XVI*, 1918, 106—108, Т. I—III.

⁷³ Р. Попов, Предисторически изследвания в Врачанско поле, *Известија Балг. арх. инст. II*, 1923/24, 117—124, сл. 53—60.

⁷⁴ Ј. Атанасова—П. Кичашки, Гробни находки от с. Градец, Видинско, *Археологија Софија VII*, 1965/3, 52—55.

⁷⁵ Б. Николов, *Известија Арх. Инст. XXVIII*, 1965, 171, сл. 12.

⁷⁶ Б. Николов, Тракијски гробни находки от Врачанско, *Археологија Софија XIV*, 1972/3, 57, сл. 3 в. г.

⁷⁷ *Ibid.*, 53—56, сл. 2.

⁷⁸ Р. Попов, *Списаније БАН XVI*, 1918, 108—110, Т. III—V.

⁷⁹ Р. Попов, Материјали за проучвање на халштатската и латенската култура в Балгарија и Македонија, *Годишник на Нар. Муз. Софија 1921*, 157—158, сл. 144—147.

⁸⁰ Б. Николов, *Известија Арх. Инст. XXVIII*, 1965, 166—170, сл. 4—9.

⁸¹ A. Milčev, *Mohyla pri obci Debnevo, Trojansko, Slovenska arheologija VI*, 1958, 99—108.

⁸² И. Венедиков, Находки от ранножелезната епоха в Балгарија, *Известија на Варненското арх. дружество XIV*, 1963, 15—18, сл. 1—4.

не писалије или трензле итд. Најраније двојне игле датују у Србији из овог хоризонта. Најчешћи облици керамике су крчаци са једном или две дршке које прелазе обод, и зделе често са тордираним или фасетираним ободом. Регионалне разлике у металу и керамици су уочљиве тако да је извесно груписање материјала могуће упркос недовољном броју налаза из појединих подручја. На западу налазишта око Титовог Ужича су тесно повезана са гласничком групом у источној Босни и северној Црној Гори, док су налази из источне Србије блиски материјалу из северозападне Бугарске. Занимљиво је да се ове паралеле у Бугарској пружају претежно до реке Искера док су преко ове реке и јужно од Софијске котлине аналогије нашем материјалу доста ретке. О томе смо опширније писали на другом месту.⁸³

Хоризонт 3

Хоризонт 3 се одликује у највећој мери новим облицима који се не јављају у претходном периоду. Старији типови се лагано губе и јављају се све ређе у новом хоризонту, но и поред тога мора се нагласити да је прелаз из једног у други хоризонт веома фино обележен и готово неприметан, нарочито у околини Титовог Ужича где већина налазишта наставља континуирани развој у нови период.

Главна налазишта из околине Титовог Ужича су Пилатовићи, Ражана, Годљево, Средња Добриња, Крива Река, Кремна, Глумач, Вране код Ариља итд.⁸⁴ Близак овом материјалу може се донекле сматрати гроб локалне кнегиње из Новог Пазара⁸⁵ док су такође истовремени мада културно нешто различити налази из мале кнежевске некрополе у Атиници код Чачка.⁸⁶ Овом хоризонту, даље, припадају налази (вероватно гробни) из долине Велике Мораве са богатим златним и сребрним накитом: Мраморац, Умчари, Колари, Батинац итд.,⁸⁷ као и скелетни гроб

⁸³ Р. Васић, Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији, Београд 1973, 101—103.

⁸⁴ Види нап. 53. *Годљево*: М. Зотовић, Илирски гробни налази из Годљева, *Зборник Нар. Муз. у Београду V*, 1967, 153—168. *Кремна*: М. Зотовић, Некропола у Кремнама и потреба даљег истраживања територије Аутаријата, *Зборник Нар. Муз. у Чачку III*, 1972, 1—10. Материјал из *Глумача и Врана* није публикован, Нар. музеј у Титовом Ужичу.

⁸⁵ Б. Мано-Зиси—Љ. Поповић, Нови Пазар, илирско-грчки налаз, Народни музеј Београд 1969.

⁸⁶ М. Букнић—Б. Јовановић, Илирска кнежевска некропола у Атиници, Чачак 1966.

⁸⁷ Д. Гарашанин, Каталог метала, Т. XXII—XXIII; Д. Гарашанин, Сребрни илирски накит из Умчара, *Старинар н. с. XI*, 1960, 86—92; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу С.Р. Србије*, 505—508.

из Шапца (локатитет „Јела“),⁸⁸ налази из Бадовинаца код Богатића,⁸⁹ и можда неки гробни налази из Беле Цркве и Бастава,⁹⁰ све у западној Србији. Са Косова овом хоризонту ће припадати гробни налази из Пећке Бање, који по сумарном новинском извештају (Политика од 14. 9. 1974) пружају доста паралела са Новим Пазаром, затим мала некропола из Карагача код Косовске Митровице⁹¹ и највећи део материјала из неколико некропола са тумулима на јужном Косову: Прчеву,⁹² Дибичаку⁹³ и Ромаји.⁹⁴ Из Војводине могу се забележити само ретки налази, као неколико гробова из Кузмина у Срему,⁹⁵ три гроба и случајни налаз скитског акинака из околине Вршца,⁹⁶ затим нарукнице са крајеви у облику змијских глава са Жидовара⁹⁷ у Банату, итд.

Најближе паралеле овим налазима у суседству налазе се на Гласинцу⁹⁸; у ово време гласиначка група доживљава своју највећу експанзију па се њен материјал среће по готово читавом централном Балкану. У Румунији истовремено са овим хоризонтом, бар једним делом, су тзв. „скитске“ некрополе у Трансилванији,⁹⁹ као и гробни налази у Олтенији из Јешелнице, Телештија, Драгоештија, Феригила итд.¹⁰⁰ Гробови, богати грчким импортом, из околине Дуванлија

⁸⁸ М. Васиљевић, Налази старијег гвозденог доба у Шапцу, Старијар н. с. XXVII, 1976, (у штампи).

⁸⁹ V. Trbušević, Arh. pregled 14, 1972, 165—166, T. LIV.

⁹⁰ М. и Д. Гарашанин, Ископавања тумула у Белотићу и Белој цркви, Зборник Нар. муз. у Београду I, 1956/57, 30, сл. 8—9; М. и Д. Гарашанин, Ископавања у комплексу Белотић—Бела Црква 1961 г., Зборник Нар. муз. у Београду V, 1967, 14, сл. 2.

⁹¹ D. Srežović, Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians, Balcanica IV, 1973, 39—82.

⁹² N. Tasić, Arh. pregled, 15, 1973, 36—38.

⁹³ N. Đurić, Glasnik Mus. Kos. IX, 1964, 535—553; K. Kilian, Praeh. Zeitschrift, 50, 1975, T. 72, 11. 12 i 74.

⁹⁴ N. Đurić—J. Glišić—J. Todorović, Praistorijska Romaја, Beograd—Prizren 1975.

⁹⁵ J. Brunšmid, Prehistorijski predmeti iz Srijemske županije, Vjesnik Hrv. arh. društva VI, 1902, 71—72, sl. 31.

⁹⁶ B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, Praistorija Vojvodine, 305—306, sl. 200—201 i 330—331, sl. 212.

⁹⁷ B. Gavella, Keltski opidum Židovar, Beograd 1952, sl. 12.

⁹⁸ A. Benac—B. Čović, Glasinac 2, T. XXXV, XXXVII—XLI, XLIII—XLV itd.

⁹⁹ V. Vasiliev, Die Skythengruppe in Siebenbürgen, Apulum XIV, 1976, 23—44.

¹⁰⁰ D. Berciu, Arheologia preistorica a Olteniei, 169—174 (Telești, Drăgoești); A. Vulpe, Necropola halstattiana de la Ferigile, București 1967; M. Nica, Complexul de tumuli hallstattien de la Ieșelnița, Historica III, Craiova, 1974, 7—42.

у Бугарској¹⁰¹ и из Требеништа у Македонији¹⁰² такође спадају у овај период.

Најкарактеристичнији облици гласиначке групе у овом хоризонту су лучне фибуле са глатким, дугметастим или ребрастим луком и троуглом или трапезоидном ногом са дугметом на крају. Мала двопетљаста фибула са четвртастом ногом и два отвора на њој — типолошки продужетак гласиначке фибуле са ногом у облику бетског штита — доста је честа у овом периоду. Златне и сребрне фибуле са четвртастом ногом и дугметом на крају, које се јављају у претходном хоризонту, настављају у суштини традицију грчких геометријских фибула али добијају изразити локални печат. Двојне игле, нарочито омега типа, достижу у ово време своју највећу популарност. Доста су честе нарукнице од искуваног сребрног или бронзаног лима, шире на једном крају, као и тзв. мраморачки појасеви истог облика. Најчешћи облик појаса, међутим, јесте тзв. астрагални појас, састављен од више чланака у облику астрагала, који ће се задржати у употреби све до млађег гвозденог доба. Привесци, већином геометријских облика, су многобројни: прстени, квадрати, троуглови, звечке, спирале, штапићи, ланчићи итд. Билибарска и стаклена зрна сада су такође веома бројна. Од оружја преовлађују копља и ножеви, док се од одбранбеног оружја јављају поједини примерци илирских шлемова касне форме (Трстеник, Рајана). Керамика задржава углавном облике из ранијег хоризонта но јављају се и поједине увезене посуде рађене на витлу. Импорт са југа, готово непознат у Србији у ранијем хоризонту, сада је веома бројан и увелико помаже апсолутном датовању овог периода.

Регионалне разлике су видљиве и у овом хоризонту и поред доминантне улоге гласиначке групе (на пример недостатак накита и бронзаних предмета у некрополама јужног Косова), али због недовољног познавања материјала из неких подручја Србије, сигурнија детерминација у овом погледу за сада није могућа.

Хоризонт 4

Налази хоризонта 4 у Србији нису бројни али се ипак јасно могу развојити од типова претходног периода. Према садашњем стању истраживања најбројнији су налази из Срема и ју-

¹⁰¹ B. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlija in Südbulgarien, Sofia 1934.

¹⁰² B. Filow, Die archaische Nekropole von Trebenishte am Ochrida See, Berlin—Leipzig 1927; Lj. Popović, Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Narodni muzej Beograd 1956, itd.

жне Бачке, где је М. Гарашанин претпоставио постојање посебне сремске групе касног халшта-та у то време.¹⁰³ То су гробни налази из Сремске Митровице,¹⁰⁴ Адашеваца,¹⁰⁵ Никинаца,¹⁰⁶ Нових Бановаца,¹⁰⁷ Земуна,¹⁰⁸ скелетни гробови из некрополе у Дорослову,¹⁰⁹ остава из Чуру-га,¹¹⁰ итд. Тој групи припадају вероватно и спаљени гробови из Шапца (локалитет „Зорка“).¹¹¹ Остали налази овог хоризонта не пружају јединствену слику. Декоративне плоче од бронзе у животињском гето-трачком стилу нађене су у Ритопеку (локалитет „Далековод“)¹¹² и Бараћама код Текије.¹¹³ Из Баната треба поменути налаз халкидског шлема у околини Вршца.¹¹⁴ Појединачни налази фибула звездастог типа (познатог такође под именом фибуле на шарнир, малоазијске фибуле, односно тип „штрпци“ или „чуруг“) и трачког типа откривени су већином у долини Мораве.¹¹⁵ У ово време треба ставити такође гробове из Доње Топонице са гвозденим оружјем,¹¹⁶ као и материјал са насеља Кршеви-

на код Врања који је посебно важан због налаза Касандровог новчића.¹¹⁷

Паралеле овом хоризонту у суседству СР Србије налазе се пре свега у источној Славонији јер се већина налаза одаваде (Винковци, Вуче-дол, Нови Јанковци, Богдановци, Даљ итд.)¹¹⁸ ве-зује за поменућу сремску групу. Аналогије пружају, даље, поједини гробови са Гласинца¹¹⁹ и из Доње Долине,¹²⁰ остава из Штрбаца,¹²¹ гроб из Скопја (Жданец),¹²² Островул Маре на Дуна-ву,¹²³ и група налаза из Бугарске (Владиња, Бу-кјовци, Тарнава итд.).¹²⁴ Некропола код Бајлово близу Софије,¹²⁵ такође у Бугарској, требало би да буде истовремена са овим хоризонтом.

Главни типови хоризонта 4 су чертоза фибу-ле које су са запада продрле у Срем, самоштрел-не фибуле, звездасте фибуле, поједине фибуле рано латенске шеме, астрагални појасеви познати из ранијег хоризонта, појединачне двојне иг-ле, бронзане и сребрне наушнице од тордиране жлице, импортоване сребрне и златне наушнице, отворене наруквнице од сребрног или бронзопог-лима, златна, сребрна, стаклена и филибарска зрна за огранце, оружје од гвозђа итд.

И поред несумњивих регионалних разлика, недостатак материјала из многих подручја Срби-је не допушта никакву дубљу анализу или гру-писање налаза у овом хоризонту, сем већ кон-статоване концентрације налазишта у Срему. Публиковање радова на насељима, нарочито у Срему и на Бердапу, и овде ће допринети у мно-гоме јаснијем сагледавању културног развоја.

¹¹⁷ И. Микучић—М. Јовановић, Хеленистички орпидум из Кршевице код Врања, Врањски гласник IV, 1968, 355—375.

¹¹⁸ Нови Јанковци: Ј. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. društva VI, 1902, 72; Вучедол: ibid., 68—73, сл. 22—29; Богдановци: Ј. Brunšmid, Prehistorijski predmeti iz Srijemske županije, Vjesnik Hrv. arh. društva X, 1908/09, 234—237, сл. 23, 3—7; Винковци: Н. Majnarić—Pandžić, Arh. pregled 15, 1973, 39—40; Даљ: З. и К. Vinski, Arheološki radovi i rasprave II, 277, сл. 86.

¹¹⁹ А. Benac—В. Čović, Glasinac 2, T. XLVI, 10—14, XLVIII—XLIX итд.

¹²⁰ С. Truhelka, WMBH IX, 1804, T. XLIV, LIII, LXXIII итд.

¹²¹ М. Хернес, Сребрни покладни налазак из Штрбаца у Босни, Гласник Зем. муз. XIII, 1901, 527—536.

¹²² В. Соколовска—Р. Пашин, Еден гроб од Жда-нец, Зборник Арх. музеја Скопје VI—VII, 1975, 231—244.

¹²³ D. Berciu, Arheologia prehistorica a Olteniei, 179, сл. 223.

¹²⁴ А. Димитрова, Сребрно скровиште от с. Вла-диња, Ловешко, Известија Арх. Инст. XXIX, 1966, 115—132.

¹²⁵ Р. Попов, Некрополат при с. Бајлово, Софиј-ско, Известија Балг. Арх. инст. I, 1921/22.

¹⁰³ М. Гарашанин, Праисторија на тлу С.Р. Ср-бије, 511—515.

¹⁰⁴ Ј. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. društva VI, 1902, 73—84, сл. 33—39.

¹⁰⁵ М. Hoernes, Funde verschiedener Altersstufen aus dem westlichen Syrmien, Mitth. d. präh. Comm. d. Kais. Ak. d. Wiss. Wien I, 5, 1901, 282—284.

¹⁰⁶ Д. Гарашанин, Каталог метала, 78, Т. 1, 2.

¹⁰⁷ З. и К. Vinski, Arheološki radovi i rasprave, сл. 100—104, 113.

¹⁰⁸ Ј. Тодоровић, Каталог праисторијских метал-них налаза, Т. XL—XLIII итд.

¹⁰⁹ Уп. О. Брукнер, Граба за проучавање спом. култ. Војводине III, 5—17 и С. Trajković, Halštatska nekropola kod Doroslava.

¹¹⁰ М. Грбић, Сребрна остава из Чуруга на Тиси, Гласник историског друштва у Новом Саду I, 1928, 10—22; Д. Гарашанин, Каталог метала, 40—42, Т. XXVIII—XXXI; М. Гарашанин, Праисторија на тлу С.Р. Србије, 511—515, Т. 112—116.

¹¹¹ М. Васиљевић, Старишар XXVII, 1976, 167—174.

¹¹² Ј. Тодоровић, Старишар н. с. XVII, 1966, Т. IV, 10, 11; Ј. Тодоровић, Каталог праисторијских метал-них предмета, Т. XLV, 1—5.

¹¹³ Б. Јовановић, Примерци животињског стила скитског и трачког гвозденог доба у Југославији, Старишар н. с. XXVII, 1976 (у штампи).

¹¹⁴ В. Brukner—В. Jovanović—Н. Tasić, Praistori-ja Vojvodine, T. 255—256; К. Kiliar, Praeh. Zeitschrift 50, 1975, Т. XIV.

¹¹⁵ Звездасте фибуле: Доња Топоница — види надућу напомену; Велика Хумска Чука код Ниша — Праисторијске културе Поморавља и источне Срби-је, No 491; с. Мајур на Јухору — S. Vetnić, Arh. pre- gled 15, 1973, 35—36; Костолац, Чукарица — Д. Га-рашанин, Каталог метала, Т. XL, итд. Трачке фибу-ле: Светозарево — S. Vetnić, Arh. pregled 9, 1967, 42; Ниш — Праисторијске културе Поморавља и исто-чне Србије, No. 490.

¹¹⁶ V. и L. Trbuhović, Donja Toponica, dardanska i slovenska nekropola, Beograd—Prokuplje 1970.

Апсолутно датовање

Апсолутни датуми четири наведена хоризонта не могу се увек извести са потребном прецизношћу због малог броја сигурно датованих предмета са територије СР Србије. Хоризонт 1 пружа у погледу апсолутних датума најмање података. Што се тиче хоризонта 2, страни импорт није за сада забележен у то време у Србији, али импортовани предмети из Босне и других суседних области нађени са типичним облицима овог периода дају драгоцену информацију. Такође поједини балкански типови материјалне културе откривени у Грчкој могу корисно да послуже у том погледу. Импорт се јавља у већим количинама у хоризонту 3 и делом у хоризонту 4 па се хронолошке границе ова два хоризонта могу да одреде са више сигурности него претходне. Треба ипак имати у виду да по свом карактеру (бронзано посуђе и оружје) овај импорт може да послужи само за оквирно датовање јер су и у самој Грчкој ови облици, мало измењени, остајали у употреби дуже време. С друге стране, поставља се такође питање колико је времена прошло од производње ових предмета до полагања у гроб или оставу у унутрашњости Балкана — што на свој начин умањује прецизно датовање локалних предмета нађених са њима. Упркос овим и другим оградама слободни смо да у овом тренутку предложимо следеће апсолутне датуме за наша четири хоризонта старијег гвозденог доба у Србији:

Хоризонт 1	800/750 — 650 г. пре н. е.
Хоризонт 2	650 — 550 г. пре н. е.
Хоризонт 3	550 — 425 г. пре н. е.
Хоризонт 4	425 — 300 г. пре н. е.

Хоризонт 1 смо одредили углавном према наочарастим фибулама без осмице и двопетластим фибулама са куглама на луку које се датую на Балкану негде пред крај VIII века.¹²⁶

Хоризонт 2 смо определили према страном импорту на Гласинцу: у Илијаку, Брезју, Осову

и Читлауцима,¹²⁷ у Доњој Долини¹²⁸ и у Софрониеву у Бугарској.¹²⁹ Поједини типови металног посуђа на Гласинцу могу, истина, бити и нешто старији од средине VII века, али су они нађени заједно са млађим облицима који са сигурношћу индицирају датум после средине VII века. Од одбрамбеног оружја карактеристични за датовање су илирски шлемови зреле форме у Доњој Долини и Каптолу које по облику треба датовати у прву половину VI века, ако не и нешто раније, и који су нађени са материјалом хоризонта 2.¹³⁰ С друге стране налази двопетласте фибуле са ногом у облику беотског штита у Емборију на Хиосу у слоју датованом у последњу трећину VII века пре н. е.¹³¹ и поједини балкански облици овог периода у Токри у северној Африци датовани у средину VI века¹³² потпомажу овакво датовање хоризонта 2.

Датуме хоризонта 3 одређује богати импорт из Новог Пазара, Атенице, Пећке бање итд. Ђ. Мано-Зиси и Љ. Поповић су датовали гроб принце из Новог Пазара у средину прве половине V века пре н. е. што и нама изгледа најприхватљивије због извесних разлика у датовању приложених грчких предмета.¹³³ Важно је истаћи да су у овом гробу откривене и три лучне фибуле са трапезоидном ногом које припадају типолошким крају развитака овог облика фибула. С друге стране, гроб 1 из Арареве гомиле на Гласинцу¹³⁴ садржи коринтски шлем старије форме који је у Грчкој изашао из употребе негде почетком друге половине VI века пре н. е. па се цео налаз не може ставити касније од последњих деценија VI века. У истом гробу нађена је фибула са ребрастим луком и трапезоидном ногом истог типа као у Новом Пазару али типолошки знатно старија, што заједно даје извесне индиције о хронолошком распону овог типа фибуле. Остали грчки импорт из Србије и суседних области, датован у ово време, подудара се у главним цртама са оваквим закључцима.

¹²⁶ С. Truhelka, WMBH IX, 1904, sl. 66—75; Z. Marić, Donja Dolina, Glasnik Zem. muz. n.s. XIX, 1964, T. XI, 10, 14, XII, 2.

¹²⁹ Б. Николов, Известија Арх. Инст. XXVIII, 1965, сл. 5а, б.

¹³⁰ V. Vejvoda—I. Mirnik, Vjesnik Arh. Muz. u Zagrebu V, T. VII. Уп. R. Vasić, Donja Dolina i Makedonija, Godišnjak Balk. centra u Sarajevu XIV, 1975, 87—89.

¹³¹ J. Boardman, Excavations in Chios 1952—55, Greek Emporio, BSA Suppl. Vol. 6, 1967, 211, fig. 138, 240.

¹³² J. Boardman—J. Hayes, Excavations at Tocra 1963—1965, The archaic Deposits I, BSA Suppl. Vol. 4 1966, 158, sl. 74 i 76.

¹³³ Б. Мано-Зиси—Љ. Поповић, Нови Пазар, 130.

¹³⁴ A. Benac—B. Čović, Glasinac 2, T. XL—XLI.

¹²⁶ Уп. K. Kilian, Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, PBF XIV, 2, 1975, 38, 145—150.

¹²⁷ Илијак, тумул II, гроб 1 (F. Fiala, WMBH III, 1895, 6—9, sl. 5—7, 13; A. Benac—B. Čović, Glasinac 2, T. XVIII), Илијак, тумул XIII, гроб 1 (F. Fiala, WMBH III, 1895, 16, sl. 41), Брезје, тумул I, гробови 1 и 2 (A. Benac—B. Čović, Glasinac 2, T. XXIII, 1, 8, 9), Осово, тумул II, гроб 1 (F. Fiala, WMBH VI, 1899, 39—43, sl. 15—16; A. Benac—B. Čović, Glasinac 2, T. XXVIII, 1), Читлауци, тумул I, гроб 5 (F. Fiala, WMBH I, 1893, 133—137, sl. 19—20; A. Benac—B. Čović, Glasinac 2, T. XXX).

Како се типови хоризонта 4 не јављају у Србији заједно са типовима хоризонта 3, они се морају датовати после средине V века пре н. е. Са нешто више смелости могло би се претпоставити да је опасност од Келта изазвала појаву остава или скривница у централном Балкану (Чуруг, Владиња, Букјовци, Штрпци, Островул Маре итд.) које се на основу тога могу датовати шире у другу половину или последњу трећину IV века пре н. е. Ове оставе се претежно састоје од тзв. звездастих фибула које се у Македонији јављају раније али се у Србију изгледа шире тек током IV века. То потврђују и запажања П. Јакобстада о типолошким променама звездастих украса на луцима ових фибула.¹³⁵ Наиме, две касније варијанте ових украса које се у северној Грчкој јављају од краја V века или почетка IV века управо су карактеристичне за налазе у Србији и Босни. Сличан случај је и са чертоза фибулама и њиховим варијантама. Ове се у Италији и Словенији јављају већ крајем VI и почетком V века али се у Срему појављују касније, у време када су на западу доживеле своју највећу популарност. Од осталих појединачних налаза из овог хоризонта, неки дају доста одређене податке на основу паралела на страни. Плоче израђене у животињском стилу из Ритопека и псалије са истог налазишта одговарају у знатној мери сличним предметима из кнежевског гроба у Абићолу у Добруци који је датован по грчкој керамици у почетак IV века пре н. е.¹³⁶ Халкнски шлем из околине Вршца има бројне паралеле у Бугарској где се овај облик датује такође на основу грчких предмета од краја V до краја IV века пре н. е.¹³⁷ Што се тиче богатог златног накита из Срема који су неки археолози склонили да датују раније, он припада вероватно средини IV века према паралелама у Македонији (некропола у Битољу) где су веома слични облици нађени са новцем Филипа II.¹³⁸

Све ове индикације, понављамо, не могу пружити потпуно сигурну основу за дефинитивно апсолутно датовање материјала старијег гвозденог доба у Србији али нам у очекивању нових налаза пружају могућности да предложимо овакве апсолутне датуме за наша четири хоризонта.

¹³⁵ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, Oxford 1956, 206—207.

¹³⁶ D. Berciu, *Arta traco-getica*, București 1969, 76.

¹³⁷ М. Чичикова, Тракијска могила гробница от с. Калојаново, Сливен, Известија Арх. Инст. XXXI, 1969, 67—68; Д. Иванов, Колективна находка на антични бронзови шлемове от Русенско, Археологија XIV, 1972/4, 55.

¹³⁸ И. Микулчић, Једна хеленистичка некропола из околине Битоља, Старијар н. е. XV—XVI, 1964/65, 227—243.

Из свега овога до сада реченог, упркос празнинама због недостатка материјала и оградама које смо учинили, четири хоризонта старијег гвозденог доба пружају извесну слику културног развоја ове територије у то време.

Хоризонт 1 је сачувао много од раније културе поља са урnama у Панонији као и од других локалних култура прелазног периода бронзаног у гвоздено доба. Ти облици се мешају у знатној мери са новим елементима са југа и истока за чију је потпуну анализу и раздвајање потребно располагати са више материјала са терена. Такође није лако одредити неке културне групације са ове територије у том хоризонту мада је могуће уочити извесну оригиналност облика ограничену на нашу област, југозападну Румунију и делом североисточну Бугарску. Ова област је вероватно обухватала више мањих културних група са извесним заједничким карактеристикама, о чему ће будућа истраживања казати више. Питање датовања Басараби керамике која се везује некако за крај овог хоризонта намерно нисмо помињали у очекивању потпунијег публиковања истраженог материјала, првенствено из Срема и са налазишта на Бердапу.

Хоризонт 2 показује снажан развој локалне културе у новим условима, њене потребе и стремљења. Облици се карактеришу богатом геометријском декорацијом у којој се може још увек приметити нека традиција прелазног периода. Домаћа оригиналност у формама долази до врхунца иако су утицаји са југа видљиви ту и тамо. Гробови са грчким посуђем и оружјем указују на уздицање моћи локалних поглавица. То је вероватно период стабилизовања појединих племенских група на овој територији. У Србији могу се јасно назрети две културне групе: западна, добро дефинисана везана за гласиначку културу у источној Босни, и источна, коју смо једном назвали „злотска група“,¹³⁹ још увек недољно јасно оцртана због мало налаза и повезана, како се чини, са материјалом из северозападне Бугарске.

Хоризонт 3 представља врхунац развоја моћи локалних племена и њихових владара како богати прилози у гробовима сведоче. Оригиналност домаћих форми се губи и локалне занатлије под утицајем грчке финије робе стварају облике мање снажне и конструктивне. Гласиначка група долази до највеће моћи и шири се на великом пространству, док источна Србија не пружа за сада налазе који би јасно указивали

¹³⁹ Р. Васић, Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији, 101.

на даљу судбину злотске групе. Неки подаци античких писаца могу се користити за ово доба на Балкану, мада идентификација појединих културних групација са називима појединих племена, која су у то време егзистирала у овим крајевима, не може још увек да се спроведе са сигурношћу.

Хоризонт 4, недовољно богат у налазима, не пружа такође могућност за дубљу анализу. Има се утисак да се у то време снажна гласиначка група распала и да су њени делови у свом ширењу формирали нове мање центре на ранијој периферији ове културе, на пример у Срему, око Билеће у Херцеговини итд. Карактеристични налази долењске групе у Срему у то време, поједини објекти трако-гетске уметности на Дунаву или трачких фибула у долини Мораве, бројни грчки накит и керамика у Србији и Срему говоре о пенетрацији различитих утицаја са стране на ову територију, која, како се чини, у то време није пружала културно јединство. Ипак, нешто заједничко ове области и даље постоји, што се види при анализи неких типичних облика хоризонта 4 који су претежно везани за ово подручје. Међутим, историјске догађаје, везане за ову територију у овом периоду и документоване у античким изворима, археолошки није још могуће потврдити.¹⁴⁰

¹⁴⁰ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.

Завршавајући овај сажети покушај поделе материјала старијег гвозденог доба у Србији на четири одвојена хронолошка хоризонта, понављамо да се он не може сматрати дефинитивним и да ће будућа истраживања вероватно довести до извесних коректура предложене поделе, нарочито у односу на ужа географска подручја и њихов међусобни однос. Ипак, када се има у виду да смо овде, с обзиром на стање истраживања, били приморани да оперишемо претежно са металним предметима чија се појава највећим делом може сматрати приближно истовременом на широј територији, то нам оваква подела материјала старијег гвозденог доба у Србији у овом тренутку изгледа оправдана и, надамо се, корисна за будући рад у овом правцу.*

* Le lecteur étranger se rapportera à la même étude, élargie et avec des illustrations, parue en anglais dans *BRITISH ARCHAEOLOGICAL REPORTS*, Supplementary Series 31, 1977, sous le titre «The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia».

Растко ВАСИЋ

О неким питањима наше полеогенезе и урбаногенезе

I

Требало је да прође подоста времена да се наше књиге, рецимо о урбанизму, не пишу по схеми која је подразумевала подјелу предмета на опште и посебно, а остаци урбанистичког наслеђа валоризују као аутохтоно и класично, односно као „наше“, домаће и „њихово“, страно искуство. Иза раније подјеле све више је ишчежавала мисао о јединству дјеловања сопственог и цивилизацијског доприноса, те је и наша узлазна линија приказивана као сјенка оне која је означавала друге, спољне, европске или свјетске прогресе. Тако раздвојене линије тог приказа нијесу прави показатељи историјског проучавања старих градова. Поготово то нијесу кад се резултати укалупе у схеме прегледа и кад, преокупирани анализирањем и синтетизовањем критичјег истраживања, заборавимо на посебно наше у овоме околу нас туђем. Та подјела, како рекосмо више присутна но што је потребно у поучним наступањима, немало је допринијела и да се искуства ранијих цивилизација оштро одвајају од нове планиметрије и да се пребацују на споредан колосјек као нешто „допунско“ у образовању младих градитеља. Сад се већ уочавају и посљедице тих раскорака, па отуда и логичко повезивање повода овим нимало новим рефлексијама с изласком из штампе дјела проф. М. Судића, *Antički grad na Istočnom Jadranu* (Институт за археологију Свеучилишта у Загребу, Студије из историје урбанизма, књ. 1, Загреб 1976), чија појава представља датум у проучавању наше полеогенезе и урбаногенезе.

Књига проф. Судића намијењена је „онима који желе да се уведу у проблеме античког урбанизма и историјског урбанизма уопће, а посебно студентима другог и трећег ступња урбанизма“ (Предговор). Она је, дакле, увод у једну науку и дјело које има сврху не само да поучи него и да популарише најновија достигнућа нау-

ке о градовима у нас. Још прецизније: писац већ на почетку свог дјела наглашава да није написао „ни повијест наших градова у антици нити повијест античке архитектуре на нашем приморју“. Написао је, међутим, дјело које у нас заиста први пут свеобухватно покреће расправу о процесу „постанка и развика насеља од најстаријих почетака до његова потпуног обликовања као урбаног средишта“ (у полеогенетском смислу) и покушао с позиција опште античке теорије и праксе планирања и изградње градова да утврди „како се то одразило у урбанистичкој морфологији града на нашем приморју“ (у подручју античке урбанистике). С тако схваћеним градом — као живим организмом са дефинисаном улогом у друштвеној средини — осврнуо се и на питања која поставља град као носилац урбане културе (на питања урбанизма). Оволика полидисциплинарност у проучавању феномена који доноси појам „град“ захтијевала је више од овладавања теоретским принципима и поставкама једне струке. Захтијевала је свјесну оријентацију писца на метод историјског посматрања промјена материјалне културе (у ширем значењу ријечи). За разлику од многих других писаца који историјском процесу неријетко претпостављају релативну и апсолутну датост, Судић настоји да конкретне појаве идентификује у току њихових трајања, посматрајући их како се зачињу, расту и како нестају. То је његовој књизи осигурало димензију дуге постојаности.

И поред толико комплексности, Судићева књига се лако чита и по њој се, рекао бих, лако учи. Не само зато што јој је аутор добар стилиста, већ и стога што је изврстан историчар и истовремено искусан археолог. Свој начин излагања урбанизације Судић уклапа у педагошке оквире. Отуда и сразмјерност програма свих дјелова његове књиге, изведене сходно потребама и искуству његове дугогодишње наставничке праксе. (Увод — предмет и метод испитивања.

Од аутохтоног села до аутохтоног града — Проблеми полеогенезе, У свитању града класичног свијета на Источном Јадрану, Остварења града класичног свијета на Источном Јадрану, Однос село—град у раној антици, Иновације касне антике, Античка урбанистичка баштина, Додаци: Библиографија, Извори, Казала, Попис илустрација). Иако настала по предавањима која је проф. Суић држао студентима Филозофског и Архитектонског факултета Свеучилишта у Загребу, његова књига има свом успјеху у великој мјери да захвали и чињеници што је једним дијелом градива била приказана невидљивом слушаоцу радио-емисија, а што је предавача, попут писца радио-драме, обавезивало да буде схватљив и ширем кругу слушалаца. И срећна околност што је Суић у своју књигу уложио практична искуства археолога који је рашчишћавао рушевине ратом јако настрадалог Задра, једног од најсложенијих градова Јадранске обале, што је заједно с урбанистом, архитектом и грађевинаром имао прилике да осмишљава конзервацију и рестаурацију античког наслеђа тога града и да има увид у планирање његове нове урбанистичке агломерације — све то допринијело је изузетној вриједности „Античког града на Источном Јадрану“. Зато и увјерљиво звуче ријечи писца на самом почетку књиге о усклађивању археолошких истраживања (којима се на читавом задарском градском ареалу ништа није пријечило као сметња) с плановима обнове и изградње. Још онда је било, вели писац, „преовладао мишљење и једино исправно становиште да при томе ваља у највећој мјери валоризирати све културно-урбанистичке преседане“. Ријетко гдје као у Задру такво мишљење и становиште је поштовано.

Иако би могло изгледати да је истицање околности у којима је Суић започео своја опширна истраживања античког урбанизма пригодно — желим да нагласим да само то оно није. Што се више удаљавамо од времена кад су се и у другим старим градовима дуж Јадрана, особито у Бару и Улцињу, па и у унутрашњости, биле стекле сличне околности за истовремена археолошка ископавања и истраживања с програмирањем обнове све се јасније показује колико је задарски примјер био правилан, данас већ и поучан. На нашим раздвојеним токовима испитивања остатака урбаног наслеђа и очувања принципа на којима се хиљадама година развијао град и, истовремено, средствима, ауторитетом и подршком заједнице јако подупртог плана „Јужни Јадран“ — то се изврсно види. Да је каквим пуким случајем било тада могућно убиједити кога од оних који су одлучивали о иницирању и спровођењу ова два одвојена тока

у потребу, макар, сарадње, ако не и синхронизованог рада на уграђивању тековина досадашњег развика црногорских приморских градова у њихово осавремењавање и у савремено планирање уопште на том подручју — не би дошло до тога да се о плану „Јужни Јадран“ не поведе рачуна више „но о лањском снегу“. Добрим дијелом зато што тај план није био усаглашен с програмом научног истраживања нашег града у прошлости, ни такав какав је „Јужни Јадран“ није могао спријечити да дуж једне од најљепших и најочуванијих обала нашег мора никне дивља градња и самовоља у планирању, што је допринијело негирању свих начела на којима се до сада развијао урбани живот на јужном дијелу Источног Јадрана.

Исто као што се осјећа да зјапи несклад у планирању изградње Црногорског приморја с континуитетом историјског наслеђа осјећа се и извјесна празнина кад је ријеч о резултатима нових и новијих истраживања полеогених појава на Црногорском приморју. Да се мимо неусклађености истраживања старог и планирања новог није појавила лична заинтересованост испитивача — и сад би се о античкој и медијевалној баштини у Црној Гори судило само по двијема монографијама што су о градовима издате за читаво пола вијека (Стикотијева *Doclea*, из 1913. г., и Бошковићев *Стари Бар*, из 1962. г.) и по јединој књизи о урбаном и урбанистичком развоју Црне Горе (П. Мијовић—М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, из 1975. г.) у којој је изложен дио резултата добијених из вишегодишњих испитивања. Писац „Античког града“ могао се сусрести с посљедњом тек пошто је текст своје књиге имао сложен (отуда у напоменама само њен помен). Вјероватно стога неке чињенице, у њој први пут саопштене, нијесу могле ући у Суићев поредак интерпретирања. Овим двијема књигама о урбанизму треба сад придружити и нешто раније издату трећу (Б. Баслер, *Архитектура касноантичког доба у Босни и Херцеговини*, из 1972. г.), која третира приближно исте проблеме на подручју Босне и Херцеговине. Иако различитих концепција и намјена, ове књиге обрађују такорећи јединствену материју. Обје изводе историју развика градова сходно садашњој њиховој државној припадности и територијалној подјели унутар наше друштвено-политичке заједнице. Свака, наравно, на свој начин, и свака са сопствено назначеном сврхом. Да се којим случајем на чело овог редосједа појављивања наша Суићева књига — имали бисмо можда више међусобне и међузависне повезаности у излагањима, а можда и у обиму истраживања. Но, без обзира на све дивергенције, ове књиге донекле допуњавају празнину што је од

наше поратне обнове постојала у стручној и научној литератури о урбанизму, истина са закашњењем које више не вриједи мјерити временом него поодмаклошћу заостајања за животом.

Како немам намјеру да у виду приказа слиједим све што је изложено у Судићевој књизи (за то ће се, надам се, прије наћи побуђен специјалиста педагог), желио бих да се ипак пригодно и парцијално осврнем на оно што у њој није могло бити обухваћено, а мени је на извјесан начин било пало у дум да се с њим носим. Није ријеч ни о надопуни Судићевих ставова, ни о конфронтацији с њиме већ о даљем просљеђивању мисли које су задржане самим тим што их је штампана ријеч фиксирала. Као једном од њених истраживача, и зато најближу, разумије се да ћу се ограничити само на област Црне Горе, чим се узгред дотакнем предмета и методе испитивања Судићева дјела.

II

Пошто је писац „Античког града“ одредио начин на који ће временски и просторно разграничити урбанистичко насеље наше обале Јадрана од *Tergeste* (Трста) до *Scodre* (Скадра) и *Lissus-a* (Леша), периферних тачака исте политичке, етничке и географске цјелине кроз читав антички период, која, међутим, сад припада трима државама, дао је општу дефиницију античког града (специфична морфолошка организација урбаног простора као претпоставка његове друштвене функције). Затим се осврнуо на писане изворе (по списима од Хекитеја из Милета до Анонима из Равене и по епиграфској грађи) и на материјалне остатке. Говорећи о античком граду на нашој обали, Судић с правом сматра да се мора поћи од истраживања насеља из предурбаног и протоурбаног раздобља, односно мора се сваки истраживач те материје позабавити полеогенезом наших античких градова на Јадрану која временски враћа на крај енеолита и у бронзано и гвоздено доба. Већ по самом каталогу градова из предримског и раноримског доба види се да њихова систематизација није једноставна чак ни у оваквој књизи с приручничком наменом.

Проблем полеогенезе из илирских (у ширем смислу) насеља до насеља градског типа (грчких и римских градова и заједница) намеће сваком истраживачу сопствени приступ којему подвргава подјеле и категорије. Такве су подјеле и категоризације које је Судић извео на основу података из античких извора. По њему на нашем приморју могу се опазити групе грчких градова и заједница и групе римских градова и за-

једница с италијанским правом, с муниципалним правом, с правима колонија и с правом цивитета домородачких заједница. С гледишта правних и социолошких наука та подјела не подлеже сумњи. Али, како град у прошлости није само социолошка и друштвено-правна категорија него, уз остало, и морфолошка просторна и техничка појава, за наше специфичне прилике било би потребно да се у ове општеважеће античке подјеле унесу финесе које би се односиле на посебан вид учешћа аутохтоног елемента у стварању наше сопствене топошке и планиметријске визије источнојадранског града. С другог методског приступа, ја сам, на примјер, у најстаријим градовима Црне Горе видео и у први ред ставио морфолошке карактеристике. Оне су се наметнуле већ самом чињеницом што су сви до сада познати примјери илирских градина у Црној Гори нађени на врховима брда која су мање-више одредила њихов прстенасти (кружни) облик основе. Албански археолози почињу ту категоризацију с висинском разликом, а у нас је учињен покушај да се она деноминира и по митској династичкој (еачкој) припадности илирских краљева (М. Гарашанин, *Moenia Aeasia*, Старинар XVII, 27) — што све скупа илуструје заиста велику зависност наших подјела и категорија од начина на који субјективно приступамо изучавању старих градова. Та разноликост можда у почетним студијама и није на одмет, али се урбанистичке вриједности градова наше јадранске обале с њиховим сопственим (илирским) аутохтоним супстратом морају у крајњој линији одредити и по физичком својству, то јест по основи и просторном ријешавању, дакле, по елементима који пружају могућност и за објективне категоризације.

Судић читава једно поглавље своје књиге посвећује визији аутохтоног града и његова остварења. Њему су се наметнуле наше специфичности аутохтоног градитељства као критериј за стварање типологије градских насеља. Његова типологија садржи више морфолошких облика — елипсоидних основа, затим основе с приклопљеним дијеловима круга, с језгрима правилне кружне основе и издуженим проширењем, правилне кружне основе с уписаном кружном доминантом, основе сложене од два кружна елемента, полукружне основе, полумјесечасте основе, елипсоидне основе двоструко опасане градине итд.; дакле, све мање или више основе кружних облика, на чије формирање увијек утиче облик врха, односно морфологија тла. Чак и оне градине које имају полигоналне основе или су сасвим неправилног облика, резултат су корекција које је у геоморфолошку природу врха бржуљка или заравни, односно њихове кружне ос-

нове, наносила рука градитеља који је познавао принципе просторних ријешења са сложеним геометријским облицима, без сумње преузетим из развијенијег грчког градитељства.

И по распореду унутрашњег простора Сунђ издваја двије групе основа, једноставне и сложене (једноструке или вишеструке). Као што се у градовима Црне Горе с елементима ортогоналних облика открива грчко и римско искуство, тако се и у сложеним основама градина сјеверног Јадрана виде грађевине које су током времена доживљавале просторну артикулацију додавањем нових интегрираних простора уз првобитно језгро. Оваква слика, допуњена свим другим карактеристикама (пространство и висина градине, њен волумен, распоред њеног унутрашњег простора, фортификација, доминанта, приступи и улазни простори) коначно ипак води ка сажетом планиметријском поступку — кружне или ортогоналне основе.

По друштвеној улози насеља критериј за класификацију подразумева: становање, континуитет насеља, степен његова развоја, карактер насеља (*refugium, castellum, oppidum*), однос насеља према заједници (*vicus* и *pagus*), ако се ради о једној аутохтоној концилијабули, кастил као средиште родовске или сеоске општине и опидум кад је у питању центар околних сеоских заједница, односно мунципијум кад те заједнице (*civitas*) пријећу у виши облик удруживања. Почетно полеогенетско питање — претварање градина једног родовски хомогеног села (пагуса-центра концилијабула) у градину родовски нехомогене територијалне општине (*oppidum*-центар, *civitas oppidum*) — уводи како у истраживање археолошким, тако и социолошким методом у ширем значењу междисциплинарности, то јест у крајњој линији креће се упоредо с питањем етногенезе. С побједом патријархата, наиме, јављају се хомогене родовске заједнице које настанују одређену територију *vicus*, што би нашим термином могло бити означено са „заселак“, и *pagus* — територија која повезује у цјелину више таквих, по поријеклу сродних засеока, изједначену с нашим „селом“. Стари писци су уистину имали разлога да *pagus* и *vicus* на извјесном степену друштвеног развоја поистовећују с једноструким или вишеструким заједницама, мада и то понекад кондиционално, као нпр. Аристотел кад каже: „Чини се да је село по својој природи насеобина више породица које неки називају сродницима по млијеку или дјецом дјеце...“ (Политика, 1252b). У илирском друштву мора се претпоставити мање симетрије у регулисању односа род-насеобина већ и по томе што су гентилне установе Грка (и Римљана) артифицијелним начином усавршава-

не. Проблем је у томе што писани, етнографски, лингвистички и други извори пружају могућност да створимо колико-толико реалну слику о унутрашњој структури првобитног друштва, док још увијек веома мало знамо о њиховим насељима, центрима насеља и о утврђењима, тј. што мало имамо материјалних извора. Невоља је у томе што за утврђивање степена развоја (предурбани, протурбани и урбани), као и за разграничавање имамо само одговарајуће друштвене категорије, док за различите типове насеља немамо одговарајуће морфолошке, техничке или какве друге одреднице. За сада градине остају градине и у бронзаном и у гвозденом добу, без обзира што су у њима промијењене социјалне структуре. С појмом градина смо, дакле, упућени на веома широка уопштавања, како у односу на њено становништво, тако и у односу на њену планиметрију. А каква ли је тек права непознаница „илирско село“!

Може ли се у тој дивергентности — с једне стране јасна социолошка одређеност илирских родовских и територијалних заједница а, с друге, нејасне представе о начину на који су се те заједнице смјештале у простору — ићи на одређивање категорија насеља које називамо предурбаним и протурбаним? Или: можемо ли примјерити морфолошки карактер градине (кружне основе) затвореној схеми родовског круга, односно групе кругова, схеми територијалне општине? Ако се таква примјерност покаже могућном — онда смо на путу да ријешимо једну од најзамршенијих загонетки подеогенезе. Наш материјал, међутим, још увијек није довољан за коначне закључке. Он мора бити допуњен стварањем још разгранатије систематизације и класификације облика насеља илирских заједница на нашој и албанској обали Јадрана, али и путем помног прибављања података о сличном процесу формирања насеља на територији Месапа, Јапија, Дауна, Лугана и других илирских племена која су рано пријешла на другу јадранску обалу, у каснију Велику Грчку (*Magna Graecia*). Тамо су под наслагама хеленских, хеленистичких и римских култура протоилирски супстрати знатно боље очувани но у нас, гдје су ти супстрати незадржано прерастали у илирске. Највећу, пак, потешкоћу поменутих примјеравања представљаће тешко уочљива покретност становништва и премјештање племена, односно насељавање. Историјски посматрано, та нестабилност територијализације племена неминовно води хоризонталним социолошким и стратиграфским урбанистичким (дакле и протурбанистичким) подјелама и схемама. Само се по себи разумије да је лакше „описати“ с територијално стабилним јединицама. Ту смо на прагу чвр-

стих патријархалних односа. Од њих би могла да отпочну и испитивања територијалних цјелина племена, имајући, наравно, увијек на уму примарне и секундарне реликте које су племенској организацији (Албаније, Црне Горе и Херцеговине) дале у току дугог, макар и једва примјетног, континуитета, ерупције које доносе сеобе народа и инвазије освајача.

Нема сумње да се аутохтоно протоурбано наслеђе утало у ткиво старе грчке и римске урбанизације. О томе говоре многе друштвено-правне и материјалне чињенице. Безмало читав илирски супстрат садржан је у урбаном наслеђу које су нам оставили хеленизам и касна Антика. Археологији сад припада почасно мјесто у истраживањима тих супстрата. Ако се раније гледало колико је очувано то страно искуство у језику и обичајима, данас се, након археолошких истраживања последње двије-три деценије, показује колико се под каснијом кором налазе не само аутохтоне већ и хеленске и хеленистичке наслаге, особито на Црногорском приморју, гдје по писаним изворима није било грчке колонизације. Тамо испод каснијег пласта материјалне културе леже грчке наслаге заједно с илирским (на примјер у Улцињу, гдје су вршена дубока сондирања која ту претпоставку потврђују). Кад се наша испитивања не би упутила тим путем — путем тражења старијих трагова урбанизације под новијим — о урбаногеним факторима готово се ништа не би могло дознати по ономе несумњиво „грчком“ што извори приписују најстаријој колонизацији наше обале. И чињеница што су негрчке насеобине Ризон, Акрувијум, Бутуа, Олцинијум, постале истовремено, у доба раног Царства, као и грчке Иса, Трагурион и др., муниципијуми римских грађана очито свједочи о томе да се проблеми илирске полсеогенезе не могу више задржавати у оквиру антике, и како се ни та антика више не може — по моделу урбса — сматрати чисто класичном. То се огледа и у судару два система планирања — кружном (илирском, градинском) у склопу античког града и ортогоналном (грчком и римском) у проширеном дијелу града, као нпр. у Бутуи до акропоља, који је морао бити ситуиран на мјесто садашње цитаделе, и у Рису — испод акропоља на Градини. У Олцинијуму је то све друкчије. Тамо под Римљанима није ни додаван нови дио града, нити је стари прошириван у било каквом опсегу, па је акропољ интегриран с урбсом у јединствени каструм. Римски Олцинијум, штавише, нема свој градски центар на узвишењу; тамо није нађен никакав траг кулних грађевина (храмова). Тек почетком првог вијека гради се први култни центар на форуму у Доклеји. Око два доклејска храма фор-

мира се ортогонална цјелина, од чијег центра (*umbilicus*-а, пупка) могу да се одреде правци ортогоналне центуријације агера.

Али није само с остацима ранијих урбаних култура у темељима поромањених градова очувано то наше предурбано наслеђе, него се оно открива и у широј сфери око града. Открива се веома често у ономе што је граду дало живот, а то је, поред онога што Аристотел подразумева кад говори о граду као простору одређеном за вршење заједничких функција још и оно што он види у територији око града као услову за опстанак њега самог. Условје за смјештај града колониста Суић тражи у комплексима Аристотелових астиномија (града-утврђења), номоса (закона) и агрономија (поља и плодних територија око града), односно у издавању римских декрета о оснивању града, мјерењу и расподјели земље и одређивању урбаног растера. Испитујући дуже времена лимитације и центуријације наше јадранске обале, он у мрежама центурија колонијалног агера Пуле, Јадера, Пореча, Салоне и Епидаура дознаје како је нашим условима прилагођаван римски систем колонизације. Суићево проучавање упућује на тражење излаза из схематске стварности крутих римских прописа. Тако нпр., показује како је салонитанском аге-ру припадало и кршевито залеђе изданака Козјака, наронитанском дио полуострва Пељешца са Стоном, а епидаурском Конавли. Како ода-тле на југоисток све до Скодре није било колонија (бар не декретом основаних) поставља се питање: је ли могућно да читава територија Црногорског приморја с четири опсида (Ризон, Акрувијум, Бутуа и Олцинијум) остане неколони-зована из разлога које имамо по једном од по-нукених критерија: недовољног публичког агера, близине градова, намјерне римске политике кочења урбанизације итд.? Јединственог и правог одговора још нема, јер сви наведени негативни аргументи могу бити побијени. Може се, наиме, тврдити да је публички агер у данашњем Грбљу могао бити довољан за Акрувиј или Бутуу кад је задовољавао потребе средњовјековног Котора. Исто тако: близина градова у другим регионима није Римљанима сметала да од њих створе густу мрежу. Затим, може се поставити питање: је ли заиста Римљанима у току читава *Pax Romana* политика кочења урбанизације једног дјелића њене огромне империје била нужна? По свему судећи, из наведеног смије се више но другдје помишљати на локалне специфичности. Ја сам се определио за гледиште по којему је римску колонизацију на Црногорском приморју кочила врло развијена претходна урбанизација. Томе у прилог иде чињеница што се римских градова све мање налази уколико се

иде ка југозападу, у правцу Епира. Можда је томе разлог и у скамнацији — појави издужених паралелних парцела, заступљених у Јужној Италији с којима црногорске баштине на падинама имају исте појавне узроке и исте морфолошке одлике. Скамнацију су, како се зна, Римљани примјењивали у случајевима кад организацију терена за обрађивање није било могућно ускладити са захтјевима лимитације агера. Реликти скамнације заиста постоје у начину регулisaња земљишта за култивирање по издуженим баштинама. Можда је далеки реликт скамнације и пракса да се од свих (често пута врло бројних) скупина баштина на удаљеним и одвојеним теренима — по дну одваја свим члановима црногорске кућне заједнице. Ако је скамнација илирска стварност *sub lege libertas Rimljana* — онда и у затеченом парцелисању оближњег земљишта Ризона, Акрувија, Бутуе и Олцинијума треба видјети феномен који је негативно утицао на римску урбанизацију Црногорског приморја. Односно, ако је тамо рано дошло до скамнације — она посредно потврђује претпоставку о врло јаком илирско-хеленистичком урбанизму у поменутих градовима који је чинио изливном римску колонизацију декретом. Тако долазимо до закључка: гдје ће (колонизације) није било — не треба очекивати празнину; њу је надомјештао ранији систем, истрајно и живава. Он је био способан да опстане и да се на извјестан начин саживи с римском аграрном политиком и из ње произашлом праксом планиметрије и морфологије урбаног ареала.

Кад се говори о проширењу сфере илирског урбанизма на феномене култивирања земљишта од којег град живи и на начин организовања култиватора у простору потребно је, очигледно, изаћи из круга грчких астиномија, мада се не би смјело сметнути с ума да су и оне узвратно дјеловале на терену који нас у овом часу занима. Потребно је темељније проучавати илирско „село“ истом методом којом се проучава и град — путем археолошких испитивања, иако материјалних остатака тамо, наравно, неће бити колико и као у субструкцијама градова.

Питање: да ли тим испитивањима може ишта допринијети социолошко или какво друго испитивање — на примјер у домену територијализације племена — не води дилемама, будући да и једна (археолошка) и друга (социолошка) метода доприносе ријешавању проблема (под условом да се подједнако дословно изводе).

Због још увијек недовољне истражености, не може се са сигурношћу утврдити однос ранијег илирско-хеленистичког и доцнијег римског града у Будви, али и с прелиминарним резултатима испитивања већ се да лако запазити како

је у Рисну и Котору утврђење-акропољ на неприступачној стијени интегрирано у планиметријску схему читавог урбаног склопа. Наша испитивања нијесу допрла дотле да се с поуздањем може тврдити како је ризонско утврђење-акропољ на Градини било бедемима спојено с агором доље на обали ријеке Шпиље, али налаз киклопских квадера у субструкцији касније куле на главици упућује на претпоставку по којој су та два дијела града била повезана јединственим одбрамбеним системом, као што је то случај с многим грчким градовима. Исто тако, иако још нијесмо успјели да археолошком сондом допремо до првобитног језгра тврђаве-акропоља у Котору-Акрувијуму другим индикацијама се можемо приближити тврђењу по којему је тај град имао јединствену просторну димензију утврђеног језгра на врху брда Свети Иван и „вароши“ у његовом подножју. Сувише велика конзервативност у ослањању на Мауер-ову претпоставку о чувању имена Акрувијум у имену Грбаљ довела је до запостављања његовог свестранијег лингвистичког испитивања. Одскоро се показало да истраживач-лингвиста, ослобођен укоријењене хипотезе, може објективније анализирати историјске топониме овога града и „рехабилитовати“ лингвистичку методу у сврху убицања античког Акрувијума. Напросто, један такав истраживач, полазећи с независних позиција, образложено је показао да се о убицању Акрувијума и о генези назива Котор може аргументисати и друкчије но што је то учињено до сада. Ц. Станић (*Прилог анализи старог имена града Котора*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXV, 193—194) сад етимолошким анализом долази до закључка да се назив AKPOYION-ACRUIUM-ACRUVIUM може објаснити конфигурацијом тла Котора. И грчки и латински назив имају исти коријен $\alpha\kappa\rho(\upsilon)$ = *acr/le/* са значењем „врх“ и „оштар“ (*acer*). Штавише и KODER од којег је постао средњовјековни КОТОР (по Лиречеку) има заједничко значење („бријег“ и „оштар“) с грчким и латинским коријеном $\alpha\kappa\rho\upsilon\varsigma$ и *acer*. Ако овакво етимолошко извођење оба назива Котора издржи научну критику онда смо на путу да уклонимо једну сметњу истраживањима која треба да и лингвистички допринесу ријешењу питања постанка и убицања античког града на мјесту садашњег Котора. Једно је, међутим, и прије узимања под лингвистичку лупу ове анализе несумњиво јасно, наиме да се без бојазни од превелике хипотетичности може прихватити као вјеродостојније и конфигурацији Котора с тврђавом тачније објашњење по којему та конфигурација одговара значењима „бријег“ и „оштар“ (какав је заиста Св. Иван) но што је иколико било прихватљиво објашњење појма

ast-ager-Acruium као „поље“ Грбаљ у којему је требало тражити антички Акрувијум. Колико се раније показивала слабом лингвистика одвојена од археологије и њених резултата истраживања, затварајући се у сопствену кулу од слонове кости и постајући тиме формалистичка, па отуда и бескорисна, показује лијепо и други примјер етимологизирања без освртања на природу тла с којим треба везати убицање Котора. Ријеч је о објашњењу имена CATARUM од индоевропског КАТ у значењу „плести“ (Mayer), из чега је, мимо сваког ослона на могућност примјене, изведено тумачење по којему је то име постало, јер је, наводно, најстарији град имао на брду Св. Иван утврђење од испреплетеног прућа облијепог блатом. Овај пример заблуде у коју је упала формалистичка лингвистичка интерпретација етимологије Котора и „отрежњење“ с којим се сад етимологија назива у питању ослобађа те заблуде води нашем објашњењу и потврди јединственог прожимања утврђења-акропоља Акрувијума-Котора. До потпуне афирмације ове тезе остаје да се предузме само још један, практичан, корак: да се археолошком сондом на самом „врху“ Котора допре до античког слоја.

Ако још не располажемо налазима по којима бисмо били сигурни да је и на малом каменом узвишењу Будве најприје било подигнуто утврђење језгро, па затим агора и *urbs quadrata* под тим узвишењем, сасвим је сигурно да је у случају Олцинијума одједном интегрисано језгро утврђења-акропоља и читаве структуре града. Читав један тракт пронађеног илирско-хеленистичког бедема у Старом граду Улциња то потврђује. Ту конфигурација акропоља и агоре на јединственом и према мору нагнутом гребену интегрисе све градске структуре у морфолошку цјелину која је могла бити обухваћена одједном и само бедемима. Овдје је археолошки налаз пресекао и једну недоумицу која је остала с нагађањем око тога чиме би могло да се заврши прекинуто излагање с краја 24-тог поглавља Псеудо-Скилаковог „Периплуса“: καὶ τὸ ἐμπορίον. Оно се несумњиво завршавало с Οὐλίχινον јер је тај емпоријум наћен у Улцињу тачно по редоследу набрајања — послје Бутуе-Будве. Сад знамо и да назив „емпоријум“ не значи једноставно „тржница“ него да он значи и бедемима ограђена тржница, какав је био *Empóριον- Empurias* на каталонској обали. Ови примјери рјечито свједоче у прилог дивергентног реда повезивања раније илирске градине у Ризону, а евентуално и у Котору-Акрувијуму, с каснијом агором у првом и форумом с адјацијама у другом граду и одједном интегрисаног града (тврђаве-агоре) Олцинијума. Као да се у овим примјерима урбанизације Црногорског приморја очи-

тује вјечни закон дијалектике о законитости појављивања ствари различитог реда у процесу интеграције.

Римски дијелови Рисна и Котора морали су бити планирани у зависности од оријентације терена дуж обале, независно од правила римске кастраметације. Из нуклеуса-центра ових градова правци те кастраметације нијесу се могли упутити на агер а да не дође до девијације тих праваца. Ни по унутрашњим координатама (декуману) Улциња не би се могао одредити начин подјеле и додјеле његова агера. Овоме треба додати још и то да се по односу средњовјековног периметра с растером Будве наслеђује предримски правоугаони систем амфода („дигала“), те би, према томе у Будви, као у Рисну и Котору, требало очекивати да се потврди како је милетски систем планирања надживио римски (каструмски), док се у плану Улциња изврсно препознаје пергамско планирање, које нијесу успјеле да окрне ни римске ни средњовјековне корекције. Анализом, иако ограниченом малим бројем елемената, може се показати како се римској планиметрији на Црногорском приморју било свом својом вриједношћу наметнуло затечено урбано стање, као што јој се у Истри био наметнуо аутохтони систем планирања градова старих Хистара. И чињеница што се за читаво вријеме ране Републике на Црногорском приморју ништа не гради говори како се за нову изградњу није указивала потреба. То историјском урбанизму Црногорског приморја даје још један вид специфичности.

III

О римском урбанизму у Црној Гори може се засад говорити тек с Доклејом, а то је већ први вијек нове ере. По пространству велика, обликом који јој је одредио простор између три ријечна тока, она има два различита оријентисана дијела. Судић је уочио два ортогонална система које раздјељује једна линија (дискриминанта) између сјеверног и јужног бедема. У западном дијелу налазе се античке грађевине, у источном ранохришћанске. За извјесну већу самосталност старијег дијела говори одсуство каптолија, односно каптолијског храма посвећеног тријади Јупитер-Јунона-Минерва. Два једнодјелна храма у Дукљи имају самосталне унутрашње портике који с три стране подухватају целу и тријем испред ње, не повезујући се с каквом другом урбаном цјелином. У Задру и Нину (*Lepona*) храмови с тродјелном целом функционално су били повезани с каптолијем, понављајући оно што је имао Рим. Вјерује се да капи-

толијски храмови некако згодно пристају уз појаву итаалских колониста, односно уз *oppida civium Romanorum*. Како Доклеја није колонија, постоје двије могућности да се тумачи појава једнодјелних храмова: или је у томе играо какву улогу домаћи фактор, традиција, на примјер, у ближој околини, или наглашавање чињенице да су Доклеју основали сами цареви Флавијевци (чиме би римски карактер читавог града био довољно истакнут). Први фактор би се могао провјерити и налазом сличних једнодјелних храмова, рецимо у Скодри, мада је она проглашена колонијом, због чега би јој капиталијски тип храмова више одговарао. Други би говорио више у прилог тези да је и ова као и многе друге схеме о униформности римског планирања већ превазиђена. Колико се више врше упоређења храмова и светилишта у архитектонској изградњи под Римљанима, све више се стиче убјеђење о веома јаком прилагођавању идеалне римске планиметрије локалним условима и затеченом искуству. И посвета једног од два доклејска храма Дијани, божанству које са Силваном штити сточаре, доводи се у везу с једним од домаћих фактора. Но, није само Дијана у култу блиска илirском Силвану, већ она наставља и култ Артемиде. Натпис из Улциња који говори о заједници грчких каменорезаца што су Артемиди Елафаволи подигли споменик (*Градови*, 32) указује на то да се у овоме крају (у околини Лабеатског језера) могу очекивати даље потврде сточарско-ловачких култова, то јест наговјештава претежно јачи демографски утицај перегрина од онога што су га имали досељеници-колонизатори, па тиме свједочи и о мањој потреби истицања капиталијских култова.

И поред тога што диспозиција оба дијела Доклеје наводи на сличну артикулацију коју је доживјела Салона кад су јој додати *urbs occidentalis* и *urbs orientalis*, јасна је појава изломљеног декумана (*via triumphalis*) код славолука. Ова се појава може тумачити двојачко: или је на мјесту које заузима славолук била завршена прва фаза грађења Доклеје, или је изломљена линија изазвана намјерно, као у Гераси, Палмири и Царичином граду, ради задовољења једне оптичке игре — постепеног и прогресивног откривања перспективе са сваким учиненим кораком у оба правца иза тријумфалне капије. При томе примјер Царичиног града показује како је овај касноантички начин изазивања илузије настављен и у палеовизантијском урбанизму, што може да служи као аналогија уз доказивање о њеној примјени у Дукљи у оба случаја — било да је она сва одједном изграђена, било да је источни дио града накнадно подигнут. Ако источни дио града није био читав изграђен као и

западни, онда је он служио као субурбијум. У сваком случају источни дио града има свој планиметријски систем независан од западног. Унутрашњи растер старохришћанског комплекса показује подударане с периметром југоисточног тракта. Како је испод базилике В откопана грађевина готово исте оријентације подужног правца може се сматрати да се ранији и каснији растер ових грађевина подудара. Тако се може закључити и да је источни дио града планиран истовремено кад и западни, али да није истовремено и у подједнакој размјери с њим био изграђен. И то што сјевероисточни бедем на споју с југоисточним чини угао од 90°, чиме се назире једна *urbs quadrata*, важна је константа растера источног дијела града. Док се остали бедеми поводе за линијама двије ријеке и потока који Доклеју опкољавају с три стране, овај се пружа по средини поља линијом коју је слободно одабрао његов градитељ. Сјевероисточни тракт бедема је, осим тога, јачи и с добро очуваним кулама. Мада се поуздано још не може тврдити да је касније настављен на трактовс бедема западног дијела града, због тога што је постављен тако да омогућава формирање *urbs quadrata*, треба помишљати на то да је овај дио Доклеје касније интегрисан у општи план града. Је ли то могло бити око 254. године, кад је дошло до преграђивања градских врата — досадашња истраживања не дају одговор. Једино је сигурно да се у III вијеку на Римско царство већ увелико био свалио талас варварских најезда, па је тада постало утврђивање оронулих градских зидова најпречи задатак сваког муниципија. Већ половином IV вијека хришћанство је постало државна религија. Од тог времена се средиште култа у западном дијелу града почело гасити, а ново израстати у источном. У Дукљи се имплатација хришћанског градитељства развија само у оквиру источног дијела града, што значи да је некадашњи пагански субурбијум претворен у нови центар — *civitas Dei*, док је стари центар постао секундаран. Тако је угашена стара агломерација с термама и паганским храмовима, а никла нова с епископским комплексом.

Процес о којему је ријеч није, наравно, једносмјерно текао. Сама имплатација хришћанског градитељства подразумијева и постојање грађевина из ранијег времена у источном дијелу града. Осим у њему, та појава се огледа и у дукљанским некрополама, гдје долази до симултаног сахрањивања припадника оба култа. Слично је било у которском предграђу Шурањ у III вијеку, гдје је опажена оријентација гроба бр. 9 према западу, супротно оријентацији гробова бр. 2, 3 и 6 према сјеверу, што индицира симул-

тано сахрањивање пагана и хришћана, као у Доклеји. Занимљива је оријентација и засведене ранохришћанске гробнице у Улцињу, предвиђене за три покојника, од којих два оријентисана према западу, а трећи према сјеверу, мада није су у питању два култа. Ово је само доказ више да се у свим процесима имплантације хришћанства у стара језгра античких градова дешавају неочекиване појаве — онако како их у свакој средини намеће живот, прожет традицијом и на свој начин.

На извјесну локалну особеност подсећа распоред просторија урбане виле у Доклеји. За разлику од виле у Рисну која је сва аксијално ријешена, по римском узору (с перистилом у центру и уз њега са све четири стране симетрично постављеним просторијама), велика римска кућа у Доклеји рашчлањена је по равни. На два крила централног дијела с атријумом и око њега с кубиклама и триклинјама додати су, с једне стране, двориште с тријемом и кућним храмом, а с друге кухиња и терме с њиховим двориштима. Овако планирана, ова *domus* је сушта противност затворене у кубичну масу римске виле у Рисну, која опонаша италико-хеленистичку схему. Није ли далеки одјек велике доклејске куће до недавно још увијек жива грађевина читаве кућне заједнице у селима Старе Црне Горе? С „камарама“ лијево и десно од „кућнице“, с „оборима“ унаоколо и са више улазних врата на истом подужном зиду — она то, заиста, јесте.

Ма колико да привлачи пажњу (као варијанта) претпоставка о још једној врсти куће — „палаче-резиденције-каструма“ у Оногшту (*Anagastum*), који како и Суић мисли, „Готи нису градили, већ домаће становништво, можда чак и прије успоставе готске власти, да би онда секундарно постао сједиште готског комеса по коме је добио име, вјероватно с разлога јер је ту имао посједа с ... *tertiaе partes*“ (стр. 240—241), питање постанка овога каструма ни овако постављено није ријешено. По положају на стратешкој главици и низ њу, па дијелом у равници, Оногшт не само да изврсно одговара утврђењу-каструму типа Уцарма у Абхазији (*Градови*, 52—53), него је по просторном ријешењу у јакој опречности с плановима и смјештајем палаче-резиденција-каструма као што су Велики Брион, Могорјело код Чапљине и Полаче на Мљету. Варка у коју се пада потиче од Евансове основе стилизоване у облику квадрата, а она то уистину није. Оногшт је изврстан представник једне но-

вине коју су у IV вијеку увели касноантички полиоркетици. По њима војнички логор-каструм најбоље може послужити сврси (одбијању варварских напада) ако је смјештен дјеломице на погодној стратешкој главици а дјеломице низ њу и у њеном равном подножју уз какву водену препреку. У таквим каструмима нема ничега што касарнском животу не би наметнуло непрекидно бдјење над сигурношћу границе или саобраћајнице. Свим елементима структуре и плана наглашен је у Оногшту војни и фортификациони карактер каструма. Уосталом, сва наша закључивања о готском постанку Анагастума бескорисна су догод о њему судимо по садашњем облику тврђаве коју су 1703. године подигли Турци. Анагастум, очигледно, треба најприје археолошки открити и истражити.

Иако у дјелу које је било повод овим рефлексима има мисли које би заинтересовани читалац најрадије волио да види настављене, зауставићемо се на реченом. Не само зато да не би дали крила интуицији и машти, иако се без њих кроз таму вијекова не може продирати до почетка наше полеогенезе и урбаногенезе (ако се има у виду да ми још увијек тражимо а не сумирамо резултате рада у тој области), већ и због изабраног метода размишљања, који нас обавезује на усредсређеност. Она пак, та усредсређеност мисли реченим, али и с недореченим, упућује на закључивање о неједнаком развоју урбане културе на Источном Јадрану. Премда то експлицитно не каже, писац књиге о којој је ријеч готово непрекидно наговјештава како се бар у неколико већих регионалних, историјски условљених заједница некадашњег Илирикума (у ширем смислу ријечи) дуж Јадрана — Хистре, Либурније, Далмације и Превалитане — одсликавају различите и друкчије тенденције развитка градова. Та мисао се и након читања посљедњег поглавља, намеће општем току у који се слива све што је јаче остало у памћењу. Нарочито се из цјелине читавог разматраног подручја, нашег Источног Јадрана, многим својим специфичностима издваја подручје које ће временом постати уобличено у превалитанску провинцију. Један од узрока те диференцијације је без сумње, близина Превалиса, односно непосредан однос сусједства с Грчком. Трагове тог односа, изгледа, лакше је уочити него научно формулисати. Али је и ово друго неопходно.

Павле МИЈОВИЋ

Поводом књиге «Градови и утврђења у Црној Гори» Павла Мијовића и Мирка Ковачевића

Наша археологија добила је једну нову књигу која у великој мери попуњава недостатак археолошких публикација са занимљивог и још увек недовољно испитаног подручја Црне Горе. Књига П. Мијовића и М. Ковачевића представља значајан корак у издавању археолошке грађе чије је истраживање започето пре десетак година објављивањем прве књиге „Историје Црне Горе“. Недовољно публиковање ипак није значило застој у археолошким истраживањима, јер су испитивања на подручју управо античких и средњовековних градова на Црногорском приморју била започета још 1951—1956. год. (Бар, Котор, Улцињ, Будва, Дукља итд.). У каснијим годинама обновљени су археолошки радови у Улцињу (1966—1969), док су ископавања у Дукљи и Коминима код Пљеваља још у току. Поред тога су 1965—1974. године вршена још и сондажна истраживања на подручју јужне обале Боке Которске (Грбаљ и Кртоле, као и околина Тивта). У неким од ових истраживања оба аутора су узимали учешћа првобитно под руководством проф. Б. Бошковића, а касније самостално.

Дугогодишња испитивања, рекогносцирања и техничко снимање очуваних остатака старих градова и утврђења у Црној Гори, која су аутори заједнички спроводили, добила су завршни облик у најновијој публикацији из серије посебних издања Археолошког института, чије је штампање остварено уз финансијску помоћ музеја у Улцињу. Како је споменуто у предговору књиге — који је можда исувише кратак — аутори су имали за циљ „свеобухватно расправљање о историјским аспектима урбанизма и фор-

тификационим менама које су ти градови пролазили...“, али су они у великој мери били скупчени недостатком изворне грађе. Због тога је највећа њихова пажња била усмерена на прикупљање свих постојећих података из писаних извора и на прикупљање и израду неопходне техничке документације. Археолошка испитивања, спровођена само на неколико локалитета, била су прилично ограничена, тако да нису увек могла послужити као база за расправу појединих урбанистичких проблема, већ се археолошки материјал у књизи више користи као илустрација одређених ставова аутора. Осетан раскорак који се наслућује између циљева истраживања и могућности расположивог материјала вероватно је предодредио строгу поделу између аутора, који на различите начине третирају исту проблематику. Мора се рећи да се аутор другог дела књиге строже држао прокламованог циља па можда због тога тај део има претежно документарни карактер и представља пре каталог средњовековних градова, у којем се публикује богата грађа изванредног научног значаја, са кратким историјским уводом и веома уздржаним закључцима. Насупрот томе, у првом делу књиге налазимо расправу свих важних питања и проблема који се тичу настанка, развоја и нестајања појединих градова, почев од најранијих илирских градина све до појава дезурбанизације у периоду касне антике. На тај начин се донекле нарушава хомогеност садржаја књиге, али се добија на разноврсности и свеобухватности њене проблематике. Истичемо још да је сваки од два дела књиге самосталан, са посебно издвојеним напоменама и резимеом на француском језику. Ми ћемо се у овом осврту више задржати на првом делу књиге (аутор П. Мијовић, наслов: „Урбани развој Црне Горе у античко доба“), с обзиром

* П. Мијовић и М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори. Београд — Улцињ 1975. 189 стр. текста + LXXI таб. фотоилустрација и 126 цртежа у тексту.

на његове истакнуте квалитете и на блискост ове теме нашим истраживањима.

Први део књиге се састоји од четири велика поглавља: I — *Илирске градине и градови* (с. 3—35); II — *Опида и муниципијуми* (с. 36—47); III — *Римски путеви, кастели и куле* (с. 48—62) и IV — *Дезурбанизација и појава епископских градова* (с. 63—70).

Прво поглавље је највеће по обиму, а — чини нам се — и најзанимљивије, с обзиром на то да се у њему третира проблем појаве и развоја илирске градине и њеног прерастања у град античког типа. Ако се има у виду колико мало података стоји на располагању за решавање ових сложених питања, задивљује ауторова спремност да се ухвати с њима у коштац, тим пре што безмало ниједна од овде споменутих градина није подвргнута археолошким ископавањима, тако да се понегде осећа несигурност и у погледу датирања локалитета. Истовремено за овај првобитни развој илирских градина не могу бити од користи ни они малобројни подаци које дају антички писци. Међутим, упркос томе овде налазимо више нових чињеница и оригиналних запажања.

Развојну линију илирских градина аутор започиње утврђеним пећинама-окапинама, као што су Црвена Стијена код с. Петровића, Листа стијена изнад Скадарског језера и Липци. Овом списку могли бисмо додати још пећину Шпила код Пераста, недавно истражену и зато непознату аутору (*Arheološki pregled* 16, 1974, 11—12), а такође и пећину Одмунџача код Плужина. У обе пећине се налазе трагови насеља из бронзаног доба. Говорећи о утврђивању пећина зидом испред њих — као почетку утврђених насеља, аутор напомиње да нису испред свих пећина констатовани трагови одбрамбених зидова (нпр. у Црвеној Стијени), јер се на ту чињеницу није вероватно обратила пажња приликом истраживања. Сматрамо ову сугестију значајном за будућа истраживања, а обилазак локалитета у Грахову дао нам је могућност да се уверимо у вероватноћу ове претпоставке. У вези са тим проблемом важно је скренути пажњу на податак који се овде износи — да се у близини таквих пећина концентришу каснија илирска утврђења. Из тога аутор закључује, верујемо сасвим исправно, да су пећине вероватно у каснобронзано доба, престале да служе као стално боравиште, а задржале су улогу повременог склоништа за време опасности, одн. осматрачница на путевима (с. 7).

Нови тип утврђења у виду мање-више кружних бедема око врха брежуљка карактерише већ прелаз ка првобитним илирским утврђењима-градинама, за која аутор тврди да су служила

не само као осматрачнице, него су била способна да пруже трајну одбрану становништву, али да нису била стално насељена. Ова претпоставка се потврђује тиме што су на многобројним сличним локалитетима или у њиховој близини на подручју Црне Горе налажене бројне бојне секире (с. 11). Скрећемо ипак пажњу да поменути секире јадранског типа спадају у време развијеног бронзаног доба и да се хронолошки тешко могу помирити са тврђењем аутора о појави првих градина на прелазу из бронзаног доба ка гвозденом добу, о чему је било речи више, при чему се појава ових секира обично третира као доказ културних веза са Блиским Истоком (*Историја Црне Горе* I, 67—70). Набрајајући најранија илирска кружна утврђења, као што су Градова градина и Градац (обе у близини пећине Црвена стијена), аутор овим познатим локалитетима додаје још и Ржишки Градац (а не „Ржишка градина“ као на с. 9—10) код Трешњева, који по својим особинама спада у кружна илирска утврђења, са слабо очуваним остацима бедема, чија дебљина достиже 2 m, а зидани су од великих камених блокова. На овој градини могле би се пратити, изгледа, различите врсте градње, што би омогућило и хронолошко разграничење. Неколико ситних фрагмената керамике који потичу из околних њива, потврђују могућност раног датирања. На самој градини приликом њеног обиласка — независно од оба аутора — 1975. године констатовано је постојање три кружна објекта, такође зидана у сухозиду, чији је пречник износио 6—7 m. Зато сматрамо да евентуално будуће истраживање Ржишког Граца може бацити више светлости на проблем порекла и развоја утврђења у Црној Гори.

У даљем излагању П. Мијовић детаљно расправља проблем типологије илирских градина у односу на резултате до којих су дошли албански истраживачи (сл. 13—14). Он одлучно одбија могућност предложене поделе градина на два типа: 1) око једног врха (типа Трен) као старији тип и 2) са два врха и седластим удубљењем између њих (тип Гајтан), као каснији тип. Напротив, аутор се одлучно залаже за потпуну зависност првобитних илирских утврђења од морфолошких особина терена. Као пример се наводи градина Самобор I, која иако је постављена на високом брежуљку са два врха, према мишљењу аутора спада у основни тип ранијих илирских градина, јер очувани бедеми старије фазе одговарају по конструкцији ранијим градинама, док се на источном равном бедему налази четвртаста кула, што се сматра каснијим реконструкцијама из хеленистичког доба. Проблем је, како изгледа, у томе да ли је првобитно градина Самобор имала бедем само око највишег бре-

жуљка, где су и зидови приближно кружне основе а њихова конструкција веома арханчна, или је пак од самог почетка стари бедем обухватао оба брежуљка, а неки бедеми су касније реконструисани. Према плану који је публикован у „Историји Црне Горе“ I (стр. 134), с обзиром на постојање једног попречног бедема између два брежуљка, мислимо да би се можда ипак требало приклонити првој алтернативи, па градину Самобор разматрати у хронолошком развоју. У том случају би она могла стати у исти ред са осталим поменути градинама које све спадају у први, старији тип око једног врха. Само археолошка истраживања на овој и другим градинама, која до сада у Црној Гори нису вршена, могла би довести до сигурнијих закључака, а за сам Самобор одговорити на питање да ли испод правог источног зида постоји старији или не. Без тога, мислим, не би требало одбацити поделу до које су дошли археолози у Албанији, где је она потврђена на добро испитаним археолошким локалитетима (Трен и Гајтан).

У посебном одељку овог поглавља издвајају се илирске градине-градови у басену Скадарског језера (стр. 15—20), као Медун, Самобор, Облун, који је недавно откривен и објављен (в. М. Ковачевић, *Старине Црне Горе V*, 1976, 141—152). Ови градови представљају даљи развој илирских утврђења, са веома осетним присуством хеленистичких утицаја, како у начину градње, тако и — што је веома значајно — у самој концепцији одбране, а тиме и облика утврђења, како се тврди на стр. 19—20. Зидање помоћу великих клесаних блокова камена, што је несумњиво утицај богате грчке традиције, доводи до појаве правоугаоних облика градина, или таквих који теже ка правоугаоним, а као обавезан елемент јављају се правоугаоне куле. Истовремено са овим променама смањује се дебелина зидова.

У градинама Медун и Самобор II, који су типичан пример хеленизације илирских утврђења у каснијој хеленистичкој фази развоја, запажа се још једна црта која се јавља и на сличним утврђењима у Албанији, а то је појава издвојеног унутрашњег утврђења — „читаделе“ од нижег „подграђа“, које је такође опасано зидом. Ова појава се исправно повезује са одговарајућим променама у друштвеном развоју илирских племена и издвајањем племенске аристократије у току формирања чврсте државне организације. Тај процес, међутим, не може се објашњавати хеленистичким утицајем на исти начин као и увођење полигоналног система обраде зидова као чисто грчке технике у зидање илирских градина (стр. 20). Верујемо да је у питању само негодно сročена реченица. Говорећи о прихватању нове грчке технике зидања, која је промени-

ла и ранији облик илирских градина, аутор подвлачи „јаку и развијену сопствену фортификациону вештину Илира“ (с. 20).

Одељком „Илирско-хеленистички градови у Приморју“ завршава се поглавље о илирским градинама и градовима. Овде у већој мери него у свим претходним текстовима има конкретних материјала базираног на новијим истраживачким радовима аутора (нарочито у Улцињу и Будви), што даје његовој расправи више доказне тежине и ублажује хипотетичност и досетку у закључцима. Истовремено нови материјал даје аутору могућност за сагледавање старих и већ дуго коришћених података из писаних извора са нових аспеката и тиме уноси доста свежине и идеја у овај проблем. Расправљајући у овом одељку о постанку и урбаном развоју Будве (Buthua), Ризона (Rhison) и Улциња (Olcinium), аутор доста простора посвећује расправи о карактеру ових насеља: да ли су у питању емпорије, односно мања трговачка насеља, или пак самостални градови — полиси. На ово је сигурно тешко наћи одговор без детаљнијих истраживања, али аутор износи претпоставку да су то били емпорије, и поред чињенице да су били ограђени бедемима, јер је разлика између полиса и емпорија више религиозно-политичке природе, а не конструктивне и просторно-планске. Ипак тврди да су сва три поменута града била подигнута по правилима „хеленистичког урбанизма, чак иако су били само емпорије“ (с. 20) — искупише је уопштена и више замагљује него открива ствар. Чињенице које знамо о урбанистичком развоју Будве, Улциња и Ризона — иако су малобројне — показују да међу њима треба правити одређене разлике, које се, уосталом, одмах виде у наредном излагању самог аутора.

Значајно питање на које се посебно скреће пажња јесте топографски положај градова на Приморју у односу на друге илирске градове, као Скодра и Лисос, који су лежали повучени од обале слично Ризону, или пак били смештени на морским хридима близу обале а са пристаништима на отвореном мору, као Будва и Улцињ, по чему су ови последњи ближи грчким градовима (с. 26—27). У вези с овим проблемом аутор разматра положај рисанске Градине и упоређивши га са Полибијевим описом Ризона (Polyb. II, 16), по коме он „стоји подаље од обале на Ризонској реци“, закључује да је Ризонска река у ствари понорница Шпиља, кратка река која избија испод рисанске Градине, а не Бокоторски залив, на који се тај назив проширио. У којој је мери та мала речница, која оживи тек за време великих киша, била погодна и уређена за пловидбу велико је питање, међутим, постојање заштитног бедема уз њену обалу је очиг-

гледно. У вези с местом подизања градова код Илира аутор прича да они „испрва нису градили своје градове на самој обали“ (с. 27), чиме би се још више подвукао посебан карактер градова Будве и Улциња, с обзиром на постојање јаким елементима грчке културе у будванској некрополи. За Улцињ, пак, каже се изричито да су његови оснивачи били Грци (с. 30), а његово име *Colchinium* — *Olcinium* доводи се у везу с насељавањем Колхиџана у земљи Енхелејаца (Аполоније Родоски IV, 516). Постојање грчког насеља у Будви, вероватно трговачке колоније, може се сматрати утврђеним још за веома рани период (V в. ст. е.). Најстарији делови будванских зидина недавно су откривени управо у близини пристаништа старе Будве и њене некрополе, а у њима су коришћени велики камени блокови који потичу вероватно из најранијих бедема (уп. таб. XI, сл. 26 и таб. XXXV, сл. 98).

Питање убијације емпорија из 24. поглавља Псеудо-Скилаксовог „Перипла“ овде добија занста оригинално решење (с. 22—23). Аутор без много дискусија о претходним мишљењима закључује да емпорију у који се стиже иза Будве може бити само Улцињ, док се о горњем емпорију изнад кога је „велико језеро“ не изјашњава изричито. Ово решење је, како сам аутор каже, веома једноставно, али тешко да би се могло тако једноставно прихватити, осим као још једна у великом броју хипотеза које је изазивало ово нејасно место из познатог „Перипла“.

Улцињу и његовим налазима у књизи је посвећена велика пажња, што је и нормално, јер је П. Мијовић био непосредни учесник радова и имао је могућности да детаљније проучи откопани археолошки материјал, приликом оснивања и покретања новог музеја у Улцињу. Најважније откриће у Улцињу без сумње су бедеми античког града Олцинијума, који су откопани на најгорњој северној тачки гребена према копну. После ископавања се показало да коси бедеми млетачког равелина код северних врата града стоје на бедемима Олцинијума, од којих је откривено унутрашње лице у висини од три реда великих блокова камена. Претпоставку о томе изнели су још Прашникер и Шобер, али и сад има истраживача који се не слажу са тим чињеницама, нарочито због косине спољног лица истог зида. Упркос томе верујемо да је открићем унутрашњег лица бедема аутор отклонно евентуалне сумње у његову аутентичност и припадност илирском бреду. Начин зидања од великих каменних блокова (димензија од 1,50 × 0,85 m) карактеристичан је за бедеме илирских утврђених насеља IV—III века, а према најновијим истраживањима А. Фабер могао би се одредити у II групу (А. Faber, *Prilog kronologiji for-*

tifikacija u primorskom Iliriku, u zborniku »Jadrianska obala u protohistoriji«, Zagreb 1975, 227—244). Поред бедема, најзначајнији налаз из Улциња представља камена база жртвеника са посветом удружења каменорезаца богињи Артемиди Елафаболи (с. 32, сл. 22). То је не само први грчки натпис нађен на црногорском Приморју, него и директан доказ о присуству грчких мајстора-каменорезаца у Олцинијуму и њиховом вероватном учешћу у изградњи бедема и у животу града уопште. Истовремено, то је први писмени доказ широко раширеног култа Артемиде-богиње лова (на јелене) на овом подручју, јер се досад тај култ најчешће манифестовао представама на новцима израђеним у Рисну.

Завршавајући поглавље о илирским градовима, аутор се задржава на унутрашњем урбанистичком систему градова Будве, Улциња и Ризона (с. 33—34). Упркос очигледном недостатку података, њему успева да дође до одређених закључака, који се ипак морају третирали као претпоставке. Тако он говори о ортогоналном систему распореда улица са правоугаоним инсулама, што одговара пре грчком него римском урбанизму, док у садашњем распореду улица Будве, који донекле одражава стари систем градских инсула, покушава утврдити правац главне улице, положај агоре, пристаништа и акропоља.

Даљи развој градова и утврђења у римско доба проучава се у следећим поглављима: „Опида и мунципији“ и „Римски путеви, кастели и куле“. О урбанизму градова у римско доба углавном се може говорити на основу епиграфских, нумизматичких и гробних налаза, јер, како истиче аутор, других података има мало или никако. Нови римски градови, који се зидају према римским урбанистичким принципима ничу у унутрашњости Далмације (*Doclea, Municipium S...*), док је још увек једини археолошки истражени град у Црној Гори — Дукља. Због тога је очигледно ово поглавље мање атрактивно, иако је аутор прикупио знатан археолошки и епиграфски материјал. Не можемо оспорити чињеницу да, како каже аутор, у „средњовековним стратумима Рисна, Котора, Будве и Улциња нема значајних трагова римског утврђивања“ (с. 36), али је ипак требало у овом поглављу детаљније размотрити запажања о којима је реч у претходном поглављу о хеленистичким зидовима; уосталом често су блокови хеленистичких зидова употребљени код градње римских грађевина. Нарочито је очигледан пример Будве са очуваним зазиданим вратима на западној страни града (таб. XXXV, сл. 96), као и траговима зупчастих античких бедема у северозападном зидном платну (с. 104, сл. 75 — са погрешном легендом на српскохрватском језику). У вези са

будаванским зидовима оба аутора су опрезни у оценама. Тако П. Мијовић на стр. 24. каже да су у питању касноантички, односно византијски зупци на северном зиду, док М. Ковачевић на стр. 104 доноси цртеж изгледа зида са траговима зубаца и закључује да они „потичу сигурно са почетка средњег века, а можда су и из још ранијег времена“. Мислим да би се могла дати предност ранијем датирању сачуваних трагова бедема Будве, тим пре што је лук старих западних врата Будве грађен од опека стандардног касноримског формата.

У Рисну очуваних трагова римске архитектуре заиста има мало, осим познате виле са мозаицима. Последњих година, међутим, дошло се до нових података (на жалост још увек непубликованих) са заштитних ископавања која је Републички завод за заштиту СР ЦГ водио на Царинама у јесен 1968. године. Остаци архитектуре откривене у сондама могли су се видети на лицу места 1970. г., када смо направили неколико снимака, од којих је један публикован у књизи П. Мијовића (таб. XXI, сл. 57). С обзиром на сондажна ископавања, основа грађевине остаје још увек нејасна, али је то била без сумње велика грађевина, од које су откопане неколико просторија поређаних једна до друге у правцу С—Ј, са једним дугим ходником. У близини ове грађевине откопани су одломци великих камених стубова и архитектонске пластике (фриз), као и један одломак статуе. Кад се буду објавили резултати и материјали са ових ископавања, наше познавање римског урбанизма у Ризинијуму свакако ће се повећати. Овако остаје само да нагађамо да ли је у питању неки јавни објекат или пак нека палата, како је ову грађевину описао П. Мијовић.

Разумљиво је да је у поглављу о римским градовима доста места одвојено за вечито горуће питање убијације *Acrvium*-а (с. 38—41) које је аутор изнова покренуо захваљујући археолошким истраживањима у Шурању 1956. г. Заступајући мишљење о локализацији овог „града-фантома“ у Котору, аутор не пружа много новијих теренских података, већ се опет углавном базира на већем броју натписа за које се сматра да су пореклом из околине Котора. У прилог овом закључку, поред наведених натписа, евентуално би могао ићи повољни положај, односно упоређење са Будвом и Улцињом приликом тражења могућих старих утврђења испод каснијих млетачких зидина Котора. Међутим, за потврђивање овог закључка остаје недовољна присутност 2—3 гроба (један са новцем императора Аурелијана) који су откривени испод базилике у Шурању, већ би, сматрамо, било неопходно сачекати будућа евентуална ископавања у самом

Котору, на што скреће пажњу и чему се нада и сам аутор. Највећу тешкоћу за разјашњавање проблема убијације Акрувија, према аутору, представља вековно спуштање обале мора, због чега се износи претпоставка о потреби истраживања у северном делу града, непосредно испод брда Св. Иван, где се могу очекивати остаци из античког периода. Не желећи да се упуштамо у полемику око убијације Акрувија, скрећемо само пажњу на археолошка истраживања на подручју Грбља и Кртола, која су могла да послуже решавању истог проблема са другог аспекта. Ипак мора се рећи да и поред више лоцираних илирских и античких насеља на јужној обали Боке Которске још увек нисмо добили довољно података за решавање ове археолошке загонетке.

Већ поменуто питање снижавања нивоа источне јадранске обале значајно је за археолошка истраживања античких градова на црногорском Приморју и нарочито у Боки Которској, где је сачувано више легенди о потонулим градовима (Рисан, Бобовиште код Превлаке). Због тога постаје веома актуелно организовање подморских истраживања, која се за последњих десетак година са успехом спроводе на многим локалитетима у Далмацији.

Поред приморских градова, у поглављу о римским градовима велика се пажња посвећује урбанизму римске Доклеје, што је логично, с обзиром да је Дукља једини град у Црној Гори који је детаљно археолошки истражен. Међутим, иако су археолошка истраживања Дукље стално у току, ипак се у расправи о урбанизму града аутор највише ослањао на резултате истраживања с почетка овог века, јер резултати послератних ископавања тек почињу да се објављују („Античка Дукља-Некрополе“, Титоград 1975). На основу детаљног описа бедема и откривених грађевина дуж *via principalis*, аутор закључује да је то један од „главних римских градова у нашој земљи“ (с. 43), као и то да се једино овде „може говорити о римском начину грађења бедема у Црној Гори“. Овакво тврђење је свакако прејак, јер су трагови римског утврђења — додуше слабије очувани и хронолошки каснији — познати и на другим местима: Будва, Херцег-Нови, а вероватно и на тзв. Старом Улцињу, острвцу између Улциња и Бара, где су констатовани зидови са римском керамиком. Ако бисмо узели у обзир и друге објекте поред утврђења, примери примене римског начина градње (*opus incertum*) могли би се наћи у скоро свим местима у Боки Которској и на Приморју, као нпр. вила у Рисну, вила у Петровцу на мору, нова грађевина откопана на Царинама, као и насеље Свети Лука у Кртолима и Пјаца у

Грбљу. При садашњем стању истражености римских остатака у старим приморским градовима верујемо да је немогуће утврдити у којој су мери међусобно условљени урбанизам „грчко-илирског полиса“ и „римски муниципални урбанизам“ (с. 47); међутим, тешко би се могла прихватити тврдња аутора како „римски урбанизам неће на њих (градове) знатно утицати ни доцније“. Познати фрагменти фриза и монументални натпис узидан у бискупску палату у Перасту сведоче о постојању јавних грађевина на форуму римског Ризинијума, а портрет римског императора Домицијана из Кумбора, као и одломци статуе из Рисна о којима смо писали раније („Старинар“ XIX, с. 301—302, сл. 1) — без сумње потврђују присуство елемената римског „муниципалног урбанизма“ у Ризинијуму, док већи број надгробних споменика сведочи о прилично великом проценту италских досељеника и ветерана међу његовим становништвом.

Један од спорних и још увек недовољно разјашњених проблема представља појам *oppidum civium Romanorum*, којим су се означаавали многи градови на источној обали Јадрана, а међу њима и *Risinium*, *Butua*, *Olcinium* и *Acrvium*. Док се у „Историји Црне Горе“ више истицао правни аспект овог појма, при чему се говори да је у питању грађанско право везано за прелазну фазу ка класичним облицима урбаних насеља — муниципија, дотле се у најновије време појављује мишљење М. Сунђа («*Antički grad na istočnom Jadranu*», с. 30—31) да је у погледу статуса *oppidum civium Romanorum* био исто што и муниципиј римских грађана. Поред тога, изгледа да је назив *oppidum* редовно означавао утврђено градско насеље за разлику од *castellum*-а, одн. сеоског утврђеног насеља (с. 29). Овоме је доста блиско и мишљење П. Мијовића, који сматра да су Римљани дали статус *oppidum civium Romanorum* свим затеченим илирско-грчким градовима, осим Метеона (с. 33 и 36). Исти статус су добили већина грчких градова на Јадрану, осим Фароса, који је био деградиран очигледно из политичких разлога, а исто тако и илirsка насеља у унутрашњости, што је веома прегледно приказано у списку насеља са указивањем њиховог статуса у римско доба (на стр. 34—35 Сунђеве књиге). Иако П. Мијовић овом проблему придаје узгредан значај и не расправља га детаљније, мислимо да би о томе требало нешто рећи, нарочито у вези са повезивањем градова са њиховим планинским залеђем. Верујемо да је то био један од разлога који је навео М. Сунђа да спомиње Ризинијум као центар аутохтоне илirsке заједнице, једне од оних *civitates* о којима говори Плиније (с. 36), а која би могла бити познато племе Ризонита у време пре-

стицања римског муниципалног права. Ако се то узме као чињеница, онда се и друга нејасна питања могу другачије сагледати. Тако на пример питање агера, односно муниципалних граница градова као што је Ризинијум, могло би се разматрати не само са аспекта уже градске територије, него и са тачке гледишта ширег племенског подручја. Јер, ако се северна обала Боке Которске, како предлаже П. Мијовић (с. 37), може прихватити за уже градско подручје, које се базирало на мањим плодним оазама око Морина, Бијеле и Кумбора, онда би се шири ареал аутохтоне илirsке заједнице Ризонита, чији је центар био Ризинијум, пружао на знатно већој површини планинског залеђа Орјена, око поља Драгала (Дврсно) и Грахова, вероватно и Трешњева и дела Цуца. Овом проблему смо већ посветили доста места говорећи о путевима од Рисна према северу у правцу Салтве и Андербе; такав наш став није наишао на разумевање П. Мијовића (види напомену 76а на стр. 78) и поред довољно убедљивих доказа на терену.

У поглављу о римским путевима и станицама аутор највећу пажњу указује покушајима повезивања појединих градова, градина и других познатих археолошких локалитета са именима станица из римских итинера. Овоме се аутор интензивно бави у жељи да разреши што више спорних питања локализације ове или оне станице. Ипак мора се рећи да ови покушаји у великој мери остају хипотетични, као на пример изједначавање станице *Salluntum* са кастелом *Salthua* (Ријечани), локација станице *Birziminium* на градини Самобор (уместо у Рибиници, где аутор смешта станицу *Alata*), па онда *Resinium* на месту Херцег-Новог или *Vicinium* у Бигову. Иако ово последње сматрам могућим, мислим да још увек немамо довољно података за такво доцирање. Како локација појединих станица не би била сувише слободна, мора се обратити већа пажња основним подацима итинера — растојањима између појединих станица што би ипак требало бити пресудно при решавању оваквих проблема.

Од мноштва проблема које намеће ово поглавље зауставићемо се на једном који нам је свакако најближи. У последњих неколико година веома је запажено оживљавање расправа о правцу римског пута кроз Боку Которску, а у вези с тим и месту станице *Resinium*. Према новом сагледавању чињеница на терену (И. Пушић, Историјски записи XXXII/1, с. 127—131), као и новом тумачењу античких текстова (S. Mijsković, Boka I, 35; J. Martinović, Godišnjak Pomorskog muzeja XIX, 35—38) предлаже се краћа траса пута од Епидaura према Будви и Скодри, која би ишла непосредно преко залива (скелом),

при чему се избегава заобилазни пут око Рисанског залива. У овој варијанти предложене тра-се римског пута преко Боке Которске станица *Resinium* тражи се код насеља Росе на обали полуострва Луштица. Новија истраживања на јужној обали Боке Которске и у Грбљу показала су да се, поред утврђених трагова античког пута дуж обале Топланског залива код с. Њивице, трагови римског пута могу пратити испод локалитета Пјаца код с. Врановића (Археолошки преглед 14, с. 78). Код Роса је нађено више одломака керамике, и трагови зидова, док су из мора вађене амфоре. Због тога нам се чини да претпоставка о локализацији путне станице *Resinium* код Роса има велику веродостојност. Међутим локализација Ресинијума у Херцег-Новом има такође неких основа, с обзиром на утврђено постојање античког утврђења са кулама и бедемима на морској обали у јужном делу града. Делимично су се остаци зидова могли пратити и на копну — тамо где их је пресекла траса железничке пруге, док се у музеју у Херцег-Новом налазе римске скулптуре. Ископавања на подручју Херцег-Новог нису још спроведена због чега се не може говорити ни о обиму ни о хронологији античког утврђења у њему, али само његово откриће већ представља значајан податак. Кад је већ у питању локализација станица у Херцег-Новом, подсетићемо и на једну веома стару хипотезу о лоцирању Акрувијума у овом месту (Oberhammer у RE I, I, с. 285). Без обзира на сва ова тумачења, решење овог проблема зависи од будућих археолошких ископавања, како на једном тако и на другом локалитету, што сасвим исправно примећује П. Мијовић.

У последњем поглављу П. Мијовић расправља проблематику одумирања античких градова, односно „дезурбанизације“, као резултат дубоких друштвених промена у процесу распадања римског царства, а затим њихове појаве на савским друкчијим основама, као „епископских градова“. Од IV в., када се римско царство тешко опоравља од последња варварских најезди и тешког унутрашњег растројства, долази до знатних промена, које доводе до потпуног распада старог муниципалног система. С једне стране, учвршћење личне власти императора — који спроводи своју вољу преко њему блиских људи и огромног чиновничког апарата — доводи до постепеног одумирања стари систем изборних муниципалних органа и градских служби иако се он формално и даље одржава. С друге стране, тешка економска ситуација у време варварских напада на поједине делове царства и посебно велики пад вредности новца тера на увођење нових пореза, који се највећим делом плаћају у натури, чиме се обезбеђује нови систем снабде-

вања градова, војске и масе чиновништва, за које су чак биле прописане плате фиксне вредности, такође исплаћиване у натури. Све чешће су чиновници уместо плате добијали земљу, и тако постајали земљопоседници који су се издржавали са својих имања. После увођења нових фискалних мера, основна брига градова и њихових савета постала је брига за прикупљање намирница за потребе државе. На тај начин земљопоседници и село уопште сада добијају превагу над градом, а трговина и новчани промет слабе, због чега читаво друштво захвата процес натурализације целокупне привреде, односно „рурализације“, што има најдиректније последице у опадању градова и њиховом напуштању од стране градског становништва. Ово постепено одумирање завршава се потпуним укидањем градских савета (*ordo decurionum*) средином VI в., а њихову улогу сада преузимају епископ са својим *ordo*, чија је дужност „да се стара о читавој територији града, заједно са кастелима и црквама“ (с. 64—65).

Овај процес распадања античких градова и појаве „епископских градова“ аутор прати на примеру Дукље, где се очигледно појављује нови епископски центар са две базилике, који је ван старог распореда улица и по страни од *via principalis* и бившег форума. Поред Дукље, у такве градове са епископским базиликама аутор убраја и Бар и Улцињ, иако у овом последњем још нису откривени остаци рановизантијске базилике, али је било других налаза који ту претпоставку потврђују: рановизантијска гробница, фрагменти архитектонске пластике. Конкретан одраз процеса напуштања градова, који су престали бити управни центри бивше муниципалне територије, и њиховог постепеног расељавања аутор види у оживљавању сеоских насеља и појави већег броја мањих ранохришћанских базилика у околини бивших градских гентара. Веома живо и аутентично овај процес се илуструје на примеру Боке Которске, Дукље и Будве. Ове странице, верујемо, сведоче о високом степену научне анализе у овој књизи. Овде се нарочито осећа дубоко разумевање процеса и догађаја о којима је реч, као и добро познавање терена. Штета је што су ова питања добила сразмерно тако мало места, јер је значај ових процеса за период касне антике и раног средњег века у очитом нескладу са бројем страна које су њима посвећене.

* * *

У другом делу књиге налази се рад М. Ковачевића „Средњовековни градови у Црној Гори“, који представља каталошки опис 52 утвр-

бена насеља на овом подручју. Ова чињеница већ сама по себи представља значајан резултат, јер — како се каже у Уводу — „остаци архитектуре средњовековних градова нису до сада били као целина предмет проучавања“ (с. 89). Вероватно је то био разлог што се аутор определио за овакав облик публикације, који показује очигледну потребу документованог приказивања сачуваних остатака утврђења и градова. Сходно томе, већи део се састоји од каталога у коме су градови поређани азбучним редом. Каталогска јединица по правилу укључује ове елементе: кратак историјат или набрајање писаних извора у којима се одређени град спомиње, понекад са грешкама нарочито у односу на античке изворе; затим следи опис терена на коме леже остаци града, опис очуване архитектуре, бедема и појединих важних објеката; стручна анализа архитектонских остатака, бедема и сл. (тамо где је то изводљиво), и на крају — општа запажања о урбанизму, саобраћајницама и осталим елементима. Све је снабдевано великим бројем скица, нарочито основа градова и детаљних изгледа појединих бедема.

Наравно, због веома неједнаког квалитета грађе ова схема није могла бити доследно примењена, с обзиром на то да о појединим локалитетима и не знамо скоро ништа осим имена (Градац Порфирогенитов, Луг, Росе, Новиград, Самоград и сл.) или пак осим основе њихових бедема. (Градац код Будимља, Бурђевац, Мала Госпа код Жањица). Стога би можда каталог градова у Црној Гори више одговарао својој сврси кад би материјал у њему био систематизован мање формалистички а више аналитички, како је то аутор, уосталом, веома укратко урадио у закључку. Он је градове поделио на три групе „по намени и карактеру, односно по унутрашњем садржају“: 1) велики градови у Приморју, 2) градови претежно војне природе и 3) утврђени манастирски комплекси (с. 160). Тиме би се избегле многе нелогичности које доноси формални азбучни ред, као нпр. та што после детаљног описа највећег града — Котора — следе неколико локалитета (Кукањ, Ластва, Луг, Мартинићка градина итд.), о којима се веома мало шта може казати, а потпуно одударају од Котора и у хронолошком и у садржајном погледу. На тај начин се отежава узајамно упоређење сродних градова, објеката и налаза.

Далеко је, међутим, важније од ових углавном техничких момената што је опис појединих градова (каталог), поред тога што садржи веома значајну грађу за даља истраживања, показао колико се споменичко богатство крије у неприступачним гудурама Црне Горе, али и колико смо, на жалост, мало знали о тим споменицима.

Зато је сваки нови детаљ и сваки податак добро дошао, јер проширује базу за научна истраживања. Из овог прегледа, природно, највише се сазнаје о групи приморских градова, који су и најбоље проучени. У вези с тим истичемо као најзначајније откривање античких бедема и урбаних структура испод сачуваних средњовековних зидова, што сада управо из овог каталога, на скицама и фотографијама, постаје очигледно и документовано, а може се пратити практично у свим приморским градовима: Будва, Котор, Улцињ, Херцег-Нови, Стари Улцињ, Рисан). У другим градовима, где, како изгледа, није било античких остатака, постојала су илирска утврђења (Бурђевац код Будве, Облун, Мартинићка Градина).

Највише пажње аутор поклања анализи градских бедема, као најбоље очуваним остацима архитектуре, при чему са много осећаја за њихову конструкцију и структуру открива масу појединости и детаља важних за праћење њиховог хронолошког развоја. Споменућемо на пример зазидана врата и зупце старијих (античких) бедема (сл. 72 и 122), машикуле-балконе и сличне детаље у Будви; затим старија језгра бедема у Котору, Херцег-Новом, Рибници, Оногшту, као и закључак о постојању античког урбанистичког склопа у садашњем систему градских улица Будве, Котора и Бара. За овај последњи град, међутим, тврди се да нема трагова античке архитектуре, недореченост, или можда опрезност, која се осећа на више места, тако да се ствара утисак да М. Ковачевић понекад избегава да изрекне оно што постаје очигледно, или бар веома вероватно, из његових анализа. Такав је случај, на пример, са петостраним и троугаоним кулама откривеним у најстаријем језгру бедема Рибнице (Титоград), за које аутор само каже да су старији „од турске градње 70-их година XV в.“ (с. 130), иако постоје директне аналогије међу касноантичким утврђењима, од којих он спомиње Салону и Хајдучку воденицу на Бердапу (с. 131, нап. 165). О истим кулама на приморском бедему Херцег-Новог аутор се не изјашњава изричито, осим да „се ради о неким старијим бедемима“, чије датирање није довољно јасно (с. 147). У истом тексту (мало ниже) он напомиње, међутим, да је део зида код југозападне куле вероватно био прекинут земљотресом, можда оним из 518. године, чиме индиректно потврђује могућност античког порекла ових бедема. Ипак, без обзира на сличне недоследности, изврсно познавање материје и смисао за анализу грађевинских конструкција даје посебну тежину овом каталогу. Још бих додала да је требало нешто више пажње посветити материјалу и начину зи-

дања бедема, посебно на критичним местима, хронолошки различитим.

У погледу локализације појединих градова које се спомињу у писаним изворима (као нпр. *Resinium*, *Traiectus*), М. Ковачевић се изјашњава за решење које предлаже С. Мијушковић, тако да — за разлику од П. Мијовића, смешта *Resinium* у Росе, док у Херцег-Новом — одакле је, према њему, вршен превоз за Росе још у римско доба а и касније, — смешта *Traiectus*, који се спомиње у Летопису попа Дукљанина.

На крају реч-две о графичкој опреми, која представља специјалну вредност ове књиге. Оба аутора су пуну пажњу посветили теренској документацији, при чему се нарочито издвајају изврсни цртежи основа свих градова и илирских градина које је израдио М. Ковачевић, а његове су већим делом и фотографије. Запажа се, међутим, да има много понављања у илустрацијама; нпр. основе градова Будве, Котора, Улциња и Херцег-Новог штампани су у истоветном, само смањеном облику, и у првом и у другом делу књиге. Даље, у избору иначе веома квалитетних фотоилустрација осећа се велика неуједначеност, што би се могло оправдати различитом концепцијом аутора. То се очитује у томе што у илустрацијама првог дела књиге (тб. I—XXVI) има знатно више детаља него општих изгледа градова, док је у другом делу (тб. XXVII—LXXI) сразмера управо обрнута. При томе се ствара утисак извесне оптерећености великим бројем илустрација, посебно у погледу гравира из каснијег доба, XVI и XVII века. Тако је на пример Будва илустрована са 6 гравира (тб. XXXII—XXXIII), а уз то још са два авионска снимка у првом делу књиге (тб. IX); Котор — са седам гравира и две панораме града (тб. XLII—XLIV); Херцег-Нови — са пет гравира (тб. LXX), Свети Стефан — са три гравире и две панораме (тб. LX—LXII), најзад Улцињ — са два авионска снимка и једном панорамом у пр-

вом делу књиге (тб. XII—XIII) и са две гравире и две панораме у другом делу књиге (тб. LXVIII). Уз све наше разумевање ауторових жеља за што потпунијом презентацијом богате архивске грађе и фотодокументације, мислимо ипак да се у томе није нашла права мера, а једна озбиљна научна публикација понешто је изгубила због тежње ка визуелној атрактивности.

Скренућемо још пажњу на неколико техничких грешака и омашки којих има нарочито у потписима испод слика, као и у текстовима и преписима појединих латинских натписа. Тако у натпису са Превлаке (с. 40) недостаје читав један ред: 5. IULIUM PHILINUM ET, а такође и у препису натписа из Дукље (с. 45) у 5. реду испуштена је реч MAX(imi), као и у следећем 6. реду реч: TRIB(uniciae). Поред тога, фотографија степеница уклесаних у стену код градине Медун (сл. 23 на стр. 34) окренута је наопако, а потписи испод слике 73. на стр. 104 (у књизи стоји сл. 75) и сл. 75. на стр. 106 измешани су и не одговарају садржају, па ни исправном француском преводу у истим легендама. Има такође понегде грешака у самом тексту, недовољно јасних формулација, као нпр. она на стр. 19: „...најпримитивније могице (вероватно уместо градине) кружног типа...“, а такође неправилних назива локалитета, о чему је било речи горе. Међутим, ови недостаци техничке природе ни у којој мери не би могли озбиљније умањити општи значај и веома повољан утисак о овој лепој и модерно уређеној публикацији.

Нема сумње да појава књиге П. Мијовића и М. Ковачевића „Градови и утврђења у Црној Гори“ представља значајан догађај за нашу археологију. Поздрављајући њен излазак изражавамо наду да ће се наставити успешно започето објављивање резултата археолошких истраживања у Црној Гори.

Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН

Осврт на књигу Енвера Имамовића «Антички култни и вотивни споменици на подручју Босне и Херцеговине»*

Књига садржи Уводни део (Предговор; Увод; Хисторијат истраживачких радова; Географски увјети; Етничка слика; Хисторијски увјети; Управа и власт) и осам поглавља која обухватају: I Култове домаћих божанстава; II Римске култове; III Грчке култове; IV Трачке култове; V Оријенталне култове; VI Оштећене споменике неидентификованих божанстава; VII Општи поглед на античке култове и вотивне споменике на подручју Босне и Херцеговине; VIII Каталог култних и вотивних споменика. Свако поглавље је допуњено картом распрострањености споменика. Затим следе: резиме на француском језику, индекс имена и назива, индекс земљописних назива и попис карата. У каталошком делу скоро све јединице су документоване и фотографском сликом споменика.

Пред собом имамо синтезу чији је материјал подређен савременим административним границама. То је несумњиво створило тешкоће у раду и довело је до оскудности у закључивању, јер је разматран материјал из једног дела провинције Далмације. Тога мора бити свестан и аутор и читалац. Међутим, када се ради о синтези из области религије овај пут, ма да није најцелисходнији, бива понекад и неопходан. Споменици религиозног карактера објављивани су, углавном, као појединачни налази. Стога њихова интерпретација у оквирима једне мање савремене географске целине представља гаранцију да ће сви споменици бити педантно забележени, али с друге стране умањене су могућности за

ширу анализу појединих култова. Због тога овакве радове из области религије античког доба и не треба схватити као дефинитивне синтезе, већ само као солидне подлоге за даља истраживања на ширим географским регионима. Са овог аспекта и приказујем ову књигу.

Пре анализе појединих култова изнећу нека општа запажања. У тексту су презентирани опширне дескрипције појединих споменика а из њих аутор, често, не изводи никакав закључак. Праћење основних мисли и закључака било би олакшано да су те дескрипције дате само у каталошком делу споменика. У појединим случајевима се стиче утисак да је у каталогу дата дескрипција према једном од издања, а да аутор своје дескриптивне допуне уноси у општи текст. Евидентни су и идентични описи у анализи култа и у каталогу што се чини сувишним. Нејасно је по ком се систему аутор опредељивао приликом цитирања једног од издања споменика. Некада је наведено прво, а некада једно од каснијих издања при чему аутор није аргументовао критеријуме по којима се опредељивао.

Датуми за поједине споменике су несигурно изведени, услед чега долази и до врло несигурних датовања појединих култова у целини. Примера ради наводимо споменик богиње Либере, бр. 160, који је датоваан у други век, јер се на основу друга два споменика (бр. 157 и 158) закључује да је њен култ највише поштован у то време. Ако овако изведеном датуму додамо податак да је и споменик бр. 158 датиран без аргумената, па је затим искоришћен као аргумент за нову датацију, несигурност предложеног датума постаје очигледна. Слична је ситуација и код споменика бр. 177 који припада Арматовом кул-

* Енвер Имамовић, Антички култни и вотивни споменици на подручју Босне и Херцеговине. Издање Веселин Маслеша, Сарајево, 1977. стр. 1—518, са X карата у тексту.

ту. На основу завета упућених Дијани или Либе-ри аутор овај споменик опредељује у време од краја првог до краја другог века. Међутим, већ на следећој страни и сам закључује да ови споменици не морају бити савремени. На исти начин је датован и култ бога Термина, као и низ других споменика који нису садржавали елементе ни за оквирно датирање. Можда би било исправније да је у оквирима општег трајања појединих култова одређено и место наших споменика.

У анализи епитета појединих богова аутор третира реч „sacrum“ као додатак имену бога. Међутим, овај термин је на већини споменика употребљен у значењу „завет“ или „посвета“.

Читање би било олакшано да су напомене, које аутор даје искључиво библиографски, коментаром везане за текст. Овако, без упоредног коришћења наведене литературе читалац није у стању да схвати, при навођењу опречних ставова, за чији се став аутор определио, па чак ни шта је чије мишљење. Није јасно дефинисано ни шта аутор назива култим, шта вотивним а шта култно-вотивним споменицима. Евидентни су случајеви када се за исту врсту споменика употребљавају и сва три термина. У уводном делу, поглавље Етничка слика било би обогаћено испрпнијим коришћењем књиге Ф. Папазоглу — Средњобалканска племена у предримско доба, коју је аутор искористио у ограниченој мери.

У првом поглављу — Култови домаћих божанстава — аутор обрађује Силвана и његову култну заједницу, Дијану и њену култну заједницу, Нимфе, култове Бинда и Седата и на крају даје преглед непознатих божанстава локалног карактера.

Поводом Силвана и његове култне заједнице аутор закључује да је у време општег религиозног синкретизма, до кога долази током III века, ова култна заједница задржала своју популарност међу верницима. Као главне протагонисте култа он издваја Делмате. Ова чињеница указује на јако изражен конзерватизам код романизованих становника овог дела провинције Далмације. Ако се овај податак доведе у везу са занатском продукцијом ликовног карактера, која на великом броју споменика изражава једну локалну „уметничку“ компоненту, морамо се запитати до које је мере становништво ових области прихватило романизацију у правоме смислу те речи. Дуго одражавање локалних култова на овом тлу иде у прилог претпоставки да је овде романизација била спроведена више административно него спонтано.

Закључак да су Делмати били главни носиоци Силвановог култа на овом тлу има резонску подлогу, али изгледа неприхватљива теза да су

они створили култну заједницу Силвана и Дијане (стр. 69). И сам аутор напомиње да приказ овог божанског пара на неким рељефима одговара у потпуности схеми која је добила канонске форме у Грчкој и Италији. Он чак закључује да су Илири прихватили грчки иконографски образац. Према томе, ова два закључка се међусобно искључују.

У Силвановом култу неки епиграфски завети имају скраћену посвету S. S. Ова скраћивања су негде протумачена као *Silvano Silvestri*, негде као *Silvano sancto* а негде као *Silvano sacrum*. Није јасно због чега се аутор определио у појединим случајевима баш за наведено читање. Стиче се утисак да се радило о механичком преузимању читања које је наведено у литератури. Свакако је требало указати и на могућност другачије интерпретације посвете.

Утицај Хераклове иконографије на Силванову, што аутор наводи само као могућност (стр. 59) не изгледа прихватљив. Ни митолошки, ни по религиозном садржају не би се могла очекивати веза између ова два божанства. Визуелна сличност у њиховом приказивању, која се уочава на неким споменицима, може бити и последица невеште, примитивне обраде споменика.

Дијану не би требало третирати као богињу дивље природе (стр. 67). Да су верници желели да истакну такав карактер богиње свакако би јој атрибуирали неку другу животињу. Кошута је, према својим својствима, карактерише једно као заштитницу животиња. Могуће је да се избором кошуте нашло прикладно решење за афирмацију богиње заштитнице и дивљих и пштомих животиња.

Интерпретацију култне заједнице Дијана — Нимфе, морамо примити са великом резервом. На основу само једног споменика који је неаргументовано опредељен (бр. 47) не би требало правити култну заједницу. Ако су Нимфе потврђене у култној заједници Силвана и ако је тој заједници некада придодата и Дијана, то још увек не отвара могућност за претпоставку о постојању заједнице Дијана — Нимфе. Посебно треба истаћи да таква заједница није потврђена још ни једним епиграфским или поуздано опредељеним иконографским заветом у области где су регистровани споменици посвећени и Дијани и Нимфама. Присуство Дијане на споменику бр. 47 је несумњиво јер га потврђује споменик бр. 26. Међутим, друга два женска лика могу бити интерпретирана и као адоранткиње или свештенице.

При обради култа бога Бинда лични став аутора долази највише до изражаја. Из податка да једанаест споменика посвећених овом богу потиче са истог налазишта, аутор извлачи одре-

бене закључке. Пре свега, он култ овог бога везује за Јапоне као основне носиоце култа. Пошто су сви завети територијално уско локализовани, сви потичу из Привилице, аутор закључује да су верници припадали једној декурији овог племена. Посредним путем, у недостатку чврстих хронолошких података, закључено је да већина споменика припада првом веку. Веома опрезно и документовано аутор претпоставља постојање светилишта Бинда на месту налаза споменика.

При обради Седатовог култа аутор је мање убедљив. Његове интерпретације су прилично хипотетичне. Хипотетичност закључка је неминовна јер је аутор на основу два споменика покушао да разреши основна питања култа у целини.

Пре свега, располажемо само са два савремена завета који потичу са истог локалитета. То би већ био довољан податак да пред собом имамо усамљене споменике једног култа који није био шире прихваћен на овом тлу. Чињеница да је споменик постављен од једног колегија, који не мора бити верска заједница, не даје нам за право да закључимо да је култ Седата био поштован и раширен у области Сане и Јанре (стр. 104).

У другом поглављу — Римски култови — аутор је обрадио: Јупитера и његову култну заједницу, Јунону, Минерву и њену култну заједницу, Марса, Меркура, Херкула, Венеру, Фортуну, Либеру и његову култну заједницу, Либеру, Дијану, Геније, Помону, Армату, Термина и његову култну заједницу, заједницу Terra Hillyirica — Jupiter, Terra Mater, Urbs Roma и August-Roma.

Култу врховног бога Јупитера припада највећи број завета од оних који су до данас регистровани на територији Босне и Херцеговине. Од 53 регистрована споменика 40 има уобичајено скраћену посвету I. O. M. без икаквих епитета. У четрнаест случајева име бога је допуњено епитетима Conservator, Cohortalis, Fulgerator, Fulminator, Capitulinus и Capitulinus victor, Inturbatus и Tonitrator. Један завет је посвећен Јупитеру Депулсору.

Мишљења смо да је споменик посвећен Јупитеру Депулсору (бр. 78) требало издвојити из групе осталих Јупитерових завета. Овде се ради о једном божанству типа Јупитера Дефенсора или Јупитера Долихена, које је имало свој самостални култ. Доказ за то налазимо и на наведеном натпису на коме се помиње обнова Депулсоровог храма. Интерпретацијом овог споменика у оквиру осталих Јупитерових завета дошло се и до погрешног утиска да је храм припадао Јупитеру.

Ауторов закључак (стр. 129) да су сви наведени епитети везани за војно божанство, чиме се функције Јупитера своде на везу са војском и са ратом, не изгледа уверљив. Епитете Fulgerator, Fulminator и Tonitrator не би смели доводити у везу са војничким карактеристикама бога. Ови епитети, чак супротно, карактеришу Јупитера громовника или врховно божанство времена. Врховно божанство времена присутно је у свим паганским пантеонима, па је логично да и Римљани свог врховног бога обележе таквим епитетом. Ни посвету бр. 90 где се Капитолском Јупитеру додаје и епитет victor, не можемо са апсолутном сигурношћу приписати војничком карактеру бога. Епитет victor, аналогно врховним божанствима из религија других народа, може да означава и победника над злим силама. Војнички карактер Јупитера је јасно наглашен на споменицима где је његово име допуњено епитетима Cohortalis, па, можда, и Inturbator. У свим осталим случајевима треба видети његово много шири карактер, па чак и онда када му завете подижу војни функционери.

Што се тиче култих заједница Јупитер — Јунона и Јупитер — Јунона — Минерва, ситуација је скоро идентична. Врховном божанском пару посвећен је један споменик, а у част врховне капитолске тријаде постављена су два завета, један из I, а други из III века. У сва три случаја афирмисан је једино официјелни карактер ових култова. Малобројност ове врсте завета у односу на број посвета учињених у част Јупитера, јасно показује да ови култови званичног римског пантеона нису стекли популарност код романизованог становништва из овог дела провинције Далмације. Два усамљена завета посвећена богињи Јунони, у односу на број њених завета у другим провинцијама римског царства, потврђују наведени закључак.

Споменици на којима је афирмисана заједница Јупитера и Генија места у наведеним, и осталим познатим случајевима недвосмислено указују на секундарни значај Генија. Заштитничка моћ Генија неког места, кога не можемо третирати као божанство, верницима се чинила недовољном, посебно онда када су се генију неког провинцијског града обраћали странци. Отуда долази до везивања овог полубога за врховно римско божанство.

Геније неке области, града или реке у својој заштитничкој улози морао је имати обезбеђену помоћ и неког бога из врховног пантеона. Једино у овом контексту треба посматрати овакве култне заједнице.

Минерву и њену култну заједницу потврђују два наведена завета из Склана (бр. 123 и 124) на којима се Минерва помиње у оквиру капитол-

ске тријаде са Јупитером и Јуноном, два споменика посвећена њеном самосталном култу (бр. 132 и 133) и један који илуструје њену заједницу са Јупитером и Генијем (бр. 134). Епиграфски завет бр. 132 и иконографска претстава бр. 134 потичу из Шипова код Јајца. На основу тога аутор наговештава могућност да је „на подручју Јајца култ Минерве био доста раширен“. До ове и сличних претпоставки аутор често долази једино из разлога што култ посматра са аспекта једне мале географске целине где и два до три споменика представљају неку концентрацију у односу на појединачно расуте завете.

Споменик бр. 134 дозвољава претпоставку о постојању храма, али не отвара могућност за његову идентификацију. Налаз из Барица (бр. 133) не мора бити доказ о постојању Минервиног храма, јер је њен иконографски приказ могао стајати и у светилишту Јупитера или неког другог римског божанства. Епиграфски завет који је заветован од Грка или Оријенталца, у оквиру малог броја споменика, не може бити аргумент за закључак да је на територији БиХ култ Минерве био прихваћен од стране романизованих становника те области.

На основу изнетог не би се могао прихватити став аутора да се у односу на два храма посвећена Минерви може закључити да је самостални култ Јупитера морао имати далеко већи број светилишта.

Несигурност оваквог закључка је очигледна јер се заснива на аргументима који су првобитно формулисани као претпоставке. Непоуздан је и аргумент на коме је базирано датирање Минервиног култа (стр. 143).

Богу Марсу су посвећена четири завета епиграфског карактера и два већ поменућа споменика који афирмишу његову заједницу са Јупитером (бр. 125 и 126).

Споменик из Зенице (бр. 137) даје за право претпоставки о организованом култу бога Марса, а функције дедиканта потврђују његов, искључиво официјелни карактер. Због помене свештеника бога Марса на натпису из Зенице можда би требало претпоставити да је овде био верски центар а не у Скланима, како то аутор предлаже. Уз Марсово име јавља се једино епитет *Augustus*, јер „*deo sacrum*“ (стр. 146) није епитет. Ауторов став поводом ранијих покушаја да се неко италијанско божанство, посебно Медуар, издвоји као епихорско божанство рата идентично са Марсом, не само да је исправан, већ у потпуности валоризује вредност неодрживих хипотеза.

Два рељефна споменика (бр. 139 и 140) представљају једине потврде за постојање култа бо-

га Меркура на тлу БиХ. Аутор с правом доводи у сумњу закључак *Ratsch*-а да су дедиканти ових споменика били Грци или Оријенталци. Његов став да је на овим споменицима могућа илустрација много шире функције Меркура у односу на раније предложене интерпретације Хермеса, чини се једино исправном. Отсуство епиграфских завета, чему и аутор даје одређену тежину, доводи у сумњу могућност за претпоставку да је у овом делу провинције Далмације култ Меркура био шире прихваћен.

На основу четири епиграфска завета аутор закључује да је Херкул био поштован у области крашких поља југозападне Босне. Он тачно уочава ограничене могућности при интерпретацији споменика једног култа који се не посматра са аспекта културних региона. Међутим, ову констатацију би требало проширити и на све остале култове који су третиран у оквирима граница једне републике, у овом случају Босне и Херцеговине.

У ширењу Херкуловог култа аутор даје примат утицајима из приморске Далмације. Овакво одређење без неопходних аргумената не изгледа уверљиво. Утицај приморске Далмације је могућ у истој оној мери у којој је могућ и утицај из Паноније.

Херкул се на споменицима римског доба у областима југоисточне Европе јавља у три основна вида: као инвиктус, као психопомп и као божанство сотеролошког карактера и тада су му функције најшире. Очигледно је да на ова четири завета из БиХ Херкул нема карактер психопомпа, али не постоје елементи ни за његово одређивање у једну од две преостале групе. При прегледу споменика овог култа изван граница БиХ аутор омашком наводи Сремску Митровицу као налазиште у Хрватској. Још једна непрецизност поткрала се аутору у наводу да су из Србије и Македоније познате ликовне представе Херкула, и да је ту приказан грчки Херакле. Овакав став не би се могао прихватити, јер споменици пружају другачију слику. И у Србији и у Македонији поред ликовних, регистровани су и епиграфски завети. Тип грчког Херакла јесте примаран на територији Македоније. У тој области Херакле се јавља првенствено као психопомп. Међутим, на територији Горње Мезије ситуација је супротна. Епиграфски завети и ликовне представе афирмишу овде римског Херкула и то најчешће као инвикта. Станица »ad Herkulem« 14 миља југозападно од Ниша, према необореној претпоставци, именована је према једном светилишту Херкула. Исто тако и посвета »*Herculi Naisati*« недвосмислено указује на римски карактер овог бога.

Разматрања о култу Венере базирана су на два ликовна приказа, од којих споменик бр. 145 има несумњив декоративни карактер.

При таквим околностима тешко је развијати тезу о постојању Венериног култа на овом тлу. Да је култ Венере био прихваћен у овом делу провинције Далмације, документовао би га бар неки епиграфски завет. Релеф из Бутуровића, као усамљени вотивни завет, не може бити потврда за прихваћени култ. Усамљени завети, као изрази појединачних побожности, могу се наћи и у области где тај култ није имао свој круг присталица или верника.

Слична је ситуација и са култом Фортуне. Усамљени завет постављан од војника једне кохорте не може бити аргумент и за прихватања култа на том подручју. Много је исправнији закључак да култ Фортуне није био прихваћен од романизованог становништва овог дела Далмације, јер пре доласка поменуте кохорте и после њеног одласка завети овој богињи се не постављају ни од војних ни од цивилних лица.

Култ Либере и Либере документован је и светилиштима и већим бројем завета. Аутор с правом и аргументовано одбацује раније мишљење да у овом култу треба тражити присуство домаћег романизованог божанства. Исто тако с разлогом одбацује и једну од старијих хипотеза према којој су утицаји дачких легија били пресудни за ширење овог култа.

Генији не би могли да буду третирани као божанства јер они нису богови. На епиграфским посветама Геније се обично помиње у заједници са неким божанством официјелног карактера. Четири епиграфска завета из БиХ очувана су фрагментарно, али је на споменицима бр. 165 и 167 евидентно да је генију места претходило име неког бога, највероватније Јупитера. Натпис бр. 128 то недвосмислено и доказује.

Ликовне приказе генија са надгробних споменика не би требало разматрати у групи генија места или кохорте (стр. 127). Представе на надгробним споменицима су сасвим посебни прикази генија смрти, који су временом добили декоративни карактер и који су као декоративна шема надживели све промене у схватању загробног живота, тако да их налазимо и на надгробним споменицима наших дана, често и у неизмењеном ликовном облику.

Питање формирања првобитне иконографске слике римског генија смрти представља интересантан али и сложен проблем. Приказ ове врсте генија би могао да буде илустрација јеврејско-хеленистичких *ἄγγελοι* или њихова римска интерпретација *«Dii Angeli»*.

Споменик посвећен свештенику богиње Помоне пружа веома интересантне податке које је

аутор савесно анализирао. Налаз овог споменика потенцира значај ове старо-италске хтонске богиње, јер потиче из периода када су у жељи за сужавањем броја богова чињени први кораци ка паганском монотеизму.

Ауторова интерпретација Арматовог култа на основу два епиграфска завета из Дувна пружа једно сасвим ново решење у односу на оно које је било предложено од ранијих истраживача. Аутор је мишљења да је Армат римско божанство, чак један од богова врховног римског пантеона. На основу интерпретације Арматовог имена аутор га идентификује са Марсом. При таквој идентификацији он сматра да би Армат био један од ређих епитета бога Марса. При свему томе аутор је свестан да је Армат као име божанства, или као његов епитет, непотврђен у римској религији.

Овакво тумачење је интересантно као идеја, али је веома хипотетично. Идентификација Армата са Марсом за сада је неодржива јер не постоји ни један поуздани аргумент на коме би могла бити заснована таква хипотеза. Ако би Армат био епитет бога Марса онда би таква веза била потврђена бар на једном завету из Рима или било које римске провинције. Нелогична је и претпоставка да је дедикант једним непознатим епитетом потпуно искључио име бога коме се обраћа. У данашњој ситуацији изгледа прихватљивије раније мишљење да је Армат локално божанство које је надживело романизацију. Да ли је он био искључиво божанство рата тешко је рећи због недостатка већег броја споменика. При ратничком аспекту овог бога изгледа чудно да му се у оба случаја обраћају жене, чак и под претпоставком да су то жене или мајке ратника. Стога питање ближег идентитета бога Армата, у недостатку већег броја споменика, не може се решавати изван оквира хипотезе.

На територији Босне и Херцеговине регистрована су три споменика од којих су два посвећена богу Термину а трећи је заветован Термину, Либеру и Јупитеру. У сва три случаја располажемо једино именима богова. Према томе, све закључке које аутор изводи поводом овог култа и његове култне заједнице, морамо примити као његов произвољан и лични став.

Датирање ових завета у II—III век због тога што из тог периода потиче највећи број споменика у источној Босни, је неприхватљиво. Неприхватљив је и закључак да су дедиканти били странци, а по занимању војна лица. Аргумент за овакав закључак аутор налази у податку да су са овог подручја познати многи војнички епиграфски завети. Међутим, ни на једном од три поменута споменика немамо забележено ни име дедиканта ни његово занимање. Према томе ми

не располажемо елементима на основу којих би смели да постављамо било какве закључке о дедикантима. Нажалост, аутор је овако изведене закључке користио у даљем излагању као аргументе за нова закључивања. Термин је свакако римско божанство и његов култ је потврђен у римском пантеону. То никада није ни било оспоравано. Према томе сви ови произвољни закључци нису били потребни као потврда за то.

Фрагмент завета који је посвећен заједници Terra Hillyrica — Јупитер и поред знатне општећености текста представља значајан документ. У овом случају је анализа аутора ограничена на податке које споменик пружа, а допуњена је и добро одабраним аналогијама. На тај начин извршена интерпретација представља солидну подлогу за сва даља проучавања ове врсте споменика.

Споменици култа Terra Mater су регистровани у сразмерно великом броју на територији БиХ. Како се ради искључиво о епиграфским заветима могућности за интерпретацију култа су присутне, и аутор их је у пуној мери искористио.

На основу занимања дедиканата и налазишта споменика аутор с правом закључује да је на овом тлу Terra Mater поштована у једном ужем аспекту везаном за рудник и рударство.

У трећем поглављу — Грчки култови — аутор је поред општих разматрања о продору ових култова на територију данашње БиХ, обрадио култ Аполона, Афродите, Асклепија и његове култне заједнице, култ Херакла и Хесионе и Немезу. Као основне елементе, битне за ове култове, аутор издваја три податка: време увођења појединих култова (преримско или римско), пут и начин продирања. У даљој анализи појединих култова ови моменти нису детаљније продискутовани.

Култ Аполона документован је у овој области са четири споменика од којих су три епиграфског карактера. Потпуно је исправан ауторов став поводом интерпретације споменика који је посвећен Аполону Тадену (бр. 198). Закључак да епитет Tadenus афирмише сотеролошки карактер грчког Аполона, а не трачког, документован је изведен. Због тога све даље анализе споменика који су посвећени Аполону Тадену не би смеле да заобиђу предложена решења Е. Имамовића.

Култ грчке богиње Афродите на тлу Босне и Херцеговине не може се сматрати документованим. Статуета из Могорјела (бр. 200) поред могућег декоративног, а не култног карактера, може бити опредељена и као приказ Венере. Ни оловна плоча, са непознатог налазишта (бр. 201) не пружа елементе за интерпретацију Афродити-

ног култа. Претпоставка да овај споменик потиче из Херцеговине због одсуства аргумената делује произвољно.

Култ Асклепија и Хигије изгледа да није стекао популарност међу становницима овог дела Далмације. Епиграфски завет постављен од бенефицијара I Италске легије не може бити доказ да је у наведеној области био прихваћен овај култ. Овај споменик, као усамљени завет, пружа једино податак да је у редовима поменутих легија Гај Јулије Херкулан био верник Асклепијевог и Хигијиног култа. Бронзана статуета Асклепија још мање може бити коришћена као потврда прихваћеног култа.

Релефни споменик бр. 204, на коме су приказани Херакле и Хесиона, илуструје једну тему митолошког садржаја. Према томе, на основу овог споменика ми можемо да говоримо једино о популарности Херакла и његове митологије. Приказ Херакла и Хесионе не може се назвати култном заједницом јер таква заједница не постоји. Хесиона никада није била интерпретирана као богиња, па самим тим није ни могла да има неки заједнички култ са Хераклом.

Култ богиње Немезе документован је само једним епиграфским заветом (бр. 205). Из тог једног споменика тешко је да се извуку неки општији закључци о култу ове богиње на тлу БиХ. Пре свега нема елемената на основу којих би могли да закључимо да је споменик посвећен грчкој богињи јер постоји могућност да је верник заветовао споменик њеном романизираном облику. Култ Немезе је био прихваћен у Риму, тако да су чак и у част појединих римских императора постављани завети овој богињи и у Риму и у провинцијама. Како је Немезино име прихваћено у римском пантеону у потпуно неизмењеном облику могућности за њено опредељивање, као грчке или римске богиње, су минималне. Време постављања завета и налазиште споменика дозвољавају могућност да је у овом случају реч о римској интерпретацији Немезе.

У завршним разматрањима аутор закључује да је на територији БиХ потврђено седам грчких култова који су документовани са десет споменика. Међутим, изложени подаци поводом појединих култова могу бити интерпретирани и на други начин.

Ако искључимо култ Афродите као недокументован на овом подручју, ако богињу Немезу прихватимо као интерпретацију римске а не грчке религије и ако искључимо непостојећи култ Херакла и Хесионе, онда би дискусија била сведена само на ретке завете који су упућени Аполону, Асклепију и Хигији. У тој групи је једино Аполон документован са четири завета. Није ли онда логичније да се говори о присуству

усамљених завета који су постављани овим боговима грчког пантеона и то у време када су њихови култови већ били озваничени кроз римски пантеон? За неко организовано поштовање грчких култова у овом делу провинције Далмације за сада нема довољно потврда.

У четвртном поглављу, које је посвећено трачким култовима, аутор обрађује споменике Трачког коњаника и Дунавских коњаника.

Култ Трачког коњаника је документован само једним рељефним медаљоном. У недостатку већег броја споменика аутор даје приказ овог култа на основу споменика из других области наше земље. У склопу те опште слике он покушава да нађе место и споменику из Сарајева. Ослањајући се на мишљење Б. Габричевића он овај усамљени завет објашњава директним контактима са Дакијом. С разлогом закључује да култ Трачког коњаника није био прихваћен у овом делу провинције.

Култ Дунавских коњаника аутор без икакве аргументације опредељује као трачки. Пет наведених споменика, као ни остали налази ове врсте, не пружају елементе за овакво опредељивање култа.

Пет икона са територије БиХ аутор разврстава у три стилске варијанте. Међутим, споменици бр. 209 и 211 не могу бити означени као једна стилска варијанта, јер су на споменику бр. 209 сцене приказане у медаљону а на споменику 211 у едикли, као што је случај и на иконама бр. 207 и 210. Неаргументовано је ауторово мишљење да споменик бр. 209 означава једну иконографску форму која је прелаз ка савршенијој трећој групи споменика (бр. 207, 210, 211). Иконографија споменика бр. 209 је веома развијена. У овом обрасцу су присутни и прикази годишњих доба уз све регистроване симболе култа. Према томе, овде може бити речи једино о другачијем иконографском обрасцу подједнако развијене иконографије у односу на ону где су сцене приказане у едикли.

У анализи споменика аутор закључује да је „срж иконографског садржаја ових споменика, а по томе и самог култа, Трачки коњаник“. Он сматра да је Трачки коњаник био основа култа у који су касније укомпоновани други елементи, што је довело до стварања једног одређеног култа (стр. 245). Тумачење је веома наивно. Овакав пут формирања неког култа остао би без аналогија у паганским религијама. Познато је из времена религиозног синкретизма да су функције појединих богова ширене и у складу с тим је допуњавана и њихова иконографија. Међутим, не постоји ни један пример да је уз допуњу иконографског обрасца замењено основно бо-

жанство или да је извршена измена у садржају неког култа.

Интерпретација овог култа, који је остао без епиграфских потврда, још увек се одвија у границама хипотеза. Најбољи доказ за то је и назив икона који треба схватити једино као географску ознаку једног култа који је због непознатог остао безимен. Своја запажања поводом ових икона и њихову интерпретацију у оквиру култа Лунарне богиње изнела сам у Старинару XXIV—XXV, 1975, 33 ид. Према томе, споменик Трачког коњаника, како и сам аутор наводи може бити и сепулкралног карактера, те не представља потврду за прихваћени култ. За споменике тзв. Дунавских коњаника тек би требало доказати да припадају трачком пантеону. Значи да је свака дискусија о присуству трачких култова на територији БиХ за сада прејудуцирана.

У петом поглављу које се односи на оријенталне култове аутор обрађује следећа божанства: Изиду, Сераписа, Сабазија, култ Долихена и Кастора, Атиса, Митру и споменике јеврејског монотеизма.

Присуство богиње Изиде је документовано само једном бронзаном статуетом из Фојнице. На основу квалитетне обраде аутор закључује да се ради о импорту. Он тачно запажа да су овакве ликовне представе изгубиле изворне елементе Изидиног приказа. Због тога постоји вероватноћа, посебно када је реч о бронзаним статуетама са наглашеним уметничким карактером, да су такви споменици имали више декоративни карактер него религиозни садржај. Као још једну потврду за постојање Изидиног култа на овом тлу аутор наводи један надгробни споменик на коме је приказан систрум. Међутим, систрум не може бити аргумент за распрострањеност Изидиног култа, јер овај инструмент — нека врста чегртаљке — има далеко ширу примену. Систрум се везује за групу хтонско-аграрних богова као инструмент апотропејског карактера. Према веровањима, звук систрума је растеривао зле демоне. То значи да ни овај податак не би могао бити узет у обзир као аргумент који потврђује постојање Изидиног култа на територији данашње БиХ.

Слична је ситуација и са култом Сераписа. Једину потврду за овај култ аутор налази у једној теракоти чије је налазиште непознато. Покушај да се овај налаз лоцира је веома хипотетичан, те су неприхватљиви и сви закључци који почивају на тој хипотези. На претпоставци да је овај налаз из Фојнице заснован је закључак да је у области Фојнице култ Сераписа и Изиде био највише поштован. То би значило да је култ поштован и у другим деловима БиХ само у мањој мери, а таква констатација није тачна. По-

клони у археолошком материјалу које су самостани међусобно правилни, а на то аутор скреће пажњу, укључују и могућност да споменици египатских богова нису изворно везани за ову територију.

Из групе Сабазијевих завета на територији БиХ је регистрована само једна бронзана шака. Потиче из Саса код Сребрнице. У једном развијеном рударско-градском центру, где је присутан велики број странаца треба очекивати и налазе који су везани за индивидуална религиозна опредељења. Из тога, свакако, да не би требало да произилази закључак да је Сабазијев култ био развијен и прихваћен у североисточном делу БиХ.

Поводом датирања овог споменика изгледа чудно негирање предложеног датума од В. Пашквалина, које се заснива на привредном успону Домавије, када је на истим или сличним аргументима и сам аутор заснивао већину предложених датума.

Култ Јупитера Долихена документован је само једним спомеником на коме је Долихен и ликовно и епиграфски приказан у заједници са Кастором. Од два предложена решења, да је на споменику приказан Долихен са Касијем и Долихен са Кастором, аутор се сасвим исправно одлучио за ово друго. Исправан је и став да се овај налаз не може довести у везу са војском. На овом споменику није приказан Долихен у аспекту војничког божанства. Његова одећа, висока тијара, палмова грана и веза са Кастором недвосмислено указују на његов најшири соларни карактер. Завет је постављен од свештеника Долихеновог култа, који је као добар познавалац теологије инсистирао на изворном а не на романизираном приказу свога бога. Присуство свештеника је озбиљан аргумент и за потврду култа и за претпоставку о постојању светилишта.

Подложна је дискусији свака идеја о постојању Атисовог култа у областима где није регистрована ни једна епиграфска посвета или поуздано опредељена иконографска представа. Прикази на надгробним споменицима, у којима су многи аутори видели лик Атиса, могу бити интерпретирани и као декоративна надгробна симболика која је преузета из митраизма. Дадофор са обореном буктињом, својим иконографским садржајем у потпуности је задовољавао жељу верника да изразе тугу због губитка и веру у нови загробни живот. Педум, који аутор сматра првенствено Атисовим атрибуту, врло добро је познат и у митраистичкој иконографији. Осим тога, ове младићске представе се на надгробним споменицима јављају у паровима, што не би ишло у прилог тези о Атису. Пар младића

у оријенталној одећи фланкира на надгробним споменицима богове Мане, на исти начин на који пар дадофора фланкира бога Митру. Покушај да се ширење ових споменика, па самим тим и Атисовог култа, веже за седму Клаудијеову легију, показао се неуспешним. Овакви споменици су регистровани и у области Рајне где није била поменута легија. Осим тога, према познатим листама отпуштених војника ове легије, у време Антонина — које аутор означава као период интензивног ширења Атисовог култа — за VII легију се регрутује, првенствено, становништво из Мезије. Број регрутованих Оријенталаца је занемарљив.

Наги крилати генији смрти, исте иконографске вредности и често савремени са оријенталним младићским паром, морају се третирати изоловано, као што је то аутор и учинио. Сваки покушај да се да заједничко тумачење за ове две иконографске представе, које се јављају у исто време и на истој територији, мора остати хипотетичан. Хипотетична је и моја раније изнета претпоставка да су, можда, дадофорским паром митраисти обележавали своје гробове.

Култ бога Митре је потврђен на територији БиХ не само сразмерно бројним споменицима већ и релативно бројним светилиштима. Другу карактеристику, при овако изолованом посматрању споменика, представља и крајњи датум у трајању култа на овом тлу. Могло би се рећи да је у границама југоисточне Европе ово једна од ретких области која даје податке о митраистима из првих година петог века.

„Споменици јеврејског монотеизма“ представља лоше концептиран наслов у односу на изложен садржај. Жижак из Могорјела (бр. 244) може бити само једна од потврда за присутност Јевреја у области Нароне. Прејудуцирано је да се само на основу овог налаза расправља о постојању јеврејске монотеистичке заједнице на овом тлу. Жижак, као предмет свакодневне употребе, могао је имати и профану а не искључиво сакралну намену.

Са аспекта овако анализираних оријенталних култова, на територији БиХ би се могло говорити једино о прихватању два оријентална култа — Митриног и Долихеновог. У свим осталим случајевима, при образложеном искључивању Атиса и јеврејског монотеизма, усамљене дедикације говоре једино о верској опредељености појединаца за култове који нису били организовано прихваћени у овом делу провинције Далмације.

Шесто поглавље се односи на оштећене споменике неидентификованих богова. Овим поглављем су обухваћене и анепиграфске аре.

На основу анализе овог материјала аутор доноси један веома значајан податак. Он закључује да су анепиграфске аре једна од важних детерминанти при одређивању локалних каменорезачких радионица. Из података које аутор наводи може се закључити да би у области Сребрнице, Јајца, Гламоча или Рогатице требало очекивати податке о занатским каменорезачким центрима.

Ауторово запажање које се односи на намерно оштећивање горњих делова ара од стране хришћана не би се смело уопштено аплицирати на све оштећене споменике. Намерно оштећивање паганских религиозних споменика у време раног хришћанства документовано је и на епиграфским и на иконографским заветима, посебно оним чији су ликовни прикази имали неке аналогije са хришћанством. Документи тог чина су сасвим јасни када је одговарајући део текста посвете намерно оштећен, или у случајевима када су на ликовним споменицима уништени они елементи који детерминишу божанство. Међутим, била би грешка ако би на свим споменицима, чији су горњи делови одломљени, видели хришћанску интервенцију. Делови натписа, било горњи или доњи налазе се, нажалост, чешће од целих споменика.

У седмом поглављу аутор резимира своје закључке о култним и вотивним споменицима на подручју БиХ. У тим завршним разматрањима он долази до једног веома значајног податка из кога сазнајемо да су култови домаћих и римских богова потврђени на овом тлу и у петом веку (стр. 304—305). Велики је пропуст што ти споменици из петог века нису посебно наглаше-

ни у претходним поглављима. Једино у области оријенталних религија за митраизам је напоменуто да траје и почетком петог века.

Код овако уопштеног закључка, без претходне аргументације, не види се на чему је заснован нити се зна на која се домаћа и римска божанства односи. Овако значајна констатација о паганству у петом веку заслуживала је знатно већу пажњу, можда чак и обраду у посебном поглављу. Да би се избегле дилеме о произвољности ове констатације, добро би било да се у једном чланку аутор посебно позабави домаћим и римским божанствима чији се култови одржавају и у петом веку.

На крају треба истаћи, као вредан похвале, труд аутора да све ствари разјасни и да заузме лични став поводом бројних дискутабилних питања. Некада га таква одређивања одводе у сферу хипотеза које не би требало схватити као коначне закључке, посебно не у оним ситуацијама када су материјална документа веома оскудна.

Свесна сам тога да је често био пренаглашен и мој лични став приликом интерпретације појединих култова. Такве ставове не би требало схватити као повод за умањивање вредности ове књиге. Колико ће се ставови и мишљења појединих рецензена међусобно разилазити најбоље ће показати бројни прикази које ова публикација несумњиво заслужује. Истовремено то ће бити и доказ да се проучавања многих паганских култова римског доба још увек налазе у почетној фази.

Љубица ЗОТОВИЋ

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Бранко Гавела, ИЗ ДУБИНЕ ВЕКОВА, Техничка књига, Загреб 1977. 328 страна са већим бројем илустрација у тексту.

Књига ИЗ ДУБИНЕ ВЕКОВА има за нашу археологију и археолошку литературу двојаки значај. С једне стране она доноси низ нових научних резултата до којих је писац дошао дугогодишњим радом на пољу археологије и других сродних наука, па је драгоцен за сваког стручњака који се бави неком од тих материја, док с друге, намењена не само археолозима него и широком кругу читалаца заинтересованих за ову научну дисциплину, писана је јасно и разумљиво за сваког онога који жели да се боље упозна са далеком прошлошћу наше земље. Књига ове врсте, посвећених археологији Југославије и писаних из пера наших стручњака још увек нема много па је и с те стране књига Бранка Гавеле добродошла да надокнади једну празнину која се попуњава тек у последње време.

Књига се састоји од већег броја огледа, предавања, чланака и расправа, неких раније објављених у појединим стручним часописима (Старинар, Зборник Филозофског факултета у Београду), но већином јавности непознатих нових текстова. Прва поглавља посвећена су прачовеку и древним временима људског рода. У живи интерес ауторовог стoji у овим поглављима човек, моћ његовог ума и његових осећања који су покретач његових емотивних стварања. „Поука и порука коју прошлост непрекидно предаје будућности, како писац истиче, јесте да је човек увек и пре свега човек, а човечанство једно и јединствено без обзира на боју и изглед његових јединки, на ниво културе, на систем друштвене, политичке и језичке организације“. Следећа поглавља посвећена су палеолитским налазиштима у Србији, поткапни Градцу под Јериницима брдом близу Крагујевца, и пећини Рисовачи код Аранбеловца, нашим значајним локалитетима које је писац истраживао и истражује, јер се обимни археолошки радови још увек изводе под његовим руководством у Рисовачи. Стављање ових налазишта у доба средњег палеолита и њихово везивање за шире културни круг који се пружао претежно по источној Европи и подунавско-средњоевропским областима од несумњивог је значаја за дефинитивно идентификовање првобитних људских заједница на нашем тлу.

После краћег огледа о Лепенском Виру, писац говори о млађим праисторијским периодима, задржавајући се посебно на неолиту. Овде он на више

начина осветљава наше чувено налазиште Винчу код Београда, где се такође припремају нови радови. Нарочит интерес пишеца је усмерен на питање Индоевропљана и Илира, односно на етничку идентификацију појединих праисторијских култура и групација на нашем тлу. Аутор показује на недвосмислен начин да је питање Индоевропљана далеко сложеније него што је до сада решавано у науци, да Неоевропљани, како он назива праисторијске популације Европе, имају корене у знатно дубљој прошлости од замишљене појаве Индоевропљана и да је потребно применити нов пут и метод, компаративан, егзактан и критичан при будућим истраживањима овог проблема. Писац посвећује више поглавља и Илирима, залажући се за тезу да су Илирска племена најстарији Индоевропљани на Балкану. При опредељивању археолошког материјала, он делимично подржава мишљење да тзв. панонска керамика, раширена у Војводини и северној Србији, припада Илирима што у овом тренутку не изгледа сасвим вероватно. Наиме, археолошки материјал планинских области западног и централног Балкана за који се претпоставља да припада Илирима, односно оној етничкој групацији коју данас тако називамо на основу података из античких извора, разликује се у извесној мери од налаза из северних делова наше земље, тако да ће тек будућа компаративна истраживања моћи да дају дефинитиван одговор на ово питање.

Келти се такође налазе у центру пажње и проучавања Бранка Гавеле који већ више година са успехом истражује један од најзначајнијих и највећих латенских локалитета у нашој земљи, Жидовар у Банату. И у овој књизи он посвећује неколико поглавља Келтима који су крајем IV века пре н. е. продорили на Балкан. Иако је главно тежиште овде стављено на проблем Келта на Балкану, писац дискутује и нека шира питања из њихове историје и археологије задржавајући се нарочито на грчким и латинским изворима о овом народу, анализирајући њихову досадашњу интерпретацију и предлагајући нова и прихватљива решења. Аутор даље говори о Сингидунуму који, иако носи келтско име, постоји, како писац духовито примећује, „од постанка света“. Извесне индикације заиста указују на то да је Београд био насељен још у старије камено доба, док су неолитске културе на овом подручју нарочито богато заступљене; Винча на домак Београда, како смо поменули, убраја се међу најважнија неолитска налазишта у Европи. У Београду су откривене и истражене велике некрополе металног доба,

из бронзаног и млађег гвозденог доба, што још једном указује на континуитет живота на овом месту. Међутим, поред овог прегледа развоја праисторијских култура на територији Београда, писац осветљава и неке друге аспектом, на пример економске основе, ових заједница.

Последњи одељци књиге посвећени су праисторијској религији и уметности при чему су нека питања, као магна матер или антички херос, решавана на једној широкој балканско-анадолској бази, компаративним методом, којим се једино и може доћи до задовољавајућих солүција.

Растко ВАСИЋ

NEOLITHIC MACEDONIA, As reflected by Excavation at Ansa, Southeast Yugoslavia, edited by Maria Gimbutas, Monumenta Archaeologica I, The Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles, 1976, 470 стр., XXIX табл. црно-белих фотографија, једна у колору, 52 табле цртежа, табела и карата у тексту, 250 карата, планова и цртежа материјала у тексту, 31 дијапозитив смањеног формата на заједничкој подлози.

Према поднаслову ове обимне монографије, може се разумети да је неолитска Македонија овде приказана првенствено у светлу ископавања у Анзабегову у југоисточној Југославији. Овај, у извесном смислу ограничавајући поднаслов, који у географском погледу настоји да Анзабегово определи и у односу на одговарајуће подручје Југославије, такође је у стручном погледу веома тачан. Тиме је управо у најкраћем могућем виду изражено основно хтење ове публикације и уједно њен садржај. Међутим овакво виђење неолита Македоније није остварено само на основу класичног истраживачког поступка, уобичајеног у праисторијској археологији, што значи применом типолошко-стратиграфског метода (чија је основна слобода увек лежала у одабирању аналогија подређених субјективном мериљу). Коректура те познате слабости овог омилјеног поступка, иначе и даље са високом употребном вредношћу, извршена је у овој књизи путем значајне примене других метода, у склопу онога што се данас често назива нова археологија. Ради се заправо о коришћењу резултата аналитичких испитивања различитих грана природних наука, првенствено физике и хемије, којима су такође придружена и статистичка израчунавања. Нова археологија управо и није толико нова по времену своје употребе, већ по начину на који долази до својих закључака. Она је такође нова у срединама где је њена примена још увек ограничена, поред осталог и због сумњи чији корен лежи у тврдњи да се наука постепено замењује са занатом. Комбинаторика типолошко-стратиграфског метода, доведена све већом количином публикованог материјала до свог врхунца, чини се у том погледу заиста као романтична пустиловина духа у односу на суви језик цифарских података физичко-хемијских анализа, тако бројних у последњим истраживањима. Изражена уз то монотоним статистичким односима, постављеним као сушта супротност безбројним варијантама типолошких тумачења, та аналитичка вредновања су понекад проглашена за отуђеност аутоматике у поређењу са ис-

торијским сагледавањем класичних поступака проучавања. Сличне дилеме, присутне свуда у свету, готово се свде на питање: замењује ли нова археологија досадашњи систем истраживања једносмерним физичко-хемијским — статистичким анализама? И није ли по неки пут то већ и учинила?

Ово је управо књига чија је основна одлика настојање да се ове супротности помире, али уз веома широки ослонац на резултате бројних анализа које је извршила америчка екипа на ископавању Анзабегова. Овде треба напоменути да је удружено ископавање америчких и југословенских археолога на Анзабегову подразумевало издвојен простор истраживања, тако да су и примењени методи одговарајућим археолошким школама обе стране. Како се види из садржаја ове обимне и исцрпне публикације, амерички археолози су доследно употребљавали сопствене широке могућности за анализу својстава археолошких налаза са Анзабегова. Кратак преглед тог садржаја врло јасно илуструје горње тврђење, па тако, на пример, и поглавље које носи назив археологија, садржи исцрпне педолошке анализе слојева, или дискусије о C-14, односно термолуминисцентним датумима. На исти начин су остварена и подпоглавља о технологији керамике (са занимљивим подацима о изради црно глчане рано винчанске грнчарије), затим микроанализи и микротофотографији каменог оруђа и оружја, квантитативној анализи кремене индустрије, као и о изналажењу извора сировина за потребе праисторијских становника Анзабегова. Није ни потребно наглашавати да поглавља која припадају ботаничким, зоолошким и антрополошким истраживањима, уз геоморфолошку историју региона, садрже такође већи број различитих анализа и статистичких прорачуна. Узорци анализирани на овај начин добијени су, што треба такође подвући, веома минוצиозним методима ископавања, где просејавање и флотирање (испирање) игра веома запажену улогу.

Ово не значи да коришћење различитих анализа у југословенској праисторији није раније постојало. Довољно је навести радове професора Васића на Винчи тридесетих година (анализе бакарног оксида и цинабарита), па да се осведочи сразмерно рано уочавање користи таквих података за одређивање основног закључка сваког истраживача. Овог пута се пре поставља питање границе у примени метода природних и других наука у археологији, јер они све чешће и на разним странама постају врло значајан фактор у формулисању најважнијих резултата истраживања. За праисторијску археологију такви резултати су свакако утврђивање порекла и хронологије одговарајућих култура и то путем упознавања и одређивања њихове материјалне културе.

Сагледани у том виду општи резултати истраживања Анзабегова су веома значајни, укључујући ту ископавања извршена на оба сектора, америчком и југословенском. При томе треба нагласити да су ископавања Анзабегова које је извршила југословенска екипа такође обухватила ширу површину насеља, предузимана сем тога и пре заједничких радова 1969—1970. године, наиме још 1960. године (Ј. и П. Корошец, С. Саржоски). У другој, каснијој етапи ископавања, вођених од стране М. Гарашанина, узели су учешћа такође Д. Гарашанин, В. Санев, С. Саржоски и Д. Симоска. Остављајући овде по страни разлике у тумачењима стратиграфије и еволуције материјалне културе старијег неолита на Анзабегову (које нису изазване само различитим методима рада, већ и посебним проценама добијених

результата), могу се ипак издвојити занимљиви општи закључци.

Тако је постало јасно да уже везе јужног и источног македонског простора са тесалским неолитом одговарају само најстаријој етапи Анзабегова. Даљи развој, све до појаве првих елемената старије Винче, јасно илуструје образовање оне материјалне културе старијег неолита, која ће, у оквиру старчевачке групе, дати снажан печат централном балканском простору. Појава винчанске керамике, уз све специфичности појединих области, уско се везује за фазе III и IV Каранова, што одговара сличним процесима градационог типа у Поморављу и Подунављу.

Другим речима, основни допринос истраживања Анзабегова стоји углавном независно од других посебних (и различитих) гледишта о стратиграфској подели овог сложеног налазишта. Тај допринос лежи у прихватљивом раздвајању суштинских процеса образовања старијег и млађег неолита Македоније а самим тим, посредно, и балканско-подунавских области. Почетна етапа старијег неолита није, како се видело, протекла из локалног, аутохтоног развоја, већ је повезана са Тесалијом, односно грчком Македонијом; даљи развој те старије неолитске културе у простору источне Македоније (узимајући овде у обзир и стратиграфију Вршника), има већ самосталнији пут и окарактерисан је постепеним губљењем, уопштено речено, егејско-приморских карактеристика; млађи неолит (са могућношћу, како је наведено у овој монографији, првог познавања бакра), показује најуже везе са јужном Тракијом, што би могло да значи, у ширим географским оквирима, и са северозападном Анадолијом.

Методи се, према томе, нису показали као препрека за приближно јединствену оцену о основној еволуцији старијег и млађег неолита на Анзабегову. Они су се, напротив, негде веома добро и корисно допунили, што ће, на основу оног већ објављеног, највероватније показати и публикација Анзабегова са југословенске стране. Мора се такође додати да методи неки пут нису такође препрека и за испољавање (као и за оштравање) разлика у вредновању нових резултата, али се зато сличне ствари дешавају, исто тако често, и унутар исте методологије.

Разматрајући резултате ове обимне и корисне публикације, засноване на богатом збиру података добијених уобичајеним путем сарадње природних и других наука, стиче се јаснија представа о могућностима и користи таквог начина истраживања. Али добија се, са друге стране, и одређеније сазнање о границама примене ових метода, који су и произашли као резултат даљег развоја класичних принципа истраживања у археологији, па стога и не могу бити њихова противтежа.

Чини се зато да претходни општи закључак, заснован и на разматрањима публикација таквог типа као што је ова монографија о Анзабегову, произлази из већ постигнуте научне праксе. Стога постаје све очевидније да су већ превазиђене расправе о прихватљивости нових метода истраживања у праисторији, иако се може очекивати да ће их бити и убудуће. На исти начин била би без свог стварног места или оправдања било каква подела археологије (или археолога) изведена према прихватању или неприхватању ових метода. Због тога и публикација Анзабегова, локалитета вишеструко оцењиваног са различитих становишта, потврђује веома јасно да корисност сваког новог метода лежи искључиво у рукама истраживача који га примењује. Неминов-

но је према томе — а публикација Анзабегова је добар пример те врсте — да искуство стечено у примени одговарајућег метода истраживања, представља, на крају, праву меру његове употребе.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Боривој Човић, ОД БУТМИРА ДО ИЛИРА, Библиотека Културно Наслеђе, „Веселин Маслеша“, Сарајево 1976, 335 стр. са 190 слика у тексту.

Издавачко предузеће „Веселин Маслеша“ из Сарајева покренуло је пре извесног времена библиотеку Културно наслеђе у којој се до сада појавило више томова посвећених археолошким проблемима, претежно Босне и Херцеговине, и писаних из пера наших еминентних стручњака. Овај користан и успешан подухват на популаризовању наше археологије треба и поздравити и похвалити јер се на тај начин шири кругови заинтересованих читалаца на један приступачан начин могу да упознају са далеком прошлошћу наше земље, која је богата и занимљива као ретко која друга област у Европи или изван ње. Можемо једино жалити што оваквих иницијатива нема више, поготову зато што суштина саме археологије као науке пружа изванредне могућности за такав приступ.

Последња публикована књига у овој серији „Од Бутмира до Илира“ Боривоја Човића представља такође један успели покушај да се на прихватљив начин за нестручњаке, али истовремено не излазећи из оквира строге научне истине, изнесе у више поглавља преглед развоја духовне и материјалне културе западног Балкана. Како сам Човић каже, његова првобитна намера да напише „Умјетност Илира“ временом се показала неадекватна јер је упознавање читаоца са умјетношћу овог давног времена захтевало истовремено упознавање са многим другим видовима праисторијске културе. Због тога књига далеко превазилази овај замишљени наслов мада је тежиште књиге унеколико стављено на умјетност онога времена.

Човић почиње своје излагање од налазишта Црвена Стијена на коме су сигурно утврђени остаци културе човека мезолитског доба, да би нас преко неолитских култура Бутмира и њених компонената, затим значајних промена почетком бронзаног доба и доласка нових сточарских група на Балкан, најзад преко периода велике егејске сеобе на крају бронзаног доба, који писац назива с правом доба ратника, довео на овоме походу кроз векове до гвозденог доба у коме се са више сигурности може говорити о издавању појединих племенских групација чија имена можемо да наслућујемо.

Поред шире читалачке публике, књига је веома занимљива и за уже стручњаке јер писац са довољно критичности износи неке нове погледе на развој праисторије у овом подручју као и нова оригинална објашњења неких проблема који се чине највећим делом прихватљивим. Због тога би било можда корисно да се саопште са више документације и аргумената и на неком другом месту. Као један карактеристичан пример за то, истичемо овде Човићево објашњење настанка „крематорија“ у Горци код Аљубушког који је Б. Трухелка, истраживач овог налазишта, протумачио као скупу гробницу

са спаљивањем и сахрањивањем покојника. Човићева претпоставка да се овде ради о светилишту локалног становништва изгледа доста прихватљива, што би, ако се потврди као тачно, решило једну од малих мистерија наше археологије. Ипак, његово потпуно одбацивање могућности спаљивања покојника због тога што такви случајеви нису забележени до сада у Далмацији у гвоздено доба мора се прихватити са резервом, с обзиром да је археологија наука пуна изненађења. Међутим, Човићев искључив став и овде и на неким другим местима, који се можда не би могао потпуно прихватити у једној сувопарној научној расправи, донекле је разумљив јер је књига ипак намењена ширем кругу заинтересованих читалаца који обично желе више извесности и сигурности а не само претпоставке и знакове питања.

Исто тако, у овако замишљеној публикацији писац не мора да се држи строго става некаквог непристрасног судије који све податке и чињенице одмерава и вага у милиграме, трудећи се да не да ни једној ни другој страни првенство. Књига је писца понела, то се осећа између редова, нарочито када говори о средњобосанском подручју, што је и разумљиво у извесном смислу јер је Човић био и јесте веома успешни истраживач ове области, пре свега насеља Под код Бугојна. Из тога проистиче нешто јаче давање важности тзв. геометријском стилоу овог подручја него што га он можда има. Украшавање средњобосанске керамике овим стилем, уз све друге комплименте које заслужује, делује мало сиромашно и делимично монотono. Придавање посебне важности појединим налазима овог подручја као пекторалу из Великог Мошћуња или људској брадастој глави са Пода треба тек потврдити новим налазима. Најзад, чини нам се да се име Десидијата, као носилаца ове културе јавља у овом поглављу сувише рано и понавља сувише често, за шта стварно још нема чврстих доказа.

Илузорно је улазити на овом месту у све проблеме које писац износи и о којима расправља било када се тичу Бутмира, Либурина, Јапода, Гласинаца, Далматинског подручја, било схватања појма Илира у ужем и ширем смислу те речи. Писац с правом истиче значај керамике и пластике у Бутмиру као једног ретког домета у уметности неолитских цивилизација, подвлачи постојање великих миграција на почетку и крају бронзаног доба, указује на појаву неких културних група које се могу довести у везу са појединим етничким називима сачуваним код античких писаца, анализира материјалну културу ових група и њихове међусобне сличности и разлике. Ту и тамо има можда мало више искључивости, коју смо већ поменули, нарочито код идентификације појединих подручја и налаза са именима племена сачуваним у античким изворима, или код тумачења појединих проблема који имају и другачије објашњење (цртежи на стени код Липаца, Јаподске урне, Егејска сеоба итд.). Са задовољством примећујемо да Човић говори о струјању грчких утицаја на Гласиначку културу у VII и VI веку п. н. е, штавише, веома општроумно доноси закључке о неким елементима који до сада нису узимани у обзир (наруквице са сужењим крајевима). Његово давање кнежевских гробова на Гласинцу у VII и VI век указује на пипчево снижавање хронологије гвозденог доба гласиначке групе, односно прихватање сугестија других аутора у том смислу (М. Гарашанин). Када већ говоримо о гласиначкој групи, не бисмо могли да се сложимо са изнесеним мишљењем да је сам Гласинац био источна периферија

овог културног комплекса, тим пре што је културно јединство југоисточне Босне, југозападне Србије и северне Црне Горе постигнуто тек негде од средине VII века пре н. е. па на даље. Утицаји Гласиначке висоравни даље на западу су очигледни (гроб у долини речице Биле, налази из Црвенице и Горице, извесни предмети са Пода, Губавица код Мостара итд.) што све у извесном смислу говори у прилог претпоставки да сам Гласинац представља централно подручје ове културе.

Књига је за стручњаке посебно драгоцене јер се добар део илустративног материјала објављује први пут и представља у овом тренутку једини извор за неке важне налазе са западног Балкана. Уз фотографије треба истаћи и цртеже неких мање познатих предмета и облика материјалне културе, као и успеле реконструкције ношње оног времена. Уз ове цртеже можда би добродошла већа географска карта са оним налазиштима која се чешиће помињу у тексту, нарочито због оног дела публике који се први пут упознаје са овим налазиштима. Чини нам се такође да би за овакву врсту публикације један избор библиографије за даље упознавање читаоца са изнесеним материјалом и проблемима који из њега проистичу био кориснији од ретких напомена у тексту и пописа литературе уз илустрације на крају књиге.

Дело Б. Човића „Од Бутмира до Илира“ представља на својеврстан начин посебан догађај у нашој археолошкој литератури јер сједињује на један успешан начин популаризацију наше науке с једне и врхунску стручност с друге стране. Такве књиге у нас су ретке. Осим тога, писана је лако и занимљиво што обично није случај са нашим археолошким публикацијама, тако да се читалац, био он ланк или стручњак, одиста тешко одлучује да је пусти из руку када се једном ухвати у текст. А то је Човићева посебна заслуга.

Растко ВАСИЋ

Nandor Kalicz—Janos Makkay, DIE LINIENBANDKERAMIK IN DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE, Studia Archaeologica VII, Akademiai Kiadó, Budapest 1977, 385 стр. 8⁰ + 8 карата у прилогу

Археолошки институт Мађарске Академије Наука је овом књигом не само допринео студирању веома замршених проблема неолита Средње и Југозападне Европе, већ је умногоме, поверивши ауторство овој двојци врхунских познавалаца ове проблематике, помогао и њихово решавање. Велика је заслуга Kalicz-а и Makkay-а што су пред велики број заинтересованих за неолитска питања изнели, овако у сажетом облику, сав онај материјал који се годинама крио под називом мађарске линеарне керамике и био публикован само фрагментарно и врло разбациано. Но, како је овде обрађен само материјал источног дела Мађарске, остаје и даље као обавеза да се слична студија уради и за области западно од Дунава, како би се заокружила слика целе области.

Врло систематично полазећи од најстарије фазе — Szatmar групе па преко Tiszadob и Bükk група, затим група Szilmege, Eszlar и Szarvas-Erpart аутори нам излажу не само материјал, већ врло детаљно улазе и у околности налаза, да би своје излагање

завршили са материјалом Szalalhat групе која представља и завршну фазу линеарне тракасте керамике на овом подручју. Исто тако систематично као у материјал, аутори улазе и у питање хронолошких односа и проблема у вези како релативне тако и апсолутне хронологије.

После овако обрађених проблема, следи велики каталог налаза са прегледним табелама за поједине типове. Иза тога је илустративни део са бројним фотографијама и цртежима материјала и картама распрострањености појединих група. Кољко је то обиман посао може се јасно сагледати тек ако се суочимо са чињеницом да се у каталогу налаза налази материјал из преко 550 локалитета.

После извршног рада Н. Quitta-е о питањима најстарије линеарне керамике у средњој Европи (Prä-historische Zeitschrift Bd. XXVIII 1960) и Аката I панонске конференције о актуелним питањима тракасте керамике (Alba Regia 12, Szekesfehervar 1972), ово дело представља трећи велики корак у студирању ове културе и не само ње, већ и неолита Европе у целини.

Можда би књига добила још већу вредност да су уз поједине гробове дати и резултати антрополошких анализа, али то свакако није пропуст који се не би могао надокнадити. Можда ће за то бити најзгоднија баш она прилика о којој смо горе говорили, када се буде коначно обрађивао и материјал трансданубијске културе линеарне керамике.

Војислав ТРБУХОВИЋ

Milica Kosorić, KULTURNI, ETNIČKI I HRONOLOŠKI PROBLEMI ILIRSKIH NEKROPOLA PODRINJA, Dissertationes et monographiae XVIII, Muzej istočne Bosne, Tuzla 1976. 90 стр. (са резимеом на енглеском језику, стр. 81—90) и 35 таблица илустрација и географских мапа.

Књига Милице Косорић о културним, етничким и хронолошким проблемима некропола са хумкама у Подрињу представља у суштини докторску дисертацију која је са успехом одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1974. г. Тема је изложена поступно и систематски тако да читалац може да добије јасну слику о проблемима који се постављају на овом подручју. Текст почиње са уводом у коме се износе нека запажања о појави тумула као облика сахрањивања уопште. Излагање се наставља историјатом истраживања некропола са хумкама у Подрињу, која су почела негде осамдесетих и деведесетих година прошлог века, везана за имена Бире Трухелке, Фрања Фнале, Симе Тројановића и Михаила Валтровића, да би после извесног стагнирања у овим истраживањима у периоду између два светска рата, настављена пуном снагом последње три деценије, вођена претежно од стране Драге и Милутина Гарашанина, Боривоја Човића и самог аутора ове монографије.

Милица Косорић у географском погледу дели хумке у Подрињу у три групе: хумке у области горњег, средњег и доњег Подриња. Горње Подриње захвата отприлике област од Фоче до Вишеграда, у којој је постојање хумки констатовано у већем броју на два места. Источно од Фоче, између река Чеотине и Таре, рекогносцирањима је утврђено посто-

јање веће групе тумула која иначе није истражена, са изузетком Бараковца који се, истина, налази нешто северније. Напротив у другој групацији, западно од Вишеграда, око Рогатице, многи тумули су детаљно истражени (Осово, Бранковићи, Сјеверско, Годомље, Подилијак итд.) у оквиру испитивања Гласиначке висоравни, којој шире схваћено припадају. Релативно добро истражени у горњем Подрињу су такође тумули у Штрпцима, источно од Вишеграда. Средњи ток Дрине захвата област од Бајине Баште до Зворника, и овде су тумули распоређени претежно дуж реке у већим или мањим групама. Од њих су неки потпуно истражени (Братунац, Подчауш, Тегаре) док је постојање других само констатовано. Доње Подриње обухвата ток Дрине од Зворника до ушћа у Саву и на том се делу такође могу уочити две главне групе некропола са хумкама, уз постојање других мањих група. Једна је на истоку, нешто удаљена од Дрине (Бела Црква, Бело-тић, Бастав итд.) а друга на левој обали уз реку (Паћине, Рочевић, Трновица).

Начину сахрањивања је посвећено идуће поглавље. Аутор констатује да тумули преовлађују на овом терену, но да се гробови са скелетима и спаљени гробови јављају заједно при чему постоје варијанте у облику гроба, нарочито код спаљивања, где су остаци стављани или директно у земљу или у урну. Археолошки материјал је подељен на керамичку и метал: накит и оружје, при чему је, као и у претходном поглављу, обухваћено време од почетка бронзаног доба до скоро краја стрижег гвозденог доба. Карактеристично је да је бронзано доба представљено на готово свим истраженим локалитетима овог подручја, док је материјал гвозденог доба за сада нађен само на некрополама везаним за Гласиначку висораван, затим у Штрпцима, географски блиским овом комплексу, као и у Белој Цркви и Баставу (појединачни гробови).

У следећем поглављу аутор обрађује однос некропола Подриња према некрополама суседних области где се наводи претежно материјал са Гласинца и из околине Титовог Ужица. М. Косорић констатује несумњиве сличности између ових подручја, како у начину сахрањивања тако и у покретном материјалу, што наводи на претпоставку о једном широком заједничком културном комплексу. У хронолошким разматрањима, аутор дели некрополе Подриња на четири периода: I (Бронза А), II (Бронза А2—С), III (Бронза D и Халштат А—В), и IV (халштат В3—D), што углавном одговара подели Гласиначког материјала коју су извршили А. Бенац и Б. Човић, као и подели материјала из Србије коју је извео М. Гарашанин. Говорећи о етничкој припадности некропола Подриња, аутор истиче Илире као вероватне носиоце ове културе, и штавише помиње племе Аутаријата као могућу ужу етничку спецификацију. Аутор се залаже за континуирани културни развој овог подручја током сва своја четири периода, за шта постоје значајне потврде у начину сахрањивања и покретном материјалу. При томе М. Косорић указује на извесну концентрацију становништва почетком гвозденог доба у области горњег Подриња, односно источног Гласинца, где је у то време изгледа дошло до формирања друштвено-економски јаким племенских заједница. На крају књиге налази се каталог истражених некропола.

Књига Милице Косорић представља на сваки начин својеврстан напор да се једна широка област образи на једном месту и осветли, колико је то могуће, њен развој кроз дужи период у праисторији. И поред значајних празнина које постоје у нашим

знањима, нарочито када се имају у виду бројне неистражене некрополе у горњем току Дрине, књига је свакако постигла свој циљ и пружа будућим истраживачима ове области, као и другим заинтересованим археолозима, драгоцене податке о стању истраживања у Подрињу и дومتима до којих је археологија у овом часу дошла. Књига представља истовремено и веома важну базу за сваки даљи рад на овом терену, практичан или теоријски.

Има се утисак да је издвајање источних гласиначких некропола од западних и њихово поновно упоређивање био доста незахвалан посао јер оне у суштини сачињавају заједно једну целину која се културно и временски може лакше упоређивати са суседним областима. Ауторова истраживања у том погледу само су потврдила ово јединство културе гласиначког подручја, које је утолико уочљивије јер се налази старијег гвозденог доба, на Гласинцу најбројнији, срећу релативно ретко у средњем и доњем току Дрине. Извесна концентрација становништва у горњем току Дрине у гвоздено доба коју смо поменули и којом аутор објашњава недостатак налаза у другим деловима Дрине у ово доба, примамљива је хипотеза коју треба потврдити новим истраживањима. Скрећемо пажњу у вези са тим да је у гвоздено доба број становника на Гласинцу порастао за око седам пута што се не може објаснити само природним прираштајем па би насељавање ове области од стране становништва суседних подручја била једна од могућих претпоставки при решавању овог питања. Истицање илирске, а поготову аутаријатске припадности свих ових некропола мора се за сада прихватити са резервама које не моћи да уклоне тек нова и потпунија истраживања ових и суседних области.

Растко ВАСИЋ

Jovan Todorović, PRAISTORIJSKA KARABURMA II — nekropola bronzanog doba — Dissertationes et monographiae XIX, Muzej grada Beograda, monografije 4, Beograd 1977. Стр. 162 са већим бројем цртежа у тексту, 30 табл. фотографија, 7 планова и 1 табелом. Упоредни текст, сем за каталогски део, на енглеском језику.

Монографија Јована Тодоровића ПРАИСТОРИЈСКА КАРАБУРМА II представља други део резултата његових радова на праисторијској некрополи на Карабурми, у предграђу Београда, који су трајали од 1958. до 1963. г. Књига обухвата претежно гробове бронзаног доба и појединачне гробове каснијих периода, док су у поетходној публикацији ПРАИСТОРИЈСКОЈ КАРАБУРМИ I, Београд 1972. (ср. Старинар XXVI, 1975, 192—193) публиковани гробови млађег гвозденог доба. Како су гробови обеју епоха били измешани на истом простору, то је и нумерација гробова измешана, односно гробови исте епохе не следеју нумерички један другог. Од укупно 331. откривеног гроба, ПРАИСТОРИЈСКА КАРАБУРМА II обухвата неких 230 гробова, како смо већ рекли највећим делом бронзане епохе, док је преосталих стотинак гробова који припадају латенском периоду објављено у првој књизи.

Књига почиње каталогом свих гробова бронзаног доба, где су наведене карактеристике сваког

гроба, њихов опис и нађени прилози. Друго поглавље је посвећено начину сахрањивања и погребном ритуалу. Гробови овог периода били су подељени у неколико група на простору од пола квадратног километра што би указивало, како аутор предлаже, на постојање неколико родовских група у оквиру истог насеља. Иначе сви гробови су спаљени са ур-нама, сем гроба 117, који је био скелетни дечији и потиче из каснијег периода према гвозденој огрлици која је у њему нађена. У наставку, Тодоровић говори о типолошкој класификацији и хронолошкој детерминацији покретног археолошког материјала, откривеног у гробовима. Керамика је најбројније заступљена и то пре свега урне које у суштини представљају различите варијанте биконичног типа. Оне су украшене често на различите начине: урезивањем, инкрустацијом, утискивањем врпчастог орнамента, жљебљењем, канеловањем итд. што у извесном смислу индицира и хронолошке разликe. Поред урни, међу керамичким формама јављају се биконичне и коничне зделе, пехари на прстенастој нози са две дршке и рошчићима итд. као и два модела куће на две воде од глине, за које аутор сматра да спадају међу најраније налазе из некрополе. Метални налази претежно се састоје од салталеона, дугмади, тугула, прстења, лунуластих привесака итд. од бронзе, док су огрлице и наруквице откривене у ограниченом броју у поређењу са бројем гробова.

Последње четврто поглавље посвећено је хронологији некрополе бронзаног доба. Аутор дели све налазе из ове некрополе на четири фазе. Фаза I одговара бронзи B1—B2 према средњоевропској хронологији бронзаног доба, фаза II одговара бронзи C—D исте поделе и према аутору завршава се негде око 1230. г. пре н. е. у време почетка егејске сеобе, фаза III је паралелна са периодима халштат A и B према средњоевропској хронологији и траје по аутору негде до 1000. г. пре н. е., док је фаза IV паралелна са халштатом C и D и обухвата период од 1000. г. до 500/400. г. пре н. е. Предложено време око 750. г. пре н. е. за крај ове фазе вероватно је случајна омашка јер аутор истовремено употребује ову фазу са фазом IV на Гласинцу и гвозденим добом II Милутина Гарашанина, који се завршавају негде при крају VI века пре н. е. С друге стране, перла од зеленкасте пасте из гроба 5 и дачка шоља из гроба 6 некрополе на Карабурми припадају најраније периоду млађег халштата и везују се можда за латенску некрополу на овом локалитету.

Свакој од четири наведене фазе аутор приписује извесан број гробова из некрополе при чему одмах пада у очи да је највећи број гробова распоређен у прву и другу фазу док су трећа и четврта фаза заступљене са по неких десетак гробова. Оваква подела материјала условљена је паралелама у керамици суседних налазишта, али пре свега металним инвентаром који сав уплвуче на развијено бронзано доба, док се само поједини облици (нпр. огрлице) могу везати за следећи период. прелазни период између бронзаног и гвозденог доба. Фаза III представља у извесном смислу мали проблем. Према распореду гробова ове фазе у групама гробова IV и VI несумњиво је да је континуитет са ранијим периодом постојао, али је питање да ли је могуће датovati неких десетак гробова са сличним материјалом у временски распон од готово три века? Осиромашење материјала у гробовима и сам крај ове некрополе бронзаног доба аутор вероватно с правом повезује са таласањима на северу Балкана која су стајала у вези с великим кретањима на источном Медитерану, познатим и под именом егејска

сеоба, но питање је да ли се може преломни тренутак у развоју некрополе датovati у 1230. г. пре н. е., истовремено са провалом тзв. „народа са мора“ у Египат? Ове и неке друге неусаглашености резултат су, делом, извесних измена у апсолутним датумима које аутор, чини нам се недовољно документовано, предлаже. Овде пре свега мислимо на датовање краја периода хапштат В2 око 1000 г. пре н. е. што ће несумњиво изазвати живу дискусију међу археолозима који се баве овим проблемом.

Са великим интересом треба очекивати трећу књигу Јована Тодоровића о овом локалитету, која треба да буде посвећена истраживању праисторијских насеља у непосредној близини некрополе, учинених последњих година. За сада две велике некрополе, једна из бронзаног, друга из млађег гвозденог доба, на истом месту остављају утисак да је на крају бронзаног доба у ујем смислу настао хијатус у насељавању овог простора да би Карабурма поново постала густо насељена у време доласка Келта у ове крајеве. Међутим, бројни налази прелазног периода и старијег гвозденог доба у непосредној околини индичирају да живот овде није био потпуно прекинут, да су мања насеља и даље егзистирала у околини, и да, најзад још увек постоји могућност да будућа истраживања открију и неку некрополу, а не само усамљене гробове, која би припадала времену између два горе поменућа временска одсека.

Књига Јована Тодоровића ПРАИСТОРИЈСКА КАРАБУРМА II има изузетну важност из више разлога. Кроз богати материјал, сједињен на једном месту, у једној некрополи, она осветљава веома детаљно један праисторијски период који до сада није био довољно познат на овом подручју и омогућава стварање одређених конструктивних закључака у том погледу. Књига, међутим, има и знатно шире значај јер, теоријски добро постављена и технички добро опремљена, она својим богатством у материјалу задире дубоко у решавање питања развоја и трајања појединих истовремених група у суседству — ватинске, дубовачко-жутобраске, белегишке, за чије зрачење аутор највећим делом узбује своју некрополу — па ће и проучавање ових проблема добити неке нове и сигурније ослоње.

Растко ВАСИЋ

Rastko Vasić, THE CHRONOLOGY OF THE EARLY IRON AGE IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF SERBIA, Oxford 1977, British Archaeological Reports, Supplementary Series 31. 86 стр. текста, 2 карте, 56 таблица илустрација и 7 стр. индекса.

Ова интересантна књига представља хронолошку студију о хапштатском периоду у Србији, о флукутацији културних утицаја кроз област централног Балкана у том периоду, а садржи и осврт на последице у области појединих групација у млађем гвозденом добу. Аутор је прикупио и систематизовао сав сада расположив материјал овог периода који је расут по музејима Србије и у великој мери само делимично публикован.

Као резултат те детаљне студије јављају се 4 хоризонта у раном и, како изгледа, само један преримски хоризонт касног гвозденог доба. Под његовим хоризонтом I класифициране су оставе које су

до сада третиране као период На В3 (коригованог Reinecke-овог система) затим налази »Bassarabi« тип и тзв. Трако-кимерска група налаза, практично оно што у суштини представља прелазну фазу од бронзаног ка раном гвозденом добу. Други хоризонт репрезентован је материјалом са налазишта Источне Србије, области око Ужица и групом налаза из северног дела Србије и Војводине, и обухвата временски период Reinecke C. Хоризонт 3, који репрезентује налази из тумула у околини Ужица и неки други налази млађе фазе Гласинца (фаза V Бенац—Човић), затим неки други налази из Северне Србије и Војводине (пре свега налази из Бадовинаца и Шапца). Овај би хоризонт био, у неку руку, хронолошки рана подфаза периода Reinecke D и њему припадају први богатији кнежевски гробови (Нови Пазар и Атеница) док је хоризонт 4 везан за неке сиромашније налазе са територије средњег Подунавља (првенствено Срема).

У поглављу о апсолутној хронологији аутор је на основу својих запажања на материјалу поставио један систем хронологије који се у целини мало разликује од до сада примењиваних система за територију Србије. Хронолошки систем Р. Васића даје нам следеће датуме:

Хоризонт 1	800/750 — 650 г. пре н. е.
Хоризонт 2	650 — 550 г. пре н. е.
Хоризонт 3	550 — 450 г. пре н. е.
Хоризонт 4	450 — 300 г. пре н. е.,

када већ морамо рачунати са присуством Келта у нашим областима који са собом доносе нове облике материјалне и духовне културе који су обележје једне нове епохе: млађег гвозденог доба, коме аутор посвећује одговарајућу пажњу у посебном поглављу.

Иза овога у књизи следе бројни локалитети ове епохе са детаљним подацима о налазима са њих, као и оне основне литературе где су исти већ обрађени. Списак литературе коју је аутор прикупио приликом писања овог рада као и илустрације на крају књиге чине ово дело неопходним приручником за све оне који студирају појаве у гвозденом добу Балканског полуострва и Средњег Подунавља.

Овде ипак треба скренути пажњу и на неке појаве у гвозденом добу на терену Србије, које би требале да буду објашњене уколико се прихвати хронолошки систем Р. Васића. Наиме, снижавањем хронологије почетка гвозденог доба на 800/750. год. пре н. е. поставило се само по себи питање, на које је и сам аутор већ скренуо пажњу, како објаснити појаву гвожђа у Грчкој у време око 1100. г. пре н. е. из области у којима га још 350 година после тога нема у употреби? Такође остаје нејасно и питање шта би се уопште дешавало на Балкану између ових датума?

Можда је аутор требало да се мало више упустити у тумачење узрока повећања интересовања Грка за своје северне суседе у времену трајања његовог хоризонта 3 кроз историјска збивања, на шта је раније била скретана пажња од других аутора.

Но и поред свих ових отворених питања књига Растка Васића представља, баш због начина издавања, подлогу за коришћење материјала гвозденог доба Србије не само од југословенских стручњака већ од свих оних које интересује у целини историјско збивање на југоистоку Европе у I миленијуму старе ере.

Војислав ТРБУХОВИЋ

Mitja Guštin, LIBNA, Posavski muzej Brežice, knjiga 3, Brežice 1976. 137 стр. са 4 слике у тексту, 1 прилогом и 89 таблица цртежа, 7 посебних таблица фотографија и опширан резиме на немачком језику.

Посавски музеј у Брежицама развио је у последње време на пољу археологије значајну публицистичку активност на којој би му могле позавидети и веће археолошке установе са више материјала у збиркама и више стручног кадра. После збирке чланака посвећених металном добу ове области (*Varia archaeologica*) и монографије „Добова“ Франца Старета, сада се јављају Келтске студије, поводом симпозијума „Келти у југоисточним Алпима“ одржаном у Брежицама, и „Либна“ Митје Гуштина, посвећена овом значајном налазишту гвозденог доба у источној Словенији. О овој последњој књизи желели бисмо да овде кажемо неколико речи.

М. Гуштин је овом публикацијом начинио приличан напор да обогати и разноврсни материјал са овог локалитета, разасут у четири различита музеја: Природњачком музеју у Бечу, Јоанеуму у Грацу, Народном музеју у Љубљани и Посавском музеју у Брежицама, сакупи на једном месту и пружи заинтересованим читаоцима комплетну слику до сада откривеног материјала у Либни. Напор је био утолико већи што је било потребно трагати не само за материјалом него и белешкама и дневницима ранијих ископавања вођених пре готово једног века, од којих су неки пружали релативно прецизне податке о облику тумула и подели прилога у гробовима. Ипак добар део ископаног материјала остао је без икаквих забележака и морао је бити тако и презентираан.

Некропола у Либни, која се до сада претежно налазила у живи интереса археолога који су ископавали на овом налазишту, не садржи предмете тзв. ситулске уметности, но зато је богата готово свим осталим облицима материјалне културе старијег гвозденог доба у Долењској, укључујући ту и извештајан број металних посуда (ситуле, котлови). Керамика је нарочито бројна и пружа могућности за детаљнију анализу. Велике биконичне посуде са високим ногом, често богато орнаментисане и украшене животињским главама на трбуху, могу можда по овој последњој карактеристики да се доведу у везу са керамиком Доњоштајерске групе, што се делом може објаснити и географским положајем Либне на источном рубу долењске групе. Занимљиво је да су у Либни нађена сва четири главна типа шлемова долењске групе, као и много оружја. Посебно пада у очи гроб стрелца са луком, богат троугластим бронзаним стрелицама, који је Старе већ раније објавио. Ипак треба истаћи да се ове скитске троугласте стрелице налазе и у другим гробовима у Либни. Накит је такође богат и састоји се претежно од фибула, наруквица и привесака. Поред неколико фибула са куглама на луку типа „Ваче“, које указују на живот на овом налазишту већ у VII веку пре н. е., већина фибула су чунасте и змијолике у различитим варијантама. Чертоза фибуле се такође јављају у извесном броју, што такође помаже одређивању хронолошких граница некрополе. Карактеристична је појава већег броја лучних фибула са ногом у облику беотског штита (тзв. Гласиначких фибула) које су овде, за разлику од других налазишта у Словенији, нпр. Шмарјете, искључиво начињене са две петље и на тај начин указују на директну везу са босанским примерцима.

Уз некрополу, Гуштин објављује и археолошки материјал откривен на насељу у Либни. Истражи-

вања насеља, почета у време првог светског рата, настављена су 1975. и 1976. од стране аутора публикације. Иако мањег обима, ова последња ископавања насеља дозволила су издавање више хронолошких фаза у животу становника Либне од халштага В3/С1 до Латена А. Гуштин такође констатује постојање насеља у Латену D и у царско доба, но континуитет између ових појава није могао до сада да буде утврђен са сигурношћу. Налази из некрополе, како сам аутор констатује, уклапају се веома добро у ове фазе насеља и дају доста сигурну релативну хронологију целог налазишта од краја халштата В до Латена А, уз појединачне налазе из каснијих векова.

Уводни ауторов текст у коме он говори о насељу, некрополи и даје у закључку хронологију Либне чини нам се штур и кратак у поређењу са илустративним материјалом. Можда се више могао рећи о специфичностима Либне у оквиру долењске културне групе старијег гвозденог доба, којих свакако има, можда је сам материјал из Либне могао да буде више анализиран. Аутор се вероватно бојао да не дође до понављања у његовом излагању у односу на све оно што је до сада речено о овој групи, како у целини, тако и у појединостима. Мбүтим, на овај начин, монографија о Либни не мож се користити на задовољавајући начин без претходних знања о долењској културној групи и коришћења допунске литературе. Уз ову би се надовезала и следећа примедба о потреби постојања географске карте у књизи, на којој би био уцртан тачан положај Либне и њен однос према осталим налазиштима ове групе у Долењској, као и према истовременим суседним налазиштима у Штајерској, Словенији и Босни.

Ово не може ни у ком случају да умањи значај ове публикације која износи на светлост дана давно истражени и готово заборављени археолошки материјал из Либне сакупљен на једном месту, и комбињујући га са последњим резултатима истраживања насеља, још једном на недвосмислен начин истиче важност и величину долењске групе старијег гвозденог доба у Словенији.

Растко ВАСИЋ

Jovan Todorović, SKORDISCI — istorija i kultura, Ser. Monografije Instituta za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad — Beograd 1974. 295 стране, 44 табле фотографија, 130 цртежа — вињета и карата, 40 страна енглеског резимеа, регистар.

Након недавно објављене Тодоровићеве дисертације „Келти у југоисточној Европи“ појавила се 1974. године монографија „Скордисци“, намијењена ширем кругу стучњака и читалаца. Према намјени књиге конципиран је и начин писања текста, а и луксузна ликовна опрема која заиста изврсно илустрира материјалну оставштину Келта у југославенском Подунављу. Из поднаслови дјела видљиво је да је аутор акценат ставио на историјску интерпретацију живота Скордиска виђењу у античким изворима и богатој археолошкој оставштини. Тако нам у краћим или дубљим поглављима развија повијест земаља које наставају Скордисци, од времена тик пред њихово насељавање, преко догађаја повезаних

са продором спрема Грчке 280-тих година који су завршили дефинитивним насељавањем у југославенском Подунављу. Поглављем о етногенези Скордиска допиремо до фазе стабилизације политичке, економске и културне моћи, а од тада нам је повијест Скордиска оцртана облицима њихове материјалне културе (понегађе назиремо и контуре њихове духовне културе): начином становања, сахрањивања и производно-обртним дјелатностима. Полазећи од материјалне културе разрађује Тодоровић релативну хронологију, а затим и социјално-економску структуру друштва.

Посебна је пажња посвећена односима Скордиска и сусједних племена, а посљедњи одјели самостаности Скордиска и њиховог уклапања у римско-добну провинцијалну цивилизацију, којој су придонјели не мали удио, приказани су у поглављу о *Civitas Scordiscorum*. Користан дио књиге представља попис археолошких налазишта груписаних према данашњој географско-административној подјели, слиједи библиографија, а нарочито вриједан анекс представља збирка основних античких извора о Скордисцима, објављених симултано у оригиналу и пријеву (изврсни пријеводи Ф. Папазоглу и Р. Шалаалић).

Књига је штампана врло прегледно, читка је и обилује мноштвом извршних цртежа и фотографија. Дјело завршава регистром у којем су обухваћени најразноврснији појмови, од топонима и имена аутора и музејских установа до опћих археолошких појмова, односно типова материјалне културе.

*

Насељавање Келта у Подунавље оцртано је на темељу извјештаја античких извора, а оно што је обрађено у одличној синтези Ф. Папазоглу („Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево 1969) у Тодоровићевој се књизи заодијева подацима из археолошке оставштине тог доба, најчешће засада заиста штурима. Несумњива је Тодоровићева заслуга да је упозорио на ранију келтизацију нашег Подунавља, што досада у литератури није било јасно разрађено, а уједно је и дефинирао аутохтоне елементе који су ушли у келтску материјалну културу. Тодоровић Скордиске не сматра етнички чистим Келтима, већ мјешавином келтских освајача и аутохтоних становника тог подручја. Торија има своје логике, а потврдити ће се или модифицирати након будућих истраживања о уједно аутохтоног у материјалној и духовној култури Скордиска. Та су истраживања засада на самом почетку.

Опћенито треба одмах нагласити да је важни моменат у оцјени књиге чињеница, да је Тодоровић својим теренским истраживањима битно допринео познавању културе Скордиска и да је његова неоспорна заслуга да се данас развојна линија повијести и културе тог келтског етника може пратити у знатно чвршћим контурама. Систематска ископавања некропола Карабурма и Роспи Буприја, те објављивање каталога гробова с Карабурме, остварила су могућност студиозног, знанственог и систематског приступа проучавању латенске културе нашег Подунавља, а опетовано ће представљати полазну тачку и ослонац у даљњим истраживањима. Велики дио материјала на којем се Тодоровићев „Скордисци“ базирају произтекао је управо из ауторових теренских радова. Посве је разумљиво да је највећи дио Тодоровићеве књиге посвећен предочавању материјалне културе Скордиска — најси-

гурнијег извора за реално упознавање њихове повести.

У вези с поглављем о насељима, гдје су сумарно наведена сва наша досадашња сазнања о начину становања на територији Скордиска, требало би размислити у којој је мјери подесан назив опидум за утврђена каснолатенска насеља на нашем подручју. Ради се, наиме, како и сам Тодоровић истиче, о насељима са специфичним начином утврђивања помоћу земљаних насипа с палисадама у комбинацији са широким опкопима. А позната је чињеница да су под појмом опида обухваћена насеља с белима од камена специфично конструираним и са карактеристично изграђеним вратима (тзв. *Zangentore*) — што све посве недостаје у нашем подручју, бар у данашњој фази истраживања. Како видимо на примјерима из Чехословачке, и у крајевима не богатим каменом келтска су опида била утврђена сухозидним каменним конструкцијама с карактеристичним улазним вратима. Не би ли стога можда било подесније да заједно с мађарским колегама, који обрађују насеља настала у готово идентичним теренским увјетима какви су и код нас, именујемо наша насеља једноставно латенским утврђеним насељима?

Досада су у нас изузетно ријетко извођена преисјецања фортификација латенских насеља, бар колико је видљиво из литературе, и једино се Асумпсит са својим каснолатенским сухозидним бедемом читује као насеље с карактеристикама опидума. Но, и тај је локалитет истражен у недовољној мјери.

Даље користим прилику да упозорим на податке о ситуацији насеља у каснолатенско вријеме у Привлаци на Босуту. Цитирана сам, вјероватно забуну, као извор информација у оквиру расправе о постојању два истовремена опидума на тој локацији, но како нисам никада радила у, нити писала о, Привлаци, то и немам разрађенијег мишљења о тамошњој ситуацији. У Привлаци нису досада вршена никаква истраживања, сав је материјал сакупљен само површински након пољских радова, и иако на изглед постоје два насеља (јер су нивои на Градини различити), од којих је једно у каснолатенско вријеме било заиста утврђено земљаним бедемом, не може се засада тврдити да су обје терасе на привлачкој Градини биле истовремено уређене и утврђене за становање у касном латену. Виши дио Градине представља највјероватније сопотско насеље тел типа које је у касном латену било захваћено животом оближњег утврђеног насеља и које површински заиста даје каснолатенске налазе. Привлака је свакако перспективно латенско налазиште, али прије истраживања било би преурањено говорити о постојању опидума на тој локацији, а поготово о два истовремена опидума који би представљали доста неубичајну појаву.

Требало би јасно потцртати и то да латенски слојеви у Доњој Долини никако не говоре о етничком присуству Келта као становника Доње Долине, како је то јасно показао З. Марич, а уопће етничко присуство Келта на југу од Саве стоји под озбиљним знаком питања („Скордисци“ стр. 50).

У опсежном поглављу о занатима дано је врло много интересантних података, а могао би се рећи да је извршен и покушај стварања нове терминологије на нашем језику. Штета што сви ново именовани типови нису маркирано илустрирани цртежима и што нису свагда наведени односи нових термина са досада уобичајенима. У сваком ће случају у својим будућим радовима наши латенолози

морати заузети став према називима предложенима од Тодоровића.

Аутор је даље истакнуо постојање и активност самосталних радионица накита, оружја, оруђа и керамике на подручју Скордиска, а дао је и занимљиве приједлоге у оквирима проблематике израде појединих типова. И те ће приједлоге требати у будућности даље документирати археолошким аргументима. Занимљиво је да Тодоровић поријекло каснолатенског скордистичког мача тражи у германским изворима и повезује га с хисторијски документованим продором Кимбра у Подунавље. Та теорија, коју је 60-тих година заступао F. Starč, добила је у Тодоровићу изгледа одлучног пристају.

Овом приликом треба свакако истакнути врпедну значајку скордистичке оставштине — а та је да у раздобљу касног латена, када су широка пространства средње Европе изузетно сиромашна гробним налазима, те познавање тог времена почива готово искључиво на насеобинским налазима, териториј Скордиска обилује уз насеобинске и богатим гробним цјелинама. Ти гробни налази одлични дефинирају како последњу фазу скордистичке самосталности, тако и њено стапање с новонастајућом римскодобном провинцијалном цивилизацијом у Панонији.

Након етапе плодних истраживања, која су нам у задовољавајућим линијама оцртала развој културе и живота Скордиска, а предочена су нам сада у „Скордисцима“, предстоје даљњи задаци. У првом реду испитивања утврђених насеља, одређивање карактера њихових фортификација, дефинирање грађеве улаза, растер унутар појединих насеља, те напоскон рад на проблему одређивања почетака грађеве типичних утврђених латенских насеља на нашем подручју.

Као важан задатак предстоји и испитивање односа спрам сусједних етничких група, у првом реду спрам Дачана. У том смислу требати ће преиспитати и етничку припадност жидоварског насеља, те женског гроба са зооморфном наруквицом из Ата у Вршцу. Оба локалитета, смјештена на дачком територију, одају стварно изричите келтске елементе, али још није одређена њихова дачка компонента, несумњиво врло јака. С обзиром на нове резултате румунских колега који у дако-гетској средини (додуше у доста удаљеном Ердељу) налазе доказе за мирољубиву коезистенцију келтског и дако-гетског становништва (Ciumești), можда би се и за извјесне пунктове у дачком Банату I. ст. ст. ере могла установити слична ситуација: тј. келтске усељенике у коезистенцији с домаћим Дачанима. У Срему, на локалитетима с обиљем дачке керамике, могли би очекивати обрнуту ситуацију него у Банату. При рјешавању овог питања треба имати на уму милитантни карактер обје етничке заједнице у току I ст. ст. ере, али и повијесне податке о повременим савезничким односима.

Треба разрађивати даље проблем удјела аутохтоне културе у латенској цивилизацији Подунавља и многостраност њених видова и утјецаја, те прецизирати границе Скордиска спрам илирских и илнропанонских етничких група на југу и западу.

Сигурни смо да ће Ј. Тодоровић и у овим предстојећим задацима преузети знатан дио истраживања на себе и наставити свој плодан истраживачки и публицистички рад.

Нивес МАЈНАРИЋ-ПАНЦИЋ

AUFSTIEG UND NIEDERGANG DER RÖMISCHEN WELT, Teil II, Band 6, X/1015 стр., фотографије на кунстарку и 22 табле на преклоп. Година издања 1977; цена DM 460; издавач W. de Gruyter & co.

Приређивачи, Н. Temporini и W. Haase, узели су на себе значајан задатак да кроз три дела ове публикације уз помоћ бројних сарадника, осветле историју успона и пада света који је покривала римска империја.

Први део се односи на почетак Рима све до пропадања Републике, други део обухвата Принципат, док ће се трећи позабавити касном антиком. Сваки од ових делова има по неколико свезака које третирају посебне проблеме.

У првом делу изашле су четири свеске, а у другом свеске 1—6, 9 и 15. Шеста свеска овог другог дела, о којој је управо реч у овом приказу, односи се на политичку историју подунавских и балканских провинција. У овом обимном делу учествовало је 22 угледна научника из СР Немачке, Аустрије, Пољске, Југославије, Мађарске, Бугарске, Румуније и В. Британије. Књига је конципирана тако да су у почетку дати неколико чланака који третирају нека општа питања, а затим следе чланци који се односе на поједине провинције: Норик, обе Паноније, обе Мезије, Далмацију и Дакију.

Књига почиње радом F. Vittighoff-a, Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkan raumes. Methodische Bemerkungen у коме аутор расправља о методским питањима муниципализације Подунавља и Балкана, критички се осврће на нека досадашња истраживања и предлаже нове путеве у проучавању романизације и давања муниципалног права у провинцијама.

С. Душанић, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior сада први пут даје јасну слику о овом значајном делу римске привреде у подунавским провинцијама ослањајући се на нов материјал и нека нова тумачења.

Следећи рад S. Mrozek-a, Die Goldbergwerke im römischen Dazien. Аутор, који је већ познат по својим радовима из ове проблематике, даје нову, заокруженију слику о рудницима злата у Дакији.

В. Геров, Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I. Das II. u. III. Jahrhundert (101—284) пружа доста прецизну хронологију упада варвара на основу остава новца. Тиме добијамо и сигурније датуме за наше крајеве. Посебно је драгоцен попис свих остава нађених на територији Бугарске и једне с југословенске територије (Ниш) које су хронолошки распоређене и картиране.

После овог, на неки начин уводног дела, долази део који се односи на Норик. Након општег погледа који даје G. Winkler, Noricum und Rom дати су монографски прегледи појединих градова: G. Piccottini, Die Stadt auf den Magdalensberg — ein spät-keltisches und früh-römisches Zentrum im südlichen Noricum; H. Vetter, Virunum; H. Vetter, Lauricum; W. Alzinger, Das municipium Claudium Aguntum. Vom keltischen Oppidum zum frühchristlichen Bischofssitz; E. Hudeczek, Flavia Solva. Затим P. Petru, Die ostalpinen Taurisker und Latobiker и Id. Die provinzialrömische Archäologie in Slowenien у којима су на синтетски начин обрађена налазишта у Словенији и дат историјски преглед од времена пре доласка Римљана до краја антике.

У два такође синтетска рада: J. Fitz, Die Eroberung Pannoniens и A. Mocsy, Pannonien und die Sol-

datenkaiser осветљена су нека питања из историје обе Паноније, при чему су додирнути и неки проблеми који се тичу и наших крајева. У раду Н. Stiglitz — М. Kandler — W. Jobst, Carnuntum дат је монографски приказ овог града.

Ј. Ј. Wilkes је у раду *The Population of Roman Dalmatia* третирао један веома значајан проблем који је делимично већ разрешавао у својој познатој књизи »Dalmatia«. Иако су нека питања ипак остала нејасна, нарочито питање о Келтима и келтском утицају у Источној Готски и Западној Србији, методолошки прилаз је и праван, нарочито у деловима о литерарним и епиграфским изворима и критичи њихове примене у неких модерних научника.

М. Заниновић, *The Economy of Roman Dalmatia* даје документован приказ привреде у Далмацији полазећи још од предримских форми привређивања код илирских племена на овој територији, што је веома важно у упоређивању неких појава овог периода с неким сличним појавама из времена римске доминације.

М. Мирковић, *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien* је на сажет начин дала везу између аутохтоних становника и римских градова у Горњој Мезији посебно бацајући нову светлост на Дарданију.

О Горњој Мезији делимично говори и N. Gudea, *Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian*. Он је покушао да да неке прецизне фазе остварења лимеса. Чини нам се да је можда за мезијски део лимеса још преурањено доносити неке прецизне хронолошке фазе док цео материјал не буде сасвим публикован и приступачан даљим проучавањима. Свакако је веома користан списак свих каструма с румунске и југословенске стране, али је аутор требало да поведе више рачуна о личним именима југословенских стручњака.

С. Daicoviciu, *Dakien und Rom in der Principatszeit* даје студију о Дачанима у време пре доласка Римљана, њиховој култури, архитектури, трговини, култовима све до пада Дакије под римску власт.

Н. Daicoviciu, *Napoca. Geschichte einer römischen Stadt in Dakien*, даје монографски приказ Клауза—Напоке.

И. Glodariu, *Die Landwirtschaft im römischen Dakien* доноси врло користан преглед земљорадње и вила рустика у Дакији.

Д. Protase, *Der Forschungsstand zur Kontinuität der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dakien (2.—3. Jh.)* расправља о континуитету дачког становништва после освајања Дакије и побија на основу археолошког материјала и лингвистике тезу, по којој су Дачани били делом расељени, делом спутани по мањим енклавама на територији Дакије. Аутор је утврдио да су се Дачани сасвим слободно развијали под Римом и учествовали у целокупном животу провинција Дакија.

Сваком раду претходи садржај поглавља што читаоцу олакшава сналажење у књизи.

Немогуће је једну овако обимну књигу и по броју страна и по проблемима које третира подржи детаљнијем приказу на скученом простору. То би морало да се учини за сваки рад посебно, поготово што су поједини по обиму равни књизи а не чланку. Општи утисак је да су обухваћене многе теме провинцијалне историје и археологије које су све врло документовано обрађене, али је несумњиво остало још много тема и области које овом књигом нису обухваћене. Но она је донела управо стање римске провинцијалне археологије и историје у

садашњем тренутку и показала до које мере су испитивања нпр. Горње Мезије још увек у повоју, да нисмо још увек у стању да дамо потпуну монографију о неком римском граду или насељу, или пак о привредном или пољопривредном животу с мало више нових података добијених ископавањима.

Необично су корисне монографске студије које обрађују поједине римске градове или логоре у Норичу, Панонији и Дакији, јер је први пут дата целовита слика о сваком од њих, на првом месту о Карнунтуму.

Оно што је посебно драгоцено у овој књизи је обилна литература коју садржи сваки рад, дата и у напоменама и посебно, углавном на крају сваког рада, где читалац може за најкраће време да се упозна с новим и актуелним публикацијама у оквиру теме коју аутор обрађује.

Чланци поред већ неких, од раније прихваћених, закључака доноси и доста нових погледа и тумачења, тако да нам се чини да ће ова књига бити неопходна сваком оном ко се озбиљно бави римском провинцијалном историјом и археологијом.

Милоје Р. ВАСИЋ

А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, А. Срејовић, *АНТИЧКА ДУКЉА — НЕКРОПОЛЕ*, Цетинје 1975, 386 стр. + 164 ил., резиме на енгл. језику.

Пре кратког времена појавила се публикација „Античка Дукља — Некрополе“, која представља резултат дугогодишњих радова на археолошким ископавањима античке Дукље и презентира научној јавности богате налазе изузетне научне вредности. Књига се састоји од предговора (с. 7—8) и пет већих и мањих поглавља. У предговору је укратко изложен историјат археолошких истраживања у Дукљи почев још од краја XIX в. до наших дана, а затим следе: I — *Југоисточна некропола* (с. 11—47), поглавље у коме се третирају питања општег карактера, као што су топографија и место укопавања у појединим временским периодима развоја града, погребни ритуал и облици гробова, погребни обичаји и гробни прилози, све у сажетом аналитичком облику; II — *Опис гробова* (с. 49—149), одн. комплетан каталог са описом и цртежима сваког ископаног гроба; III — *Гробни прилози* (с. 151—251); IV — *Закључак* (с. 252—262); V — *Додатак*, у коме се прво даје опис гробова из Западне некрополе (с. 265—270), а затим кратак осврт на епиграфске споменике нађене у току радова 1959—1962. године (с. 270—271). На крају се даје библиографија (с. 279—283) и резиме на енглеском језику (с. 309—385). Већ овако кратак преглед сведочи о богатству података који нам се пружају у овој богато илустрираној књизи о античкој Доклеји, најзначајнијем римском насељу у југоисточном делу провинције Далмације.

Ископавања на југоисточној некрополи Доклеје започета су као заштитна, а касније су прерасла у систематско истраживање на великој површини (око 4.000 m²), што је дало могућност за извођење ширих закључака, као и за детаљније разматрање појединих специфичности ове некрополе. У одељку о топографији југоисточне некрополе аутори дола-

зе до закључка да се она пружала у правцу СЗ—ЈИ дуж античког пута и акведукта на дужини око 250 m, при чему је густина уповавања била већа уз сам пут, а проређује се на одстојању до 100—150 m од њега. Исто тако се закључује да је читава некропола била омеђена ниским зидом на укупној површини око 3 ha, а захваљујући прецизном датирању гробова прати се постепено запоседање појединих места на некрополи, њено ширење и узајамни однос гробова у току I—IV века н. е. Значајно је такође запажање да су у I—II в. честа сахрањивања у међусобно повезаним парцелама и издвојеним гробним конструкцијама посебног типа, док се у III веку сахрањивање врши на редове са међусобним одстојањем 1—3 m, а од краја III в. губи се неки одређени систем уповавања (с. 16).

Разматрања аутора о погребном ритуалу и узајамном односу између обреда спаљивања покојника и скелетних уповавања заслужују велику пажњу. С обзиром да у предримско доба на подручју илпирског племена Лабеата нису познате некрополе са спаљеним покојницима, а гробови из прелазног периода (I в. ст. е.) нису још откривени, очигледно је да је појава ритуала спаљивања у овом региону везана за продор римске културе у југоисточни део римске провинције Далмације. У свим познатим некрополама Далмације I—II века н. е. спаљивање представља главни погребни ритуал у I—II в., а исто је и у Дукли. У каснијем периоду прелази се на инхумацију, али тај процес очигледно није свуда био истовремен, а зависио је, изгледа од различитих фактора. Наиме запажено је да се на различитим некрополама провинције Далмације посебно издвајају два термина после којих нестаје обред спаљивања, а то су доба Хадријана и Марка Аурелија, одн. око средине II в., као и доба Каракале и Александра Севера, или приближно прва трећина III в. (с. 17). Доста пажње се посвећује питању о пореклу и узроцима ширења обреда спаљивања на почетку римског доба, при чему се истиче недовољност једностраних решења према којима би спаљивање било „карактеристично за римску културу“ или пак представљало „продужење традиције домородачког начина сахрањивања“. У вези с тим се истиче да је „спаљивање покојника у првом реду мотивисано сукобом римске с домородачком културом и да ишчезава у тренутку кад је ова криза пребројена Каракалином реформом“ (с. 17). Сви остали елементи који су у ранијој научној литератури навођени као узроци појаве новог ритуала уповавања покојника и нестанка спаљивања, као нпр. појава оријенталаца у Далмацији у сред. II в., затим улога хришћанства, економска криза и сл. (А. Мочи), овде се третирају само као фактори успоравања или убрзавања овог процеса (с. 18). На тај начин се објашњавају познате чињенице да на неким некрополама посебно у унутрашњим областима Балкана, спаљивање траје далеко у III век, па и у IV в., као резултат заостајања процеса романизације или могућног деловања других фактора, нпр. као реакција на појаву хришћанства.

У одељку о облицима гробова издвајају се три велике групе: спаљени гробови, скелетни гробови и сахрањивања у издвојеним гробним конструкцијама. Спаљени гробови су подељени на више типова са многобројним варијантама како према облику саме гробне раке (кружни, елипсоидни, етажни), тако и према другим особеностима гробних конструкција: сахрањивање у керамичким урнама, јама са нагорелим странама, јама покривена са хоризонтално положеним опекама или са опекама на две воде,

обложена каменим плочама итд. Исто тако и у групи скелетних сахрањивања срећу се многобројне врсте гробова: од опека на две воде или постављених вертикално, зидане гробнице од камена или опека, гробова покривених каменом плочом или полукружним сводом и сл. Проучавајући све ове варијанте аутори су имали за циљ да се издвоје оне врсте гробова које би се везале са одређеном групом становништва Доклеје, долазећи на тај начин до података о етничком саставу њених становника (с. 22—24). Тако се закључује о присуству већег броја италских досељеника у I веку н. е. према гробовима са каменим урnama (унутар којих су налажене стаклене урне са пепелом покојника), док се гробови са керамичким урnama повезују са романизованим домаћим становницима из великих градских центара провинције Далмације или из осталих области (Панионије, Мезије, где је такође раширен овај обичај). О пореклу тзв. етажних спаљених гробова I—III в., који су се у науци различито третирали (као келтски, одн. оријенталски) аутори закључују да на њихово порекло није потпуно јасно, ипак можда не би их требало везати за неки одређени етнос, него да „етажне гробове треба везати за домородачко становништво централних и источних области Балкана“ (с. 24). Очигледно је такође да са локалним начином сахрањивања треба везати традицију сахрањивања у малим хумкама („грудницама“), којих има на рубовима југоисточне некрополе Доклеје.

За испитивање етничког и социјално-економског карактера римске Доклеје имају велики значај сепулкралне конструкције (с. 30—35), одн. оградени правоугаони простори (4×5 m), у којима је по правилу било више спаљених гробова. Таквих гробних конструкција на југоисточној некрополи било је откопано 8, а још две су са западне некрополе. Овим великим породичним гробницама сигурно су припадали и натписи нађени у секундарној употреби. Овај начин сахрањивања познат је такође у Аквилеји и Салони, а очигледно је и према богатству гробних прилога да је у питању специјални начин сахрањивања хероизираних покојника из локалних аристократских породица или заслужних грађана на високим положајима (с. 34). Истраживања на некрополи II у Коминима код Пјеваља (Municipium S...) такође су открила сличне породичне гробнице романизованих аристократских породица, тако да са налазима из Доклеје они имају изванредан научни значај. Вредно је подвући да међу натписима са пменима заслужних грађана Доклеје и *Municipium S...* има имена досељеника из римског *Risinium-a* (Рисна).

Међу интересантним гробним налазима неопходно је поменути познату гробницу украшену сликаним представама из јеврејске иконографије, који заједно са натписом из Стобија и неколико налаза из других места Далмације представљају ретки доказ о присуству јеврејског етничког елемента на Балкану крајем III или почетком IV века.

Други део књиге посвећен је веома студиозној анализи целокупног материјала ископаног у истраживањима југоисточне некрополе Доклеје. Највећи простор заузима преглед многобројних врста стаклених предмета (укупно 27 типова са 34 варијанте), које су подељене у групе: I — боце или судови за држање течности, II — крчази, III — чаше и пехари, IV — зделе и тањире, V — тоалетне бочице, VI — стаклене урне и VII — судови нејасне намене. Свака од ових анализирана је са тачке гледишта типолошког развоја облика, и материјала из

ког је направљена, затим распрострањености и њене хронолошке вредности, са много аналогја и изванредним познавањем научне литературе. Веома су корисне збирне таблице са хронолошким подацима свих типова стаклених посуда (а исто тако и за керамичке предмете) у којима су дати и подаци о пореклу појединих предмета (с. 175—176). Из овог прегледа може се закључити да су стаклене посуде представљале најчешће и најразноврсније гробне налазе у Доклеји, а срећу се током читавог трајања ове некрополе (од почетка I до средине IV в.). Занимљиво је да су сви стаклени предмети били импортовани производи и то из различитих центара римског царства. Међутим, изгледа да је у првим вековима н. е. преовладавао импорт из Италије и источних радионица (египатских и сиријских), док се од III века н. е. повећава увоз из рајских области, посебно из келтских радионица (с. 177).

Карактеристично је да је у гробовима из некрополе Доклеје било релативно мало керамичких предмета, при чему се и у овом случају налази већином јављају као импортовани а не домаћи производи, што наводи на претпоставку о неразвијености локалног грнчарства у Доклеји вероватно због специфичности теренских услова и недостатка сировина. На основу збирне табеле на крају овог поглавља може се исто тако закључити да се међу керамичким облицима осећа не само присуство тесне везе са Италијом (преко Аквилеје), него и са керамичким центрима Медитерана, посебно Грчке и Северне Африке, на што се обично не скреће довољно пажње. Међу локалне облике се могу сврстати само поједини примерци, као лончићи прилично грубе израде. Као најзанимљивији тип представљају се крушколики крчази украшени сликаном орнаментиком, производ неке радионице са јаком келтском традицијом (тип I/1), како се истиче на стр. 199, док се у збирној табели (с. 212) погрешно наводи порекло овог типа — из Македоније (?). За Доклеју и овај тип крчага свакако представља импорт.

Међу металним налазима и предметима од кости, као и обично највише су заступљени украсни предмети: фибуле, пребице и копче за појас, минђуше, гривне и игле-укоснице, затим предмети личне тоалете, као огледала или оплате различитих тоалетних кутија, па онда предмети везани за свакодневни живот: различите врсте ножева, стригици, неколико металних мастионица. Сасвим на крају дају се 24 таблице са исцртаним гробним целинама као драгоцен граба за даља проучавања и композицију.

И поред свег задовољства које читалац осећа прелиставајући ову публикацију, ипак не можемо да се мало не осврнемо на поједине њене недостатке. Пре свега, већ од насловне стране и садржаја појављују се неугодне словне грешке, као нпр.: *„The roman cementary“* (на другом месту — *„cementery“*) уместо исправног *„cemetery“*; затим, *„eastery“* уместо *„eastern“*, па чак и таква грешка као: *„египатски (?) споменици“* уместо *„епиграфски“*. Сличних примера немарности има и у илустрацијама: слика гроба 261 на стр. 123 окренута је погрешно за 180°, док је на стр. 207 цртеж зделе (сл. 67) веома искривљен. Даље, запажа се нелогичност у самом распореду материјала и илустрација. Тако, генерални ситуациони план некрополе смештен је на крају књиге, где делује помало изгубљено међу таблицама са гробним целинама, уместо да је уз одељак о топографији. Затим, можда би било боље преместити каталог гробова на крај иза аналитичке расправе, где би он заједно са исцртаним гробним целинама пред-

стављао јединствену логичку целину. Мислимо такође да није сасвим срећно решење у разбијању илустративног апарата на тај начин што су фотографије дате из сваког одељка о појединој врсти налаза (стакло, керамика и сл.), још ако се има у виду да илустративне табеле нису посебно нумерисане нити пагиниране онда те илустрације постају недовољно прегледне, а отежано је и њихово уобичајно коришћење позивањем на таблу. Нарочито велику недоумицу изазива квалитет фотографија, које не само што су сиве, неконтрастне и расплинуте, него су и непропорционалне у односу на реалну величину предмета, па тиме чак представљају једну дезинформацију за читаоца. Уопште узев, осим лепих корица техничко уређење књиге није на нарочито задовољавајућем нивоу, бар према нашем мишљењу. О томе је издавач свакако требало да поведе више рачуна, јер је монографија овог научног квалитета, која је отворила нову серију научних публикација из Црне Горе, заслужила да се више пажње посвети и њеном техничко-графичком изгледу.

Закључујући размисљања о књизи „Античка Дукља. Некрополе“, желимо још једном подвући да она срећно сједињује квалитетну грабу са научном анализом значајних друштвених, историјских, етничких и социјалних аспеката многих проблема које покрећу истраживања овакве велике некрополе. Без обзира на споменуте недостатке техничке природе она представља допринос нашој археолошкој науци.

Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН

Dragoljub Bojović, RIMSKA KERAMIKA SINGIDUNUMA, Katalog VIII, Serija zbirke i legati Muzeja grada Beograda, Beograd 1977. god. 115 страна уредног текста на српском и немачком језику и 111 таблица цртежа и фотографија.

Недавно изашла из штампе публикација Драгољуба Бојовића презентира нам целокупну римску керамику Сингидунума, и као таква представља неосумњиви допринос нашој научној јавности у области античке археологије.

Каталог садржи кратак преглед постанка збирке, ауторова запажања о римској керамици Сингидунума, опис предмета и богат илустративни део у виду цртежа и фотографија. Све то рашиљено је у четири дела. Публикација такође садржи и уредни текст на немачком језику, што је од посебног значаја за стручне кругове ван наше земље. Одељак који третира опис предмета садржи у свакој каталошкој јединици најкраћи опис предмета, боју печења и технику украшавања, место и услове налаза, димензије и инвентарски број. Свакој каталошкој јединици одговара цртеж, а по негде и фотографија, што представља такође велику вредност овог дела.

Ову богату грабу са подручја Београда, из периода римске доминације, први пут сада налазимо сакупљену на једном месту. Досадашња проучавања римске керамике Сингидунума, углавном су се сводила на појединачне дескрипције пронађених примерака, без икаквих типолошких и хронолошких детерминација. На то је, свакако, утицао оскудан

број података и елемената потребних за неку детаљну анализу о чему аутор говори у свом првом поглављу под називом „Историја и опис збирке“. Ту се упознајемо са кратким историјатом Одсека за антику као и изворима приспећа предмета, који сакупљају данашњу збирку. Сада, Музеј располаже са преко 3400 експоната, који су овде доспели захваљујући археолошким ископавањима, интервенцијама при грађевинским радовима, сакупљачима античких старина (Штаудингерово збирка) и као појединачни поклони и откупи.

Управо овај последњи случај и намеће највише тешкоће при датовању појединих предмета. То је, свакако, и утицало на аутора да се већ на самом почетку свога рада ограда од сваке намере давања хронолошких података о предметима.

О налазима римске керамике на тлу Београда све до краја II светског рата није се писало, изузимајући појединце са краја XIX и почетком XX века, као што су били М. Валтровић и Р. Штаудингер. После II св. рата значајније писане податке о римској керамици дала је Д. Гарашанин.

Прва археолошка ископавања почела су тек непосредно пред избијање другог светског рата и одвијала су се паралелно са његовим трајањем. Међутим, сав археолошки материјал, који је тада пронађен, мало је употребљив јер је целокупна документација са ископавања изгубљена у току рата. После рата ископавања су систематски настављена и континуирано се одвијају и данас.

Керамика, која се третира у овом каталогу, нађена је на простору који је захватао: римски војни логор — *castrum* (Горњи град на Калемегдану), насеље — *canabae legionis* (Западно подграђе Доњег града на Калемегдану), римски град — *municipium* и *colonia Singidunum* (најужји центар данашњег Београда: од Господар Јевремове улице до Трга Републике, и од Бранкове ул. до Београдске тврђаве), три некрополе римског града, међу којима се најважнија протезала поред пута *Singidunum-Viminacium* (Трг Републике, Мајке Јевросиме и Булевар револуције), и градска територија *Singidunum* — *ager Singidonensis*, чије границе још нису тачно утврђене, а налази потичу из различитих делова данашњег Београда: Студентски парк, Чика Љубина ул., Улица кнеза Симе Марковића, Косанчићев венац и др.).

Треба поменути да је несумњива заслуга аутора и у његовом настојању да предмете групише према њиховом месту налаза. Тако се читаоцу пружа могућност да на лак и једноставан начин дозна који су све предмети нађени на једном истом месту.

У даљем излагању аутор прелази на анализу саме керамике. При томе, он керамику обрађује једним делом према техници (*terra sigillata*, посуђе украшено печатом), а други део обрађује према облицима (крчази, судови са две дршке, зделе, тањирци, лонци, урне, кадионице, тарионици, амфоре, питоси, минијатурни судови, поклопци). Међутим, хтели бисмо у неколико речи да укажемо на извесну ауторову недоследност приликом обраде керамике по облицима. Тако аутор у групи судова са две дршке ставља и сликану керамику са јаком келтском традицијом. Међутим, познато је да ова врста керамике представља посебну групу због своје специфичности у стилском и хронолошком погледу. Поред дубљих здела са две дршке јављају се и облици лонаца-пехара и већих биконичних судова. У хронолошком погледу она се различито датује: у Панонији на прелазу II у III век н. е., а у Далмацији у III и IV в. н. е. (О. Брукнер, *Основне фор-*

ме и технике римско-провинцијске керамике у Сирмијуму, Материјали VIII, Зеница 1974, 34. А. Цермановић-Кузмановић, *Сликана керамика и њена проблематика*, Старијар XXIV—XXV, 1975, 104).

Такође, судови украшени барботином и урезима изведеним точкићем, обично се издавају у посебну групу, као импортовани судови. Они се јављају у различитим облицима: као мале зделе, шоље са две дршке, пехари са две дршке и без дршке. Аутор, вероватно, руковођен разноликошћу њихових форми, ове судове разврстава у оквиру различитих група. Тако их сусрећемо и са зделама, и са минијатурним судовима и у групи судова са две дршке (катал. бр. 155, 156, 159, 312, 313).

Даље, крчаг са две дршке (катал. бр. 299), требало би да се налази у групи крчага, а не међу судовима са две дршке. Сличан је случај и са судом украшеним печатним орнаментом који припада групи судова рабених овом техником (катал. бр. 311).

Описујући зделе аутор, између осталих, наводи и зделе са ободом у облику крагне (Т. LI, 462—469) израђене у имитацији сигилате. Међутим, аутор ове зделе (463 и 465) ставља и као зделе за припремање хране (тарионици), што сматрамо да није у реду јер један исти суд разврстава у две групе.

Поменуће примедбе нас наводе на мишљење да би било боље да је аутор обради керамике приступио на основу техника, а унутар њих према облицима, чиме би каталог много добио и у прегледности. На тај начин би се истовремено добиле и хронолошке етапе у којима су се поједине врсте керамике израђивале. Тиме би, такође, било избегнуто и класифицирање малих пехара fine израде, фирнисоване површине украшене урезима изведеним точкићем у минијатурне судове (где чак ни по димензијама не припадају), а своје посебно место нашли би и судови који у изради имитирају облике тера сигилате и тера нигре.

За аутора је врло похвално што је настојао да уз сваку групу судова да и место где су они у највећем броју нађени. Тако је читалац већ на самом почетку сваког одељка обавештен у ком је делу римског Сингидунума та врста керамике пронађена.

Ипак, морамо напоменути и један мали пропуст, који се запажа при обавештавању читаоца о таблама са цртежима, које се односе на текстурне делове. Наиме, док је за поједине групе судова аутор на самом почетку сваког одељка дао и табле са одговарајућим илустрацијама, код других група судова ових информација нема.

Користимо ову прилику да истакнемо ауторово настојање и труд у датовању великог броја примерака керамике пако се од тога на почетку оградно. Аутор је сваки предмет за који је то било са сигурношћу могуће и хронолошки определио, што је свакако веома корисно. Једино се не бисмо сложили у погледу датовања крчага са једном дршком и ободом у облику крагне (Т. XX—XXVI). Сматрамо да ове крчаге треба пре датovati у I и II век, него у II и III век, као што је то аутор урадио.

И поред наведених примедби можемо рећи да овај каталог излази из оквира своје класичне форме. Огромна је вредност овог материјала, сада први пут сакупљеног на једном месту. Верујемо да ће каталог послужити свим нашим стручњацима, који се баве питањем римске керамике.

Истичемо и добру опрему књиге, мноштво цртежа (преко шест стотина) код којих се аутор није ни мало устручавао при реконструкцији појединих

дслова, презентирајући нам тако комплетну слику предмета, а целокупан утисак употпуњује се још фотографијама датим на четрдесет табли.

Јелена МИЛОЈЕВИЋ

Dušan Jelovina, STAROHRVATSKE NEKROPOLE NA PODRUČJU IZMEĐU RIJEKA ZRMANJE I CETINE, Čakavski sabor, Split 1976, стр. 176, 101 табла.

Старохрватски археолошки материјал са подручја између ријека Зрмање и Цетине прикупљан скоро једно столеће коначно је систематизиран и презентира археолошкој науци као резултат дугогодишњег рада у оквиру монографије односно докторске дисертације Душана Јеловине. То не значи да археолошка наука није већ прије располагала широм значајних студија, расправа и извјештаја, у којима су интерпретирани и објављени резултати нових истраживања првенствено Музеја хрватских археолошких споменика у Сплиту, надаље Археолошких музеја у Сплиту, Загребу и Задру те у новије вријеме Градског музеја у Шибенику. Посебну улогу у објављивању студија и археолошке грађе старохрватског раздобља имао је часопис Старохрватска просвјета, а посебно у послједњем периоду што би га могли окарактеризирати ренесансним, ако се има у виду знатна истраживачка активност Музеја хрватских археолошких споменика у Сплиту.

Дугогодишњи систематски и обимни истраживачки радови било да је ријеч о ревизионим ископавањима, било да је ријеч о новим ископавањима резултирали су овом значајном монографијом. Њен значај не видимо само у сагледавању старохрватске баштине, већ шире, у сагледавању ранославенске баштине југословенског дијела Балкана. Темљ цјеле монографије представља готово потпун преглед локалитета некропола на омеђеном простору Далматинске Хрватске. Основна тема је кропологија старохрватских гробља према расположивом археолошком материјалу. Акрибичност и огроман труд аутора зрачали се нарочито у бројном фондусу гробних налаза са штурим подацима о околностима налаза појединих или групних објеката или када је ријеч о археолошком материјалу готово без икаквих података а који су ипак класифицирани и атрибуирани захваљујући понекој старој фотографији или билежницама из дневника Луја Маруна и Фране Радића.

Желимо нагласити да је књига Душана Јеловине методички веома логично концептирана, па је прихватљива и за ширу читалачку јавност.

Прво поглавље „Скица повијесног збивања од VII до XII столећа“ заиста је кратка скица повијесних догађаја уско везаних за Далматинску и Панонску Хрватску.

Друго поглавље „Хисторијат ископавања средњовековних археолошких налазишта“ пружа суглавно преглед археолошких радова од њихових почетака, тј. од друге половине 19. столећа до данашњице. Почетак археолошких радова на средњовековним налазиштима у Далмацији уско се повезује са почетком рада жупника Луја Маруна 1885. године. Његов рад на истраживању средњовековних

налазишта, првенствено у околици Книна, можемо оцијенити као пионирски не само за Далмацију већ за цијелу Југославију. Кољки је помет и ентузијазам за истраживање националне баштине у Хрвати био види се и по томе што је већ 1893. године отворен „Први музеј хрватских старина“ у Книну. Овај први период истраживачких радова националне повијести којег карактеризира национални помет, жеља и елан али и несистематичност и нестручност траје до 1912. године. Значајни истраживачки радови одвијају се у вријеме између два свјетска рата, а вршили су их заслужни научници и истраживачи хрватске баштине Љубо Караман и Стипе Гунчац. Из овог периода слиједе њихове прве научне и акрибичне студије о резултатима истраживања већих старохрватских некропола, а монографија Љ. Карамана „Из колијевке хрватске прошлости“ (1930. г.) и данас служи као приручник студентима археологије. Трећи период рада на истраживању старохрватских споменика долази након завршетка Другог свјетског рата. Ни у једном дијелу Југославије није се посветило тако много пажње истраживању националне прошлости као што је то урађено на далматинском тлу. У овом периоду наставља се интензивно са теренским радовима на већ познатим и дијелом истраженим налазиштима а истовремено врше се истраживања нових значајних налазишта нарочито у сјеверној и сјеверозападној Далмацији. Карта распрострањености истраживаних старохрватских некропола која је приложена у овој монографији броји 43 налазишта на омеђеном простору између Зрмање и Цетине.

Треће поглавље „Старохрватске некрополе“ представљено је пописом локалитета на којима су вршене археолошка ископавања и пописом локалитета са којих постоје случајни налази, а који индичирају постојање гробља. Локалитети су обрађени по алфавитном реду, а њихов попис садржи основне податке о извршеним археолошким ископавањима. Овај се забиљежена и сва новија ревизиона ископавања што их је на низу значајних локалитета вршио Музеј хрватских археолошких споменика у Сплиту, а чији су резултати добрим дијелом омогућили правилно кориштење претходно и више мање нестручно ископаваних гробова и археолошког материјала. Споменимо само нека ревизиона ископавања која су пружила заиста значајне резултате, као што су нпр. она у Бискупини на локалитетима: Црквина, Букововића подвормица, Лопушка главина итд., затим у Бијаћима на локалитету Стомбрате. Налазишта су можда мало сувише сажето презентирани, мада наведена литература омогућава заинтересиранима да се детаљно обавијесте о одређеном налазишту. Ипак сматрамо да се у неким случајевима поједини локалитет могао опширније објаснити, поготову када је ријеч о новијим ревизионим ископавањима што их је сам аутор изводио. Као примјер наводимо локалитет Стомбрате у Бијаћима око цркве св. Марте, поготову што резултати ових истраживања нису објављени. Ако већ споменуто броју од 43 налазишта истражених старохрватских некропола додамо 66 наведених налазишта, на којима се није археолошки радило, добијемо заиста импресиван број од 109 налазишта са старохрватским гробљима на релативно малом простору омеђеном ријекама Зрмањом и Цетином.

Четврто поглавље „Карактеристика некропола“ подијелено је у три одјелка: а) Опће значајке, б) Типолошко-хронолошка систематизација гробова и с) Претпоставке о локацији и величини насеља.

У првом је одјелку уочљив низ значајних разматрања, али осврнувши би се само на нека од њих. Једно од веома важних и спорних питања за Јужне Славене уопће, па и за Хрвате, без сумње је питање да ли су Хрвати у раној фази прије покрштавања спаљивали своје умрле или не? Према подацима које доноси Д. Јеловина познати налази гарнитуре из Смрдеља код Скрадина у свјетлу до сада непознатих података А. Маруна и нови налази у близини Маглинова брда у селу Кашић, нису довољни да се са сигурношћу може потврдити иначе оправдана претпоставка о славенском обичају спаљивања и постојању ранославенских жарних гробља на подручју Далмације. У вези с овим проблемима аутор придаје велик значај моћном утјецају касноантичке баштине и Бизанта на старе Хрвате након њихова доласка у Далмацију. Одрешени утјецај одиграли су у донекле истом смислу и Авари у Подунављу. Ово без сумње треба имати у виду када се говори уопћено. Међутим сасвим је могуће претпоставити да се у неким забаченим крајевима, гдје се споменути утјецаји нису осјећали, погански обичај спаљивања умрлих могао задржати чак и последице номиналног примања кришћанства, за што нам очигледно свједоче одговарајући налази из Бугарске и Русије (види н. 14 и 14а), гдје су забиљежене појаве спаљивања умрлих до 9. односно чак 12. стољећа, иако је и у овим крајевима кришћанство примљено много раније. Зато претпоставку о постојању обичаја спаљивања у Хрвата не треба категорички одбацити, а налазе из Смрдеља, а поготово оне с Маглиновог брда треба прихватити онакве какви они и јесу, тј. до евентуално нових налаза који ће или потврдити или оповргнути тезу о спаљивању умрлих у Хрвата.

Цијели је низ ново откривених веома значајних некропола са овог подручја датираних од краја 7. до нешто прије завршетка 8. стољећа. То су: Метеризе код Нина, Разбојине, Маглиново брдо и Главчурак у Кашићу, Брачића подвормице у Бискупцији, Здуш код Вранке, а дијелом и Ждријац код Нина. Ово су стара поганска гробља без сакралних објеката. Највећи је пак број откривених и добро истражених некропола, смјештених већином уз цркву, што припадају тзв. старохрватском периоду од завршетка 8. до у 12. стољеће. У почетно вријеме тог периода ставља аутор познати гроб са женским златним накитом из Триља код Сиња, те богате гробове са остругама и оружјем из Црквине у Бискупцији као и из Кољана код Вранке. У некрополама Далматинске Хрватске аутор лучи 8 типова гробова, а унутар неког типа разликује више начинаца у које овдје не улазимо. То су: 1. — гробови у обичној земљаној раци, 2. — гробови у обичној раци, којима је костур са стране ограђен ријетким неправилним камењем без покроба, 3. — гробови од вертикално постављених каменних плоча или услојеног камења уокло мртваца, овалног облика, 4. — гробови од вертикално постављених неправилних каменних плоча или услојеног камења уокло мртваца, пачетворинастог облика, 5. — гробови од неправилних вертикално постављених каменних плоча или услојеног камења у више редова, трапезоидног облика, 6. — зидани етажни гробови, 7. — камени саркофази и 8. — пресвођени тзв. зидани гробови.

Резултати новијих археолошких ископавања пружила су аутору могућност да измјени тезу Љ. Карамана о сахрањивању само једног умрлог у гробу, као и становиште о накнадном, каснијем сахрањивању када је ријеч о гробу са више костура. Некрополе на Беговачи у Биљанима Доњим, Гредима и Мاستиринама у Кашићу, Вратницама и Под тје-

меном па Брибиру, Св. Спасу у Цетини и др. пока зала су да су гробови зидани ad hoc при самом укопу и да су кориштени више пута па их аутор тумачи као обитељске гробнице. Овдје је посебна пажња посвећена питању континуитета илирско-римске културе у старохрватску. Континуитет се зрачи у начину сахрањивања и гробној архитектури, а по свој прилици играо је и значајну улогу при смјештају и изгледу насеља. Нажалост остају насеља старих Хрвата и даље велика непознаница, јер су археолошки потпуно неистражена, па преостају само претпоставке када је ријеч о насељу и илирско-римском континуитету.

Други одјељак представља ревизију и измјену данашње типологије и хронологије која је рађена на основу типова гробова. Према типолошко-хронолошкој систематизацији Љ. Карамана и С. Гуњаче четири су основна типа гробова. То су: 1. гробови у обичној јами, 2. гробови са једним или више каменова поред костура, 3. гробови начињени од неправилних каменних плоча, тзв. овални и 4. гробови са више катова, пачетворинастог и трапезоидног облика. Нова истраживања су показала, да се хронологија гробова по њихову типу не може са сигурношћу одредити, како се то до сада чинило. Археолошка истраживања некропола Гребље у селу Маљкову код Сиња, Разбојинама у селу Кашић код Задра, Маглиновом брду такођер у Кашићу итд. показала су да се исти тип гроба од случаја до случаја појављује у врло раним и врло касним периодима. Према томе стриктна хронологија на основу типологије гробова (гробне конструкције) није одржива, па гробни археолошки инвентар представља једини реални основ за временско одређивање некропола. Аутор на основу анализе археолошког материјала истражених некропола разликује хронолошки три групе, и то: 1. скупину сачињавају некрополе од завршетка 7. до приближно средине друге половине 8. стољећа; 2. скупина обухвата некрополе од приближно друге половине 8. стољећа до завршетка 11. стољећа, док се 3. скупина односи на некрополе од краја 11. до 15. стољећа. У цијелини је оваково временско разврставање на основу археолошког материјала сасвим прихватљиво. Можда дјеломично изненађује да се прва скупина некропола датира од завршетка 7. до средине друге половине 8. стољећа. Хисторијски би можда ову скупину требало продужити до око 800. године или можда чак до самог почетка 9. стољећа, када настаје држава Хрвата. Што значи да би друга скупина некропола била омеђена временом од почетка 9. до краја 11. или још боље до почетка 12. стољећа, а представљала би вријеме стварања хрватске државе и њен дјелокупни ранофеудални развој, као и цијелокупно вријеме њене самосталности, дакле до времена персоналне уније са Мађарима. Питање је да ли би у ову другу скупину требало уврстити седам познатих најстаријих гробова са Црквине у Бискупцији у којима се истиче изразито франачки импорт, а тај је за инвентар друге групе некропола само дјеломично значајан, надаље женски гроб из Триља који пак садржи изразити бизантски импорт? Дакле, другу би скупину требало представљати некрополе са карактеристичним археолошким материјалом, одавно познатим под називом старохрватски или далматинско-хрватски и сл. Пажљивим читањем изгледа нам да се и сам аутор колебао. Наиме на стр. 68 аутор наводи тзв. седам најстаријих гробова из Бискупције и триљских гробних налаз поред осталих раних некропола 8. стољећа. Набројивши све ране некрополе, које смо већ цитирали и при-

додавши им споменуте гробове из Бискупје и гроб из Триља, аутор у новом пасусу на стр. 69 каже: „На ове најраније старохрватске некрополе и појединачно откривене гробове, које приписујемо поганском добу Хрвата, пошто су примили кришћанску вјеру иза 800. године надовезују се многобројна гробља, најчешће настала уоколу подигнутих црква.“

Пето поглавље „Налази у гробовима“ подијелено је у три групе према намјени археолошког материјала а уједно представља типолошку обраду истог, како слиједи: а) накит, б) оружје, с) остали налази у гробовима.

У разматрањима о овом поглављу задржали би се само на оним дијеловима ауторова излагања на која имамо конкретне примједбе односно допуне. Једна је опћенита примједба што се односи на цијело поглавље а та је: премало кориштење доступне археолошке литературе са подручја Србије. Из овог су произашле неке непотпуне информације или констатације, нарочито када је ријеч о спорадичним појавама неке врсте накита изван Далматинске Хрватске. Као примјер наводимо текст о тзв. наросканим наушницама. На тср. 97 у ноти 54 аутор се ограничава на спорадичне налазе овог типа каричица у континенталном дијелу Хрватске, Хрватском Приморју, Босни и Херцеговини. Међутим, типичне нароскане каричице познате су и у Србији. На првом мјесту спомињемо гробни налаз у Курјачу код Пожаревца, гдје су нароскане каричице нађене у гробу заједно са новцем Манојла Комнена (Г. Марјановић, *Старинар* XVIII, Београд 1968, 217—218), надаље са некрополе Висока Раван у Брестовику (М. Боровић-Љубинковић, *Зборник радова Народног музеја I*, Београд 1958, 325—333) и Беле Цркве (М. и Д. Гарашанин, *Зборник радова Народног музеја I*, Београд 1958, 17—50). Данас у Србији бројимо 9 налазишта са налазима наросканих каричица. Уз већ споменуте, ту су налази: један примјерак из Гиља код Светозарева, пар каричица из Крупа и по један примјерак из Куршумлије код Ниша, Црвине код Бајине Баште и Врбнице код Призрена. Слична је ситуација и са сродним типом каричица са коленцима. Овај тип каричица констатиран је у Србији на слиједећим некрополама: Мачванска Митровица, Мирјево, Винча, Брестовик, Корбово, Прахово, Доња Топоница, Доњишко брло, Добрача и Бела Црква — све објављено. Споменуте примјере не сматрамо импортом из Далматинске Хрватске, мада су типолошки потпуно идентични, они су без сумње домаће производње израђивани под јаким бизантским утјецајем који се зрпцао у разним видовима средњовјековне дјелатности у Србији.

Овађе користимо прилику надопунити одјел о дијадемама и украсним апликама на стр. 111—113. За металне плочице пачетворинастог облика са Црквине у Бискупји, које су рађене тијештењем и искуцавањем наводимо врло блиске аналогije плочица од сребра са позлатом из Брестовика на Дунаву (М. Боровић-Љубинковић, *Зборник радова Народног музеја I*, Београд 1958, 328) датиране у 12. и 13. столеће, као и гробне налазе из Хајдучке Воденице у Бердапу (С. Павловић, *Старе културе у Бердапу*, Београд 1969, 208). На некрополи у Хајдучкој Воденици нађене су пачетворинасте плочице од сребра са позлатом у функцији наруквнице. Са исте некрополе потјечу и четвртасте плочице од сребра са позлатом као дијадеме. Некропола је датирана од

12. до 14. столећа. Овакових и сличних налаза са територије уже Србије и Војводине има још. Споменуте налази показују исте форме и употребу исте технике као у оних у Далматинској Хрватској, а које су служиле за украшавање главе, руку или одјеће и у нешто касније вријеме на крајњем сјевероисточном дијелу Југославије.

На стр. 103—106 аутор говори о наушницама карантанско-келташким и бјелобрдским. Без сумње је веома занимљива претпоставка Д. Јеловине о локалној провенијенцији наушница са једном и три јагоде смјештене између петља на каричици а које се иначе приписују карантанско-келташкој културној групи. Скраман број споменутих наушница на простору Далматинске Хрватске не би ишао у прилог споменутој ауторовој претпоставци и то због управо бројно и добро истражених старохрватских некропола. Можда би се прије могла прихватити претпоставка о конвергентној појави те врсте накита унутар двију географски одвојених културних и истовремених групација. При оваковим разматрањима не смијемо сасвим искључити и претпоставку о мањим етничким миграцијама које доносе у нове крајеве и неке своје специфичности, дакле могу се тумачити последицом узрокованом мањим етничким миграцијама или пак размјеном и трговином.

Унутар овог поглавља посебно истичемо појаву осебунских налаза франачких мачева и каролинских оструга, које су изразитије заступљене у околини Книна и Врлике. Укупно постоји 13 мачева и 77 оструга каролинског типа. Ни приближно толик број оружја и опреме ратника није заступљен у било којем другом крају Југославије. Према аутору је само мали број оструга ранокаролински импорт, то су нар. оструге из гробова 1, 4 и 7 са налазишта Црквине у Бискупји; остали највећи број оструга произведен је у домаћим радионицама или још боље од домаћих славенских мајстора ковача, изузевши раскошне оструге касног 9. столећа у гробовима одлићника унутар цркве смјештене на бискупјској Црквини.

Веома су значајни налази керамике са овог подручја, иако је додуше заступљена само она која потјече из гробова. Насеобинска керамика потпуно недостаје. Сасвим је извјесно да гробна керамика представља, као што сам аутор, након помњиве анализе, каже, регионалну варијанту раног периода, јер керамички налази углавном недостају у бројним некрополама ранофеудалне хрватске државе 9. до 12. столећа.

Шесто поглавље „Закључна разматрања“ у веома скраћеном обиму садржи основне закључке који произилазе из претходних поглавља, а о којима је једним дијелом овађе било ријечи.

Са жаљењем морамо констатирати да је резиме на њемачком језику више него сумаран. Грађа археолошког материјала презентирана у овој монографији и њена нова интерпретација заслужује много опширнији резиме, како би знаственици ван нашег говорног подручја овај огроман и значајан фонд археолошког материјала правилно користили. Тај је недостатак донекле ублажен заиста бројним и изванредним илустративним материјалом на 101 табли, који даје посебан значај и вриједност овој монографији.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ ПАВЛОВИЋ

Heide und Helmut Buschhausen, DIE MARIENKIRCHE VON APOLLONIA IN ALBANIA. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia. Byzantina vindobonensia, Bd. VIII. Verlag d. Österreich. Akademie der Wissenschaften, Wien 1976, 9—266, 44 цртежа и XXXII табле.

Поднаслов монографије Хајди и Хелмута Бушхаузен о цркви Богородичиног Успења у Аполонији „Византинци, Нормани и Срби у борби око *via Egnatia*“ наметнуо је изглед монументалних остатака манастирског комплекса чија архитектура, архитектонска скулптура и делимично очувани живописи говоре о разноврсним уметничким струјањима па, посредно, и о носiocима разних стилских праваца који су на грађевинама оставили обележје својих уметничких схватања. Другим речима манастирска црква, по мишљењу аутора, илуструје нормански начин грађе нешто измењеног византијског плана, осликавање манастирске трпезарије изведено је на византијски начин али, вероватно, од стране српских мајстора, а дограђени ексонартекс одаје утицај уметничких дела из романске Апулије.

За веома значајну саобраћајницу *via Egnatia*, односно за њено исходиште код Аполоније, подједнако су били заинтересовани Византинци и Срби јер је оно представљало једно од најпогоднијих места за прелаз у византијску Јужну Италију, подручје за које су и Срби, вероватно не само као ходоцасници познатих апулијских светилишта, били заинтересовани. За Нормане, чије завојевачке амбиције према византијским поседима на Балкану нису биле мале, пут је водио у обрнутом смеру.

Шта проучавање манастирског комплекса у Аполонији може да пружи аутори су изложили у књизи која осим предговора, увода, показатеља, садржи пет поглавља, закључак и један додатак. Историја Аполоније испитана је од времена њеног оснивања крајем IV века пре н. е., па све до осврта на описе путописаца са краја XIX века (стр. 24—41). Архитектура цркве, њена пластична декорација и други фрагменти скулптуре који се око цркве налазе проучени су у посебном поглављу (стр. 45—97). Трећа глава обухвата испитивање ексонартекса (стр. 101—140) а царској слици у ексонартексу и манастирској трпезарији са остацима фресака које аутори повезују са делима сликара Милутинове епохе посвећене су две последње главе (стр. 143—182 и 185—232). На омоту књиге репродукована је мапа Албаније С. Santelli-а која је била одштампана у Риму 1689. године. Та карта је поновљена на страници која претходи плановима Аполоније, манастирског комплекса и његовог католикона као и другим цртежима и фотографијама на крају књиге.

У овој монографији која представља резултат испитивања у Аполонији и у суседним подручјима, у Далмацији, Грчкој, Јужној Италији, ауторима је био циљ да укажу на историјске околности које су довеле до утицаја различитих уметничких кругова, уочљивих на остацима манастира, и да представе судбину Аполоније у светлости тих веома променљивих историјских услова. Они су покренули читав низ занимљивих питања, уочили многе значајне појединости и поставили неколико хипотеза које ће будућа истраживања, у историји уметности једва познатог албанског подручја, морати да подвргну даљем проверавању. Свако од поглавља врло добро обавештени аутора заслужује посебан осврт јер пружа више повода за даља размисљања. То се, можда, може пре свега рећи за вишеструко занимљиву али јако оштећену царску слику, са делимич-

но сачуваним натписом, која и поред великог труда који су аутори уложили да би је објаснили и даље остаје загонетна. Међутим у овом приказу ћемо се задржати, укратко, на резултатима проучавања ексонартекса изложеним у трећем поглављу.

Католикону манастира изграђеном од каменних квадера који по типу припада црквама са основом у коју је уписан крст и куполом, творевини, како аутори претпостављају, норманских мајстора који су после смрти Роберта Гискара (1085) остали у Аполонији, призидао је ексонартекс. И он је изграђен од каменних блокова и нешто је дубљи од нартекса на који је приграђен. Првобитан кров није сачуван. Са јужне и северне стране ексонартекс има архитравном гредом завршене пролазе а главну, западну, фасаду сачињава отворена колонада која ексонартекс претвара у лођу. Колонату сачињавају, уствари, четири трифоре међусобно раздвојене пиластрима, односно испустима из северног и јужног зида. Аутори сматрају да су ову доградњу почетком XII века извели бенедиктинци.

Аналогије за аркаде и капителе са животињама које их украшавају аутори су нашли међу споменицима насталим у доба латинске обнове Апулије са почетка XII века па због тога датују изградњу ексонартекса у прве деценије тога столећа постављајући истовремено и питање нису ли класари тих капитела прешли у Албанију заједно са Босмундом 1108. године.

Познато је колико је незахвалан посао тражити непосредне аналогије за капителе романског стила и како, врло често, велике сличности између примерака са разних подручја не морају указивати на једновременост настанка. Инвентар украса капитела ексонартекса Коимезис цркве из Аполоније приближава се, донста, по многим мотивима, капителима из Барија, Бриндизија или Конверзана. Али, судећи по фотографијама које су Бушхаузенови објавили аполонијски капители су класани грубље, тврђе, што уосталом и сами аутори запажају, па су због тога и другојачији од сродно украсених примерака из Апулије. Наравно увек се може претпоставити да су они дело мање вештих класара и таква хипотеза је и у овом случају прихватљива. Међутим у покушају утврђивања времена доградње ексонартекса цркве Богородичиног Успења из Аполоније које је, као и датовање многих других елемената овог комплекса склопано са разним тешкоћама и то не само стилске природе, чини нам се да се не сме превидети једна друга околност на коју овом приликом указујемо. Мора се, наиме, поставити, пре свега, питање зашто је отворени ексонартекс уопште призидао уз цркву, односно када су у сфери утицаја византијске културе цркве почеле добити са западне или са других страна такву отворену галерију? Ово питање је, додуше, одавно покренуто (в. нпр. Б. Бошковић, Проблеми српске средњовековне архитектуре. Питање нартекса и ексонартекса. Скица за једно истраживање. Српски књижев. гласник мај/Београд 1934/47—52. Б. Вуловић, Раваница. Саопштења VII. Београд 1966, 73 sqq.) али и даље је отворено, а ексонартекс у Аполонији подсћа на ексонартексе неких српских споменика XIV века, почев од Богородице Љевишке у Призрену, односно Данилове припрате у Пећи или, у Охриду, Григоријеве отворене западне фасаде св. Софије. Истовремено ексонартекс Коимезис цркве у Аполонији којој је, изгледа, Михаилу VIII Палеологу 1281/2. године обновио привилегије скреће пажњу на цариградску задужбину Михаилове удовице Теодоре, јужну цркву у комплексу споменика Констан-

тина Липса која је, као уосталом и неке солунске цркве са почетка XIV века, имала ексонартекс (в. *Dumbarton Oaks Papers* 18/1964/252, 267, 301). Питање времена доградње ексонартекса у Аполонији се проширује и на утврђивање његове функције. Неки типични одређују посебне службе у ексонартексима а у случају Теодорине задужбине, која је већ типиком била одређена за маузолеј, сахрањивање и у ексонартексу не зачуђује.

У ексонартексу цркве у Аполонији два датова на натписа указују такође на сахрањивање. Један је из 1350, а други из 1381. Међутим овај други је употребљен као сполија што само још више компликује покушај датовања изградње ексонартекса цркве у Аполонији кога по стилским аналогијама капитела Бушхаузенови датују, као што је речено, у XII век, што нама не изгледа прихватљиво.

Ауторима монографије комплекса Богородицине цркве у Аполонији морамо бити захвални што су објављујући своја запажања о овоме споменику, учинила у току две врло кратке посете, допринели осветљавању неких чипјеница повезаних са историјом тога манастира. Овом књигом споменик који је претрпео многе недаће и који је, незаштитен, изложен даљем пропадању, трајно је постао приступачан даљем проучавању.

Иванка НИКОЛАЈЕВИЋ

Лазар Мирковић, МИНИЈАТУРЕ У АНТИФОНАРИМА И ГРАДУАЛИМА СВ. ФРАЊЕ АСИШКОГ У ЗАДРУ, Београд 1977, 92 стр., 88 слика.

У сарадњи Одељења историјских наука Српске академије наука и уметности и Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду објављена је студија др Лазара Мирковића „Минијатуре у антифонарима и градуалима манастира св. Фрање Асишког у Задру“. За предмет своје студије, Лазар Мирковић је изабрао пет антифонара, односно књига које су, поред сакраментара и лекционара служиле за допуну мисе, а у којима су биле литургијске песме мисе и три градуала који су садржавали песме певане на миси између епистола и јеванђеља. Ти рукописи задарског манастира били су снабдевени нотама и имали су раскошне фигуралне минијатуре.

Те рукописе је Лазар Мирковић изабрао зато што њихове минијатуре показују утицај византијске уметности. У ствари тај се утицај више односи на иконографију, пошто су орнаменти којима су иницијали украшени, рађени у готском стилу и имају паралелу у сликарству Италије.

У уводу своје студије аутор је донео опширну, претходну литературу, стављајући на изнете податке своје примедбе. У своме опису минијатура, претежно фигуралних иницијала, аутор је донео и текст око тих иницијала, указујући тиме на тесну повезаност представљених лица са текстом, и исправљајући на тај начин претходне, каткад погрешне идентификације лица представљених у иницијалима.

У детаљној стилској анализи аутор повлачи паралелу између илуминације задарских антифонара и градуала. Док за антифонаре сматра да су настали под утицајем венецијанског сликарства минијатура, за градуале после детаљних компарација на-

лази аналогије у болоњској илуминаторској школи и чак их са више одређености приписује крају XIII века и маниру „di Franco Bolognese“, мислећи да су донесени из Болоње у манастир св. Фрање у Задру. Међутим аутор не искључује могућност да су их радили болоњски мајстори у Задру, пошто имамо доказа да су болоњски минијатори радили у Далмацији. Постоји чак уговор Михаила из Болоње из 1318. године да у цркви Santa Maria Maioris у Дубровнику, коју је срушио земљотрес 1667. године украси минијатурама један антифонар. Исто тако су минијатуристи долазили у Далмацију и из других крајева Италије. Тако се мајстор Марко из Апулије обавезао 1351. године да ће начинити један мисал, украсити га минијатурама и повезати, слично мисалу који се налази код „fratrum predicatorum“ у Дубровнику.

На основу аналогича са најбољим радовима болоњских мајстора Лазар Мирковић констатује да минијатуре задарских градуала спадају у „првокласне репрезентанте и најбоље примере болоњских минијатура свога времена“ и да су грандиозно изведене.

Своју студију аутор закључује констатацијом да код су на минијатурама антифонара доминантни византијски стил и иконографија изузев једног антифонара, на минијатурама у градуалима се византијски утицај осећа само у композицији и да се поред оријенталних елемената види утицај нове уметности: Божје уметности, а и претпоставља се да се France Bolognese угледао на Бота.

Без обзира да ли су ти рукописи донесени из Италије или су их радили италијански мајстори у нашој земљи, они обележавају степен културе наших људи XIII века, о чему сведочи ова студија. На крају је додата да данас најпотпунија библиографија радова Л. Мирковића, коју је израдио Јанко Радовановић.

Међутим изузетан значај ове постхумне публикације, објављене скоро десет година после смрти аутора, је и у томе да су репродукције ових минијатура данас најпотпунији документ о иницијалној исеченим једним делом из вољуминозних кодекса, о чему је било речи на овом месту у своје време.

Мара ХАРИСИЈАДИС

IX МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ЗА ПРАИСТОРИЈУ И ПРОТОИСТОРИЈУ У НИЦИ

После VIII конгреса одржаног у Београду септембра 1971. г., Међународна унија за праисторијске и протисторијске науке (Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques) одржала је свој IX конгрес у Ници од 13 до 18 септембра 1976. г. Рад конгреса одвијао се на Универзитету у Ници, у парку Валроз, и био је подељен у десет секција: Методологија (I), Доњи палеолит (II), Средњи Палеолит (III), Горњи палеолит (IV), Епипалеолит и мезолит (V), Неолит (VI), Бакарно и бронзано доба (VII), Гвоздено доба (VIII), Период сеобе народа (IX), и Подморска праисторијска и протисторијска археологија (X). ВинаСекције су биле издељене у подсекције у којима је велики број археолога из читавог света имао своја саопштења праћена дискусијама. Као новина

на овом конгресу организовани су посебни колоквијуми где су поједини важни проблеми праисторијске и протоисторијске археологије били нарочито третирани. Сvakим од ових колоквијума руководио је по један признати стручњак за то питање, док су за саопштења на колоквијумима референти били посебно позивани, обично они од којих се очекивало да ће својим учешћем највише допринети расветљавању појединих проблема.

Већи број археолога из Југославије активно је узео учешћа на овом монументалном научном скупу од преко хиљаду учесника и још једном показао значајну улогу коју наша земља игра у проучавању праисторијске и протоисторијске проблематике. Од Југословена у другој подсекцији VI секције (неолитске цивилизације) држали су реферате Алојз Бенац (*Quelques aspects de la chronologie du Néolithique dans les Balkans*), Милутин Гарашанин (*Le site néolithique d'Anzabegovo et sa place dans le Néolithique du sud-est européen*), Богдан Брукнер (*Boundary Line between the Balkan Anatolian and the Adriatic Mediterranean Neolithic Complexes in Yugoslavia*) и Паола Корошец (*Le problème du Néolithique dans la Slovénie*). У VII секцији наши археолози су говорили у II подсекцији — Старија и средња бронза: Драга Гарашанин (*Tumuli du Bronze ancien en Serbie et le problème des premiers Indo-européens*), и у IV подсекцији — Уметност и религија бронзаног доба: Павле Мијовић (*Peinture rupestre de Lipici au Montenegro*) и Растко Васић (*Bronze Traditions in the Art of the Iron Age in the Balkans*). Посебно бројно Југословени су били заступљени са својим саопштењима у VIII секцији и то у подсекцији старије гвоздено доба Драго Свољшак (*The Hallstatt Houses in Slovenia*), у подсекцији Келти и латенска епоха Марин Заниновић (*The Celts in Dalmatia*), Митја Гуштин (*Origine e cronologia del grup-*

po di Idria di Basa), Драгослав Пилетић (*Les fortifications celtiques en Yougoslavie*) и Борислав Јовановић (*Scordisci and Dacians during the first century B. C.*) и у подсекцији Варвари у римској епохи Весна Јуркић-Ирарди (*Continuazione dei culti illirici durante il periodo romano nella regione d'Istria*). У IX секцији, у подсекцији Германи имала је саопштење Нада Милетић (*Traces archéologiques des Ostrogoths en Bosnie-Herzégovine*). Треба такође напоменути да је добар број југословенских археолога пријавио своје реферате али из различитих разлога није присуствовао конгресу тако да та саопштења нису читана, док је изврстан број научника из Југославије био присутан иако нису држали реферате. Најзад треба посебно истаћи међу референтима на колоквијумима учешће Борислава Јовановића на колоквијуму Келтска кретања од V в. пре н. е. са темом Формација Скордиска према археолошким и историјским изворима (*The Formation of the Scordisci according to archaeological and historical sources*).

Поред рада у секцијама и на колоквијумима, организовано је више екскурзија пре, у току и после конгреса, на којима су учесници овог скупа могли да се упознају са великим бројем важних праисторијских локалитета у Француској, док су истовремено биле организоване бројне изложбе у Ници и околним археолошким центрима, посвећене овој тематици. Посебну улогу у раду конгреса и припремању великог броја публикација у колоквијумима и екскурзијама одиграо је Национални центар за научна истраживања (*Centre National des Recherches Scientifiques — CNRS*) чији се један од најзначајнијих пунктова налази у непосредној близини Нице.

Растко ВАСИЋ

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle

PUBLICATIONS PARUES EN 1975—76 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS
ARCHÉOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YOUGOSLAVIE

Rédacteur: N. MANDIĆ

Collaborateurs: M. CIRKOVIĆ, M. JOVANOVIĆ, Z. MARINKOVIĆ, B. TODIĆ

GÉNÉRALITÉS

BIBLIOGRAPHIES — BIOGRAPHIES

(I. BAKMAZ), *Bibliografija znanstvenih i stručnih radova Josipa Hamma*. Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 7—16.

Bibliografia degli scritti di Ernesto Sestan. Firenze (1973) 163. — Compte rendu par J. LITRICIN, Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1975) 218—219.

Библиографија радова о народној књижевности. Св. 1—3. Посебна издања књ. XVIII, XXI, XXV. Сарајево, Академија наука и умјетности БиХ (1972, 1974, 1976). — Compte rendu par С. КОМАДИНИЋ, Библиотекар 28, 1 (Београд 1976) 138—142.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Gesamtdirektion: H.—G. BECK und St. Hörmann — v. STEPSKI. Byz. Zeit. 69, 1, 2 (München 1976) 131—293; 480—668.

Biografije in bibliografije znanstvenih in strokovnih sodelavcev Slovenske akademije znanosti in umetnosti. [SAZU, Biblioteka 5]. Ljubljana (1976), 478.

B. ČOVIĆ, *Biografija Alojza Benca*. Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 11—14.

Дополнителна библиографија на објавените трудови на наставниците и соработниците на Филозофскиот факултет во Скопје. Год. збор. Фил. фак. 28 (Скопје 1976) 307—355.

Граѓа за библиографију југословенске и стране књиге о Београду из књижног фонда Библиотеке града Београда. Београд (1974) VIII + 1386 + 3. — Compte rendu par J. A. МИТРОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1975) 192—193.

Index to New Zealand periodicals 1974. Wellington (1975). 199. — Compte rendu par С. М. КОМАДИНИЋ, Библиотекар 5—6 (Београд 1975) 594—595.

Г. ИВАНОВИЧ ВЗДОРНОВ, *Материалы для биографии Н. А. Окунева*. Сборник за лик. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 309—318. Avec 1 fig.

М. ИВКОВИЋ, М. БИРКОВИЋ, *Библиографија Југославије за 1972. годину*. Ист. гласник 1—2 (Београд 1975) 213—245.

Izdanja Centra di Ricerche storiche u Rovinju. — Compte rendu par P. STRČIĆ, Histor. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 535—536.

O. JANSÁ-ZORN, *Bibliografija prof. Dr Boge Grafe-nauerja*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 239—253.

O. JANSÁ-ZORN, *Bibliografija prof. Dr Ferda Gestri-na*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 263—268.

O. JANSÁ-ZORN — V. MELIK, *Bibliografija slovenske zgodovine* (Publikacije iz let 1969—1972). Zgod. čas. XXIX, 3—4 (Ljubljana 1975) 329—374.

Š. JURIC, *Problematica bibliografije djela Matije Vlačića*. Istra 6—7 (Pula 1976) 35—46.

Каталог књига на језицима југословенских народа. Књ. 2. 1868—1972. Бос-Гас. Београд, Народна библиотека (1976), 991.

К. Б. ЛАЗИЋ, *Југословенска библиотекарска библиографија за 1973. годину*. Библиотекар 5—6 (Београд 1975) 516—567.

Literature on Byzantine Art 1892—1967. Vol. 1, pts. 1, 2. Ed. Jelisaveta S. Allen. Mansell Information. London (1973). — Compte rendu par И. НИКОЛАЈЕВИЋ, Старинар XXVI (Београд 1976) 195—196.

А. ЛОЛИЋ, *Радови др Радмиле Поповић-Петковић*. Ист. час. XXIII (Београд 1976) 330—336.

Н. LOWMIAŃSKI, *Gerard Labuda*. Nauka Polska, 1. (1975) 58—63. — Compte rendu par А. РИСТИЋ, Ист. час. XXII (Београд 1975) 259—260.

- М. МАНОЈЛОВИЋ—М. БОСИЋ, *Библиографија (1972, 1973), археологија, етнологија, грађа из живота и рада војвођанских музеја*. Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 281—286.
- Б. МАРИНКОВИЋ, *Bibliographia orpheliniana* (II). Год. Фил. фак. XVIII/2 (Нови Сад 1975) 805—835.
- Б. МАРИНКОВИЋ, *Литература о српским писцима XVIII столећа. Бугарин Партеније Павловић (1695—1760), писац прве аутобиографије у српској књижевности XVIII столећа*. Зборн. ист. МС 12 (Нови Сад 1975) 217—221. — *Bibliographie*.
- Б. МАРИНКОВИЋ, *Литература о српским писцима XVIII столећа. Досадашњи резултати истраживања о Михаилу Максимовићу, првом сатиричком писцу код Срба у XVIII столећу*. Зборн. ист. МС 12 (Нови Сад 1975) 214—216. — *Bibliographie*.
- Б. МАРИНКОВИЋ, *Литература о српским писцима XVIII столећа. Прилози библиографском изучавању Николе Димитријевића (†1774), епископа вршачког и темниварског, једног од наших путописаца из 1727. године*. Зборн. ист. МС 13 (Нови Сад 1976) 195—199. — *Bibliographie*.
- Б. МАРИНКОВИЋ, *Литература о српским писцима XVIII столећа. Сведочанства о Кирилу (Кирилу) Хоповцу (XVII—XVIII столеће), учеснику у догађајима тзв. велике сеобе и писцу занимљивог „Летописа“*. Зборн. ист. МС 12 (Нови Сад 1975) 209—211. — *Bibliographie*.
- Б. МАРИНКОВИЋ, *Литература о српским писцима XVIII столећа. За хронологију података о Мојсеју Раичковићу (1749?—1773), аутору интелектуалног „Орација“ из 1768. године*. Зборн. ист. МС 14 (Нови Сад 1976) 213—215.
- V. MELIK, *Ferdo Gestrin — šesdesetletnik*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 255—261.
- М. MERDŽANIĆ, *Pregled izdanja historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu i radova objavljenih u prvih dvadeset svezaka Vjesnika od 1953 do 1976. godine*. Vjesn. histor. arhiva u Rijeci i Pazinu XX (Rijeka 1975—6) 303—315.
- J. Д. МИТРОВИЋ, *Библиографија Владимира Бороваца*. Ист. гласник 1—2 (Београд 1976) 205—213.
- V. MUSETA-ASCERIC, *Bibliografija radova prof. dr Branislava Đurđeva*. God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 299—309.
- V. MUSETA-ASCERIC, *Biografija prof. dr Branislava Đurđeva*. God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 295—297.
- F. NAMETAK, *Doprinos Omera Mušića izučavanju našeg kulturnog nasljeđa* (rés. angl.). Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 103—108.
- B. NURUDINOVIC, *Bibliografija radova dr Hazima Šabanovića*. Prilozi za orijent. filol. 22—23 (Sarajevo 1976) 11—32.
- Popis radova nastavnika i saradnika Beogradskog univerziteta objavljenih u toku 1972. godine*. Beograd, Univerzitet (1975). 595.
- Popis radova nastavnika i saradnika Beogradskog univerziteta objavljenih u toku 1973. godine*. Beograd, Univerzitet (1976) 392.
- Н. РАДОВАНОВИЋ, *Библиографија проф. Борха Мано-Зуција*. Зборник радова Нар. муз. VIII (Београд 1975) 9—20.
- Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1973—1974. sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie*. Réd. N. MANDIĆ. Стари-нар XXVI (Београд 1976) 207—266.
- М. ROMPORTLOVA-KOUKOLOVA, *Jugoslovanska zgodovina v češkoslovaškem zgodovinopisju 1970—1975*. Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 209—214.
- М. RYBÁŘ, *Zgodovinske publikacije v leta 1974*. Zgod. čas. XXIX, 3—4 (Ljubljana 1975) 375—384. — *Bibliographie*.
- М. RYBÁŘ, *Zgodovinske publikacije v letu 1975*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 387—400. — *Bibliographie*.
- М. RYBÁŘ, O. JANSÁ-ZORN—N. STERGAR—M. MERVIC—N. KANDUS, *Nove knjige v Narodni in Univerzitetni knjižnici, knjižnici oddelka za zgodovinu Filozofske fakultete, biblioteki Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani*. Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 173—205.
- М. RYBÁŘ—O. JANSÁ-ZORN—N. STERGAR—M. MERVIC—N. KANDUS, *Nove knjige v Narodni in Univerzitetni knjižnici, knjižnici pedagoško-znanstvene enote za zgodovinu Filozofske fakultete, Biblioteki Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja in Knjižnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani*. Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 183—208. — *Bibliographie*.
- P. САМАРЦИЋ, *Писци српске историје*. Београд, Просвета (1976). 300.
- G. A. SCHLACHER, D. TOMISON, *Library science dissertations, 1925—1972*. Littleton (1974). 293. — *Compte rendu par Л. БАШОВИЋ*, Библиотекар 5—6 (Београд 1975) 591—592.
- Slovenska bibliografija 23, 1969* (réd. J. MUNDA). Ljubljana, Narodna in Univerzitetna knjižnica (1974). 539.
- Slovenska bibliografija 25, 1971* (réd. J. MUNDA). Ljubljana, Narodna in Univerzitetna knjižnica (1975). 519.
- J. A. SOLDI, *Bibliografija radova o Jurju Dalmatincu* (rés. angl.: *Bibliography of Works on Juraj Dalmatinac*). Radovi Centra JAZU u Zadru (Zadar 1976) 429—475.
- N. STERGAR, *Bibliografsko kazalo »Varstva spomenikov« I—XIX (1948—1975)* (The bibliographical Index of the »Monument Conservation«, vol. I to XIX (1948 to 1975). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 337—378.
- A. TOMIĆ, *Bibliografija članaka, priloga, prikaza itd. objavljenih u Godišnjicama Pomorskog muzeja u Kotoru br. XXI—XXIII*. Годишњак Поморског муз. XXIV (Котор 1976) 183—190.

A. ТРАЈАНОВСКИ, *Библиографски прилог за црковно-училишните општини во Македонија*. Гласн. Инст. нац. ист. XIX, 3 (Скопје 1975) 261—276.

S. TRUDIĆ, *A bibliographical guide to the articles published in the Archaeologia iugoslavica*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 1—17.

Umetnostnozgodovinska bibliografija za leto 1976. Zbornik za um. zgod. XI—XIII (Ljubljana 1976) 349—412.

Lj. VEKIĆ-ČOVIĆ, *Bibliografija radova Alojza Benca* (1948—1975). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 15—22.

O. ZIROJEVIĆ, *Bibliografija jugoslovenske istoriografije 1965—1975*. Jugoslovenski narodi pod turskom vlašću do kraja XVIII veka. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 157—184.

И. ЗЛОКОВИЋ, *Ристо Ковијанић* (rés. angl.: Risto Ković). Godišnjak Pomorskog muz. XXIV (Kotor 1976) 191—194.

T. ZORN, *Izbor tiskanih virov in literature o SR Slovenijo in Jugoslaviji iz let 1945—1970*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 381—385.

F. ZWITTER, *Bogo Grafenauer — šestdesetletnik*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 233—238.

ENCYCLOPÉDIES — DICTIONNAIRES

S. KOSAK, *Odzadni slovar hetitskih imen*. Ljubljana, Univerza, Filozofska fakulteta (1974). 63.

Krajevni leksikon Slovenije. Repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, kulturnimi, gospodarskimi, in turističnimi podatki vseh krajev Slovenije. Knj. 3, Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1976). 574.

Lexicon Latinitatis Medi Aevi Iugoslaviae. Fasc. III—V. Réd. M. KOSTRENCIĆ. Zagrabiae, Inst. histor. Acad. Scient. et artium Slav. merid. (1973, 1974, 1975). 473—945. — Compte rendu par K. NEHRING, *Südostforschungen* XXXV (München 1976) 340.

В. МИХАЈЛОВИЋ, *Граѓа за речник страних речи у предвуковом периоду*. Т. II (М—Ш). Нови Сад (1974). 349—838. — Compte rendu par С. ГАВРИЛОВИЋ, *Зборн. ист. МС* 13 (Нови Сад 1976) 231—233.

Н. МИЛОШЕВИЋ-БОРБЕВИЋ, *Речник усмених књижевних родова и врста IV, V, VI*. Књижевна историја VIII, 30, 31, 32 (Београд 1975/1976), 269—274; 431—436; 637—641.

Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, Bd. IV, Lief. 4—5: *Hazga-Hieroglyphen, urartäische*. Lief. 6—7: *Hieropolis-Hystaspes*. Ed. D. O. Edzard. Berlin, Walter de Gruyter (1975) 241—400; 401—500+I—XXIV. — Compte rendu par V. KOROŠEC, *Zgod. čas. XXX*, 3—4 (Ljubljana 1976) 359—363.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. (Cfг. *Старинар* н. с. XXVI, 211). — Compte rendu par Љ. РИСТИЋ, *Ист. час. XXII* (Београд 1975) 261—262.

Vojna enciklopedija, 2. éd. Beograd (1970—1975). — Compte rendu par М. ДАШИЋ, *Ист. записи* 2 (Титовград 1976) 370—372.

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE — HISTOIRE DE LA SCIENCE

A. BEAUFRE, *La nature de l'histoire*. Paris (1974). 149. — Compte rendu par Б. СТАНКОВИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 185—186.

M. BOUVIER-AJAM, *Essai de méthodologie historique*. Paris (1970). — Compte rendu par Б. СТАНКОВИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 183.

N. C. di CAPRIO, *Analisi della termoluminescenza* (rés. slov.). *Arh. vestnik* XXVI (Ljubljana 1976) 174—177.

B. GRAFENAUER, *Zgodovinarjevo raziskovanje dokumentacije*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 5—10.

L—E. HALKIN, *Eléments de critique historique*, 3 éd. Liège (1974). 217. — Compte rendu par Б. СТАНКОВИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 186—187.

The Historiography of Yugoslavia 1965—1975. Belgrade, The association of Yugoslav historical societies (1975). 522. — Compte rendu par М. ДАШИЋ, *Ист. записи* 1 (Титовград 1976) 147—150; М. ДАШИЋ, *Гласн. Инст. нац. ист.* XX, 1 (Скопје 1976) 282—285.

J. HOURS, *Valeur de l'histoire*. Paris (1971). 96. — Compte rendu par Б. СТАНКОВИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 183—184.

M. KOSTRENCIĆ, *Historiografija danas*. [Predavanja održana u Jug. akad. znan. i umjetnosti 44]. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1976) 24.

S. MIKSIĆ, *Značaj »tipova« u znanstvenim kolekcijama*. (rés. angl.: The Importance of the »Type« in the Scientific Collections) *Vijesti muz. konz.* Hrv. XXV, 1—6 (Zagreb 1976) 53—58.

A. L. NAROČNICKI, J. A. PISAREV, *Dosadašnji rezultati i perspektive izučavanja istorije Jugoslavije u SSSR*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 131—152.

O. PANAGL, *Methoden der modernen Linguistik und ihre Anwendung in der Mykenologie*. *Ziva antika* 1—2 (Skopje 1975) 422—431.

A. PELLETIER, J.—J. GOBLOT, *Matérialisme historique et histoire des civilisations*. Paris (1973). 206. — Compte rendu par Б. СТАНКОВИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 185.

D. SRDOČ, A. SLIPEČEVIĆ, B. OBELIĆ, *Mjerenje starosti drvene grade iz crkve sv. Donata u Zadru metodom radioaktivnog ugljika* (rés. angl.: Radiocarbon dating of wooden beams from St. Donat church in Zadar). *Peristil* 16—17 (Zagreb 1973—74) 17—20.

A. SUČESKA, *Specifičnosti naše orijentalistike*. *Prilozi za orijent. filol.* 24 (Sarajevo 1976) 9—11.

M. SUIĆ, *Approche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit.

Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 9—35. Avec 4 fig.

A. M. ШЛЕЗИНГЕР МЛАБИ, *Историјар као учесник*. Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 571—579.

V. ŠRIBAR, *K problemu arheološke dokumentacije na terenu*. Deveti kongres arhologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 371—376. Avec 8 pl.

Z. ŠTEVČIĆ, *Teorijske osnove i problemi suvremene sistematike* (rés. angl.: Theoretical Basis and Problems of Modern Systematics). Vijesti muz. konz. Hrv. XXV, 1—6 (Zagreb 1976) 45—52.

D. TANASKOVIĆ, *Onomasticon Arabicum, projekat budućnosti arabistike* (rés. angl.: Onomasticon Arabicum). Anal. Gazi Husrevbegove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 49—56.

P. VEYNE, *Comment on écrit l'histoire*. Paris (1971). 350. — Compte rendu par Б. СТАНКОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1976) 184—185.

NÉCROLOGES

A. С. АЛИЧИЋ, *Хасан Калешки (1922—1976)*. Balcanica 7 (Београд 1976) 452—453.

S. H. ALIĆ, *Hazim Šabanović, 16. I 1916 — 22. III 1971*. Prilozi za orijent. filol. 22—23 (Sarajevo 1976) 7—10.

N. ALEKSIĆ, *U spomen inž. arh. Greti Jurišić*. God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 253—256. Avec 12 fig.

Ante Marija Strgačić (1901—1971). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 650—651. — Nécrologe.

P. BARTL, *Hasan Kaleshi (1922—1976)*. Südostforschungen XXXV (München 1976) 252—253. — Nécrologe.

Б. БОШКОВИЋ, *Giuseppe Bovini, 1915—1975*. Старијар XXVI (Београд 1976) 201—202. Avec 1 fig.

E. CEVC, *»Vse življenje sem bil konservator« ...* (rés. angl.: »I was a Conservator All My Life«). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 53—73. Avec 16 fig. — Hommage à F. Stelè.

Љ. ЦРЕПАЈАЦ, *Милан Будимир (2. XI 1891—17. X 1975)*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 7—10. Avec 1 fig.

S. ČANAĐIJA, *In memoriam prof. Jeli Pavletić (1908—1975)*. Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 147—148. Avec 1 fig.

S. DIMITRIJEVIĆ, *In memoriam Vladimiru Mirosavljeviću*. Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 149—150.

S. DIMITRIJEVIĆ, *Vladimir Mirosavljević*. Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 275—276. Avec 1 fig. — In memoriam.

M. ЕКМЕЋИЋ, *Dr Hamdija Kapidžić (1904—1974)*. Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1975) 250—252.

M. ГАРАШАНИН, *Ion Nestor, 1905—1974*. Старијар XXVI (Београд 1976) 205—206.

M. ГАРАШАНИН, *Spyridon Marinatos, 1901—1974*. Старијар XXVI (Београд 1976) 203.

B. GRAFENAUER, *Dušan Kermavner (7. XII 1903—11. VI 1975)*. Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1975) 247—249.

B. GRAFENAUER, *Dušan Kermavner. Ljubljana 7. XII 1903—11. VI 1975*. Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 149—154. — Nécrologe.

P. GUBERINA, *Eugène Tisserant*. Ljetopis Jug. akad. znanosti i umjetn. 77 (Zagreb 1973) 251—254.

Д. ЈАНКОВИЋ, *Душан С. Перосић (1905—1975)*. Ист. гласник 1—2 (Београд 1975) 211—212.

M. KOSTRENCIĆ, *Milko Kos*. Ljetopis Jug. akad. znanosti i umjetn. 77 (Zagreb 1973) 233—234.

Ksenija Radulić (1933—1975). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 655. — Nécrologe.

A. MOHOROVIĆIĆ, *France Stelè*. Ljetopis Jug. akad. znanosti i umjetn. 77 (Zagreb 1973) 247—249.

Z. MUŽINIĆ, *In memoriam prof. Jakši Ravliću*. Moćnosti 5 (Split 1976) 528—529.

F. OSOLE, *Stjepan Vuković (1905—1974)*. Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 531—533. — In memoriam.

A. PAVLOVEC, *Mirko Subić*. Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 371—372. Avec 1 fig.

I. PETRICIOLI, *Ksenija Radulić (1933—1975)*. Diadora 8 (Zadar 1975) 231—233. — Nécrologe.

R. PETROVIĆ, *Hamdija Kapidžić (30. I 1904—16. I 1974)*. God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—1973) 19—23.

Б. РАДОЈЧИЋ, *Haralambos Fragistas (1905—1976)*. Balcanica 7 (Београд 1976) 451—452.

M. PATKОВИЋ, *Jozef Kurc*. Ljetopis Jug. akad. znanosti i umjetn. 77 (Zagreb 1973) 235—237.

M. RYBÁR, *V spomin dr. Arnoldu Pernatu* (rés. allem.: In memoriam Dr. Arnold Pernat). Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 573—577.

H. SIROTKOVIĆ, *Akademik Marko Kostrenčić*. Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1976) 212—213. — In memoriam.

M. СТОЈАНОВИЋ, *Академик Милан Будимир — класични филолог и балканолог (1891—1975)*. Balcanica 7 (Београд 1976) 449—451.

V. STRUGAR, *Niko S. Martinović (1914—1975)*. Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1976) 239—245.

J. ŠASEL, *Balduin Saria (1893—1974)*. Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 534—536. — In memoriam.

M. ŠIMEK, *In memoriam prof. Stjepan Vuković*. Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 150—151. Avec 1 fig.

M. SUNJIĆ, *Anto Babić* (3, I 1899—12, I 1974). God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—1973) 11—15.

P. VEŽIĆ, *U sjećanje profesoru Kseniji Radulić*. God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 257—258. Avec 1 fig.

M. ЗЛАТАНОВИЋ, *У спомен Владану Недићу*. Зборник МС за књиж. и јез. XXIV, 2 (Нови Сад 1976) 375—378.

A. M., *Др Радмила Петковић-Поповић (1920—1976)*. Ист. час. XXIII (Београд 1976) 327—329. — In memoriam.

M. S., *Dr Leo Baebler*. Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 372—373. Avec 1 fig.

B. M., *Инж. арх. Бранко Василић (1900—1972)*. Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 299—300. Avec 1 fig.

INSTITUTS — MUSÉES — COLLECTIONS — EXPOSITIONS — ARCHIVES

Б. АКСЕНТИЈЕВИЋ, *Обнова Педагошког музеја у преуређеним зградама Реалке*. Израда сталне поставке „Десет векова српске школе“, услови за многоструку музеолошку активност. Год. града Београда 22 (Београд 1975) 329—341. Avec 10 fig.

E. ALIREJSOVIĆ, *Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u 1975. godini*. Balcanica 7 (Beograd 1976) 444—447.

A. AMBRINAC, *Iz etnografskog odjela Gradskog muzeja Vinkovci*. Glasnik slavonskih muzeja 30 (Vukovar 1976) 14—15.

A. AMBRINAC, *30 godina Gradskog muzeja Vinkovci*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 1—3.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Међуакадемијски координациони одбор за балканологију*. Извештај о раду за 1975. годину. Balcanica 7 (Београд 1976) 440—442.

Arhiv v Škofji Loki. Ljubljana, Zgodovinski arhiv (1975). 16.

F. BARISIĆ, *Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 23—26.

M. BATOROVIĆ, *O Iločkom muzeju*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 18—19.

Š. BATOVIĆ, *Petogodišnji plan rada i razvoja Arheološkoga muzeja u Zadru od 1976. do 1980. godine*. Diodora 8 (Zadar 1975) 207—229.

D. CRNKOVIĆ, *Uvod u diskusiju o mreži prirodoslovnih muzeja u SR Hrvatskoj* (rés. angl.: Introduction to Discussion on the System of Natural History Museums in SR of Croatia). Vijesti muz. konz. Hrv. XXV, 1—6 (Zagreb 1976) 79—83. Avec 2 fig.

D. CRNKOVIĆ, M. LEGAC, R. PETROVIĆ, *Prirodoslovni muzej Rijeka*. Trideset godina postojanja. Vije-

sti muz. konz. Hrv. XXV, 1—6 (Zagreb 1976) 25—42. Avec 8 fig.

Г. ЦВЕТКОВИЋ, *Манакова кућа* (rés. franç.: La maison de Manak). Год. града Београда 22 (Београд 1975) 351—357. Avec 7 fig.

B. ČEČUK, *«Prehistorijska zbirka Lina G. Novak» u Hvaru*. Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 398—399.

B. ЧУБРИЛОВИЋ, *Извештај Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1975*. Balcanica 7 (Београд 1976) 442—444.

F. ČORDAŠIĆ, *Vijesti iz Muzeja Đakovštine u Đakovu*. Glasnik slavonskih muzeja 31 (Vukovar 1976) 6—8.

M. ДЕСПОТ, *Изложба Музеја за уметност и обрт у Загребу од 1880. до првог свјетског рата* (rés. allem.: Die Ausstellungen des Zagreber «Museums für Kunst und Geverbe» von 1880 bis zum I Weltkrieg). Zbornik Muz. prim. um. 19—20 (Beograd 1975—1976) 155—157.

S. DONADONI, *Egipatski muzej u Kairu* (prevod). [Muzeji sveta]. Beograd, Vuk Karadžić. Ljubljana, Mladinska knjiga (1975). 170. Avec ill.

A. DORN, *Iz arheološke zbirke Gradskog muzeja u Vukovaru*. Glasnik slavonskih muzeja 30 (Vukovar 1976) 12—14.

A. DORN, *Svečano otvorenje zgrade Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 11.

P. ДРЕЦУН, *Изложба мајолике из Задра од 13—17. века*. Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 205—206. Avec 2 fig.

J. ERNST, *Le but et les activités de la Fédération internationale des associations d'études classiques*. Živa antika 1—2 (Skopje 1975) 11—16.

Etnografski muzej u Beogradu 1901—1976. — Texte comp. franç. Galerija SANU. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti (1976). 241. Avec ill.

T. FERENC, *Trideset let Zgodovinskega društva za Slovenijo*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 207—211.

T. FERENC, *Trideset let Zgodovinskega društva za Slovenijo*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 225—232.

Д. ГАЈ-ПОПОВИЋ, *Почеци формирања нумизматичке збирке Народног музеја у Београду* (rés. franç.: Les origines de la collection numismatique du Musée National). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 601—610.

Извештај о раду Историјског института СР Црне Горе за 1975. годину. Ист. записи 1 (Титоград 1976) 169—177.

J. ЈЕВТИЋ, С. ВРИШЕР, *Одећа из збирке Покрајинског музеја у Марибору*. Београд, Музеј примењене уметности (1976). 18. Avec ill.

B. M. ЈОВАНОВИЋ, *Југословенске архиве у другом светском рату (II)*. Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 50—501.

В. М. ЈОВАНОВИЋ, *Југословенске архиве у другом светском рату* (III). Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 2 (Нови Сад 1975) 308—334.

В. М. ЈОВАНОВИЋ, *Југословенске архиве у другом светском рату* (IV). Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 3 (Нови Сад 1975) 496—515.

В. М. ЈОВАНОВИЋ, *Југословенске архиве у другом светском рату* (V). Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 1 (Нови Сад 1976) 101—128.

В. М. ЈОВАНОВИЋ, *Југословенске архиве у другом светском рату* (VI). Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 2 (Нови Сад 1976) 253—275.

Juraj Mateje Dalmatinac 1475—1975. Šibenik, Muzej grada (1975). 13. Avec ill.

I. JURKOVIĆ, *Izložbe i muzejska aktivnost u Našicama*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 29—30.

В. КОЛАКОВИЋ, *О оснивању музеја и друштва за старине у Сремској Митровици*. Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 277—279.

V. KOREN, *Regionalni muzej pomurske ljudske arhitekture na prostem* (rés. angl.: The open air Museum of the Folk Architecture in the Mura Region Area). Varsivo spom. XX (Ljubljana 1976) 307—311.

П. КОСТИЋ, *Музеји у Лими*. Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 269—276.

VI. KRALJIĆ, *Popis arhivske građe Arhiva biskupije u Senju i Arhiva Stolnog kaptola u Senju* (rés. ital.). Vjesn. histor. arhiva u Rijeci i Pazinu (Rijeka 1975—6) 231—299.

М. KRULC, *Narodna galerija v letih 1973 in 1974*. Zbornik na um. zgod. XI—XIII (Ljubljana 1976) 337—338.

Културно благо Прилепа VI—XVII век. Крушевац, Народни музеј; Прилеп, Народен музеј (1975) 92 + 24 pl. Avec ill.

Културно богатство Прилепа од V—XIX века — Културно богатство на Прилеп од V—XIX век. Београд—Прилеп, Народни музеј—Народен музеј (1976). 113 + ill.

В. LUČIĆ, *Restauratorski zavod Hrvatske. Razvoj i radovi od osnutka do godine 1975* (rés. angl.: The Restoration Institute of Croatia). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 7—23. Avec 5 fig.

R. MATEJČIĆ, *Od ideje do realizacije Gradskog muzeja u Rijeci*. Vijesti muz. konz. Hrv. XXV, 1—6 (Zagreb 1976) 3—17. Avec 8 fig.

В. MILOSEVIĆ, *Prirodoslovni muzeji i kompjutorizacija* (rés. angl.: Electronic Data Calculation of the Natural Objects). Vijesti muz. konz. Hrv. XXV, 1—6 (Zagreb 1976) 71—78.

В. МИЛУТИНОВИЋ, *Музеј у слободном простору на Хавајима у оквиру Полинезијског културног центра*. Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 265—268. Avec 1 dess.

I. J. MIŠKIV, *Arheološki nalazi Muzeja Brodskog Posavlja*. Glasnik slavonskih muzeja 30 (Vukovar 1976) 11—12.

М. MOSKON, *Celjski muzej II*. Stalna razstava umetnostne in kulturno-zgodovinske zbirke Pokrajinskega muzeja v Celju. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 67]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeničko varstvo (1976). 38. Avec ill.

Накит Сармата у Банату са прегледом сарматских налазишта. Вршац, Народни музеј (1975). 50.

Народна уметност Тимочке Крајине. (Музеји Неротина, Зајечара и Бора 1972) (ред. Т. МИЈОВИЋ). 2 ед. Зајечар, Тимок (1976). 36. Avec ill.

М. NEDELJKOVIĆ, *Izložbe u našim ustanovama*. Glasnik slavonskih muzeja 30 (Vukovar 1976) 17—20.

М. NEDELJKOVIĆ, *Izložbena djelatnost Muzeja Brodskog Posavlja u 1976. godini*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 25—28.

Ѓ. OREB, *Za ponovno oživljavanje akcije uređenja Zavičajnog muzeja u Veloj Luci*. Vijesti muz.-konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 110—114. Avec 5 fig.

Основни правци истраживања и научног рада Историјског института СРЦГ у периоду 1976—1980. године. Ист. записи I (Титоград 1976) 161—167.

I. PERIĆ, *Dvadeset i pet godina postojanja i rada Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* (rés. angl.: The 25th Anniversary of Existence and Activity of the Historical Institute of the Yugoslav Academy of Science and Arts in Dubrovnik). Anali Hist. odjela Centra za znan. rad JAZU u Dubrovniku 13—14 (Dubrovnik 1976) 219—256.

В. ПЕШИЋ, *Обликовање ентеријера и сталне изложбе Педагошког музеја у Београду* (rés. franç.: L'aménagement du Musée pédagogique dans les bâtiments reconstruits du lycée). Годишњак града Београда 22 (Београд 1975) 343—350.

I. PETRICIOLI, *Lik Zadra kroz stoljeća*. Zadar, Kulturno historijski odjel Narodnog muzeja (1975).

Pisanice u Jugoslaviji. Galerija HDLU, Zagreb 1975. [Bibl. međunarodne smotre folklor]. Zagreb, Galerija HDLU, Arto (1975). 29 et ill.

F. POTREBICA, *Povijest knjižnica Požeške kotline*. [Izd. Hrvatskog bibliot. društva]. Zagreb, Hrvatsko bibliotekarsko društvo (1976). 172.

J. RADUŠ-RIBARIĆ, *Narodni život Istre* (rés. franç.). [Bibl. »Arto«]. Zagreb, Etnografski muzej (1975). 30 et ill.

В. REISP, *Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani*. [b. vodn. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeničko varstvo. Maribor, Obzorja (1976). 30.

Седам хиљада година Београда. Кратак преглед историје (ред. Ј. ТОДОРОВИЋ). Београд, Музеј града Београда (1975). 165 et ill.

Sentandrejsko slikarstvo (réd. M. LOMPAR) (texte comparé en hongr.). Cetinje, Muzeji Cetinja (1976). 74. Avec ill.

M. SIMONITI-ŠETINC, *Razstave v Pokrajinskem muzeju v Mariboru med leti 1973—1974*. Zbornik za um. zgod. XI—XIII (Ljubljana 1976). 338.

M. SLABE, *Po razvojni poti ljubljanskega Zavoda za spomeniško varstvo* (rés. angl.: Stages of the Development of the Regional Monuments Conservation Institute of Ljubljana). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 125—134.

M. SMOLE, *Zgodovina arhivistike in arhivske službe*. [Arhiv. priručniki]. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije (1976). 172.

N. STANČIĆ, *Institut za hrvatsku povijest 1974—1975*. Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 362—364.

Stare srbske umeni XII—XVIII stoleći (L'art serbe des XIIe—XVIIIe siècles). Praha, Narodni galerie (1974). 30.

Stari atlas i Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci i Metropolitani. Izložba. Izložbena dvorana — Grafička zbirka, 7—19 lipnja 1976 (réd. D. ČANKOVIĆ). Zagreb, Nacionalna i sveučilišna biblioteka (1976). 12. Avec ill.

Д. СТОЈАНОВИЋ, *Текстил и одећа, као предмет колекционирања, чувања и њихово валоризовање у музејима. Зачеци колекционирања текстилних предмета на нашем терену с освртом на манастирске ризнице* (rés. franc.: Les tissus et vêtements, leur collectionnement, conservation et mise en valeur dans les musées). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 179—193. Avec 8 fig.

M. ŠERCER, *Mačevi, bodeži, noževi*. [Katalog muzejskih zbirki XIV]. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske (1976). 169 + XX.

J. TOMIČIĆ, *Pedeset godina postojanja Gradskog muzeja Varaždina* (rés. allem.: Fünfzig Jahre seit des Bestehens des Stadtmuseums Varaždin). God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 5—11. Avec 3 fig.

J. TOMIČIĆ, *Zbirka stakla Gradskog muzeja Varaždina* (rés. allem.: Die Glassammlung des Stadtmuseums Varaždin). God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 143—176. Avec ill.

Г. ТОМИЋ, *Будућност комплексних музеја у светлости савремене музеологије* (rés. franc.: L'avenir des musées à la lumière de la muséologie contemporaine). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 655—664.

М. ВЕЛИЧКОВИЋ, *Народни музеј за време управе Михаила Валтровића (1881—1905)*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 611—645.

S. VILFAN—J. ŽONTAR, *Arhivistika*. [Arhivski priručnik, 2]. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije (1973). 170. — Compte rendu par J. KOS, Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 157.

K. VINSKI-GASPARINI—M. GORENC, *U povodu novog postava prethistorijske i egipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu*. Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 135—139.

P. VODOPIVEC, *Zgodovinsko društvo za Slovenijo 1972—1976*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 337—341.

P. VODOPIVEC, *Zgodovinsko društvo za Slovenijo 1973—1975*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 235—237.

A. VOLAVŠEK, *Zavod za spomeniško varstvo Maribor* (rés. angl.: The Regional Institute for the Monument Conservation, Maribor). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 135—158.

J. WISEMAN, *A new Museum in Macedonia*. Збор. Нар. муз. VIII (Београд 1975) 191—199. Avec 1 fig.

TECHNIQUES — RESTAURATION — CONSERVATION

I. BOGOVČIĆ, *Dokumentiranje v restavraciji* (rés. angl.: Documenting Related to Restoration). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 209—233.

I. BOGOVČIĆ, *Nekaj misli ob rob naših restavratorskih problematiki* (rés. angl.: Some Thoughts in Connection with our Restoration Problems). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 121—124.

V. BRGULJAN, *Zaštita spomenika kulture na samoupravnj osnovi* (Protection des monuments culturels sur la base autogestionnaire). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 49—55.

V. ČAVIĆ, *Principi Amsterdamske deklaracije o evropskom arhitektonskom nasleđu* (Principes sur la déclaration d'Amsterdam au sujet de l'héritage architectonique de l'Europe). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 111—113.

DŽ. ČELIĆ, *Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine i problemi njene primjene u našoj zemlji* (Convention sur la protection de l'héritage universel culturels et naturels, ainsi que sur les problèmes de leur application chez nous). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 107—110.

Б. ЧИПАН, *Студија за спецификите на урбанистичко-архитектонскиот израз во Охридско-преспанскиот регион* (rés. angl.: Study of the urban and architectural expression in tourist settlements in Ohrid and Prespa region). Годишен зборник на архитект. градежн. фак. 11 (Скопје 1976) 21—31.

A. DEANOVIĆ, *Odgovornost namjene i načini prezentiranja utvrda* (rés. franc.: Responsabilité de la destination et les moyens de présentation des fortifications). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 39—48. Avec 11 fig.

F. DOBROŠEVIĆ, *Restauriranje Candelarine i Polastrinijeve platnene slike na Orebićima*. God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 162.

В. БУРИЋ, *О конзервацију и реставрацију фресака у малој цркви манастира Савине*. Старине Црне Горе 5 (Цетинје 1975) 7—11. Avec 3 dess.

Ј. БУРИЋ, *Проблем заштите предмета примењене уметности у музејима Србије* (rés. franc.: Les problèmes de la protection des objets des arts décoratifs dans les musées de Serbie). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 195—198.

- C. FISKović, *Candelara, Dorfmeister i Pollastrini restaurirani na Orebićima* (rés. franç.: Candelara, Dorfmeister et Pollastrini restaurés à Orebić). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 153—161. Avec 9 fig.
- C. FISKović, *O zaštiti solinskih spomenika početkom XIX stoljeća* (rés. franç.: De la conservation des monuments de Solin au début du XIXe siècle). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 25—31.
- R. FINDRIK, *Prikupljanje materijala i građe o spomenicima narodnog graditeljstva kao poseban vid zaštite* (Rassemblement de matériels et matériaux sur les monuments de création populaire, en tant que conception particulière de la protection). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 127—131.
- P. FISTER, *Uvedba enotnega sistema topografiranja arhitekture* (rés. angl.: Introduction of a Uniform System of Topographing Architecture). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 159—193.
- D. GREGORIN, *Pravna zaštita spomenika kulture u SR Sloveniji* (De lege ferenda) (Protection legal des monuments culturels en République Socialiste de Slovénie) (De lege ferenda). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 61—63.
- D. GREGORIN, *Razmišljanja o spomeniškem varstvu ob novi ustavi* (rés. angl.: Reflections on the Monument Conservation in the Light of the New Constitution). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 93—105.
- Z. JERAS-POHL, *Obnova kapitula benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru* (rés. angl.: Renovation of the Chapter House of the Benedictine Monastery of St. Mary at Zadar). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 89—100. Avec 16 fig.
- N. KATANIĆ, *Izdavačka delatnost u oblasti zaštite spomenika kulture* (Activité publicitaire dans le domaine de la protection des monuments culturels). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 161—171.
- M. KOLARIĆ, *Amsterdamska deklaracija in kongres o evropski stavbni dediščini 1975* (rés. angl.: Amsterdam Declaration and the Amsterdam Congress on the European Architectural Heritage). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 313—323.
- I. KOMELJ, *Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem* (rés. angl.: The Year 1945 in the History of Our cultural Monument Conservation). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 5—51. Avec 7 fig.
- B. LUCIĆ, *Obnova Sorkočevićeva ljetnikovca u Rijeci Dubrovačkoj* (rés. angl.: Renovation of Sorkočević's Summer Villa in Rijeka Dubrovačka). God. zaštite spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 111—115. Avec 8 fig.
- J. LJUBENKO, *Pravna zaštita spomenika kulture u SR Hrvatskoj od 1945—1975. godine* (Protection légale des monuments culturels en République Socialiste de Croatie, 1945—1975). Zbornik zaštite spom. kulture XXV (Beograd 1975) 65—77.
- V. MAĐARIĆ, *Trideset godina zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji* (rés. franç.: Trente ans de la protection des monuments culturels en Yougoslavie). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 15—44. Avec 9 fig.
- K. MARKOVIĆ, *Uz problem prostornog rješenja ruralne sredine — Buševac*. Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 135—136. Avec 1 fig.
- I. MAROEVIĆ, *Prezentacija spomenika nije improvizacija*, Teoretsko razmatranje i neki primjeri prezentacije arhitekture (rés. angl.: The Presentation of Monument not as an Improvisation). Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 62—78. Avec 8 fig.
- I. MAROEVIĆ, *Prilog teoriji dokumentacije radova na spomenicima kulture* (principi i metode) (rés. angl.: A Contribution to the Theory of Documentation of Works on Monuments. Principles and Methods). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 49—55.
- I. MAROEVIĆ, *Sa studijskog boravka u Nizozemskoj*. God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 247—252.
- I. MAROEVIĆ, *Spomenici kulture i restauratori*. Neki primjeri iz djelatnosti Restauratorskog zavoda Hrvatske u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (rés. angl.: Monuments and Restorers). Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 79—95. Avec 7 fig.
- I. MAROEVIĆ, *Spomenici kulture i sredstva informiranja* (Monuments culturels et les moyens d'information). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 173—175.
- I. MAROEVIĆ—Lj. SMILAGIĆ, *Konzervatorski radovi u crkvi sv. Marije Snježne u Belcu* (rés. angl.: Conservation Works in the Church of St. Mary of Snow at Belec). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 117—144. Avec 22 fig.
- I. MIKL-CURK, *Kako varovanje arheoloških spomenikov v preteklosti usmerja sedanja prizadevanja* (rés. angl.: Now the Conservation of Archaeological Monuments in the Past directs the Present Efforts). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 107—113.
- I. MIKL-CURK, *Pota varovanja arheoloških spomenikov v SR Sloveniji* (Expériences faites sur la protection des monuments archéologiques en Républiques Socialiste de Slovénie). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 137—140.
- M. MILIĆ, *Pravna zaštita spomenika kulture i drugih kulturnih dobara u SR Srbiji* (Protection légale des monuments culturels en République Socialiste de Serbie). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 79—88.
- D. MRAVLJE, *Možnost uporabe fotogrametričnih metoda v spomeniškem varstvu, arhitekturi in arheologiji* (rés. angl.: Photogrammetrical Methods in Monument Conservation, Architecture and Archaeology). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 195—208. Avec 10 fig.
- F. OREB, *Konzervatorsko-zaštitni radovi na manastirima i kulturnom centru Solina*. Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 13—16.
- F. OREB, *Zaštita kulturno-historijskog nasljeđa na otoku Soli*. Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 106—109. Avec 4 fig.

F. OREB, *Zaštita pučkog predgrađa Veli Varoš u Splitu* (rés. angl.: Protection of the Popular Suburb Veli Varoš in Split). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 63—76. Avec 10 fig.

A. ORLIĆ, *Otkrivanje Bogorodice s djetetom iz XIII stoljeća iz Zadra* (rés. angl.: Revealing a «Virgin Mary with Child» from the 13th Century in Zadar). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 163—167. Avec 9 fig.

Д. ПАВЛОВИЋ, *Уобличавање споменика и споменичких простора* (Formation des monuments et des ensembles monumentaux). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 117—122.

S. PETERLIN, *Inventar najpomembnejše naravne dediščine Slovenije — stanje leta 1975*. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo (1976). 859 et ill.

I. PETRICIOLI—P. VEŽIĆ, *Izveštaj o istraživanju i konzervaciji ostataka bazilike sv. Tome u Zadru* (rés. angl.: Report on Investigation and Conservation of Remains of the Zadar Basilica of St. Toma). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 101—110. Avec 16 fig.

P. PETROVIĆ, *Zaštita spomenika kulture i zaštita i unapređivanje čovekove sredine* (Protection des monuments culturels et protection et promotion du milieu écologique de l'homme). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 99—101.

N. PESIĆ-MAKSIMOVIC, *Merila za ocenjivanje vrednosti seoskih naselja* (Règles pour l'évolution de la valeur des monumenas des agglomérations villageoises). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 133—136.

V. POPADIĆ, *Problemi ostvarivanja konvencije o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza i prenosa svojine kulturnih dobara* (Problèmes de la réalisation de la convention au sujet des mesures à prendre pour la défense et l'entrave de l'importation et exportation prohibées, ainsi que du transfert de propriétés de biens culturels). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 103—106.

T. PREMERL, *Zaštita spomenika arhitekture i odnos prema kulturnom naslijeđu* (rés. angl.: Protection of Monuments of Architecture and Attitude towards the Cultural Heritage). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 33—38.

V. RADOSAVLJEVIĆ, *Izvod iz udžbenika konzervacije i zaštite knjižno-arhivskog materijala*. Skripta za stručni ispit. Beograd, Narodna biblioteka (1975). 55.

H. REDŽIĆ, *Neka iskustva revitalizacije starih gradskih jezgara u Bosni i Hercegovini* (Quelques expériences de renouvellement des vieux noyaux des villes en Bosnie et Herzégovine). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 123—126.

J. РИСТОВ, *Развитак на правната заштита на спомениците на култура во Социјалистичка Република Македонија* (Protection légale des monuments culturels en République Socialiste de Macédoine). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 89—95.

I. SEDEJ, *Varstvo spomenikov v luči varovanja stavljene dediščine* (rés. angl.: Monument Conservation in

the Light of the Conservation of the Architectural Heritage). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 325—336.

J. SEKULIĆ, *Zaštita spomenika kulture i samoupravno interesno organizovanje* (Protection des monuments culturels et l'organisation d'intérêts autogestionnaires). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 57—59.

B. SKAKIĆ-SIMATOVIĆ, *Problemi rada na dokumentaciji spomenika kulture* (Problèmes de travail sur la documentation des monuments culturels). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 149—156.

M. SLABE, *Iz delokroga konservatorja-arheologa vo občinskem zavodu* (rés. angl.: From the Field of Activity of a Regional Conservator-Archaeologist). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 115—119.

A. СТОЈКОВИЋ, *Из конзерваторске праксе III. Чишћење металног новца на терену* (rés. franc.: De la pratique de la conservation III). Зборник Нар. муз. VIII (Beograd 1975) 647—654.

G. ŠABAN, *Obnova zgrada br. 48 i 50 u Tkalčičevoj ulici u Zagrebu* (rés. angl.: Zagreb, Tkalčičeva Street, Reconstruction of Buildings nos. 48 and 50). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 145—152. Avec 10 fig.

L. ŠABAN, *Evidencija orgulja u Hrvatskoj* (rés. angl.: Keeping Records on Church-Organs in Croatia). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 169—178. Avec 7 fig.

V. ŠRIBAR, *K problemu dokumentacije najdb v naseljih* (rés. angl.: About the Problem of Finds in Settlements). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 235—238. Avec 2 fig.

N. STUPAR ŠUMI, *Dvorec Betnava. Program za obnovu in ožvitev I. del* (rés. angl.: The Betnava Castle. A Programme for Rebuilding and Revitalization). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 257—266. Avec 16 fig.

B. VUJOVIĆ, *U spomen preminulih jugoslovenskih konzervatora 1945—1975*. Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 213—217.

H. ВУКОТИЋ, *Културно наслеђе и урбанизација подручја* (rés. franc.). Старине Црне Горе (Цетинье 1975) 249—256. Avec 4 fig.

A. VUKOTIĆ, *Zaštita spomenika kulture u uslovima eventualne agresije na našu zemlju* (Protection des monuments culturels dans les conditions eventuelles d'une agression contre notre pays). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 97—98.

B. VULOVIĆ, *Problem stručnih kadrova u zaštiti* (Problèmes des cadres spécialistes au service de la protection des monuments culturels). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 156—160.

D. VRSALOVIC, *Istraživanja i zaštita podzemskih arheoloških spomenika na području SR Hrvatske* (rés. franc.: Recherches et protection des monuments archéologiques sous-marins dans la RS de Croatie). [Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972]. Materijali 12 (Zadar 1976) 351—370. Avec 8 pl.

D. VRSALOVIC, *Podmorski arheološki spomenici istočnog Jadrana* (Les monuments archéologiques sous-marins de l'Adriatique de l'Est). Zbornik zaštite spom. kulture XXV (Beograd 1975) 141—148.

D. VRSALOVIC, *Problemi daljnjih arheoloških istraživanja, mjere zaštite i način predočavanja starohrvatskih spomenika u Solinu* (rés. franç.: Problèmes des recherches archéologiques futures, mesures de conservation et moyens de présentation des monuments vieux-croates à Solin). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 77—88. Avec 1 fig.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Principi konzervatorstva i njihovo sprovođenje u život* (Principe de conservation et leur application pratique). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 115—116.

И. ЗАРВКОВИЋ, *Законодавство које омогућује изградњу и одржавање дворана и замака у СФР Југославији* (rés. franç.: Législation qui rend possible la construction et la conservation des palais et châteaux dans la République Fédérative Socialiste de Yougoslavie). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 595—599.

B. ŽIVKOVIĆ, *Zaštita spomenika kulture i Savez društava konzervatora Jugoslavije* (Protection des monuments culturels et l'Union des associations des conservateurs de Yougoslavie). Zbornik zašt. spom. kulture XXV (Beograd 1975) 177—178.

CONGRÈS — CONFÉRENCES

J. ADAMČEK, *Plenarno zasjedanje Komisije historičara SFRJ i SSSR*. Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 371—374.

M. BATOROVIĆ, *Savjetovanje o historijskim muzejima u Kragujevcu* (27. do 29. X 1976). Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976). 12.

J. P. БОЈОВИЋ, *XXII конгрес фолклориста Југославије*. Ист. записи 1 (Титоград 1976) 157—158.

B. БОШКОВ, *II конгрес на Комитетот за предосмански и османски студии, Хамбург, СРГ, 5—10 септември 1976*. Гласн. Инст. нац. ист. XX, 2 (Скопје 1976) 306.

V. BOŠKOV, *XIX конгрес на германското ориенталистичко друштво* (Freiburg im Breisgau, 28. 9. — 4. 10. 1975). Гласн. Инст. нац. ист. XIX, 3 (Скопје 1975) 299—301.

M. BRITOVSEK, *Prvo zasjedanje komisije zgodovinarjev SFRJ in SSSR v Moskvi od 16. do 17. decembra 1974*. Zgod. čas. XXIX, 3—4 (Ljubljana 1975) 299—309.

J. CIPERLE, *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci (Köszeg)*. Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 354—357.

M. ДАШИЋ, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вуко-сављевића III*. Ист. записи 3—4 (Титоград 1975) 624—625.

A. DORN, *Sastanak arheologa u Vodicama*. Glasnik slavonskih muzeja 30 (Vukovar 1976) 5—6.

A. DORN, *Znanstveni kolokvij u Zadru*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 12—13.

M. DŽAIĆ, *Matija Petar Katančić — znanstvena revalorizacija*. Znanstveni skup prigodom 150. obljetnice smrti Matije Petra Katančića. Glasnik slavonskih muzeja 30 (Vukovar 1976) 7—10.

A. GABELIĆ, *Simpozij »Matij Ivanić i njegovo doba«*. Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 393—394.

F. GESTRIN, *Mednarodni kongres o gospodarskih in kulturnih svezah med Markami in vzhodno jadransko obalo od 13. do 19. stoletja*. Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 166—167.

I. HADŽIBEGOVIĆ, *Skupština Društva istoričara SR Bosne i Hercegovine*. God. Društva izbor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 287—294.

Д. ИВАНИЋ, *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Књижевна историја IX, 33 (Београд 1976) 192—194.

R. JEMUOVIĆ, *Saradnja istoričara SFRJ i SSSR u toku 1973—1975. godine*. Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1975) 224—227.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Научни скуп „Сахрањивање код Илупа“*. Ужички зборник 5 (Титово Ужице 1976) 448—449.

Kongres folklorista Jugoslavije. Glasnik slavonskih muzeja 31 (Vukovar 1976) 5—6.

B. KRIZMAN, *Osnivanje Komisije historičara Njemačke Demokratske Republike i SFR Jugoslavije*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 201—202.

A. LESKOVEC, *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci* (Mogersdorf). Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 155—156.

S. MARTINOVIĆ, *Simpozijum istoričara SAP Kosovo*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 205—206.

I. J. MIŠKIV, *Godišnja skupština Muzejskog društva Slavonije i Baranje*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 4—6.

C. МЛАДЕНОВСКИ, *Симпозијум за животот и обичаите на Ромите во нашата земја*. Белград 13—16 октомври 1976 год. Гласн. Инст. нац. ист. XX, 2 (Скопје 1976) 303—304.

Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења 4. Св. I; 2 (1974). — Compte rendu par M. СТОЈАНОВИЋ, Balcanica 7 (Београд 1976) 403—406.

M. ПАНИЋ, *Симпозијум „Ориенталистика и несврстани свет“*. Љубљана 4—5. децембра 1975. Ист. гласник 1—2 (Београд 1976) 202—204.

R. PETROVIĆ, *Peto zasjedanje Jugoslovensko-talijanske komisije za istoriju*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 199—201.

Lj. RACKO, *Internacionalni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 1970—1975*. Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 380—385.

Savjetovanje o proučavanju bosansko-hercegovačkih govora. Dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive (red. M. ŠIPKA). [Odjeljenje za jezik, pos. izdanje 2]. Sarajevo, Institut za jezik i književnost (1974). 128.

Симпозијум о методологији етнoлoшких наука 18–20. децембра 1972 (ред. Д. НЕДЕЉКОВИЋ). Одељење друшт. наука. Београд, Српска академија наука и уметности (1974). 321.

Симпозијум о научном делу Сретена Вукосављевића. Пријеполје, Општ. заједница образовања (1973). 143. — *Compte rendu* par M. ДАШИЋ, *Ист. записи* 3–4 (Титоград 1975) 621–622.

Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића II. Пријеполје, Општ. заједница образовања (1974). 168. — *Compte rendu* par M. ДАШИЋ, *Ист. записи* 3–4 (Титоград 1975) 628–629.

Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“. Књ. 3 (Пријеполје 1976). 379. — *Compte rendu* par Б. КРСТИЋ, *Balkanica* 7 (Београд 1976) 406–408.

G. STRES, 6. *mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci* (Mogersdorf) 1975. *Zgod. čas.* XXIX, 3–4 (Ljubljana 1975) 310–311.

Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Arheološki institut Slovačke akademije znanosti, Bratislava (1974). 507. — *Compte rendu* par T. KNEZ, *Arh. vestnik* XXVI (Ljubljana 1976) 281–283.

Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener-Kultur (Bratislava 1973). Slovenska akademija vied (1974). 542. — *Compte rendu* par F. LEBEN, *Arh. vestnik* XXVI (Ljubljana 1976) 279–280.

Н. ТАСИЋ, *Научни скуп Сахрањивање код Илира*. *Balkanica* 7 (Београд 1976) 437–439.

P. VODOPIVEC — F. ROZMAN, XI. *Mednarodna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu od 9. do 13. septembra 1975*. *Zgod. čas.* XXX, 1–2 (Ljubljana 1976) 161–166.

I. VOJE, 9. *Zasedanje českoslovačko-jugoslovske zgodovinske komisije v Brnu (ČSSR) od 3. do 6. oktobra 1975*. *Zgod. čas.* XXX, 3–4 (Ljubljana 1976) 351–354.

N. I. XIROTIRIS, 14th *Yugoslav congress of anthropologists with international participation, Zagreb, 17–19 November, 1975*. *Balkan studies* 16, 2 (Thessaloniki 1975) 236.

М. ЗДРАВЕВА, XII *годишно собрание на Сојузот на друштвата на историчарите на Македонија*. Гласн. Инст. нац. ист. XX, 2 (Скопје 1976) 307–309.

F. ZWITTER, XIV *mednarodni kongres za istorijske nauke u San Francisco* 22–29. VIII 1975. *Jug. ist čas.* 1–2 (Београд 1976) 3–11.

Acta historico-oeconomica Iugoslaviae II (Zagreb 1975). — *Compte rendu* par J. ŠORN, *Zgod. čas.* XXX, 1–2 (Ljubljana 1976) 179–180.

Adriatica maritima Instituta IAZU u Zadru, I. (Zadar 1974). — *Compte rendu* par Д. ЈЕЛИЋ, *Ист. час* XXIII (Београд 1976) 299–300.

Archaeologia Iugoslavica XII (Београд 1973). — *Compte rendu* par Hr., *Archeol. roz.* XXVIII, 2 (Praha 1976) 212.

Argo. Informativno glasilo za muzejsko dejavnost XI, 3–4; XII, 1–2, 3–4; XIII–XIV. Ljubljana, Narodni muzej (1973; 1974; 1976).

Arhivski vjesnik XVI (Zagreb 1973). — *Compte rendu* par M. ŠVAB, *Hist. zborn.* XXVII–XXVIII (Zagreb 1974–1975) 485–487.

Архивист, XXIV, 1 (Београд 1974). — *Compte rendu* par О. ВАГЛЕНАРОВА, *Гласник Инст. нац. ист.* XIX, 1 (Скопје 1975) 318–319.

Balcanoslavica I, 2 (Београд 1972, 1973). — *Compte rendu* par Zn. *Archeol. roz.* XXVIII, 4 (Praha 1976) 450–451.

Библиографски вјесник 1961–1964. године. — *Compte rendu* par Д. Ј. М. *Ист. записи* 2 (Титоград 1976) 377–379.

Бока 6–7 (Херцег Нови 1975). — *Compte rendu* par Ј. Р. БОЈОВИЋ, *Ист. записи* 2 (Титоград 1976) 389.

Црвена стијена, зборник радова. Припремио Б. БА-СЛЕР. Никшић, Заједница културних установа Никшић (1975). — 217. — *Compte rendu* par Р. КУЈОВИЋ, *Гласн. цет. муз.* VIII (Цетиње 1975) 203–204.

Cardak, glasilo Muzeja u Županji 1 (Županja 1976). 19. — *Compte rendu*. *Glasnik slavonskih muzeja* 30 (Vukovar 1976) 22.

Diadora 6 (Zadar 1973). — *Compte rendu* par J. HRA-
LA. *Archeol. roz.* XXVIII, 2 (Praha 1976) 221.

Etudes balkaniques, 1973–1975. — *Compte rendu* par К. ЦАМБАЗОВСКИ, *Balkanica* 7 (Београд 1976) 395–396.

Гласник цетињских музеја 7 (Цетиње 1974). — *Compte rendu* par Н. ЈОВАНОВИЋ, *Ист. записи* 2 (Титоград 1976) 388.

Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе I (Титоград, 1975). — *Compte rendu* par Р. ЈОВАНОВИЋ, *Ист. записи* 2 (Титоград 1976) 375–376.

Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine VIII–XIX (Sarajevo 1956–1970). — *Compte rendu* par T. MACAN, *Hist. zborn.* XXVII–XXVIII (Zagreb 1974–1975) 504–511.

Goriški letnik, 2 (Nova Gorica 1975). — *Compte rendu* par A. VOVKO, *Zgod. čas.* XXX, 1–2 (Ljubljana 1976) 180–182.

Informatica museologica 32, 33 (Zagreb 1976). — *Compte rendu*, *Glasnik slavonskih muzeja* 30 (Vukovar 1976) 23.

PERIODIQUES — RECUEILS

Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. I. (Zagreb 1974). 184. — *Compte rendu* par J. ŠORN, *Zgod. čas.* XXIX, 1–2 (Ljubljana 1975) 167–168.

Informatica museologica 1—2 (Zagreb 1976). — *Compte rendu*, Glasnik slavonskih muzeja 31 (Vukovar 1976) 18.

Informatica museologica 3—4 (Zagreb 1976). — *Compte rendu*, Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 35.

Историја Х, 1 (Скопје 1974). — *Compte rendu* par П. ХРИСТОВ, Гласник Инст. нац. ист. XIX, 2 (Скопје 1975) 307—310.

Историјски часопис XXII (Београд 1975). — *Compte rendu* par Н. РАКОЧЕВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 654.

Историјски гласник 1—2 (Београд 1975). — *Compte rendu* par Н. РАКОЧЕВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 650—651.

Истраживања II, IV. Нови Сад, Институт за изучавање историје Војводине (1974; 1975). — *Compte rendu* par М. МИТРОВИЋ, Зборн. ист. МС 12, 13 (Нови Сад 1975; 1976) 245—247; 239—240.

Jadranski zbornik VIII (Rijeka—Pula 1970—72). — *Compte rendu* par Нr, Archeol. roz. XXVIII, 1 (Praha 1976) 108.

Journal of Glass Studies, 15 (1973). The Corning Museum, Corning Glass Center, n. y. 1974. — *Compte rendu* par В. ХАН, Balcanica 7 (Београд 1976) 397—398.

Katoliška socialna in politična doktrina. Zbornik zbranih tekstov. Del 1. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Partizanska knjiga (1976), V + 218.

Katoliška socialna in politična doktrina. Zbornik zbranih tekstov. Del 2. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Partizanska knjiga (1976). III + 395.

М. KONSTANTINOV, *Prilozi i publikacije arhivskih radnika Jugoslavije* (Contributions and Publication of Archivists in Yugoslavia). Beograd, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije (1976). 137.

Коваче и ковнице античког и средњовековног новца (Frappe et ateliers monétaires dans l'antiquité et Moyen âge) [Материјали симпозијума одржаног од 30. I до 1. II 1975. године у Народном музеју, Београд]. Београд, Народни музеј (1976). 132. Avec ill.

Р. КОВИЈАНИЋ, *Которски медаљони*. Београд (1976). 166. — *Compte rendu* par Н. РАКОЧЕВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 642—643.

Liburnijske teme (réd. V. EKL). [Zbornici čakavskog sabora]. Opatija, Katedra čakavskog sabora, Turistički savez Općine (1974). 179 + ill.

Momenti e problemi della Storia delle Due Sponde Adriatiche. Roma (1973). 290. — *Compte rendu* par М. SPREMIĆ, Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 219—220. — Actes du Congrès, Brindisi 15—18. X. 1971.

Narodna umjetnost 10 (Zagreb 1973). — *Compte rendu* par L. KRETZENBACHER, Südostforschungen XXXIV (München 1975) 337—339.

О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971 (Le prince Lazar. Symposium de Kruševac 1971) (rés.

franç., angl., serbo-croate). Београд, Филоз. фак. Одељ. за ист. уметности. Крушевац, Народни музеј (1975). 436. Avec ill.

Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама. (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 225). — *Compte rendu* par Н. РАЖНАТОВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1975) 539—546; М. ЧИЗМИЋ, Гласн. Цет. муз. VIII (Цетинје 1975) 205—207.

Одзиви 14—15 (Бијело Поље 1975). — *Compte rendu* par Ј. Р. Бојовић, Ист. записи 2 (Титоград 1976) 387.

Pomorski zbornik 11, 12 (Split 1973, 1974). — *Compte rendu* par Т. MACAN, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 540—541.

Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII—XIX, XX—XXI (Sarajevo 1968—1969, 1970—1971). — *Compte rendu* par Н. МОАЌАНИН, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 511—516.

Рад Војвођанских музеја 20 (Нови Сад 1971). — *Compte rendu* par S. DUMITRAȘCU, Crisia VI (Oradea 1976) 287—289; Ј. HRALA, Archeol. roz. XXVIII, 4 (Praha 1976) 458.

Рашка баштина 1 (Краљево 1975). — *Compte rendu* par Р. ЈОВАНОВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 631—632; М. БОКИЋ, Зборн. рад. Нар. музеја VI (Чачак 1975) 387—392; М. РОГИЋ, Уметност 45—46 (Београд 1976) 103—104.

Radovi Arhiva JAZU I, II (Zagreb 1972, 1973). — *Compte rendu* par М. SVAB, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 501—503.

Radovi III sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, Muzej grada Zenice (1973). 563. — *Compte rendu* par Р. KORUNIĆ, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 437—445; Ј. АЛТРИЧИН, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1975) 176—178.

Резерати на македонските слависти за VII меѓународен славистички конгрес во Варишава. Скопје, Сојуз на друштва за мац. јазик и литература на СРМ (1973). 193. — *Compte rendu* par E. PRIBIC-NONNE-MACHER, Südostforschungen XXXIV (München 1975) 346—347.

Sirmium I, II (Beograd 1971). — *Compte rendu* par Ј. FITZ, Alba Regia XIII (Szekesfehervar 1977) 292.

Sirmium III (Beograd 1973). — *Compte rendu* par Ј. FITZ, Alba Regia XIV (Szekesfehervar 1975) 348.

The Slavonic and East European Review (1945—1975). — *Compte rendu* par М. КЛЕУТ, Зборник за књиж. и језик XXIV, 1 (Нови Сад 1976) 183—214.

Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962). Zagreb, Povijesno društvo Hrvatske (1972). — *Compte rendu* par М. SVAB, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 523—525.

Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности. [Посебна издања, CDLXXVI. Споменица 65]. Београд, САНУ (1974). 210. — *Compte rendu* par Р. БУЌ, Ист. час. XXII (Београд 1975) 282—283.

Средњовековно стакло на Балкану, V—XV век (Verre médiéval aux Balkans, V—XV s.). Зборник ра-

дова са међународног саветовања, одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду. [Балканолошки институт Срп. акад. наука и уметн. Посебна изд. кн. 3]. Београд (1975). — *Compte rendu* par B. XAH, *Balkanica* 7 (Београд 1976) 400—403.

Српска православна црква 1219—1969: Споменица о 750-годишњици автокефалности. Београд, Свети архијерејски синод Српске православне цркве (1969). 392. — *Compte rendu* par W. S. VUCINICH, *Slav. rev.* 34 (1975) 180—184.

Старине Црне Горе 1—3 (Цетиње 1963—1966). — *Compte rendu* par H. JOVANOVIĆ, *Ист. записи* 2 (Титоград 1976) 383—386.

Токови 10—11 (Иванград 1975). — *Compte rendu* par P. JOVANOVIĆ, *Ист. записи* 2 (Титоград 1976) 386—387.

Tradičná kultúra Slovákov vo Vojvodine. Zborník prác z vedeckej konferencie v Novom Sade od 22. do 24. oktobra 1970 (réd. D. DUDOK). Nový Sad, Obzor (1973) 249. Avec ill.

Traditiones. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje II (Ljubljana 1973). — *Compte rendu* par L. KRETZENBACHER, *Südostforschungen* XXXIV (München 1975) 340—342.

Trukologischer Anzeiger. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. B. 67 (1973—1974), 68 (1975). — *Compte rendu* par B. BOŠKOV, *Гласн. Инст. нац. ист.* XX, 2 (Скопје 1976) 298—299.

Vjesnik Hrvat, arhiva u Rijeci i Pazinu, I—XVIII (Rijeka 1953—1973). — *Compte rendu* par M. ŠVAB, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 487—501.

Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter I. Göttingen, Abhandl. der Akad. der Wissensch. in Göttingen, Philol.-hist. Klasse (1973) 337 + 32. — *Compte rendu* par J. LITRICIN, *Jug. ist. čas.* 3—4 (Београд 1975) 215.

Врањски гласник VII, VIII (Врање 1971, 1972). — *Compte rendu* par Hr. Archeol. roz. XXVIII, 4 (Прага 1976) 470.

Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе (Котор 1973). — *Compte rendu* par M. П. РАДУСИЊИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 199—200.

Zbornik Poreštine 1 (1971). — *Compte rendu* par P. STRČIĆ, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 537.

Zbornik Zadarsko otočje. [Povremena izdanja Narodnog muzeja u Zadru]. Zadar, Narodni muzej (1974). 659. Avec ill.

Zbornik 18. kongresa jugoslovanskih folkloristov. Bovec 1971 (réd. Z. KUMER). Ljubljana, Slovensko etnografsko društvo (1974). 345 et ill.

Зограф, часопис за средњовековну уметност, 1—5, Београд (1966—1974). — *Compte rendu* par M. HARI-SIJADIS, *Уметност* 43 (Београд 1975) 92—93.

Ziva antika VII—XXII (Skopje 1957—1973). — *Compte rendu* par O. PERIĆ, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 516—520.

OUVRAGES GÉNÉRAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION, L'ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION

S. A. ALIĆ, *Arapsko-islamska filozofija, definicija i značaj u istoriji* (rés. angl.: Arabo-islamic philosophy: its meaning and significance in history). Prilozi za orijentalnu filol. 24 (Sarajevo 1976) 109—132.

G. BAZEN, *Istorija svetske skulpture* (The History of world sculpture). Beograd, Vuk Karadžić (1976). 459. Avec ill.

A. BEJTIĆ, *Ideja lijepog u izvorima islama* (rés. angl.: The idea of the beautiful in the sources of Islam). Prilozi za orijent. filol. 24 (Sarajevo 1976) 33—54.

R. BENEDIKT, *Obrasci kulture* (Patterns of culture). [Bibl. Današnji svet]. Beograd, Prosveta (1976). 304.

Bevölkerungsgeschichte. Köln (1972) Neue Wissenschaftliche Bibliothek, 54. Geschichte. — *Compte rendu* par J. SORN, *Zgod. čas.* XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 157—158.

Česi a Jihoslovane v minulosti, od najstaršich dob do roku 1918. Praha, Československá akademie věd (1975). — *Compte rendu* par B. KRESTIĆ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 190—191.

П. ЧОКОРИЛО—Ј. ПАМУЧИНА—С. СКЕНДЕРОВА, *Легенде*. [Библиотека Културно наслеђе]. Сарајево, „Веселин Маслеша“ (1976) 256.

A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia I, II* (Venedig) 1774. Sarajevo, „Veselin Masleša“ (1974). 12 + VIII + 160; VII + 240. — *Compte rendu* par L. KRETZENBACHER, *Südost-Forschungen* XXXIV (München 1975) 367.

S. FRY, *Илустрована историја света* (Р. САМАРЦИЋ: Кратак преглед историје југословенских народа). Београд, „Вук Караџић“ (1976). 474.

S. GROZDANIĆ, *Uvod u arapsko-islamsku estetiku* (rés. angl.: Introduction to Arabic-islamic esthetics). Prilozi za orijent. filol. 24 (Sarajevo 1976) 55—67.

Историја Београда I—III. (Cfr. *Старинар* н. с. XXVII, 227). — *Compte rendu* par Д. ЛУКАЧ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1975) 174—176; Н. ГАБЕША, *Зборн. ист. МС* 13 (Нови Сад 1976) 225—228; Н. КАЛЕШИ, *Südost-Forschungen* XXXIV (München 1975) 347—348.

Историја школа и образовања код Срба. Београд, Историјски музеј (1974). 264. — *Compte rendu* par М. СПРЕМИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1975) 173; Љ. АПЦИГАН, *Зборн. за друштв. науке МС* 60 (Нови Сад 1975) 199—202.

M. KOLARIĆ, D. St. PAVLOVIĆ, *Istorija umetnosti i spomenici u Jugoslaviji*. Beograd, Zavod za obrazovanje administrativnih kadrova SR Srbije (1975). 272 et ill.

V. MATIĆ, *Psihoanaliza mitske prošlosti*, Beograd, Prosveta (1976). 228.

M. ПАПИЋ, *Трагом културног наслеђа*, Сарајево, Свјетлост (1976). 241.

H. REDZIĆ, *Razlike između omajadske i abasidske umjetnosti* (rés. franç.: Differences entre l'art omayyade et abbasside). Prilozi za orijent. filol. 24 (Sarajevo 1976) 69—83.

L. D. REYNOLDS—N. G. WILSON, *Copisti e filologi. La tradizione dei classici dal Antichità ai tempi moderni*, 2 ed. Trad. M. Ferrari (Medioevo e Umanesimo, 7). Padova, Antenore (1974). 280. — Compte rendu par V. VRATOVIĆ, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 538—539.

H. S. ROBINSON, *Mitovi i legende svih naroda* (Mythes and legends of all nations). [Bibl. Pos. izdanja]. Beograd, Rad (1976), 414.

G. ROHEIM, *Nastanak i funkcija kulture*. [Bibl. XX vek]. Beograd, BIGZ, s. d., 126.

N. SMAILAGIĆ, *Klasična kultura islama. Knj. 1, Teologija, filozofija, znanost — 2 ed. Knj. 2, Zajednica-država, pravo, književnost, umjetnost*. Zagreb, Nerkez Smailagić (1976) 595; 478. Avec ill.

P. STRČIĆ, *Pripreme za sintezu »Povijesti Istre«*. Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 357—362.

H. SUŠIĆ, *Dva koncepta političke filozofije. Ibn Rušd i Ibn Haldun* (rés. angl.: Two concepts in political philosophy. Ibn Rušd and Ibn Haldun). Prilozi za orijent. filol. 24 (Sarajevo 1976) 133—139.

F. SIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1975) 513.

Trésors d'art de Yougoslavie (réd. O. BIHALJI-MERIN). Paris, Grenoble, B. Arthaud (1976). 448. Avec ill.

Велика археолошка налазишта у Словенији (ред. Б. ТАВЕЛА). [Популарна наука 8]. Београд, Коларчев народни универзитет (1976). 82 et ill.

Velika ilustrirana povijest svijeta (Welt- und Kulturgeschichte). Knj. 1. Pradoba — 2500 pre n. e. Rijeka, Otakar Keršovani (1974). 476. Avec ill.

Velika ilustrirana povijest svijeta (Welt- und Kulturgeschichte). Knj. 2. 2500—1200 pre n. e. Rijeka, Otakar Keršovani (1974) 497—955. Avec ill.

Velika ilustrirana povijest svijeta (Welt- und Kulturgeschichte). Knj. 6. 160 prije n. e. — 300 n. e. Rijeka, Otakar Keršovani (1976) 2417—2874. Avec ill.

AGGLOMERATIONS — POPULATION — TOPONOMASTIQUE — URBANISME — TOPOGRAPHIE

X. АНДОНОВСКИ, *По повод написот за гратчето Сухово сп. »Македонски зои«*. Гласн. Инст. нац. ист. XIX, 1 (Скопје 1975) 303—306.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Прилог проучавању сточарских миграција на Балкану* (rés. franç.: Contribution à

l'étude des migrations pastorales dans les Balkans). Balcanica 7 (Београд 1976) 309—322.

Црна Река. Антропогеографска грађа из заоставштинс. Маринка Станојевића (ред. Љ. РАЈКОВИЋ-КОЖЕЉАЦ). [Библ. часописа Развизак]. Зајечар, Тимок (1975). 171.

Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Vprašalnice, knj. 1, 2, 5, 6 (réd. S. KREMENSEK, V. NOVAK, V. VODUSEK). Ljubljana, Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov (1976).

D. KLEN, *Iz prošlosti Kostela i njegovih sela*. Istra 8 (Pula 1976) 20—27.

H. KLENGEL, *Zwischen Zelt und Palast. Die Begegnung von Nomaden und Seshaften in alten Vorderasien*. Wien, A. Schroll und Co., (1972). 240 + ill. 3. — Compte rendu par M. URBANIJA, Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 363—364.

A. KRIZMANIĆ, *Glavna razdoblja prostornog oblikovanja Pule*. Istra 3—4 (Pula 1976) 63—74.

П. МАРИНКОВИЋ, *Легенде о селима*. (Прилог за проучавање топонима чачанског краја). Зборн. рал. Нар. музеја VI (Чачак 1975) 263—282.

Д. Ј. МАТИНОВИЋ, *Будванска ривијера*. Цетинье, Обод (1974). 273. — Compte rendu par В. ЛУКИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1977) 632—634.

Е. МУШОВИЋ, *Нешто о Хотима на Пештери и Хасану Хоту пештерско-бихорском забиту*. Ист. записи 3—4 (Титоград 1975) 539—546.

J. OROZEN, *Paški Kozjak — Zemljepisni in zgodovinski oris* (rés. allem.: Paški Kozjak — Geographische und historische Schilderung). Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 337—370. Avec 2 fig.

J. PAVIČEVIĆ, *Savo Brković: »O postanku i razvoju crnogorske nacije«*. Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1975) 185—196.

P. PENAVIN, *Néhány gondolat a földrajzi nevekben szereplő könevekkel kapcsolatban* (rés. serbocroate: Неколико мисли о заједничким именицама које учествују у формирању географских имена). Год. Фил. фак. XVIII/2 (Нови Сад 1975) 539—558.

D. PREDAN, *Drobiž in občestvene kulture na Paškem Kozjaku*. Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 403—425.

D. PREDAN, *Gradivo za oris ljudske materialne kulture na Paškem Kozjaku*. Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 371—401. Avec 8 fig.

Прилози за познавање насеља и насељавања Војводине. Нови Сад, Матица српска (1974). — Compte rendu par J. НЕДЕЉКОВ, Зборн. за друштв. науке МС 60 (Нови Сад 1975) 177—180.

R. RADOVANOVIC, *Iz prošlosti Gdinja* (rés. ital.: Cenni sul passato del villaggio di Gdinj). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 287—293. Avec 2 fig.

В. РАДОВАНОВИЋ, *Где су се налазила непозната села и мезре у околини Београда која се помињу у турским катастарским пописима од 1476. до 1566.*

(rés. franç.: Les villages et les mezas aux environs de Belgrade dont on fait mention dans les registres cadastraux turcs de 1476 à 1566). Год. града Београда 22 (Београд 1975) 29—45.

Љ. РАЈКОВ, *Насељавање Башида 1777*. Зборн. ист. МС 13 (Нови Сад 1976) 97—102.

Г. SEDEJ, *Etnološki spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah*. Topografsko gradivo. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1975). 218. Avec ill.

М. Б. СЛИЈЕПЧЕВИЋ, *Прилог историји Пиве*. Велики Катунште у предању и документима. Земун, изд. аутора (1976). 171.

Р. SIMUNOVIĆ, *Iz toponimije Istarskog razvođa*. Istra 3—4 (Pula 1976) 49—55.

Д. ТАШКОВСКИ, *Кон етногенезата на македонскиот народ*. [Истор. библ.]. Скопје, Наша књига (1974). 233.

С. TERČAK, *Drobci ljudske duhovne kulture na Paški Kozjaku*. Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 427—430.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Полог. Антропогеографска проучавања* (rés. franç.). [Српски етнограф. зборн. Одељења друштва. наука. Насеља и порекло становништва 42]. Београд, Српска академија наука и уметности (1976). 565. Avec ill.

А. УРОШЕВИЋ, *Топоними Косова*. [Српски етногр. зборник књ. 89. Одељења друштва. наука]. Београд, Српска академија наука и уметности (1975). 164.

А. УРОШЕВИЋ, *Трагови племенских организација код Арбанаса на Косову* (rés. franç.: Vestiges des organisations tribales parmi les Albanais de Kosovo). Balcanica 7 (Београд 1976) 323—327.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Етногенеза Јужних Словена* (rés. franç.: L'ethnogenèse des Slaves du Sud). Врањски гласник X (Врање 1974) 1—370. Avec XXXV pl.

Злетовска област — географско-историјски осврт. Пробни тип, Собранието на општината (1974). 708.

MONOGRAPHIES — GUIDES

Р. ANĐELIĆ, *Historijski spomenici Konjica i okoline*. Konjic, Skupština opštine (1975). 324. Avec ill.

Г. BABIĆ, *Trogir*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske (1976). 60. Avec ill. — La même publ. en angl., franç., allem.

К. БАЛАБАНОВ, *Св. Пантелејмон Скопје*. [Bibl. male turističke monografije]. Zagreb, Turistkomerc. Скопје, Завод за заштита на спомениците на град Скопје (1975). 37. Avec ill. — La même publ. en angl. et franç.: St. Pantelejmon Skopje.

Л. BERITIC, *Die Stadtmauern von Dubrovnik*. 4 Ausg. Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine (1976). 46 + 1.

Л. BOGOJEVIĆ, *La mosquée de Mustapha-pacha Skopje*. [Bibliothèque des petites monographies touristi-

ques]. Zagreb, Turistkomerc. Скопје, Завод за заштита на спомениците на културата на град Скопје (1975). 36 et ill. — La même publ. en angl.

Л. BOLTA, *Rifnik nad Sentjurjem*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo. Maribor, Obzorja (1976). 30. Avec ill.

Ф. CANKAR, *Kostel ob Kolpi*. [Kulturni in naravni spomeniki Kočevske]. Kočevje, Turistično društvo (1975). 35. Avec ill.

Fr. W. CARTER, *Dubrovnik (Raguse): A Classic City-State*. London — New York, Seminar Press (1972). XXXI + 710. — Compte rendu par J. HALPERN, Balkan Studies 17, 1 (Thessaloniki 1976) 176—178.

Црна Гора (ред. М. МАЛЕТИЋ). Београд, Књижевне новине (1976). 995. Avec ill.

Ј. CURK, *Ptujski grad in njegove kulturnozgodovinske zbirke*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo (1975). 34 et ill.

Daruvar. Monografija (red. N. JEČMENICA). Zagreb, »Zagreb« (1975), 214. Avec ill.

А. DEANOVIĆ, *Mali vječni grad: Osor*. Osor, Turističko društvo Osor, SIZ za kulturu Općinske skupštine Cres—Lošinj (1976). 95. Avec ill. — La même publ. en allem.: Kleine ewige Stadt Osor.

Dubrovnik. — (La même publ. en allem. et angl.). [Bibl. Monografije]. Zagreb, Turistkomerc (1976). 62. Avec ill.

С. FISKOVIC, K. PRIJATELJ, *Dubrovnik — Dominican Monastery*. [Pocket guides for tourists]. Dubrovnik, Dominikanski samostan; Zagreb, Turistkomerc (1975). 61 et ill. — La même publ. en serbocroate et allem.

Н. GATTIN, *Dubrovnik*. Zagreb, Sveučil. nakl. »Liber«, Grafički zavod Hrvatske (1977). 196. Avec ill.

Г. KAMPUŠ—Г. KARAMAN, *Tisućlječni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb, Školska knjiga (1975). 259. Avec ill.

Knežev dvor. Dubrovnik, Dubrovački muzej (1975). 14. Avec ill.

Kosova — Kosovo. Prishtine, Enti i Historise te kosoves (1974). 536.

М. LESEK, Р. MILOSEVIĆ, R. PRICA, *Spomenici Sremske Mitrovice* (la même publ. en angl.). Sremska Mitrovica, Muzej Srema (1975). 50 et ill.

С. MAJSTOROVIC, *Našice kroz 700 godina*. Zagreb (1973). — Compte rendu par Z. MARKOVIĆ, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 534—535.

Т. MARASOVIĆ, *Diocletian's palace*. 5 éd. [Little art books: Monuments and collections], Beograd, Jugoslavija (1976). XXV, 46. — La même publ. en allem., franç. et ital.

В. MATIĆ, Г. GAVRAN, *Kraljeva Sutjeska, Bobovac i okolica — spomenici srednjovjekovne bosanske dr-*

žave, [Male turističke monografije]. Zagreb, Turistkomerc (1974). 70 et ill. — La même publ. en franç.

Л. МИХИЋ, *Љубиње са околином*. Шабац (1975). 863.

P. MIJOVIĆ, *La Patriarchie de Peć*. Beograd, Turistička štampa (1975). 32 et ill. — La même publication en serbo-croate, 1974.

D. MILOŠEVIĆ, *Le monastère de Gračanica*. Beograd, Turistička štampa (1975). 30 et ill.

Д. Д. МИТОШЕВИЋ, *Манастир Горњак, задужбина кнеза Лазара*. Горњак (1975). 63 + ill.

A. НИКОЛОВСКИ, *Манастирот св. Наум*. Охрид, Завод за заштита на спомениците на културата. Народен музеј (1976). 32 et ill. — La même publ. en allem. et angl.: The Monastery of St. Naum.

N. NIKULJSKA, *Crkva Sv. Spas Skopje*. [Bibl. Male turističke monografije]. Zagreb, Turistkomerc, Скопје, Завод за заштита на спомениците на културата на град Скопје (1975). 34 et ill. — La même publ. en angl. et franç.; L'église Saint Sauveur Skopje.

Novo Mesto. Kulturnozgodovinski vodnik (réd. T. KNEZ). Novo Mesto, Dolenjski muzej (1976). 183. Avec ill.

Z. PALCOK, *Korčula, Orebić, Vela Luka*, [Male turističke monografije]. Zagreb, Turistkomerc (1975). 71 et ill. — La même publ. en angl. et allem.

P. PETRU, *Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije. Maribor, Obzorja (1975). 31 et ill.

Poreč (réd. Z. ČRNJA, M. RAKOVAC). Žmini, Čakavski sabor. Poreč, Skupština opštine (1975). XL + 102.

B. REISP, *Grad Mehovo*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo (1975). 26 et ill.

I. SEDEJ, *Etnološki spomeniki na območju občine Tolmin*. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1974). 216.

I. STOPAR, *Rogatec*. [Kult. in nar. spomen. Slovenije]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije; Maribor, Obzorja (1976). 26 et ill.

I. STOPAR, *Vrbovec z okolico*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije; Maribor, Obzorja (1976). 31 et ill.

Шајкашка. Историја I. Нови Сад (1975). 417. — Compte rendu par J. ЛИТРИЧИН, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1976) 200—201.

Шајкашка I—II. Нови Сад, Матица српска, Војвођ. музеј (1975). 417; 605 + 53. — Compte rendu par D. BERIĆ, Jug. ist. čas. 3—4 (Београд 1975) 189—193; M. МИТРОВИЋ, Зборн. ист. МС 13 (Нови Сад 1976) 228—230; Н. РАЖНАТОВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 638—640.

М. ШАКОТА, *Манастир Студеница*. Београд, Туристичка штампа (1976). 30. Avec ill.

S. SKALER, *Brežice* (rés. allem. et ital.). [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije; Maribor, Obzorja (1974). 38 et ill.

S. VRISER, *Stari Maribor*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije. Maribor, Obzorja (1976). 30. Avec ill.

M. ZADNIKAR, *Il Castello di Predjama*. Postojna (1975). 24. Avec ill. — La même publ. en angl.

M. ZADNIKAR, *Pleterje*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo (1976). 30 et ill.

С. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Манастир Троноша*. Троноша, Управа манастира Троноше (1975). 88. Avec ill.

PROSPECTIONS ARCHÉOLOGIQUES VARIA

V. BOGDANOVIĆ — M. SLADIĆ, *Rekognosciranje terena oko izvorišta Resave* (rés. franç.). Arheol. pregled 17 (Београд 1975) 167—169, 184. Avec 2 pl.

L. BOLTA, *Rifnik — prazgodovinska i poznoantična naselbina* (rés. franç.). Arheol. pregled 17 (Београд 1975) 55—57, 179. Avec 1 pl.

M. GARASANIN, *Fouilles et recherches archéologiques en Yougoslavie 1970—1971*, Bull. d'archéol. sud-est européen 3 (Bucuresti 1975) 171—180.

M. GUSTIN, *Libna, Videm-Krško — prazgodovinska in antična naselbina* (rés. franç.). Arheol. pregled 17 (Београд 1975) 42—43, 178. Avec 2 fig.

M. i Đ. JANKOVIĆ, *Prahovo-fabrika, višeslojni lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Београд 1975) 51—55, 179. Avec 6 pl.

A. KISIĆ, *Hidroarheološka istraživanja potonulog broda u uvali Sudurad na Šipanu*. Izložba u galeriji Božidarević u Dubrovniku. Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 144—146. Avec 3 fig.

P. KOROŠEC, *Svete gore nad Sutilom — rimsko, kasnoantičko i srednjovekovno nalazište*. Arh. pregled 17 (Београд 1975) 127—128. Avec 1 pl.

Z. MARKOVIĆ, *Rašice — novi prethistorijski i srednjovekovni lokaliteti u g.* 1975. Arh. pregled 17 (Београд 1975) 169—171.

V. PASKVALIN, *«Kamenjača», ul. 6. april, Breza kod Sarajeva — mladeželjeznodobna i rimska desetijska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Београд 1975) 57—62, 179. Avec 4 pl.

N. PETRIĆ, *Arheološke bilješke s Hvara* (rés. angl.). Some Archaeological Notes on Hvar Island). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 217—226.

N. PETRIĆ, *Palagruža (Pelagosa) — arheološki most Jadrana*. Arh. pregled 17 (Београд 1975) 171—173. Avec 1 pl.

M. SLABE, *Polhograjska gora — prazgodovina, anti-ka, zgodnji srednji vek* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 62—63. 179.

Ž. TOMIČIĆ, *O rimskim i ranosrednjovjekovnim arheološkim nalazima iz špilje Vindije* (rés. allem.: Über die römischen und frühmittelalterlichen archäologischen Funde aus der Höhle Vindija). God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 25—45. Avec 5 fig. et 9 pl.

M. VASILJEVIĆ, *Arheološko rekognosciranje Podrinja* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 163—167. 184.

ANTHROPOLOGIE — PALÉOZOOLOGIE — PALÉOBOTANIQUE

Đ. FARKAS, *Izveštaj o ispitivanju antropološkog materijala iz grupe grobnice sa lokaliteta »Gomolava«* (rés. allem.). Rad vojv. muz. 21—22 (Novi Sad 1972—1973) 125—129.

C. ŽIVANOVIC, *Ostaci ljudskih skeleta iz praistorijskog nalazišta na Hajdučkoj Vodenici* (rés. franç.: Restes de squelettes humains du site préhistorique de Hajdučka Vodenica). Starinar XXVI (Beograd 1976) 123—129. Avec 2 pl.

S. ŽIVANOVIC, *Prvi rezultati antropološkog proučavanja nekropole u Čelarevu* (rés. angl.: Preliminary Report on the anthropological Investigation of Skeletons from Čelarevo). Rad vojv. muz. 21—22 (Novi Sad 1972—1973) 153—165. Avec 5 fig.

PRÉHISTOIRE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

B. BRUKNER—B. JOVANOVIĆ—N. TASIĆ, *Praistorija Vojvodine* (Cf. Starinar n. s. XXVI, 220). — Compte rendu par N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Arch. iug. XV (Beograd 1974) 52—53. Avec 1 fig.; P. VASIĆ, Starinar n. s. XXVI (Beograd 1976) 177—181.

S. ČAČE, *O stratifikaciji prapovijesnih toponima i njihovu odnosu prema arheološkoj građi na istočnoj jadranskoj obali* (rés. franç.: Les problèmes de la répartition et de la stratigraphie des toponymes et les recherches archéologiques). [Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972]. Materijali 12 (Zadar 1976) 133—147.

B. ČOVIĆ, *Od Butmira do Ilira*. [Biblioteka Kulturno nasleđe]. Sarajevo, „Veselin Masleša“ (1976). 333.

H. BURIĆ—J. GLIŠIĆ—J. TODOROVIC, *Romaja parahistorike* (Cf. Starinar n. s. XXVII, 229). — Compte rendu par R. VASIĆ, Arch. iug. XV (Beograd 1974) 54—55. Avec 1 fig.

M. GARAŠANIN, *L'Ethnogenèse des peuples paléobalkaniques*. Revue des Et. sud-est europ. XIV, 2 (București 1976) 197—205.

Č. POGHIRCI, *Linguistička razmatranja paleobalkanske etnogeneze* (rés. franç.: Examens linguistiques de l'ethnogenèse paléobalkanique). Zborn. ist. MC 12 (Novi Sad 1975) 9—18.

B. ČANEV—D. SIMOSKA—B. KITANOSKI—C. ČARŽOSKI, *Praistorija vo Makedoniji* (rés. allem.: Urgeschichte Makedoniens). Skopje, Arheološko društvo na SR Makedonija (1976). 63 + ill.

D. SIMOSKA—B. ČANEV, *Praistorija vo centralna Pelagonija* (rés. angl.: Prehistory in Central Pelagonia). Bitola, Narodni muzej (1976). 58 + ill.

V. STARE, *Prazgodovina Smarjete* (Cf. Starinar n. s. XXVI, 220). — Compte rendu par P. VASIĆ, Starinar XXVI (Beograd 1976) 190—191.

N. TASIĆ, *Einige Probleme der Methode im Studium der prähistorischer Kulturen im jugoslawischen Donaulande* (rés. serbo-croate: Неки методски проблеми у проучавању кретања праисторијских култура у југословенском Подунављу). Balcanica 7 (Beograd 1976) 1—14.

J. TODOROVIC, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta* (Cf. Starinar n. s. XXIII, 179). — Compte rendu par P. VASIĆ, Starinar XXVI (Beograd 1976) 191—192.

J. TODOROVIC, *Praistorijska Karaburma I* (Cf. Starinar n. s. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par P. VASIĆ, Starinar XXVI (Beograd 1976) 192—193.

M. VILIĆIĆ, *Nastamba pretpovijesnog doba i kultura stanovanja starog vijeka*. Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 5—8.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

T. BREGANT, *Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu — raziskovanja 1973. in 1974. leta* (rés. allem.: Der Pfahlbau am Maharski-Kanal-Forschungen aus dem Jahren 1973 und 1974). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV (Ljubljana 1975) 7—114. Avec 3 fig., XL pl. et 4 annexes.

B. BRUKNER, *Gomolava, Hrtkovci — višeslojno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 11—13. 177. Avec 5 pl.

Z. BRUSIĆ, *Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju* (rés. franç.: Agglomérations fortifiées (»gradina«) dans la région de Šibenik. Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 113—126. Avec 5 fig. et 4 pl.

DH. BUDINA, *Antigonée et son agglomération*. Utrđena ilirska naselja. Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 183—188. Avec 5 pl.

S. ČAČE, R. JURIC, *Bilješke o arheološkim spomenicima u okolici Metkovića* (rés. franç.: Notes sur les monuments archéologiques des environs de Metković). Diadora 8 (Zadar 1975) 149—165. Avec 13 pl.

B. ČEČUK, *Markova špilja, Hvar — neolitsko nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 63—64. 179.

B. ČEČUK, *Vela spilja kod Vela Luke, Korčula — prehistorijsko nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 64—65.

- K. DROBNE, *Živalski ostanki iz kolišča ob Maharskem prekopu iz let 1973 in 1974* (rés. allem.: Tierreste aus dem Pfahlbau im Maharski-Kanal, Ausgrabungen 1973 und 1974). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV (Ljubljana 1975) 135—141. Avec 1 fig.
- B. GOVEDARICA, *Podiljak, Sjeversko-praistorijski tumul*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 66—68.
- M. GUSTIN, *Levakova jama pri Sutni — višedobna najdba* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 28—29. 178. Avec 2 fig.
- Z. HAREJ, *Kolišče ob Resnikovem prekopu — II* (rés. allem.: Der Pfahlbau am Resnik-Kanal — II). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV (Ljubljana 1975) 145—169. Avec 2 fig. et 8 pl.
- I. HORVAT-SAVEL, *Dolnji Lakoš pri Lendavi — prazgodovinska naselbina* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 40—41. 178. Avec 1 pl.
- M. JEVTIĆ, *Trasa puta motel »Mediana« — Niška Banja — nalazi eneolitskog i bronzanog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 26—28. 178. Avec 1 pl.
- Б. КИТАНОСКИ, *Неколку праисториски наоди од Прилеп* (rés. angl.: Few prehistoric finds from Prilep). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 119—134. Avec 4 fig.
- P. KOROSEC, *Poročilo o raziskovanju v Ajdovski jami 1967. leta* (rés. allem.: Bericht über die Forschungen in der Ajdovska-Höhle im J. 1967). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV (Ljubljana 1975) 170—209. Avec 6 fig., 14 pl. et 1 ann.
- Č. MARKOVIĆ, *The stratigraphy and chronology of the Odmut Cave*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 7—12. Avec 4 pl.
- Z. MARKOVIĆ, *Ražište, Podgorač, Našice — srednjo-neolitsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 13—14. 177. Avec 2 fig.
- I. MAROVIĆ, *Salone dans la préhistoire*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 9—22. Avec 8 fig.
- J. MILOJČIĆ — v. ZUMBUSCH und V. MILOJČIĆ, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. T. I—II*. Bonn, Rudolf Habelt Verlag GmbH (1971). — Compte rendu par M. GARASANIN, *Præhistorische Zeitschrift* 51, 1 (Berlin 1976) 79—86.
- K. MINICHREITER, *»Bajer« Gređani, Nova Gradiška — nekropola sa paljevinama bronzanog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 29—38. 178. Avec 2 pl.
- F. OSOLE, *Sentlovrec Marovška zijalka v Mačjem dolu, na Dolenjskem — paleolitska postaja* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 9—11. 177. Avec 1 pl.
- V. OSTERC, *Mineralna sestava in mikrostruktura keramike kolišča ob Maharskem prekopu* (rés. allem.: Mineralogie und Gefüge Keramik aus dem Pfahlbau am Maharski-Kanal auf dem Ljubljanaer Moor I). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV (Ljubljana 1975) 123—134. Avec 5 pl. et 1 ann.
- P. ПАШИЊ, *Праисторијска ископавања у Демир Капији* (rés. franç.: Fouilles préhistoriques à Demir Kapija). Старица XXVI (Београд 1976) 155—158. Avec 6 pl.
- S. PERISIĆ—V. STANČIĆ, *Fabrika kotlova »Minel«, Karaburma, Beograd — praistorijska naselja* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 38—40. 178. Avec 1 pl.
- N. PETRIĆ, *Spila kod Nakovane, Pelješac, — prethistorijsko nalazište*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 65—66.
- V. PLEMIĆ, *Preliminarni izvještaj o arheološkom iskopavanju na lokalitetu »Stajls« kod Zupanje*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 20.
- I. PUŠ, SAZU — *Ljubljana, grobišča iz časa kulture žganih grobišč* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 42. 178.
- I. PUŠIĆ, *Tragovi preistorije i rezultati dosadašnjih istraživanja na teritoriji Boka Kotorske* (rés. franç.: Vestiges préhistoriques et résultats des recherches dans Boka Kotorska). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 127—132. Avec 1 fig.
- R. RAŠAJSKI, *At, Vršac — neolitsko naselje i nekropola bronzanog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 14—17. Avec 2 pl.
- B. RAUNIG, *»Gradina« Ripač kod Bihaća — praistorijska nekropola i naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 49—51. 178—179. Avec 1 fig.
- B. RAUNIG, *Ripač, otoka kod Bihaća — sojeničko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 47—49. 178.
- А. СИМОНОВА, *Тумба — Црнобуки кај Битола, енеолитска населба* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 17—25. 177. Avec 2 pl.
- D. SOKAČ-STIMAC, *Sondažno iskapanje prethistorijskog lokaliteta u Požeškoj kotlini*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 23—25.
- D. SOKAČ-STIMAC, *Sondažno arheološka iskapanja u Požeškoj kotlini*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 36—40.
- Z. STANOJEVIĆ, *Rudna Glava, Majdanpek — rudokop ranog eneolita* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 25—26. 177. Avec 2 pl.
- A. STRITAR, *Pedološke raziskave kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu — 1973. leta* (rés. allem.: Pedologische Forschungen vom Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Ig im Jahre 1973). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV (Ljubljana 1975) 142—144.
- D. SVOLJSKAK, *Most na Soči, prazgodovinska naselbina* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 46—47. 178.
- A. ŠERCELJ, *Analize makroskopskih in mikroskopskih rastlinskih ostankov iz kolišča ob Maharskem prekopu, izkopavanja leta 1973 in 1974* (rés. allem.: Die Analysen der pflanzlichen Makro- und Mikroreste

vom Pfahlbau Maherski-Kanal, Grabung 1973 und 1974). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV (Ljubljana 1975) 115—122. Avec 2 fig.

Č. TRAJKOVIC, *Doroslovo, Sombor — halštatska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 43—45. 178.

V. VEJVODA—I. MIRNIK, *Kaptol kod Sl. Požege — tumuli gvozdenog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 45—46. 178. Avec 1 pl.

EPOQUE PALÉOLITHIQUE

Đ. BASLER, *Ein Vierteljahrhundert der Paläolithforschung in Nordbosnien (1949—1974)*. Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 27—32. Avec 3 dess.

M. MALEZ, *Noviji rezultati istraživanja paleolitika u Velikoj pećini; Tardigravetijen Lopara na otoku Rabu* (Cfr. Старишар н. с. XXVI, 221). — Compte rendu par kv, Archeol. roz. XXVIII, 4 (Praha 1976) 474.

M. MALEZ, *Paleontološka i paleolitska istraživanja u 1972. godini*. Ljetopis Jug. akad. znanosti i umjetn. 77 (Zagreb 1973) 279—289. Avec 8 pl.

M. MALEZ, *Prilog poznavanju nekih problema paleolitika na istočnoj obali Jadrana* (rés. allem.: Beiträge zur Kenntnis einiger Probleme des Paläolithikum an der Ostküste der Adria). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 9—15. Avec 1 fig. et 6 pl.

Ф. ОСОЛЕ, *Палеолит у Словенији. Велика археолошка налазишта у Словенији*. Београд, Коларчев нар. уџив. (1976) 7—15. Avec 3 fig.

D. SREJOVIĆ, *The Odmu Cave — a new facet of the Mesolithic culture of the Balcan Peninsula*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 3—7. Avec 4 pl.

EPOQUE NÉOLITHIQUE

S. BATOVIĆ, *Problemi neolitika na istočnoj jadranskoj obali* (rés. franç.: Les problèmes du néolithique sur la côte est de l'Adriatique). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 17—24.

A. BENAC, *Obre I, II. Posebni otisci iz Glasnika Zem. muz. BiH XXVI, XXVII—XXVIII* (Sarajevo 1971, 1973). — Compte rendu par Б. ЈОВАНОВИЋ, Старишар XXVI (Beograd 1976) 181—186.

B. BRUKNER, *Prilog proučavanju veza Bosne i jugoslovenskog Podunavlja u neolitu* (rés. allem.: Ein Forschungsbeitrag zur Frage der Verbindungen zwischen Zentral- und Nordostbosnien und Südostpannonien (Wojwodina) im Neolithikum). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 45—57. Avec 9 fig. et 5 dess.

E. COMŞA, *Quelques remarques sur l'évolution de la culture Gumelnita* (rés. serbo-croate). Neki problemi o evoluciji kulture Gumelnica. Balcanica 7 (Beograd 1976) 15—43. Avec 7 pl.

B. ČEČUK, *Kamena i koštana industrija Markove spilje* (rés. franç.: Industrie en os et en pierre de Marko-

va spilja). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 47—54.

М. ГАРАШАНИН, Г. СПАСОВСКА, *Нови ископувања во Зелениково кај Скопје* (rés. allem.: Neue Grabung in Zelenikovo bei Skopje). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 85—117. Avec 10 fig. et 9 pl.

Р. ГАЛОВИЋ, *Неолитска ритуална група из Смедеревске Паланке* (rés. franç.: La groupe néolithique rituel de Smederevska Palanka). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 21—29. Avec 6 fig.

P. KOROŠEC, *Neke interesantne pojave s neolitskog naselja «Krivače» kod Bribirskih Mostina* (rés. franç.: Quelques phénomènes intéressants dans l'agglomération néolithique de «Krivače» près de Bribirske Mostine). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 25—46. Avec 6 fig.

Neolithic Macedonia, As reflected by excavation at Anza, Southeast Yugoslavia. Edited by M. GIMBUTAS. [Monumenta archaeologica vol. 1]. Los Angeles, The Institute of Archaeology, The University of California (1976). XXXIII + 470 + XXIX.

J. PAVUK, *Über die Kontakte zwischen Balkan und Mitteleuropa in Neolithikum*. Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 33—43. Avec 2 fig.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Змија као апликација на неолитској пластици централног Балкана* (Le serpent comme application sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques). Врањски гласник XI (Врање 1975) 462—480. Avec 4 dess.

Zs. ZOFFMANN, *Aufarbeitung des in die Vinča-Kultur datierten anthropologischen Materials aus Hrtkovci-Gomolava* (Jugoslawien) (rés. serbo-croate). Рад појав. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 167—173. Avec 1 pl.

ENEOLITHIQUE AGE DU BRONZE

Z. BENKOVSKY-PIVOVAROVA, *Zur kulturellen Stellung des «Rollerfundes» von Mistelbach im Rahmen der entstehenden Hügelgräberkultur* (rés. serbo-croate: Prilog utvrđivanju mesta «roler» nalaza iz Mistelbach-a u okviru početka kulture grobnih humki). Istraživanja 5. Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 17—25.

T. BREGANT, *Prispevek biološko-tehničnih disciplina k proučavanju kulture Ljubljanskega barja* (rés. allem.: Beitrag der biologisch-technischen Disziplinen zur Erforschung der Laibacher-moorkultur). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 85—96.

B. BRUKNER, *Funde der Sălcuta-Gruppe in der Wojwodina* (rés. serbo-croate: Nalazi Sălcuta grupe u Vojvodini). Istraživanja 5. Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 27—31.

B. ČOVIĆ, *Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni* (rés. allem.: Metallurgische Tätigkeit der Vučedoler Gruppe in Bosnien). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 105—115. Avec 3 pl.

B. COVIĆ, *Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien* (Utvrdena ilirska naselja). Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 121—129. Avec 5 fig.

E. COMSA, *Considérations portant sur les tombes à ocre de la zone du Bas-Danube* (rés. serbo-croate: Razmatranja koja se odnose na grobove sa okerom na području donjeg Dunava). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 33—44.

S. DIMITRIJEVIĆ, *Idoloplastika u Lasinjskoj kulturi* (rés. allem.: Die Idoloplastik in der Lasinja-Kultur). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 59—83. Avec 4 pl.

J. ДРАШКОВИЋ-JOHNSON, *Проблем генезе и хронологије моришке културне групе* (rés. angl.: Problems in the Origin and Chronology of the Moriš Culture). Старинар XXVI (Београд 1976) 25—31.

J. ДРАШКОВИЋ-JOHNSON, *Сахрањивање у моришку, групи са посебним освртом на погребни ритуал* (rés. angl.: Burials of the Moriš Culture with Special Consideration of Mortuary Ritual). Рад. војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 5—17.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Istraživanje tumula ranog brončanog doba u Ličkom Osiku* (rés. allem.: Frühbronzezeitliche Tumuli in Lički Osik). Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 1—22. Avec 4 fig. et 12 pl.

J. DULAR, *Bronast polnoročajni meč iz Ormoža* (rés. allem.: Das bronzene Vollgriffschwert aus Ormož). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 185—187. Avec 1 fig.

V. DUMITRESCU, *Fragment de vase zoomorphe à statuette humaine sur la tête, découvert à Cascioarele*. Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 97—104. Avec 3 fig.

A. FABER, *Zum Megalithenbau — Einige Bemerkungen über die Überwölbung der Stadttore der Megalithenbefestigungen und ihre Datierung*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 297—305. Avec 1 fig. et 2 pl.

Đ FARKAS, *Poznoeneolitski antropološki nalazi u na lazištu Vajska—Baba—Sivac* (rés. allem.: Späteneolithische anthropologische Funde von dem Fundort Vajska—Baba—Sivac). Рад. војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 131—139. Avec 4 pl.

Д. ГАРАШАНИН, *Бронзано доба и прелаз у гвоздено доба у источном делу Југославије* (rés. franç.: Age du bronze et transition à l'âge du fer dans la Yougoslavie de l'est). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 43—53.

М. ГАРАШАНИН, *Још један прилог проблему веза Егеје и средње Европе у бронзано доба* (rés. allem.: Ein neuer Beitrag zu den Verbindungen des Agäis mit dem bronzezeitlichen Mitteleuropa). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 37—41. Avec 5 fig.

М. ГАРАШАНИН, Д. СИМОСКА, *Контролни ископувања на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец—Бакарно Гумно* (rés. allem.: Die Kontrollgrabung in Suplevec und einige Fragen der Suple-

vec—Bakarno Gumno Gruppe). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 9—31. Avec 2 fig. et 10 pl.

B. GAVELA, *Sur la chronologie sociologique de l'énéolithique* (rés. serbo-croate: O sociološkoj hronologiji eneolita). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 45—49.

M. GIRIĆ, *Mokrin I, II*. Beograd (1972). — Compt. rendu par B. ТРБУХОВИЋ, Старинар XXVI (Београд 1976) 186.

A. HÄUSLER, *Zu den Grabsittenarealen der frühen Bronzezeit zwischen Rhein und Wolga* (rés. serbo-croate: Prilog proučavanju pogrebnih običaja u rano-bronzanom dobu na prostranstvu između Rajne i Volge). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 51—58.

B. JOVANOVIĆ, *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi* (rés. angl.: Burial Rites in the Kostolac Group). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 131—141.

B. JOVANOVIĆ, *Rudna Glava and the Beginning of Metallurgy in the Central Balkans*. Bollettino del Centro Camuno di studi preistorici XIII—XIV (Capo di Ponte 1976) 77—90.

B. JOVANOVIĆ, *The Kurgan (pit-grave) steppe culture in south Vojvodina* (rés. serbo-croate: Stepsko-kurganska kultura u Vojvodini). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 59—64.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Тумули степске културе гробова јема у Подунављу* (rés. franç.: Les tumuli de la culture des steppes à fosses funéraires dans le bassin danubien). Старинар XXVI (Београд 1976) 9—24. Avec 6 dess. et 4 pl.

B. JOVANOVIĆ and B. S. OTTAWAY, *Copper mining and metallurgy in the Vinča Group*. Antiquity L, 198 (1976) 104—113.

N. KALICZ, *Einige Probleme der mittleren und späten Kupferzeit in Ungarn* (rés. serbo-croate: Neki problemi srednjeg i kasnog bakarnog doba u Mađarskoj). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 65—71.

R. KALICZ-SCHREIBER, *Transdanubien und die slawonische Vinkovci-Gruppe* (rés. serbo-croate: Transdanubija i slavonska Vinkovci grupa). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 73—75.

Gh. LAZAROVICI, *Über das Frühäneolithikum im Banat* (rés. serbo-croate: O ranom eneolitu u Banatu). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 77—90.

J. MACHNIK, *Die Hauptentwicklungstendenzen der Frühbronzezeit Polens* (rés. serbo-croate: Glavna obeležja razvoja ranobronzanog doba Poliske). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 91—96.

N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Der Goldfund aus Orolik bei Vinkovci*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 21—26. Avec 4 pl.

N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Die Litzenkeramik in Slawonien* (rés. serbo-croate: Litzen keramika u Slavoniji).

Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 97—103.

I. MAROVIĆ, *Rezultati dosadašnjih istraživanja kame-nih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966, i 1968.* (rés. franç.: Les résultats des fouil-les dans le tumuli autours de la source de fleuve Ce-tina en 1953, 1954, 1958, 1966 et 1968). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 55—75. Avec 1 fig. et 13 pl.

P. MEDOVIĆ, *Die Cernavoda III-Kultur im jugosla-wischen Donaugebiet* (rés. serbo-croate: Cernavoda III kultura u jugoslovenskom Podunavlju). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 105—110.

E. NEUSTUPNY, *Absolute chronology of the Bronze Age in Central Europe* (rés. serbo-croate: Apsolutna hronologija bronzanog doba u centralnoj Evropi). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 111—116.

B. S. OTTAWAY, *Distribution pattern of Early Copper using cultures in Austria* (rés. serbo-croate: Raspro-stiranje rano bakarno-dobnih kultura u Austriji). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 117—122.

M. PAROVIĆ-PESIKAN, *Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza sa Egejom* (rés. allem.: Neueste For-schungen in der Boka Kotorska mit besonderer Hin-sicht auf das Problem illyrischer und vorillyrischer Beziehungen zur Agäis). Deveti kongres arheologa Ju-goslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 77—87. Avec 6 pl.

E. PLESL, *Die Bedeutung des mitteldonauländischen Raums für die Kultur-historische Entwicklung der äl-teren und mittleren Bronzezeit* (rés. serbo-croate: Zn-čaj srednjeg Podunavlja za kulturno-istorijski razvoj starijeg i srednjeg bronzanog doba). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 133—141.

E. PLESLOVA-STIKOVÁ, *Makoträsy: Quadratisches Erdwerk auf einer TRB-Siedlung in Böhmen* (rés. ser-bo-croate: Kvadratno zemljano utvrđenje na naselju levkastih pehara u Češkoj). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 123—131.

M. PROKIĆ, *Thermoluminescent dating of prehisto-ric pottery sherds from Gomolava near Hrtkovci* (Yu-goslavia). *Palaeohistoria* XVII (Groningen 1975) 9—16.

R. RAŠAJSKI, *Ostave vršačkog gorja II* (rés. allem.: Horfunde des Vršačko gorje II). *Rad vojv. muz.* 21—22 (Novi Sad 1972—1973) 19—28. Avec 2 pl.

P. ROMAN, *Kontakte der Coțofeni-Kultur mit den Ba-den-Kstolac und Vučedol-Kulturen im Westen Rumä-niens* (rés. serbo-croate: Kontakti Coțofeni kulture sa kulturama Baden, Kostolac i Vučedol). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 143—148.

A. СИМОСКА, Б. КИТАНОСКИ, J. ТОДОРОВИК, *На-селаба Црнобуки и проблемот на истоимената кул-тура во светлината на новите археолошки истражу-вања* (rés. angl.: The settlement Crnobuki of the same

name in the light of new archaeological researches). *Macedoniae acta archaeologica* 2 (Прилеп 1976) 43—83. Avec 8 fig. et 11 pl.

D. SREJOVIĆ, *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije* (rés. angl.: Mounds of Kurgan Character in Ser-bia). *Godišnjak Centra za balk. ispit.* XIII/11 (Sara-jevo 1976) 117—130. Avec 6 fig. et 5 pl.

M. ŠIMEK, *Licenska keramika u Gradskom muzeju Varaždin* (rés. allem.: Litzengeramik im Stadtmuseum Varaždin). *God. Grad. muz.* 5 (Varaždin 1975) 13—24. Avec 3 pl.

N. TASIĆ, *Funde der Nagyrev-Kultur in Syrmien* (rés. serbo-croate: Nalazi Nagyrev kulture u Sremu). Istra-živanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 149—154.

J. M. TODD, M. H. EICHEL, C. W. BECK, A. MAC-CHIARULO, *Bronze and Iron Age Amber Artifacts in Croatia and Bosnia-Herzegovina*. *Journ. of Field Ar-chaology* 313 (Boston 1976) 313—327.

H. TODOROVA, *Die äneolithische Siedlung und Woh-nung in Nordostbulgarien* (rés. serbo-croate: Eneolit-sko naselje i stanovanje u severoistočnoj Bugarskoj). Istraživanja 5, Fil. fak. u N. Sadu, Inst. istor. (Novi Sad 1976) 155—160.

B. ТРЕБУХОВИЋ, *Неколико напомена о налазу из ту-мула Мала груда у Тиватском пољу* (rés. franç.: Qu-elques remarques sur le dépôt trouvé dans le tumulus Mala gruda). *Зборник Нар. муз.* VIII (Београд 1975) 31—35. Avec 7 fig.

J. УЗЕЛАЦ, *Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу* (rés. franç.: Ob-jets en os et en corne de Vatin dans la collection du Musée de Vršac). *Старинар* XXVI (Београд 1976) 131—141. Avec 13 pl.

K. VINSKI-GASPARINI, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj* (Cfr. *Старинар* n. s. XXVI, 228). — *Compte rendu* par Б. ЈОВАНОВИЋ, *Старинар* XXVI (Београд 1976); P. PATAY, *Archeologia értesítő* 103, 1 (Budapest 1976) 139—141.

PÉRIODE DE HALLSTATT — LA TÈNE

D. ADAMESTEANU, *Serra di Vaglio ed il problema della penetrazione greca in Lucania*. *Godišnjak Cen-tra za balk. ispit.* XIII/11 (Sarajevo 1976) 213—219. Avec 2 fig. et 8 pl.

D. ADAMESTEANU, *Tipi di insediamenti umani in Puglia e Basilicata*. *Utvrđena ilirska naselja*. *Centar za balk. ispit.* Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sa-rajevo 1975) 259—269. Avec 3 fig. et 2 pl.

Š. BATOVIĆ, *Le relazioni culturali tra le sponde adri-atiche nell'età del ferro* (rés. serbo-croate: Kulturni odnosi između jadranskih obala u željezno doba). *Ja-dranska obala u protohistoriji*. Zagreb, Arheološki in-stitut (1976) 11—93. Avec 33 fig. et 12 cart.

Š. BATOVIĆ, *Problemi kulture željeznog doba na is-točnoj jadranskoj obali* (rés. allem.: Probleme der Kul-tur der Eisenzeit and der östlichen Adriaküste). De-veti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 89—112.

- A. BENAC, *Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région centrale des Japodes*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 81—91. Avec 2 pl.
- N. CEKA, *Traits de la civilisation urbaine illyrienne*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 137—148. Avec 4 pl.
- M. ČIČIKOVA, *L'apparition des villes fortifiées en Thrace*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 249—257. Avec 1 fig. et 2 pl.
- B. ČOVIĆ, *Die Befestigungen und befestigte Siedlungen des Glinac Gebietes*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 93—101. Avec 2 pl.
- H. DAICOVICIU, *Les forteresses daces à la fin du second Age du Fer*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 223—235. Avec 7 fig.
- B. DAUTAJ, *Aspects de la vie économique à Dimal*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 189—199. Avec 3 pl.
- Diskusija na međunarodnom kolokviju Utvrđena ilirska naselja, Mostar 24—26. oktobra 1974.* Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 309—328.
- R. DRECHSLER-BIZIĆ, *Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région de Japodes*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 71—79. Avec 3 plans et 4 pl.
- R. DRECHSLER-BIZIĆ, *Istraživanja japodskih naselja u Prozoru kod Otočca*. Vjesnik arh. muzeja IX (Zagreb 1975) 167—168.
- R. DRECHSLER-BIZIĆ, *Porijeklo lučnih jednopetljustih fibula u Japoda* (rés. franç.: Origine des fibules à arc à une boucle chez les Japodes). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 143—151. Avec 9 pl.
- S. GABROVEC, *Halštatske nekropole v Bohinju* (rés. allem.: Die Hallstattnekropolen in Bohinj). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 287—318.
- S. GABROVEC, *Überblick über eisenzeitliche Befestigungen in Slowenien*. Utvrđena ilirska naselja. Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 59—70. Avec 4 fig. et 3 pl.
- Д. ГАРАШАНИН, *Проблемот на датирањето на „македонска бронза“ со посебан осврт на наодите од Радане* (rés. franç.: Considération sur la chronologie de l'Age du Fer II en Macédoine à la lumière des découvertes de Radanje). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 135—141.
- D. GARASANIN, *Razmišljanja o ilirskoj etničkoj interpretaciji nalaza iz gvozdenog doba* (rés. franç.: Considérations méthodologiques sur l'interprétation ethnique illyrienne des découvertes de l'Age du Fer). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 173—178.
- M. GARASANIN, *Agglomérations fortifiées dans la région frontalière de l'est du territoire illyrien*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 113—120.
- M. GARASANIN, *O problemu starobalkanskog konjanika* (rés. franç.: Considérations sur le cavalier paléobalkanique). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 273—283.
- R. GÖBL, *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*. [Osterr. Akad. der Wissensch., Philosoph.-histor. Klasse, Denkschriften 113]. Wien (1973). 154 + 50 + 2. — Compte rendu par P. KOS, Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 588—590.
- M. GUSTIN, *Libna* (rés. allem.). Posavski muzej Brežice, knj. 3. Brežice (1976) 137 + 6.
- M. GUSTIN—B. TERŽAN, *Malenškova gomila v Novem Mestu*. Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 188—198. Avec 5 fig. et 4 pl.
- S. ISLAMI, *Problèmes de chronologie de la cité illyrienne*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 37—45.
- М. ЈЕВТИЋ, *Калуп за ливење бронзаних предмета из Карловчића* (rés. franç.: Un moule pour objets de bronze de Karlovčić). Старишар XXVI (Београд 1976) 151—154. Avec 2 pl.
- Б. ЈОВАНОВИЋ, *Филибарски накит у кнежевским гробовима Новог Пазара и Атенице* (rés. franç.: Les bijoux en ambre dans les tombes princières de Novi Pazar et d'Atenica). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 65—76. Avec 3 pl.
- B. JOVANOVIĆ, *The Scordisci and their art*. Alba Regia XIV (Szekesfehérvár 1975) 167—176.
- B. JOVANOVIĆ, *The Scordisci and the Dacians during the first century B. C.* The Journ. Indo-European Studies 4, 2 (1976) 81—96.
- R. KATIČIĆ, *Illyro-Apenninica* (rés. serbo-croate). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 177—183.
- K. KILIAN, *Bosnisch-herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland*. Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 163—171. Avec 1 fig. et 5 pl.
- K. KILIAN, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Aegäis und Adria*. Praehistorische Zeitschrift 50 (Berlin 1975) 9—140. — Compte rendu par R. VASIĆ, Balcanica 7 (Београд 1976) 408—410.
- Т. КНЕЗ, *Археолошка ископавања у Новом Месту. Велика археол. налазишта у Словенији*. Београд, Коларчев нар. унив. (1976) 16—26. Avec 8 fig.
- T. KNEZ, *Neue Werke der Situlenkunst aus Novo Mesto*. Arch. iug. XV (Београд 1974) 13—21. Avec 9 fig.
- M. KORKUTI, *A propos des agglomérations fortifiées illyriennes de la première période du fer dans le ter-*

ritoire de l'Albanie (rés. serbo-croate: O ilirskim utvrđenim naseljima starijeg željeznog doba u Albaniji). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 199—212. Avec 7 pl.

M. KORKUTI, *Alcune caratteristiche degli abitati protourbani nella Illiria meridionale*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 131—136. Avec 3 pl.

M. KOSORIĆ, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja* (rés. angl.: Cultural, ethnical and chronological Problems of the Illyrian Necropolises in the Drina Basin). [Dissertationes et Monographies t. XVIII]. — Tuzla, Muzej istočne Bosne (1976). 90 + XXXV.

P. KUJOVIĆ, *Ilirska humka u Gorjem Lušcu kod Ivanograda*. Glasn. cet. muz. VIII (Cetinje 1975) 179—183.

A. LA REGINA, *Centri fortificati preromani nei territori sabellici dell'Italia centrale adriatica*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 271—282. Avec 7 pl.

A. LAŠOVIĆ, *Praistorijske ostave iz Narodnog muzeja u Zajčaru* (rés. franç.: Dépôts préhistoriques au Musée de Zajčar). Starinar XXVI (Beograd 1976) 143—149. Avec 8 pl.

D. G. LOLLINI, *Sintesi de la civiltà picena* (rés. serbo-croate: Pogled na picensku kulturu). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 117—153. Avec 18 pl.

N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Keltsko latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. [Acta musei cibalensis 2]. Vinkovci (1970). 142. — Compte rendu par I. PUŠ, Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 284.

A. MANO, *Le commerce et les artères commerciales en Illyrie du sud*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 165—173.

G. A. MANSUELLI, *Problemi dell'Italia centrale nella protostoria: l'urbanizzazione* (rés. serbo-croate: Problemi središnje Italije u protohistoriji — urbanizacija). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 213—226.

Z. MARIĆ, *Dva nova primjerka daorsijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca* (rés. allem.: Zwei neue daorische Münzen von der Gradina Ošanići bei Stolac). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 253—259. Avec 1 pl.

Z. MARIĆ, *Ošanići — centar Daorsa — kulturno-historijske značajke* (rés. ital.: Ošanići — centro della tribù illirica di Daorsoi). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 247—254. Avec 4 fig.

Z. MARIĆ, *Praistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa* (rés. ital.: Fortificazioni preistoriche e protoistoriche nel territorio di Daorsi). Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 103—111. Avec 1 carte et 3 pl.

Ч. МАРКОВИЋ, *Метални налаз из илирске хумке у селу Лушцу код Иванграда*. Старине Црне Горе 5 (Cetinje 1975) 229—232. Avec 1 pl.

I. MAROVIĆ, *Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu* (rés. franç.: Quelques pièces de monnaie de la collection numismatique de Musée archéologique de Split). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 221—244. Avec 7 pl.

Метално доба на тлу југозападне Србије. Археолошка изложба Народног музеја. Текст: М. ЗОТОВИЋ. Титово Ужице 1976. Београд, Народни музеј (1976). 24. Avec ill.

S. PAHIĆ, *Nov seznam noriško-panonskih gomil* (Cfr. Starinar n. s. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par J. FITZ, Alba Regia XIII (Székesfehérvár 1974) 291.

S. PAHIĆ, *Pobrežje* (Cfr. Starinar n. s. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par P. VASIĆ, Starinar XXVI (Beograd 1976) 189—190.

Ф. ПАΠΑЗОГЛУ, *Једно непостојеће илирско име (MHKOS)* (rés. franç.: Un nom fantôme illyrien: MHKOS). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 91—96.

R. PERONI, *La «Koiné» adriatica e il suo processo di formazione* (rés. serbo-croate: Jadranska «Koiné» i proces njenog oblikovanja). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 95—115.

F. PRENDI, *Aspects de la vie sociale, économique et culturelle de Lissus*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 149—160. Avec 4 pl.

F. PRENDI, *Un aperçu sur la civilisation de la première période de fer en Albanie* (rés. serbo-croate: Kratak pregled civilizacije starijeg željeznog doba u Albaniji). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 155—175. Avec 9 pl.

P. RAŠAJSKI, *Обредно уклапање керамике у некрополи на Агу крај Вршца*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 57—61. Avec 6 dess.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O jednom tipu «ilirskog» nadgrobnog spomenika* (rés. franç.: A propos d'un type de monument funéraire «illyrien»). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 285—305. Avec 5 fig. et 5 pl.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 47—58. Avec 6 fig. et 2 pl.

G. SIMION, *Quelques remarques sur la civilisation gétique des centres et forteresses autochtones de Dobroudja à la fin du Hallstatt et au commencement du La Tène*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 237—248. Avec 3 fig. et 2 pl.

A. STIPČEVIĆ, *Iliri. Povjest, život, kultura* (Cfr. Starinar n. s. XXVI, 228). — Compte rendu par Š. BATOVIĆ, Diadora 8 (Zadar 1975) 167—185; В. ТРБУХОВИЋ, Starinar n. s. XXVI (Београд 1975) 193.

A. STIPČEVIĆ, *Simboličko značenje zmije na iliro-grčkom novcu* (rés. ital.: Il significato simbolico del serpente nelle monete illiro-greche). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 245—251.

M. SUIĆ, *Illyrii proprie dicti* (rés. franç.). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 179—196.

I. ŠARIĆ, *Japodske urne u Lici* (rés. franç.: Les urnes jépodiques en Lika). Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 23—36. Avec 2 fig. et 4 pl.

V. ŠRIBAR, *Žgano srednjelatensko grobišče v Metliki* (rés. allem.: Brandgräber aus dem mittleren La-Tène in Metlika). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 319—352.

H. ТАСИЋ, *Налази гвозденог доба на Гомолави, истраживања 1969—1971. год.* Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 99—123. Avec 13 pl.

N. TASIĆ, *Stratigrafska zapažanja na Gomolavi i problem periodizacije starijeg гвозденог доба u Sremu i Slavoniji* (rés. allem.: Stratigraphische Beobachtungen auf der Gomolava und das Problem der Periodisierung der älteren Eisenzeit in Syrmien und Slawonien). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 153—162.

F. e S. TINE, *I rititi funerari in Puglia nell'età del ferro* (rés. serbo-croate: Pogrebni obredi u željezno doba u Apuliji). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 265—272. Avec 11 fig.

J. TODOROVIĆ, *Die Ethnogenese der Skordisker*. Alba Regia XIV (Székesfehérvár 1975) 215—223.

J. ТОДОРОВИЋ, *Кимбри у земљи Скордиска* (rés. franç.: Les Cimbres dans le pays des Scordisques). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 85—90.

J. TODOROVIĆ, *Skordisci — istorija i kultura* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 228). — Compte rendu par H. ТАСИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1975) 168—169; P. ПОРОВОЋ, Arch. iug. XV (Beograd 1974) 53—54. Avec 1 fig.

F. TRUHLAR, *Arheološki pomen aglomeracije Trnovo—Ilirska Bistrica* (rés. allem.: Archäologische Bedeutung des Besiedlungskomplexes Trnovo—Ilirska Bistrica). Archeol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 268—271.

V. TUSA, *Centri fortificati punici ed elimi della Sicilia occidentale*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 283—295. Avec 2 fig. et 3 pl.

P. ВАСИЋ, *Пробијени појас из Музеја Бенаки* (rés. franç.: La ceinture ajourée du Musée Benaki). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 81—84. Avec 2 fig.

V. VEJVODA, *Rekognosciranje i istraživanje u Požeškoj kotlini 1975. godine*. Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 168.

K. VINSKI-GASPARINI, *Fibule u obliku violinskog gudala u Jugoslaviji* (rés. allem.: Die Violinbogenfibeln in Jugoslawien). Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 1—28. Avec 10 pl.

K. VINSKI-GASPARINI, *Istraživanja tumulusa u Goričanu kod Čakovca*. Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 133—134.

M. ZANINOVIC, *Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu* (rés. ital.: Le relazioni greco-delmate sull'Adriatico). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 301—307.

M. ZANINOVIC, *Iliri i vinova loza* (rés. angl.: The Illyrians and the Grapevine). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 261—272.

M. ZOTOVIĆ, *The Necropolis in Pilatovići near Požega and some characteristics in the way of burying the dead*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 27—32. Avec 4 fig.

ANTIQUITÉ

OUVRAGES GÉNÉRAUX

T. BLAVATSKAJA, *De l'épopée crétoise du XVIIe s. au XVe s. av. notre ère*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 355—361.

V. BLAVATSKIJ, *Les Doriens aux XIVe et XIIIe siècles av. n. è.* Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 362—365.

I. BOJANOVSKI, *Toponim »Ad Fines« (Itin, Anton., Tab. Peut.) i njegova značenja (Sinonimni toponimi Ad Fines, Equoranda, Kobiljača* (rés. franç.: Toponymie »Ad Fines« et ses significations). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 307—320.

Д. БОЈОВИЋ, *Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације* (rés. franç.: Pour l'histoire urbaine de Belgrade dans la période de domination romaine). Год града Београда 22 (Београд 1975) 5—27. Avec 14 fig. et pl.

J. CHADWICK, *The Mycenaean World*. Cambridge, University Press (1976). XVIII + 201. — Compte rendu par П. ИЛИЕВСКИ, Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 241—246.

P. CSILLAG, *De fine antiquitatis in iuris prudentia Romana*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 222—225.

I. CURK, *Rimljani na Slovenskem*. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1976). 119. Avec ill.

С ДУШАНИЋ, *Крај Филипа Арабљанина*. Ист. гласник 1—2 (Београд 1975) 7—21.

S. DUŠANIĆ, *The End of the Philippi*. Chiron 6 (München 1976) 427—439.

E. ERXLEBEN, *Berufliche Tätigkeiten attischer Kleinfunden*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 442—446.

M. GABRIČEVIĆ, *A contribution to Roman metrology*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 42—44. Avec 2 fig.

G. HÄRTEL, *Die Widerspiegelung des Untergangs der antiken Sklavenhalterordnung anhand des Codex Theodosianus und des Codex Justinianus*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 226—240.

R. HODDINOTT, *Bulgaria in antiquity*. London, Ernest Benn Ltd., (1975). 368. — Compte rendu par Ђ БОШКОВИЋ, Старинар XXVI (Београд 1976) 193.

E. ИМАМОВИЋ, *Прилог рјешавању проблема родног мјеста римског цара Диоклецијана* (rés. franç.: Supplément à la réalisation du problème du lieu de naissance de Dioclétien empereur romain). Ист. записи 3—4 (Титоград 1975) 499—508.

J. IRMSCHER, *Über den Begriff Spätantike*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 241—246.

S. JOSIPOVIĆ, *Untersuchungen zur Geschichte der alther Illen* (rés. serbo-croate: Prilozi istoriji starih Ilira). Год. Фил. фак. XVIII/1 (Нови Сад 1975) 43—63.

R. KATIČIĆ, *O jeziku i narodnosti starih Makedonaca* (rés. allem.: Über die Sprache und das Volkstum der alten Makedonien). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 339—354.

A. KISS, *Quelques traits de l'art en Pannonie*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 139—152. Avec 14 fig.

W. KREHMER, *Volk ohne »Schuld«? Einige Bemerkungen zur Volksversammlung des 6. Jhd. v. Chr.* Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 11—22.

P. LISIČAR, *Stari Istok*. Zagreb—Zadar, Sveučilište — Filozofski fakultet (1975). 124.

E. MARIN, *Some Notes on Sabiniani of Dalmatia and Pannonia*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 324—330.

A. МАРИНОВИЧ, *Наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 447—456.

B. MARUŠIĆ, *Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora* (rés. franç.: Certains problèmes de l'Istrie dans la basse antiquité et à l'époque byzantine à la lumière des sources archéologiques). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 337—340.

Z. MIRDITA, *Intorno al problema dell'ubicazione e della identificazione di alcune agglomerati dardani nel tempo preromano*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 201—216.

A. MÓCSY, *Grossgrundbesitz und Kontinuität in Pannonien*. Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 321—326.

A. NEUMANN, *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens*. Wien—Köln—Graz, Hermann Böhlau Nachf. (1972). 180 + 128. — Compte rendu par P. KOS, Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 588.

M. NIKOLANCI, *Jadranski Grci kao periferija helenizirane svijeta* (rés. franç.: Les Grecs adriatiques en tant que périphérie du monde hellénique). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 149—168.

A. ОНАЙКО, *К истории северо-восточного Причерноморья в античную эпоху*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 331—342. Avec 6 fig.

F. PAPAZOGLU, *O pojmovima »Epir« i »Ilirija« u poznorepublikansko doba* (rés. franç.: Les noms d'»Epir« et d'»Illyrie« au cours des deux derniers siècles de la République). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 197—211.

N. PETRIĆ, *O gradu Hvaru u kasnoj antici* (rés. franç.: Sur la ville de Hvar à la fin de l'antiquité). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 5—30. Avec 4 fig.

П. ПЕТРОВИЋ, *Ниш у античко доба* (rés. angl.: Niš in ancient times), Ниш, »Градина« (1976). 202.

П. ПЕТРОВИЋ, *Станица Тимасум на путу Naissus—Ratiaria u античко насеље код села Равна* (rés. franç.: La station Timacum sur la voie Naissus—Ratiaria et le site antique près du village Ravna). Страниар XXVI (Београд 1976) 43—56. Avec 6 dess. et 2 pl.

D. PETRUSEVSKI, *L'Arcadie et l'état de Pylos*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 432—436.

D. i M. D. PETRUSEVSKI, *Iz najstarije geografije i toponimije južnog Balkana* (rés. franç.: Considérations sur la géographie et la toponymie les plus anciennes des Balkans du sud). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 327—337.

Lj. PLESNIČAR-GEC, *Poznoantička in starokršćanska Emona* (rés. allem.: Das spätantike und das christliche Emona). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 231—238. Avec 4 pl.

A. RADNOTI, *Die römische Reichsgrenze zwischen Beograd und dem Eisernen Tor nach der Eroberung Dakiens* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 203—219.

F. REDÖ, *Religious Policy of the End of Principatus*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 461—468.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Salone d'après les sources antiques et question des Grecs salonitains*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 23—30.

M. РОСТОЦЕВ, *Историја старог света* (Cfr. Страниар н. с. XXVI, 229). — Compte rendu par M. ŠVAB, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 533—534.

F. STARE, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor* (rés. allem.: Die Etrusker und der südöstliche Voralpenraum). Razprave I razr. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (1975). 86 et ill.

M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*. [Institut za arheol. Sveuč. u Zagrebu. Studije iz hist. urbanizma]. Zagreb, Sveučilišna naklada »Liber« (1976). 328. Avec ill.

M. SUIĆ, *Derniers résultats des recherches sur la constitution municipale de la Salone antique*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 31—38.

M. SUIĆ, *Lukanov Iader (IV 405) — rijeka Jadro ili grad Zadar?* (rés. franç.: Iader de Lucain (IV 405) — fleuve de Jadro ou ville de Zadar?). Diadora 8 (Zadar 1975) 5—28.

J. ŠASEL, *Aenona (Nin)*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. 14 (1974) 3—13 + 1 Karte.

J. ŠASEL, *Emonske jubilej* (rés. allem.: Das Jubiläum von Emona). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 575—577.

- J. SASEL, *Siscia*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. 14 (1974) 702—741.
- Д. ШЕЛОВ, *Кочевники волго-донских степей и античный мир во II—IV вв н. э.* Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 343—354.
- F. TRUHLAR, *Banjška planota — arheološka terra incognita?* (rés. allem.: Das Hochplateau von Banjšice, ein archäologisches Brachland?). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 550—551.
- A. TUILLIER, *Le conflit entre Constantin et Licinius et les origines de l'arianisme*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 247—258.
- Z. VINSKI, *Kasnoantički starosjedeoci u salonitanskoj religiji prema arheološkoj ostavštini predslavonskog supstrata*. (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 229). — Compte rendu par С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Старинар XXVI (Београд 1976) 196—197.
- M. VIŠIĆ, *Odnos muzike i poezije u drevnoj Heladi*. Plutarh o muzici. Zrenjanin, Centar za kulturu (1975). 157.
- M. ZANINOVIC, *Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali* (rés. allem.: Das römische Heer in der Entwicklung des Altertums an unsern Küsten). Develi kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 169—184.
- Zaton antike v Sloveniji*. Narodni muzej (rés. allem.). Ljubljana, Narodni muzej (1976). 66.
- D. R. M. — M. G., *Staroeegipatski drveni sarkofag s mumijom*. Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 139—141.
- SOURCES HISTORIQUES (EXCEPTÉ ÉPIGRAPHIE) — LITTÉRATURE — HISTOIRE DE LA LANGUE
- Th. ADAMIK, *Die Funktion der Alliteration bei Martial*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 69—75.
- G. BONAMENTE, *Studio sulle elleniche di Ossirinco*. Perugia, Istituto di storia della Facoltà di lettere e filosofia. — Compte rendu par П. АНЧИЧАР, Старинар XXVI (Београд 1976) 194.
- I. BORZSAK, *Persicos odi, puer, apparatus*. Interpretationsversuch zu Horr. C. I 38. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 76—87.
- М. БУДИМИР, А. ЦРЕПАЈАЦ, *Из хеленске глотологије* (rés. allem.). Глас САНУ, књ. 297, Одељ. језика и књижевности. 8. Београд, Српска академија наука и уметности (1976). 74.
- Fr. CHAMOUX, *L'épigramme d'Hermèsandres à Cyrène*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 272—273.
- ЦИЦЕРОН, *Расправе у Тускулу* (Marci Tullii Ciceronis, Tusculanarum disputationum libri quinque). Prev.: А. ЦРЕПАЈАЦ, Београд, Српска књижевна задруга (1974). XIX + 251.
- Lj. CREPAJAC, *Ein Beitrag zu den semasiologischen Untersuchungen des Begriffes »denken, überlegen« in den klassischen Sprachen*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 27—30.
- G. DAUX, Η ΣΤΕΦΑΝΩ. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 45—47.
- L. DEROU, *Le problème d'opi en mycénien*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 366—368.
- L. DEROU, *Le surnom latin »Scaevola«*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 105—109.
- M. DORIA, *Note esegetiche alle iscrizioni dei carri e route di Cnosso e di Pilo*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 369—380.
- Z. DUKAT, Parry, Propp and Literary Studies. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 149—159.
- F. FERLUGA, *La terminologia delle armi nell'onomastica micenea*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 381—387.
- J. FILOVSKI—M. PETRUSEVSKI, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΚΙΝΔΥΝΟΥ. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 161—192.
- R. GANDEVA, *De Horatio iudice civitatis Romanae et barbarorum vitae laudatore*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 88—93.
- R. GANDEVA, *Proprius und pauper (pauperes; paupertas) bei Horaz*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 89—104.
- K. GANTAR, *Nekaj misli o pisavi antičnih imen in strokovnih izrazov* (rés. allem.: Gedanken über das Schreiben der antiken Eigennamen und Fachausdrücke im Slowenischen). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 539—549.
- K. GANTAR, *Tristia II als eine Quelle zur Erschließung der ovidischen Poetik*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 94—102.
- T. GANTZ, *The Prophecies of Prometheus*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 31—42.
- G. GELLIE, *Sophocles. A Reading*. Carlton, Victoria, Melbourne University (1972). — Compte rendu par Z. DUKAT, Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 260—262.
- I. GHEORGHITA, *L'oeuvre poétique de Virgile, traduite en grec*. Evghenie Vulgaris (1716—1806). Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 103—105.
- R. HAUSSLER, *Statius' Silve V, 4 (Ad Somnum)*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 106—113.
- S. HILLER, *RA-MI-NI-JA: Mykenisch-kleinasiatische Beziehungen und die Linear B-Texte*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 388—412.
- Б. ХОДОРКОВСКА, *Сигматические образования глагола в италийских языках*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 31—37.
- J. HOOKER, *Mycenean PO-RO- and Greek про*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 27—29.
- A. HURST, *L'huile d'Aphrodite*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 23—25.

- A. HURST, *Méthode structurale et grec en laboratoire*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 38—45.
- P. ILIEVSKI, *Illyrian Personal Names in the Mycenaean-Greek Onomasticon?* Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 413—421.
- R. KATČIĆ, *Die sprachbildende Gegenwartigkeit der klassischen Literaturen*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 46—51.
- A. KOMORNICKA, *La notion du temps chez Pindare. Divers emplois et aspects du terme «chronos»*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 123—127.
- J. KRAMER, *Bemerkungen zur Aussprache des lateinischen auf Grund griechischer Papyri*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 111—117.
- M. KRAVAR, *L'Aspect verbal en latin à la lumière d'oppositions distinctives*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 52—61.
- H. KURZOVA, *Syntaktische Typologie und das Griechische*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 62—68.
- D. LEVIN, *Specimens from Herondas' Zoo*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 57—62.
- K. МАРИЦКИ-ГАБАНСКИ, *Хеленска глотологија пре Аристотела*. Нови Сад, Матица српска (1975). 105.
- K. МАРИЦКИ-ГАБАНСКИ, *Politeia trophe anthropou или Историја Атине у Платона*. Летопис Матице српске 417 (Нови Сад 1976) 679—687.
- M. MARCOVICH, *Aelian, Varia historia* 13. 15. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 49—51.
- M. MARCOVICH, *The Genuine Text of Theophrastus' Thirty-first Character*. Papyrus Lychonopolitana: Edition Princeps. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 51—52.
- P. MAXWELL-STUART, *Two Notes on Aristophanes*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 43—44.
- E. MIHEVC-GABROVEC, *Les propositions temporelles dans le grec postclassique*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 119—148.
- R. MÜLLER, *Elemente dialektischen Denkens in der frühgriechischen Lyrik*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 128—136.
- M. PARLOG, *Remarques sur le vocabulaire de Properce*. Жива антика 1—2 (Скопје 1976) 137—149.
- ПЕТРОНИЈЕ, *Сатирикон* (Petronii Arbitri Satyricon). Превела Р. ПАЛАБАЛИЋ, Београд, Српска књижевна задруга (1976). LXVI + 254.
- M. PETRUSEVSKI, *Le problème de la palatalisation en grec mycénien*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 437—441.
- ПЛАТОН, *Менексен*. *Надгробна беседа*. *Етички спис*. Летопис Матице српске 417 (Нови Сад 1976) 664—678.
- Ž. PURATIĆ, *Paraphrasis psalmodum poetica*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 193—212.
- Zs. RITOÓK, *Zur Komposition des Pervigilium Veneris*. Жива антика 1—2 (Скопје 1976) 150—155.
- U. SCHILLINGER-HÄFELE, *Der Name «Carnich» in der Kosmographie von Ravenna* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 255—256.
- C. SEGAL, *Caves, Pan, and Solenus: Theocritus' Pastoral Epigram and Virgil's sixth Eclogue*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 53—56.
- Th. SPYROPOULOS—J. CHADWICK, *The Thebes Tablets II. Suplementos a Minos Num. 4. Salamanca* (1975). — *Compte rendu par P. ILIEVSKI*, Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 247—250.
- C. STANIĆ, *Etimologija naziva «Plagentis»*. Годишњак Пом. музеја XXIV (Котор 1976) 181—182.
- H. SZELEST, *Lyrische Motive in Ausonius' Sammlung «Commemoratio professorum burdigalensis»*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 156—163.
- S. ŠONJE, *Pentemimerski heksametar u Ilijadi Rajmunda Kunića* (rés. franç.: La pause de pentémimère dans l'Iliade de Rymond Kunič). Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 213—234.
- D. VESSEY, *Horace's Archytas Ode: a Reconsideration*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 73—87.
- R. WILHELM, *The Second Georgic: the Sowing of a Republic*. Жива антика XXVI, 1 (Скопје 1976) 63—72.
- В. ЯРХО, *Проблема нравственной ответственности в древнегреческой лирике*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 114—121.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHEOLOGIQUES

Đ. BASLER, *Naselje uz metalurški pogon u dolini rijeke Japre* (rés. allem.: Eine römische Werksiedlung im Japratal). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin, 1975. (Beograd 1977) 137—146. Avec 1 pl.

I. BOJANOVSKI, *Bosanska Posavina u antici u svjetlu novijih istraživanja* (rés. franç.: Bosanska Posavina dans l'antiquité à la lumière des nouvelles recherches). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII, Varaždin 1975 (Beograd 1977) 147—154. Avec 3 fig.

I. BOJANOVSKI, *Borak — Grm, Vrba, Glamočko polje — kasnoantička bazilika* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 118—121. 182. Avec 1 pl.

D. BOJOVIĆ, *Grocka — rimska grobnica* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 114—117. 181. Avec 2 pl.

Д. БОЈОВИЋ, *Резултати археолошких ископавања на убицању римског војног логора у Сингидунуму* (rés. franç.). Résultats des fouilles archéologiques de Singidunum et localisation du camp militaire). Старијар XXVI (Београд 1976) 71—85. Avec 5 dess. et 8 pl.

D. BOJOVIĆ, *Vinča, Ošljane — veteranska vila* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 84—86, 180. Avec 3 pl.

- D. BOJOVIĆ, *Zemun polje, Bulevar Lenjina bb — kasnoantička nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 113—114. Avec 2 pl.
- Б. БОШКОВИЋ—Р. GROS—N. DUVAL—В. ПОПОВИЋ, *Југословенско-француска истраживања Сирмијума 1974. године* (rés. franç.: Recherches franco-yougoslaves à Sirmium en 1974). Старијар XXVI (Београд 1976) 159—163. Avec 5 dess. et 3 pl.
- R. BRANK, *Ob najdbi rimskega vodovoda nad Trnjem pri Stari Loki* (rés. allem.: Zum Funde einer römischen tönernen Wasserleitung oberhalb des Dorfes Trnje bei Stara Loka). Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 11—14. Avec 3 fig.
- O. BRUKNER, *Rimsko naselje kod Beočina* (rés. angl.: Roman settlement near Beočin). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975 (Beograd 1977) 123—136. Avec 6 fig. et 6 pl.
- Н. БУКИЛИЋ, *Из историје римске провинције Далмације. Плевља — антички »Municipium S«* (rés. franç.: De l'histoire de la province romaine Dalmatie. Pljevlja — »Municipium S...«). Ужички зборник 5 (Титово Ужице 1976) 49—63. Avec 5 fig.
- M. BULAT, *Nalazi rimskih natpisa u Donjem gradu u Osijeku*. Glasnik slavonskih muzeja 31 (Vukovar 1976) 27—29.
- M. BULAT, *Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji* (rés. allem.: Stand der Forschung über die antiken Ansiedlungen in Slawonien). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975. (Beograd 1977) 63—87. Avec 2 cart., 4 pl.
- R. BUNARDŽIĆ, *Begeč, Kuva-Onagrinum — rimsko utvrđenje i srednjovekovna nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 77—80. 180. Avec 2 pl.
- A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, D. SREJOVIĆ, Č. MARKOVIĆ, *Komini, Pljevlja — rimske nekropole* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 104—105. 181.
- A. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ—О. ВЕЛИМИРОВИЋ-ЖИЖИЋ—Д. СРЕЈОВИЋ, *Античка Дукља — некропола* (Cfr. Старијар н. с. XXVII, 237). — Compte rendu par P. КУЈОВИЋ, Гласн. цет. муз. VIII (Цетиње 1975) 203.
- S. CIGLENEČKI, *Kasnoantično utrijeno naselje Gradec pri Prapretnem* (rés. allem.: Eine spätantike befestigte Siedlung am Hügel Gradec beim Ort Prapretno). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 259—266. Avec 6 fig. et 1 pl.
- S. CIGLENEČKI, *Veliki Kamen* (rés. angl.: Veliki Kamen). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 399—416.
- Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes* (Cfr. Старијар н. с. XXIII, 186; XXIV—XXV, 308). — Compte rendu par J. FITZ, Alba Regia XIII (Székesfehérvár 1974) 292.
- F. ČORDAŠIĆ, *Inicijativa Muzeja Đakovštine za arheološko iskopavanje na lokalitetu Strbinci*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976) 15—18.
- V. DAUTOVA-RUSEVLJAN, *Zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta »Kuva« kod Begeča* (rés. allem.: Schutzgrabung auf dem römischen Fundort Kuva bei Begeč). Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 141—152. Avec 5 pl.
- V. DAUTOVA-RUSEVLJAN, *Zaštitno istraživanje podvodnog nalaza amfora na otoku Rabu* (rés. ital.: Scavi di protezione dei giacimenti subacquei di anfore nell'isola di Rab — Arbe). Diadora 8 (Zadar 1975) 89—102. Avec 3 pl.
- J. DULAR, *Rimski grobovi z Boštka v Metliki* (rés. allem.: Die römischen Gräber von Borštek in Metlika). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 353—369.
- N. DUVAL, F. BARATTE, J. GUYON et Cl. BRENOT, *Fouilles franco-yougoslaves à Sirmium*. Revue archéologique 1 (Paris 1976) 175—187.
- Excavations at Salona, Yugoslavia (1969—1972)* conducted for the Department of Classics, The State University of New Jersey by Chr. W. CLAIRMONT with collaboration of S. HANDLER AUTH., V. von GONZENBACH. Park Ridge, Noyess Press (1975). 236+15+64. — Compte rendu par St. KARWIESE, Archaeologia austriaca 59/60 (Wien 1976) 487—488.
- A. FABER, *Stobreč i Trogir — istraživanja antičkih bedema* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 93—95. 180—181. Avec 1 pl.
- A. FABER, *Skrip na Braču — istraživanja antičkih bedema* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 97—99. 181.
- P. FEVRIER, *Banistère et ville*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 211—220.
- H. GABFLMANN, *Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage*. Beihefte der Bonner Jahrbücher 34 (Bonn). 1973. — Compte rendu par N. CAMBI, Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 175—183.
- I. ISKRA-JANOŠIĆ, *Prilog topografiji Cibala* (rés. angl.: A contribution to the topography of Cibala). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975. (Beograd 1977) 105—110. Avec 3 fig.
- T. ЈАНКИЕВСКИ, *Прилог кон прашањето за убикација на античката населба Nicea — станица на via Egnatia* (rés. angl.: A contribution to the antique settlement Nicea, a station on the via Egnatia). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 189—204. Avec 20 fig.
- M. i Đ. JANKOVIĆ, *Vrelo, Sarkamen — antički lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 86—88. 180. Avec 1 pl.
- K. КЕПЕСКИ, *Сезерозападна некропола на вилата рустика во Пештерица кај Прилеп* (rés. angl.: The North-Western Necropolis of the Villa Rustica in Pešterica near Prilep). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 205—218. Avec 5 pl.
- K. КЕПЕСКИ, *Villa rustica во Пештерица кај Прилеп* (rés. angl.: Villa rustica in Pešterica near Prilep). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 143—155. Avec 6 pl.

A. КЕРАМИДЧИЕВ, *За старото рударство во Мариово* (rés. angl.: Old Mining in Morihovo). *Macedoniae acta archaeologica* 2 (Прилеп 1976) 237—249. Avec 5 fig.

K. KILIAN, *Die Befestigung auf dem Aetos von Ithaka, Vergleichungsmöglichkeiten zu Epirus und Südalbanien*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 217—222. Avec 2 fig.

T. KNEZ, *Novo Mesto, Beletov vrt — antična nekropola* (rés. franç.). *Arh. pregled* 17 (Beograd 1975) 105—106. 181.

V. KOLŠEK, *Sempeterska nekropola*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, Maribor, Obzorja (1974) 30 et ill.

A. КОРОВИНА, *Раскопки древней Гермонассы за последние год*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 299—305. Avec 4 fig.

Б. МАНО-ЗИСН—J. WISEMAN, *Ископаванја у Стобима 1970—1974* (rés. franç.: Fouilles de Stobi 1970—1974). *Старинар* XXVI (Београд 1976) 87—95. Avec 17 pl.

И. МАРЧЕНКО, *Акрополь Пантиканея в свете археологических исследований*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 317—323. Avec 3 fig.

I. MIKL CURK, *Rimska mesta v Sloveniji — nekaj paralel arheoloških in spomeniško varstvenih paralel* (rés. allem.: Einige Parallelen archäologischen und denkmalpflegerischen Charakters bei der Bearbeitung der römischen Städte Sloweniens). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975 (Beograd 1977) 9—12.

I. MIKL-CURK, *Utrdbe Nauporta ob Ljubljani na Vrhniki* (rés. angl.: Nauportus Forteresses by the River Ljubljana at Vrhnika). *Arheol. vestnik* XXV (Ljubljana 1974) 370—386.

И. МИКУАЧИК, *Убикација на Билазора* (rés. allem.: Die Lage von Bylazora). Год. зборн. Фил. фак. 28 (Скопје 1976) 149—165. Avec 13 fig.

Novi arheološki nalazi muzeja Požeške kotline. Rimski arheološki nalaz u Radovancima. *Glasnik slavonskih muzeja* 31 (Vinkovci 1976) 11—12.

S. ПАНИЋ, *Ostanki rimske ceste v Veleniku pri Pragerskem* (rés. allem.: Die Römerstrassenreste im Velenik—Wald bei Pragersko). *Arheol. vestnik* XXVI (Ljubljana 1976) 225—241. Avec 10 fig.

S. ПАНИЋ, *Plaz in rimska cesta pri Slovenski Bistrici* (rés. allem.: Erdlawine und Römerstrasse bei Slovenska Bistrica). *Arheol. vestnik* XXV (Ljubljana 1974) 392—398.

S. ПАНИЋ, *Pragersko kod Ptuja — rimska cesta* (rés. franç.). *Arh. pregled* 17 (Beograd 1975) 102—104. 181. Avec 1 pl.

М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Некрополь Ольвици эллинистического времени* (Cfr. *Старинар* н. с. XXVI, 231). — *Compte rendu* par D. TUDOR, *Revue des Et. sud-est europ.* XIV, 1 (București 1976) 186—187; Г. С.

РУСЯЕВА—М. В. СКРЖИНСЬКА, *Український історичний журнал* 8 (Київ 1975) 146—147.

V. PASKVALIN, *Mirine-Bihovo-Trebinje villa rustica* (rés. franç.). *Arh. pregled* 17 (Beograd 1975) 80—83. 180. Avec 2 pl.

P. PETROVIĆ, *Ravna kod Knjaževca — rimska tvrđava* (rés. franç.). *Arh. pregled* 17 (Beograd 1975) 95—97. 181.

S. PETRU, *Emonske nekropole (otkrivene med leti 1635—1960)*. (Cfr. *Старинар* н. с. XXIV—XXV, 311; XXVI, 232). — *Compte rendu* par M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Старинар* XXVI (Beograd 1976) 194—195; Zs. BANKI, *Alba Regia* XIV (Székesfehérvár 1975) 348.

P. PETRU, *Hrušica, SR Slovenija — poročilo o arheoloških izkopavanjih v 1974* (rés. franç.). *Arh. pregled* 17 (Beograd 1975) 88—90. 180.

P. PETRU, *Hrušica, SR Slovenija — poročilo o arheoloških izkopavanjih v 1975* (rés. franç.). *Arh. pregled* 17 (Beograd 1975) 91—93. 180.

П. ПЕТРУ, *Новија истраживања римских утврђења у Словенији*. Велика археол. налазишта у Словенији. Београд, Коларчев народни универзитет (1976) 27—34. Avec 2 fig.

P. PETRU, *Praetoria in njihov vpliv na tipe rimskih stavb v naših krajih* (rés. angl.: Praetorium and its influence on the type of the houses in these regions). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975 (Beograd 1977) 13—18. Avec 1 fig.

П. ПЕТРУ, *Шемпетер — античка некропола*. Велика археол. налазишта у Словенији. Београд, Коларчев нар. унив. (1976) 35—45 Avec 4 fig.

D. PINTEROVIĆ, *Što znamo o urbanom razvoju Mursae?* (rés. angl.: On the urban development of Mursa). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975 (Beograd 1977) 89—104. Avec 5 pl.

L. PLESNIČAR-GEC, *The Northern Necropolis of Emona* (Cfr. *Старинар* н. с. XXIV—XXV, 311; XXVI, 232). — *Compte rendu* par Zs. BANKI, *Alba Regia* XIV (Székesfehérvár 1975) 348.

Lj. PLESNIČAR-GEC, *Urbanistične značilnosti Emona* (rés. angl.: Urban development of Emona). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975 (Beograd 1977) 19—34. Avec 6 fig.

L. PLESNIČAR, *Emona*. Velika arheol. nalazišta u Sloveniji. Beograd, Kolarčev nar. univ. (1976) 47—53. Avec 5 fig.

V. POPOVIĆ, *Glavne etape urbanog razvoja Sirmiuma* (rés. franç.: Les principales étapes du développement urbain de Sirmium). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975. (Beograd 1977) 111—122. Avec 6 fig.

V. POPOVIĆ und E. OCHSENSCHLAGER, *Der spät-kaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium*. *Germania* 54, 1 (Frankfurt/M 1976) 156—181.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Istraživanja antičkog naselja kod Prozora u Lici (Arupium)*. Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 169—171.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prozor (Arupium) Lika — sondažni radovi na antičkom lokalitetu* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 99—100. Avec 2 pl.

I. SIVEC, *Ljubljana, Metalka, Ajdovščina, Rakovnik: — zaštitna izkopavanja* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 117—118. 181.

M. SLABE, *Antični grob iz Šahovca pri Dobrniču* (rés. ital.: Tomba dell'epoca romana scoperta a Šahovec presso Dobrnič nella Carniola inferiore). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 242—247. Avec 2 fig. et 2 pl.

M. SLABE, *Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu* (rés. angl.: The Late Roman Autochthonous Grave from Dane near Stari Trg). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 417—423.

M. SLABE, *Trumovšče nad Vrhniko — poznoantični stolp* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 101. 181. Avec 1 pl.

D. SOKAČ-STIMAC, *„Treštanovačka gradina“, Tekić kod Slav. Požege — kasnoantična nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 106—111. 181. Avec 6 pl.

D. SREJOVIĆ, *Grobnice Aurelije Maksimije u Pakonije Montane u Komini* (Municipium S.) (rés. franç.: Les monuments funéraires d'Aurelia Maximiana et de Pannonia Montana à Komine (Municipium S.)). Zbornik Nar. muz. VIII Beograd 1975) 177—185. Avec 12. pl.

D. SREJOVIĆ—A. LALOVIC, *Gamzigrad, Zaječar — kasna antika* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 72—73. 180.

D. SVOLJSAK, *Nova Gorica, Ledine — rimska stavba in zgodnjerednjeveško grobišče* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 101—102. 181.

I. ŠARIĆ, *Antičko naselje u Petrijancu*. Antički grobovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975 (Beograd 1977) 49—62. Avec 7 fig. et 23 pl.

J. SASEL, *Emona — sprehod po Ljubljani k ostankom Emone*. [Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo (1975). 31. Avec ill.

D. SLJIVAR, *Jagodin mala, Niš — zaštitni radovi na kasnoantičkoj nekropoli* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 111—113.

B. VIKIĆ, *Istraživanja u Ludbregu 1975. godine*. Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 168—169.

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* (rés. allem.: Typen antiken Ansiedlungen in nordwestlichen Kroatien zur Zeit der römischen Kaiserherrschaft). Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Materijali XIII. Varaždin 1975 (Beograd 1977) 35—47. Avec 16 pl.

D. VUGA, *Šumi-Ljubljana, antička Emona*. Pod Lipco. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 71—72. Avec 1 pl.

J. WISEMAN and Đ. MANO-ZISI, *Stobi: A City of Ancient Macedonia*. Journ. of Field Archaeology 3/3 (Boston 1976) 269—302.

Lj. ZOTOVIĆ, *Medijana, Niš — zaštitni radovi na trasi puta* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 74—77. 180.

Lj. ZOTOVIĆ, *Niš — lokacija autobuske stanice* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 73—74. 180. Avec 1 pl.

RELIGION — MYTHOLOGIE — CULTE

A. DIMITROVA, *Magische Gemmen aus Thrakien und Mösien in der Römerzeit*. Зборник Нар. муз. VIII (Beograd 1975) 121—129. Avec 2 pl.

V. JURKIĆ, *The Cult of Magna Mater in the Region of Istria*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 285—298. Avec 4 fig.

J. MEDINI, *Rimske i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana* (rés. franç.: Religion romaine et religions orientales sur la côte est de l'Adriatique). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 185—207.

P. SELEM, *Mithrin kult u Panoniji* (rés. allem.: Der Mithrakult in Pannonien). Radovi 8. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1976) 5—63.

Љ. ЗОТОВИЋ, *Митраизам на тлу Југославије* (Cfr. Старијар н. с. XXIV—XXV, 312). — Compte rendu par M. ŠVAB, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 470—473; J. MEDINI, *Diadora* 8 (Zadar 1975) 187—202; J. TRYNKOWSKI, *Archeologia* XXVI (Wrocław 1975) 196.

ARCHITECTURE

D. BASLER, *Die „Basilika II“ in Breza bei Sarajevo*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 259—264. Avec 3 pl.

Dh. BUDINA, *Oricum — à la lumière des données archéologiques* (rés. serbo-croate: Oricum u svjetlu arheoloških podataka). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 255—263. Avec 8 pl.

A. FABER, *Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku* (rés. franç.: Contribution à la chronologie des fortifications dans l'Illyricum littoral). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 227—245. Avec 8 fig. et 2 pl.

V. MALENKO, *Nouvelles découvertes dans la localité Sv. Erazmo*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 45—51. Avec 10 fig.

J. MARASOVIĆ, T. MARASOVIĆ, Sh. McNALLY, J. WILKES, *Diocletian's Palace* (Cfr. Старијар н. с. XXIV—XXV, 312, XXVI, 233). — Compte rendu par W. HOEPFNER, Germania 54, 1 (Frankfurt/aM 1976) 266—267; M. LAMIOVA-SCHMIEDLOVA, Slov. archeologia XXIV, 1 (Bratislava 1976) 238—239.

T. MARASOVIĆ, *Zapadne i istočne terme Dioklecijane palače u Splitu* (rés. franç.: Les thermes est et ouest du palais de Dioclétien à Split). Deveti kongres

arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 225—230. Avec 8 pl.

Sh. McNALLY, J. MARASOVIĆ, T. MARASOVIĆ, *Dioctetian's palace*. Report on joint excavations. Part. 2. Minnesota, University. Split. Urbanistički zavod Dalmacije (1976) 68 et ill.

S. MLAKAR, *Das Amphitheater in Pula*. Kulturhistorische Denkmäler in Istrien. Archäologisches Museum Istriens (1976). 28. Avec ill.

K. ПЕТРОВ, *Типономијата и карактерот на апсидалните конструкции во несакралните градови во Стоби* (rés. franç.: La typonomie et le caractère des constructions apsidales dans les édifices non-sacrés à Stobi). Год. зборн. Фил. фак. 28 (Скопје 1976) 193—224. Avec 12 fig.

Lj. PLESNIČAR-GEC, *Porta praetoria — severna emonska vrata* (rés. ital.: Porta Praetoria). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 387—391.

B. ПОПОВИЋ—E. OCHSENSCHLAGER, *Касноцарски хиподром у Сирмијуму*. Старица XXVI (Београд 1976) 57—70. Avec 9 dess. et 2 pl.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Salonitana christiana*. O solinskom baptisterijalnom kompleksu Catechumeneum ili Consignatorium? (rés. franç.: L'ensemble baptismal de Salone Catechumeneum ou Consignatorium). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 255—264. Avec 4 fig.

M. SUIC, *Odbrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane* (rés. ital.: Sistema difensivo e prospetto della Jader antica della parte della terraferma). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 533—554. Avec 4 dess.

SCULPTURE

F. BRAEMER, *Remarques préliminaires sur l'utilisation des marbres statuariers d'origine régionale dans les pays danubiens à l'époque romaine*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 115—120.

N. CAMBI, *Dvije antičke glave iz Epidaure* (rés. franç.: Deux têtes antiques trouvées à Epidaure). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 153—162. Avec 2 pl.

E. CEVC, *Rimsko ali baročno doprsje iz stare Ljubljane?* (rés. ital.: Busto litico della vetusta Lubiana da attribuire all'antico romano o al barocco?). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 578—585.

M. ČANAK-MEDIĆ, *Четворолисни капители из Гамзиграда* (rés. franç.: Les chapiteaux à quatre feuilles d'acanthé). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 247—254. Avec 7 fig.

E. DIEZ, *Jagdfreuden in den gefildten Celeias* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 250—253. Avec 1 fig.

T. GESZTELYI, *Die Tyche von Antiochia auf einer Gemme von Debrecen*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 274—284. Avec 5 fig.

V. JURKIĆ, *Izbor antičke kultne plastike na području Istre* (rés. allem.: Die Auswahl der antiken Kult-

plastik auf dem Gebiet Istriens). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 209—223. Avec 6 pl.

V. MALENKO, *A statuette of Isis from Ohrid*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 33—34. Avec 1 fig.

B. МАЛЕНКО, *Две статуети на Изида од Охрид* (rés. angl.: Two statues of Isis found in Ohrid). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 169—187. Avec 10 fig.

J. MEDINI, *Mitrički reljef iz Banjevaca* (rés. franç.: Relief mithriaque de Banjevci). Diadora 8 (Zadar 1975) 39—88. Avec 13 pl.

I. MIRNIK, *Glava statue XVIII dinastije u egipatskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu* (rés. angl.: Head of a statuette of the 18th dynasty from the Egyptian collection of the Archaeological Museum in Zagreb). Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 3—10.

I. MIRNIK, *Votive figural ara from Trogir*. Arch. iug. XV (Beograd 1974) 38—41. Avec 2 fig.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Tri brončane statuete Silvaina s područja Delmata* (rés. franç.: Trois statuettes de Silvain illyrien provenant de la région des Delmates). Vjesnik Arh. muzeja VIII (Zagreb 1974) 29—46. Avec 10 pl.

J. B. WARD PERKINS, *Dalmatia and the marble trade*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975). 39—44. Avec 7 fig.

Lj. ZOTOVIĆ, *Notes on some recently discovered reliefs*. Journal of Mithraic studies (London 1976) 201—203.

NUMISMATIQUE

H. BANNERT—G. PICCOTINI, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Kärnten 1: Die Fundmünzen vom Magdalensberg*. Klagenfurt, Verlag Landesmuseum für Kärnten (1972). 79 + VI + 2. — Compte rendu par P. KOS, Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 590—591.

Fr. BARATTE, *Quelques remarques à propos des lingots d'or et d'argent du Bas Empire*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 63—71.

Б. БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, *Новац колоније Виминацијума у збирци Светозара Ст. Душанића* [Збирке и легати Музеја града Београда]. Београд, Музеј града (1976) 110 et ill.

Cl. BRENOT, *Le trésor de Bikić-Do: une étude en cours*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 59—62. Avec 2 pl.

K. CASTELIN, *Bemerkungen zum Schatzfund von Bački Obrovac 1956*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 19—27.

H. CEKA, *Le buste du roi Genthius ou bien une figure de mythologie illyrienne*. Коване и ковнице ан-

тичког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 29—34. Avec 1 pl.

H. CEKA, *Les drachmes faux et imités de Dyrrhachium et d'Apollonie* (rés. serbo-croate: Falsificirane i imitirane drachme Apolonije i Dirahija). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki muzej (1976) 309—312.

Z. DUKAT, *Skupni nalaz Antoninijana iz Otrovanca*. Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 134—135.

SI. DUŠANIĆ, *The era of Viminacium*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 53—58. Avec 1 pl.

G. GORINI, *Aspetti della circolazione monetale nella Venetia et Histria nel IIIe secolo D. C.* Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 47—52.

B. ILAKOVAC, *Portretna medalja iz Burnuma* (rés. angl.: The Portrait Medal from Burnum). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 158—164.

P. KOS, *Mali noriški srebrniki s konjički* (rés. allem.: Norische Kleinsilbermünzen mit Pferdchen). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 213—224.

H. NICOLET-PIERRE, *Remarques sur le monnayage d'Egine au VIe et au Ve siècle d'après la trouvaille de Mégapolis du 1936*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 5—12. Avec 2 pl.

П. ПОПОВИЋ, *Налаз римских денара из Текије* (rés. franç.: Dépôt des deniers romains trouvés à Tekija). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 97—107. Avec 11 pl.

P. POPOVIĆ, *On the dating of drachmas of Apollonia and Dyrrhachium*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 13—17.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Greci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora* (rés. ital.: Greci e Illiri nell'Adriatico orientale alla luce delle fonti numismatiche). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 185—197. Avec 15 fig.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *L'atelier monétaire de Rhizon et ses émissions*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 35—46. Avec 3 pl.

V. M. SIMIĆ, *Difference between Coins from Stobi and other Balkan Mints* (rés. serbo-croate: Разлике између стобског новца и новца из других балканских ковница — упоредна анализа хемијског састава). Balcanica 7 (Београд 1976) 45—60.

B. SIMIĆ, *Хемијски састав бронзаног новца кованог у римским царским ковницама у IV веку* (rés. angl.: Chemical composition of bronze coins from fourth century Roman imperial mints). Старинар XXVI (Београд 1976) 165—175.

M. VASIĆ, *Les imitations de la monnaie de bronze romaine des IVe et Ve siècles*. Коване и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 79—83. Avec 2 pl.

ÉPIGRAPHIE

S. ANAMALI, *Données épigraphiques sur quelques cités de l'Illyrie du sud*. Utvrđena ilirska naselja, Centar za balk. ispit. Akademije nauka i umjetn. BiH 6 (Sarajevo 1975) 175—182. Avec 1 pl.

I. BOJANOVSKI, *Le municipe inconnu dans le pays Ditiones* (Bosnie occidentale). Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 265—271.

E. BOLTIN-TOME, *Žigi na rimskih opekah iz depoja Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« v Piranu* (rés. angl.: Roman Tile-stamps from the Collection in the Marine Museum »Sergej Mašera« in Piran). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 225—232.

M. DUŠANIĆ, *Praepositus ripae legionis u natpisima opeka Prve Mezije* (rés. angl.: The Praepositus Ripae Legionis and Tile-stamps from Moesia Prima). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 275—283.

СЛ. ДУШАНИЋ, *Две римске стеле из Србије* (rés. angl.: Two Roman Stelai from Serbia). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 131—137. Avec 4 fig.

Inscriptiones Thessalonicae et vicinae. Edidit Carolus Edson. Inscript. Graecae cons. et auctor. acad. scient. Germanicae vol. X. Berlin, Walter de Gruyter (1972). XII + 316 + XVI. — Compte rendu par M. ŠASEL, Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 586—587.

M. MIRKOVIĆ, *Cohor I Montanorum u Gornjoj Meziji* (rés. allem.: Cohor I Montanorum in Obermösien). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 220—224.

M. MIRKOVIĆ, S. DUŠANIĆ, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. 1. — Singidunum et le Nord-Ouest de la province*. Beograd, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd (1976). 171. Avec ill.

A. MOCSY, *Eine Gruppe von Marmorstelen in Westpannonien*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 163—167. Avec 1 pl.

P. PETROVIĆ, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 240). — Compte rendu par M. РАЖНАТОВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 641—642; H. MIHAESCU, Rev. des Et. sud-est europ. XIV, 4 (Bucuresti 1976) 746—747.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Jedan novi legionarski spomenik iz Varaždinskih Toplica* (rés. franç.: Un nouveau monument légionnaire provenant de Varaždinske Toplice). Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 37—47. Avec 3 fig.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Novootkriveni Domicijanov natpis u fulfinskom vodovodu* (rés. franç.: L'inscription de Domitien sur l'aqueduc de Fulfinum, récemment découverte). Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 47—55. Avec 1 pl.

A. ŠASEL, *Dopuhilo k rimskemu napisu iz Lesc* (CIL III 3888—10779) (rés. allem.: Ergänzendes zur römischen Grabinschrift aus Lesce in Oberkrain, CIL III 3888 10779). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 233—235.

A. SONJE, *Antički natpis iz Vrsara* (rés. ital.: L'iscrizione romana da Orsera). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 236—242.

A. SONJE, *Nalaz antičkih natpisa na položaju hotela Neptun u Poreču* (rés. allem.: Fund römischer Inschriften im Baugrund des Hotels Neptun in Poreč). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 243—257.

V. WEBER, *Jahresdatierung allein nach consules ordinarii bereits im Jahre 1 u. Z.*? Zu den pompejanischen Steinschriften CIL X 884. 891 und NS 1900 S. 270. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 491—498.

J. J. WILKES, *Boundary stones in Roman Dalmatia. I. The Inscriptions* (rés. slov.: Mejniki v rimski provinci Dalmaciji. I. del). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 258—274.

MÉTIER — ARTS MINEURS

C. BALUTA, *Lucernae singulares Apulenses* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 111—114.

Zs. BANKI, *Terra Sigillata Wersktatt in Gorsium* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 138—143. Avec 3 fig. et 4 pl.

F. BARATTE, *A propos de l'argenterie romaine des provinces danubiennes*. Старинар XXVI (Београд 1976) 33—41. Avec 2 pl.

I. BERCIOU—V. MOGA, *La céramique dace peinte de la citadelle de Piatra Craivii (Roumanie)* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 77—81. Avec 1 pl.

M. BULAT, *Antičko staklo u Muzeju Slavonije* (rés. franç.: Verrerie antique au Musée de la Slavonie). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 88—101.

N. CAMBI, *Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu* (rés. franç.: Certains objets de verre de la Basse Antiquité avec représentations figuratives au Musée Archéologique de Split). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 139—157.

N. CAMBI, *Spanish amphorae found near Split* (rés. serbo-croate). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 115—124. Avec 14 fig.

A. CERNANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Ein Diatretglas aus Komini (Municipium S...)*. Arch. iug. XV (Београд 1974) 34—37. Avec 5 fig.

A. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *Nalaz terra sigillate iz Tekije* (rés. franç.: La terra sigillata trouvée à Tekija). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 201—208. Avec 6 pl.

A. CERNANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori* (rés. allem.: Entwicklungsübersicht des römischen Glases in Montenegro). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 175—190.

A. CERNANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Pregled i tipologija keramike u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije u doba carstva* (rés. allem.: Übersicht und Typologie der römerzeitlichen Keramik im südöstlichen Teile der Provinz Dalmatien). Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 64—71. Avec 6 fig.

H. COMFORT, *Lake Nemi and London: two retractions* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 158—159.

I. CREMOSNIK, *Problematik der römischen und nach-römischen Keramik in Bosnien und in der Herzegovina* (rés. serbo-croate). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 54—61. Avec 2 pl.

V. DAMEVSKI, *Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica u Arheološkom muzeju u Zagrebu* (rés. angl.: Red-figured Vases from the Apulian Workshops in the Archaeological Museum in Zagreb). Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 83—118. Avec 32 pl.

V. DAMEVSKI, *Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica u Arheološkom muzeju u Zagrebu* (rés. angl.: Red-figured Vases from the Apulian Workshops in the Archaeological Museum in Zagreb). [Katalozi Arheol. muzeja u Zagrebu]. Zagreb, Arheološki muzej (1976). XIX + 58. Avec ill.

V. DAMEVSKI, *Pregled tipova staklenog posuđa iz italjskih, galskih, mediteranskih i pokrajinskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva* (rés. angl.: A survey of the types of glass vessels from Italic, Gallic, mediterranean and rhenish workshops on the territory of Croatia during the Roman empire). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 62—87.

D. GABLER, *Der Einfluss der südgallischen Sigillaten auf die pannonischen Töpfereien* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 148—157. Avec 1 pl.

A. GREIFENHAGEN, *Zu den Lampen mit Gladiatorenhelm*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 109—114. Avec 6 fig.

B. ILAKOVAC, *Brončana svjetiljka iz Suhovara kod Zadra* (rés. allem.: Die Bronzelampe aus Suhovare bei Zadar). Diadora 8 (Zadar 1975) 29—39. Avec 4 fig.

A. ЈОВАНОВИЋ, *Крстообразне фибуле из античке збирке Народног музеја у Нишу* (rés. franç.: Les fibules cruciformes dans la collection antique du Musée national de Niš). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 235—245. Avec 20 fig.

A. ЈОВАНОВИЋ, *Земљане светиљке из античке збирке Народног музеја у Нишу*. Нишки зборник 2 (Ниш 1976) 61—82. Avec 36 fig.

A. KIRIGIN, *Antičke geme iz Staroga Grada* (rés. ital.: Gemme antiche provenienti da Stari Grad). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 205—216. Avec 28 fig.

M. КОБЫЛИНА, *Керамический комплекс из Фанагории* (rés. franç.: Groupe de poteries provenant de Phanagoria). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 229—234. Avec 6 fig.

A. LEIBUNDGUT, *Zu den römischen Fundlampen der Schweiz* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 100—110. Avec 6 fig.

P. LISIČAR, *Bilješke o grčkoj keramici s naših prijačanskih nalazišta* (rés. franç.: Notes sur la céramique grecque découverte le long de la côte adriatique orientale). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 313—327. Avec 8 fig.

- M. LORDKIPANIDZE, *Les bagues-cachets des Ve—IIIe siècles de la Colchide. La question des rapports avec les ateliers grecs.* Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 306—316. Avec 15 fig.
- M. G. MAIOLI, *Terra Sigillata tarda del Ravennate* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 160—169. Avec 3 pl.
- I. MAROVIĆ, *L'elmo greco-illirico* (rés. serbo-croate: Grčko-ilirska kaciga). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 287—300. Avec 5 pl.
- I. MIKL-CURK, *Preučevanje rimske keramike kot vir za slovensko krajevno zgodovino* (rés. allem.: Studium der römischen Keramik als Quelle für die Ortsgeschichte Sloweniens). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 178—181.
- I. MIKULČIĆ, *Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi* (rés. angl.: Ancient Glass from the East Necropolis of Scupi). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 191—210.
- H. MIKYUČNIK, *Rimski lučerni od Skupi* (rés. allem.: Römische Lampen aus Scupi). Год. збор. Фил. фак. 27 (Скопје 1975) 127—151. Avec 6 pl.
- P. MILOSEVIĆ, *Radionice stakla u Sirmijumu* (rés. angl.: Glass Workshops at Sirmium). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 102—108.
- M. NIKOLANCI, *Dva sunčana sata iz Salone* (rés. franç.: Deux cadrans solaires de Salona). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 169—175. Avec 1 pl.
- M. NIKOLANCI, *Maloazijski import u istočnom Jadrani* (rés. franç.: Les importations de l'Asie Mineure dans l'Adriatique orientale). Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb, Arheološki institut (1976) 273—286. Avec 7 fig.
- V. PAŠKVALIN, *Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine* (rés. angl.: Ancient Glass from the Territory of Bosnia and Herzegovina). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 109—138.
- S. PETRU, *Das Spätantike Glas in Slowenien* (rés. slov.: Kasnoantično steklo Slovenije). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 5—10. Avec 1 fig. et 2 pl.
- S. PETRU, *Rimsko steklo Slovenije* (rés. allem.: Römisches Glas in Slowenien). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 13—34.
- Lj. PLESNIČAR-GEC, *Bicchieri vitrei tardoantichi di Emona* (rés. serbo-croate: Poznoantičke staklene čaše iz Emona). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 49—51.
- Lj. PLESNIČAR, *Steklene zajemalke iz severnega emonskega grobišča* (rés. angl.: Glass ladles from the northern cemetery of Emona). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 35—38.
- Lj. PLESNIČAR, *Vrči z emonskih grobišč* (rés. ital.: Boccali dalle necropoli emoniensi). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 15—17. Avec 1 pl.
- G. PRACHNER, *Sozialökonomische Probleme der arretinischen Sigillatenerzeugung* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 125—126.
- M. SCHINDLER, *Service I und II Formen eines auf den Magdalensberg importierten italischen Sigillata-Fabrikates* (rés. slov.). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 127—132. Avec 5 fig.
- I. SIVEC-RAJTERIĆ, *Poznoantična keramika v Sloveniji* (rés. allem.: Spätromische Keramik in Slowenien). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 19—22. Avec 2 pl.
- B. СОКОЛОВСКА, *Прилог кон проучавањето на керамиката со печатени орнаменти од Македонија* (rés. angl.: Contribution to the study of the pottery with sealed ornaments from Macedonia). Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 157—167. Avec 24 fig.
- Z. SUBIĆ, *Rimske oljenke v Sloveniji* (rés. allem.: Römische Lampen in Slowenien). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 82—85. Avec 14 pl.
- Z. SUBIĆ, *Tipološki in kronološki pregled rimskoga stekla v Poetovionu* (rés. franç.: Revue typologique et chronologique du verre romain de Poetovio). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 39—61.
- M. ВАСИЋ, *Налаз римских сребрних тањира из Ниша* (rés. franç.: Trouvailles des assiettes romaines en argent de Niš). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 221—227. Avec 8 fig.
- M. VELIČKOVIĆ, *Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu* (rés. franç.: Typologie et chronologie de la verrerie romaine de Budva Buthoe dans la collection du Musée National de Belgrade). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 165—174.
- B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu* (rés. allem.: Antike Lampensammlung im Archäologischen Museum zu Zagreb). Vjesnik Arh. muz. IX (Zagreb 1975) 49—160. Avec 32 pl.
- B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Keramika grublje fature u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce* (rés. allem.: Rauhe Keramik in Südpannonien mit besonderer Berücksichtigung der Urnen und Töpfe). Arheol. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 25—39. Avec 14 fig. et 14 pl.
- J. YOUROUKOVA, *L'activité de l'atelier d'orfèvre à Niš au IVe s. à la lumière d'une nouvelle trouvaille en Bulgarie*, Ковање и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 73—78. Avec 2 pl.

MOYEN ÂGE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965. Faculté de Philosophie, Département de l'Histoire de l'art (Belgrade 1967) I vol. 248 pp. Pl. 11. — Compte rendu par Ch. DELVOYE, Byzantion XLVI fasc. 1 (Bruxelles 1976) 173—176.

- P. АСУНТО, *Теорија о лепом у средњем веку* (превод Г. Еријаквића дела *Die Theorie des Schönen im Mittelalter*). [Библи. Књижевна мисао]. Београд, Српска књижевна задруга (1975). 256.
- Б. БАБИЋ, *Средновековно културно богатство на СР Македонија*. (Cfr. *Старинар* н. с. XXVI, 234). — *Compte rendu* par M. ROGIĆ, *Umetnost* 43 (Београд 1975) 93.
- M. BERTOSA, *Pučanstvo Labina u Vlačičevo doba* (s priložima labinskoj onomastici XVI i XVII stoljeća) (rés. ital.: La popolazione di Labin — Albona — all'epoca di Vlačić — con contributi all'onomatica albanese del XVI e XVII secolo). *Vjesn. histor. arhiva u Rijeci i Pazinu* XX (Rijeka 1975—6) 107—149.
- N. BEZIĆ BOŽANIĆ, *Doprinos poznavanju stanovništva Vrbanja od XV do XVIII stoljeća* (rés. russe: Дополнение знакомству с населением Врбана с XV по XVIII век). *Hvarski zbornik* 4 (Hvar 1976) 225—257.
- Б. БОШКОВИЋ, *Архитектура средњег века*. 4 изд. — Београд, Универзитет (1976). 361 + 5.
- Б. БОШКОВИЋ, *О неким питањима археолошких истраживања развојка материјалне и духовне културе у средњем веку* (rés. franç.: De quelques questions relatives à la recherche archéologique du développement de la culture matérielle et spirituelle au moyen âge). *Старинар* XXVI (Београд 1976) 1—8.
- N. BOŽANIĆ-BEZIĆ, *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji* (rés. franç.: Maîtres du IXe au XIXe s. en Dalmatie IV). *Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji* 20 (Split 1975) 189—250.
- L. BREJE, *Vizantijska civilizacija*, Prevela I. NIKOLAJEVIĆ. [Bibl. Književnost i civilizacija]. Београд, Nolit (1976). 550.
- M. BRIDA, *Dijalektička misao rane renesanse* (rés. allem.: Der dialektische Gedanke der frühen Renaissance). *Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti* 14—15 (Zadar 1975—1976) 37—47.
- I. DUJČEV, *Literatur und Kunst gegen »Ariana Hecesis« in Südost-Europa* (rés. serbocroate), *Slovo* 25—26 (Zagreb 1976) 203—211.
- A. GRABAR, *L'art du Moyen Age en Europe orientale*. Ed. A. Michel (Paris 1968). 243 pp., 53 pl. — *Compte rendu* par Ch. DELVOYE, *Byzantion* XLVI fasc. I (Bruxelles 1976) 172—173.
- C. ХАФНЕР, *Српски средњи век и савремена медијистика* (rés. allem.: Das serbische Mittelalter und die heutige Mediävistik). *Ист. час.* XXII (Београд 1975) 5—17.
- A. HORVAT, *Između gotike i baroka* (Cfr. *Старинар* н. с. XXVII, 241). — *Compte rendu* par M. ROGIĆ, *Umetnost* 47 (Београд 1976) 77—78.
- Х. ИНАЛЦИК, *Османско царство*. Класично доба 1300—1600. Београд, Срп. књижевна задруга (1974). 357. — *Compte rendu* par J. ЛИТРИЧИН, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1975) 179—180.
- Историја Црне Горе*, књ. III, т. I: *Од почетка XVI до краја XVIII вијека*. Титоград, Редакција за историју Црне Горе (1975). 644.
- F.—K. KIENITZ, *Städte unter dem Halbmond*. München, Verlag C. H. Beck (1972). 304. — *Compte rendu* par M. VASIĆ, *God. Društva istor. BiH* XX (Sarajevo 1972—73) 244—246.
- N. KLAIC, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. [Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu]. Zagreb, Školska knjiga (1975). XI + 595. Avec ill.
- Д. КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ, *Приштина у средњем вијеку* (rés. franç.: Priština au moyen âge). *Ист. час.* XXII (Београд 1975) 45—74.
- J. LUCIĆ, *L'histoire de Dubrovnik depuis le VIIème siècle jusqu' en 1205*. L'histoire de Dubrovnik (éd. G. NOVAK, C. FISKOVIC). Zagreb, Izdavački zavod JAZU (1974). 76, avec ill.
- J. LUCIĆ, *Povijest Dubrovnika II. Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*. (Cfr. *Старинар* н. с. XXVI, 237). — *Compte rendu* par T. MACAN, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 460—462.
- J. LUCIĆ, *Povijest Dubrovnika 2. Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*. *Anal. Hist. odjela Centra za znan. rad JAZU u Dubrovniku* 13—14 (Dubrovnik 1976). Appendix: 1—139. Avec 39 fig.
- C. MANGO, *Architettura bizantina*. Storia universale dell'architettura diretta da Pier Luigi Nervi. Venezia (1974). — *Compte rendu* par B. КОРАЋ, *Зорграф* 6 (Београд 1975) 78—79; Ch. DELVOYE, *Byzantion* XLVI, 1 (Bruxelles 1976) 188—191.
- Р. МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства*. Београд, Српска књижевна задруга (1975). 325. — *Compte rendu* par M. BLAGOJEVIĆ, *Jug. ist. čas.* 1—2 (Београд 1976) 185—188; Р. БУК, *Ист. час.* XXIII (Београд 1976) 293—294; М. МАЛОВИЋ, *Ист. записи* 3—4 (Титоград 1976) 629—630; Р. СТАНИЋ, *Летопис Матице српске* 418 (Нови Сад 1976) 630—632.
- П. МИЈОВИЋ, *Преглед умјетности Црне Горе* (rés. franç.: Aperçu de l'art de Monténégro). Монографија „Црна Гора“, Београд (1976) 369—426; 1—8.
- A. MOHOROVIĆIĆ, *Razvoj urbanih cjelina, arhitektonske izgradnje i likovnog stvaranja na tlu Istre u doba srednjeg vijeka*. *Ljetopis Jug. akad. znanosti i umjetn.* 77 (Zagreb 1973) 305—363.
- Моравска школа и њено доба* (Cfr. *Старинар* н. с. XXIV—XXV, 314). — *Compte rendu* par M. ROGIĆ, *Umetnost* 41—42 (Београд 1975) 130; Ch. DELVOYE, *Byzantion* XLVI, fasc. I (Bruxelles 1976) 182—185.
- P. de PALOL—M. HIRMER, *Španija*. *Umetnost ranog srednjeg veka od vizigotskog doba do kraja romantike*. Београд, Југославија (1976). 177 + 256.
- Ђ. PETROVIĆ, *Društveni položaj Cigana u nekim jugoslovenskim zemljama u XV i XVI veku* (rés. angl.: Social Status of Gypsies in some Parts of Yugoslavia in the XVth and XVIth Century). *Jug. ist. čas.* 1—2 (Београд 1976) 45—66.
- C. PIASEK, *Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI do XVIII stoljeća* (rés. allem.: Einige Anga-

ben über die Pest in Varaždin und Umgebung vom XVI bis XVIII Jahrhundert). God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 67—76.

K. PRIJATELJ, *Studije o umjetninama u Dalmaciji*. Društvo historičara umjetnosti, Zagreb (1963). — Compte rendu par T. BREJC, Zbornik za um. zgod. XI—XIII (Ljubljana 1976) 340—343.

K. PRIJATELJ, *Studije o umjetninama u Dalmaciji III*. Zagreb, Društvo povjesničara Hrvatske (1975) 174 et ill.

C. РАДОЈЧИЋ, *О времени стварања српске монументалне уметности* (rés. allem.: Die Entstehungszeit der altserbischen monumentalen Kunst.). Зборник за лнк. ум. Матице српске 12 (Нови Сад 1976) 3—22.

Rani srednji vek (Réd. D. TALBOT-RICE). Beograd, »Jugoslavija« (1976). 360. — Compte rendu par M. ДАШЊИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 634—637.

Starohrvatska baština (réd. A. MASTROVIĆ). Uvod: St. GUNJACA. Katal. obrada: D. JELOVINA. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske (1976). 114 et ill.

Г. СУБОТИЋ, *Свети Константин и Јелена у Охриду* (Cfr. Старица н. с. XXIII, 190). — Compte rendu par B. J. БУРИЋ, Зорграф 6 (Београд 1975) 80—81.

Velike civilizacije srednjega veka. Uvod, prvi del, drugi del, prvi razdelek. [Zgodovina človeštva, Razvoj kult. in znan. knj. 3 zv. 1]. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1975). XX + 407.

S. VILFAN, *Tipologija srednjovekovnih gradova Slovenije i etnička struktura njihovog stanovništva* (rés. franç.: Typologie des villes médiévales en Slovenie et la structure ethnique de leurs habitants). Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 19—27.

W. F. VOLBACH et J. LAFONTAINE-DOSOGNE, *Byzanz und der christliche Osten*. Mit Beiträgen von M. BIČEV, M. CHATZIDAKIS, V. N. LAZAREV, L. LECLANT, J. LEROY, F. De'MAFFEI, Sv. RADOJČIĆ... Propyläen Kunstgeschichte, Bd. III (Berlin, Propyläen Verlag 1968). 424 pp., 432 + 52 pl. + 52 plans et des-sins + 1 carte. — Compte rendu par Ch. DELVOYE, Byzantion XLVI fasc. I (Bruxelles 1976) 128—129.

O. ZIROJEVIĆ, *Cigani u Srbiji od dolaska Turaka do kraja XVI veka* (rés. angl.: Gypsies in Serbia from the Arrival of Turks to the End of the XVIth Century). Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 67—78.

HISTOIRE POLITIQUE

H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*. Paris (1975). 158. — Compte rendu par H. БУРИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1976) 187—188.

M. M. ALEXANDREASCU DERSCA BULGARU, *Nicola Iorga — a Rumanian historian of the Ottoman Empire*. Bucarest (1972). 190. — Compte rendu par J. LI-TRICIN, Balcanica 7 (Beograd 1976) 419—420.

C. АНТОЉАК, *Создавање и проширивање јадруга на Самуиловата држава во периодот од 969 до 976 година* (rés. franç.: Création et extension de l'Etat de Samuel dans la période de 969 à 976). Гласн. Инст. нац. ист. XX, 1 (Скопје 1976) 157—176.

S. ANTOLJAK, *Zadar za vrijeme hrvatskih narodnih vladara* (rés. angl.: Zadar in the period of Croatian national rulers). Radovi Fil. fak. filol i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 17—36.

O. BARTA — A. FEKETE NAGY, *Paraszthaborn 1514-ben* (Seljački rat 1514). Budapest, MTA Történettudományi intézete (1973). — Compte rendu par H. ПОКАИ, Зборн. ист. МС 12 (Нови Сад 1975) 225—228.

Ş. BAŞTAV, *16. Asirda Yazilmis, Grekçe Anonim Osmanli Tarihi (1373—1517)*. Ankara (1973). 207. — Compte rendu par S. RIZAJ, Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1975) 215—216.

M. BERTOSA, *Dva priloga povijesti mletačke Istre*. Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 432—437.

M. BERTOSA, *Političke prilike i granični sukobi u Istri u doba nastanka Istarskog razvoda*. Istra 6—7 (Pula 1976) 10—15.

I. BEUC, *Još o problemu formiranja feudalnih država u Južnih Slovena* (rés. allem.: Noch etwas über die Bildung feudaler Staaten beiden Südslawen). Radovi 8 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1976) 65—165.

M. БААГОЈЕВИЋ, *Сеченица (SETZENITZA), Стримон (СТРΥΜΩΝ) и Тара (TAPA) у делу Јована Киннама* (rés. franç.: Setzenitza, Strymon et Tara dans l'oeuvre de Jean Kinnamos). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 65—76.

И. БОЖИЋ, *Јованка Орлеанка*. Летопис Матице српске 418 (Нови Сад 1976) 275—286.

R. BROWNING, *Byzantium and Bulgaria. A comparative Study across the Early Medieval Frontier*. London (1975). 232. — Compte rendu par H. БУРИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1976) 175—181.

S. CIRKOVIĆ, *Susreti velikih civilizacija oko 1300*. Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 11—18.

И. БУРИЋ, *Породица Фока* (rés. franç.: La famille des Phocas). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 189—296.

T. ĐURIĆ, *Iz slavonske prošlosti XVII stoljeća*. Narodne i hajdučke borbe protiv Turaka. Varaždin, Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće (1975). 73.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Тесалија у XIII и XIV веку* (Cfr. Старица н. с. XXVI, 236; Старица н. с. XXVII, 242). — Compte rendu par P. KORUNIC, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 448—451.

N. FILIPOVIĆ, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima* (rés. allem.: Zur Islamisierung auf der Balkanhalbinsel). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 385—416.

K. FRISCHLER, *Sijaj in sence križarskih vojn*. Ljubljana, Cankarjeva založba (1976). 287.

A. GABELIĆ, *Vojne operacije u pučkom ustanku Matije Ivanića* (rés. ital.: Operazioni d'ordine militare nel quadro del sollevamento popolare di Matteo Ivanić). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 161—174.

- B. GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda*. Zv. 5. Začetki slovenskega narodnega prebujenja v obdobju manufakturne in začetkov industrijske proizvodnje ter razvoja fevdalnih organizacijskih oblik med sredjo XVIII in serdo XIX stoletja. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1974). 324.
- G. HELLER—K. NEHRING, *Comitatus Sirmiensis*. München (1973); *Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis*. München (1974). — Compte rendu par F. SZAKALY, Szazadok 5—6 (Budapest 1975) 1132—1134.
- M. IMAMOVIĆ, *Islamski koncept države* (rés. angl.: The Islamic concept of the state). Prilozi za orijent. filol. 24 (Sarajevo 1976) 165—177.
- H. KALESI, *Osvrt na knjigu bugarske istoričarke Bistre Cvetkove o hajdučiji u bugarskim zemljama od XV—XVIII veka*. Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1975) 170—188.
- A. П. КАЖДАН, *Социальный состав господствующей класса в Византии XI—XII в. в.* Москва (1974). 229, 80. — Compte rendu par Л. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1975) 163—168.
- A. КАЖДАН, *Социальные воззрения Михаила Аггалагата*. Сборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 1—53.
- В. КОСТИЋ, *Дубровник и Енглеска 1300—1650*. [Посебна издања САНУ CDLXXXVIII. Одељење језика и књижевности. 261. Београд (1975). 660. — Compte rendu par F. GESTRIN, Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 170—171; Б. МОМЧИЛОВИЋ, Летопис Матице српске 418 (Нови Сад 1976) 243—245.
- Б. КРЕКИЋ, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301—1302?* (rés. angl.: What were the Causes for the War between Serbia and Dubrovnik (Ragusa) in 1301—1302 and when did it End?). Сборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 417—423.
- G. KRISTO, *A XI. szadi hercegseg története Magyarországon*. Budapest, Akad. Kiado (1974). 134. — Compte rendu par P. ROKAI, Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1975) 218.
- К. КУЧЕРОВА, *Naseljavanje hrvatskih seljaka u Slovačkoj i njihov socijalni položaj* (Cfr. Старица н. с. XXVI, 237). — Compte rendu par B. VRANJES, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 537—538.
- J. LUCIĆ, *O najranijim vezama Dubrovnika s Engleskom i Španjolskom*, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 193—200.
- Л. МАКСИМОВИЋ, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога* (Cfr. Старица н. с. XXIV—XXV, 315; Старица н. с. XXVI, 237). — Compte rendu par G. WEISS, Византија 7 (1975) 402—410; A. КАЖДАН, Рис Общ. науки за рубежом, Сер. 5: Историја 2 (1975) 278—280.
- B. MARUŠIĆ, *Po poteh velikega Tolminkog a punta 1713*. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, Maribor, Obzorja (1977). 23 et ill.
- A. МАТКОВСКИ, *Диетот — крвнината во Македонија и на Балканскиот полуостров за време на турското владеење*. Скопје, Македонска академија на науките и уметностите (1973). 127 + 15. — Compte rendu par H. J. KORNRUMPF, Südost-Forschungen XXXIV (München 1975) 351—352.
- Il Mediteranea nella seconda metà del 500 alla luce di Lepanto, a cura di Gino Benzon*. Firenze (1974). 461. — Compte rendu par G. STANOJEVIĆ, Ist. čas. XXII (Beograd 1975) 262—270.
- P. MEIENBERGER, *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel 1629—1643* (Geist und Werk der Zeiten, 37). Zürich (1973). 281. — Compte rendu par I. GOLUB, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 427—431.
- K. MILUTINOVIĆ, *Uskočki harambaša Stojan Janković* (rés. allem.: Der Führer der Flüchtlinge Stojan Janković). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 363—376.
- Е. П. НАУМОВ, *Динамика сербского феодализма и проблема типологических сдвигов на Балканах (в эпоху турецкой экспансии)*. [Карпато-дунайские земли в сред. века]. Кишинев, Штиинца (1975) 53—69.
- Е. НАУМОВ, *Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII—XV в. в.* Москва, Инст. слав. вед. и балканистики (1975). 336. — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 218—219.
- G. NOVAK, *O Dubrovačkoj Republici god. 1624*. Anal. Hist. odj. Centra za znan. rad JAZU u Dubrovniku 13—14 (Dubrovnik 1976) 5—17.
- P. НОВАКОВИЋ, *Да ли су сви Захумљани пореклом Срби?* (Поводом рада Михајла Вишевића). (rés. allem.: Sind alle Zahumlianer, ihrer Abstammung nach, Serben?). Ист. час. XXII (Београд 1975) 19—43.
- Оружане борбе македонског народа од VI до XX века*. Београд, Војноисторијски институт; Скопје, Институт за националну историју (1975). 215. — Compte rendu par M. ДАШИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 624—627.
- N. PETROVIĆ, *O nekim otvorenim i spornim pitanjima kolonizacije srednjeg Podunavlja u XVIII veku* (rés. allem.: Über einige offene und strittige Fragen der Kolonisierung des mittleren Dunagebietes im XVIII. Jahrhundert). Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 19—43.
- M. A. ПУРКОВИЋ, *Јелена жена цара Душана*, (Диселдорф 1975). 32.
- Б. СП. РАДОЈЧИЋ, *Слуге и ставиоци у средњовековним српским државама*. Год. Фил. фак. XVIII, 1 (Нови Сад 1975) 65—74.
- G. RAZSÓ, *A Zsigmond-kori Magyarorszag és a török veszély (1393—1437)* (Ugarska u Zsigundovo doba i turska opasnost (1393—1437)). Hadtörténelmi közlemények, 20 (1973) 403—441. — Compte rendu par П. РОКАИ, Зборн. ист. МС 12 (Нови Сад 1975) 223—225.
- KI. RÖHRBORN, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Berlin, Walter de Gruyter (1973). 177. — Compte rendu par M. VASIĆ, God. društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 246—247.
- P. САМАРЦИЋ, *Сулејман и Рокселана*. Београд, Српска књижевна задруга (1976). 691.

И. САНТО, *Буна цара Јована Ненада 1526/27. године* (rés. allem.: Aufruhr des Kaisers Jovan Nenad in den Jahren 1526/27). Зборн. ист. МС 12 (Нови Сад 1975) 19—33.

М. СОКОЛОСКИ, *Нахијата Гора во XVI век* (rés. franç.: Le district de Gora au XVIe siècle). Год. зборн. Фил. фак. 28 (Скопје 1976) 225—248.

М. СОКОЛОСКИ, *Жупа во XV и XVI век* (rés. franç.: Jupa au XVe et XVIe siècle). Год. зборн. Фил. фак. 27 (Скопје 1975) 177—186.

М. СПРЕМИЋ, *Деспот Бурат Бранковић и Мачванска бановина* (rés. franç.: Despot Đurađ Branković et le banat de Mačva). Ист. час. XXIII (Београд 1976) 23—37.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Једна концепција о црногорском збору у XVII вијеку*. Гласн. Цет. муз. VIII (Цетинье 1975) 49—61.

Г. STANOJEVIĆ, *Senjski uskoci*. Beograd, Vojnoizdavački zavod (1973). 336 + fot. 7. — Compte rendu par A. MIJATOVIĆ, Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 531—532.

А. СТОЈАНОВСКИ, *За карактерот и влијањето на османлиското владеење во југословенските земји од XV до XVI век* (rés. franç.: Caractère et influence du règne ottoman dans les pays yougoslaves du XVe au XVIe siècle). Glasn. Inst. nac. ist. XX, 1 (Скопје 1976) 129—141.

Ј. ŠIDAK, *Današnja historiografija o hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni 1573*. Histor. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 343—355.

Н. ŠUMI, *Ljubljana, Zasnove mesta skozi zgodovine*. [Bibl. Umetnost in kultura.] Ljubljana, Zveza kult. prosvet. organiz. Slovenije, Delavska enotnost (1976). 32. Avec ill.

Н. ТОДОРОВИЋ, *Пожаревачки мир, 1718, у литератури, гравури и медаљерству* (rés. franç.: La paix de Požarevac en 1718, à travers la littérature, la gravure et la frappe des médailles). Зборн. Нар. муз. VIII (Београд 1975) 510—524. Avec 11 pl.

В. ТОШИЋ, *Велики челник Радич* (rés. franç.: Le grand čelnik (chancelier) Radič. Зборн. ист. МС 13 (Нови Сад 1976) 7—21.

М. VALANT, *Najstarejša doba Slovencev*. Ljubljana, izd. autora (1974). 35.

М. VALANT, *Srednja doba Slovencev*. Ljubljana, izd. autor (1975). 39.

І. VOJE, *Vplivi osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju* (rés. allem.: Die Einflüsse des osmanischen Imperium auf die slovenischen Länder im XV. und XVI. Jahrhundert). Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 3—21.

В. VRANJEŠ, *Prilozi povijesti Gradišćanskih Hrvata*. Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 387—394.

Т. WASILEWSKI, *Bizancjum i Slowanie w IX wieku*. Warszawa (1972). 234. — Compte rendu par А. К(аждан), Византийски временник 37 (Москва 1976) 290—291.

М. ZANINOVIC, *Zapisi o Hvaru i Veneciji* (rés. angl.: Some Notes on the Relations between the City of Hvar and the Republic of Venice). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 197—202. Avec 1 fig.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање*. Зборн. за ист. МС 14 (Нови Сад 1976) 99—143.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683* (Cfr. Старица н. с. XXVI, 238). — Compte rendu par Ј. ĐULDERAN, Врањски гласник XI (Врање 1975) 533—534; Ј. ЛИТРИЧИН, Ист. Гласн. 1—2 (Београд 1975) 181—182; Н. KALESKI, Südost-Forschungen XXXIV (München 1975) 348—349.

З. ZLATAR, *Stvaranje Svete lige i Dubrovačka Republika, 1683—1684* (rés. angl.: The Formation of the Holy League and the Republic of Dubrovnik, 1683—1684). Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1975) 29—59.

HISTOIRE ECONOMIQUE

С. АНТОЉАК, *За пченката во нашите краишта се знаело уште пред откривањето на Америка* (rés. franç.: L'existence du maïs dans nos régions était connue avant la découverte de l'Amérique). Гласн. Инст. нац. ист. XX, 2 (Скопје 1976) 149—157.

Љ. BARKAN, *XVI, asrin ikinci yarisinda Türkiye' de fiyat harekelleri* (rés. serbo-croate: Kretanje cijena u Turskoj u drugoj polovini XVI stoljeća). Prilozi za orijent. filol. 22—23 (Sarajevo 1976) 133—148.

Ј. BASIOLI, *Ribolov Izana u prošlosti* (rés. angl.: The fisheries of the Iz People in the Past). Radovi centra JAZU u Zadru 22—23 (Zadar 1976) 261—292.

А. БЕЈТИЋ, *Stari trgovački putevi u Donjem Polimlju* (rés. angl.: Old trade roads in lower Lim valley). Prilozi za orijent. filol. 22—23 (Sarajevo 1976) 163—189.

М. БИБИКОВ, *Сведения о проици в письмах Григория Кипарского и "Истории" Георгия Пахимера*. Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 93—99.

М. БЛАГОЈЕВИЋ, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској* (rés. franç.: «Терџије» en Serbie, en Bosnie et en Croatie médiévales). Ист. гласник 1—2 (Београд 1976) 7—47.

М. БЛАГОЈЕВИЋ, *Земљорадња у средњовековној Србији* (Cfr. Старица н. с. XXIV—XXV, 317; XXVI, 239). — Compte rendu par Ђ. TOŠIĆ, God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 254—259; Ј. КАЛИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1975) 169—172; Т. БУКАНОВИЋ, Врањски гласник XI (Врање 1975) 529—533; Т. BODOGAE, Rev. des Et. sud-est europ. XIV, 3 (Bucuresti 1976) 566—568.

Р. BLAZNIK, *Skofja Loka in loško gospodstvo (973—1803)*. Skofja Loka, Muzejsko društvo (1973). 563. — Compte rendu par F. GESTRIN, Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 169—170.

Д. БОЈАНОВСКИ-ДИЗЕ, *За критичкиот осврт на М. Сколски на трудот „Прилог за изучување на општествено-економските односи во Македонија во XV—XVI век“ од Диме Бојановски-Дизе*. Гласн. Инст. нац. ист. XX, 2 (Скопје 1976) 237—262.

С. БИРКОВИЋ, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни* (rés. angl.: The Mint of Ragusa and the Production of Silver in Serbia and Bosnia). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1976) 91—98.

В. ДАБИЋ, *Прилог проучавању ратне привреде у Хрватској, Славонији и Банској крајини од половине XVI до краја XVII века* (rés. allem.: Ein Beitrag zur Erforschung der Kriegswirtschaft in der kroatisch-slavonischer Militär- und in der Banatgrenze seit der Mitte des XVI. bis zum Ende des XVII. Jahrhunderts). Ист. час. XXII (Београд 1975) 91—102.

М. Ј. ДИНИЋ, *Дубровачка ковница у 1422. години* (rés. angl.: The Mint Ragusa in 1422). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1976) 81—90.

А. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, *Ограничавање луксуза у Дубровнику крајем XV и почетком XVI века* (rés. franç.: La limitation du luxe à Dubrovnik à la fin du XVème siècle et du début du XVIème siècle). Год. Фил. фак. XVIII, 1 (Нови Сад 1975) 75—86.

І. ERCEG, *Pomorsko-trgovinske veze jadranskih i mediteranskih luka s Trstom (1771)*, Starine 56 (Zagreb 1975) 109—231.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Поседи припадника рода Палеолога* (rés. franç.: Possessions des membres de la famille des Paléologues). Зборник рад. Виз. инст. (Београд 1976) 127—164.

А. R. FILIPI, *Iz prošlosti kornatskog ribarstva* (rés. angl.: From the Past of the Kornat Fisheries). Radovi Centra JAZU u Zadru (Zadar 1976) 181—259.

F. GESTRIN, *Gospodarstvo in družba zahodnjugoslavanskih dežel od 15. do srede 17. stoletja* (rés. allem.: Die westjugoslawischen Länder vom 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts). Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 45—76.

F. GESTRIN, *Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju* (rés. ital.: Le migrazioni della Dalmazia in Italia nel XV e XVI secolo). Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 269—277.

F. GESTRIN, *Trgovina s kožami v markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja* (rés. ital.: Il commercio dei pellami nelle marche del XV e nella prima metà del XVI secolo). Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 23—35.

F. GESTRIN, *Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka v XVI. stoletju* (rés. allem.: Der Handel der slowenischen Länder mit Italien im ausgehenden Mittelalter und im 16. Jahrhundert). Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 89—108.

В. ХАН, *Трговина дубровачким стаклом у Албанији у XVI веку* (rés. franç.: Le commerce du verre du Dubrovnik en Albanie — XVIe siècle). Balcanica 7 (Београд 1976) 269—290.

А. HANDŽIĆ, *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku* (rés. angl.: Building of boats near Novi on the Sava river in the 16th century). Prilozi za orijent. filol. 22—23 (Sarajevo 1976) 83—132.

Б. ХРАБАК, *Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа*. Гласник Музеја

Косова 11 (Приштина 1973) 135—150. — Compte rendu par J. Ф. ТРИФУНОСКИ, Balcanica 7 (Београд 1976) 429—430.

А. КАПОР, *Црногорски и албански духани на дубровачком тржишту од конца XVII до почетка XIX столећа*. Ист. записи 1 (Титоград 1976) 67—87.

І. KASANDRIĆ, *Agrarni odnosi u staroj hvarskoj komuni* (rés. allem.: Landwirtschaftliche Verhältnisse in der alten Hvarer Kommune). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 189—196.

І. KASANDRIĆ, *Obitelj Ivanić (Ivaneo) iz Hvara*, Могућности 1 (Split 1976) 119—126.

D. KLEN, *Ekonomsko značenje razvođenja u Istri i Istarskog razvoda napose*. Istra 3—4 (Pula 1976) 41—47.

В. KREKIĆ, *Piracy on the Dalmatian Coast (VIIth—XIIIth centuries)*. [Course et piraterie]. Paris, Inst. de Recherche et d'Hist. des Textes (1975). 30—35.

J. LUETIĆ, *Filjuga — najznačajniji operativni brod dubrovačke države (druga pol. 17—19. st.)* (rés. angl.: »Filjuga« — the Most Significant Man-Of-War of the Republic of Dubrovnik (Second Half of the 17th—19th Centuries). Anal. Hist. odjela Centra za znan. rad JAZU u Dubrovniku 13—14 (Dubrovnik 1976) 95—116.

А. МАКСИМОВИЋ, *Порески систем у грчким областима српског царства* (rés. franç.: Le système fiscal dans les provinces grecques de l'Empire serbe). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 101—125.

L. MARGETIĆ, *Dioba općinskog zemljišta u nekim srednjovjekovnim dalmatinskim komunama*. Starine 56 (Zagreb 1975) 5—36.

Х. МЕЛОВСКИ, *Прилог кон даночната политика на Самуиловата држава* (rés. franç.: Supplément à la politique fiscale de l'Etat de Samuel). Гласн. Инст. нац. ист. XX/1 (Скопје 1976) 177—183.

Б. МИЛОВИЋ, *Неки подаци о трговини рибом на херцеговском тржишту током XVIII вијека* (rés. angl.: Some Data about Fishing trade on Herceg-Novi Market during 18th century). Годишњак Поморског муз. XXIV (Котор 1976) 71—80.

Е. П. НАУМОВ, *Проблемы аграрной истории южной Далмации и торговых связей ее Византией (конец XII — середина XIV в.)*. Византийский вестник 37 (Москва 1976) 30—44.

М. НИКОЛИЋ, *Властелинство Свете Богородице на Љевини* (rés. franç.: Le domaine de la Sainte Vierge sur la Ljeviša). Ист. час. XXIII (Београд 1976) 39—50.

Н. Ф. ПАВКОВИЋ, *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата*. Студиа из правне етнологије (Београд 1972). 226. — Compte rendu par M. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, Сов. етногр. 2 (1975) 176—178.

Т. ПОРОВИЋ, *Kraj katalonske trgovine u Dubrovniku i Dalmaciji* (rés. franç.: Fin de commerce Catalan à Dubrovnik et en Dalmatie). Jug. ist. čas. 3—4 (Београд 1975) 19—32.

М. М. POSTAN, *The Medieval Economy and Society — An Economic History of Britain in the Middle Ages*.

Midlesex, Pelican Books, 296. — Compte rendu par T. HOČEVAR, Zgod. čas. XXX, 1—2 (Ljubljana 1976) 171—173.

Schwerpunkte der Eisengewinnung und Eisenverarbeitung in Europa 1500—1650. Herausgegeben von H. KELLENBENZ. Kölner Kolloquien zur Internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 2. Köln, Böhlau-Verlag (1974). 506 + K.27 + 3. — Compte rendu par J. SORN, Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 158—159.

M. СОКОЛОСКИ, *Критички осврт на трудот „Прилог за изучавање на општествено-економските односи во Македонија XV—XVI век“, од Диме Бојановски-Диме*, Гласн. Инст. нац. ист. XIX, 2 (Скопје 1975) 275—299.

A. СТОЈАНОВСКИ, *Дервенџиството во Македонија* (Cfr. Старица и. с. XXVI, 240). — Compte rendu par M. VASIĆ, God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 248—250.

A. SVETINA, *Prispevki k zgodovini Crne in Vogrč na Koroškem* (rés. allem.: Beiträge zur Geschichte von Crna (Schwarzenbach) und Vogrče (Rinkenberga)). Zgod. čas. XXX, 3—4 (Ljubljana 1976) 299—318.

I. SZABÓ, *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Agrártörténeti tanulmányok 2.* Budapest, Akadémiai kiadó (1975). 100. — Compte rendu par П. ПОКАН, Зборн. за ист. MC 14 (Нови Сад 1976) 217—219.

J. SIFRER, *Jernej Sifrer, njegov rod in robotna pravda loških podložnikov* (rés. allem.: Jernej Sifrer, seine Abstammung und der Frondienstprozess der Untertanen von Skofja Loka), Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 34—46. Avec 2 fig.

Đ. TOŠIĆ, *Tripe Buća, dubrovački trgovac i protoveštijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića* (rés. angl.: Tripe Buća, Dubrovnik merchant and finance minister to the Bosnian king Tvrtko I Kotromanić). God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 25—39.

S. M. TRALIĆ, *Dva priloga povijesti šibenske trgovine sredinom XVII stoljeća* (rés. ital.: Due contributi alla storia del commercio di Šibenik alla metà del XVII secolo). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 569—574.

I. VOJE, *Trgovinske zveze med Dubrovnikom in Marčami v 14. in 15. stoletju* (rés. ital.: Relazioni commerciali tra Ragusa (Dubrovnik) e le Marche nel trecento e quattrocento). Zgod. čas. III, 3—4 (Ljubljana 1976) 279—290.

Z. ZLATAR, *Dubrovnik's Investments in its Balkan Colonies, 1594—1623: a quantitative Analysis* (rés. serbo-croate: Kvantitativna analiza kreditne trgovine u dubrovačkim kolonijama na Balkanu 1594—1623. g.). Balcanica 7 (Beograd 1976) 103—118.

D. ŽIVOJINOVIĆ, *Merkantilizam kao privredni sistem Dubrovačke Republike u XVII i XVIII veku* (rés. angl.: Mercantilism in the Republic of Ragusa during the XVII—XVIIIth Centuries). Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1975) 61—114.

HISTOIRE CULTURELLE

P. ANĐELIĆ, *Postojbina i rod Divoša Tihoradića* (rés. franç.: Le lignage et le pays natal de Divoš Tihoradić). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 231—239.

S. ANTOLJAK, *Arhivske zabilješke i marginalije o Markantunu de Dominisu* (rés. angl.: Archival Marginal Notes on Markantun de Dominis). Radovi Centra JAZU u Zadru 22—23 (Zadar 1976) 49—62.

C. АНТОЉАК, *Да ли је у Острогу постојала штампарија 1581. г?* Ист. записи I (Титоград 1976) 63—66.

Balkanische Untersuchungen — Probleme der Historie und Kultur. Москва (1976). — Compte rendu par K. DŽAMBAZOVSKI, Balcanica 7 (Beograd 1976) 398—399.

Dani hvarskog kazališta — renesansa. Split, Čakavski sabor (1976) — Compte rendu par R. VRANJICAN, Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 410.

A. ДАВИДОВ, *Сентандреја. Летопис Матце српске* 417 (Нови Сад 1976) 171—186.

A. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку* (Cfr. Старица и. с. XXVI, 240). — Compte rendu par P. БУК, Ист. час. XXII (Београд 1975) 258—259; A. GLAS, Zgod. čas. XXI, 1—2 (Ljubljana 1975) 168—170; L. P. MARCU, Rev. des Et. sud-est europ. XIV 3 (București 1976) 565—566.

Documenta Romaniae historica B. Tara Romaneasca (1526—1535), 3 (București 1975). XXXII + 449. — Compte rendu par J. ЛИТРИЧИН, Balcanica 7 (Београд 1976) 419.

B. ĐURĐEV, *Uloga patrijarhalne kulture u istoriji naroda Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću* (rés. allem.: Die Rolle der patriarchalischen Kultur in der Geschichte der Völker Bosniens und Herzegowina unter der Türkenherrschaft). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 377—383.

C. FISKOVIĆ, *Korčulanski majstori XVI stoljeća u Apuliji* (rés. angl.: The Korčula Masters of the Sixteenth Century in Apulia). Anali Hist. odjela Centra za znan. rad JAZU u Dubrovniku 13—14 (Dubrovnik 1976) 19—30.

C. FISKOVIĆ, *Splitska renesansna sredina*, Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 340—364.

A. ФОРИШКОВИЋ, *Руске књиге Симеона Кончаревића намењене Србима*. Зборник MC за књиж. и језик XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 179—180.

H. ГАВРИЛОВИЋ, *Историја ћирилских штампарија у Хабсбуршкој Монархији у XVIII веку*. Нови Сад (1974). XIV + 246 + 4. — Compte rendu par A. ЧУРЧИЋ, Зборн. за ист. MC 14 (Нови Сад 1976) 223—230.

B. GLAVIČIĆ, *Latinski jezik Simuna Kožićića Benje* (rés. franç.: La langue latine de Šimun Kožićić — Benja). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 155—173.

M. D. GRMEK, Z. DADIĆ, *O astronomu Ginu Gazulu i dubrovačkom traktatu o astrolabu* (rés. franç.: L'astronome Gin Gazul et le traité ragusain de l'astrolabe).

be). *Anali Hist. odjela Centra za znan. rad JAZU u Dubrovniku* 13—14 (Dubrovnik 1976) 53—94. Avec 5 fig.

M. ХАРИСИЈАДИС, *Српски владари и архиепископи средњег века у Цариграду и Никеји* (rés. franç.: Les souverains et archevêques serbes à Constantinople et Nicée). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 463—479. Avec 9 fig.

B. КОСТИЋ, *Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700-године*. Београд (1972). 565. — *Compte rendu* par P. KORUNIĆ, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 462—465.

St. RANSIMEN, *Vizantijska civilizacija*. Subotica, Minerva (1964). 306. — *Compte rendu* par Đ. TOŠIĆ, *God. Društva istor. BiH XX* (Sarajevo 1972—73) 251—254.

A. P. RUDAKOV, *Očerki vizantijskoj kul'tury po dannym grecheskoj agiografii*. London. ed. Variorum Reprints (1970). VI + II + 287. — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ, *Прилози књиж. јез. ист. фолк.* XL, 3—4 (Београд 1974) 283—285.

P. САМАРЦИЋ, *Век просвећености и српски преображај*. Летопис Матице српске 417 (Нови Сад 1976) 265—279.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Млетачки драгоман Томазо Навон на двору босанског везира Абди-паше 1750. године*. *Balkanica* 7 (Београд 1976) 127—138.

HISTOIRE ECCLESIASTIQUE

Acta du Prôtaton. Ed. diplomatique par D. PAPA-CHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos VII]. Paris, P. Lethieuleux (1975). XIII + 320 + pl. 40 + c. 1. — *Compte rendu* par M. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ист. час.* XXIII (Београд 1976) 289—293.

P. БРАДИЋ, протојереј, *Стара црква Ваведена у Липлану*. Гласник Срп. правосл. цркве 9 (Београд 1976) 172—174. Avec 1 fig.

J. BUTURAC—A. IVANDIJA, *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*. Zagreb (1973). 306 + fot. 75 + 5. — *Compte rendu* par A. MIJATOVIĆ, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 525—526; J. ЛИТРИЧИН, *Ист. час.* XXIII (Београд 1976) 301.

A. CVITANIĆ, *O nekim problemima neomanihejskih hereza u prilogima Dragoljuba Dragolovića*. — *Compte rendu* par P. KORUNIĆ, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 451—460.

Đz. СЕНАЈИЋ, *Gazi Husrevbegov hanekah u Sarajevu* (rés. angl.: Gazi Husrev-bey's Hanikah in Sarajevo). *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 4 (Sarajevo 1976) 3—8.

Đz. СЕНАЈИЋ, *Neke karakteristike učenja Galaluddin Rumija i nastanak derviškog reda mevlevija, mevlevije u Bosni i Hercegovini* (rés. angl.: Some characteristics of the teachings of Galaluddin Rumi, and beginning of dervish order of Mawlawis, in Bosnia and Herzegovina). *Prilozi za orijent. filol.* 24 (Sarajevo 1976) 85—108.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији I. Богомилски родоначалници* (Cf. *Старинар* н. с. XXVI, 242). — *Compte rendu* par [M.] L[ooos], *Byzantinoslavica* XXVII, 1 (Praha 1976) 105—107.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Еретичката црква Дроговетија и македонските дроговити* (rés. franç.: L'église hérétique Drogovetia et les Drogovites macédoniens). *Гласн. Инст. нац. ист.* XIX, 3 (Скопје 1975) 157—171.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Средњовековне дуалистичке јереси и аријанство* (rés. franç.: Hérésies dualistes médiévales et arianisme). *Balkanica* 7 (Београд 1976) 91—102.

N. FILIPOVIĆ, *Taşawwuf — islamski misticism* (rés. angl.: Taşawwuf — Islamic mysticism). *Prilozi za orijent. filol.* 24 (Sarajevo 1976) 13—31.

M. HADŽIJAHIĆ, *O nastajanju Crkve bosanske*. *Prešed, nov.-dec.* (Sarajevo 1975) 1309—1328.

J. IVANOV, *Livres et légendes bogomiles aux sources du catharisme*. Paris (1976). — *Compte rendu* par Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Balkanica* 7 (Београд 1976) 414—416.

K. JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb (1972). 309. — *Compte rendu* par A. DRAGICEVIĆ, *Zbornik Prav. fak.* XXVI, 1 (Zagreb 1976) 119—120.

Д. Љ. КАШИЋ, *Манастир Гомирје. Поводом 375-годишњице оснивања манастира* (rés. angl.). Карловац, Православна епархија Горњокарловачка (1975). 32 et ill.

B. KONESKI, *Sedmočislenici* (rés. allem.). *Slovo* 25—26 (Zagreb 1976) 185—191. Avec 2 fig.

Д. ЛАКИЋ, *Из ризнице манастира Прасквице: Писмо патријарха Арсенија IV Јовановића сућама, војводама и збору Пашировском*. Гласник Срп. правосл. цркве 10 (Београд 1976) 182.

B. ЛАУРДАС, *Кирил и Методиј светите апостоли на Словените*. Солун, Инст. за балканолошки студии (1966). 32. — *Compte rendu* par E. ВАМБАКОВСКА, *Гласник Инст. нац. ист.* XIX, 2 (Скопје 1975) 311—313.

M. ЛЕСКОВАЦ, *Још неки подаци о бесарабијском манастиру Гиржавки*. Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 180—184. Avec 2 fig.

M. LOOS, *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha (1974). — *Compte rendu* par Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Balkanica* 7 (Београд 1976) 412—414.

B. ЛУКИЋ, *Пречиста Крајинска и њен оснивач Јован Владимир у свјетлости историјских чињеница* (rés. franç.: Monastère de Prečista Krajnska et son fondateur Jovan Vladimir dans la lumière des faits historiques). *Старине Црне Горе* 5 (Цетиње 1975) 161—179. Avec 1 fig.

R. LJUBINKOVIĆ, *Encore sur l'identité de Joseph le nouveau confesseur du Synodikon de l'empereur Boris*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 312—313.

- N. K. MUCOPULU, *Οι εκκλησιαστικὸν νομὸν Πελλήνη*. Solun (1973). — *Compte rendu* par X. АНДОНОВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XIX, 3 (Скопје 1975) 291—294.
- Б. ПАНОВ, *Богомилското движење во Македонија одразено во писмата на Теофилакт Охридски* (rés. russe: Bogomilskoe dvizhenie v Makedonii otraženo v pismah Feofilakta Ohridskogo). Год. зборн. Фил. фак. 28 (Скопје 1976) 179—191.
- С. PAPOULIDIS, *Les collyvistes et le païsanisme* (rés. serbo-croate: Коливисти и пајсијанизам). Balcanica 7 (Београд 1976) 119—125.
- Ј. ПОПОВИЋ, *Житија светих (за јули)*. Ваљево, Манастир Св. Белије (1975). 743. Avec ill.
- Ј. Сп. ПОПОВИЋ, *Житије светих (за август)*. Ваљево, Манастир Св. Белије (1976). 536.
- Ј. Сп. ПОПОВИЋ, *Житија светих (за септембар)*. Ваљево, Манастир Св. Белије (1976). 613. Avec ill.
- Ј. ПОПОВИЋ, *Животопис св. деспота Стефана Високог и св. Евгеније — царице Милице*. Ваљево, Манастир Белије (1975). 79.
- І. PROTIC, *Župa Blato. Od IV do XX st.* Blato (1976). 109. Avec ill.
- М. А. ПУРКОВИЋ, *Српски патријарси Средњег века*. Диселдорф (1976). 184.
- Р. Д. САВИЋ, *Јубилеј Лазарице у Крушевцу*. Гласник. Срп. правосл. цркве II (Београд 1976) 208—212.
- Б. СЛИЈЕПЧЕВИЋ, *Историја Српске православне цркве св. I—II*. Минхен (1962—1966). 718. — *Compte rendu* par W. S. VUCINICH, Slav. Rev. 34 (1975) 180—184.
- М. СОКОЛОСКИ, *Исламизација у Македонију у XV и XVI веку* (rés. franç.: Islamisation en Macédoine aux XV et XVI siècles). Ист. час. XXIII (Београд 1975) 75—89.
- Ф. SANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. [Bibl. Centra za konciliska istraž., dokumentaciju i informacije]. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1975). 216 et ill.
- Ј. SIDAК, *Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245*. Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 319—329.
- Ј. SIDAК, *Problem »Crkve bosanske« u posljednjem desetljeću*. (rés. allem.: Das Problem der haeretischen »Bosnischen Kirche« in der neuesten Historiographie 1962—1975). Hist. zborn. XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 139—182.
- Ј. SIDAК, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu* (Cfr. Старица н. с. XXVII, 247). — *Compte rendu* par A. NAZOR, Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 440—445.
- І. TARNANIDIS, *Byzantine-Bulgarian ecclesiastical Relations during the Reigns of Ioannis Vatatzis and Ivan Asen II, up to the year 1235*. Cyrillo-methodianum III (Thessalonique 1975) 28—52.
- Д. TAŠKOVSKI, *Bogomilism in Macedonia*. [Macedonian heritage collection]. Skopje, Macedonian review editions (1975). 128.
- Р. ТРИЧКОВИЋ, *Из живота Милешева на почетку XVII века*. Зорграф 6 (Београд 1975) 71—73.
- Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Традиционални манастирски сабори у Скопској Црној Гори* (rés. franç.: Fêtes patronales traditionnelles aux monastères de Skopska Crna Gora). Balcanica 7 (Београд 1976) 329—336.
- М. В. ЖЕРАВЧЕВИЋ, *Др Никодим Милаш, задарски епископ, и Иларион Руварац, архимандрит о питању богомила и патарена*. Гласник Срп. правосл. цркве 8 (Београд 1976) 154—155. Avec 1 fig.
- М. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Света Гора у доба Латинског царства* (rés. franç.: Le Mont Athos à l'époque de l'Empire latin). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 77—92.

DROIT

- М. BEGOVIĆ, *Pravo u islamu* (rés. angl.: Islamic law). Prilozi za orijent. filol. 24 (Sarajevo 1976) 141—152.
- А. CVITANIĆ, *Pomorsko pravo srednjovjekovnog Trogira* (rés. angl.: The Maritime Law of Medieval Trogir). Zbornik Prav. fak. XXV, 2—4 (Zagreb 1975) 211—224.
- А. CVITANIĆ, *Prilog pitanju o klasnom karakteru srednjovjekovnog društva dalmatinskih komuna* (rés. franç.: Contribution à la question concernant le caractère de classe de la société médiévale des communes dalmates). Zborn. radova Pravnog fakulteta u Splitu XIII (Split 1976) 11—19.
- З. HERKOV, *Statut grada Karlobaga od godine 1757* (rés. allem.: Das Statut der Stadt Karlobag von Jahre 1757). Vjesn. histor. arhiva u Rijeci i Pazinu XX (Rijeka 1975—6) 77—105.
- Д. KLEN, *Riječki urbar (1390—1405)* (rés. ital.: Il urbario di Fiume, 1390—1405). Vjesn. histor. arhiva u Rijeci i Pazinu XX (Rijeka 1975—6) 151—163.
- І. MITIĆ, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika* (Cfr. Старица н. с. XXVI, 241). — *Compte rendu* par Ђ. TOŠIĆ, God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 261—264.
- Е. П. НАЙМОВ, *Законик Душана и рецепция византийского права на Балканах (К истории феодальной Сословной терминологии XIII—XIV вв.)*. [Юго-Вост. Европа в сред. века]. 1972, 191—207.
- М. PAHOR, *Statut občine Piran iz leta 1274* (rés. allem.: Statut der Gemeinde Piran von 1274). Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 77—88.
- А. SILAJDŽIĆ, *Neke karakteristike islamskog prava* (rés. angl.: Some characteristics of Islam law). Prilozi za orijent. filol. 24 (Sarajevo 1976) 153—163.
- Я. Н. ШАПОВ, *Рецепция сборников византийского права в средневековых балканских государствах*. Византийский временник 37 (Москва 1976) 123—129.
- С. TRAKO, *Duraru'l-hukkam sa marginalijama beogradskog muftije Ali efendije* (rés. angl.: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 131—141.

Законик цара Стефана Душана. Књ. I. Стручки и Агонски рукопис (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 246). — *Compte rendu par Б. КРСТИЋ, Balcanica 7* (Београд 1976) 410—412; М. СПРЕМИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1975) 173—174.

SOURCES HISTORIQUES — CHRONIQUES — SOURCES DIPLOMATIQUES

A. BEJTIĆ, *Iz Drnišlija zbornika bosanskih memorijala, 1672—1719* (rés. angl.: From Drnišlja's Anthology of Bosnian Memorials, 1672—1719). *Anal. Gazi Husrev-begove biblioteke 4* (Sarajevo 1976) 177—186.

P. BLAZNIK, *Loški deželskosodni protokoli iz 1625—1637* (rés. allem.: Die landgerichtlichen Protokole von Škofja Loka in den Jahren 1625—1637). *Loški razgledi XXIII* (Škofja Loka 1976) 25—33.

D. BOJANIĆ, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 243). — *Compte rendu par D. TANASKOVIĆ, Jug. ist. čas.* 1—2 (Београд 1975) 197—198; А. МАТКОВСКИ, *Гласн. Инст. нац. ист.* XIX, 1 (Скопје 1975) 306—308; Н. KALESHI, *Südost-Forschungen XXXIV* (München 1975) 350.

D. BOJANIĆ-LUKAČ, *Mustaj Celebija, pisar carskog divana i dubrovačke knjige divanskog arhiva* (rés. angl.: Mustafa Celebi, the scribe of the imperial divan and the Dubrovnik registres of the imperial archives). *Prilozi za orijent. filol.* 22—23 (Sarajevo 1976) 61—81. Avec 3 ill.

Д. БОЈАНИЋ-ЛУКАЧ, *Видин и видинският санджак през 15—16 век* (Документи и архивата на Цариград и Анкара). Ред. В. МУТАФЧИЈЕВА—М. СТАЙНОВ. Софија (1975). — *Compte rendu par Д. ТАНАСКОВИЋ, Ист. час.* XXIII (Београд 1976) 296—299.

K. DOBRAČA, *Vakufname u Gazi Husrev-begovoj biblioteci* (rés. angl.: Waqf-namas in Gazi Husrev-bey's Library). *Anal. Gazi Husrev-begove biblioteke 4* (Sarajevo 1976) 41—47.

А. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Псеудо-Цезаријеви Фисонци или Подунавци*. Рад. војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 29—34.

B. ĐURĐEV, *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo* (rés. franç.: Les lois de Novo Brdo du despote Stefan, quand et comment sont elles venues). *God. Društva istor. BiH XX* (Sarajevo 1972—73) 41—64. — *Compte rendu par И. БОЖИЋ, Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1976) 171—175.

Z. FAJIĆ, *Fragmenti iz kronike Hadži Husejn-efendije Muzaferije* (rés. angl.: Anal. Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 33—39.

N. FEJIĆ, *Jedan poimen imena Matija Ivanića u dokumentarnom izvoru* (rés. franç.: Un document du XV siècle qui mentionne M. Ivanci). *Hvarski zbornik 4* (Hvar 1976) 175—181. Avec 1 fig.

C. ГАВРИЛОВИЋ, *Прошлост Сремске Митровице у традицији с почетка XVIII века*. Зборн. ист. МС 13 (Нови Сад 1976) 95—96.

T. GÖKBILGIN, *Napoli krali tarafından II Bayezid ve Ahmed pasa (Gedik) 'ya gönderilen mektupların*

türkçe suretleri ve diğer ilgili iki mektup (rés. serbo-croate: Turski prepisi pisama koja je napolski kralj uputio Bajazidu II i Gedik Ahmed paši i druga dva pisma u vezi sa njima). *Prilozi za orijent. filol.* 22—23 (Sarajevo 1976) 33—60. Avec 7 ill.

V. GORTAN, *Hvar u djelu Vinka Pribojevića* (rés. ital.: Hvar nell'opera di Vincenzo Priboević). *Hvarski zbornik 4* (Hvar 1976) 183—188.

S. GUNJAČA, *Ispravke i dopune starijoj hrvatskoj historiji III* (rés. angl.). Zagreb, Školska knjiga (1973). 485.

R. HAJDAROVIĆ, *Medžmua Mula Mustafe Firakije* (rés. angl.: The Magmua by Mula Mustafa Firaki). *Prilozi za orijent. filol.* 22—23 (Sarajevo 1976) 301—314.

V. IVANČEVIĆ, *Dnevnik pisan u Korčuli o događajima iz druge polovine XVII stoljeća* (rés. angl.: Some Events from the second Half of 17th Century According to a Diary from Korčula Kept by a Venetian, named Perli). *Годишњак Поморског муз.* XXIV (Котор 1976) 47—70.

М. КАЖИБ, *Турски фермани и наши културноисторијски споменици* (rés. franç.: Firmans tures et nos monuments culturo-historiques). *Старине Црне Горе 5* (Цетинье 1975) 153—159.

А. КОЛАРЕВИЋ, *Таловец — посјед и град*. *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1975) 101—113.

Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*. Transl. by B. STOLZ. Hist. Commentary and notes: Sv. SOUCEK. Ann Arbor, The University of Michigan Press (1975). XXX + 255.

E. KOVAČEVIĆ, *Jedan dokumenat o devširmi* (rés. angl.: A document concerning »devširme«). *Prilozi za orijent. filol.* 22—23 (Sarajevo 1976) 203—209. Avec 1 ill.

А. МАТКОВСКИ, К. АРУЧИ, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде, 1373—1633*. *Гласн. Инст. нац. ист.* XIX, 3 (Скопје 1975) 233—260.

А. МАТКОВСКИ—К. АРУЧИ, *Македонија во хрониката на Мехмед Рашид-Ефенди (1668—1721)*. *Гласн. Инст. нац. ист.* XIX, 1 (Скопје 1975) 235—260.

E. MARÓTI, *Zu den antiken Quellen der Schrift Galeottos über Matthias Corvinus, König von Ungarn*. *Жива антика 1—2* (Скопје 1975) 197—201.

X. МЕЛОВСКИ, *Институцијата екскусија во Македонија во XI и XII век според даровните повелби на византиските цареви* (rés. allem.: Die Institution der Exkussie in Makedonien im 11. und 12. Jahrhundert auf Grund der Privilegienuerkunden der byzantinischen Kaiser). *Год. збор. Фил. фак. 27* (Скопје 1975) 115—126.

Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik (Komment. von C. P. HAASE, R. LACHMANN, G. PRINZING). Graz — Wien — Köln (1975). 233. *Compte rendu par Б. ЖИВАНОВИЋ, Зборник МС за књиж. и јез.* XXIV, 2 (Нови Сад 1976) 365—371.

Р. МИХАЉЧИЋ, *Прилог српском дипломатару. Даровнице бластотске породице Вукославић* (rés.

franç.: Contribution au recueil de documents diplomatiques. Acte de donation de la famille Vukoslavić. Ист. гласник 1—2 (Београд 1976) 99—106.

P. МИХАЉЧИЋ, *Ставилац* (rés. franç.: Stavilac). Ист. час. XXIII (Београд 1976) 5—21.

D. MIOCA, S. CARACAS, C. BALAN, *Documenta Romaniae historica*, Bucuresti (1974) LVII + 715. — Compte rendu par J. ЛИТРИЧИН, *Balcagnea* 7 (Београд 1976) 420.

Z. MULJAČIĆ, *Nepoznati podaci o našim ljudima i krajevima u »Apendiksu« Fortisova djela Travels into Dalmatia, London 1778.* (rés. angl.: Unknown Data on our People and Regions in the »Appendix« of Fortis's Work Travels into Dalmatia, London 1778). *Radovi Centra JAZU u Zadru* 22—23 (Zadar 1976) 97—110.

G. NOVAK, *Mletačka uputstva i izvještaji (1621—1671) VII. JAZU, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol. 50. Zagreb (1972). 349. — Compte rendu par J. ЛИТРИЧИН, Ист. час. XXIII (Београд 1976) 303—304.

P. НОВАКОВИЋ, *Још једном: Серборум или Урборум*. Ист. час. XXIII (Београд 1976) 281—287.

J. PAPADRIANOS, *Les informations apportées par Georges Sphrantzès sur le rôle du despote serbe, Đurađ Branković, dans les relations hongro-turques, durant les années 1451—1452.* *Cyrrillomethodianum* 2 (Thessalonique 1972—73) 165—169. — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. час. XXII (Београд 1975) 261.

J. PAPADRIANOS, *L'historien byzantin Doukas et les Serbes.* *Cyrrillomethodianum*, 1 (Thessalonique 1971) 113—120. — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. час. XXII (Београд 1975) 257—258.

S. PULLAHA, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485.* Tiranë, Akademia e Shkencave e R. P. të Shqipërisë (1974). — Compte rendu par H. KALESI, *Jug. ist. čas.* 1—2 (Београд 1975) 199—201.

V. RISMONDO, *Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411—1412)* [Historijski arhiv, 8]. Split (1974) 7—55. — Compte rendu par T. RAUKAR, *Hist. zborn.* XXVII—XXVIII (Zagreb 1974—1975) 445—448.

V. RISMONDO, *Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV i početka XV stoljeća* (rés. ital.: Il retroterra di Trogir e di Split in alcuni documenti risalenti alla seconda metà del XIV e all'inizio del XV secolo). *Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti* 14—15 (Zadar 1975—1976) 487—496.

Kl. SCHWARZ, *Osmanische Sultansurkunde des Sinai-Klosters in türkischer Sprache.* [Islamkundliche Untersuchungen 7]. Freiburg/Brs. Verlag Klaus Schwarz (1970). 218. — Compte rendu par V. BOSKOV, *God. Društva istor. BiH XX* (Sarajevo 1972—73) 241—244.

Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Т. I. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во скопската област (ред. В. МОШИН) (rés. franç.: Diplomes, inscriptions et autres matériaux documentaires qui se rapportent aux monastères et églises de la région de Skopje). Скопје, Архив на Македонија (1975). 499. Avec ill. — Compte rendu par H. РАЖНАТОВИЋ, Ист. записи 3—4 (Титоград 1976) 645—646.

J. СТАНКОВИЌ, *Ферман за изградба и доградба на црквата Св. Горѓија во с. Град, Делчевско.* Гласник Инст. нац. ист. XIX, 1 (Скопје 1975) 197—200.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Два описа Београда из 1681. године.* Ист. гласник 1—2 (Београд 1975) 133—139.

A. E. N. TACHIAOS, *Sur les traces d'un acte du tsar Alexandre.* *Cyrrillomethodianum* III (Thessalonique 1975) 183—189.

G. J. THEOCHARIDES, *Justinian II, oder Basileios II? Eine neue Lösung zu älterem Problem.* *Byzantion XLVI*, Fasc. 1 (Bruxelles 1976) 75—118.

F. THIRIET, *Délibérations des assemblées vénétienes concernant la Romanie.* 2. Paris (1971). 336. — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1975) 172—173.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век, т. II. Ред. М. СОКОЛОСКИ. Архив на Македонија (Скопје 1973). 516. — Compte rendu par A. МАТКОВСКИ, Гласник Инст. нац. ист. XIX, 1 (Скопје 1975) 308—309.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век. Т. III. Ред. М. СОКОЛОСКИ. Архив на Македонија (Скопје 1976). 457.

PALÉOGRAPHIE

III. БЕШЛАГИЋ, *Епитаф босанџиом у Перасту* (rés. franç.: Épitaphe gravée en »bosančica« à Perast). *Старине Црне Горе* 5 (Цетинје 1975) 265—268. Avec 1 fig.

S. BESLAGIĆ, *Natpis na bosančici u Krmpotama kod Senja* (rés. franç.: Inscription en cyrillique de Bosnie à Krmpota près de Senj). *Diadora* 8 (Zadar 1975) 141—147. Avec 2 fig. et 2 pl.

B. БОШКОВ, П. ЕМШОВ, *Турски натписи и преданија од селото Пепелиште (Тиквешко)* (rés. franç.: Inscriptions turques et traditions du XIXe siècle dans le village de Pepelište, Tikveš). Гласн. Инст. нац. ист. XX, 1 (Скопје 1976) 143—156.

Б. БОШКОВИЋ, *О једном рељефу са натписом са Бурбевих Ступова у Будимљу* (rés. franç.: Dalle avec relief et inscription à Đurđevi Stubovi de Budimlje). *Зборник Нар. муз. VIII* (Београд 1975) 409—416. Avec 3 fig.

B. FUČIĆ, *Glagoljski natpis XVI st. iz Zrenja* (rés. allem.: Eine glagolitische Inschrift aus dem XVI Jh. ih Zrenj). *Slovo* 25—26 (Zagreb 1976) 383—387. Avec 2 dess.

B. FUČIĆ, *Roški glagoljski abecedarij* (rés. allem.: Das glagolitische Abecedarium von Roč. Abecedarium glagoliticum Rocense). *Slovo* 25—26 (Zagreb 1976) 193—201. Avec 2 fig.

B. GABRIČEVIĆ, *Question de la datation du sacro-phage de l'abbesse Jeanne.* *Disputationes Salonitaneae* 1970 (Split 1975) 96—101. Avec 2 fig.

B. ЈЕРКОВИЋ, *Натпис на мраморном стубу на Косову* (rés. russe). *Зборник ист. књиж.* 10 (Београд 1976) 137—146.

Д. Љ. КАШИЊ, *Светли гробови православних Шибеничана*. Шибеник, Православна епархија далматинска (1975). 75. Avec ill.

N. MOUTSOPOULOS, *La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce*. *Cyrolomethodianum III* (Thessalonique 1975) 53—105.

M. A. MUJIĆ, *Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog* (rés. angl.: The Ravello Arabic epigraph comes from Ljubuški). *Prilozi za orijent, filol.* 22—23 (Sarajevo 1976) 191—202. Avec 1 ill.

С. РАДОЈЧИЋ, *Темнићи натпис* (Cfr. *Старинар* н. с. XXII, 248). — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ, *Прилози књиж. јез. ист. фолк.* XL, 3—4 (Београд 1974) 285—286.

Ž. RAPANIĆ, *Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali* (rés. franç.: Quelques problèmes de l'épigraphie latine du Haut Moyen âge sur la côte adriatique yougoslave). *Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali* 12 (Zadar 1976) 319—336. Avec 3 fig.

V. STEFANIĆ, *Nazivi glagoljskog pisma* (rés. allem.: Benennungen der glagolitischen Schrift). *Slovo* 25—26 (Zagreb 1976) 17—76.

Г. ТОМОВИЋ, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану* (Cfr. *Старинар* н. с. XXVI, 244). — *Compte rendu* par С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, *Старинар* XXVI (Београд 1976) 198; J. ЛИТРИЧИН, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1975) 180—181.

MANUSCRITS — INCUNABLES — MINIATURES

A. BADURINA, *Iluminirani rukopisi u gradu Korčuli*. Zagreb, Hrvatsko bibliotekarsko društvo (1974). 75 et ill.

B. BERČIĆ, *Katalog rukopisov Narodne in Univerzitetne knjižnice v Ljubljani* (Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque nationale et universitaire de Ljubljana). Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica (1975). 118.

G. BIRKFELLNER, *Zur Literaturgeschichte einiger kirchenslavischer Codices vom Berge Athos in der Österreichischen Nationalbibliothek* (rés. serbocroate). *Slovo* 25—26 (Zagreb 1976) 241—254.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Српска прерада Козмине беседе у Зборнику пона Драгоља*. *Balkanica* 7 (Београд 1976) 61—89.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Српски рукописи у Библиотеци епархије арадске*. *Зборник МС за књиж. и језик* XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 15—49.

М. БОШКОВ, *Из плана за другу свеску Орфелинова Магазина* (Из второй неопубликованной части журнала „Магазин“ З. Орфелина). *Год. Фил. фак.* XVIII/1 (Нови Сад 1975) 355—362.

M. DEBELJUH, *Rukopisi i ostala povijesna građa u Naučnoj biblioteci u Puli* (rés. ital.). *Vjesn. histor. arhiva u Rijeci i Pazinu* XX (Rijeka 1975—6) 167—230.

K. DOBRAČA, *Kasidei Burdei Bosnevi* (Kasidei Burda na »bosanskom« jeziku) (rés. angl.: Kasidei Burdei

Bosnevi). *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke* 4 (Sarajevo 1976) 9—20. Avec 2 fig.

J. FUČAK, *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*. *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb (1975). 391. — *Compte rendu* par J. TANDARIĆ, *Slovo* 25—26 (Zagreb 1976) 432—440.

M. ГЕОРГИЕВСКИ, *Опис на словенските ракописи во Народниот музеј во Битола и во Историскиот музеј во Крушево* (rés. franç.: Présentation des manuscrits slaves du Musée national à Bitola et du Musée historique à Kruševo). *Гласник Инст. нац. ист.* XIX, 1 (Скопје 1975) 115—143.

M. ГЕОРГИЕВСКИ, *Прилог кон описот на словенските ракописи во Народната и универзитетска библиотека „Климент Охридски“* — Скопје (rés. franç.: Supplément à la description des manuscrits slaves dans la Bibliothèque nationale et universitaire »Kliment Ohridski« — Skopje). *Гласн. Инст. нац. ист.* XIX, 3 (Скопје 1975) 125—155. Avec 9 fig. et 5 pl.

V. GERERSDORFER, *Jedan starofrancuski rukopis u Zadru* (rés. franç.: Un manuscrit en vieux français à Zadar). *Radovi Fil. fak. i društ. znanosti* 14—15 (Zadar 1975—1976) 141—153.

M. ХАРИСИЈАДИС, *Апостол бр. 47 у Вуковој рукописној збирци у Берлину* (rés. franç.: Les actes des apôtres, manuscrit № 47 de la collection Vuk Karadžić à Berlin). *Зборник за лнг. ум. МС* 12 (Нови Сад 1976) 225—235. Avec 16 fig.

M. ХАРИСИЈАДИС, *Астрономски, астролошки и други подаци и нивове илустрации у студеничком зборнику Универзитетске библиотеке у Болонји* (rés. franç.: Données astronomiques, astrologiques et autres dans le recueil de Studenica de la Bibliothèque universitaire de Bologne). *Зборник ист. књиж.* 10 (Београд 1976) 283—296. Avec 9 fig.

M. ХАРИСИЈАДИС, *Стихологиј Христифора Раџанина у Шафариковој збирци у Прагу* (rés. franç.: Le stichologue de Hristifor Račanin dans la collection Schafarik de Prague). *Зборник МЗ* прим. 19—20 (Београд 1975—1976) 173—177. Avec 6 fig.

H. HASANDEDIĆ, *Djela i kraći literarni sastavi muslimana Bosne i Hercegovine koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine* (rés. angl.: The Works and Some Shorter literary Essays written in oriental Languages by Bosnian and Herzegovinian Muslims which are kept in Herzegovina Archive in Mostar). *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke* 4 (Sarajevo 1976) 117—130.

Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića (Missale Hervoiar Ducis . . . Cfr. *Старинар* н. с. XXVI, 245). — *Compte rendu* par M. Харисијадис, *Старинар* XXVI (Београд 1976) 198—200.

П. ИЛИЕВСКИ, *Контекст и интерпретација на Дамаскинови слова* (rés. angl.: Context and Interpretation of Damascenus Stoudaites' Sermons). *Год. зборн. Фил. фак.* 27 (Скопје 1975) 201—239.

П. ИВИЋ — М. ГРКОВИЋ, *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад, Институт за лингвистику (1976). 341.

З. ЈАНЦ, *Повези административних књига у Далмацији од XV—XVII века* (rés. franç.: La reliure des

livres administratifs de Dalmatie, du XVe au XVIIe siècles). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 97—103. Avec 9 fig.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Значај српских паримејника за текстолошко разврставање словенских претиса и реконструкцију првобитног ћирило-методског оригинала* (rés. russe). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 1—20. Avec 6 fig.

Н. LUNT, *The Vyčkov Psalter* (rés. serbo-croate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 255—261.

Ј. МАКСИМОВИЋ, *Четворојеванђеље Старчеве Горице* (rés. franç.: Le tetraévangile de Starčeva Gorica). Зборник за лик. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 59—68. Avec 10 fig.

Ј. MAXIMOVIC, *La place de l'évangéliste de Miroslav au sein de l'art médiéval serbe*. Cahiers archéologiques XXV (Paris 1976) 123—129. Avec 11 fig.

Ј. МАКСИМОВИЋ, *Студије о Мирослављевом јеванђељу. IV. Византијски елементи у иницијалима Мирослављевог јеванђеља* (rés. franç.: Etudes de l'évangéliste de Miroslav. IV. Eléments byzantins dans les initiales de l'évangéliste de Miroslav). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 383—392.

П. МОМИРОВИЋ, *Рукописно четворојеванђеље XVI века у Војвођанском музеју* (rés. angl.: The Manuscript Book of the four Gospels in the Voivodina Museum in Novi Sad). Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 229—236. Avec 9 fig.

L. MOSZYNSKI, *Kanoni Euzebiusza w glagolskim rękopisie Kodeksu Zografskiego* (rés. serbo-croate: Euzebijevi kanoni u glagoljskom rukopisu Zografskog evanđelja). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 77—119.

V. MOSIN, *Kopitarjeva zbirka slovanskih rukopisov...* (Cfr. Старица и с. XXIII, 196; Старица и с. XXVI, 245). — Compte rendu par J. PANEK, Slavia XLIV (1975) 315—317.

M. MUJEZINOVIC, *Nekoliko rukopisa prepisanih u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu* (rés. angl.). Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 21—32. Avec 6 fig.

M. PANTELIC, *Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa* (rés. allem.: Ostertabellen und Datierung glagolitischer Kodexe). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 273—293. Avec 22 fig.

С. ПЕТКОВИЋ, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божицара Вуковића* (rés. angl.: The Origin of the Illustrations in Serbian Books printed in Venice). Зборник за лик. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 121—135. Avec 23 fig.

М. ПУЦКО, *Псалтирь Грозного и некоторые вопросы изучения новгородского книжного искусства XIV века*. Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 61—78. Avec 14 fig.

N. RADOVICH, *La codificazione del Canon Missae in quattro manoscritti glagolitici*. Euroasiatica. Folia philologica AION-SI SUPPLETA II, 5 (1973—1974). — Compte rendu par K. REZIC, Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 430—432.

П. СИМИЋ, *Требник српске редакције XIII века* (rés. angl.: An Euchologion of the Serbian Version from XIII Century). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 53—87. Avec 4 fig.

A. SLODNJAK — B. BERČIĆ, *Jurij Dalmatin, Biblia 1584. II: Abhandlungen*. München, Dr. Rudolf Trofenik Verlag (1976). — Compte rendu par L. KRETZENBACHER, Südost-Forschungen XXXV (München 1976) 359—360.

Л. ШТАВЉАНИН-БОРБЕВИЋ, *Братков минеј* (rés. russe). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 21—40. Avec 4 fig.

Штампарија у Римнику и обнова штампана српских књига 1726 (texte comp. roumain: Tipografia din Rimnic si reluarea tiparii cartilor sirbesti la 1726). Нови Сад, Матица српска (1976). 116. Avec ill.

J. TANDARIĆ, *Još jedan odlomak prvotiska misala iz 1483* (rés. allem.: Noch ein Teilstück des Missalserstdruckes aus dem Jahre 1483). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 389—391. Avec 1 fig.

З. ВАСИЉЕВ, *Орнаментика, повез и ново датовање српских рукописа Универзитетске библиотеке „А. М. Горког“ у Одеси* (rés. franç.: L'ornementation, la reliure et la nouvelle datation des manuscrits serbes de la bibliothèque universitaire „A. M. Gorki“ à Odessa). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 159—171. Avec 14 fig.

Н. В. ВЕСЕЛИНОВ, *Одломак Четворојеванђеља из XIV века*. Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 1 (Нови Сад 1976) 61—77. Avec 4 fig.

HISTOIRE DES LANGUES LITTÉRATURE

E. ALIREJSOVIĆ, *Prilog proučavanju romanizama u Hercegovini* (rés. franç.: Contribution à l'étude des éléments romans en Herzégovine). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 355—360.

M. ALTBAUER, *Glagolické fragmenty chorváckého psaltera z JAZU* (rés. serbo-croate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 263—271. Avec 1 fig.

Б. АНГЕЛОВ, *Книжовна дейност на Висарион Хиландареки. Археографски принос* (rés. serbo-croate). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 197—202. Avec 6 fig.

В. АНТИК, *Од средновековната книжевност. Скопје, Македонска книга* (1976). 163.

Th. AQUINAS, *Dvije filozofske rasprave*. [Bibl Logos]. Sarajevo, Veselin Masleša (1976). 121.

K. AUTY, *Lateinisches und althochdeutsches im altkirchenslavischen Wortschatz* (rés. serbo-croate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 169—174.

N. BATUŠIĆ, *Držićeva redateljsko-inscenatorska načela*. Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 396—412.

Ю. К. БЕГУНОВ, *Козма Пресвитер в славянских литературных. София, Издательство Болгарский академии наук* (1973). 559. — Compte rendu par Б. ТРИФУ-

НОВИЋ, Прилози књиж. јез. ист. фолкл. XL, 3—4 (Београд 1974) 280—282; М. MULIĆ, Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 424—428.

Ю. К. БЕГУНОВ, Три описания весны (Григорий Назианзин, Кирилл Турковский, Лев Аникита Филолог) (rés. serbocroate). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 269—281.

Biografije ali žitja srbskih vladarjev in arhiepiskopov (réd J. JURANČIĆ). [Knjižn. Kondor]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1975). 114.

A bizanci irodalom kistükre (Malo ogledalo na vizantiskata literatura). Budapest, Europa Könyvkiadó (1974). 843. — Compte rendu par Р. ИЛЬОВСКИ, Гласник Инст. нац. ист. XIX, 1 (Скопје 1975) 309—314.

Д. БОГДАНОВИЋ, Кратко житије светог Саве. Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 1 (Нови Сад 1976) 5—32.

Д. БОГДАНОВИЋ, Нека запажања о руској редакцији Теодосијевог житија светог Саве. Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 2 (Нови Сад 1975) 249—255.

Д. БОГДАНОВИЋ, Пролошко житије светог Саве у руском рукопису XVI века. Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 2 (Нови Сад 1975) 256—258.

Д. БОГДАНОВИЋ, Житије Георгије Кратовца (rés. russe). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 203—267. Avec 8 fig.

В. БОГИЋЕВИЋ, Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године. [Библ. Културно наслеђе]. Сарајево, Веселин Маслеша (1975). 313. Avec ill.

Р. BOGIŠIĆ, Na izvorima. Rasprave i eseji o hrvatskoj renesansnoj književnosti. Bibl. suvremenih pisaca. Split, Čakavski sabor (1976). 276.

І. BORI, Irodalmak-Kölcsonhatások (Međusobni uticaji književnosti). Ujvidék (Novi Sad) (1971). — Compte rendu par Д. СТЕФАНОВИЋ, Balcanica 7 (Београд 1976) 433—434.

J. BRATULIĆ, Iz problematike proučavanja hrvatskih pravnih spomenika kao spomenika književnosti (rés. allem.: Aus der Problematik der Erforschung kroatischer juristischen Denkmäler als Denkmäler der sprachlichen Ausdrucks). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 363—382.

M. CAPALDO, Caratteristiche strutturali e prototipi greci dell' Azbučno-ierusalimskij e dell'Egipetskij patirik. Cyrillomethodianum III (Thessalonique 1975) 13—27.

M. CYTOWSKA, Les humanistes slaves en Pologne au XVIe siècle. La poésie de Michel Vrančić. Živa antika 1—2 (Skopje 1975) 164—173.

В. СОП, Miscellanea tocharologica I. [Series comparativa I]. Ljubljana, Univ. Fil. fak. Oddel. za primerjalno jezikoslovje in orijentalistiko (1975). 103.

В. СОП, Studien im tocharischen Auslatu I. [Ser. comparativa 2]. Ljubljana, Univ. Fil. fak. Oddel. za primerjalno jezikoslovje in orijentalistiko (1975). 243.

Л. ЧУРЧИЋ, Још две књиге из библиотеке Захарија Орфелина, Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 2 (Нови Сад 1975) 379—380.

Л. ЧУРЧИЋ, Одломци из Орфелинова „Житија Петра Великог“ у књизи Јоакима Вујића из 1833. године. Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 2 (Нови Сад 1976) 327—329.

Dani Hvarskog kazališta. Renesansa. Eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru. Split, Čakavski sabor (1976). 378. Avec ill.

Б. ДАНИЧИЋ, Предавања из словенске филологије (ред. А. ПЕЦО). [Фототипско издање рукописа]. Београд, Међународни славистички центар СР Србије (1975). 207.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, Филозофске антологије у старој српској књижевности (rés. franç.: Anthologies philosophiques et frileges dans l'ancienne littérature serbe). Књижевна историја IX, 34 (Београд 1976) 199—247.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, Филозофско наслеђе антике у старој српској књижевности (rés. franç.: L'héritage philosophique dans l'ancienne littérature serbe). Књижевна историја VIII, 32 (Београд 1976) 549—586.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, Хексамерони у средњовековној српској књижевности (rés. franç.: Les hexamers dans la littérature serbe médiévale). Књижевна историја VIII, 30 (Београд 1975) 165—181.

А. ĐULIZAREVIĆ-SIMIĆ, Društvena-istorijska uslovljenost Džahizovog djela Kitab al-buhala' (rés. angl.: Kitab al-buhala' (Book of misers). Prilozi za orijent. filol. 22—23 (Sarajevo 1976) 257—267.

С. FISKOVIĆ, O renesansnom pjesniku Ivanu Vidalu Korčulaninu u službi svoga zavičaja (rés. angl.: About the Renaissance Poet Ivan Vidal of Korčula in the Service of his Native Land). Radovi Centra JAZU u Zadru 22—23 (Zadar 1976) 29—48. Avec 1 fig.

А. FRANIĆ, Kako je Alberto Fortis mogao doći do »Hasanaginice«. »Hasanaginica« i Vrgorska krajina (rés. ital.: Come Alberto Fortis poté venire a conoscenza della »Hasanaginica«. La »Hasanaginica« e la regione di Vrgorac). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 115—131. Avec 2 fig.

В. GABRIČEVIĆ, Kako je nastao naziv DIADORA (rés. franç.: Comment s'est formé le nom de Diadora). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 133—140.

В. GLAVIČIĆ, Die Bedeutung der Forschung der Davidias Marulićs. Živa antika 1—2 (Skopje 1975) 174—183.

И. ГОЛЕНИЩЕВ-КВТВОЗОВ, Славянские литературные статьи и исследования. (Москва 1973). — Compte rendu par С. СУБОТИН, Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 2 (Нови Сад 1975) 391—394.

V. GORTAN, Carnovialis Ragusini descriptio macaronisa du latiniste ragusain Djuro Ferić. Živa antika 1—2 (Skopje 1975) 184—189.

И. ГРИЦКАТ, Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века (rés. russe). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 297—322.

Ст. ХАФНЕР, *Топика средњовековне српске историографије као елемент културне и политичке оријентације*. Прилози књиж. јез. ист. фолкл. XL, 3—4 (Београд 1974) 167—178.

Н. HASANDEDIĆ, *Djela Mustefe Ejubovića (Sejha Juje) i Ibrahim efendiје Опијаџа која се налазе у Архиву Херцеговине у Mostaru* (rés. angl.). Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 57—68.

Е. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost* (Povijest hrvatske književnosti, knj. 2. Zagreb, 1975. 484). — Compte rendu par Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, Књижевна историја VIII, 32 (Београд 1976) 679—682.

К. ХОДОВА, *К вопросу о различении грамматического рода в старославянском языке* (rés. serbo-croate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 139—145.

Д. IGNJATOVIĆ, *Jezik štampanih dela Jerolima Filipovića franjevačkog pisca XVIII veka*. [Bibl. Južno-slovenskog filologa n. s. 5]. Beograd, Institut za srpskohrvatski jezik (1974). 157.

Ј. IJSEWIJN, *Neo-Latin Satire in Eastern Europe*, Živa antika 1—2 (Skopje 1975) 190—196.

Н. ИВАНОВ, *Језик Библије*. Гласник Срп. правосл. цркве 12 (Београд 1976) 229—234.

К. ИВАНОВА-КОНСТАНТИНОВА, *Неизвестна редакција на Златоструга в србски извод от XIII век* (rés. serbo-croate). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 89—107.

Д. ИВАНОВА-МИРЧЕВА — Ж. ИКОНОМОВА, *Хомилията на Епифаний за слизането в ада*. Българската академия на науките, София (1975). 213. — Compte rendu par J. TANDARIĆ, Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 421—424.

А. KADRIĆ, *Neke opaske o našem alhamijadu pjesništva* (rés. angl.: Some Remarks about Bosnian Alhamiyo Poetry). Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 143—154.

М. КАШАНИН, *Српска књижевност у средњем веку*. Београд, Просвета (1975). 519. — Compte rendu par F. KÄMPFER, Südost-forschungen XXXV (München 1976) 354—356; П. ПРОТИЋ, Летопис Матице српске 418 (Нови Сад 1976) 488—494.

Р. KATIĆIĆ, *Zapisi s izvorišta* (rés. allem.: Aufzeichnungen aus den Quellengebieten). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 393—406.

Р. KIRALY, *2K VIII, 23: Вль'свѣи вѣуюце* (rés. allem.). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 121—126.

Књига Буре Даничића. Приредио В. БУРИЋ. Београд, Српска књижевна задруга (1976). XXXIII+459.

А. KOLENDIĆ, *Najstariji hvarski komediograf*. Moćnosti 3—4 (Split 1976) 310—317.

Н. KOLUMBIĆ, *Izvori hvarskoj »Robinji« i dramsko umjetnički dometi njena autora*. Moćnosti 3—4 (Split 1976) 239—252.

Н. KOLUMBIĆ, *Kasandrićevo proučavanje starijih hrvatskih pjesnika* (rés. ital.: Studi di antichi letterati Croati di Pietro Kasandrić). — U povodu pedesete

godišnjice smrti. Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 329—343.

Н. KOLUMBIĆ, *Starohrvatska pasionska drama i pitanje stranih izvora* (rés. ital.: Il dramma passionale croato antico e la questione delle fonti storiche). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 259—270.

Б. КОНЕСКИ, *Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*. Скопје, Македонска књига (1975). 141 et ill.

С. КОЖУХАРОВ, *Един рядък случай на химнографска компилация в неизвестен параклис за Симеон Неманџ и Сава Србски* (rés. serbo-croate). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 41—51. Avec 2 fig.

М. KRIZMAN, *O nekim izvorima Vlačičeve jezikoslovne naobrazbe*. Istra. 6—7 (Pula 1976) 16—34.

К. КУЕВ, *Азбучната молитва в славянските литератури*. Българската академия на науките, София (1974). 361. — Compte rendu par J. TANDARIĆ, Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 419—421.

Н. KUNA, *Hrestomatija starije bosanske književnosti*. [Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine]. Sarajevo, Svjetlost (1974).

Н. KUNA, *Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine* (rés. allem.: Die sprachlichen Charakteristika der Glossen in dem bosnischen Evangelium aus der Erbschaft von Srećković). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 213—230.

М. LAZIĆ, *Ostaci nemačkih dijalekata na tlu Jugoslavije* (rés. allem.: Die Überreste der deutschen Mundarten auf dem Boden Jugoslawiens). Balcanica 7 (Beograd 1976) 386—394.

А. ЛЬВОВ, *Старославянские Ништѣ-оубогъ-небогъ-бѣднѣ-мяломоштѣ*. (rés. serbo-croate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 151—168.

Р. МАХМУТЦЕХАЈИЋ, *Ibrahim Vehbi-kadija, pjesnik i epigrafičar* (rés. angl.: Ibrahim Vehbi-Qadi, Poet and Epigraphist). Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 77—94. Avec 11 fig.

Ф. V. MAREŠ, *Die Anfänge des slavischen Schrifttums und die byzantinisch-griechische Literatur*. Cyrillomethodianum III (Thessalonique 1975) 1—12.

Ф. V. MAREŠ, *Moskevská Mariánska mše* (rés. allem.: Die Moskauer Marienmesse). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 295—362.

І. MARGETIĆ, *Značenje i porijeklo riječi tepčija i dad* (rés. ital.: Il significato e l'origine delle parole tepčija e dad). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 55—64.

Ј. MATEŠIĆ, *Jezikoslovni pogledi Matije Vlačića Ilirika*. Istra 3—4 (Pula 1976) 56—62.

В. МИХАЈЛОВИЋ, *Порекло презимена Алексија Везулића*. Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 175—178.

М. MILIDRAGOVIC, *Stara ruska književnost*. Dodiri i veze sa srednjovjekovnom književnošću jugosloven-

skih naroda. Sarajevo, Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike (1976). 255.

Ч. МИЛОВАНОВИЋ, *Апокрифна Дела Павлова и њихов однос према античком грчком роману и канонским делима апостолским* (rés. franç.: *Les Actes apocryphes de Paul par rapport du roman grec antique et aux Actes des apôtres canoniques*). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 297—416.

I. MIMICA, *Rasprava »Il Morlacchismo d'Omero« Julija Bajamontija*. Mogućnosti 6 (Split 1976) 645—657.

К. МИРЧЕВ, *Старобълг. Яненъ*. (rés. serbocroate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 147—150.

В. МОШИН, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији* (rés. russe). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 109—136. Avec 4 fig.

A. NAZOR, *Još jedan latinski tekst legende o svetom Jeronimu* (rés. allem.: *Noch ein Text der Hieronymus-Legende in lateinischer Schrift*). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 393—400. Avec 4 fig.

M. NIKOLANCI, *Petra Hektorovića »Inojezične situacije«* (rés. allem.: *Petar Hektorović's Fremdespächige »Kleinigkeiten«*). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 345—355.

S. P. NOVAK, *Nešto o navodno nerješenom postanju paške »Robinje« iz Lucičeve* (rés. franç.: *Critique du problème de la naissance du drame »L'Esclave« dite de l'île de Pag et son rapport avec »L'Esclave« écrité par le poète Lucić*). Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 357—370.

S. P. NOVAK, *Hrvatske dramske robinje*. Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 294—309.

Д. С. ПОПОВИЋ, *Да ли се Чачак у средњем веку звао Градац* (rés. franç.: *La ville de Čačak s'appela-t-elle Gradac au Moyen âge*). Зборн. рад. Нар музеја VI (Чачак 1975) 85—92.

М. ПОПОВИЋ, *Видовдан и часни крст. Оглед из књижевне археологије*. [Библ. посебних издања]. Београд, Слово љубве (1976). 192. Avec ill.

N. RADOVICH, *Analisi insiemistica del lessico slavo-ecclesiastico antico*. Università di Padova (1974). 213. — Compte rendu par J. TANDARIĆ, Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 428—430.

J. РЕБЕП, *Прича о боју косовском* (rés. franç.). Зрењанин, Центар за културу — Нови Сад, Филозофски факултет (1976). 313.

A. RITOOK-SZALAY, *Andronicus Tranquillus Dalmata und die Vita Aulica*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 202—209.

J. SCHUTZ, *Anmerkungen zur Vita Methodi* (rés. serbocroate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 127—137.

СИМЕОН СВЕТОГОРАЦ, *Казивање о Српској земљи*. Летопис Матице српске 417 (Нови Сад 1976) 193—194.

P. SIMONITI, *Der Humanist Bernhard Perger und seine »Grammatica nova«*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 210—216.

Ситнији списи Б. Даничића (ред. Б. ТРИФУНОВИЋ). Књ. III. Описи ћирилских рукописа и издања текстова (Descriptions des manuscrits cyrilliques et des publications des textes). [Пос. изд. САНУ, Одељ. јез. и књиж. књ. 25]. Београд, Српска академија наука и уметности (1975), 549.

D. STEFANOVIĆ, *Neki elementi odnosa glagolskih imenica od neprelaznih glagola u staroslovenskom prema odgovarajućim rečima u grčkom originalu*. Cyrillomethodianum III (Thessalonique 1975) 106—110.

M. STOJANOVIĆ, *Matiya Petar Kalančić's Latin Poems*. Жива антика 1—2 (Скопје 1975) 217—221.

М. СТОЈАНОВИЋ, *„Српске песме“ Косте Пасајанића* (rés. angl.: *Kosta Passayannis's »Serbian Songs«*). Balcanica 7 (Београд 1976) 367—386.

H. SUSIĆ, *Platonova Država i al-Farabijeva Al-madīna al-Fadila* (rés. angl.). Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 4 (Sarajevo 1976) 69—76.

H. ŠABANOVIĆ, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 250). — Compte rendu par B. ĐURĐEV, God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 231—236.

V. ŠVACOV, *Problem rekonstrukcije izgubljenih dijelova komedije VII. Nikole Nalješkovića*. Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 318—339.

A. ТАХНАОС, *Песма Богородици Димитрија Кантакузина у хиландарским рукописима* (rés. franç.: *L'ode à la Vierge de Démétrius Cantacuzène dans les manuscrits de Chilandar*). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 181—196. Avec 4 fig.

Teorija drame. Renesansa i klasicizam (ред. J. HRIŠTIĆ). Београд, Универзитет уметности (1976). 699.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Канон светом Николи Мирликијском с акростихом „Принашају ти радњи се Николаје“*. Прилози књиж. јез. ист. фолкл. XL, 3—4 (Београд 1974) 202—209.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Казивање о Српској земљи Симеона Светогораца*. Летопис Матице српске 417 (Нови Сад 1976) 195—203.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века*. [Библ. предавања и приручника]. Београд, Филолошки факултет (1976). 171.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Проза архиепископа Данила II* (rés. franç.: *La prose de l'archevêque Danilo II*). Књижевна историја IX, 33 (Београд 1976) 3—71.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила* (rés. angl.: *The Sermon on St. Lazar the Prince by Andonije Rafail*). Зборник ист. књиж. 10 (Београд 1976) 147—179. Avec 16 fig.

D. TSCHIZEWSKI, *Zu den Gedichten von I. Bunić-Vučić I. Summationsschemata* (rés. russe). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 407—418.

Р. УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, *За некои особености на македонската варијанта на црковнословенскиот језик* (rés. serbocroate). Slovo 25—26 (Zagreb 1976) 175—184.

J. VONCINA, *Dva portreta iz renesansnog splitskog književnog kruga*. Mogućnosti 9 (Split 1976) 974—996.

J. VONCINA, *O izvorima i jezičnim slojevima Luciceve »Robinje«*. Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 253—293.

Б. ЖИВАНОВИЋ, *Константин Михаиловић из Островице*. Поводом неких нових радова. Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 1 (Нови Сад 1976) 33—59.

LITTÉRATURE POPULAIRE

Albanische Märchen. Düsseldorf—Köln (1976). — *Compte rendu* par X. КАЛЕШИ, *Balkanica* 7 (Београд 1976) 430—431.

Албанске народне баладе. [Библ. Јединство]. Приштина, Јединство (1976). 167.

M. BOŠKOVIĆ-STULLI, *O pojmovima usmena i pučka književnost i njihovim nazivima*. Umjetnost riječi XVII (Zagreb 1973) 149—184. — *Compte rendu* par L. KRETZENBACHER, *Südost-Forschungen* XXXIV (München 1975) 372—373.

M. BOŠKOVIĆ-STULLI, *Usmena književnost kao umjetnost riječi*. Zagreb (1976). 267. — *Compte rendu* par Н. ЉУБИНКОВИЋ, *Књижевна историја* VIII, 31 (Београд 1976) 446—451.

В. БОВАН, *Косовско-метохијске народне песме у збирци М. С. МИЛОЈЕВИЋА*. Приштина, Јединство (1975). 305.

В. БОВАН, *Српске народне приповетке са Косова*. Приштина, Јединство (1976). 241.

Đ. BUTUROVIĆ, *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. [Bibl. Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine]. Sarajevo, Svjetlost (1976). 397.

В. ЦВЕТАНОВИЋ, *Српске народне пословице са Косова и Метохије*. [Библ. Јединство]. Приштина, Јединство (1976). 138.

H. CZAJKA, *Bohatera epika ludowa slowian potludniowych* (Wrocław Ossolineum 1973). 219.. — *Compte rendu* par С. СУБОТИН, *Зборник МС за књиж. и језик* XXIII, 3 (Нови Сад 1975) 565—568.

T. ČUBELIĆ, *Usmene narodne poslovice, pitalice, zagoneške*. Antologijski izbor primjera i rasprava o narodnim poslovicama, pitalicama i zagoneškama. [Usmena narodna knjiž. knj. 6]. Zagreb (1975). CXXVI + 425. Avec ill.

R. FLORA, *Folclor literar Banatean*. Premise si sinteze. Panciova, Libertatea (1975). 364. Avec ill.

R. FLORA, *Un libro sulla poesia popolare del Banato*. Folclor literar Banatean. Panciova (1975). 364. — *Compte rendu* par M. SAVIĆ, *Balkanica* 7 (Београд 1976) 435—436.

Đ. HUNJAK, *Oblici ponavljanja u epskoj narodnoj poeziji*. [Inst. za jez. i knjiž. Pos. izd. odjeljenja za knjiž.]. Sarajevo, Institut za jez. i knjiž. Odjeljenje za knjiž. (1976). 176.

A. ISAKOVIĆ, *Hasanaginica 1774—1974*. Prepjevi, varijante, studije, bibliografija. Sarajevo, Svjetlost (1975). 713.

M. JAKOBIEC-SEMKOWOWA, *Kazimierz Brodzinski i slowianska piesn ludowa*. Wrocław (1975). 170. — *Compte rendu* par С. СУБОТИН, *Зборник МС за књиж. и језик* XXIV, 2 (Нови Сад 1976) 371—374.

Н. КИЛИБАРДА, *Легенда и поезија*. Огледи о изворној епизи. [Библ. пос. издања]. Београд, Рад (1976). 227.

С. КОЉЕВИЋ, *Наш јуначки еп*. Београд, Нолит (1974). 384. — *Compte rendu* par С. МАТИЋ, *Зборник МС за књиж. и језик* XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 200—201.

Z. KUMER, *Pesem slovenske dežele*. Primeri iz arhiva Glazbeno narodopisnega inštituta v Ljubljani. Maribor, založba Obzorja (1975). 684. — *Compte rendu* par L. KRETZENBACHER, *Südost-Forschungen* XXXV (München 1976) 361—362.

M. МАТИЋКИ, *Српскохрватска граничарска епика*. Београд, Инст. за књиж. и уметн. (1974). 310. — *Compte rendu* par D. BERIĆ, *Jug. ist. čas.* 1—2 (Београд 1975) 205—208; Н. ЉУБИНКОВИЋ, *Књижевна историја* VIII, 31 (Београд 1976) 442—448; J. ЛИТРИЋИЋ, *Ист. гласн.* 1—2 (Београд 1975) 182.

P. МЕДЕНИЦА, *Наша народна епика и њени творци*. Цетиње (1975). 415. — *Compte rendu* par И. РАКОЧЕВИЋ, *Ист. записи* 3—4 (Титоград 1976) 620—622.

Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini (sabrao K. HÖRMANN 1888—1889, priredila Đ. BUTUROVIĆ), knj. 2. [Bibl. Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine]. Sarajevo, Svjetlost (1976). XVI + 665.

Narodne pjesme otoka Hvara. Prema zapisima osmice sabirača Matice hrvatske u devetnaestom stoljeću (red. O. DELORKO). [Antologija]. Split, Čakavski sabor (1976). LXXV + 725.

Narodne poslovice (red. A. SAULIĆ). 2. ed. [Rec i nasao]. Beograd, Rad (1976). 75.

A. НЕДЕЉКОВИЋ, *Вук и народно стваралаштво у културној револуцији нашег доба* (rés. franç.: Vuk Karadžić folkloriste danas la révolution culturelle de notre époque). [Библ. народног стваралаштва]. Београд, Савез удружења фолклориста Југославије. Научно дело (1975). 220.

J. РЕБЕП, *Необјављена Вукова Лазарица* (rés. franç.: Une chanson de Lazar non publiée recueillie par Vuk). Год. Фил. фак. XVIII, 1 (Нови Сад 1975) 205—215.

Ж. РУЖИЋ, *Српски језик и народна метрика*. Београд (1975). — *Compte rendu* par P. МАТИЋ, *Летопис Матиче српске* 417 (Нови Сад 1976) 773—776.

T. САЗДОВ, *Македонската народна поезија* — 2 изд. [Историска библ.]. Скопје, Култура (1976). 151.

Slovenske narodne pravljice (red. A. BOLHAR). Ed. 8. [Bibl. Zlata ptica]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1976). 203.

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. Књ. 4. Пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу. (ред. Ж. МЛАДЕНОВИЋ, В. НЕДИЋ). Београд, САНУ, Одељење језика и књижевности (1974). 270.

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. Књ. 5. Особите пјесме и поскочице (ред. Ж. МЛАДЕНОВИЋ, В. НЕДИЋ). Београд, САНУ, Одељење за језик и књижевност (1974). 150.

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића II—V. Београд, Српска академија наука и уметности (1974). — *Compte rendu* par С. МАТИЋ, Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 201—202.

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића. I—V. Београд, Српска академија наука и уметности (1973—1974). 488, 314; 291; 271; 150. — *Compte rendu* par N. R. PRIBIĆ, Südost-Forschungen XXXV (München 1976) 360—361.

Stare narodne pjesme Muslimana Bosne i Hercegovine sa uvodnom studijom (ред. S. ORAHOVAC). Sarajevo, Svjetlost (1976). 758.

Н. СТИПЧЕВИЋ, Поглед на преводе српскохрватског усменог песништва у Италији, Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 3 (Нови Сад 1975) 448—457.

М. З. ВЛАЈИНАЦ, Жена у народним пословицама. Београд, САНУ, Одељење друштвених наука (1975). 292.

М. ЗЕМЦОВСКИЙ, Мелодика календарских песен. Ленинград (1975). — *Compte rendu* par Д. АНТОНИЈЕВИЋ, Balcanica 7 (Београд 1976) 431—433.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, Епске песме и гуслари у врањском крају (rés. russe). Врањски гласник XI (Врање 1975) 509—521. Avec 3 fig.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, Народне песме на југу Србије у вези с првим српским устанком, Зборник МС за књиж. и језик XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 169—174.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, Народне песме о качацима на југу Србије (rés. russe). Врањски гласник XI (Врање 1975) 431—462.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, Песме о Марку Краљевићу на југу Србије, Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 2 (Нови Сад 1976) 331—342.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, Утицај народних српских песама из Вукових збирки и из других књига на народне песме југа Србије, Зборник МС за књиж. и језик XXIV, 1 (Нови Сад 1976) 169—174.

CROYANCES POPULAIRES COUTUMES

М. R. ĐURIČIĆ, Arbanaška zakletva — Beja, Zbornik za narodni život i običaje Juž. Slovena 46 (Zagreb 1975). — *Compte rendu* par А. БАПОВИЋ, Зборн. за друштв. науке МС 61 (Нови Сад 1976) 271—272.

Д. ЈОВАШЕВИЋ, Давање „презимена“ — невестински народни обичај у западној Србији (rés. franç.: Une coutume consistant à donner des «noms»). Зборн. рад. Нар. музеја VI (Чачак 1975) 283—298.

Š. KULISIĆ, Balkanski supstrat u dinarskoj rodovskoj organizaciji (rés. ital.: Il substrato balcanico nell'organizzazione clanale dinarica). Godišnjak Centra za balk. ispit. XIII/11 (Sarajevo 1976) 361—375.

Lj. MEDEŠI, Konoplja u privredi, životu i običajima bačkih Rusina. Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 35—57. Avec 18 fig.

П. ТОМИЋ, Антропоморфни лик у народној уметности СР Србије (rés. franç.: Les formes anthropomorphes dans l'art populaire de la RS de Serbie). Зборн. Нар. муз. VIII (Београд 1975) 589—593. Avec 8 fig.

Н. TRNAVCI, Motiv o sestri i mrtvom bratu u usmenoj književnosti balkanskih naroda (rés. angl.). Priština, Zajednica naučnih ustanova SAP Kosova (1975). 262.

А. ZEMLJAR, Nekoliko riječi o traganju za paškom «robinjom» u povodu njezine restauracije. Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 413—419.

STATIONS ARCHEOLOGIQUES ROUTES — COMMUNICATIONS

Т. ANĐELIĆ, Grad na vrelu Lištice, Lištica — kasno srednjovekovni grad (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Београд 1975) 153—154. 184. Avec 2 pl.

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, Livno, Podvornice — srednjovekovna nekropola. Arh. pregled 17 (Београд 1975) 134—136. Avec 1 pl.

В. BABIĆ, Die Erforschung altslawischer Kultur in der SR Mazedonien. Zeitschrift für Archäologie 10, 1 (Berlin 1976) 59—73.

Б. БАБИЋ, W. HENSEL, J. RAUHUTOWA, Археолошки истражувања на локалитетот Градиште кај село Дебреште (rés. angl.: The archaeological researches in the site Gradište at the village Debrešte), Macedoniae acta archaeologica 2 (Прилеп 1976) 251—264. Avec 7 fig.

Е. BOLTIN-TOME, Predloka pri Crnem kalu — zgodnjesrednjeveška grobišča. Arh. pregled 17 (Београд 1975) 129—130.

Ђ. BOSKOVIĆ—S. PAVLOVIĆ—M. KOVAČEVIĆ, Ras — Pečina (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Београд 1975) 141—142. 183.

Т. BREGANT, Raziskovanja na Starem gradu nad Celjem 1972. leta (rés. allem.: Forschungsarbeiten auf Stari Grad in Celje im Jahre 1972). Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 269—307. Avec 18 fig. et 4 pl.

Т. BREGANT, Stari Grad, Celje — Raziskovanje leta 1975 (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Београд 1975) 148—150. 183—184.

О. BRUKNER — М. PETROVIĆ, Gradac, Cerević — srednjovekovno utvrđenje (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Београд 1975) 152—153. 184. Avec 1 pl.

М. BULAT, Nalazi temelja oko Tvrđave u Osijeku. Glasnik slavonskih muzeja 31 (Vukovar 1976) 30—32.

S. CIGLENEČKI, *Zgornji Duplek — slovanska nekropola*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 130. Avec 1 pl.

J. DULAR, *Podzemelj-Kučar — starokršćanska cerkev*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 121—123.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, *Niš, Glasija — srednjovekovna nekropola*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 133—134.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, D. MINIĆ, *Ras — srednjovekovno trgovište* (rés. franç.). Arh. pregl. d 17 (Beograd 1975) 138—139. 183.

M. ILIJANIĆ, *Osvrt na nastanak i razvoj dvaju varždinskih trgova*. God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 47—51. Avec 1 pl.

D. i M. JANKOVIĆ, *Rimski bunar, Tekija — srednjovekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 150—152. 184. Avec 2 pl.

E. JUŠIĆ, *Cazin — srednjovekovni grad* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 143—145. 183. Avec 2 pl.

B. MALEHKO, *Novi arheološki naodi na lokalitetima „Kozluk“, „Gabauci“ i „Sv. Erazmo“* (rés. angl.: New archaeological finds in the sites Kozluk, Gabavci and Sv. Erazmo). Macedoniae acta archaeologica 2 (Prilep 1976) 219—235. Avec 15 fig. et 2 plans.

K. MINICHREITER, *Probna sondiranja na Križanićevom trgu u Osijeku*. Glasnik slavonskih muzeja 51 (Vukovar 1976) 29—30.

M. PETROVIĆ, *Arača, Novi Bečej — srednjovekovna bazilika* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 137—138. 183. Avec 1 pl.

P. PETRU, T. ULBERT, *Vranje pri Sevnici. Starokršćanske cerkve na Ajdovskem gradcu* (texte comp. allem.). [Katalogi in monografije, 12]. Ljubljana, Narodni muzej (1975). 161. Avec ill. — Compte rendu par I. SIVEC-RAJTERIĆ, Arh. vestnik XXVI (Ljubljana 1976) 285—287.

M. POPOVIĆ, *Ras — Gradina, srednjovekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 139—141. 183.

I. RAJTERIĆ-SIVEC, *Oris arheološkega stanja in povojna raziskovanja zgodnesrednjeveške arheologije v Albaniji* (rés. allem.: Stand der mittelalterlichen archäologischen Forschung in Albanien nach dem II. Weltkrieg). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 552—574.

B. RAUNIG, *Velika Kladuša — srednjovekovni grad* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 145—148. 183.

M. SLABE, *Sondiranje z arheološko metodo na ljubljanskem gradu* (rés. angl.: Trial Trenching adopting the archaeological Method in Ljubljana Castle). Varnost z nom. XX (Ljubljana 1976) 267—274. Avec 6 fig.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Crkva Sv. Lovre u Sl. Požezi*. Glasnik slavonskih muzeja 32 (Vukovar 1976). 25.

D. SVOLJŠAK—T. KNIFIC, *Vipavska dolina. Zgodnje-srednjeveška najdišča* (rés. angl.: Early-medieval sites in the Vipavska dolina — Vipava valley). Situla 17. Ljubljana—Nova Gorica, Narodni muzej (1976). 163.

J. SASEL, *Koper* (rés. ital.: Capodistria Koper). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 446—461.

I. ШКРИВНИК, *Путеви у средњовековној Србији* (Cfr. Старица н. с. XXVI, 250). — Compte rendu par M. ЗДРАВЕВА, Гласн. Инст. нац. ист. XIX, 3 (Скопје 1975) 295—297; J. ЛИТРИЧИН, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1975) 178.

A. VALIĆ, *Rateče-Planica, v Zgornje savski dolini, občina Jesenice* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 136—137. 183.

NÉCROPOLES — MONUMENTS FUNÉRAIRES

J. BELOŠEVIĆ, *Starohrvatska nekropola u selu Biljanima Donjim kod Zadra* (rés. allem.: Die altkroatische Nekropole im Dorf Biljane Donje bei Zadar). Diadora 8 (Zadar 1975) 103—110. Avec 13 pl.

Ш. БЕШЛАГИЋ, *Некропола дробњачке властеле у Пошћењу* (rés. franç.: La nécropole des nobles de Drobniak à Pošćenje). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 431—452. Avec 12 fig.

Ш. БЕШЛАГИЋ, *Стеци у Пиви* (rés. franç.: Tombeaux appelés »steći« dans la région de Piva). Старице Црне Горе 5 (Цетинје 1975) 81—110. Avec 21 fig.

Š. BEŠLAGIĆ, *Steći u okolini Šibenika* (rés. franç.: Pierres tombales dans les environs de Šibenik). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 179—200. Avec 33 fig.

D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole na području između rijeke Zrmanje i Cetine* (rés. allem.: Chronologie altkroatischer Gräberfelder zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina). Split, Čakavski sabor (1976). 176 + XCI.

V. JOVANOVIĆ, *Ras — Pazarište, srednjovekovna nekropola sa crkvom*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 142—143.

J. MAKŠIMOVIB, *Kamene nadgrobni spomenici* (rés. franç.: Les monuments funéraires en pierre). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 7—18. Avec 9 fig.

M. PRIKIĆ, *Kovačica, Ciglana — sarmatska nekropola*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 128.

M. PRIKIĆ, *Naselje Tesla, Pančevo — avarski konjanički grobovi*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 128—129. Avec 1 pl.

V. SOKOL, *Steći na Ivinju kraj Šibenika* (rés. franç.: »Steći«, monuments funéraires, à Ivinj près de Šibenik). Prilozi za pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 47—60. Avec 1 plan, 1 fig. et 2 dess.

E. ŠMAJER — S. KOLAR, *Djelekovac kod Koprivnice — bjelobradska nekropola*. Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 130—133. Avec 1 pl.

MIGRATION DES PEUPLES
LES SLAVES

Arheološka istraživanja u Vinkovcima. Glasnik slavonskih muzeja 31 (Vukovar 1976) 10.

B. BABIĆ, *The report on the old Slavic findspots in Macedonia*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 127—138. Avec 24 fig.

J. BELOSEVIĆ, *Materijalna kultura Hrvata na jadranskoj obali od doseljenja do IX stoljeća* (rés. allem.: Die materielle Kultur der Kroaten von der Einwanderung in den Adriaum bis zum IX Jh.). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 297—318. Avec 9 fig.

E. BOLTIN-TOME, *Sulla questione dell'insediamento degli Slavi nel capodistriano e nell'Istria settentrionale*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 23—31.

И. ЧРЕМОШНИК, *Налази керамике у облику котлова на нашој територији* (rés. allem.: Funde von Keramikarten in Kesselform in Jugoslawien). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 277—284. Avec 4 pl.

P. DONAT, *Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im mittleren und südöstlichen Europa*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 113—125. Avec 5 pl.

N. KLAIC, *Prva stoljeća u životu Hrvata na istočnoj jadranskoj obali* (rés. franç.: Les premiers siècles de la vie des Croates sur la côte est de l'Adriatique). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 341—350.

T. KNIFIC, *Dati archeologici sulla colonizzazione della Marca di Kranj nei secc. X e XI*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 57—65. Avec 3 mappes.

J. KOROŠEC jn., *Werke der Kleinkunst des Karantanisch-Köttlacher Kreises*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 51—55.

P. KOROŠEC, *Arheološke raziskave na Svetih gorah nad Sotlo* (rés. franç.: Recherches archéologiques à Svete Gore en amont de Sotla). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 483—517.

П. КОРОШЕЦ, *Етнички проблем гроба из Гојаче-Морлек у Словенији* (rés. franç.: Le problème ethnique du tombeau de Gojače-Morlek, en Slovénie). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 265—273. Avec 3 pl.

P. KOROŠEC, *Herkunft der Karantanisch-Köttlacher Schmuckgegenstände mit besonderem Akzent auf der Scheibenfibel*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 9—21.

П. КОРОШЕЦ, *Старословенски Птуј. Велика археол. налазишта у Словенији*. Београд, Коларчев нар. унив. (1976) 73—82. Avec 2 fig.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Словенски чешаљ из Београда* (rés. franç.: Un peigne slave originaire de Belgrade). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 287—289. Avec 5 fig.

N. MILETIĆ, *Elementi della cultura di Koettlach in Bosnia e Erzegovina*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 93—111. Avec 4 pl.

M. OREB, Ivan Karpin, *»Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima«*. Starine 56 (Zagreb 1975) 37—107.

I. SIVEC-RAJTERIĆ, *Gleicharmige Bügelfibeln in dem altsässigen und Karantanisch Köttlacher Kulturkreis*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 67—79. Avec 6 fig.

M. SLABE, *Dravljje*. Grobišče iz časov preseljavanja ljudstev. S prispevkom T. POGACNIK—T. TOMAZO-RAVNIK, *Antropološka obdelava osteološkega gradiva* (rés. ital.: Dravljje — necropoli dell' epoca della migrazione dei popoli. L'analisi antropologica del materiale osteologico). Situla 16. Ljubljana, Narodni muzej (1975). 157.

Die Slaven in Deutschland. Geschichte und Kultur des slavischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch herausgegeben von Joachim Hermann. II Aufl. Berlin (1972). 530. — Compte rendu par F. GESTRIN, Zgod. čas. XXIX, 1—2 (Ljubljana 1975) 159—160.

В. ШРИБАР, *Старословенски Блед. Велика археол. налазишта у Словенији*. Београд, Коларчев нар. унив. (1976) 55—72. Avec 3 fig.

V. SRIBAR, V. STARE, *Od kod ketlaške najdbe v Furlaniji?* (rés. allem.: Woher stammen köttlacher Funde in Friaul?). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 462—482.

M. TOMANIC-JEVREMOV, *Die Beziehungen zwischen der Köttlacher und Bijelo Brdo Kultur auf der Burg von Ptuj*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 81—86.

T. TOMAZO-RAVNIK, *Demografia antropologica del materiale osseo paleoslavo della necropoli di Kranj*. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 87—92.

Z. VINSKI, *Les autochtones de la Basse Antiquité dans la région salontaine d'après l'héritage archéologique du substrat anteslave*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 102—110.

Z. VINSKI, *O kasnim bizantiskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama* (rés. allem.: Zu späten byzantinischen Schnallen und die Frage ihrer Beziehung zu awarischen Ziergebilden). Vjesnik Arh. muz. VIII (Zagreb 1974) 57—81. Avec 5 pl.

D. VUGA, *Le scoperte del primo medioevo a Mengeš*. Necropoli paleoslava presso la chiesa parrocchiale di San Michele in Piazza Trdina. Balcanoslavica 4 (Prilep 1975) 33—48. Avec 10 fig.

D. VUGA, *Sveta gora v Zasavju (Rovišče)* (rés. franç.: Sveta Gora dans le Zasavje (Rovišče)). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 424—445.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

A. ANĐREJEVIĆ, *Претварање цркава у џамије* (rés. angl.: On the Transformation of Churches into Mosques). Зборник за лнк. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 99—117. Avec 13 fig.

В. БИТРАКОВА-ГРОЗДАНОВА, *Старихристијански споменици во Охридско* (Monuments paléochrétiens de la région d'Ohrid). Охрид, Завод за заштита на

спомениците на културата — Народен музеј, (1975). 108 + 48 + IX.

L. BOLTA, *Starokršćanski bazilici v poznoantični naselbini na Rifniku*. Rezultati izkopavanj v letih 1971/72. Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 309—324. Avec 17 fig.

N. CAMBI, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali* (rés. angl.: Some problems of the early Christian archaeology on the eastern Adriatic coast). Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12 (Zadar 1976) 239—282. Avec 26 fig.

Đ. CVITANOVIĆ, *Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji* (rés. angl.: Documentation Material of Jesuit Architecture in Northern Croatia and Slavonia). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 219—246. Avec 30 fig.

Đ. CVITANOVIĆ, *Sveti Petar u Šumi* (rés. allem.: Das Paulinerkloster St. Petrus im Walde). Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 107—132.

G. DE ANGELIS D'OSSAT, *Origine e diffusione dei prospetti ad andamento obliquo nelle chiese salonitane*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 75—82. Avec 8 fig.

D. DIANA, *Crkva Gospina Uznesenja u Kaštel Lukšić u okviru antependija njenih oltara* (rés. angl.: The Church of our Lady of Assention at Kaštel Lukšić and Antependium Frames of its Altars). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 135—155. Avec 10 fig. et 5 dess.

N. DUVAL, *Réflexions sur l'architecture à plan rayonnant et ses rapports avec le culte des martyrs à propos de Manastirine (Salone), de Kelibia et d'Uppenna (Tunis)*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 83—90. Avec 10 fig.

C. FISKOVIĆ, *Hvarska katedrala*. Biblioteka znanstvenih djela. Split, Čakavski sabor (1976), 188. — Compte rendu par R. VRANJICAN, Hvarski zbornik 4 (Hvar 1976) 408—409.

A. GRABAR, *Les monuments paléochrétiens de Salone et les débuts du culte des martyrs*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 69—74.

V. GROZDANOVIĆ, *Two Early Croatian Royal Mausolea*. Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 5—10. Avec 4 fig.

A. HORVAT, *Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije* (rés. allem.). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 11—22. Avec 12 fig.

Z. HORVAT, *O nekim osobinama prozora gotičkih sakralnih objekata u kontinentalnoj Hrvatskoj* (rés. angl.: About some Characteristics of Windows of Gothic Sacral Objects in the Continental Part of Croatia). God. zašt. spom. kulture Hrvatske 1 (Zagreb 1975) 57—62. Avec 17 fig.

J. ILIĆ, *Crkvišta Kičavska*, Трагом средњовековне повеље (rés. franç.: La petite église de Kičava). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 453—457. Avec 4 fig.

Љ. КАПИСОДА, *Влашка црква* (rés. franç.). Старице Црне Горе 5 (Цетинье 1975) 273—285. Avec 18 fig. et dess.

В. КОРАЋ, *Студеница Хвостанска* (rés. franç.: Studenica de Hvosno). [Монографије 4]. Београд, Филозофски факултет, Институт за историју уметности (1976). 174.

J. KOROŠEC jn., *Dodatno poročilo o raziskavi zgodnjerednjeveške gradbene dejavnosti na Svetih gorah nad Sotlo* (rés. franç.: Rapport additionnel sur les recherches de l'activité architecturale du Haut Moyen Age à Svete Gore en amont de la Sotla). Arheol. vestnik XXV (Ljubljana 1974) 518—528.

Л. КУМБАРАЦИ-БОГОЕВИЋ, *Околу прамањето за датирањето и ктиторството на Казанджилер во Скопје* (rés. franç.: Sur la date et la fondation de la mosquée Kazandžiler à Skopje). Гласник Инст. нац. ист. XIX, 1 (Скопје 1975) 103—113.

D. MADAS, *Slavkovića, opština Ljig — ostaci srednjovekovne crkve* (rés. franç.: Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 154—157. 184. Avec 1 pl.

О. МАРКОВИЋ-КАНДИЋ, *Однос калоте и тамбура на куполама у Византији и средњовековној Србији* (rés. franç.: Rapport de la calotte et du tambour des coupoles à Byzance et dans la Serbie médiévale). Зограф 6 (Београд 1975) 8—10. Avec 6 fig.

В. МАТИЋ, *Стара црква манастира Ковиља* (rés. allem.: Die alte Kirche des Klosters Kovilj). Зборник за лнк. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 155—177. Avec 11 dess. et 5 fig.

О. МИЛАНОВИЋ-ЈОВИЋ — П. МОМИРОВИЋ, *Фрушкогорски манастири*, Н. Сад (1975). 143. — Compte rendu par M. ROGIC, Umetnost 44 (Beograd 1975) 133.

I. NIKOLAJEVIĆ, *Salona cristiana aux VIe et VIIe siècles*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 91—95.

К. ПЕТРОВ, *Ревидираната основа и архитектонските особености на гробишната базилика во Стоби* (rés. franç.: La base véritable et les particularités architectoniques de la basilique de la nécropole à Stobi). Год. збор. Фил. фак. 27 (Скопје 1975) 153—175. Avec 5 fig.

M. POPOVIĆ, *Vranić — crkva brvnara* (rés. franç.). Arh. pregled 17 (Beograd 1975) 157—159. 184. Avec 1 pl.

P. VEŽIĆ, *Crkva svete Marije Velike u Zadru* (rés. franç.: Eglise de Ste Marie Majeure à Zadar). Diadora 8 (Zadar 1975) 119—140. Avec 1 plan, 3 fig. et 4 pl.

Б. ВУЈОВИЋ, *Црквени споменици на подручју града Београда* (Сфр. Старишар н. с. XXVI, 254). — Compte rendu par M. ROGIC, Umetnost 43 (Beograd 1975) 94.

M. ZADNIKAR, *Nova odkritja v Stični* (rés. angl.: New Discoveries at Stična). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 239—256. Avec 19 fig.

M. ZADNIKAR, *Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti*, knj. 2. [Veliki slovenski kulturni spomeniki]. Celje, Mohorjeva družba (1975) 193 et ill.

ARCHITECTURE PROFANE

A. АНДРЕЈЕВИЋ, *Два новоназарска амама* (rés. angl.: Two Turkish Baths at Novi Pazar). *Balkanica* 7 (Београд 1976) 291—307. Avec 11 fig.

C. AVGUSTIN, *Zgodovinsko-urbanistična in arhitekturna podoba Škofje Loke* (rés. allem.: Geschichtlich-urbanistisches und architektonisches Bild der Stadt Škofja Loka). *Loški razgledi XXIII* (Škofja Loka 1976) 15—24. Avec 5 fig.

A. БЕЈТИЋ, *Стари градови у доњем Полимљу* (rés. franç.: Les anciennes forteresses dans la région du Lim inférieure). *Старинар XXVI* (Београд 1976) 97—109.

C. FISKOVIC, *Stup Grgura Dujmovaца и Корчули*. *Peristil* 16—17 (Zagreb 1973—74) 47—52.

P. FISTER, *Arhitektura slovenskih protiturških tabarov* (rés. franç.: L'architecture des camps contre les Turcs en Slovénie). *Ljubljana, Slovenska matica* (1975). 184. — *Compte rendu par S. GRANDA*, *Zgod. čas. XXX*, 3—4 (Ljubljana 1976) 364—366.

D. GRABRIJAN, *Makedonska hiša ali prehod iz stare orientalske v sodobno evropsko hišo*. *Ljubljana, Partizanska knjiga* (1976). 211 et ill.

D. GRABRIJAN, *Makedonska hiša*. *Ljubljana, Partizanska knjiga* (1976). — *Compte rendu par K. TOMOBSKI*, *Гласн. Инст. нац. ист. XX*, 2 (Скопје 1976) 289—291.

S. GVOZDANOVIC, *Kultura stanovanja srednjeg vijeka*. *Peristil* 16—17 (Zagreb 1973—74) 9—10.

VI. GROZDANOVIC, *The romanesque type of fortifications in the central part of Croatia*. *Bulletin IBI* 28 (Rosendaal 1970) (1976) 51—71.

Z. HORVAT, *Grad Ribnik*. *Peristil* 16—17 (Zagreb 1973—74) 23—34.

Z. HORVAT, *O gotičkim prozorima profanih objekata*. *Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV*, 1—6 (Zagreb 1975) 115—134. Avec 18 fig.

M. ILIJANIĆ—M. MIRKOVIĆ, *Prilog dokumentaciji tvrđave Slavonski Brod* (rés. allem.: Beitrag zur Dokumentation über die Festung Slavonski Brod). *God. zašt. spom. kulture Hrvatske I* (Zagreb 1975) 201—218. Avec 10 pl.

J. КАЛИЋ, *Палата српских деспота у Будиму* (rés. allem.: Der serbische Despotenpalast in Buda). *Зорграф 6* (Београд 1975) 51—58. Avec 5 fig.

B. Ђ. КОЈИЋ, *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice* (rés. franç.). *Београд, Izdavačko-informativni centar studenata, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije* (1976). 102. Avec ill. — *Compte rendu par K. TOMOBSKI*, *Гласн. Инст. нац. ист. XX*, 2 (Скопје 1976) 296—298.

B. КОРАЋ, *Порекло утврђења манастира Студенице* (rés. franç.: Origine des fortifications du monastère de Studenica). *Зборник за лик. ум. МС 12* (Нови Сад 1976) 25—39. Avec 3 fig.

M. КОВАЧЕВИЋ, *Где се налазио Оболон попа Дукљанина* (rés. franç.: Où se trouvait Obolon du pope

Dukljanin). *Старине Црне Горе 5* (Цетинје 1975) 141—143. Avec 18 fig.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Jakob Erber — varaždinski zidar-ski majstor 18. stoljeća* (rés. allem.: Jacob Erber, varaždiner Baumeister und Bürger des 18. Jahrhunderts). *Peristil* 18—19 (Zagreb 1975—1976) 101—108. Avec 2 fig.

V. MARKOVIĆ, *Barokni dvorci Hrvatskog zagorja*. [Bibl. Kajkavskog spravišća]. *Zagreb, Kajkavsko spravišće* (1975). 142. Avec ill.

П. МИЈОВИЋ—М. КОВАЧЕВИЋ, *Градови и утврђења у Црној Гори* (rés. franç.: Villes fortifiées et forteresses au Monténégro). [Посебна издања Археолошког института књ. 13]. *Београд—Улаин, Археолошки институт—Музеј Улаин* (1975). 189 + LXXXI. — *Compte rendu par S. BARASCHI*, *Studii și cercetari de istor. veche și arheol.* 27, 4 (București 1976) 589; P. КУЈОВИЋ, *Гласн. цет. муз. VIII* (Цетинје 1975) 204.

Gj. NOVAK, *Rušenje i preobražaj sklopa kneževе palace u Hvaru* (rés. franç.: La démolition et la transformation du Palais à Hvar). *Hvarski zbornik 4* (Hvar 1976) 281—285. Avec 1 fig.

S. PIPLOVIĆ, *Garanjinov ljetnjak u Divuljama* (rés. franç.: Maison de campagne Garanjin à Divulje). *Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20* (Split 1975) 165—188. Avec 8 fig. et 3 dess.

M. POPOVIĆ, *Obnova gotičke kuće na trgu Sv. duha u Hvaru* (rés. franç.: Restauration d'une maison gothique sur la place du Saint-Esprit à Hvar). *Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20* (Split 1975) 81—94. Avec 7 fig.

V. RADAUŠ, A. MOHOROVICIC, *Spomenici Slavonije iz razdoblja XVI do XIX stoljeća*. *Zagreb, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti* (1975). XXXII + 303. Avec ill.

I. STOPAR, *Grad Celje* (rés. allem.: Die Burg von Celje). *Celjski zbornik 1973—1974* (Celje 1974) 235—268. Avec 41 fig.

I. STAMBUK, *Razvoj hvarske Pjace* (rés. franç.: Le développement urbain de la place civique de Hvar). *Hvarski zbornik 4* (Hvar 1976) 261—280. Avec 7 fig.

T. ТОМОСКИ, *По трагата на средновековниот град Девол* (rés. allem.: Auf den Spuren der mittelalterlichen Stadt Devol). *Год. збор. Фил. фак. 27* (Скопје 1975) 187—200. Avec 4 fig.

T. ТОМОСКИ, *Средновековни градови во Полог* (rés. allem.: Die mittelalterlichen Burgen im Gau Polog). *Год. Зборн. Фил. фак. 28* (Скопје 1976) 249—268.

SCULPTURE

A. BADURINA, *Ranokršćanski relikvijar iz Novalje* (rés. franç.: Reliquaire paléochrétien de Novalia). *Deveti kongres arheologa Jugoslavije 1972. Materijali 12* (Zadar 1976) 283—295. Avec 18 pl.

D. BARIČEVIĆ, *Paulus Riedl, pavlinski kipar u Istri i Hrvatskom Primorju* (rés. allem.: Paulus Riedl, ein Paulinerordens Bildhauer in Istrien und den kroatischen Küstenland). *Peristil* 16—17 (Zagreb 1973—74) 133—148.

- D. BARIČEVIĆ, *Tragom jednog zaboravljenog baroknog kipara samoborskog kraja* (rés. allem.: Auf den Spuren eines anonymen Bildhauers Samobor's und seiner Umgebung). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 91—100. Avec 11 fig.
- V. BELAJ, *»Hrvatski Isus« na svetačkim stupovima Varaždinskog kraja* (rés. allem.: »Kroatischer Jesus aus Bildstöcken in der Umgebung von Varaždin). God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 177—185. Avec 4 fig.
- N. CAMBI, *La figure de Christ dans les monuments paléochrétiens de Dalmatie*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 51—68. Avec 18 fig.
- E. CEVC, *Nagrobniak viteza Viljema Gotholda Raspa u Stari Loka* (rés. allem.: Der Grabstein des Ritters Wilhelm Gothold Rasp in Stara Loka). Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 55—62. Avec 1 fig.
- M. БОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, *Естергонски западни портал у Студеници* (rés. franç.: Le portal occidental d'Estergon et Studenica). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 395—407. Avec 3 fig.
- D. DOMANIĆ, *Barokni oltar Pietra Coste u hvarskoj stolnici* (rés. franç.: Autel baroque de Petar Coste dans la cathédrale de Hvar). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 157—164. Avec 1 fig.
- C. FISKović, *Duknovičeva vrata franjevačkog samostana u Ankoni* (rés. ital.: Il portale dei francescani in Ancona opera di Giovanni Duknović-Dalmata). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 27—30. Avec 5 fig.
- C. FISKović, *Trifun Bokanić na Hvaru*. Peristil 16—17. (Zagreb 1973—74) 53—64.
- Ц. ФИСКОВИЋ, *Забат табернакула Николе Флорентинца* (rés. franç.: Le fronton du tabernacle de Nicolas le Florentin à Šibenik). Зборник за лнк. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 239—245. Avec 2 fig.
- Lj. GAŠPAROVIĆ, *O aktivnosti Ivana Komersteinera u Hrvatskoj*. Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 61—90. Avec 30 fig.
- A. HORVAT, *Drvena gotička Madona iz Brinja*. (rés. allem.: Die schöne Madonna aus Brinje). Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 39—46.
- D. KEČKEMET, *Prilog djelima mletačkog kipara Nikole Denta* (rés. franç.: Contribution à la connaissance des oeuvres du sculpteur venitien Nicolas Dente). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 61—66. Avec 2 fig.
- D. KEČKEMET, *Udio Jurja Dalmatinca na Foscarijev portiku Duždeve palače u Veneciji i na srodnim izvedbama* (rés. angl.: Share of Juraj Dalmatinac on Foscari's Portico of the Doge's Palace in Venice and on related Construction). Radovi Centra JAZU u Zadru 22—23 (Zadar 1976) 415—427. Avec 12 fig.
- J. МАКСИМОВИЋ, *Српска средњовековна скулптура* (Cfr. Старица н. с. XXIII, 201; XXIV—XXV, 334). — Compte rendu par Đ. TOŠIĆ, God. Društva istor. BiH XX (Sarajevo 1972—73) 259—261; C. РАДОЈЧИЋ, Зорграф 6 (Београд 1975) 77.
- A. MARKHAM SCHULZ, *Nepoznati reljef sv. Jerolima iz kruga Andrije Alešija* (rés. angl.: An Unknown St. Jerome from the Circle of Aleši). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 113—118. Avec 1 fig.
- I. MIRNIK, *Neobjavljeni primjerak plastike s lokateta Rudine* (rés. angl.). Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 21—22.
- И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *Мотив „розета са птичјом главицом“ на пиластрићу из Богдашића (Босна)* (rés. franç.: »Rinceau à tête d'oiseau« — ornement d'un pilier de chancel de Bogdašić, en Bosnie). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 165—173. Avec 11 fig.
- I. PETRICIOLI, *Reliefs de l'église salonitane de St. Pierre*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 111—117. Avec 11 fig.
- I. PETRICIOLI, *Reljef konjanika iz Pridrage* (rés. franç.: Relief equestre de Pridraga). Diadora 8 (Zadar 1975) 111—117. Avec 2 pl. et 1 fig.
- I. PETRICIOLI, *Zapažanja o škrinji sv. Simuna u Zadru* (rés. franç.: Remarques sur la châsse de saint-Siméon à Zadar). Radovi Fil. fak. filol. i društ. znanosti 14—15 (Zadar 1975—1976) 451—461. Avec 7 fig. et 3 dess.
- И. ПУШИЋ, *Прероманска декоративна пластика на отоку — Бока Которска* (rés. franç.). Старине Црне Горе 5 (Цетинье 1975) 235—240. Avec 6 fig.
- М. ШУПУТ, *Византијски пластични украс у градителским делима краља Милутина* (rés. allem.: Byzantinischesplastische Dekoration an den Bauten des Königs Milutin). Зборник за лнк. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 43—55. Avec 8 dess. et 17 fig.
- K. WESSEL, *Kronhaube und Kronhelm*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 291—310. Avec 5 fig.

PEINTURE

- J. ADHEMAR, G. DORDOR, *Le tombeau de la collection Gaignières, dessins d'archéologie du XVIIe siècle*. T. 1, Paris, New York (1974). — Compte rendu par П. ВАСИЋ, Летопис Матице српске 417 (Нови Сад 1976) 259—261.
- Я. АМИРАНАШВИЛИ, *Грузинский художник Дамианэ*. Издательство Хеловнеба Памятники грузинского искусства II. Тбилиси (1974). — Compte rendu par В. Ј. БУРИЋ, Зорграф 6 (Београд 1975) 75—76. Avec 1 fig.
- Н. АНТИЋ-КОМНЕНОВИЋ, *Остаци фресака у кули кнеза Лазара* (rés. franç.: Les restes des fresques de la tour du prince Lazare). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 417—428.
- G. BABIĆ, *Les chapelles annexes des églises byzantines*. Fonction liturgique et Programmes iconographiques. Paris 1969. 191 pp., 135 fig. — Compte rendu par Ch. DELVOYE, Byzantion XLVI fasc. 1 (Bruxelles 1976) 201—203.
- G. BABIĆ — Chr. WALTER, *The inscriptions upon liturgical Rolls in Byzantine apse decoration*. Revue des Et. byz. 34 (Paris 1976) 269—280.
- T. BREJC, *Slike Palme mlajšega na Slovenski obali* (rés. ital.: I dipinti di Palma il Giovane nel littorale

Sloveno). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 45—52. Avec 4 fig.

M. BRONISCH, *Welche Bedeutung kommt dem »Marientod« als Westwanddarstellung in orthodoxen Kirchen zu?* (rés. macéd.: Kakvo značenje ima »Uspenieto na Marija« kako prikaz na zapadniot sid na pravoslavnite crkvi?). God. zbor. Fil. fak. 27 (Skopje 1975) 65—71.

C. CHARALAMPIDIS, *The Importance of the Threnos in the Church of Saint-Panteleimon at Nerezi*. Cyrillomethodianum III (Thessalonique 1975) 149—162. Avec 4 fig.

G. CAVALCASELLE, *La pittura friulana del rinascimento*. Vicenza (1973). — Compte rendu par K. PRIJATELJ, Zbornik za um. zgod. XI—XIII (Ljubljana 1976) 339—340.

I. CHRISTE, *Quelques remarques sur l'icône de l'Apocalypse du maître du Kremlin à Moscou*. Зорграф 6 (Београд 1975) 59—67. Avec 14 fig.

K. CICARELLI, *Poliptih iz kruga slikara Dujma Vuškovića* (rés. franç.: Polyptique appartenant au cercle du peintre Dujam Vušković). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 95—105. Avec 6 fig.

A. ЦИТУРИДУ, *Зидно сликарство Светог Пантелејмона у Солуну* (rés. franç.: Les fresques de l'église Saint-Pantéléimon à Salonique). Зорграф 6 (Београд 1975) 14—20. Avec 7 fig.

D. DOMANČIĆ, *Slike Vittorea Crivellija u Dalmaciji* (rés. franç.: Peintures de Vittore Crivelli en Dalmatie). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 106—112. Avec 2 fig.

V. J. ĐURIĆ, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*. München, Hirmer Verlag (1976). 291. Avec ill.

B. J. БУРИЋ, *Мали Град — Св. Атанасије у Костур — Борје* (rés. franç.: Mali Grad — Saint-Athanase à Kastoria — Borje). Зорграф 6 (Београд 1975) 31—50. Avec 54 fig.

B. J. БУРИЋ, *Манастир Савина* (Cfr. Старица н. с. XXIV—XXV, 334). — Compte rendu par M. ROGIĆ, Umetnost 45—46 (Beograd 1976) 106.

B. J. БУРИЋ, *Полошко, Хиландарски метох и Драгушинова гробница* (rés. franç.: Pološko. Métoque de Chilandar et mausolée de Dragušin). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 327—344. Avec 3 fig.

B. J. БУРИЋ, *Византијске фреске у Југославији* (Cfr. Старица н. с. XXVI, 256). — Compte rendu par I. JOVANOVIĆ, Umetnost 41—42 (Beograd 1975) 125—128.

C. FISKOVIĆ, *Trogirska romanička Gospa* (rés. franç.: Une Madone de style roman à Trogir). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 31—38. Avec 2 fig.

C. FISKOVIĆ — B. ZELIĆ-BUČAN, *O poliptihu Blaža Jurjeva u Trogiru* (rés. franç.: Sur un polyptique du peintre dalmate Blaž Jurjev Blaise, fils de Georges de Trogir). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 67—79. Avec 1 fig. et 1 dess.

G. GAMULIN, *Doprinos slikarstvu baroka. Dodaci za seicento* (rés. ital.: Aggiunte al seicento). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 53—57. Avec 5 fig.

C. GAMULIN, *Luca Giordano u Kraljevici* (rés. ital.: Luca Giordano a Kraljevica). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 58—60. Avec 2 fig.

G. GAMULIN, *Neobjavljeni seiçento* (Il. Seiçento inedito). Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 78—94.

G. GAMULIN, *Prijedlog za Jacopa Tintoretta* (rés. ital.: Proposta per Jacopo Tintoretto). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 43—44. Avec 1 fig.

I. GOLUB, *Juraj Julije Klović Hrvat (1498—1578)*. Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 65—78.

I. GOLUB, *Juraj Julije Klović Hrvat (1498—1578)*. Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 31—42. Avec 8 fig.

A. GRABAR, *Les images de la Vierge de tendresse. Type iconographique et thème (à propos de deux icônes à Dečani)*. Зорграф 6 (Београд 1975) 25—30. Avec 3 fig.

L. HADERMANN-MISGUICH, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*. [Bibliothèque de Byzantion 6]. Bruxelles (1975). — Compte rendu par Chr. WALTER, Revue des Et. byz. 34 (Paris 1976) 351—353.

M. IVANOVIĆ, *L'église de la Vierge à la Patriarchie de Peć*. [L'ancien art yougoslave]. Beograd, »Jugoslavija« (1976). XV + 48. Avec ill. — La même publ. en allem.

Z. KADAR, *A propos des représentations de la Philoxénie d'Abraham sur les mosaïques des Ve—VIe siècles*. Зорграф 6 (Београд 1975) 5—6. Avec 4 fig.

K. KALOKYRIS, *The Byzantine wall-paintings of Crete*. New York (1973). — Compte rendu par M. ГЛИГО-ГИЈЕВИЋ, Зорграф 6 (Београд 1975) 79—80.

B. КНЕЖЕВИЋ, *Стара црква у Бањи Јошаници* (rés. franç.: La vieille église de Jošanica). Зборник за лнк. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 71—95. Avec 15 dess. et 11 fig.

V. N. LAZAREV, *Istorija vizantijskog slikarstva*. Prevod M. JANKOVIĆ i O. TARASJEV. Umetnost 45—46 (Beograd 1976) 29—50.

M. LAZOVIĆ, *Icone »Sainte Sophie la Sagesse Divine« de la Collection Provatoroff*. Зорграф 6 (Београд 1975) 68—70. Avec 1 fig.

M. ЛЕЧЕК, *Целивајуће иконе из цркве св. Петра и св. Павла у Доњем Товарнику*. Гласник Срп. правосл. цркве 7 (Београд 1976) 130—132. Avec 2 fig.

M. ЛЕЧЕК, *Иконостас цркве св. Богородице у Моравићу* (rés. angl.: The Ikonostas of the Church of the Virgin at Morović). Рад војв. муз. 21—22 (Нови Сад 1972—1973) 59—66. Avec 7 fig.

R. LJUBINKOVIĆ, *The Church of the Apostles in the Patriarchate of Peć*. 2. ed. [Mediaeval art in Yugoslavia]. Beograd, »Jugoslavija« (1975). XII + 62.

J. МАКСИМОВИЋ, *Сликаство минијатура у средњовековној Босни* (rés. franç.: Les miniatures de la Bosnie médiévale). Зборник рад. Виз. инст. 17 (Београд 1976) 175—188. Авеc 33 fig.

Е. МАНОВА, *Ликови светаца коњаника у средњовековном бугарском сликарству и њихова сродност са сличним светитељима у грузијској средњовековној уметности* (rés. franç.: Les figures de saints à cheval dans la peinture médiévale bulgare et leur rapport avec des figures ressemblantes dans l'art médiéval géorgien). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 105—112. Авеc 3 fig.

П. МИЈОВИЋ, *Менолог* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 256). — Compte rendu par I. JOVANOVIĆ, Umetnost 43, Beograd (1975) 94—95; Chr. WALTER, Revue des Et. byz. 34 (Paris 1976) 353—355.

J. MIKUŽ, *Nekaj novih misli ob šmarskih freskah* (rés. ital.). Zbornik za um. zgod. XI—XIII (Ljubljana 1976) 299—305. Авеc 6 fig.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Комплекс цркве во Бодоча. Дел од проектот за конзервација и реставрација на Водочкиот комплекс*. — Републички завод за заштита на спомениците Скопје (1975). 72 (rés. franç.) et ill. — Compte rendu par M. ROGIC, Umetnost 45—46 (Beograd 1976) 104.

M. MIRKOVIĆ, *Barokni program Rangerove stropne slike u Franjevačkom samostanu u Varaždinu* (rés. allem.: Barockes Program eines Deckenfreskos im Franziskanerkloster zu Varaždin). God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 97—106. Авеc 3 fig.

П. МОМИРОВИЋ, *О минијатурама грешног Леонтија* (rés. franç.: Les miniatures de «Grešni Leontije»). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 497—507. Авеc 8 fig.

С. ПЕТКОВИЋ, *Манастир Света Тројица код Плесала* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 257). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Летопис Матице српске 418 (Нови Сад 1976) 246—250; P. СТАНИЋ, Зборн. Нар. муз. VI (Чачак 1975) 383—386.

I. PETRICIOLI, *Novootkrivena ikona Bogorodice u Zadru* (rés. franç.: Une icône de la Vierge nouvellement découverte à Zadar). 6 (Beograd 1975) 11—13. Авеc 4 fig.

K. PRIJATELJ, *Garcijine freske u dubrovačkoj isusovačkoj crkvi*. (rés. ital.: Gli affreschi di Gaetano Garcia nella chiesa dei Gesuiti di Dubrovnik). Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 95—106.

K. PRIJATELJ, *Neobjelodanjena Kokoljina slika u Dubrovniku* (rés. ital.: Un dipinto inedito di Tripo Kokolja a Dubrovnik). Anal. Hist. odjela Centra za znan. rad JAZU u Dubrovniku 13—14 (Dubrovnik 1976) 143—145. Авеc 1 fig.

K. PRIJATELJ, *Nepoznata ikona Bogorodice s Djecom iz Dalmacije* (rés. ital.: Un'icona inedita della Vergine dalla Dalmazia). Peristil 18—19 (Zagreb 1975—1976) 23—26. Авеc 2 fig.

K. PRIJATELJ, *Problemi i ličnosti renesansnog slikarstva u Dalmaciji*. Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 365—375.

В. ПУЦКО, *Икона Богоматери Агиосоритиссы*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 345—362. Авеc 10 fig.

С. РАДОЈЧИЋ, *Узори и дела старих српских уметника*. Београд, Српска књижевна задруга (1975). 302. — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Летопис Матице српске 418 (Нови Сад 1976) 240—243.

С. РАИЧЕВИЋ, *Црква у Драговољћима код Ник-Грахову* (rés. franç.: Eglise de Saint-Nicolas et «stećci» à Grahovo). Старице Црне Горе 5 (Цетиње 1975) 205—222. Авеc 23 fig.

С. РАИЧЕВИЋ, *Црква у Драговољћима код Ник-шића и њене зидне слике* (rés. franç.: L'église de Dragovoljci près de Nikšić et sa peinture murale). Зборник за лик. ум. МС 12 (Нови Сад 1976) 139—151. Авеc 10 fig.

П. СИМИЋ, *Фреска Вазнесења Христовог у Бијелом Пољу и њена литургијска подлога* (rés. franç.: La fresque de l'Ascension du Christ à Bijelo Polje et son contenu liturgique). Зорграф 5 (Београд 1975) 21—24. Авеc 2 fig.

A. STOJAKOVIĆ, *Jésus-Christ, source de la lumière dans la peinture byzantine*. Cahiers de civilisation médiévale XVIII, 3—4 (Poitiers 1975) 269—273.

G. SUBOTIĆ, *L'église Saint-Démétrios à la Patriarchie de Peć*. 2 éd. [L'ancien art yougoslave]. Beograd, «Jugoslavija» (1976). XIV + 48. Авеc ill. — La même publ. en anglais, 1975.

S. SZYMANSKI, *Celjski strop* (rés. polon., ital., allem.: Die Decke in der alten Grafai in Celje). Celjski zbornik 1973—1974 (Celje 1974) 215—234. Авеc 12 fig.

M. ТАТИЋ-БУРИЋ, *Икона св. Тројице са потписом сликара Јована* (rés. franç.: Icône de la Trinité signée par le peintre Jean). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 489—496. Авеc 2 fig.

A. TOMIĆ, *Pomorstvo Dobrote na portretima brodova* (rés. angl.: Seaborne Shipping of Dobrota through Paintings of Ships). Годишњак Поморског муз. XXIV (Котор 1976) 81—103. Авеc 6 fig.

A. TSITOURIDOU, *A propos de deux nouvelles représentations de l'enfant Basile dans le cycle de Saint-Nicolas*. Cyrillomethodianum III (Thessalonique 1975) 178—182. Авеc 3 pl.

MÉTIER — ARTS MINEURS

P. ANDJELIĆ, *Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine* (rés. serbo-croate: Pregled tipologije srednjovekovnog stakla u Bosni i Hercegovini). Средњовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 167—175. Авеc 6 pl.

I. BACH, *Prilozi proučavanju metalnih predmeta u raznim župne crkve Marije Bistrice*. Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 149—168.

M. BAJALOVIĆ—HADŽI-PESIĆ, *Influence du verre sur le façonnage de certains récipients en céramique* (rés. serbo-croate: Утицај стакла на обликовање

керамичких посуда средњовековне Србије). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 177—182. Avec 3 fig.

N. BEZIC-BOZANIC, *Renesansni umjetnički obrti u Dalmaciji*. Mogućnosti 3—4 (Split 1976) 396—412.

B. BOLEVIĆ-BULEKOVIC, »Nota od duga« i kрст протопона Тодора Пламенца. Страница Црне Горе 5 (Џетинье 1975) 257—261. Avec 6 fig.

N. BOZANIC-BEZIC, *Nekoliko podataka o primjeni gorskog kristala u Dalmaciji* (rés. ital.: Alcune notizie sull'uso del cristallo di rocca in Dalmazia). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 79—89. Avec 3 fig.

G. BOVINI, *Note sui frammenti d'une stoffa ricamata d'età altomedievale ora nel Museo nazionale di Ravenna*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 459—462. Avec 1 fig.

R. BRILL, *Analysis of Hercegovinian Glass*. Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 215—218.

R. J. CHARLESTON, *Some English Finds of Medieval Glass with Balkan Analogues* (rés. serbo-croate: Неки налази средњовековног стакла у Великој Британији и аналогје на Балкану). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 101—108. Avec 3 pl.

M. COROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Quelques problèmes relatifs au verre médiéval en Serbie* (rés. serbo-croate: Неки проблеми раног стакла у средњовековној Србији). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 63—70. Avec 2 fig.

G. DJINGOV, *Sur l'origine de la verrerie en Bulgarie au Moyen âge* (rés. serbo-croate: О почецима стакларства у средњовековној Бугарској). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 109—114.

S. EYICE, *De la place de l'art de verrerie dans l'éclairage des intérieurs à Byzance* (rés. serbo-croate: О улози уметности стакларства и освјетљавању унутрашњих простора у Византији). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 123—125.

П. ФИСКОВИЋ, *Старе таписерије у Далмацији* (rés. franç.: Les vieilles tapisseries de Dalmatie). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 29—39.

A. GASPARETTO, *La verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen âge* (rés. serbo-croate: Veneciјansko staklarstvo i njegove veze sa balkanskim Levantom u srednjem veku). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 143—155. Avec 8 pl.

A. GOJKOVIĆ, *Narodni muzički instrumenti iz zaostavštine Vuko Stefanovića Karadžića*. Vijesti muz. konz. Hrv. XXIV, 1—6 (Zagreb 1975) 96—105. Avec 5 fig.

A. GRABAR, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen âge*. (Bibliothèque de l'Institut hellénique d'études byzantines et post-byzanti-

nes de Venise n. 7]. Venise (1975). — Compte rendu par V. J. БУРИЋ, Зорграф 6 (Београд 1975) 74—75. Avec 1 fig.; Chr. WALTER, *Revue des Et. byz.* 34 (Paris 1976) 349—351.

B. ХАН, *Изложба средњовековног стакла са неких локалитета у Југославији* (rés. franç.: Exposition de la verrerie médiévale provenant de quelques localités en Yougoslavie). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 257—241.

B. ХАН, *Разматрања о технологији и организацији рада у дубровачком стакларству (XIV—XVI)* (rés. angl.: A Study of the Technology and Organization of the Dubrovnik Glass Manufacturing (14th — 16th Century)). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976), 85—95. Avec 1 dess.

B. ХАН, *Ретки примерак муранског стакла из XVI века откривен на београдској тврђави* (rés. franç.: Une pièce rare de verre de Murano du XVIe siècle, découverte dans la forteresse de Belgrade). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 481—487. Avec 2 fig.

V. HAN, *Une trouvaille du verre syrien du XIVe siècle en Serbie* (rés. serbo-croate: Nalaz sirijskog stakla iz XIV veka u Srbiji). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 91—99. Avec 1 pl.

D. B. HARDEN, *Some Lombard Glasses of the 6th and 7th Centuries* (rés. serbo-croate: Неколико примерака лангобадског стакла из VI и VII века). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 11—32. Avec 2 fig. et 2 pl.

B. HRABAK, *La verrerie dans les villes et aux demeures des fonctionnaires et grands propriétaires terriens dans les pays balkaniques, 1480—1660* (rés. serbo-croate: Staklo у градовима и домовима османлијских функционера и спахија у балканским земљама, 1480—1660). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 225—236.

M. JOVANOVIĆ, *Etudes chimiques du verre médiéval trouvé dans certaines régions de la Yougoslavie* (rés. serbo-croate: Хемијска испитивања средњовековног стакла са неких подручја Југославије). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 219—223.

H. KÄHLER, *Die frühesten christlichen Denkmäler*. Disputationes Salonitanae 1970 (Split 1975) 45—50.

B. KOROSEC, *Kositrni vrč loškega kovaškega ceha iz 1708* (räs. allem.: Der Zinnkrug der Schmiedezunft in Skofja Loka aus dem Jahre 1708). Loški razgledi XXIII (Skofja Loka 1976) 51—54. Avec 3 fig.

B. KRANJČEV, *Nalaz srednjovjekovnog kalupa u Našicama*. Peristil 16—17 (Zagreb 1973—74) 35—38.

A. КРСТЕВА, *Македонски народни везови*. Скопје, Институт за фолклор, Македонска књига (1975) 96+ ill. — La même publication en angl.: Macedonian folk Embroidery.

E. MANOVA, *Die Glassverwendung in den spätmittelalterlichen bulgarischen Städten* (rés. serbo-croate:

Upotreba stakla u bugarskim gradovima poznog srednjeg veka). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 187—195.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Наруквица из околине Колара са магијско-религиозним натписом* (rés. angl.: The Bangle with a magic-religious Inscription from the Neighbourhood of Kolari). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 57—60. Avec 5 fig.

Д. МИНИЋ, *Појава и распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији* (rés. franç.: L'apparition et la diffusion des bracelets en pâte de verre dans les localités de fouilles médiévales en Yougoslavie). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 71—78. Avec 1 pl.

Оруђе и ратна вештина у феудализму. Изложба Музеја за немачку историју у Берлину. Београд, Историјски музеј Србије (1976). 30. Avec ill.

Ђ. PETROVIĆ, *Dubrovačko oružje u XIV veku* (rés. angl.: Weapons of Dubrovnik—Ragusa — in the XIVth Century). Београд, [Pos. izd. Vojnog muzeja 4]. (1976). 306. — Compte rendu par В. ХАН, Balcanica 7 (Београд 1976) 417—418.

Б. ПЕТРОВИЋ, *Везе Македоније и Албаније на примеру производње ручног ватреног оружја у Дебру у XVIII и XIX веку* (rés. franç.: Les relations entre la Macédoine et l'Albanie vues à travers la fabrication d'armes à feu manuelles à Debar au XVIIIe et XIXe siècle). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 29—56. Avec 9 fig.

Н. ПЛАТОНОВА, *Серебрянные изделия городов русского севера*. Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 139—145. Avec 10 fig.

М. ПОСТНИКОВА ЛОСЕВА, *Панагија Ивана IV*. Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 19—27. Avec 8 fig.

В. ПУЦКО, *Ростовское серебряное дело XVII века*. Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 113—128. Avec 10 fig.

М. СТАНЧЕВА, *О производњи керамичких лула у Бугарској* (rés. franç.: La confection de pipes en Bulgarie). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 129—138. Avec 23 fig.

М. STANCHEVA, *Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVe—XVIe s.* (rés. serbo-croate: О увозу италијанског стакла у Софију, XIV—XVI век). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 157—166. Avec 2 pl.

М. STERLE, *Glavnikarstvo od sredine 18. stoletja do sredine 20. stoletja na Loškem* (rés. franç.: La production des peignes sur le territoire de Škofja Loka à partir de la moitié du 18e siècle jusqu'à la moitié du 20e siècle). Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 86—108. Avec 17 fig.

Д. СТОЈАНОВИЋ, *Изложба „Вез код Срба од XIV—XIX века“*. Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 207—210. Avec 4 fig.

И. STOPAR, *Poznogotske pečnice s celjskega območja* (rés. angl.: Late Gothic Stove Tiles in the Celje Arca). Varstvo spom. XX (Ljubljana 1976) 275—306. Avec 8 fig. et 10 pl.

С. SZYMANSKI, *O Lastovcima ljevačima topova i zvona u Poljskoj* (rés. franç.: Fondateurs de cloches et de canons Lastovins en Pologne). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 20 (Split 1975) 119—133. Avec 1 dess.

Л. ŠABAN, *Stari graditelji orgulja u gradu Varaždinu* (rés. allem.: Altere Orgelbauer in der Stadt Varaždin). God. Grad. muz. 5 (Varaždin 1975) 119—141. Avec 4 fig.

Ј. Л. ŠCAPOVA, *Le verre byzantin du Ve—XIIe siècles* (rés. russe: Византийское стекло V—XII веков). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975—1976) 33—48.

В. SRIBAR, *K poznavanju železarske dejavnosti na freisinški posesti v Sloveniji* (rés. allem.: Zur Kenntnis der Eisenverarbeitung auf dem Freisinger Besitztum in Slowenien). Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 47—50. Avec 1 pl.

Н. ŠTULAR, *Pivsko posode skozi stolerja* (rés. allem.: Ljubljana, Narodni muzej (1975). 71 et ill.

Лј. TOMIČIĆ, *Contribution à l'étude de la verrerie médiévale en Bosnie — Gobelet de Kakanj* (rés. serbo-croate: Prilog izučavanju srednjovekovnog stakla u Bosni — Čaša iz Kakanja). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 183—186. Avec 1 fig.

Б. УЉЯНОВА, *Цветные поделочные камни в искусстве русских ювелиров*. Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 147—154. Avec 10 fig.

В. VALOV, *Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Tŕnovo de la fin du XIIe à la fin du XIVe siècle* (rés. serbo-croate: Производња стакла у бугарској средњовековној престоници Велико Трново, XII—XIV век). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 127—141. Avec 8 fig. et 2 pl.

А. ВАСИЛИЋ, *Ризница манастира Дечана*. Гласник Срп. правосл. цркве 5 (Београд 1976) 89—95.

Н. VIDIC-LEBEN, *Apnarstvo na Praprotnem v Selški Dolini* (rés. franç.: La chau-fournerie à Praprotno dans la vallée de Selca). Loški razgledi XXIII (Škofja Loka 1976) 79—85. Avec 3 fig.

Ž. VZAROVA, *Zum Problem der Glassproduktion im mittelalterlichen Bulgarien, 8—10. Jh.* (rés. serbo-croate: Прилог проблему производње стакла у средњовековној Бугарској, VIII—X век). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 115—121. Avec 5 pl.

М. WENZEL, *Analysis of some Glass from Hercegovina* (rés. serbo-croate: Analiza nekih nalaza stakla iz Hercegovine). Средньовековно стакло на Балкану. Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 197—213. Avec 6 pl.

З. ŽERAVICA, *Glasgegenstände der Lokalität Popovića (Ostserbien) aus dem XI—XII Jahrhundert* (rés. serbo-croate: Предмети од стакла из XI—XII века

са локалитета Поповица (Источна Србија). Средњовековно стакло на Балкану, Балк. инст. САНУ, пос. изд. књ. 3 (Београд 1975) 53—61. Avec 4 pl.

NUMISMATIQUE — SIGILLOGRAPHIE — HERALDIQUE

I. BABIĆ, *Anžuvinski grbovi u Trogiru i Šibeniku* (rés. franç.: Blasons Angevins dans les villes dalmates). *Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji* 20 (Split 1975) 39—45. Avec 2 fig. et 1 dess.

G. ČREMOSNIK, *Studija za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena* (rés. allem.). [Grada, knj. 22. Odelj. društva nauka, knj. 18]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1976). 154. Avec ill.

С. ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Савремене кованице и пресоване имитације средњовековног српског сребрног новца* (rés. franç.: Imitations modernes des monnaies d'argent serbes médiévales). *Старинар* XXVI (Београд 1976) 111—121. Avec 21 pl.

Св. ДУШАНИЋ, *Прилог сфрагистици охридске архиепископије*. Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 315—325. Avec 4 fig.

Fojnički grbovnik. Sarajevo, Novinsko-izdavačko preduzeće »Oslobodenje« (1972). 141. — *Compte rendu par V. MUŠETA-AŠĆERIC*, *God. Društva istor. BiH* XX (Sarajevo 1972—73) 265—267.

D. GAJ-POPOVIĆ, *Monnaie du roi Radoslav*. Кованице и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 121—132. Avec 4 pl.

D. GAJ-POPOVIĆ, *Une monnaie byzantine inconnue trouvée aux environs de Prilep*. Кованице и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 99—103. Avec 1 pl.

W. HAHN, *Eine Gruppe byzantinischer Imitativprägungen nach Typen des 6. Jahrhunderts — Falschmünzerei oder offiziöse Fabrikation*. Кованице и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 85—88. Avec 3 pl.

Б. КОВАЧЕВИЋ, *Остава у Студеници*. Зборник МС за књиж. и јез. XXIII, 1 (Нови Сад 1975) 184—186.

D. M. METCALF, *Coinage and Coin finds associated with a military presence in the medieval Balkans*. Кованице и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 89—97.

I. MIRNIK, *Skupni nalaz bizantskog brončanog novca 6. stoljeća iz Kaštel Starog* (rés. angl.: Hoard of Byzantine bronze coins of the sixth century from Kaštel Stari). *Vjesnik Arh. muz.* IX (Zagreb 1975) 161—166. Avec 1 pl.

I. MIRNIK — M. ŽDRALOVIC, *O skupnom nalazu zlatnog i srebrnog novca 15. i 16. stoljeća kod Opatinca* (rés. angl.: On the Hoard of Gold and Silver Coins from the 15th and 16th Centuries found at Opatinac). *Vjesnik Arh. muz.* VIII (Zagreb 1974) 119—132. Avec 1 pl.

Љ. НЕДЕЉКОВИЋ, *Датовање смрти цара Уроша у светлости новчарства* (rés. franç.: La date de la mort d'Uroš, à la lumière des données numismatiques). Зборник Муз. прим. ум. 19—20 (Београд 1975—1976) 79—84. Avec 13 fig.

Љ. НЕДЕЉКОВИЋ, *Посмртни новци српских средњовековних владара*. Кованице и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 105—113. Avec 2 pl.

Љ. НЕДЕЉКОВИЋ, *Сувладарски новци српских средњовековних владара* (rés. franç.: La monnaie des corégents des souverains médiévaux serbes). Зборник Нар. муз. VIII (Београд 1975) 363—382. Avec 3 fig.

M. POPOVIĆ, *La découverte d'un dépôt de monnaie du roi Stéphane Radoslav dans la forteresse de Ras*. Кованице и ковнице античког и средњовековног новца. Београд, Народни музеј (1976) 115—119. Avec 1 carte.

GRAVURES

D. KEČKEMET, *Grafike dalmatinskih gradova Joana Blaeua* (rés. angl.: Joan Blaeu's Graphic Works depicting Dalmatian Towns). *Radovi Centra JAZU u Zadru* (Zadar 1976) 153—180. Avec 11 fig.

INDEX

A

Acigan, Lj., 329
Adamček, J., 326
Adamesteanu, D., 337
Adamik, Th., 342
Adhemar, J., 372
Ahrweiler, H., 352
Aksentijević, B., 321
Aleksić, N., 320
Alexandreascu Dersca Bulgaru, M.
M., 352
Alić, S. A., 329
Alić, S. H., 320
Aličić, A. S., 320
Alirejsović, E., 321, 362
Allen, J. S., 317
Altbauer, M., 362
Ambrinac, A., 321
Amiranašvili, Ja., 372
Anamali, S., 348
Andonovski, H., 330, 358
Andrejević, A., 369, 371
Anđelić, P., 331, 356, 374
Anđelić, T., 367
Angelov, B., 362
Antić-Komnenović, N., 372
Antić, B., 362
Antoljak, S., 352, 354, 356
Antonijević, D., 321, 330, 367
Aruči, K., 359
Asunto, R., 351
Atanacković-Salčić, V., 367
Auty, R., 362
Avguštin, C., 371
Aquinas, Th., 362

B

Babić, B., 351, 367, 369
Babić, G., 372
Babić, I., 331, 377
Bach, I., 374
Badurina, A., 361, 371
Bajalović-Hadžić Pešić, M., 374
Bakmaz, I., 317
Balabanov, K., 331
Balan, C., 360
Baluta, C., 349
Banki, Zs., 345, 349
Bannert, H., 347
Baraschi, S., 371
Baratte, F., 344, 347, 349
Baričević, D., 371, 372
Barišić, F., 321
Barkan, Ö., 354

Barta, O., 352
Bartl, P., 320
Basioli, J., 354
Basler, Đ., 327, 335, 343, 346
Baštav, S., 352
Bašović, Lj., 318
Batorović, M., 321, 326
Batović, Š., 321, 335, 337, 339
Batušić, N., 362
Bazen, G., 329
Beaufre, A., 319
Beck, C. W., 337
Beck, H. G., 317
Begović, M., 358
Begunov, Ju. K., 363
Bejtić, A., 329, 354, 359, 371
Belaj, V., 372
Belošević, J., 368, 369
Benac, A., 335, 338
Benedikt, R., 329
Benkovsky-Pivovarová, Z., 335
Berciu, I., 349
Berčić, B., 361, 362
Berić, D., 366
Beritić, L., 331
Bertoša, M., 351, 352
Bešlagić, S., 360, 368
Beuc, I., 352
Bezić Božanić, N., 351, 375 (v. i Bo-
žanić Bezić, N.)
Bibikov, M., 354
Bičev, M., 352
Bihali-Merin, O., 330
Birkfellner, G., 361
Bitrakova-Grozdanova, V., 369
Blagojević, M., 351, 352, 354
Blavatskaja, T., 340
Blavatskij, V., 340
Blaznik, P., 354, 359
Bodogae, T., 354
Bogdanović, D., 361, 363
Bogdanović, V., 332
Bogičević, V., 363
Bogišić, R., 363
Bogojević, L., 331
Bogovčić, J., 323
Bojanić, D., 359
Bojanić-Lukač, D., 359
Bojanovski-Dize, D., 354
Bojanovski, I., 340, 343, 348
Bojović, D., 340, 343, 344
Bojović, J. R., 326, 327, 328
Bolhar, A., 367
Bolta, L., 331, 332, 370
Boltin-Tome, E., 348, 367, 369
Boljević-Vuleković, V., 375
Bonamente, G., 342

Bori, I., 363
Borić-Brešković, B., 347
Borzsak, I., 342
Bosić, M., 318
Boškov, M., 361
Boškov, V., 362, 329, 360
Bošković, Đ., 320, 340, 344, 351, 360,
367
Bošković-Stulli, M., 366
Bouvier-Ajam, M., 319
Bovan, V., 366
Bovini, G., 375
Božanić-Bezić, N., 375 (v. i pod Be-
zić-Božanić, N.)
Božić, I., 352, 359
Bradić, R., 357
Braemer, F., 347
Brank, R., 344
Bratulić, J., 363
Bregant, T., 333, 335, 367
Brejc, T., 352, 372
Breje, L., 351
Brenot, Cl., 344, 347
Brguljan, V., 323
Brida, M., 351
Brili, R., 375
Britovšek, M., 326
Bronisch, M., 373
Browning, R., 352
Brukner, B., 333, 335
Brukner, O., 344, 367
Brusić, Z., 333
Budimir, M., 342
Budina, Dh., 333, 346
Bukilić, N., 344
Bulat, M., 344, 349, 367
Bunardžić, R., 344
Buturac, J., 357
Buturović, Đ., 366
B. M.

C

Cambi, N., 344, 349, 370
Cankar, F., 331
Capaldo, M., 363
Caprio, N. C. di, 319
Caracas, L., 360
Carter, Fr. W., 331
Castelin, K., 347
Cavalcaselle, G., 373
Ceka, H., 347, 348
Ceka, N., 338
Cermanović-Kuzmanović, A., 344, 349
Cevc, E., 320, 347, 372
Chadwick, J., 340, 343

Chamoux, Fr., 342
Charalampidis, C., 373
Charleston, R. J., 375
Chatzidakis, M., 352
Christe, J., 373
Cicarelli, K., 373
Ciceron, 342
Ciglenčki, S., 344, 368
Ciperle, J., 326
Cituridu, A., 373
Clairmont, Chr. W., 344
Comfort, H., 349
Comşa, E., 335, 336
Crepajac, Lj., 320, 342
Crnković, D., 321
Csillag, P., 340
Curk, I., 340 (v. i Mikl-Curk, I.)
Curk, J., 331
Cvetanović, V., 366
Cvetković, G., 321
Cvitanović, A., 357, 358
Cvitanović, Đ., 370
Cytowska, M., 363
Czajka, H., 366

C

Čaće, S., 333
Čanadija, S., 320
Čanak-Medić, M., 347
Čanković, D., 323
Čavić, V., 323
Čečuk, B., 321, 333, 335
Čehajić, Dž., 357
Čelić, Dž., 323
Čičikova, M., 338
Čipan, B., 323
Čizmić, M., 328
Čokorilo, P., 329
Čop, B., 363
Čović, B., 317, 333, 335, 338
Čremošnik, G., 377
Čremošnik, I., 349, 369
Črnja, Z., 332
Čubelić, T., 366
Čubrilović, V., 321
Čurčić, L., 363

C

Ćirković, M., 317
Ćirković, S., 352, 355
Ćordašić, F., 321, 344
Ćorović-Ljubinković, M., 372, 375
Ćuk, R., 351, 356

D

Dabić, V., 355
Dadić, Z., 356
Daicoviciu, H., 338
Damevski, V., 349
Daničić, Đ., 363
Dašić, M., 319, 326, 327, 352, 353
Dautaj, B., 338
Dautova-Ruževljan, V., 344
Daux, G., 342
Davidov, D., 356
De Angelis D'Ossat, G., 370

Deanović, A., 323, 331
Debeljuh, M., 361
Delorko, O., 366
Delvoye, Ch., 350, 351, 352, 372
De'Maffei, F., 352
Deroy, L., 342
Despot, M., 321
Diana, D., 370
Diez, E., 347
Dimitrijević, S(ergije), 377
Dimitrijević, S(tojan), 320, 336
Dimitrova, A., 346
Dinić, M. J., 355
Dinić-Knežević, D., 355, 356
Djingov, G., 375
Dobrača, K., 359, 361
Dobrošević, F., 323
Domančić, D., 372, 373
Donadoni, S., 321
Donat, P., 369
Dordor, G., 372
Doria, M., 342
Dorn, A., 321, 326
Dragičević, A., 357
Dragojlović, D., 357, 359, 363, 364
Drašković-Johnson, J., 336
Drechsler-Bižić, R., 336, 338
Drecun, R., 321
Drobne, K., 334
Dudok, D., 329
Dujčev, I., 351
Dukat, Z., 342, 348
Dular, J., 344, 336, 368
Dumitraşcu, S., 328
Dumitrescu, V., 336
Dušanić, M., 348
Dušanić, Sl(obodan), 340, 348
Dušanić, Sv., 377
Duval, N., 344, 370
D. M., 321
D. J. M., 327
D. R. M., 342

D

Dapović, L., 367
Đokić, M., 328
Đuk, R., 328
Đulderan, J., 354
Đulizarević-Simić, A., 363
Đurdev, B., 356, 359, 365
Đurić, I., 352
Đurić, J., 323
Đurić, N., 333
Đurić, T., 352
Đurić, V., 323, 364
Đurić, V. J., 352, 372, 373, 375
Đuričić, M. R., 367

Dž

Džaić, M., 326
Džambazovski, K., 327, 356

E

Eichel, M. H., 337
Ekl, V., 328
Ekmečić, M., 320

Emšov, P., 360
Erceg, I., 355
Ercegović-Pavlović, S., 342, 361, 368
(v. i pod Pavlović, S.)
Ernst, J., 321
Erxleben, E., 340
Eyice, S., 375

F

Faber, A., 336, 344, 346
Fajić, Z., 359
Farkaš, Đ., 333, 336
Fejić, N., 359
Fckete Nagy, A., 352
Ferenc, T., 321
Ferjančić, B., 352, 356
Ferluga, F., 342
Fevrier, P., 344
Filipi, A. R., 355
Filipović, N., 352, 357
Filovski, J., 342
Findrik, R., 324
Fisković, C., 324, 331, 351, 356, 363,
370, 371, 372, 373, 375
Fister, P., 324, 371
Fitz, J., 328, 339, 344
Flora, R., 366
Forišković, A., 356
Fortis, A., 329
Franić, A., 363
Frejdenberg, M. M., 355
Frischler, K., 352
Fry, S., 329
Fućak, J., 361
Fučić, B., 360

G

Gabelić, A., 326, 352
Gabelmann, H., 344
Gabler, D., 349
Gabričević, B., 360, 363
Gabričević, M., 340
Gabrovec, S., 338
Gaćeša, N., 329
Gaj-Popović, D., 321, 377
Galović, R., 335
Gambi, N., 347, 372
Gamulin, G., 373
Gandeva, R., 342
Gantar, K., 342
Gantz, T., 342
Garašanin, D., 336, 338
Garašanin, M., 320, 332, 333, 334, 335,
336, 338
Gasparetto, A., 375
Gašparović, Lj., 372
Gattin, V., 331
Gavela, B., 330, 336
Gavran, I., 331
Gavrilović, N., 356
Gavrilović, S., 319, 359
Gellie, G., 342
Georgievski, M., 361
Gerersdorfer, V., 361
Gestrin, F., 326, 353, 354, 355, 369
Gesztelvi, T., 347
Gheorghita, I., 342
Gimbutas, M., 335

Girić, M., 336
 Glas, A., 356
 Glavičić, B., 356, 363
 Gligorićević, M., 373
 Glišić, J., 333
 Göbl, R., 338
 Goblot, J. J., 319
 Gojković, A., 375
 Gökbilgin, T., 359
 Goleniščev-Kutuzov, I., 363
 Golub, I., 353, 373
 Gombi, N., 344
 Gonzenbach, V. von, 344
 Gorenc, M., 323
 Gorini, G., 348
 Gortan, V., 359, 363
 Govedarica, B., 334
 Grabar, A., 351, 370, 373, 375
 Grabrijan, D., 371
 Grafenauer, B., 319, 320, 353
 Granda, S., 371
 Gregorin, D., 324
 Greifenhagen, A., 349
 Grickat, I., 364
 Grković, M., 361
 Grmek, M. D., 356
 Gros, P., 344
 Grozdanić, S., 329
 Grozdanović, V., 370
 Grozdanović, Vl., 371
 Guberina, P., 320
 Gunjača, S., 352, 359
 Guštin, M., 332, 334, 338
 Guyon, J., 344
 Gvozdanović, S., 371

H

Haase, C. P., 359
 Hadermann-Misguich, L., 373
 Hadžibegović, I., 326
 Hadžijahić, M., 357
 Hafner, S., 351, 364
 Hahn, W., 377
 Hajdarević, R., 359
 Halkin, L. E., 319
 Halpern, J., 331
 Han, V., 328, 329, 355, 375, 376
 Handler Auth, S., 344
 Handžić, A., 355
 Harden, D. B., 375
 Harej, Z., 334
 Harisijadis, M., 329, 357, 361
 Härtei, G., 340
 Hasandedić, H., 361, 364
 Häusler, A., 336
 Häussler, R., 342
 Heller, G., 353
 Hensel, W., 367
 Hercigonja, E., 364
 Herkov, Z., 358
 Hiller, S., 342
 Hirmer, M., 351
 Hočevar, T., 356
 Hoddinott, R., 340
 Hodorkovska, B., 342
 Hodova, K., 364
 Hoepfner, W., 346
 Hooker, J., 342
 Hörmann, K., 366
 Hörmann-Stepski, St., 317

Horvat, A., 351, 370, 372
 Horvat-Savel, I., 334
 Horvat, Z., 370, 371
 Hours, J., 319
 Hrabak, B., 355, 375
 Hrala, J., 327, 328
 Hristić, J., 365
 Hristov, P., 328
 Hunjak, D., 366
 Hurst, A., 342, 343

I

Ignjatović, D., 364
 Ijsewijn, J., 364
 Ikonomova, Z., 364
 Ilakovac, B., 348, 349
 Ilić, J., 370
 Ilievski, P., 340, 343, 361
 Ilijanić, M., 368, 371
 Iljovski, R., 363
 Imamović, E., 341
 Imamović, M., 353
 Inaldžik, H., 351
 Isaković, A., 366
 Iskra-Janošić, I., 344
 Islami, S., 338
 Irmischer, J., 341
 Ivančević, V., 359
 Ivandija, A., 357
 Ivanić, D., 326
 Ivanov, J., 357
 Ivanov, N., 364
 Ivanova-Mirčeva, D., 364
 Ivanova-Konstantinova, K., 364
 Ivanović, M., 373
 Ivanović Vzdornov, G., 317
 Ivić, P., 361
 Ivković, M., 317

J

Jakobiec-Semkowowa, M., 366
 Janc, Z., 361
 Jankievski, T., 344
 Janković, D., 320
 Janković, Đ., 332, 344, 368
 Janković, M., 373
 Janković, M(ilica), 332, 344, 368
 Janša-Zorn, O., 317, 318
 Jarho, B., 343
 Ječmenica, N., 331
 Jelić, D., 327
 Jelovina, D., 352, 368
 Jemuović, R., 326
 Jeras-Pohl, Z., 324
 Jerković, V., 360
 Jevtić, J., 321
 Jevtić, M., 334, 338
 Josipović, S., 341
 Jovanović, A., 349
 Jovanović, B., 362
 Jovanović, B(orislav), 326, 333, 335, 336, 337, 338
 Jovanović, D., 367
 Jovanović, I., 373, 374
 Jovanović, M., 375
 Jovanović, N., 327, 329
 Jovanović, R., 327, 328, 329
 Jovanović, V., 368

Jovanović, V. M., 321, 322
 Jurančić, J., 363
 Jurić, R., 333
 Jurić, S., 317
 Jurišić, K., 357
 Jurkić, V., 346, 347
 Jurković, I., 322
 Jusić, E., 368

K

Kadar, Z., 373
 Kadribegović, A., 364
 Kähler, H., 375
 Kalešić, H., 329, 353, 354, 359, 360, 366
 Kalicz, N., 336
 Kalicz-Schreiber, R., 336
 Kalić, J., 354, 371
 Kalokyris, K., 373
 Kampfer, F., 364
 Kampuš, I., 331
 Kandus, N., 318
 Kapisoda, Lj., 370
 Kapor, A., 355
 Karaman, I., 331
 Karwiese, St., 344
 Kasandrić, I., 355
 Kasandrić, J., 355
 Kašanin, M., 364
 Kašić, D. Lj., 357, 360
 Katanić, N., 324
 Katičić, R., 338, 341, 343, 364
 Každan, A. P., 353, 345
 Kažić, M., 359
 Kečkemet, D., 372, 377
 Kellenbenz, H., 356
 Kepeski, K., 344
 Keramidčiev, A., 345
 Kienitz, F.-K., 351
 Kilian, K., 338, 345
 Kilibarda, N., 366
 Kiraly, P., 364
 Kirigin, A., 349
 Kisić, A., 332
 Kiss, A., 341
 Kitanoski, B., 333, 334, 337
 Klaić, N., 351, 369
 Klen, D., 330, 355, 358
 Klengel, H., 330
 Kleut, M., 328
 Knez, T., 327, 332, 338, 345
 Knežević, B., 373
 Knific, T., 368, 369
 Kobylina, M., 349
 Kojić, B. Đ., 371
 Kolaković, V., 322
 Kolar, S., 368
 Kolarević, A., 359
 Kolarić, M., 324, 329
 Kolendić, A., 364
 Kolšek, V., 345
 Kolumbić, N., 364
 Koljević, S., 366
 Komadina, S. M., 317
 Komelj, I., 324
 Komornicka, A., 343
 Koneski, B., 357, 364
 Konstantinov, M., 328
 Korać, V., 351, 370, 371
 Koren, V., 322
 Korkuti, M., 338

Kornrumpf, H. J., 353
 Korošec, B., 375
 Korošec, J., 369, 370
 Korošec, P., 332, 334, 335, 369
 Korošec, V., 319
 Korovina, A., 345
 Korunić, P., 328, 352, 357
 Kos, J., 323
 Kos, P., 338, 341, 347, 348
 Kosorić, M., 339
 Kostić, P., 322
 Kostić, V., 353, 357
 Kostrenčić, M., 319, 320
 Košak, S., 319
 Kovačević, B., 377
 Kovačević, E., 359
 Kovačević, M., 367, 371
 Kovačević-Kojić, D., 351
 Kovijanić, R., 328
 Kožuharov, S., 364
 Kraljić, Vl., 322
 Kramer, J., 343
 Kravar, M., 343
 Krehmer, W., 341
 Krekić, B., 353, 355
 Kremenšek, S., 330
 Krestić, V., 329
 Kretzenbacher, L., 328, 329, 362, 366
 Kristo, G., 353
 Krizman, B., 326
 Križman, M., 364
 Krsteva, A., 375
 Krstić, Đ., 327, 359
 Krulc, M., 322
 Kruzmanić, A., 330
 Kučerova, K., 353
 Kuev, K., 364
 Kujović, R., 327, 339, 344, 371
 Kulišić, S., 367
 Kumbaradžić-Bogoevik, L., 370
 Kumer, Z., 329, 366
 Kuna, H., 364
 Kurzova, H., 343

L

Lachmann, R., 359
 Lafontaine-Dosogne, J., 352
 Lakić, D., 357
 Lalović, A., 339
 Lamiova-Schmiedlova, M., 346
 La Regina, A., 339
 Laurdas, V., 357
 Lazarev, V. N., 352, 373
 Lazarovici, Ch., 336
 Lazić, K. B., 317
 Lazić, M., 364
 Lazović, M., 373
 Leben, F., 327
 Leclant, L., 352
 Legac, M., 321
 Leibundgut, A., 349
 Lentić-Kugli, I., 371
 Leroy, J., 352
 Leseck, M., 331, 373
 Leskovac, M., 357
 Leskovec, A., 326
 Levin, D., 343
 Lisičar, P., 341, 342, 349
 Litričin, J., 317, 329, 332, 351, 352, 354,
 356, 357, 360, 361, 366, 368

Ljvov, A., 364
 Lolić, A., 317
 Lollini, D. G., 339, 346
 Lompar, M., 323
 Loos, M., 357
 Lordkipanidze, M., 350
 Lowmianski, H., 317
 Lučić, B., 322, 324
 Lučić, J., 351, 353
 Luetić, J., 355
 Lukač, D., 329
 Lukić, V., 330, 357
 Lunt, H., 362

Lj

Ljubenko, J., 324
 Ljubinković, N., 366
 Ljubinković, R., 357, 373

M

Macan, T., 327, 328, 351
 Macchiarulo, A., 337
 Machnik, J., 336
 Madas, D., 370
 Mađarić, V., 324
 Maioli, M. G., 350
 Mahmutćehajić, R., 364
 Majnarić-Pandžić, N., 333, 336, 339
 Majstorović, S., 331
 Maksimović, J., 362, 368, 372, 374
 Maksimović, Lj., 353, 355
 Malenko, V., 346, 347, 368
 Maletić, M., 331
 Malez, M., 335
 Malović, M., 351
 Mandić, N., 318
 Mango, C., 351
 Mano, A., 339
 Mano-Zisi, Đ., 345, 346
 Manojlović, M., 318
 Manova, E., 374, 375
 Mansuelli, G. A., 339
 Marasović, J., 346, 347
 Marasović, T., 331, 346, 347
 Marcovich, M., 343
 Marcu, L. P., 356
 Marčenko, I., 345
 Mareš, F. V., 364
 Margetić, I., 364
 Margetić, L., 355
 Maricki-Gadžanski, K., 343
 Marić, Z., 339
 Marin, E., 341
 Marinković, B., 318
 Marinković, P., 330
 Marinović, L., 341
 Marjanović-Vujović, G., 369, 376
 Markham Schulz, A., 372
 Marković, C., 334, 339, 344
 Marković, K., 324
 Marković-Kandić, O., 370
 Marković, V., 371
 Marković, Z., 331, 332, 334
 Maroević, J., 324
 Maróti, E., 359
 Marović, J., 334, 337, 339, 350
 Martinović, D. J., 330
 Martinović, S., 326

Marušić, B., 341, 353
 Maštrović, A., 352
 Matejčić, R., 322
 Matešić, J., 364
 Maticki, M., 366
 Matic, B., 331
 Matic, R., 366
 Matic, S., 366, 367
 Matic, V., 330, 370
 Matovski, A., 353, 359, 360
 Maxwell-Stuart, P., 343
 McNally, Sh., 346, 347
 Medenica, R., 366
 Medini, J., 346, 347
 Medović, P., 337
 Medesi, Lj., 367
 Meienberger, P., 353
 Melik, V., 317, 318
 Melovski, H., 355, 359
 Merdžanić, M., 318
 Mervić, M., 318
 Metcale, D. M., 377
 Mihaescu, H., 348
 Mihajlović, V., 319, 364
 Mihaljčić, R., 351, 359, 360
 Mihevc-Gabrovec, E., 343
 Mihić, Lj., 332
 Mijatović, A., 354, 357
 Mijović, P., 332, 351, 371, 374
 Mijović, T., 322
 Mikl-Curk, I., 324, 345, 350 (v. i
 Curk, I)
 Mikšić, S., 319
 Mikulčić, I., 345, 350
 Mikuž, J., 374
 Milanović-Jović, O., 370
 Miletić, N., 369
 Milić, M., 324
 Milidragović, M., 365
 Milojević, Vl., 334
 Milojević-Zumbusch, J., 334
 Milojević, M. S., 366
 Milošević, B., 322
 Milošević, D., 332
 Milošević-Đorđević, N., 319
 Milošević, P., 331, 350
 Milovanović, C., 365
 Milović, B., 355
 Milutinović, K., 353
 Milutinović, V., 322
 Mimica, I., 365
 Minichreiter, K., 334, 368
 Minić, D., 368, 376
 Mioca, D., 360
 Mirčev, K., 365
 Mirdita, Z., 341
 Mirković, M(arija), 371, 374
 Mirković, M(iroslava), 348
 Mirnik, J., 335, 347, 372, 377
 Miškin, I. J., 322, 326
 Mitić, I., 358
 Mitošević, D. D., 332
 Mitrović, J. D., 317, 318
 Mitrović, M., 328, 332
 Mladenović, Z., 367
 Mladenovski, S., 326
 Mlakar, S., 346
 Miljković-Peppek, P., 374
 Močanin, N., 328
 Mócsy, A., 341, 348
 Moga, V., 349
 Mohorovičić, A., 320, 351, 371

Momčilović, B., 353
 Momirović, P., 362, 370, 374
 Moszynski, L., 362
 Mošin, V., 360, 362, 365
 Moškon, M., 322
 Moutsopoulos, N., 361
 Mravlje, D., 324
 Mucopulu, N. K., 358
 Mujezinović, M., 362
 Mujić, M. A., 361
 Mulić, M., 363
 Müller, R., 343
 Muljačić, Z., 360
 Munda, J., 318
 Mušeta-Aščerić, V., 318, 377
 Mušović, E., 330
 Mutaččieva, V., 359
 Mužinić, Z., 320
 M. G., 342
 M. S., 321

N

Nametak, F., 318
 Naročnicki, A. L., 319
 Naumov, E. P., 353, 355, 358
 Nazor, A., 358, 365
 Nedeljkov, J., 330
 Nedeljković, D., 327, 336
 Nedeljković, Lj., 377
 Nedeljković, M., 322
 Nedić, V., 367
 Nehring, K., 319, 353
 Neumann, A., 341
 Neustupny, E., 337
 Nikolajević, I., 317, 351, 370, 372
 Nikolanci, M., 341, 350, 365
 Nikolet-Pierre, H., 348
 Nikolić, M., 355
 Nikolovski, A., 332
 Nikuljska, N., 332
 Novak, G., 351, 353, 360
 Novak, Gj., 371
 Novak, S. P., 365
 Novak, V., 330
 Novaković, R., 353, 360
 Nurudinović, B., 318

O

Obelić, B., 319
 Ochenschlager, E., 345, 347
 Onajko, A., 341
 Orahovac, S., 367
 Oreb, F., 322, 324
 Oreb, M., 369
 Orlić, A., 325
 Orožen, J., 330
 Osole, F., 320, 334, 335
 Osterc, V., 334
 Ottaway, B. S., 336, 337

P

Pahić, S., 339, 345
 Pahor, M., 358
 Palčok, Z., 332
 Palol, P. de, 351

Pamučina, J., 329
 Panagl, O., 319
 Panek, J., 362
 Panić, M., 326
 Panov, B., 358
 Pantelić, M., 362
 Papachryssanthou, D., 357
 Papadrianos, J., 360
 Papazoglu, F., 339, 341
 Papić, M., 330
 Papoulidis, C., 358
 Parlog, M., 343
 Pačović-Pešikan, M., 337, 345
 Pastnikova Losera, M., 376
 Pašić, R., 334
 Paškvalin, V., 332, 345, 350
 Patay, P., 337
 Pavičević, J., 330
 Pavković, N. F., 355
 Pavlovec, A., 320
 Pavlović, D., 325, 329
 Pavlović, S., 367 (v. i pod Ercegović-Pavlović, S.)

Pavuk, J., 335
 Peco, A., 363
 Pelletier, A., 319
 Penavin, P., 330
 Perić, I., 322
 Perić, O., 329
 Perišić, S., 334
 Peroni, R., 339
 Pešić, V., 322
 Pešić-Maksimović, N., 325
 Peterlin, S., 325
 Petković, S., 362, 374
 Petricoli, I., 320, 322, 325, 372, 374
 Petrić, N., 332, 334, 341
 Petronije, 343
 Petrov, K., 346, 370
 Petrović, Đ., 351, 376
 Petrović, M., 367, 368
 Petrović, N., 353
 Petrović, P., 325, 341, 345, 348
 Petrović, R., 320, 321, 326
 Petru, P., 332, 345, 368
 Petru, S., 345, 350
 Petruševski, N. D., 341, 342, 343
 Petruševski, M. D., 341, 342, 343
 Piasek, C., 351
 Piccotini, G., 347
 Pinterović, D., 345
 Piplović, S., 371
 Pisarev, J. A., 319
 Platon, 343
 Platonova, N., 376
 Plemić, V., 334
 Plesl, E., 337
 Pleslová-Stíková, E., 337
 Plesničar-Gec, Li., 341, 345, 347, 350
 Pogačnik, T., 369
 Poghirc, C., 333
 Popadić, V., 325
 Popović, D. S., 365
 Popović, J., 358
 Popović, M(arko), 368, 370, 376, 377
 Popović, M(odrag), 365
 Popović, M(laden), 371
 Popović, P., 340, 348
 Popović, T., 355
 Popović, V(ladislav), 344, 345, 347
 Postan, M. M., 355
 Potrebica, F., 322

Prachner, G., 350
 Predan, D., 330
 Premeri, T., 325
 Prendi, F., 339
 Pribić, N. R., 367
 Pribić-Nonnenmacher, E., 328
 Prica, R., 331
 Prijatelj, K., 331, 352, 373, 374
 Prikić, M., 368
 Prinzing, G., 359
 Prokić, M., 337
 Protić, I., 358
 Protić, P., 364
 Pucko, M., 362
 Pucko, V., 374, 376
 Pullaha, S., 360
 Puratić, Z., 343
 Purković, M. A., 353, 358
 Puš, I., 334, 339
 Pušić, I., 334, 372

R

Racko, Lj., 326
 Radauš, V., 371
 Radnoti, A., 341
 Radojčić, B., 320
 Radojčić, Đ. Sp., 353
 Radojčić, Sv., 352, 361, 372, 374
 Radosavljević, V., 325
 Radovanović, N., 318
 Radovanović, R., 330
 Radovanović, V., 330
 Radovich, N., 362, 365
 Radusinović, M. P., 329
 Raduš-Ribarić, J., 322
 Raičević, S., 374
 Rajkov, Lj., 331
 Rajković-Koželj, Lj., 330
 Rakočević, N., 328, 366
 Rakovac, M., 332
 Ransimen, St., 357
 Rapanić, Z., 361
 Rašajski, R., 334, 337, 339
 Ratković, M., 320
 Rauhutowa, J., 367
 Kaukar, T., 360
 Raunig, B., 334, 368
 Rázsó, G., 353
 Ražnatović, M., 348
 Ražnatović, N., 328, 332, 360
 Redö, F., 341
 Reden, J., 365, 366
 Redžić, H., 325, 330
 Reiss, B., 322, 332
 Rendić-Miočević, A., 346, 347
 Rendić-Miočević, D., 339, 341, 347, 348
 Reynolds, L. D., 330
 Režić, K., 362
 Rismondo, V., 360
 Ristić, Li., 317, 319
 Ristov, J., 325
 Ritook-Szalay, A., 365
 Ritook, Zs., 343
 Rizaj, S., 352
 Robinson, H. S., 330
 Rogić, M., 328, 351, 370, 373, 374
 Roheim, G., 330
 Röhrborn, Kl., 353
 Rokai, P., 352, 353, 356

Roman, P., 337
 Romportlová-Koukolová, M., 318
 Rostovcev, M., 341
 Rozman, F., 327
 Rudakov, A. P., 357
 Rusjajeva, G. S., 345
 Ružić, Z., 366
 Rybář, M., 318, 320

S

Samardžić, R., 318, 329, 353, 357
 Sanev, V., 333
 Santo, I., 354
 Saržoski, S., 333
 Savić, M., 366
 Savić, R. D., 358
 Sazdov, T., 366
 Schillinger-Häfele, U., 343
 Schindler, M., 350
 Schlacher, G. A., 318
 Schutz, J., 365
 Schwarz, Kl., 360
 Sedej, I., 325, 331, 332
 Scgal, C., 343
 Sekulić, J., 325
 Selem, P., 346
 Silajdžić, A., 358
 Simeon Svetogorac, 365
 Simić, P., 362, 374
 Simić, V. M., 348
 Simion, G., 339
 Simoniti, P., 365
 Simoniti-Šetinc, M., 323
 Simoska, D., 333, 334, 336, 337
 Sirotkovoć, H., 320
 Sivec-Rajterić, I., 346, 350, 368, 369
 Skakić-Simatović, B., 325
 Skenderova, S., 329
 Skržinska, M. V., 345
 Slabe, M., 323, 325, 333, 346, 368, 369
 Sladić, M., 332
 Slipečević, A., 319
 Slijepčević, Đ., 358
 Slijepčević, M. Đ., 331
 Slodnjak, A., 362
 Smailagić, I. i., 324
 Smailagić, N., 330
 Smole, M., 323
 Sokač-Stimac, D., 334, 346, 368
 Sokol, V., 368
 Sokoloski, M., 354, 356, 358, 360
 Sokolovska, V., 350
 Soldo, J. A., 318
 Soucek, Sv., 359
 Spasovska, G., 335
 Spremić, M., 328, 329, 353, 354, 359, 360
 Spyropoulos, Th., 343
 Srdoč, D., 319
 Srejić, D., 335, 337, 344, 346
 Stainov, M., 359
 Stančeva, M., 376
 Stančić, N., 323
 Stančić, V., 334
 Stanić, C., 343
 Stanić, R., 343, 351, 374
 Stanković, Đ., 319, 320
 Stanković, J., 360
 Stanojević, G., 353, 354, 357, 360

Stanojević, Z., 334
 Stare, F., 341
 Stare, V., 333, 369
 Stefanović, D., 363, 365
 Stergar, N., 318
 Sterle, M., 376
 Stipčević, A., 339, 340
 Stipčević, N., 367
 Stojaković, A., 374
 Stojanović, D., 323, 376
 Stojanović, M., 320, 326, 365
 Stojanovski, A., 354, 356
 Stojković, A., 325
 Stolz, B., 359
 Stopar, I., 332, 371, 376
 Strčić, P., 317, 329, 330
 Stres, G., 327
 Stritar, A., 334
 Strugar, V., 320
 Subotić, G., 352, 374
 Subotin, S., 363, 366
 Sućeska, A., 319
 Suić, M., 319, 340, 341, 347
 Sušić, H., 330, 365
 Svetina, A., 356
 Svoljšak, D., 334, 346, 368
 Szabó, I., 356
 Szakaly, F., 353
 Szelest, H., 343
 Szymanski, S., 374, 376

Š

Šaban, G., 325
 Šaban, L., 325
 Šabanović, H., 365
 Šalabalić, R., 343
 Šakota, M., 332
 Šanjek, F., 358
 Šarić, I., 340, 346
 Šašel, A., 348
 Šašel, M., 348
 Šašel, J., 320, 341, 342, 346, 368
 Šaulić, A., 366
 Ščapov, Ja. N., 358
 Ščapova, J. L., 358, 376
 Selov, D., 342
 Šercelj, A., 334
 Šercer, M., 323
 Šidak, J., 354, 358
 Šifrer, J., 356
 Šimek, M., 320, 337
 Šimunović, P., 331
 Šipka, M., 327
 Šišić, F., 330
 Škaler, S., 332
 Škrivanik, G., 368
 Šlezinger Mladi, A. M., 320
 Šljivar, D., 346
 Šmajer, E., 368
 Šonje, A., 349
 Šonje, S., 343
 Šorn, J., 327, 239, 356
 Šribar, V., 320, 325, 340, 369, 376
 Štambuk, I., 371
 Štavljanin-Đorđević, Lj., 362
 Štefanić, V., 361
 Štević, Z., 320
 Štular, H., 376
 Štupar Šumi, N., 325

Šubić, Z., 350
 Šumi, N., 354
 Šunjić, M., 321
 Šuput, M., 372
 Švab, M., 327, 328, 329, 341, 346
 Švacov, V., 365

T

Tachiaos, A. E. N., 360
 Tahiaos, A., 365
 Talbot-Rice, D., 352
 Tanasković, D., 320, 359
 Tandarić, J., 362, 364, 365
 Tarasjev, O., 373
 Tarnanidis, I., 358
 Tasić, N., 327, 333, 337, 340
 Tatić-Đurić, M., 374
 Taškovski, D., 331, 358
 Terčak, S., 331
 Teržan, B., 338
 Theocharides, G. J., 360
 Thiriet, F., 360
 Tine, F., 340
 Tine, S., 340
 Todd, J. M., 337
 Todorova, H., 337
 Todorović, J., 322, 333, 337, 340
 Todorović, N., 354
 Tomanić-Jevremov, T., 369
 Tomazo-Ravnik, T., 369
 Tomić, A., 318, 374
 Tomić, G., 323
 Tomić, P., 367
 Tomićić, J., 323
 Tomićić, Lj., 376
 Tomićić, Z., 333
 Tomison, D., 318
 Tomoski, T., 371
 Tomović, G., 361
 Tomovski, K., 371
 Tošić, Đ., 354, 356, 357
 Tošić, V., 354
 Trajanovski, A., 319
 Trajković, C., 335
 Trako, S., 358
 Traljić, S. M., 356
 Trbuhović, V., 336, 337, 339
 Tričković, R., 358
 Trifunski, J. F., 331, 355, 358
 Trifunović, Đ., 319, 357, 361, 363, 365
 Trnavci, H., 367
 Trudić, S., 319
 Truhlar, F., 340, 342
 Trynkowski, J., 346
 Tschizewskij, D., 365
 Tsitouridou, A., 374
 Tudor, D., 345
 Tuillier, A., 342
 Tusa, V., 340

U

Ugrinova-Skalovska, R., 366
 Ulbert, T., 368
 Uljanova, B., 376
 Urbanija, M., 330
 Urošević, A., 331
 Uzelac, J., 337

V

Vaglenarova, O., 327
 Valant, M., 354
 Valič, A., 368
 Valov, V., 376
 Vamvakovska, E., 357
 Vasić, M., 348, 350, 351, 353, 356
 Vasić, P., 372
 Vasić, R., 333, 338, 339, 340
 Vasilčić, A., 376
 Vasiljev, Lj., 362
 Vasiljević, M., 333
 Vejvoda, V., 335, 340
 Vekić-Čović, Lj., 319
 Veličković, M., 323, 350
 Velimirović-Žižić, O., 344
 Veselinov, I. V., 362
 Vessey, D., 343
 Veyne, P., 320
 Vežić, P., 321, 325, 370
 Vidic-Leben, N., 376
 Vikić-Belančić, B., 346, 350
 Vilfan, S., 323, 352
 Viličić, M., 333
 Vinski, Z., 342, 369
 Vinski-Gasparini, K., 323, 337, 340
 Višić, M., 342
 Vlajinac, M. Z., 367
 Vodopivec, P., 323, 327
 Vodušek, V., 330
 Voje, I., 327, 354, 356
 Volavšek, A., 323
 Volbach, F. W., 352
 Vončina, J., 366

Vovko, A., 327
 Vranješ, B., 353, 354
 Vranjican, R., 356, 370
 Vratović, V., 330
 Vrišer, S., 321, 332
 Vrsalović, D., 325
 Vucinich, W. S., 329, 358
 Vuga, D., 346, 369
 Vujović, B., 325, 370
 Vukanović, T., 331, 335, 354
 Vukotić, A., 325
 Vukotić, N., 325
 Vulović, B., 325
 Vžarova, Z., 376

W

Walter, Chr., 372, 373, 374, 375
 Ward Perkins, J. B., 347
 Wasilewski, T., 354
 Weber, V., 349
 Weiss, G., 353
 Wenzel, M., 376
 Wessel, K., 372
 Wilhelm, R., 343
 Wilkes, J., 346, 349
 Wilson, N. G., 330
 Wiseman, J., 323, 345, 346

X

Xirotiris, N. I., 327

Y

Youroukova, J., 350

Z

Zadnikar, M., 332, 370
 Zaninović, M., 340, 342, 354
 Zdraveva, M., 327, 368
 Zdravković, I., 326
 Zelić-Bučan, B., 373
 Zemcovskij, M., 367
 Zemljari, A., 367
 Zirojević, O., 319, 352, 354
 Zlatanović, M., 321, 367
 Zlatar, Z., 354, 356
 Zloković, I., 319
 Zoffmann, Zs., 335
 Zornt, T., 319
 Zotović, Lj., 346, 347
 Zotović, M., 339, 340
 Zwitter, F., 319, 327

Z

Zdralović, M., 377
 Zdravčević, M. V., 358
 Žeravica, Z., 376
 Živanović, Đ., 359, 366
 Živanović, S., 333
 Živković, B., 326
 Živojinović, D., 356
 Živojinović, M., 357, 358
 Živojinović, S., 332
 Zontar, I., 323